



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

FUNDAMENTAL, HUMANİTAR
VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ SERİYASI

www.gdu.edu.az

2

GƏNCƏ - 2017

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI
№ 2

GƏNCƏ – 2021

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Asif Cavadov, prof. Həsənbala Sadıqov,
prof. XəlilYusifli, prof. Şahin Tağıyev,
prof. Vaqif Novruzov, prof. Mübariz Yusifov,
prof. Sevda Qurbanəliyeva, prof. Telman Quliyev,
prof. Muğan Quliyev, dos. İldırım Qasımov,
dos. Bayram Apoyev, dos.İ.C.Alverdiyev,
dos. Şahin Xurşudov, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 28 dekabr 2021 –ci il tarixli (protokol № 08) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRICAT

AMEA-nin müxbir üzvü, professor Məhəmməd Babanlı 70 illik yubileyi münasibətilə təbrik edirik!	3

RIYAZIYYAT VƏ MEXANIKA

Yusifov M.Q., Cavadov E.M., Əhədova G.R., Tağıyeva S.A. Aqrar sahədə mütərəqqi texnologiyaların istifadəsi	5
Məmmədov K.R. Proyeksiya üsulları və onun tədrisi	8
Кубышов И.Н. Информатика и её роль в современном мире	13
Cəbiyeva Ş.Ş. Kvant komputerləri üçün proqramlaşdırma dilləri	16
Quliyev A.R. Beşinci nəsil mobil şəbəkələr	23

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Əhmədova S.F. Qloballaşma, ekologiya və gələcəyin tarixi	27
Babayeva A.F. Tənəffüs sistemi və orqanlarının xəstəlikləri	31
Həsənov M.İ., Qocayeva A.T. Mikroelementlər və “qaraburnu” süfrə üzüm sortunun uvologiyası	36

TARIX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Allahverdiyeva G.A. XII–XIII əsrlərdə Azərbaycan fedodal dövlətlərində hərbi işinin təşkili tarixindən	39
Baxışova R.R. Zəngəzur qəzasının kənd məktəbləri (XII əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri)	43
Cabbarova E.O. Milli Azərbaycan tarixi muzeyinin təşkili və fəaliyyəti	50
Həsənov E.L. Gəncədə ənənəvi sənətkarlıq və memarlıq üslublarının tədqiqində Səbzikar abidəsinin əhəmiyyəti	56
Hüseyn B. Ceyms Karter və ABŞ -in xarici siyasəti	60
Hüseynova R.Z. Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərində yeni mərhələ (2003-2008-ci illər)	65
İsmayılov İ.A. İkinci dünya müharibəsi dövründə SSRİ-Türkiyə münasibətləri	71
Mehdiyev E. Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsinin erkən orta əsrlər tarixi – coğrafiyası	82
Mehdiyeva H.Ş. Azərbaycanda tunc və erkən dəmir dövrü döyüşçülərinə aid kurqanlar	89
Məmmədova Y.E. Qəcdovan məğlubiyyətindən sonra Zəhirəddin Baburun səfəvilərlə münasibətlərinə dair	93
Namazova E.M. Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərliyi dövründə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafı (1991-1993)	97
Quliyeva G.Ş. Türk-İran dostluq cəmiyyətinin yaradılması, məqsədi və quruluşu	102
Rəsulova N.A. Gəncə - qədim xalça sənətinin mərkəzi kimi	107
Yusifov F.Y., Tağıyeva M.İ. Terror və davamlı inkişaf	112

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

Aslanova Z.M., Məmmədov İ.M., Niftəliyeva N.N. Şagird qruplarında əlverişli sosial-psixoloji iqlimin yaradılması yolları	118
Məmmədov İ.M., Bağırova A.M., Cəfərli K.Q. Uşaqların məktəb təliminə hazırlanması yolları	122

Cəlilova T.Ə. <i>Təlim zamanı şagirdlərin özünə nəzarət prosesi</i>	125
Əliyev S.M. <i>Mədəni müxtəlifliyin dəstəklənməsi və qorunması Azərbaycan Respublikasının Dövlət siyasətidir</i>	129
Rəhimova G.Y. <i>İbtidai icma quruluşunda qadının cəmiyyətdə yeri və rolu</i>	135

PEDAQOGİKA ELMLƏRİ

Abdinova S.S., İsmaylova G.A. <i>Nizami Gəncəvinin əsərlərində valideyin övlad münasibətləri</i>	140
Bayramova Z.V., Abdullayeva Ş.A. <i>Özünü təhsilin pedaqoji problem rəqisundan təhlili</i>	144
Məmmədtağıyeva G.A. <i>Məktəbə qədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşdırılması məsələləri</i>	147
Şərifova T.F. <i>Gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında Nizaminin əsərlərinin əhəmiyyəti ("Sirlər xəzinəsi" poeması əsasında)</i>	152

SƏNƏTŞÜNƏSLİQ VƏ MEMARLIQ

Məhərrəmov G.S. <i>Dmitri Şostakoviçin fortepiano yaradıcılığı və məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadənin imkan və yolları</i>	159
Məhərrəmov S.B. <i>Fikrət Əmirovun yaradıcılığında xalq təfəkkürü ənənələri</i>	162
Məmmədova Q.T. <i>Ümumtəhsil məktəblərinin beşinci siniflərində Azərbaycan muğamlarından istifadə etməklə şagirdlərin musiqi tərbiyəsinin inkişafı üzrə işin üsulları</i>	165
Şabanova S.A. <i>Frederik Şopenin yaradıcılığında rəqs musioisi və məktəblilərin musiqi tərbiyəsində ondan istifadənin imkan və yolları</i>	169
Məmmədova R.H. <i>Oqtay Zülfüqarovun uşaq musiqi tərbiyəsində rolu</i>	172
Allahverdiyeva R. 5Q. <i>Naturadan rəsm dərslərinin təşkilinə verilən əsas tələblər</i>	175
Hüseynov A. Ə. <i>Mənzərənin akvarel üsulu ilə işlənməsi</i>	179
Məmmədov F.Ş. <i>Təsviri sənətdə mənzərə təsvirlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri</i>	185
Səfərova A.E. <i>Rənglərin insan psixologiyasına təsiri</i>	188
Verdiyeva E.H. <i>Cizgi rəsmlərində istifadə edilən materiallar</i>	193

FILOLOGIYAE ELMLƏRİ

Ağayeva T.S. <i>Reklam diskursunun bəzi məziyyətləri</i>	199
Allahverdiyev N.Ə., Əliyeva M.İ., Həsənova R.A., Abdullayeva R.A. <i>Nizami Gəncəvinin vəqfi</i>	203
Alverdiyeva G.Z., Aslanova G.V. <i>Analitik və aqlütinativ dillərdə oxşar flektiv sözyaratma prosesləri (azərbaycan və ingilis dillərində materiallar əsasında)</i>	207
Cəfərova G.X. <i>Gəncə dialektində say və əvəzlilərin spesifik xüsusiyyətləri</i>	210
Cəfərova S.A. <i>Məhəmməd Füzulinin əsərlərində fəli bağlamalar</i>	214
Мамедова В.Н. <i>Теория языковой игры и квалификация сущности загадок</i>	218
Mehdiyeva G.H. <i>Qədim Alban ölkəsində məskunlaşan tük dilli etnoslar</i>	223
Məmmədov F.M. <i>Sosial və sinfi ziddiyyətlər romanı</i>	227
Qafarova S.H. <i>60-80-ci illərdə rus uşaq poeziyası: İrina Petrovna Tokmakova</i>	236
Əfəndiyeva A.Ü. <i>Semantik sahənin mahiyyəti məsələsi</i>	243
Ələkbərova F.F. <i>Dil və musiqinin intonasiası: fərqlər və oxşarlıqlar</i>	247
Əliyeva A.K. <i>Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində folklor ənənələri</i>	254
Əliyeva N. <i>1990-1995-ci illərdə Naxçıvanda bədii nəsr və dramaturgiya</i>	258
Əliyeva P.İ. <i>Arif Abdullazadə poeziyasında vətənpərvərlik</i>	262

Əliyeva Ü.H. <i>Tzərcümədə rast gəlinən qrammatik problemlər mənə və qrammatik forma.....</i>	272
Fərəcova A.Ə. <i>Əli Nəzmi yaradıcılığında qadın azadlığı mövzusu.....</i>	279
Həsənova A.Ə. <i>Türk yazılı abidələri türk dillərinin xüsusiyyətlərini öyrənən qiymətli mənbə kimi.....</i>	284
Hüseynova G.M. <i>Matieres poterie.....</i>	291
Hüseynova V. C., Novruzova F.A. <i>Azərbaycanda ərəbdilli ədəbiyyatın yaranmasında qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin rolu (VII-XI əsrlər).....</i>	296
İsmayılova G.N. <i>Azərbaycan paremiologiyasında ənənəvi baxışlar.....</i>	303
Məlikova G.A., Məmmədova M.O. <i>Nizami yaradıcılığında hərfi və işarə rəmzləri.....</i>	307
Məmmədova G.I. <i>Azərbaycan və ingilis dillərində postfikslerin derivasiyası.....</i>	313
Məmmədova T.M. <i>Mətn və informasiya.....</i>	319
Məmmədşad A.T. <i>Frazeoloji vahidlər və onların mədəni nitqdə rolu.....</i>	326
Nəsiyova G.Ş. <i>Azərbaycan dilində sinonimlərin formalaşması və təkamülü.....</i>	331
Piriyeva L.M. <i>Aşıq şeirində baş və ayaq geyimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....</i>	336
Qasıyova G.T. <i>Müasir azərbaycan dilində xalqın məişətini əks etdirən frazeoloji vahidlər.....</i>	341
Quliyeva R. Z., Şirinnova E.M. <i>Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində saqınamələr.....</i>	346
Rzayeva M.Ə. <i>Dilin leksik-terminoloji tərkibində ekzotizmlər.....</i>	350
Sadigova A.P. <i>Text as an object of translation in the construction industry.....</i>	354
Sadıqova G.F. <i>Metafora analizinə koqnitiv yanaşma.....</i>	358
Salamova Z.S. <i>Dünyanın dil mənzərəsində estetik dəyərləndirmə.....</i>	362
Тукумбаева А.Д. <i>Перевод реалий связанные с пищей и напитками в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» на азербайджанский, казахский и английский языки.....</i>	369
Verdiyeva T.F. <i>Məhsətinin Gəncə şəhərləri.....</i>	373
Z. İsmayil <i>Kəngərli rayonu şivələrində dissimilyasiya, yerdəyişmə hadisələri və söz kökündə samitlərin qoşalaşması.....</i>	379
Гасымова В.А. <i>Художественные функции пейзажа в романе И.Тургенева «Дворянское гнездо».....</i>	383

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

Babayeva A.T. <i>Aşağı kurs tələbələrində xarici dilin tədrisində əməkdaşlığa əsaslanan təlim metodundan istifadə.....</i>	388
Əhmədova V.Z. <i>Development of linguistic theory.....</i>	393
Əliyev M.M. <i>Şirvanın I Pyotrun xarici siyasətində (rus arxiv sənədləri əsasında).....</i>	397
Əliyeva N.İ. <i>Mood and modality.....</i>	400
Haqverdiyev İ.A., Həsənov E.F. <i>Fiziki tərbiyə ilə məşğul olan yaşlılara həkim nəzarəti.....</i>	403
Kazımova S.A., Qəhrəmanova Z.S. <i>Managing classes.....</i>	408
Mahmudov A.M. <i>Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövründə Gəncənin ictimai-siyasi tərəqqisi.....</i>	412
Musayeva K.R. <i>Balzakin yaradıcılığında burjua cəmiyyətinin ifşası.....</i>	415
Mammadova G.S., İsmayılova G.N. <i>Describing english consonants.....</i>	420
Nəbiyev N.H., İsmayılova G.T. <i>Fiziki qüsurlu şəxslərdə ayaq üstə olan fiziki hərəkətin çıxış vəziyyəti.....</i>	423
Nəsiyova F.B., Quluyeva T.Q. <i>İngilis dili tədrisində nitq fəaliyyətinin təlimi metodikası.....</i>	428
Quliyeva T.Ə. <i>Nitq hissələri - mürəkkəb tərkibli sözlərin mənimsədilməsi yolları.....</i>	431

Veyisov A.H., Veyisova M.A. <i>Xatın faciəsi</i>	435
Hüseynova E.T. <i>Olimpiya təhsili və onun funksiyalar</i>	441
Qədimova H., Əliyev M. <i>Müstəqilliyimizdən qələbəyə gedən yol</i>	445

AMEA-NIN MÜXBİR ÜZVÜ, PROFESSOR MƏHƏMMƏD BABANLINI 70 İLLİK YUBILEYİ MÜNASİBƏTİLƏ TƏBRIK EDİRİK!

Yanvarın 22-də müasir Azərbaycan elminin nüfuzlu simalarından biri, görkəmli kimyaçı, bacarıqlı elmi təşkilatçı, yeni nəsil kimyaçıların formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan alim, təcrübəli pedaqoq, bir sıra dövlət və elmi təşkilatların mükafatlarının laureatı, Rusiya Təbiətşünaslıq Akademiyasının müxbir üzvü, Lütfizadə adına Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, AMEA-nın akad.M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnstitutunun icraçı direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü **Məhəmməd Babanlının** 70 illik yubileyidir.



Babanlı Məhəmməd Baba oğlu 1952-ci il yanvarın 22-də müəllim ailəsində anadan olmuşdur. 1973-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) kimya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 1974-1977-ci illərdə aspiranturada təhsil alıb. M.Babanlı 1977-ci ildə kimya üzrə fəlsəfə doktoru (Belarusiya Dövlət Universiteti), 1988-ci ildə kimya üzrə elmlər doktoru (Moskva Dövlət Universiteti) elmi dərəcəsi, 1990-cı ildə professor elmi adı alıb.

2014-cü ildə AMEA-nın müxbir üzvü seçilib.

O, əmək fəaliyyətinə Bakı Dövlət Universitetində başlayaraq kiçik elmi işçi, böyük elmi işçi, dosent, professor, dekan müavini, kafedra müdiri, prorektor, elmi katib vəzifələrində fəaliyyət göstərüb. 2014-2021-ci illərdə AMEA-nın akad.M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifəsində işləmişdir, 2021-ci ilin avqust ayından həmin insitutun icraçı direktorudur. Eyni zamanda 2015-ci ildə yaradılmış İspaniyanın Donostia Beynəlxalq Fizika Mərkəzi ilə müştərək "Kvant kompüterinqi və spintronika üçün qabaqcıl materiallar" beynəlxalq laboratoriyasının elmi rəhbəridir.

M.Babanlı funksional xassələrə malik mürəkkəb qeyri-üzvi sistemlərin kimyası, termodinamikası və materialşünaslığı sahəsində tanınmış mütəxəssisdir. O, çoxkomponentli qeyri-üzvi sistemlərin faza tarazlığının və termodinamik xassələrinin kompleks tədqiqi üçün yeni rəşional yanaşma təklif edib, onun nəzəri və metodoloji aspektlərini hazırlayıb və geniş şəkildə reallaşdırıb. Apardığı sistemli fundamental tədqiqatlar nəticəsində perspektivli yarımkeçirici, topoloji izolyator, termoelektrik, fotoelektrik, superion keçirici və digər funksional xassəli materiallar kimi praktiki əhəmiyyət kəşb edən yeni sinif birləşmələr və qeyri-stexiometrik fazalar aşkar edib, onların istiqamətli sintezinin elmi əsaslarını yaradıb.

M.Babanlı 1000-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən, 4 monoqrafiyanın, ali məktəblər üçün 12 dərslik və dərs vəsaitinin, 550-dən artıq məqalənin və 5 patentin müəllifidir. 300-dən artıq məqaləsi WEB of sciences and Scopus informasiya sistemlərinə daxil olan beynəlxalq elmi jurnallarda, o cümlədən, yüksək impakt faktorlu Nature, Nature Communications, ASC Nano, Nano Letters, Quantum materials, Physical Review Letters, Physical Review B, və s. jurnallarda çap edilib.

M.B.Babanlı elmi kadrların hazırlanması sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərir. Onun elmi rəhbərliyi ilə 2 kimya elmləri doktoru, 35 kimya üzrə fəlsəfə doktoru hazırlanıb. Yetişdirdiyi elmi kadrlar arasında Suriya, Vyetnam, Koreya, İran və Əfqanıstan vətəndaşları da vardır.

O, respublikamızın elmi-ictimai həyatında fəal iştirak edir. Müxtəlif illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Kimya üzrə Ekspert Şurasının üzvü, sədr müavini və sədri, BDU Elmi Şurasının, bir sıra Dissertasiya Şuralarının üzvü olmuşdur. Hazırda o, "Azerbaijan Chemistry Journal"-ın, həmçinin WEB of sciences and Scopus informasiya sistemlərinə daxil olan "Russian Journal of Inorganic Chemistry", "Turkish Journal of Chemistry", "Condensed Matter and Interphases", "Physics and Chemistry of Solid State", "New Materials, Compounds and Applications" və "Chemical Problems" jurnallarının redaksiya heyətlərinin üzvüdür.

2000-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən "Tərəqqi" medalı ilə təltif edilmişdir.

Elmi nailiyyətlərinə görə bir neçə dəfə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin, AMEA KEB-in və BDU rektorunun Fəxri Fərmanları ilə təltif edilib. O, həmçinin gənc kadrların hazırlanmasındakı xidmətlərinə görə Gəncə Dövlət Universitetinin (GDU) Elmi Şurasının qərarı ilə GDU-nun "Fəxri professoru" fəxri adına layiq görülmüşdür.

Hörmətli Məhəmməd müəllimi, 70 illik yubileyi münasibətilə təbrik edir, ona möhkəm can sağlığı, elmi və pedaqoji fəaliyyətində yeni uğurlar arzulayırıq. İnanırıq ki, Məhəmməd müəllim hələ uzun illər Azərbaycan kimya elminin inkişafına öz dəyərli töhfələrini verəcəkdir. Doğum gününüz mübarək!

Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru Yusif Yusibov və kollektivi.

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

UOT:63.

AQRAR SAHƏDƏ MÜTƏRƏQQİ TEXNOLOGİYANIN İSTİFADƏSİ

Yusifov Mustafa Qasım oğlu, Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu

Əhədova Gülçimən Rasim qızı, Tağıyeva Səidə Abdulləli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Məqalədə bir ildə əkilmiş iki bitki toxumundan 3 dəfə müxtəlif məhsul almağın mümkün olması texnologiyasından bəhs edilir.*

İstifadəsi təklif olunan texnologiyada iki bitkidən birincisi arpadır. Burada adi qaydadan fərqli olaraq kollama fazasından sonra tarladan sünbülləmə fazasına kimi xırda buynuzlu mal-qaranın otarılması üçün istifadə olunur (1-ci məhsul sayılır). Otarmadan sonra tarlada aparılan aqrotekniki tədbirlər nəticəsində bitkinin 2-ci kollanma və sünbülləmə fazasından sonra yetişən arpanın məhsulu toplanır.

Açar sözlər: kollama fazası, sünbülləmə fazası, günəş şüalarının–ışığın yayılma sahəsi, 2-ci kollama

Ключевые слова: фаза колошение, фаза колесование, площадь солнечного луча и света, 2-го колошение

Key words : earing phase, idle phase, area of sunbeam and light, 2nd earing

Respublikamızın dağətəyi və aran inzibati rayonlarında əkinçiliyin müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsində növbəli əkin mühüm rol oynayır. Növbəli əkin istifadə olunan bitkilərin məhsuldarlığının artırılması ilə yanaşı, torpağın fiziki-mexaniki xassələrini yüksəldir, alaq otlarına və zərərvericilərə qarşı mübarizənin səmərəliliyini artırır. Müxtəlif iqtisadi rayonlarda növbəti əkində istifadə olunan bitkilərin əsasını respublikanın torpaq-iqlim şəraitinə uyğun olaraq demək olar ki, bütün taxıl, bostan-tərəvəz, yem və texniki bitkilər təşkil edir.

Dağətəyi və aran rayonlarında illik temperatur rejimi və bitkilərin tərkib çoxluğu ilə ərzində iki-üç dəfə məhsul almağa imkan verir. Bu məqsədlə əkilməsi nəzərdə tutulan bitkilərin növü və vegetasiya müddətinə görə növbəliliyi düzgün seçilməlidir. Əkiləcək bitkilərin məhsullarının yığılma dövrünün payız-qış aylarına təsadüf etməsinin qarşısını almaq üçün vegetasiya müddətinin düzgün seçilməsi vacibdir. Bu halda bitkilərin məhsulu tam və itkisiz toplanı bilər.

İl ərzində iki-üç dəfə məhsul almaq üçün əkiləcək 2-ci bitkinin sələfinin (1-ci dəfə əkiləcək bitki növü) dənli paxlalı bitki seçilməsi daha əlverişlidir. Vegetasiya vaxtı az olan, bu bitkilərin vegetasiya müddətinin çox hissəsi payız-qış aylarına, məhsulunun yığım dövrü isə yaz mövsümünə uyğun gəlir.

Əvvəlcə əkilmiş bitkidən sonra əkini nəzərdə tutulan bitki dənli, bostan-tərəvəz, paxlalı bitkilər, kartof və s. seçmək mümkündür. Həmin bitkilərdən mövsüm ərzində bir dəfə, bostan-tərəvəz bitkilərin vegetasiya müddətində bəzisindən bir neçə dəfə fasilələrlə məhsul toplanaraq tərəvəz halında istifadə olunur. Bu bitkilərə misal olaraq yem çuğundurunu, nanə, reyhan və s. bitkiləri göstərmək olar.

Taxıl bitkilərinə aid olan arpadan bir çox ərzaq məhsulları, o cümlədən keyfiyyətli pivə, kraxmal, yarma və s. kimi ərzaq məhsulları hazırlanır ki, bunlar da heyvandarlıq və quşçuluqda, xüsusilə atıcılıqda mühüm yem mənbəyidir. Arpanın vegetasiya müddəti çox qısa 80.....110 gün olduğundan biçildikdən sonra onun yerində başqa bitkilərin hətta tez yetişən pambığın da əkilib becərilməsinə əlverişli imkan yaranır.

Pambığın növbəli əkin sistemində arpa bitkisi siderat (yaşıl gübrə) və ya yaşıl yem kimi istifadə olunmaqla, yerinə yuxarıda göstəriləni kimi başqa bitkilər əkilib becərilir.

Payız fəslində pambığın növbəli əkin sxeminə uyğun olaraq siderat bitkiləri əkindən sonra aprel ayının 1-ci yarısına kimi normal şəraitdə inkişaf edərək sünbülləmə fazasında biçilib xırdalanaraq sahəyə səpilərək şum altına çevrilir və ya 20÷30 sent/ha yaşıl kütlə şəklində biçilib xırdalanaraq heyvandarlıqda yaşıl yem kimi istifadə olunur. Hər iki halda sahədə şum aparılaraq yaz əkini kimi ilin 2-ci məhsul verəcək bitki əkilir.

Respublikamızın torpaq-iqlim şəraitinə uyğun olaraq payızda siderat məqsədi ilə əkilmiş arpanın yaşıl halda biçilib xırdalanma vaxtını sünbülləmə fazasının sonundan, fazanın əvvəlinə dəyişməklə tarlada bitkinin 2-ci kəlləmə fazasını yaradılır və nəticədə arpanın sünbülləmə fazasını tam keçirməklə sonda dənlik arpa əldə etmək olur. Bu texnologiyada arpa bitkisindən iki dəfə məhsul alınır, həmin məhsuldan 1-ci kəlləmə fazasının sonundan sünbülləmə fazasının başlanma vaxtına kimi tarladan xırda buynuzlu malqaranın (qoyun, keçi) otarılması üçün yaşıl yem kimi istifadə olunur. Bu zaman tarlada bitkinin (arpa) yarpaqları öz tünd yaşıl rəngini dəyişərək açıq sarı rəngdə olur.

Tarla otarıldıqdan sonra təcili olaraq sahəyə qarışıq-mineral gübrə səpilməklə, arxasınca yüngül və ya orta dişli mala ilə adi malalamanın hərəkət sürətindən 3...4 km/saat artıq olmaqla malalama aparılmalıdır. Malalamanın hərəkət istiqaməti nəmli hava şəraitində tarlanın mailliyi istiqamətinə paralel, quraq olduqda isə tarlanın mailliyinə perpendikulyar aparılmalıdır ki, suvarma suyu tarlaya yaxşı hopmaqla bitki tez inkişaf etsin.

Arpa tarlasından yaşıl kütlənin (1-ci məhsul) və biçin vaxtı dənin çox əldə olunması üçün payızda səpini çarpaz üsulla aparmaq daha əlverişlidir. Bu üsulla toxum səpini normasının yarısı sahənin eni istiqamətində, qalan yarısı isə sahənin uzununu boyunca aparılır. Bu səpin texnologiyasında bitkinin kök sisteminin qidalanması dairəvi formada olduğuna görə bitki yaxşı inkişaf edir və nəticədə məhsuldarlıq yüksək alınır.

Səpin zamanı çarpaz üsulun tətbiqində hər hektara yanacaq yağlama və əmək haqqı xərcləri iki dəfə artıq olur. Bunu tənzimləmək üçün traktora qoşqu vasitəsi ilə bir ədəddən artıq səpən maşının aqreqatlaşdırılması həmin artıq xərcin tənzimlənməsini təmin edir.

Bu cür səpin texnologiyasında bitkinin kök sisteminin qidalanma sahəsinin maksimum olması, tarladan alınan məhsuldarlığın maksimum həddə çatmasına imkan verir.

Çarpaz səpin texnologiyasında əmək haqqı və yanacaq yağlama xərcinin çox olmasının qoşqu vasitəsi ilə iki ədəd taxıl-səpən maşının aqreqatlaşdırılmasının əlavə xərc ödənilməsini aşağıdakı formuladan da görmək olur:

$$W = 0,1B \cdot v \cdot \tau \cdot ha / saat$$

burada B aqreqatın nəzəri en götürümü, m- lə

v - aqreqatın hərəkət sürəti; km/saat

τ - növbə vaxtından istifadə əmsəlidir.

Səpən aqreqatın nəzəri en götürümü 3,6 m, hər ikisinin en götürümü isə 7,2 m-dir. Burada istifadə olunan 2-ci toxumsəpənin en götürümü alınan əlavə xərci tənzimləyir.

Arpa biçildikdən sonra yuxarıda göstəriləyi kimi dənli bitkilərdən qarğıdalı, günəbaxan və başqa kənd təsərrüfatı bitkilərini, hətta kartof da əkmək mümkündür.

Arpa sahələrindən 2-ci məhsul toplandıqdan sonra əkilən istənilən bitkinin məhsuldarlığının nəzərdə tutulan həddə alınması üçün suvarma və yemləmə rejiminə ciddi əməl olunmalıdır.

Ölkədə istifadə olunan ərzaq məhsullarına tələbatın ödənilməsində əkiləcək 2-ci bitkinin növünün düzgün seçilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu məqsədlə yuxarıda göstərilən bitkilərdən kartof əkini çox sərfəlidir. Kartof əkinin sərfəliliyi onunla əsaslandırılır ki, çörəkdən sonra ən çox istifadə olunan kartof məhsuludur. Kartofun respublikanın bütün inzibati rayonlarında əsas və köməkçi bitki kimi əklməsinə baxmayaraq, yenə də əhalinin bu məhsul növünə tələbatı tam ödənilmir. Bunun əsas səbəblərindən biri kartof saxlama kameralarının kifayət qədər olmaması və bu məhsula tələbatın çox olmasıdır.

Dağətəyi və aran rayonlarında dən üçün nəzərdə tutulan sahəyə biçindən sonra mineral və üzvü gübrə səpilməli, dərin şum aparılmalı, arxasınca diskli mala ilə səpinqabağı becərmə aparılmalıdır. Kartof toxumunu cərgəarası məsafə 0,7 m olmaqla dağətəyi rayonlarda, aran rayonlarında isə tirəyə səpin üsulundan istifadə olunmalıdır (torpağın nisbətən şoran və qurunt sularının torpaq səthinə yaxın olması ilə əlaqədar olaraq).

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin toxum və şitillərinin tirəyə əkilməsinin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

1) Dağətəyi və aran zonasında bitki toxumuna və şitilə torpağın şoranlığının və yeraltı qurunt sularının mənfi təsirini minimuma endirir.

2) İşığın yayılma sahəsi tirəyə əkində səthi düz tarla ilə müqayisədə ən azı 30% artdığına görə bitkinin və torpağın istilik alma dərəcəsi yüksəldiyi üçün məhsuldarlıq və alınan məhsulun keyfiyyəti artır.

3) Tirədə buxarlanma nəticəsində nəmliyin azalması bitkinin inkişafında və torpağın fiziki-mexaniki xassələrinin yaxşılaşmasında müsbət rol oynayır

Səpin vaxtı istifadə olunacaq kartof yumrularının çəkisi tələbata görə 30....50 q həddində olmalıdır. Orta hesabla hər bir toxumluq kartof yumrusunu 40 q qəbul etsək, hər hektar əkin sahəsinə əkiləcək kartof yumrusunun ümumi çəkisi 469,2 kq olur. Kartof sahələrinə əkilən toxumluq yumrunun hər kq-dan orta hesabla 10 kq-a kimi məhsul alındığını nəzərə alsaq, onda bir hektardan alınan ümumi məhsulun çəkisi $469,2 \times 10 = 4692$ kq olacaq. Kartofun yetişdirilməsi zamanı çıxış alındıqdan sonra ən azı iki dəfə cərgəarası yumşaltma aparılmalıdır. Cərgəarası becərmə kultivatoru ilə yumşaltma aparmaqla suvarma şırınları açılmalı və mineral gübrə də verilməlidir.

Cərgəarası becərmədən sonra kartof sahəsində nəzərdə tutulan məhsuldarlığın əldə olunması üçün vegetasiya suvarmaları ilə sahədə nəmlik normal olmaqla torpaqda temperaturun 25°S -dən artıq olmaması təmin edilməlidir. Nəticədə yumrular daha yaxşı və normal inkişaf edir. Kartof tarlalarında suvarma ilə birlikdə bitkinin zərərverici və xəstəliklərdən qorunması üçün kimyəvi məhlul və dərman da verilə bilər. Sahədə suvarmanın başa çatması dövründə torpaqdakı yumruların qabığı tam bərkiməli və həmçinin tarlada xəstəliyə yoluxma müşahidə edilmədikdə kartofun yerüstü hissəsi torpağa yatmalı və gövdənin rəngi öz tündlüyünü itirməlidir. Vegetasiya dövrü başa çatdıqdan sonra məhsulun maşınla çıxarılması və yığılması prosesi aparılır. Məhsul yığımının səmərəliliyini artırmaq üçün tarlanın səthinə tirə halında tökülmüş yumruları əl ilə toplayarkən və ya yığarkən, yumruların təxmini (gözəyari) çeşidlənməsi prosesini də aparmaq əlverişlidir.

Ədəbiyyat

- 1.X.Güləhmədov. Pambıqçılıq. Bakı, 1976.
- 2.M.Qaraqoyunlu. Ümumi coğrafiya. Bakı, 2012.
- 3.C.R.Abbasov. İstehsalın texniki iqtisadi əsasları. Bakı, 1991.
- 4.N.N.Məmmədov, T.M.İbrahimov, A.C.Axundov. Kənd təsərrüfatı maşınları. Gəncə, 2006.
- 5А.Н.Карпенко, А.А.Зеленев, В.М.Хасанский. Сельскохозяйственные машины. Москва, 2017.
- 6.В.А.Лиханов, Н.П.Сычугов. Тракторы и сельскохозяйственные машины. Москва, 2019

ПРИМЕНЕНИЕ ПЕРЕДОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

*Юсифов Мустафа Гасым оглы, Джавадов Эльчин Мухаммад оглу,
Ахадова Гульчиман Расим гызы, Тагиева Саида Абдулали гызы*

Резюме

В статье дано технология в течение одного года возможность получения три раза урожая.

По предложены технологий от растения ячменя после фаза колошения до начало колосования используется зеленых пастбищи для мелко рогатых скот (баран и козы). После поса на поле проведены внесение удобрения и малолавания на поле созревается зерновой ячмен. От поля третий урожай получается посеянных растений после уборки зерновых ячмен.

APPLICATION OF ADVANCED TECHNOLOGIES IN AGRICULTURE

*Yusifov Mustafa Gasim, Cavadov Elcin Mahammad,
Ahadova Gulcaman Rasim, Taqiyeva Saida Abdulali*

Summary

The article gives the technology for one year the possibility of obtaining three times the yield.

According to the proposed technologies from the barley plant after the earing phase before the beginning of the spiking process, green shepherds are used for horned cattle (ram and goat). After planting in the field, fertilizer is applied and underflooding is grown on the field by grain barley. From the field the third harvest is obtained by sowing plants after harvesting grain barley.

Rəyçi: dos Üzeyir Əfəndiyev

ÜTF və texnologiya kafedrasının 15 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 26 oktyabr 2021-ci il

UOT:744

PROYEKSIYA ÜSULLARI VƏ ONUN ÖYRƏDİLMƏ METODLARI

Məmmədov Kamal Rəsul oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

gceferova@rambler.ru

Xülasə: Çertiojlar proreksiya müstəviləri üzərində proreksiyalama üsullarına əsasən təsvir olunurlar.

Detalın əşyanın təsvirinin proreksiya müstəviləri üzərində qurulması üsuluna proreksiyalama deyilir. Bu zaman alınan təsvir proyeksiya adlanır.

Proreksiya latın sözü olub, Azərbaycan dilində “qabağa atmaq” mənasını verir.

Lampa qarşısında yerləşdirilmiş hər hansı bir əşyanın onun divarda alınan forması əşyanın gövdəsi hesab etmək olar, yaxud müstəvi fiquru kağız üzərinə qoyub, onun kənarı ilə karandaş hərəkər etdirsək həmin əşyanın müstəvi üzərində proyeksiyasını alınmış hesab etmək olar.

Belə ki, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması məqsədi ilə fənlərin tədrisində metodik baxımdan ətraflı izahı lazımı şərtlərdən biridir. İşlədiyim “Proyeksiyalama üsulları və onun tədrisi” adlı məqalə metodik baxımdan düzgün və ətraflı işlənmişdir. Məqalədə proyeksiyalama üsulları haqqında geniş məlumat verərək, mərkəzi proyeksiyalama düzbucaqlı (paralel və ortoqonal) proyeksiyalama, çəpbucaqlı proyeksiyalamanı ətraflı izah edərək çəkdiyi çertyojlarda da əksini taparaq, tətbiq sahələrini qeyd etmişəm.

Nəticədə belə qərara gəlirəm ki, işlədiyim məqalə proyeksiyalama üsullarının aydın izah olunması və tətbiq olunması sahələri haqqında qeydləri və tələbləri aktualdır.

Açar sözlər: Detal, proyeksiya müstəviləri, əşya, proyeksiyaların qurulması, təsvir.

Ключевые слова: Деталь, проективная плоскость, предмет, установление проекции, изображение.

Keyword: detail, projection levels, product, projection, description

Çertiojlar proreksiya müstəviləri üzərində proreksiyalama üsullarına əsasən təsvir olunurlar.

Detalın əşyanın təsvirinin proreksiya müstəviləri üzərində qurulması üsuluna proreksiyalama deyilir. Bu zaman alınan təsvir proyeksiya adlanır.

Proreksiya latın sözü olub, Azərbaycan dilində “qabağa atmaq” mənasını verir.

Əgər lampə qarşısında hər hansı bir əşyanı yerləşdirsək onun divarda alınan forması əşyanın gövdəsi hesab etmək olar, yaxud müstəvi fiquru kağız üzərinə qoyub, onun kənarı ilə karandaşlı hərəkət etdirsək həmin əşyanın müstəvi üzərində proyeksiyasını almış olarıq.

Cismin proyeksiyasının qurulması prosesini sadə üsullarla təsvir edə bilərik.

Fəza fiqurlarının müstəvi üzərində təsvirlərinin alınması 3 proyektəndirmə üsulu ilə aparılır:

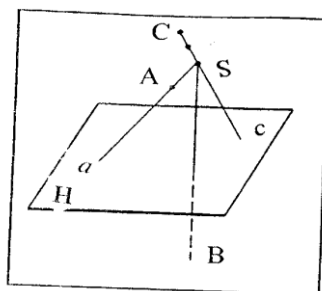
- 1.Mərkəzi proyeksiyalama
- 2.Paralel proyeksiyalama
- 3.Çəbbucaqlı proyeksiyalama

Əvvəlcə mərkəzi proyeksiyalama ilə tanış olaq.

Fərz edək ki, H müstəvisi və $A \notin H$ nöqtəsi verilmişdir. Fəzada istənilən

$S \neq A$ və $S \notin H$ nöqtəsini qeyd edək. A nöqtəsini S nöqtəsi ilə birləşdirib SA şüasını H müstəvisini kəsənə kimi uzadaq (şəkil 1).

$SA \cap H = a$ nöqtəsi A nöqtəsinin H müstəvisi üzərində mərkəzi proyeksiya olur və $npA = a$ kimi işarə olunur. SA şüasına proyeksiyalayıcı şüa, S nöqtəsinə proyeksiyalama mərkəzi, H müstəvisinə proyeksiya müstəvisi, bu prosese isə mərkəzi proyeksiyalama deyilir.



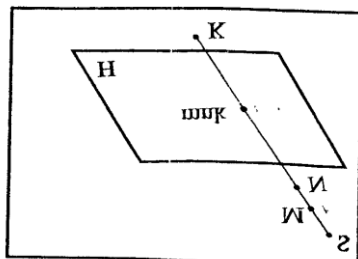
Şəkil 1

Anoloji qayda ilə fəzada verilən B və C nöqtlərin də mərkəzi proyeksiyasını müəyyən edə bilərik. Əgər verilən nöqtələr eyni bir proyeksiyalayıcı şüa üzərində olarsa, onda onların mərkəzi proyeksiyaları üst-üstə düşər. Məsələn: M , N və K nöqtələri eyni bir proyeksiyalayıcı şüa üzərində olduqlarından olur. (şəkil 2)

$$m \equiv n \equiv k$$

Bu isə tərs məsələnin həllini yəni H müstəvisi üzərində verilən nöqtənin fəzadakı hansı nöqtənin proyeksiyası olmasını müəyyən etməyi çətinləşdirir.

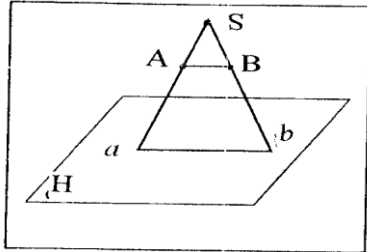
Buradan görünür ki, bir mərkəzi proyeksiyasına görə fəzada nöqtənin vəziyyətini müəyyən etmək mümkün olmur.



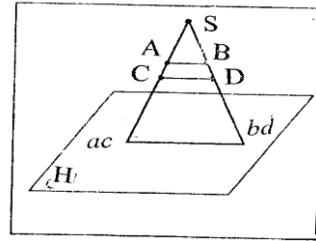
Şəkil 2

İndi AB parçasının mərkəzi proyeksiyasını quraq. Fəzada verilən AB parçasının mərkəzi proyeksiyasını almaq üçün onun A və B üç nöütlərinin proyeksiyalarını alıb birləşdirmək lazımdır. (şəkil 3) Bu halda $np(AB)=ab$ olur. Aydındır ki, 3 nöqtələri eyni proyeksiyalayıcı şüa üzərində olan düz xətt parçalarının proyeksiyaları üst-üstə düşürlər. (şəkil 4)

Bu isə bir mərkəzi proyeksiyası vasitəsilə düz xətt parçasının fəzada vəziyyətini müəyyən etməyə imkan vermir.



Şəkil 3



Şəkil 4

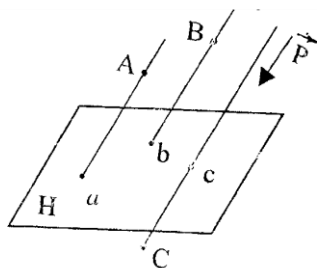
proyeksiyalamanın aşağıdakı xassələri vardır:

1. Mərkəzi proyeksiyalamada
 - a) nöqtənin proyeksiyası nöqtə olur
 - b) proyeksiyalama mərkəzinə keçməyən düz xəttin proyeksiyası düz xətt olur.
 - v) proyeksiyalama mərkəzindən keçən düz xəttin proyeksiyası nöqtə olur.
 - q) proyeksiya müstəvisinə fərqli müstəvidə yerləşən iki ölçülü fiqurun proyeksiyası proyeksiya müstəvisində yerləşən iki ölçülü fiqur olur.
 - d) üç ölçülü fiqurun mərkəzi proyeksiyası iki ölçülü fiqur olur.
2. Mərkəzi proyeksiyalamada üzərində olma və paralellik münasibəti pozulmur.
3. Mərkəzi proyeksiyalamada fiqurun paralel müstəvilər üzərindəki proyeksiyaları oxşar olur.
4. Mərkəzi proyeksiyalamada fiqurun özü ilə təsviri arasında qarşılıqlı birqiyəmətli uyğunluq olur.

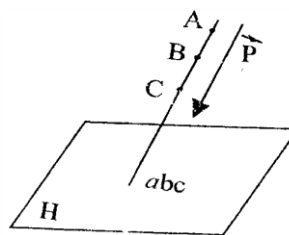
Mərkəzi proyeksiyalama əşyanın perspektivdə çertyojunun qurulmasında xəritə cəkmədə, kino cəkmədə, hərbi proyeksiyalamada tətbiq olunur. Mərkəzi proyeksiyalama əyanidir, ancaq texniki rəsmxətdə əlvərişli deyildir, çünki fiqurun ölçülərini müəyyən etmək çətin olur. Bu proyeksiyalamada qurma mürəkkəb olur. Belə proyeksiyalama rəssamlıqda, memarlıq işlərində, mühəndis qurğularında geniş tətbiq olunur.

Paralel proyeksiyalama üsuluna baxaq, paralel proyeksiyalama düzbucaqlı proyeksiyalamalardır. Fərz edək ki, H müstəvisi, $A \notin H$ nöqtəsi və H müstəvisi ilə müəyyən istiqamət əmələ gətirən p vektoru ilə verilmişdir. P vektoru proyeksiyalama istiqaməti adlanır. A nöqtəsinin H müstəvisi üzərində paralel proyeksiyasını almaq üçün A nöqtəsindən P proyeksiyalama istiqamətinə paralel şüa keçirək. Bu şüanın H müstəvisini kəsdiyi a nöqtəsi verilən A nöqtəsinin paralel proyeksiyası olur (şəkil 5).

Bu belə işarə olunur: $np=a$ olur. Mərkəzi proyeksiyalamada olduğu kimi burada $H^{H(p)}$ proyeksiya müstəvisi Aa proyeksiyalayıcı şüa adlanır. Eyni proyeksiyalayıcı şüa üzərində olan nöqtələrin proyeksiyaları üst-üstə düşür, yəni $a=b=c$ olur (şəkil 6).



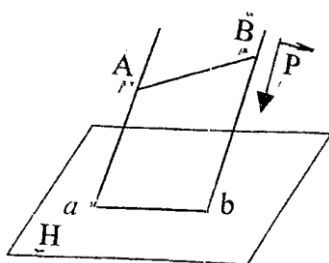
Şəkil 5



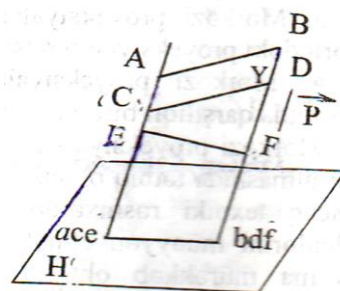
Şəkil 6

Bu bir paralel proyeksiyasına görə fəzada nöqtənin vəziyyətini müəyyən etməkdə çətinlik törədir.

Aydındır ki, verilən AB düz xətt parçasının paralel proyeksiyasını qurmaq üçün üç nöqtələrinin paralel proyeksiyasını qurub birləşdirmək lazımdır. Onda $np H_{(p)} AB = ab$ olur (şəkil 7)



Şəkil 7



Şəkil 8

Ucları eyni proyeksiyalayıcı şüa üzərində olan müxtəlif parçaların proyeksiyaları üst-üstə düşür və bərabər olur (şəkil 8). Bu da tərs məsələnin həllini çətinləşdirir, yəni müstəvi üzərində verilmiş bir istiqamətli proyeksiyasına görə düz xətt parçasının fəzada vəziyyətini müəyyən etmək çətin olur.

Paralel proyeksiyalamanın aşağıdakı xassələri vardır.

1. Paralel proyeksiyalamada (Düzbucaqlı proyeksiyalamada)

- a) Nöqtənin proyeksiyası nöqtə olur
- b) Proyeksiyalama istiqamətinə paralel olmayan düz xəttin proyeksiyası düz olur.
- v) Proyeksiyalama istiqamətinə düz olan xəttin proyeksiyası nöqtə olur.
- q) Proyeksiya müstəvisi üzərində olan hər bir nöqtə eyni proyeksiyalayıcı şüa üzərində yerləşən nöqtələr coxlugunun proyeksiyasıdır.

d) Proyeksiya müstəvisi üzərində hər bir parça fəzada ucları eyni proyeksiyalayıcı şüalar üzərində olan parçalar coxlugunun proyeksiyasıdır.

1. Paralel proyeksiyalama fəzada və ya proyeksiya müstəvilərində fiqurun paralel yerdəyişməsində onun forma və ölçüləri dəyişmir.

Proyeksiyalama istiqamətinin proyeksiya müstəvisinə vəziyyətdən asılı olaraq paralel proyeksiyalama iki növ olur:

1. Əgər proyeksiyalama istiqaməti P , proyeksiya müstəvisi H -a perpendikulyar olarsa, $A \perp H$, buna düzbucaqlı və ya ortoqonal proyeksiyalama deyilir.

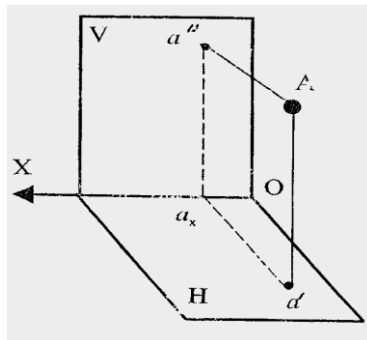
2. Əgər proyeksiyalama istiqaməti P proyeksiya müstəvisi H -a perpendikulyar ölməzsə, buna cəpbucaqlı paralel proyeksiyalama deyilir.

Paralel proyeksiyalamanın xassələri ortoqonal proyeksiyalamada da ödənilir. Rəsmxətdə çertiyojlar düzbucaqlı proyeksiyalama əsasında qurulur. Cismin bu müstəvidə alınmış düzbucaqlı proyeksiyası vasitəsilə forma və ölçüləri müəyyən etmək çətin olur. Ona görə də

cismin hər birinə perpendikulyar iki müstəvidə ortaqonal proyeksiyasını qurmaq tələbi meydana çıxır. Bu müstəvilərdən biri üfüqi yerləşir, buna horizontal (üfüqi) müstəvi deyilir və H ilə işarə olunur. Buna isə frontal (şaquli) müstəvi deyilir və V ilə işarə olunur.

İndi bu iki müstəvidə nöqtə və düz xəttin proyeksiyasını quraq. Fərz edək ki, H və V müstəviləri və bunların heç biri üzərində olmayan A nöqtəsi verilmişdir. (şəkil 9). A nöqtəsinin hər iki müstəvidə proyeksiyasını müəyyən etmək üçün A nöqtəsindən H və V müstəvilərinə perpendikulyar çəkir, onun müstəvilərlə kəsişdiyi a və a' nöqtələrinin müəyyən edirik. $npA=a$, $npA=a'$ olur. a nöqtəsi A -nın horizontal a' isə A -nın frontal proyeksiyası adlanır.

Bu müstəvilərin kəsişmə xəttinə proyeksiya oxu deyilir və ax ilə işarə olunur. Buna görə də belə nəticəyə gəlməli olar ki, nöqtənin iki müstəvidə proyeksiyasını qurmağa əsaslanıb istənilən cismin iki müstəvidə proyeksiyasını qura bilərik.



Şəkil 9

Ədəbiyyat

1. В. Кузменко, М.А. Косолапов «Методика преподавания черчения» Москва 1981
2. А. Д Ботвинников «Основы методика обучение черчения»- М., 1976
3. С.И Дембинский, В.И Кузьменко «Методика преподавания черчения» в средней школе: пособие для пед. ин-тов. - М.: Просвещение, 1973
4. С.К. Боголюбов «Черчение» М. «Машиностроение» 1989 стр. 333
5. О.Н. Mirzəyev, С.Н. Rzayev «Техники rəsmxətt» 2002.

УСТАНОВЛЕНИЕ И ЧТЕНИЕ ЧЕРТЕЖЕЙ

Мамедов Камал Расул оглы

Резюме

При установлении и чтение чертежей в первую очередь, нужно анализировать данные, детали для того, чтобы иметь большое представление о деталях и предметах и выделить геометрические тела.

Затем на проективной плоскости устанавливается проекция предметов и деталей.

READING AND DRAWING OF DRAWINGS

Mammadov Kamal Rasul oglu

Summary

It is necessary to analyze the item and details given first in the drawing and construction of the drawings, and to divide them into geometric objects to gain a broader understanding of the details and objects. Consecutive projection of objects and details is carried out on the projection levels.

Rəyçi: dosent t.e.n. M.Q.Yusifov

ÜTF və texnologiya kafedrasının 15 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 08 oktyabr 2021-ci il

ИНФОРМАТИКА И ЕЁ РОЛЬ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Д.ф.н.по м., доцент Кубышов Ильгар Надир оглу
Гянджинский Государственный Университет
Ilqar-gdu@rambler.ru

Аннотация: Наука о методах и процессах сбора, хранения, обработки, передачи, анализа и оценки информации с применением компьютерных технологий, обеспечивающих возможность её использования для принятия решений- это информатика. Так же можно дать такое определение: информатика - это наука о некоторых действиях над информацией. В информатике наиболее часто используется следующее определение этого термина: информация — осознанное сведение об окружающем мире, которое является объектом хранения, преобразования, передачи и использования.

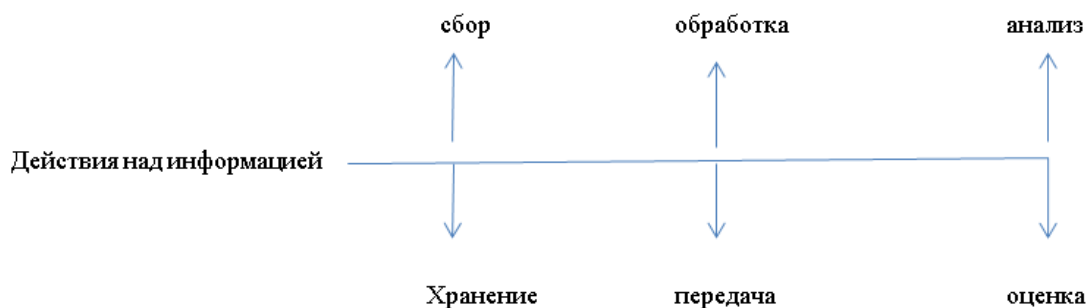
Ключевые слова: информатика, информация, сведение, компьютер, искусственный интеллект,

Key words: informatics, information, mixing, computer, artificial intelligence Açar sözlər: informatika, informasiya, məlumat,, kompüter, süni intellekt

Açar sözlər: rəsm, qrafit karandaş, təsviri savad, cizgi rəsmi, çertyoj xətti

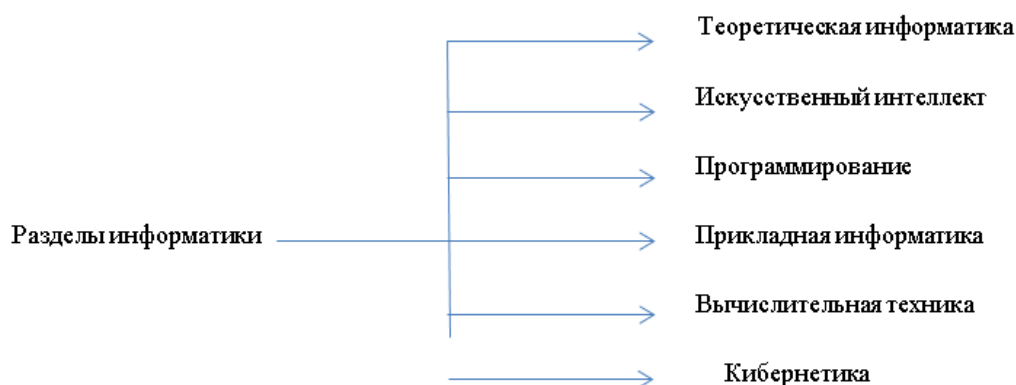
Сведения-это знания, выраженные в сигналах, сообщениях, известиях, уведомлениях и т. д. Каждого человека в мире окружает море информации различных видов. Несмотря на то, что единого строгого определения информации не существует, имеется возможность описать этот термин через характерные свойства: дуализм(двойственность), достоверность, полнота, адекватность, доступность и актуальность. [1].

Именно понятие «информатика» возникло в середине XX века. Её появление связано с изобретением электронного компьютера. Информатика отвечает на вопрос как организовать сбор, хранение, обработку, передачу, анализ и оценку информации.



Отсюда следует вопрос: для чего же нужно совершать следующие действия над информацией? Для того, чтобы эту информацию можно было использовать для принятия решений.

В современной информатике можно выделить 6 основных разделов.



Теоретическая информатика даёт математическую основу и методы, которые позволяют изучать и создавать объекты информатики. К ним можно отнести компьютеры, компьютерные программы и т.д.

Название раздела «искусственный интеллект» говорит само за себя. Этот раздел занимается системами, которые могут самостоятельно анализировать информацию. И на основе результатов этого анализа автоматически принимать необходимое решение.



Раздел информатики «программирование» изучает программы и инструменты. Именно компьютерные программы определяют насколько эффективно компьютер может справляться со своей работой, обрабатывать информацию. [2].

Прикладная информатика занимается вопросами применения достижения информатики в жизни человека. Это могут быть система автоматизированного проектирования на заводах, система автоматизированного обучения в школах и т.д.

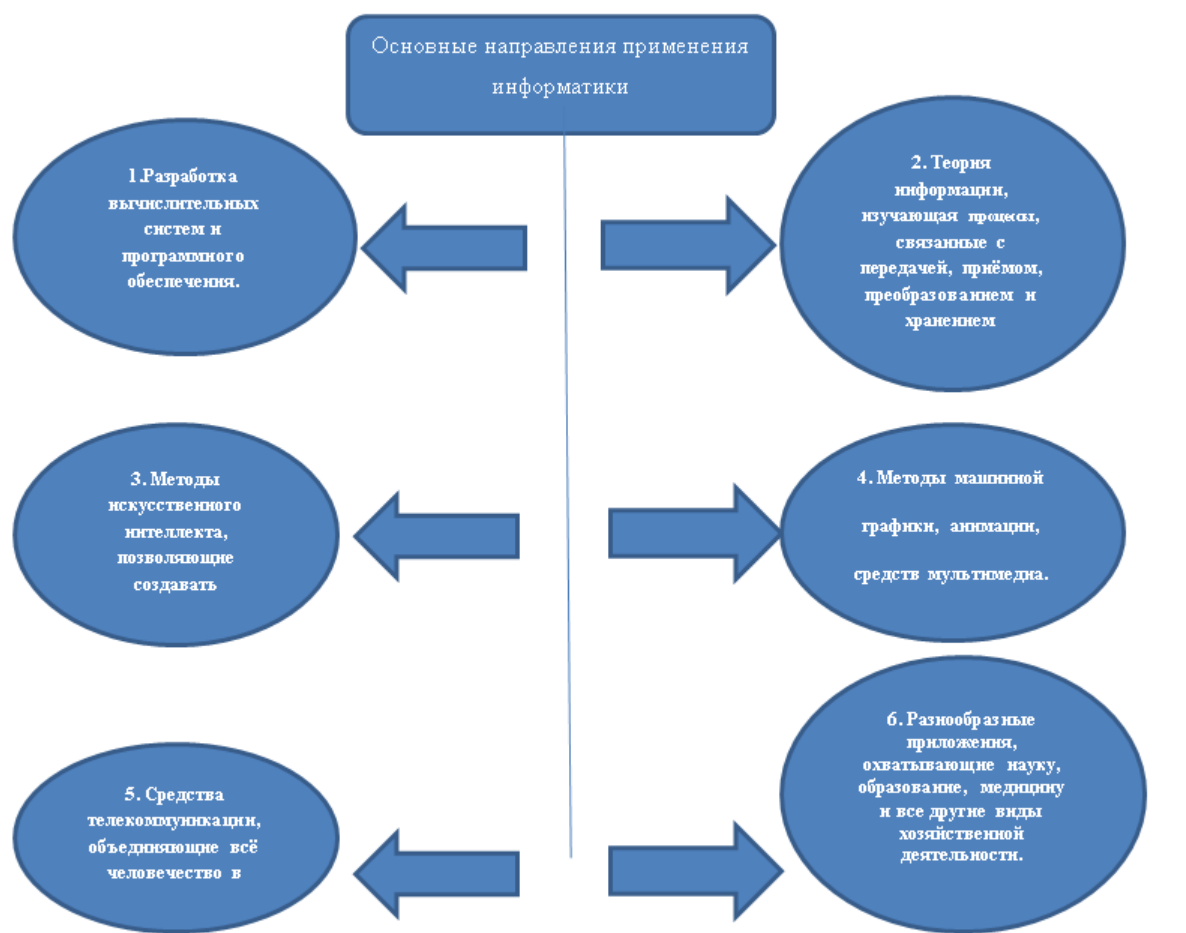
Вычислительная техника – это раздел, который занимается непосредственно компьютерами, вопросами их архитектуры, проектирования и эффективности.

Кибернетика изучает общую теорию управления с помощью различных информационных сигналов.

Несмотря на то, что появление и развитие информатики неразрывно связано с компьютерами, важно понимать, что компьютер в информатике является лишь инструментом, который позволяет производить различные действия над информацией. Как сказал нидерландский учёный-информатик Эдсгер Дейкстра: Информатика не более наука о компьютерах, чем астрономия наука о телескопах.

В современном мире информатика, как и наука о ней занимают важное место. Не просто так нынешняя эпоха получила название информационной. С развитием компьютерных сетей люди получили возможность в любой момент времени получить

информацию о чём угодно из любой точки мира. С помощью компьютера можно сделать многое. Современному человеку сложно обойтись без элементарных знаний о работе с информацией и использовании компьютера. [3].



Литература

1. Крапивенский А. С. Информация как товар в XXI веке. Молдова, Кишинев, 2010.
2. Попов, А.А. (2007). Информационное общество и виртуализация социальных и политических проблем, Философия. Наука. Культура.
3. Мишель М. Управление информационными рисками [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://daily.sec.ru/2004/04/22/M-Mishel-Upravlenieinformatsionnimi-riskami.html>.

INFORMATIKA VƏ MÜASİR DÜNYADA ONUN ROLU

Kubışev İlqar Nadir ğlu
Xülasə

Kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə məlumatın toplanması, saxlanması, emalı, ötürülməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi üsulları və prosesləri haqqında elm, ondan qərar qəbul etmək üçün istifadə etmək qabiliyyətini təmin edir. Bu tərif də verə bilərsiniz: informatika informasiya üzərində bəzi hərəkətlər haqqında elmdir. Kompüter elmində bu

terminin aşağıdakı tərifini ən çox istifadə olunur: məlumat ətrafındakı dünya haqqında şüurlu bilikdir, saxlama, çevrilmə, ötürülmə və istifadə obyektidir.

INFORMATICS AND ITS ROLE IN MODERN WORLD

Kubishev İlqar Nadir

Summary

The science of methods and processes for collecting, storing, processing, transferring, analyzing and evaluating information using computer technologies that provide the ability to use it for decision-making is informatics. You can also give this definition: computer science is the science of some actions on information. In computer science, the following definition of this term is most often used: information is a conscious knowledge about the world around it, which is an object of storage, transformation, transmission and use.

Rəyçi: dosent Əkrəm Aslanov

İnformatika kafedrasının 16 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 18 noyabr 2021-ci il

UOT:372.0:002

KVANT KOMPUTERLƏRİ ÜÇÜN PROQRAMLAŞDIRMA DİLLƏRİ

Cəbiyeva Şəbnəm Şahlar qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Zcshebnem@gmail.com

Xülasə: *Bütün bunlardan hansı nəticəyə gəlmək olar, kvant kompüterini prinsipə yeni sistemdir. O, işlədiyi təmələ görə adi kompüterlərdən fərqlənir.*

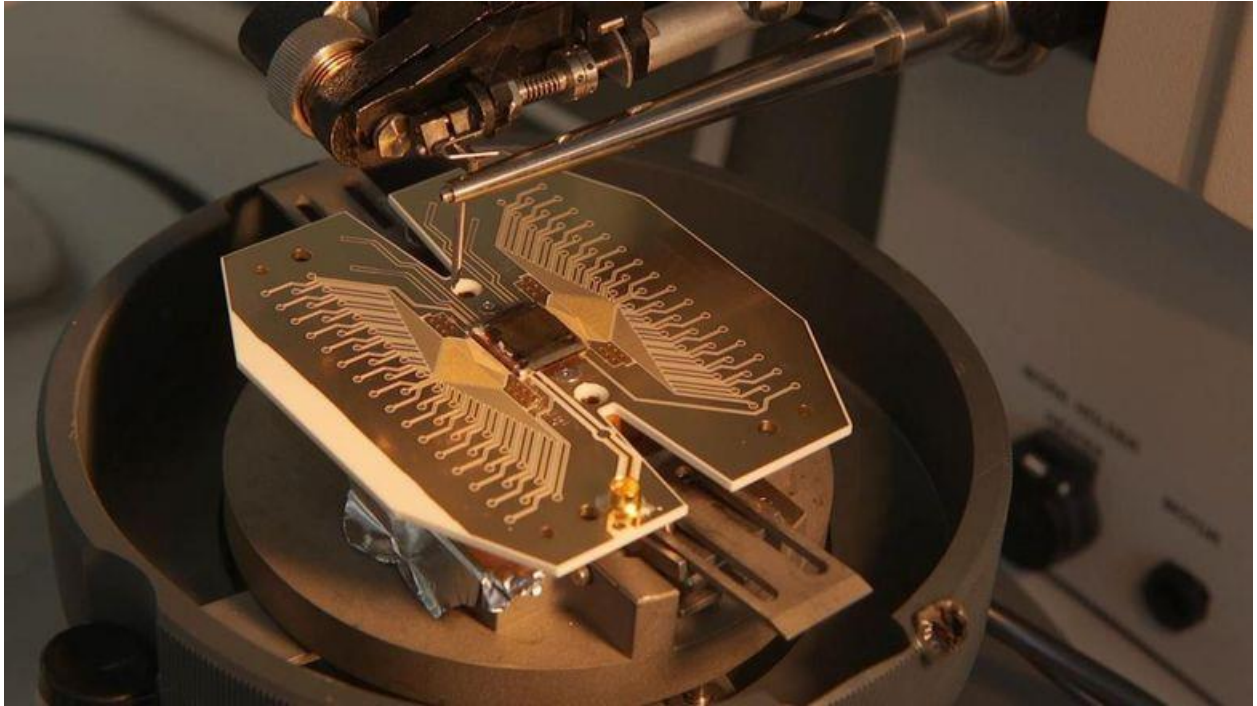
Onlar həqiqətən müqayisə edilə bilmərik. Bu, abak / hesab taxtasını və müasir kompüterləri müqayisə etmək kimidir!

Həmçinin, nə vaxtsa mağazaya gedib kiçik kvant prosessorlu kompüter ala biləcəyinizə dair böyük şübhələr var. Amma onlara ehtiyacınız yoxdur. Orta istifadəçi üçün kvant kompüterləri müasir məlumat mərkəzləri, yəni uzaqda yerləşən və sadəcə olaraq həyatımızı yaxşılaşdıran və ya heç olmasa fərqli edən görünməz köməkçilərimizə çevriləcək!

Açar sözlər: Kvant kompüter, Kvant hesablanması, proqram, proqramlaşdırma dilləri, alqoritm

Keywords: quantum computers, quantum computing, programming languages, program, algorithm

Ключевые слова: квантовый компьютер, квантовое вычисление, программа, языки программирования, алгоритм



İon kvant kompüterinin nüvəsinin prototipi. Ion Quantum Technology Group, Sussex Universiteti

Kvant kompüterləri haqqında xəbərlər zaman zaman mediada çıxır. İnsanların addım-addım bu növ kompüterlərin yaradılışına necə yaxınlaşdığını eşidirsiniz, baxmayaraq ki, əksəriyyət üçün kvant hesablamanın inkişafı qərribə və sirli bir sənət olaraq qalır.

Xoşbəxtlikdən, bu problemi həll etmək üçün geniş bir kütlənin diqqətini çəkən böyük layihələr ortaya çıxır. Məsələn, bir neçə il əvvəl IBM hər kəsə 5 qubitlik prosessorla işləyən bir kompüterə qoşulmağı mümkün etdi. Layihə üçün 70 min insan qeydiyyatdan keçdi.

Lakin, kvant hesablama sənayesi hələ başlanğıc mərhələsindədir. Bir çox prototip yaradılsa da, onlar hələdə adi dizüstü kompüterdən fərqli heç nə edə bilmirlər. Lazımi avadanlıq hələ yoxdur, amma öyrənməli olduğumuz başqa bir şey var - kvant proqramlaşdırma dilləri.

Kvant hesablama dünyasına səyahət hər kəs üçün əlçatandır və normal proqramlaşdırmada hər hansı bir adi dili öyrənmək kimidir.

Kvant hesablama

Kvant hesablama dünyasına dalmaq üçün evdə kvant kompüter saxlamağa ehtiyac yoxdur. Həqiqi kvant cihazlarına çıxış təmin edən layihələr var, ancaq sadə kvant proqramları adi bir dizüstü kompüterdə asanlıqla simulyasiya edilə bilər.

Proqramlara girməzdən əvvəl, kvant hesablama ilə bağlı bəzi əsas şeyləri xatırlayaq. Brian Hayesin "Kvant Kompüterinizi Proqramlaşdırma" məqaləsi bizə kömək edəcək.

Tipik bir kompüter bitlərə əsaslanır: yalnız iki mümkün dəyəri olan dəyişənlərdən bəhs edirik. Onları tez -tez 0 və 1 adlandırırıq, baxmayaraq ki, Boole cəbri kontekstində onlara "Doğru" və "Yanlış" deyə bilərik.

NOT, AND və OR kimi sadə boolean əməliyyatlar bitlərdə yerinə yetirilə bilər. Bir az daha mürəkkəb olan hər hansı bir dəyişən (int və ya float kimi) yalnız bir çox bitlərin toplusudur.

Kvant kompüterləri kvant bitlərinə və ya qubitlərə əsaslanır. Həm də 0 və 1 adlandırılacaq, lakin iki mümkün dəyər var. Amma kvant mexanikasının qanunları superpozisiya vəziyyətləri dediyimiz digər dəyərləri də qəbul edir.

Superpozisiya vəziyyətləri 0 və 1 -in arasında mövcud olan dəyərlərdir. Qubitin əks qütblərdə 0 və 1 olduğu bir kürə olaraq düşünə bilərik. səthdəki bütün mümkün nöqtələrdir. Superpozisiya vəziyyətləri səthdəki bütün mümkün nöqtələrdir.

Məsələ ondadır ki, bir qubit aralıq dəyərə malik ola bilməz, məsələn 0,63; bir kubit vəziyyəti ölçüldükdə nəticə həmişə 0 və ya 1 olur. Amma hesablama zamanı qubit vəziyyətlərin qarışığı kimi hərəkət edə bilər - məsələn, 63% sıfır və 37% bir.

Qubit davranışının başqa bir əsas aspekti dalğa fizikasında yaxşı tanınan bir fenomen olan müdaxilədir. İki dalğa üst-üstə düşdükdə, onlar bir-birini gücləndirə bilər və ya bir-birini ləğv edə bilər (dalğalar fazadan kənardırsa). Riyazi olaraq hər hansı bir nöqtədə birləşmiş dalğaların intensivliyi fərdi dalğa amplitüdlərinin cəminin kvadratı ilə müəyyən edilir. İki amplitüd eyni işarəyə malik olduqda, müdaxilə konstruktivdir; bir amplituda müsbət, digəri mənfi olduqda, nəticədə yaranan dağıdıcı müdaxilə bir dalğadan daha az intensivlik verir.

Dalğalar kimi, qubit amplitudası 0 və 1 ola bilər, hansı ki, müsbət və ya mənfi ola bilər. Amplitüdlərin əlamətlərindən asılı olaraq, kvant müdaxiləsi bir qubitin vəziyyətini ölçərkən müəyyən bir vəziyyətin müşahidə olunma ehtimalını artırır və ya azalda bilər.

Kvant kompüterləri üçün bütün maraqlı alqoritmlərdə müdaxilə böyük rol oynayır, yəni belə bir maşının klassik kompüterini üstələməsinə imkan verə biləcək bütün alqoritmlərdə. Kvant sisteminin təkamülünün təşkilinin ümumi ideyası ondan ibarətdir ki, yanlış cavablar dağıdıcı müdaxilə ilə sıxışdırılır, düzgün cavablar isə konstruktiv müdaxilə ilə gücləndirilir. Beləliklə, alqoritmlər kvant sistemlərinə xas olan paralellik formasından istifadə edir.

Kvant qəribəliyinin ən son aspektlərindən biri dolaşıqlıqdır. Siz kvant registrində bir qubit dəyişib, digərlərini isə dəyişməz saxlaya bilməzsiniz. İlk öncə, kvant sistemi ilə hesablanan hər bir funksiya tamamilə geri çevrilə bilən olmalıdır. Əgər maşın B nəticəsini çıxarmaq üçün A girişini alırsa, onda B varsa, A-nı bərpa etmək mümkün olmalıdır.

Hər bir funksiya eyni sayda giriş və çıxışa malik olmalıdır. Bir zərbə ilə bu qayda hesabın çoxunu qadağan edir. Adi alqoritmi geri dönməzdir. Məsələn, 7 əldə etmək üçün 3 və 4 əlavə edə bilərsiniz, lakin orijinal 3 və 4-ü bərpa etmək üçün 7-ni ayıra bilməzsiniz.

Kvant hesablamasındakı başqa bir qadağa qubit sürətidir (bu prinsip klonlanmayan teorem adlanır). Həmçinin, siz hesablamamanın ortasında ixtiyari olaraq kubitləri yenidən quraşdırıb və ya yenidən yükləyə bilməzsiniz. Bunu etməyə cəhd kvant superpozisiyasını məhv edərdi.

Birlikdə götürdükdə, qubit əməliyyatlarına qoyulan məhdudiyyətlər hər hansı bir kvant proqramının boru arxitekturasına malik olmasını nəzərdə tutur - məlumat birbaşa bir ucdan digərinə axır. Proqram strukturunda sikl ola bilməz, hardakı idarəetmə əvvəlki nöqtəyə qaytarıla bilməz.

Bu çətinliklərin cavabı kvant proqramlaşdırma dillərində tapılır. Əslində, kvant kompüterləri hibrid cihazlardır: qismən kvant və qismən klassik kompüterlər. Adi kompüter elementlərinin istifadəsi xarici proqramlarla qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün giriş və çıxışları emal etmək üçün lazımdır. Beləliklə, klassik kod və kvant kodu bir proqramda birləşdirilə bilər.

Open Quantum Assembly Language (OpenQASM)

Open QASM mənbə kodu Quantum Experience kvant hesablama platforması ilə istifadə üçün IBM Quantum Information Software Kit (QISKit) hissəsi kimi buraxılmışdır. OpenQASM, elektron sxemlərin quruluşunu və davranışını təsvir etmək üçün istifadə olunan xüsusi proqramlaşdırma dilləri (məsələn, Verilog) ilə oxşarlıqları vardır.

QASM proqramları əslində həmişə eyni şəkildə başlayır: biz bizə lazım olan bütün bitləri müəyyən edirik - həm kvant, həm də normal. Aşağıda OpenQASM mənbə koduna bir nümunə verilmişdir. Proqram iki dörd bitlik nömrə əlavə edir.

```

OPENQASM 2.0;
include "qelib1.inc";
gate majority a,b,c
{
    cx c,b;
    cx c,a;
    ccx a,b,c;
}
gate unmaj a,b,c
{
    ccx a,b,c;
    cx c,a;
    cx a,b;
}
qreg cin[1];
qreg a[4];
qreg b[4];
qreg cout[1];
creg ans[5];
// устанавливаем входящие значения
x a[0]; // a = 0001
x b;    // b = 1111
// добавляем a к b, сохраняем результаты в b
majority cin[0],b[0],a[0];
majority a[0],b[1],a[1];
majority a[1],b[2],a[2];
majority a[2],b[3],a[3];
cx a[3],cout[0];
unmaj a[2],b[3],a[3];
unmaj a[1],b[2],a[2];
unmaj a[0],b[1],a[1];
unmaj cin[0],b[0],a[0];
measure b[0] -> ans[0];
measure b[1] -> ans[1];
measure b[2] -> ans[2];
measure b[3] -> ans[3];
measure cout[0] -> ans[4];

```

Q#

Yüksək səviyyəli proqramlaşdırma dili Q # kvant fizikası üzrə dərin biliyə ehtiyacı aradan qaldırır. Dil dərsləri ilə maraqlananlar üçün vektor və matris riyaziyyatını əhatə edən kvant hesablamasının əsas anlayışları, kubitlər, Dirak qeydi, Pauli prinsipi və kvant sxemləri haqqında məlumat verilir.

```

operation Teleport(msg : Qubit, there : Qubit) : () {
    body {
        using (register = Qubit[1]) {
            let here = register[0];
            H(here);
            CNOT(here, there);
            CNOT(msg, here);
            H(msg);
            if (M(msg) == One) { Z(there); }
            if (M(here) == One) { X(there); }
        }
    }
}

```

Q # digər proqramlaşdırma dillərindən fərqli görünür və bir qədər C # dilinə bənzəyir.

Quantum Development Kit ətraflı quraşdırma təlimatları və giriş kurikulumları ilə pulsuz olaraq mövcuddur. Q #, 32-qubit kvant prosessorunu simulyasiya edən Visual Studio kvant simulyatorunda tərtib edir. Simulyator 40 kubit-ə qədər simulyasiya edə bilər.

LIQUi (Language-Integrated Quantum Operations)

Microsoft Research-də Quantum Architectures and Computation Group tərəfindən yaradılmış LIQUi platformasına proqramlaşdırma dili, optimallaşdırma və planlaşdırma alqoritmləri və bir neçə kvant simulyatoru daxildir. LIQUi .NET Framework ailəsindən yüksək səviyyəli F # proqramı kimi yazılmış kvant alqoritmini kvant kompüterləri üçün aşağı səviyyəli təlimatlara çevirmək üçün istifadə edilə bilər.

Quantum Computation Language (QCL)

QCL, dəyişən dəyərləri təyin etmək və sıfırlamaq üçün birbaşa əməllərə etibar etdikləri üçün bəzən "imperativ" dillər kimi təsvir edilən C və Java-dan sintaksisi götürür. Bu cür təlimatlar adətən kvant hesablamalarında qadağandır, buna görə də QCL proqramının əsas hissələri yalnız klassik aparat üzərində işləyir. Kvant sistemi kubitlərin hesablanması üçün uyğun formatda verilə bilən suallara cavab vermək üçün "oracle" rolunu oynayır. Oracle üçün hər bir sorğu tələb olunan baza arxitekturasına malik olmalıdır, lakin o, xarici klassik kontekstdə birləşdirilə bilər.

```
operator dft(quireg q) {
  const n=#q;
  int i; int j;
  for i=1 to n {
    for j=1 to i-1 {
      V(pi/2^(i-j),q[n-i] & q[n-j]);
    }
    H(q[n-i]);
  }
  flip(q);
}
```

Diskret Furje çevrilməsi Şorun faktorizasiya alqoritmində həlledici addımdır. Şor alqoritmində faktorlara bölünəcək ədəd dalğalı, dövri signal kimi qəbul edilir. Əgər N , u və v əmsallarına malikdirsə, o zaman N , u təkrar v və ya v təkrar u təkrarlarından ibarətdir. Şor alqoritmi bu cür təkrarların müddətini tapmaq üçün kvant paralelliyindən istifadə edir, baxmayaraq ki, proses yuxarıdakı nümunədə göründüyü qədər sadə və sadə deyil.

Digər Yanaşmalar



Rəngli kvadratlar beş IBM kvant bitinə nə edəcəyini bildirir. Kvadratları cəkarək Siz Öz kvant hesablamalarınızı yarada bilərsiniz.

IBM Quantum Experience layihəsi hər kəsə real kvant kompüterində eksperimental proqram işlətmək imkanı verir. IBM proqramlaşdırma dili ilə işləmək proqramla musiqi hazırlamağa bənzəyir. Proqramçı sadəcə olaraq proqram yazmaq üçün kvant obyektlərini müəyyən bir sahəyə sürükləyib buraxa bilər.

Quantum Computing Playground brauzer pəncərəsində kvant kompüterini işləməyi simulyasiya etməyə imkan verən WebGL Chrome təcrübəsidir. Səzləmə və 3D kvant vizuallaşdırma funksiyaları ilə öz Qscript dili var. Kvant hesablama platforması 22 kubit-ə qədər kvant registrlərini səmərəli şəkildə simulyasiya edə bilər.

Python QISKit SDK-ya kvant proqramlaşdırmasının məqsədlərini göstərmək üçün IBM Q mühəndislərinin təqdim etdiyi bir neçə alət daxildir. Xüsusilə, SDK mürəkkəb təcrübələr

üçün çoxlu tapşırıqları necə yerinə yetirə biləcəyinizi göstərir. Adından da göründüyü kimi, QISKit tərtibatçılara Python istifadə edərək kvant kompüterini araşdırmaq imkanı verir.

Onlarla kvant proqramlaşdırma dilləri (və simulyatorlar) var, lakin onların hamısı virtual maşında işləyir. IBM Q, ehtimal ki, real kvant kompüterinə çıxış təklif edən yeganə layihədir. Bununla belə, "kvant proqramlaşdırma" ilə məşğul olmağa başlamaq üçün əsl qabaqcıl cihaza çıxış əldə etmək heç də vacib deyil. Artıq təkcə perspektivli kvant alqoritmlərinin işini öyrənmək deyil, həm də oyunlar kimi işləyən proqramlar yaratmaq mümkündür. Amma bu, tamamilə başqa hekayədir.

Mənbələr

- [\[Even You Can Help Build a Quantum Computer\]](#)
- [\[Quipper: The First High-Level Scalable Programming Language for Quantum Computers\]](#)
- [\[Quantum Programming Language\]](#)
- [\[How to program a quantum computer\]](#)
- [\[Structured Quantum Programming\]](#)
- [\[QCL — A Programming Language for Quantum Computers\]](#)

ЯЗЫКИ ПРОГРАММИРОВАНИЯ ДЛЯ КВАНТОВЫХ КОМПЬЮТЕРОВ

Джабиева Шабнам Шахлар кызы

Резюме

Из всего этого можно сделать вывод, что квантовый компьютер - принципиально новая система. Он отличается от обычных компьютеров основанием, на котором работает.

Их действительно нельзя сравнивать. Это все равно, что сравнивать обычные счета и современные компьютеры!

Есть также серьезные сомнения в том, что когда-нибудь вы сможете пойти в магазин и купить компьютер с маленьким квантовым процессором. Но они тебе не нужны. Для обычного пользователя квантовые компьютеры станут современными центрами обработки данных, то есть нашими невидимыми помощниками, которые находятся далеко, и просто улучшат нашу жизнь или, по крайней мере, сделают ее другой!

PROGRAMMING LANGUAGES FOR QUANTUM COMPUTERS

Djabiyeva Shabnam Shahlar

Summary

From all this, we can conclude that a quantum computer is a fundamentally new system. It differs from conventional computers in the basis on which it operates.

They really can't be compared. It's like comparing abacus and modern computers!

There are also serious doubts that someday you will be able to go to the store and buy a computer with a small quantum processor. But you don't need them. For the average user, quantum computers will become modern data centers, that is, our invisible helpers who are far away, and will simply improve our life, or at least make it different!

Rəyçi: "Mühəndis riyaziyyatı və süni intellekt" kafedrasının t.e.n., dos. Qəhrəmanova T.İ.

"Mühəndis riyaziyyatı və süni intellekt" kafedrasının 05 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 noyabr 2021-ci il

BEŞİNCİ NƏSİL MOBİL ŞƏBƏKƏLƏR

Quliyev Anar Rəsul oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
anar.guliyev.1972@mail.ru

Xülasə: Məqalədə beşinci nəsil mobil şəbəkələrin yaranması üçün ilkin şərtlər, onların yaranma şəraiti və eləcə də fərqləndirici xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. 5G texnologiyası əvvəlki nəsil rabitənin təbii davamıdır. Sürətli texniki inkişaf, mühəndisləri 5G cihazlarında istifadə edilən məlumat ötürülməsinin yeni üsullarını inkişaf etdirməyə sövq edir. 5-ci nəsil şəbəkə texnologiyasının texniki həlləri və imkanları, bu texnologiyayı dəstəkləyən cihazların adları çəkilir. 5G-dən istifadə edən aparıcı şirkətlər haqqında məlumat verilir. Həmçinin məqalədə Əşyaların interneti, Massive MIMO sistemi və NOMA kimi şəbəkə texnologiyalarından istifadə öz əksini tapır.

Açar sözlər: 5G, beşinci nəsil, mobil şəbəkələr, mobil rabitə, əşyaların interneti, infokommunikasiya texnologiyaları

Ключевые слова: 5G, пятое поколение, мобильные сети, мобильная связь, Интернет вещей, инфокommunikационные технологии

Keywords: 5G, cellular networks, fifth generation, mobile communications, Internet of things, information and communication technologies

5G son onillikdə ən çox danışılan texnologiyalardan biridir və 2019-cu ildə geniş yayılan rəqəmsal mobil şəbəkələr üçün yeni nəsil simsiz şəbəkə texnologiyasıdır. 5G saniyədə 20 Gb-ə qədər sürətli internet təmin edə bilər, amma bu yalnız yüksək tezlikdə (15 GHzs və yuxarı) mümkündür. Hazırda şəbəkə kommersiya və sənaye sektorları üçün 20 Gbit/s-ə, özəl abunəçilər üçün isə 100 Mbit/s-ə çatmağa imkan verir. Həmçinin, signalın 4 ms-dən az gecikməsinə nail olunub və ayrılmış tezliklərdən istifadənin səmərəliliyi artırılıb. 5-ci nəsil şəbəkə texnologiyasının tarixinə nəzər salsaq görürük ki, 2013-cü ildə “Samsung Electronics” 5G sistemini hazırladı. 5G avadanlıqlarının əsas təchizatçıları isə Huawei, Nokia və Ericsson şirkətləridir. 5G-nin əsas tətbiq sahələri Əşyaların İnterneti, Bulud texnologiyası, enerji, təsərrüfat və səhiyyə sahəsidir.

Beşinci nəsil rabitə sisteminin yüksək sürəti və geniş əhatə dairəsinə sahib olması Əşyaların İnternetinin kənd təsərrüfatında çox istifadə olunmasına və daha çox tətbiqetmənin ortaya çıxmasına səbəb olacaq. Bundan əlavə 5G səhiyyə sahəsində də geniş istifadə olunur və 5G texnologiyası bu sahə üçün, yeni imkanlar, yeni xidmətlər də təqdim edir. Yeni aparat həlləri sayəsində deyil, təkmil proqram təminatı sayəsində beşinci nəsil dördüncü nəslin daha təkmil versiyasıdır.

“Intel”, “Verizon”, “Samsung”, “LG”, “Macom”, “Mediatek” kimi aparıcı şirkətlər 5G-dən istifadə edir. Qeyd edək ki, 5-ci nəsil şəbəkə texnologiyasını dəstəkləyən cihazlara “5G Router”, “5G Module” “5G Smartphones”, “5G Modem”, “5G Antenna” və s. misal göstərmək olar.

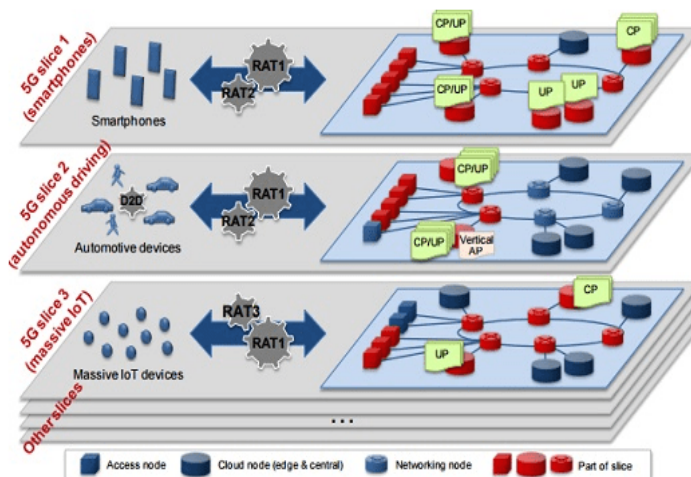
Əşyaların İnterneti (IoT - Əşyaların İnterneti) həm M2M (Machine to Machine) arasında, həm də istifadəçi ilə şəbəkə daxilində daxili qarşılıqlı əlaqə texnologiyaları ilə təchiz edilmiş fiziki obyektləri birləşdirən şəbəkədir. Əşyaların İnternetinin parlaq nümayəndəsi ağıllı ev sistemlərində, kompüterlərdə, idarəetmə cihazlarında mövcud olan bütün növ sensorlardır. Avtopilot funksiyasına malik avtomobillərin göyərtdəsində avtomobilin ətrafı haqqında məlumat toplayan sensorlar da var. Hər il “ağıllı” sensorların sayı artır. 2018-ci ilə olan məlumata görə, analitiklər IoT cihazlarının sayının təqribən 22 milyard olduğunu və proqnozlara görə, 2025-ci ilə qədər bu rəqəmin 38,6 milyard cihaza qədər artacağını təxmin edirlər. Hazırda 500 ZB-ə yaxın məlumat istehsal olunur ki, bu da sürətli göndərilmə və emal tələb edir. Əşyaların internetinin sürətli inkişafı “ağıllı” şəhərlərin, “ağıllı” sənayelərin

yanarmasına, sakinlərin rahatlığının artmasına və şəhərlərin rəqəmsallaşmasına kömək edir. IoT cihazlarının düzgün işləməsi əsasən sabitlik, təhlükəsizlik və cihazlarla işləmənin yüksək sürətini təmin etməli olan şəbəkə konfigurasiyalarından asılıdır. Hazırda 4G-də istifadə olunan dalğa uzunluğunun bölünməsi multipleksasiyası üsulu verilən tezlik məkanından səmərəli istifadə etməyə imkan vermir. Məhz bu səbəbdən şəbəkə rabitəsi üçün yeni texnologiyaların və yeni iş üsullarının işlənilib hazırlanmasına ehtiyac var.

Beşinci nəslin fərqlərindən biri 3GPP konsorsiumu tərəfindən NR (Yeni Radio) kimi təsnif edilən iki tezlik diapazonunun istifadəsidir: FR1 (Tezlik diapazonu 1) (600 - 6000 MHz) [1] - metr və desimetr dalğaları, həmçinin kimi FR2 (> 24 GHz) - millimetr dalğaları. FR1 üçün maksimum bant genişliyi 200 MHz-dir. Məhdud eni bu diapazonun sıxlığı ilə bağlıdır, çünki Wi-Fi (5 GHz) və köhnə cihazlar da daxil olmaqla müxtəlif rabitə cihazları ilə işləyir. Buna görə də, 5G sistemləri çox vaxt 3,3 - 4,2 GHz tezliyində işləyir. Metr və desimetr uzunluğundakı radiodalğaların yayılmasının xüsusiyyətlərinə görə (nisbətən yaxşı yayılma diapazonu və nüfuzetmə qabiliyyəti) xüsusi maddi sərmayələr olmadan əhatə dairəsini artırmaq mümkündür, çünki avadanlıqların quraşdırılması üçün mövcud rabitə qüllələrindən istifadə etmək mümkün olacaqdır. FR1 əsasən IoT cihazları, o cümlədən özü idarə olunan avtomobillər, ağıllı şəhər sistemləri və ağıllı evlər arasında tələbat olacaq. Bu cihazlar bant genişliyi tələb etmir, lakin təmin edilən şəbəkənin sabitliyindən və etibarlılığından çox asılıdır. Hazırda bəzi regionlarda bu diapazonda rabitə operatorlarına əlavə tezliklərin ayrılması ilə bağlı müzakirələr aparılır.

Ötürmə sürəti baxımından daha çox maraq doğuran ikinci tezlik diapazonu FR2-dir. Məlum bir həqiqətdir ki, tezlik nə qədər yüksəkdirsə, dalğa uzunluğu bir o qədər qısa olarsa, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə zamanı zəifləmə bir o qədər yüksək olar. Rabitə diapazonu görmə xətti və hava şəraiti ilə məhdudlaşır. Millimetr dalğa zolağından istifadə bant genişliyini artırmağa imkan verir ki, bu da pik məlumat sürətini artıracaq. Onlar bu funksiyanı beşinci nəsillə şəbəkələrində istifadə etmək qərarına gəliblər. Aparılan sınaqlar 20 Gbps-ə qədər məlumat ötürmə sürəti ilə nəticələndi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sürət şəbəkə daxilində ideal şəraitdə əldə edilib. Spektrin genişliyinə və bir sıra əlavə tədbirlərə görə, bu diapazon əhatə dairəsi daxilində çoxlu sayda cihazı dəstəkləyə biləcək. Bölmə genişliyi və dalğa tezliyinin artması, beşinci nəsillə texnologiyalarının əsas xüsusiyyəti olsa da, tək deyil.

5G sistemlərində istifadə edilən həllərdən biri Massive MIMO (Multiply Input Multiply Output). Sadə bir misal: baza stansiyasından bir signal abunəçiyə göndərilir. Qəbulediciyə çatmadan əvvəl signal yayılma yolundakı bir neçə maneədən əks olundu. Nəticədə: bir signal əvəzinə, qəbuledici cihaza müxtəlif gecikmələrlə bir neçə signalın cəmi gəlir. Beləliklə, daxil olan signal arasında gecikmə fərqi dərəcəsindən asılı olaraq qəbul edilən signal orijinaldan fərqlənə bilər. Bu təsir simvollararası müdaxilə adlanır.



Əvvəlki nəsillərdə bu paylama xüsusiyyəti yalnız narahatlıq gətirdi və mühəndisləri mənbə kodunu bərpa etmək və səhv təcrübələrdən qorumaq yollarını inkişaf etdirməyə məcbur etdi. Beşinci nəsildə narahatçılıq üstünlüyə çevrildi. Massive MIMO sistemi bir neçə qəbuledici və bir neçə ötürücü antenaya malik qurğudur (antena elementlərinin sayı 128, 256 və ya daha çox ola bilər). Bunun sayəsində qəbul edilən siqnalları emal edərkən sistem signalın haradan və hansı yolla gəldiyini başa düşür və məlumat paketlərini abunəçiyə ötürərkən müxtəlif yollarla müxtəlif paketləri göndərir və bununla da çox axınlı ötürülməni təmin edir. Beləliklə, böyük bant genişliyi təmin edilir və simvollararası müdaxilənin rabitə keyfiyyətinə təsiri azalır.

Mərkəzi məlumat serverindəki yükü azaltmaq üçün Edge Computing sistemi hazırlanmışdır. Onun mahiyyəti daxil olan məlumatların mərkəzləşdirilməmiş emalındadır. Sensor məlumatlarının toplanması və təhlili birbaşa eyni məlumatların yaranma yerində həyata keçirilir ki, bu da məlumatın sensordan ötürüldüyü andan məlumatın sensor tərəfindən qəbul edildiyi ana qədər vaxtı əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər.

Beşinci nəsillə şəbəkələrdə növbəti həll mərhələli sıra antenalarına əsaslanan Beamforming sistemlərinin istifadəsi idi. Bu sistem radiodalğaların şüalanma istiqamətini seçici şəkildə dəyişməyə imkan verir və bununla da şüanı daha aşağı keyfiyyətli signal qəbulu ilə abunəçiyə yönəltməyə imkan verir. Bu cür antenna massivləri radarla geniş istifadə olunur, lakin indi mülki telekommunikasiyada tətbiq tapmışdır.

NOMA (Non-Orthogonal Multiple Access) yeni simsiz şəbəkə texnologiyasıdır. Hərfi mənada texnologiya ortoqonal olmayan çoxlu giriş kimi tərcümə olunur. Bu nə deməkdir? Tutaq ki, müxtəlif signal səviyyələrinə malik iki abonent baza stansiyasına (BS) qoşulub: 1-ci abonent güclü signala (Güclü İstifadəçi), 2-ci abonent zəif signala malikdir (Zəif İstifadəçi). BS-dən gələn signalın zəif abunəçiyə çatması üçün ona güclü abonentlə müqayisədə daha çox güc ayrılır. Texnologiyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, signalda müxtəlif abunəçilər üçün kanalların tezliyi və ya vaxt bölgüsü yoxdur. Bu halda, hər iki abunəçi üçün BS eyni vaxt intervalında eyni tezlikdə signal yaradır. Ardıcıl müdaxilənin ləğvi sisteminin (SIC) köməyi ilə güclü abunəçi qəbul edilən signaldan zəif signalı çıxarır və bununla da öz məlumat paketini əldə edir. Bu zaman zəif abunəçi güclü signalı səs-küy kimi qəbul edir və sadəcə qəbul edilən signalı vurğulayır.

NOMA sisteminin üstünlüyü onun təqdim olunmuş tezlik diapazonundan son dərəcə səmərəli istifadə etməyə imkan verən əla WDM-dir. Bunun sayəsində bir neçə abunəçi eyni tezlikdə eyni vaxtda işləyə bilər. O, həmçinin şəbəkə gecikməsini azaldır abunəçinin paketi almaq üçün öz vaxt intervalını gözləməsinə ehtiyac yoxdur. NOMA-nın digər aşkar üstünlüyü hər bir abunəçiyə onun signal səviyyəsinə görə fərdi yanaşmasıdır ki, bu da çətin əldə edilən abunəçilər üçün rabitə keyfiyyətini yüksəldəcək.

Operatorlar tərəfindən göstərilən xidmətlər üç kateqoriyaya bölünür:

- ultra genişzolaqlı mobil rabitə (təkmilləşdirilmiş Mobil Genişzolaqlı, eMBB),
- Ultra Etibarlı Aşağı Gecikmə Əlaqəsi (URLLC),
- Kütləvi Maşın Tipli Rabitə (mMTC).

Ultra genişzolaqlı mobil rabitə yüksək ötürmə qabiliyyəti tələb edir ki, bu da nəhəng məlumat paketlərinin qısa müddət ərzində, eləcə də çoxlu sayda eyni vaxtda abunəçilərin ötürülməsinə imkan verir. Bu, bulud saxlama, bulud axını, multimedia xidmətləri və s. istifadə edən texnologiyaların inkişafına imkan verəcək. Aşağı gecikmə ilə ultra etibarlı maşın rabitəsi istehsal sənayesində (uzaqdan istehsal nəzarət), cavab verən sənayelərdə (fəlakət xəbərdarlığı, yol-nəqliyyat hadisələri və s.) tələb olunur. Bu xidmət signalın 1 ms-dən az gecikməsini təmin edəcək ki, bu da dəyişikliklərə vaxtında reaksiya verməyə və lazımi tədbirləri görməyə imkan verəcək. Kütləvi maşın rabitəsi əvvəlcə təsvir edilən IoT cihazlarının qarşılıqlı əlaqəsidir.

Hazırda şəhərlərin yeni texnologiya ilə təmin olunması bütün sürətlə davam edir. 02.02.2020-ci il tarixli araşdırmaya görə, dünyanın 34 ölkəsi (378 şəhər) 5G xidmətlərindən istifadə edir ki, bunlar arasında Cənubi Koreya, Çin və ABŞ-ı keçərək lider mövqe tutur.

5-ci nəsil şəbəkə texnologiyasının sürəti və daha yüksək tutum qabiliyyəti şəbəkələrin daha çox məlumat idarə etməsinə imkan verir və Əşyaların İnternetinin (İoT) inkişafına da kömək edir. Bulud texnologiyasında saxlanılan məlumatların dərhal sürətli yüklənməsi və hesablanması kimi xidmətlər yerinə yetirilir. Beşinci nəsil rabitə sistemlərində istifadə olunan cihazlar vasitəsilə məlumatların toplanmasına, enerji infrastrukturunun daha səmərəli planlaşdırılmalarına və yaranan fasilə müddətini azaltmaq üçün tədbir almasına kömək edəcək. Texnologiya hələ maksimuma çatmayıb, ona görə də uzunmüddətli perspektivdə kommunikasiyanın daha da inkişafını gözləmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Козлова Н. Ш. Цифровые технологии в образовании. 2019. № 1.
2. Слюсар В. И. Развитие схемотехники ЦАР: некоторые итоги. Часть 2
3. Мавлютова Г. А. Цифровизация в современном высшем учебном заведении. 2018. №3
4. Степанец И., Фокин Г. Особенности реализации Massive MIMO в сетях 5G 2018. №1.
5. Шарипов Д.С. Сотовые сети пятого поколения: предпосылки и особенности. 2020 №21

МОБИЛЬНЫЕ СЕТИ ПЯТОГО ПОКОЛЕНИЯ

Кулиев Анар Расул оглы

Резюме

В статье рассматриваются предпосылки появления мобильных сетей пятого поколения, условия их возникновения, а также их отличительные особенности. Технология 5G является естественным продолжением связи предыдущего поколения. Быстрое техническое развитие подталкивает инженеров к разработке новых методов передачи данных, используемых в устройствах 5G. Упоминаются технические решения и возможности сетевой технологии 5-го поколения, названия устройств, поддерживающих эту технологию. Приведена информация о компаниях-лидерах, использующих 5G. В статье также рассматривается использование сетевых технологий, таких как Интернет вещей, система Massive MIMO и NOMA.

FIFTH GENERATION MOBILE NETWORKS

Guliyev Anar Rasul oglu

Summary

The article discusses the prerequisites for the emergence of fifth generation mobile networks, the conditions for their emergence, as well as their distinctive features. 5G technology is a natural extension of previous generation communications. Rapid technical development is pushing engineers to develop new data transfer methods used in 5G devices. The technical solutions and capabilities of the 5th generation network technology, the names of devices that support this technology are mentioned. Provides information on leading companies using 5G. The article also explores the use of networking technologies such as the Internet of Things, Massive MIMO and NOMA.

Rəyçi: dos. G. Verdiyeva

İnformatika kafedrasının 16 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 18 noyabr 2021-ci il

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT:574

QLOBALLAŞMA, EKOLOGİYA VƏ GƏLƏCƏYİN TARİXİ**Əhmədova Samirə Famil qızı****Mingəçevir Dövlət Universiteti**Samira.ahm@mail.ru

Xülasə: *Məqalə müasir dövrün qlobal ekoloji problemlərinə və bu problemlərlə bağlı baş verən ümumbəşəri proseslərə həsr olunmuşdur. Məqalədə planetin ekoloji tarazlığının yaradılması tapşırığına planetar miqyasda qarşısılınmaz proses kimi qəbul olunan qloballaşma növqeyindən baxılır. Qloballaşma isə rəqabət, münaqişə, imkanlar mənbəyi, dərin iqtisadi, texnoloji və sosial dəyişikliklər sistemi kimi qiymətləndirilir. Bununla yanaşı dünyanın ekoloji strukturuna pozitiv və neqativ təsir göstərən proses kimi də qiymətləndirilmişdir. Müasir dünyada baş verən qlobal proseslərin fundamental analizi və bəşəriyyətin gələcək tarixinin nəzəri əsaslarının yaradılması imkanları, məqalədə orijinal motivlər kimi çıxış edir. Bütün bu proseslər birbaşa, yaxud dolayı yolla qlobal ekoloji problemlərlə bağlıdır. Qlobal ekoloji problemin əsas məzmunu isə, ilk növbədə insanın iqtisadi fəaliyyəti ilə, onunla yaşayış məskəni arasındakı təzadların dərinləşməsi ilə izah olunur. Texnika durmadan mürəkkəbləşdikcə, onun tətbiqinin miqyası artır və ona nəzarət mexanizmləri zəifləyir. Nəticədə süni sfera, yaxud texnosfera genişlənir və təbii sfera dağılır. Hal-hazırda bəşəriyyət Yer kürəsinin quru hissəsinin yarısını öz tələbatı üçün istismar edir.*

Bununla əlaqədar, gələcək hadisələrin proqnozlaşdırılması və gələcəyin hipotetik tarixinin, yaxud onun mümkün senarisinin yaradılması da son dərəcə aktual hadisə kimi təqdim olunur.

Qloballaşma kimi dinamik bir proses, ilk növbədə cəmiyyətin müasir vəziyyəti, burada mövcud olan mədəni durumla birbaşa bağlıdır və onun məntiqi nəticəsi kimi təzahür edir. Qloballaşma beynəlmiləlçiliyin ən yüksək həddi kimi qiymətləndirilə bilər. Qloballaşma və integrasiya prosesinin əsas özəlliklərindən biri, Yer kürəsində yaşayan insanların həyatının müxtəlif sferalarında qeyri-məhdud şəkildə ifadə olunmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses daha dərin və kəskin şəkildə müasir dövrün qlobal problemlərində ortaya çıxır. Qlobal problemlər içərisində ən vacib əhəmiyyət kəsb edən isə ekoloji problemlərdir.

Açar sözlər: qloballaşma, ekologiya, integrasiya, ekoloji problemlər, ekosistem, proqnozlaşma

Key words: globalization, ecology. Integration, ecological problems, ecosystem, forecasting

Ключевые слова: глобализация, экология. интеграция, экологические проблемы, экосистема, прогнозирование

Bir qayda olaraq, “qloballaşma” dedikdə təhtəşüurumuzda instinktiv şəkildə “ekologiya” anlayışı assosiasiya olunur. “Ekologiya” terminini elmi dövriyyəyə 1866-cı ildə alman bioloqu Ernest Hekkel daxil etmişdir. Hər iki termin “bəşəriyyətin ümumi evi anlamına əsaslanır” (yun. oykos – ev, yun. qlobus – yer kürəsi). Qloballaşma kimi ekologiya da planetar xarakter kəsb edir, bütün xalqların maraqlarını ifadə edir və effektiv qərarlar qəbul edilməsini tələb edir.

Qloballaşma rəqabət, münaqişə və eyni zamanda imkanlar mənbəyidir. O, dərin iqtisadi, texnoloji, sosial dəyişikliklərlə dünyanın ekoloji sisteminə təsir göstərir. Bu isə tipik şəkildə ümumbəşəri təhlükəsizlik problemi kimi ortaya çıxır. Bu baxımdan bu gün və gələcəkdə ekosistemdən istifadə ilə bağlı münaqişəli məsələlərin baş qaldırması ehtimalı çox böyükdür. Məsələn, içməli su mənbələri uğrunda mübarizə, tropik meşələrin qırılması, kosmosun və dünya okeanının fərqli məqsədlər üçün mənimsənilməsi və s.

Biotexnologiyaların, robot, lazer texnikasının, atom və istilik-nüvə enerjisinin, yeni konstruktiv materialların yaradılması, qlobal kompyuter sistemi bizim həyatımızda böyük perspektivlər açır. Texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin üzləşdiyi qlobal problemləri həll etməyə imkan verir. Böyük qürur hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, kompyuterdən geniş istifadə edilməsi, informasiya cəmiyyətinin yaradılması bəşəriyyəti sivilizasiya tarixində misli görünməmiş inkişaf səviyyəsinə çıxarmışdır. Bununla əlaqədar olaraq müasir dünya əlaqə və münasibətlər baxımından olduqca zəngindir. Lakin məsələnin digər tərəfi qlobal cəmiyyətin daha da münaqişəli xarakter kəsb etməsi, stres situasiyalarının sayının daha da artması ilə bağlıdır. Məhz sosial və ekoloji sferalarda cərəyan edən hadisələrin dinamikliyi və intensivliyi, onların gücünün və miqyasının böyüməsi, eləcə də irimiqyaslı problemlər yaradır. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhali artımı aşağı düşür. Əhalinin sürətlə qocalması və insan ömrünün qısalması, həyat tərzinin və onun keyfiyyətinin aşağı düşməsi, ürək-damar, xərçənk, allergiya, immun defisitinin sindromu, həmçinin psixi, patoloji və bəşəriyyətin genofonduna ciddi zərbə vuran genetik xəstəliklərin sayı intensiv şəkildə artır. Yeni texnologiyalar tərəqqi ilə yanaşı texnogen təhlükələr yaradır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının transgen və kimyəvi tərkibli olması ənənəvi bioloji və fizioloji proseslərdə patogen və hətta mutagen hallara səbəb olur. Geni dəyişdirilmiş məhsulların patoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş Rusiya tədqiqatçı İrina Ermakova belə məhsulların, ilk növbədə canlı orqanizmlərin reoroduktiv keyfiyyətlərinin ciddi şəkildə aşağı düşməsinə aşkar etmişdir. [2. s. 41-48.]

Geni dəyişdirilmiş məhsulların insan orqanizminin ənənəvi harmoniyasını pozması və ona son dərəcə toksiki təsir göstərməsi haqqında, aydın elmi faktlara əsaslanan nəticələri, həmçinin ABŞ alimləri Breyk D.G. və Everson D.P. əldə etmişlər. [1. s. 29-36.]

Bu gün gen mühəndisliyinin üzdənirəq ixtirası olan geni modifikasiya edilmiş məhsulların bəşəriyyətin davamlı inkişafı üçün necə təhlükəli perspektivlər açması geniş ictimaiyyət tərəfindən intensiv müzakirə olunur. Müxtəlif ölkələrdən olan ekspertlər geni dəyişdirilmiş məhsulların degradasiya xarakteri haqqında eyni fikirdədirlər. [3. s. 981-987.]

Bütün bu proseslər birbaşa, yaxud dolay yolla qlobal ekoloji problemlərlə bağlıdır. Qlobal ekoloji problemin əsas məzmunu isə, ilk növbədə insanın iqtisadi fəaliyyəti ilə, onunla yaşayış məskəni arasındakı təzadların dərinləşməsi ilə izah olunur. Texnika durmadan mürəkkəbləşdikcə, onun tətbiqinin miqyası artır və ona nəzarət mexanizmləri zəifləyir. Nəticədə süni sfera, yaxud texnosfera genişlənir və təbii sfera dağılır. Hal-hazırda bəşəriyyət Yer kürəsinin quru hissəsinin yarısını öz tələbatı üçün istismar edir. Mövcud su hövzələrinin 50% -dən qənaətsiz şəkildə istifadə olunur. Son dörd əsr ərzində Yer kürəsində 484 heyvan növü və 654 bitki növü məhv edilmişdir. Bu gün 100 adda quş, 300 adda heyvanın yox olması təhlükəsi var. Hal-hazırda dünyada ilkin meşə massivinin yalnız 35% qalmışdır. Tropik meşələrin isə yarıdan çoxu məhv edilmişdir.

Texnosferanın daha bir mənfi əlaməti istehsal və məişət tullantılarına nəzarətin zəif olmasıdır. Təbiətin sonsuz olmamasını, onun təbii ehtiyatlarının tükənən olmasını və bərpa olunmamasını, təbii mühitin bütün elementlərinin eyni səviyyədə bütövlük və davamlı inkişaf üçün vacib olmasını nəzərə alaraq, müasir dövrdə qlobal harmoniyanın pozulması səbəblərini aydın şəkildə görmək və onun necə bir potensial təhlükə daşıdığını dərk etmək olar.

Faydalı qazıntılardan (daş kömür, neft, qaz,) qeyri-məhdud şəkildə istifadə olunması, Yer kürəsində istixana effekti yardır. Bu isə, hər il atmosferə 20 milyard ton kükürd turşulu qazların atılması, fotosintez prosesinin bu zərərli qazları tənzimləyə bilməməsi, bu qazların günəş şüalarını dəf etməməsi və əks istiqamətdə gedən infraqırmızı şüaları udması ilə bağlıdır.

Bu prosesin qlobal nəticəsi isə Yer kürəsində iqlim şəraitinin ənənəvi balansdan çıxması və anomal istilərin hökm sürməsi kimi ortaya çıxır. Qlobal istiləşmə isə öz növbəsində qütb və materik buzlarının əriməsinə, Dünya okeanının səviyyəsinin qalxmasına və sahil bölgələrin su altında qalmasına səbəb olur.

Qlobal ekoloji böhranın başlıca elementlərindən biri də Yer kürəsini günəşin ultrabənövşəyi şüalarından qoruyan ozon qatının dağılması ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki ozon qatı planetin ən etibarlı mühafizəçisi kimi stratosferdə dəniz səviyyəsindən 10-50 km yüksəklikdə yerləşir və yer kürəsinin özünəməxsus filtri rolunu oynayır. Ozon qatı atmosferdə 500-600 milyon il bundan əvvəl formalaşmışdır. O zaman fotosintez nəticəsində burada kifayət qədər oksigen konsentrasiyası baş vermişdir. [4. s. 10—15.]

Yer kürəsinin ayrı-ayrı regionlarında mövcud olan əhali sıxlığı, intensiv miqrasiya, urbanizasiya, regional hərbi münaqişələr, yeni tipli silahların sınağı ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsinə səbəb olur.

Bütövlükdə, ekoloji tarazlığın yaradılması və mövcud problemlərin qarşısının alınması idarə olunan bir prosesdir. Beləki, qloballaşma və onunla bağlı olan ekoloji problemlər bəşəriyyətdən adekvat düşüncə tərzini tələb edir. Burada başlıca məsələ dünyaya vahid bir orqanizmi kimi yanaşmaq bacarığıdır.

Istilik nüvə reaksiyalarının sintezi prosesinin ciddi nəzarət altına alınması, tullantısız texnologiyaların yaradılması, biotermik üsullarla tullantıların zərərsizləşdirilməsi və neytrallaşdırılması, eləcə də bu xüsusda digər tədbirlər, tədricən ekoloji durumu sabitləşdirməyə qadirdir. Bu baxımdan insanlarda ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi son dərəcə aktualdır. Məhz belə bir şəraitdə ekoloji mədəniyyət ən optimal çıxış yolu kimi təzahür edir. Ekoloji mədəniyyət elə həyat tərzini və həyat təminatı üsuludur ki, cəmiyyət ruhani dəyərlərin, əxlaqi prinsiplərin, iqtisadi mexanizmlərin, hüquq normalarının və sosial institutların köməyi ilə tələbatları optimal tərzdə ödəyir və onlar Yer kürəsində həyat üçün təhlükə yaratmırlar. Ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasının əsas vasitəsi isə məqsədyönlü şəkildə təşkil olunmuş ekoloji təhsildir. O, təkcə ümumi təhsilin struktur sisteminə nüfuz etməklə kifayətlənməməlidir, onun fundamental əsası kimi də çıxış etməlidir. Çünki düzgün ekoloji tərbiyədən, Yer kürəsində təbiətin və bəşəriyyətin simasında bir başa davamlı varlığın taleyi asılıdır.

Bütün bu neqativ əlamətlər müasir dünyada hər kəsə məlum olan məsələlərdir. Eyni zamanda hər kəsə məlumdur ki, bu məsələlər yer kürəsində davamlı həyat üçün real təhlükə yaradır. Məhz bu səbəbdən bəşəriyyətin ümumi evinin qorunması və xilasını fəvqəladə aktuallıq kəsb edir. Hətta məsələ o qədər ciddidir ki, insanlar gündəlik həyatlarında əldə etdikləri elmi-nəzəri və hipotetik informasiya ilə yaxın və uzaq gələcəyin xəyalini təsvirini yaradırlar. Mövcud qlobal ekoloji problemlərlə əlaqədar, dövrü olaraq gündəmə “dünyanın sonu” haqqında şaiyə xarakterli proqnozlar gəlir. Lakin, bu postindustrial cəmiyyətdə müasir texnologiyalar xarakterli miflər yaratmaq cəhdləri deyil. Bu şayələr real təhlükəyə əsaslanır.

Müasir dünyada baş verən qlobal ekoloji, sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və əxlaqi-mənəvi prosesləri fundamental şəkildə analiz etməklə nəzəri cəhətdən, ümumi cizgilərdə gələcəyin tarixini tərtib etmək mümkündür. Əlbəttə bu zaman hadisələrin çoxu sırf fərziyyə xarakteri daşıyacaq, lakin çoxlu sayda hipotetik fraqmentlər qaçılmaz faktları ifadə edəcək və gələcəyin real təsvirini yaradacaq. Bu gün qeyri-təbiiq elmi təlimlər içərisində futurologiya (lat. futurum – gələcək, yun. logos – təlim) fəvqəladə aktuallıq kəsb edir və bu təsadüfi deyil. Bu gün bu və ya digər tərzdə özünü dərk etmiş hər bir insanı, təkcə cari tarix, onun sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni və əxlaqi-mənəvi məzmunu və keyfiyyəti narahat etmir. O, gələcək nəsillərin taleyini də düşünür. Bu təbiidir və psixoloji kateqoriya kimi təzahür edir. Çünki fərd və qlobal anlamda bəşəriyyət dinamik inkişaf edən hərəkətverici gücü “özünü qorumaq” və “nəslə qorumaq” kimi iki aprior instinktdən alır.

Gələcəyin proqnozlaşdırılması və onun hipotetik xarakterli gələcək tarixinin, yaxud mümkün ssenarisinin yaradılması, ekstrapolyasiya (lat. extra – çöl, başqa, kənar, polire – dəyişirəm), interpolyasiya (lat. inter-polis – yeniləşmiş - aralıq ədədlərin tapılması metodu) və aproksimasiya (lat. proxima – yaxın bir obyektin ona yaxın olan digər obyektə dəyişdirilməsi ilə obyektin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi) kimi metodlarla həyata keçirilir. Bu zaman mövcud texnoloji, iqtisadi, sosial inkişaf templərinin əvvəlcədən təyin edilməsi kimi prosedurdan istifadə olunur. Futurologiya elmi fantastikadan daha çox, gələcək haqqında yüksək səviyyəli ehtimalları əks etdirən “hələ yaşanmamış qlobal tarixi” əks etdirir. Futurologiya terminini elmi dövriyyəyə 1943-cü ildə Osip Flethaym (Oldos Haksliyə yazdığı məktubunda) daxil etmişdi. Futurologiya bu gün qlobal miqyasda cərəyan edən sosial proseslərin perspektivlərini təyin edir. Həmçinin dünyanın ekoloji gələcəyini də müəyyənləşdirir. Beləliklə o, Yer kürəsinin və bəşəriyyətin gələcəyinin ümumi konsepsiyası kimi ortaya çıxır.

Gələcəyin öyrənilməsində ekstrapolyasiya, interpolyasiya, aproksimasiya metodları ilə yanaşı ssenari, Delfi, beyin hücumu, morfologiya və digər metodlardan da istifadə olunur. Senari metodu zamanı eyni cür inandırıcı olan tarixi hadisələrin dəsti götürülür. Onların hər biri zəruri detallarla zəngin olur və gələcək hadisələr sistemində baş verməsi mümkün olan bütün variantlar nəzərə alınır. Məsələn, qlobal inkişaf templəri, ekoloji problemlərin kateqoriyaları və s. Ssenari metodundan ilk dəfə məşhur Amerika futuroloqu German Kan (1922-1988) istifadə etmişdi.

1950-1960-cı illərdə yaradılmış Delfi metodu ekspert qiymətləndirmələrinə əsaslanır. Amerikalı alim Olaf Helmer (1910-2011) tərəfindən yaradılmışdır. Qədim Yunanıstanda Delfa orakulunun (kahin Pifiya) adı ilə bağlıdır. Əsasən nüfuzlu uzaqgörənlərin proqnozlarına əsaslanır (Mişel Nostradamus – 1503-1566, Monax Avel-1757-1841, Edqar Keysi-1877-1945, Volf Messinq-1899-1974, Vangeliya Pandeva Kuştareva 1911-1996, Şeyx Şərif və s.).

Beyin hücumu metodu (ing. brainstorminq) problemin operativ həllini nəzərdə tutur. Bu zaman iştirakçıların yaradıcı aktivliyi stimullaşdırılır və onlar çoxlu sayda, o cümlədən fantastik fərziyələr irəli sürürlər. Nəhayət morfoloji metod (İsveçrəli alim Frits Tsivikki tərəfindən yaradılmışdır) gələcəyin obrazının yaradılmasında ayrı-ayrı potensial hadisələr üçün, onları xarakterizə edən çoxlu sayda morfoloji kombinasiyalar təhlil olunur və onların müncər edilməsindən bütöv sistem yaradılır. Metod XX əsrin 30-cu illərində ABŞ alimi, kopirayter (ing. copywriting – əlyazma, write – yazmaq, reklam və təqdimat tekstlərini tərtib edən şəxs) Aleks Osborn (1888-1966) tərəfindən ixtira edilmişdir. [5. s. 74-75.]

Beləliklə, müasir dövrdə münaqişəli cəmiyyətin əsas məzmununu və apıcı motivlərini təşkil edən qloballaşma və onunla birbaşa bağlı olan ekoloji vəziyyət, ekoloji problemlər, ekoloji tarazlıq, ekoloji mədəniyyət və digər məsələləri mövcud elmi-nəzəri metodlarla təhlil etməklə, müvafiq fərziyələrə və kifayət qədər dəqiq proqnozlara əsaslanan gələcəyin modelini yaratmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu son dərəcə aktual və vacib məsələdir. Mövcud dəyərləri qiymətləndirmək və dərin analizə məruz qoymaq yolu ilə yaradılan gələcəyin təsviri bəşəriyyət üçün düzgün seçim etmək, gələcəyin real və etibarlı modelini yaratmaq üçün son dərəcə vacibdir.

Ədəbiyyat

- 1.Brake DG, Evenson DP. «A generational study of glyphosate-tolerant soybeans on mouse fetal, postnatal, pubertal and adult testicular development.». Food Chem Toxicol 42 (1) (2004). 29-36.
2. Ermakova I. «Influence of genetically modified soya on the birth-weight and survival of rat pups». Proceedings «Epigenetics, Transgenic Plants and Risk Assessment» (2006). 41-48.
- 3.Marshall A.. «M soybeans and health safety — a controversy reexamined». Nature Biotechnology 25 (9). (2007). 981-987.

4.Ларин. И.К. Химия озонового слоя и жизнь на Земле // Химия и жизнь-XXI век. 2000.-№ 7.- С. 10-15.

5.Старилов П. А. Пиковые переживания и технологии творчества: учебное пособие. Красноярск: филиал НОУ ВПО «Санкт-Петербургский институт внешне экономических связей, экономики и права» в г. Красноярске, 2011.-92 с. -ISBN 978-5-904314-42-2. С.74-75.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ЭКОЛОГИЯ И ИСТОРИЯ БУДУЩЕГО

Ахмедова Самира Фамил кызы

Резюме

Статья посвящена глобальным экологическим проблемам и общечеловеческим процессам, связанным с этими проблемами. В статье, задача создания экологического равновесия рассматривается с позиции глобализации, принятой, как совокупность неотвратимых событий планетарного масштаба. Глобализация оценивается как источник конкуренции и конфликтов, как система глубоких экономических, технологических и социальных изменений, а также как процесс, позитивно и негативно влияющий на экологическую структуру мира. Возможности составления теоретических основ грядущей истории человечества и фундаментальный анализ глобальных процессов, происходящих в современном мире, в статье выступают как оригинальные мотивы. В связи с этим прогнозирование будущих событий, создание гипотетической истории будущего или его возможного сценария предоставляется как исключительно актуальное событие.

GLOBALIZATION, ECOLOGY AND HISTORY OF THE FUTURE

Ahmədova Samira Famil gızı

Summary

The article is devoted to global environmental issues and universal processes associated with these problems. In the article, the task of creating the ecological balance is considered from the perspective of globalization, adopted as a set of inexorable events of global scale. Globalization is evaluated as a source of competition and conflict, as a system of profound economic, technological and social change, as well as the process positively and negatively affecting the ecological structure of the world. The possibilities of drawing up the theoretical foundations of the forthcoming history of humanity and a fundamental analysis of global processes occurring in the modern world, in the article appear as the original motifs. In connection with this prediction of future events, the creation of a hypothetical history of the future or a possible scenario is provided as only the actual event.

*Rəyçi: MDU, Energetika kafedrasının dosenti, texnika üzrə fəlsəfə doktoru Aşurova Ülkər İzzət qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti Xarici dillər kafedrasının ONLİNE təşkil etdiyi 15 fevral 2021-ci il
tarixli iclasın 6 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 16 sentyabr 2021-ci il*

UOT:611.

TƏNƏFFÜS SİSTEMİ VƏ ORQANLARININ XƏSTƏLİKLƏRİ

Babayeva Aygün Fərman

Gəncə Dövlət Universiteti

Babaevasara3@gmail.com.

Xülasə: Məqalədə tənəffüs orqanları burun qırtlaq traxeya bronxlar və sağ sol ağ ciyərlər haqda məlumat verilib. Ağciyərlər döş boşluğu orqanıdır. Ağciyərlərə daxil olandan

sonra bronxlar burada daha kiçik diametrli şaxələrə ayrılırlar. Tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri: Qrip. Bronxit. Bronxial astma – ilk növbədə bronxların – ağciyər tənəffüs yollarının iltihabi-allergik xəstəliyidir Plevritlər: Plevra vərəqələrinin iltihabına plevrit deyilir. Quru və ekssu-dativ ola bilər. Quru plevrit döş qəfəsinin müəyyən bir yerində birdən-birə baş vermiş ağrı, quru öksürək və qızdırma ilə başlanır. Simptomatik müalicə-ağrıkəsici analgin, banka və xardal yaxmaları bol maye qəbulu.

Açar sözlər: ağciyər, tənəffüs, nəfəs, plevrit, qırtlaq, bronxit, xəstəlik, orqan

Key words: lung, respiratory, respiration, pleurisy, larynx, bronchitis, disease, organ.

Ключевые слова: легкое, респираторное, дыхание, плеврит, гортань, бронхит, заболевание, орган.

Tənəffüs mürəkkəb proses olub orqanizmin həyat əlamətidir. İnsan anadan olduğu gündən ta ömrünün axırına kimi gecə, gündüz oksigen alır və karbon qazını verir. Tənəffüs orqanlarının quruluşu. Tənəffüs orqanları sisteminə burun boşluğu, burun-udlaq, qırtlaq, nəfəs borusu, bronxlar və ağciyərlər aiddir. Tənəffüs yolu burun boşluğu ilə başlanır. Burun boşluğu sümük və qığırdaq toxumasının əmələ gətirdiyi bütöv arakəsmə ilə sağ və sol hissələrə ayrılır. Hava burun boşluğundan burun-udlağa, sonra qırtlağa, oradan traxeyaya keçir. Burun boşluğunun divarı, tərkibində kiprikli epiteli hüceyrələri olan selikli qışa ilə örtülmüşdür. Selikli qışa burada fasiləsiz xovlu səth əmələ gətirir. Hava burun boşluğundan burun udlağa, oradan ağız boşluğu ilə əlaqəli olan qırtlağa keçir. Ona görə də insan yalnız burnu ilə deyil, həmçinin ağzı ilə də tənəffüs edir. Burun-la tənəffüs etməyin ağızla nəfəsləməyə nisbətən bir sıra üstünlükləri var. Burunla nəfəs alarkən soyuq hava burun boşluğunda isinir və zərərli hissəciklərdən təmizlənir. Qırtlaqda yaranan səs rezonatorların iştirakı sayəsində güclənir və yeni çalar alır. Nəfəs borusu və bronxlar. Tənəffüs etdiyimiz hava qırtlaqdan nəfəs borusuna keçir. Nəfəs borusunun ön divarı öz aralarında bağlar və əzələlərlə birləşmiş aypara şəklində olan qığırdaq toxumasından qurulmuşdur. Nəfəs borusunun arxa divarı yumşaq olub, qida borusuna söykənir və qidanın keçməsinə mane olmur. Kəskin bronxit. Xəstəliyin əmələ gəlməsinə sinir-reflektor amillər mühüm rol oynayır. Orqanizmin soyuması, tənəffüs yollarının kimyəvi maddələrlə qıcıqlanması reflektor olaraq qan dövranını pozur. Bu, damarların genişlənməsi nəticəsində bronxların selikli qışasının hipertiyası şəklində meydana çıxır. Yuxarı tənəffüs yollarında olan saysız-hesabsız patogen mikrobların orqanizmə keçməsi üçün şərait yaradır. Əlamətləri: kefsizlik, üşütmə, qızdırma, bəldə və ətraflarda əzələ ağrısı, əmək qabiliyyətinin və iştahanın azalması, boğazın göynəməsi, öskürəklə selikli və ya selikli-irinli bəlgəm ifrazı, döşdə ağrı olması. Anskultasiya zamanı sərt tənəffüs eşidilir, nəfəsləməyə nisbətən nəfəsvermə uzun çəkir, quru xırıltılar eşidilir. İri bronxlar zədələndikdə bu xırıltılar vızıltılı, xırda bronxlar zədələndikdə fişiltı olur.

Plevritlər: Plevra vərəqələrinin iltihabına plevrit deyilir. Quru və ekssu-dativ ola bilər. Quru plevrit döş qəfəsinin müəyyən bir yerində birdən-birə baş vermiş ağrı, quru öksürək və qızdırma ilə başlanır. Zəiflik, kefsizlik, iştahanın olmaması, gecələr tərləmə əsas əlamətlərindədir. Xəstəlik bir neçə günə qurtarır, bəzən 2 həftəyə qədər çəkir. Müalicə plevritin əmələ gəlməsində rol oynayan əsas xəstəliyin müalicəsi istiqamətində aparılır. Simptomatik müalicə-ağrıkəsici analgin, banka və xardal yaxmaları. Traxeyanın daxili divarı titrəyişli epiteli hüceyrələri ilə örtülmüşdür. Epiteli hüceyrələrinin titrəyişli hərəkətləri toz hissəciklərini ağciyərlərdən udlağa qaytarır. Bu ağciyərlərin özünütəmizləməsi prosesi adlanır. Ağciyərlər – döş boşluğunda sərbəst vəziyyətdə yerləşir. Konusabənzər formadadır. Ağciyərlərin genişlənməmiş hissəsi diafraqmaya söykənir. Əsas bronxlar, ağciyər arteriyaları və venaları ağciyərlərə ürəklə həmsərhəd olan içəri tərəfdən daxil olur. Onların daxil olduğu yer «ağciyərlərin qapısı» adlanır. Ağciyərlər süngəri quruluşda olub, alveollardan, bronxlardan və qan damarlarından qurulmuşdur. Xaricdən ağciyərlər sıx birləşdirici toxu-madan yaranmış plevra vərəqələri ilə əhatə olunmuşdur. Ağciyərlər döş boşluğu orqanıdır. Onlar ürəyin, qan

damarlarının, havaaparıcı yol-ların və yemək borusunun tutduğu yerdən başqa bütün döş boşluğu sahəsini əhatə edir. Ağciyərlərə daxil olandan sonra bronxlar burada daha kiçik diametrlə şaxələrlə ayrılırlar. Kiçik şaxələrin sonluğu içərisi hava ilə dolu olan nazik divarlı ağciyər qovucuqları və ya alveollarla tamamlanır. Qovucuqların divarı bir qat epiteli hüceyrələrindən qurulmuş və onlar xaricdən sıx tor kimi kapilyarlarla bürünmüşdür. Deməli, ağciyər toxuması bronx şaxələrindən və ağciyər qovucuqlarından qurulmuşdur. Buradakı epiteli hüceyrələrinin buraxdığı bioloji fəal maddələr alveolların divarını içəri tərəfdən nazik pərdə şəklində örtür. Ağciyərlərin hər payında 300–350 milyon alveol vardır. Ağciyər alveollarının ümumi səthi 100 kv metrədən çoxdur. Bu isə insan bədəninin səthindən təxminən 50 dəfə artıqdır. Nəfəsalma və nəfəsvermə hərəkətinin mexanizmi. Nəfəsalma və nəfəsvermə hərəkətləri ritmik surətdə bir-birini əvəz edir və bunun sayəsində nəfəsalma zamanı hava ağciyərlərə daxil olur və nəfəsvermə zamanı isə hava ağciyərlərdən xaric edilir. Nəfəsalma və nəfəsvermə nəticəsində ağciyərlərin ventilyasiyası baş verir.

İnsan sakitlik vəziyyətində bir dəqiqədə 16 – 20 dəfə tənəffüs hərəkətləri edir. Bu zaman nəfəsalmanın yaranması qabırğaarası əzələlərin və diafraqmanın yığılması sayəsində mümkün olur. Diafraqma qarın və döş boşluqlarını ayıran eninəzolaqlı əzələdir. Diafraqma yığılarkən qarın boşluğu orqanlarını aşağıya doğru sıxır, qabırğaarası əzələlər yığıldığı üçün qabırğaları bir qədər yuxarıya qaldırır və bu zaman döş qəfəsinin, təbii ki, plevra boşluğunun da həcmi genişlənir. Həcmi genişləndiyinə görə plevra boşluğunda təzyiq yenə də aşağı düşür. Bu isə ağciyərlərdə, bronxlarda və alveollarda təzyiqin xeyli aşağı düşməsinə səbəb olur. Plevra boşluğunda təzyiqin atmosfer təzyiqi ilə müqayisədə xeyli aşağı olması, havadaşıyıcı yollardan havanın ağciyərlərə sorulması ilə nəticələnir. Diafraqma əzələsi yastılaşıb və qabırğalar öz ağırlığı hesabına aşağı enir. Döş qəfəsinin ölçüləri özünün adi həcmində azalır. Bu zaman ağciyər qovucuqlarının və bronxların elastiki divarı yığıldığına görə, onların həcmi azalır. Deməli, nəfəsvermə zamanı döş boşluğunun ölçüləri azalır, ağciyər alveollarında təzyiq atmosfer təzyiqindən yüksək olur. Nəticədə, havanın bir hissəsi ağciyərlərdən xaricə qovulur. Güclü nəfəsvermə qarın divarı əzələlərinin yığılması ilə müşayiət olunur. Bu isə dərindən nəfəsalma zamanı ağciyərlərə daxil olmuş havanın ağciyərlərdən xaricə çıxarılmasına imkan verir. Ağciyərlərin həyat tutumu. Dərindən nəfəs alandan sonra dərindən nəfəs verməklə xaric edilən havanın həcmi ağciyərlərin həyat tutumu adlanır. Ağciyərlərin həyat tutumu spirometr adlanan cihazla ölçülür. Ağciyərlərin həyat tutumunun kəmiyyəti bir neçə göstəriciyə əsasən müəyyənləşdirilir – tənəffüs havasına, əlavə havaya və ehtiyat havaya görə; Ağciyərlərin ventilyasiyası. Havanın ağciyər alveollarında fasiləsiz dövr etməsi ağciyərlərin ventilyasiyası adlanır. Onun göstəricisi ağciyərlərin dəqiqəlik tutumu və ya bir dəqiqədə ağciyərlərdən xaric olan havanın həcmi ola bilər. Ağciyərlərdə qazlar mübadiləsi. Ağciyərlərdə qan damarları və alveollar arasında müntəzəm olaraq qazlar mübadiləsi gedir. Bu proses alveol havasındakı qazların parsial təzyiqindən və onların qandakı gərginliyindən asılıdır. Alveol havasında oksigenin parsial təzyiqi nə qədər çox, venoz qanda onun gərginliyi azdırsa, belə halda oksigen alveollardan qana, venoz qanda isə karbon qazının konsentrasiyası çox olduğuna görə o venoz qandan alveol havasına keçir. Qazların diffuziyası parsial təzyiq bərabərləşənədək davam edir. Bu zaman ağciyərlərə gətirilən venoz qan oksigenlə zənginləşir və arterial qana çevrilir. Nəfəsalma və nəfəsvermə prosesləri uzunsov beyində yerləşən tənəffüs mərkəzinin fəaliyyəti sayəsində qeyri-iradi vəziyyətdə icra olunur. Uzunsov beyində nəfəsalma və nəfəsvermənin ritmik surətdə gedişini təmin edən iki neyron qrupu fəaliyyət göstərir. Bu neyronlar iki hissədən ibarət olub, nəfəsalma və nəfəsvermə mərkəzlərini təşkil edir. Varoliyev körpüsü də bu neyronlarla əlaqədə olub, tənəffüsün tənzimində iştirak edir və pnevmatik adlanan mərkəzi əmələ gətirir. Pnevmatik mərkəz nəfəsalmanın nəfəsverməyə keçməsinə təmin edir. Bu mərkəzin dağılması nəticəsində nəfəsalma prosesi uzanır və həddən artıq dərinləşir. Baş beyindən daxil olan informasiyaların sayəsində tənəffüs mərkəzi qidanın udulması prosesində iştirak

edən orqanların ya danışarkən və mahnı oxuyarkən səs aparatı orqanlarının işini öz aralarında uzlaşdırır. Yalnız nəfəsvermə zamanı səs yaranır. Rəvan nitq və ya mahnı oxumaq, fasiləsiz surətdə pauzalarda tənəffüs etmək yalnız tənəffüs orqanlarının dəqiq uzlaşmış fəaliyyəti şəraitində mümkün olur. Müəyyən edilmişdir ki, tənəffüs mərkəzində xüsusi hüceyrələr var ki, onlar hüceyrə-arası maddədə karbon qazının cüzi miqdarda dəyişilməsinə qarşı son dərəcə yüksək həssaslıq göstərir. Hüceyrəarası maddədə karbon qazının toplanması tənəffüs mərkəzini oyandırır, dərindən həfəsalma və nəfəsverməyə səbəb olur. Bunun üçün öz üzərinizdə belə bir sınaq apara bilərsiniz. Əvvəl dərindən nəfəs verin və tənəffüsünüzü 30 – 40 saniyə ləngidin. Bundan sonra yenidən tənəffüs etməyə başlayın. Belə halda ilk tənəffüs hərəkətlərinin daha dərin olacağını özünüz müşahidə edəcəksiniz. Baş beyin yarımkürlərinin təsiri nəticəsində tənəffüs aparatı öz işini iradi olaraq dəyişdirə bilər.

Tənəffüs sisteminin xəstəlikləri. Kəskin bronxit. Xəstəliyin əmələ gəlməsinə sinir-reflektor amillər mühüm rol oynayır. Orqanizmin soyuması, tənəffüs yollarının kimyəvi maddələrlə qıcıqlanması reflektor olaraq qan dövranını pozur. Bu, damarların genişlənməsi nəticəsində bronxların selikli qişasının hipertiyası şəklində meydana çıxır. Yuxarı tənəffüs yollarında olan saysız-hesabsız patogen mikrobların orqanizmə keçməsi üçün şərait yaradır. Əlamətləri: kefsizlik, üşütmə, qızdırma, bəldə və ətraflarda əzələ ağrısı, əmək qabiliyyətinin və iştahanın azalması, boğazın göynəməsi, öskürəklə selikli və ya selikli-irinli bəlgəm ifrazı, döşdə ağrı olması. Anskultasiya zamanı sərt tənəffüs eşidilir, nəfəsalmaya nisbətən nəfəsvermə uzun çəkir, quru xırıltılar eşidilir. İri bronxlar zədələndikdə bu xırıltılar vızıltılı, xırda bronxlar zədələndikdə fişiltı olur. Kandidoz – Candida cinsindən olan göbələklərin törətdiyi xəstəlikdir. Antibiotiklərlə müalicə, onkoloji xəstələrin kimyəvi terapiyası, şəkərli diabet, ağ ciyərlərin xronik iltihabi xəstəlikləri, hormonal müalicə kandidozların artmasına səbəb olmuşdur. Bu gün kifayət qədər klinik təcrübə toplanmış, xəstəliyin klinikası və instrumental müayinə metodları müəyyən edilmişdir. Xəstəliyin törədici olan Candida albicans toksin əmələ gətirmə xüsusiyyətinə malikdir. Kandidozların patogenezi mürəkkəbdir. Xəstəlik endogen yolla sağlam orqanizmin zəifləməsi nəticəsində inkişaf edə bilər. Ekzogen yolla xəstələnmə kontakt, alimentar, hava yolu ilə ola bilər. Bəzi faktorların təsiri altında sürətlə artan göbək selikli qişalarda yayılır, əlverişli şərait olduqda qana keçə bilər. Ən çox yaşlı insanlarda, diabetli, avitaminozlu, piylənməsi, onkoloji xəstəlikləri, immun sistemi zəifləmiş xəstələrdə rast gəlinir. Tənəffüs sisteminin xronik iltihabi xəstəlikləri, xronik bronxitlər, ağ ciyərlərin polikistozu, ağ ciyər vərəmi, bronxektaziya, bronxial astma, şiş xəstəlikləri kandidozlara səbəb olur. Uzun müddət aparılan antibiotikoterapiya, hormonal müalicə, immunodepressantlarla aparılan müalicələr xəstəliyin əmələ gəlməsinə köməklik göstərir. Çox hallarda digər bakterioloji flora ilə birlikdə rast gəlinir və prosesi daha da ağırlaşdırır. Candida albicans – kandidozların ən çox rast gəlinən törədicisidir və 100% patogen aktivliyə malikdir. Xəstəlik klinik baxımdan müxtəlif ola bilər, özünü bronxitlər, pnevmoniya, bronxial astma kimi göstərə bilər. Tənəffüs sisteminin kandidozlarının diaqnostikası və müalicəsi bəzi hallarda çətinlik törədir. Uzun müddətli təngnəfəslik, boğulma, davamlı öskürək, yüksək temperatur, yapışqanlı bəlgəm, bəlgəmdə qan müşahidə edilir, auskultasiyada ağ ciyərlərdə quru və ya xırıltılar eşidilir. Bəzi hallarda xəstəlik subfebril temperatura ilə gedir, uzun gedişli və residivləşən olur. Uzun müddət Candida ilə kolonizasiya allergik bronx-ağ ciyər kandidozu ilə nəticələnir, boğulma tutmalarına və təngnəfəsliyə səbəb olur. Son mərhələdə bronxektaziyaya, fibroza səbəb olur. Bronxların kandidozu və kandidoz pnevmoniyaya çətin diaqnoz qoyulur. Belə hallarda bəlgəmdə çoxlu miqdarda Candida tipli göbələyin tapılması faktı əsasında diaqnoz qoymaq olar. Həqiqi invaziv pnevmoniyalar tez proqressivləşir və müalicəyə çətin təbə olur. Rentgenoloji əlamətlərə aiddir: diffuz pay, segmentar və kiçik ölçüdə bir və ya iki tərəfli infiltrasiyalar. Ağ ciyərlərdə çoxlu ocaqlar, disseminə olunmuş kandidozda qeyri-spesifik şikayətlər – öskürək və təngnəfəslik qeyd olunur. Ağ ciyərlərin disseminə olunmuş kandidozu diaqnozunun

qoyulmasında pnevmoniyanın klinikası, antibiotiklərlə müalicəyə rezistentlik, rentgen şəklində ağ ciyərlərin disseminasiya əlamətləri kömək edə bilər. Kandidoz pnevmoniyalarda xoşagəlməz proqnostik əlamətlər - respirator çatışmazlıq, diffuz infiltratlar, qarışıq göbək infeksiyaları və müalicənin iki həftədən gec başlaması sayılır. Belə hallarda ölüm hallarının faizi yüksəlir. Ağ ciyərlərin və bronxların kandidozunun müalicəsində əsas xəstəliyin müalicəsi, ağız boşluğunda göbək mənbəyinin sanasiyası vacib sayılır. **Bronxial astma** – ilk növbədə bronxların – ağciyər tənəffüs yollarının iltihabi-allergik xəstəliyidir. Lakin iltihabın allergik reaksiya və ya xroniki xəstəlik olmasından asılı olaraq allergik komponentli astmanı qeyri-allergik astmadan fərqləndirirlər. Qeyri-allergik astmada xroniki iltihablı tənəffüs yolları həddən artıq həssasdırlar. Hər hansı qıcıqlanma bronxların spazmasına aparır, tənəffüs məhdudlaşır və bu da öskürək və boğulmalara gətirib çıxarır. Astmatiklər üçün tutmalara səbəb olan bir çox faktorlar vardır, məsələn; siqaret tüstüsünün kəskin iyi, məişət kimyası vasitələri, sabun, ətriyyat, işlənmiş qazların tüstüsü və s. Bir çox dünya alimlərinin gəldiyi nəticə heç də təsəlliverici deyil: hər beşinci astmatik peşəsinə görə bu xəstəliyə tutulur. Fiziki təsirdən bir neçə dəqiqə sonra (məsələn, qışda küçədə qaçarkən soyuq və quru havanın udulması) astmanın simptomları üzə çıxır. Astmanın ən xarakterik simptomları: • öskürək – tez-tez, əziyyətli və daimi xarakterli. Öskürək gecələr arta bilər, məsələn fiziki işdən, soyuq havanın qəbulundan sonra və s. • bogulma; • döş qəfəsinin sanki sıxılması - tənəffüs o qədər məhdudlaşır ki, bu nəfəs ala bilməmək qorxusu yaradır; • sıxılmış nəfəs yollarından çətinliklə keçən havanın vibrasiyasından quru xırıltılar eşidilir. Astmanın ağır və kəskin formalarında adam tutma vaxtı ağzı ilə nəfəs alır və nəfəsalmanı asanlaşdırmaq üçün boyun, çiyin və digər əzələlərdən istifadə edir. Bundan əlavə, nəfəs yolları sıxılanda nəfəs almaq nəfəs verməkdən daha asan olur. Çünki döş qəfəsinin əzələləri və orqanizm daha çox bu prosesa uyğunlaşmışlar. Nəfəsvermə, əksinə, normal halda passiv olur, yəni xüsusi səy göstərilir, ona görə də əzələlər havanın sıxılmış nəfəs yollarından çıxarılması üçün o qədər də inkişaf etmirlər. Nəticədə ağ ciyərlərdə hava qalır və şişir ki, bu da şişmiş ciyər simptomudur. Uzun müddət astma xəstəliyinə tutulmuş cavan adamların döş qəfəsləri uzunsov inkisaf edir. Kəskin ağır astmada əvvəl “fit çalan” döş qəfəsi sonra “susur”, fit səsləri eşidilmir. Çünki alınan və verilən hava o qədər az olur ki, səslər eşidilməyə də bilər. Allergik mənşəli astmada tutmadan əvvəl adamda zökəm, vegetativ distoniya simptomları və öskürək başlayır. Bronxial astmanın ilk tutmalarından sonra həkim-pulmonoloqa müraciət etmək lazımdır. Lakin hərdən astma tutmalarını müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn, boğazağrısı, bronxit, ürək tutmaları, səs tellərinin disfunksiyası da təngnəfəsliyə, bogulmaya, xırıltıya səbəb ola bilər. Spirometriya düzgün diaqnoz qoyulmasına kömək edir. Ağ ciyərlərin rentgen və kompyuter tomoqrafiyası köməyi ilə infeksiyanı, tənəffüs yollarının yoluxmasını, xroniki qan dövranı çatışmazlığını və ya yad cismin tənəffüs yoluna düşməsinə aradan götürmək olar. Astmanın allergik olub-olmamasını təyin etmək üçün dəri testləri aparmaq lazımdır. Qeyri-allergik astmanın səbəblərini tapmaq üçün bəlgəm analizi aparılmalıdır. Həkim-allergoloqdan məsləhət almaq hər kəsə lazımdır. Əgər sizdə astma tutması baş veribsə, birinci növbədə otağı təmiz hava ilə təmin edin. Bu anda xəstə onun halını yaxşılaşdırən vəziyyətdə, məsələn, oturmuş və ya əllərinə dikələrək dayanmalıdır. Xardal yaxmasını sinənizə və ya baldırınıza qoyub isti ayaq vannası edin. Ağır tutmalarda təcili yardım çağırmaq lazımdır. Astmanın müalicəsi üçün simptomatik və əsas preparatlardan istifadə olunur. Simptomatik preparatlar tənəffüs yollarını açır, spazmanı və tutmanı aradan götürürlər. Əsas preparatlar bronxların iltihabını azaldırlar və tutmaların uzun müddətli profilaktikası üçün istifadə olunurlar. Bronxial astmanın düzgün müalicəsi üçün xəstə astma-mərkəzdə tutmaların əsas profilaktik tədbirlərini, rəşional nəfəsalma üsulunu, allergen və astma əleyhinə preparatların əsas qruplarını və individual hipoaergen dieti öyrənməlidir. Öskürərkən ya da asqırarkən ağız və burnun tək istifadəlik dəsmal ilə bağlanması və dəsmalın atılması, əlin sabunlanması lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Сергеев А.Ю., Сергеев Ю.В. Грибковые инфекции. Руководство для врачей. Москва 2004.
2. Odds F.C. Candida and candidosis. 2 nd.- honden: Bailliere Tindall. 1998.
3. V.B.Şadlinski "İnsan anatomiyası" Bakı 2007
4. S.C.Əliyev "Tibbi biliklərin əsasları" Bakı-2004

ЗАБОЛЕВАНИЯ ДЫХАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ И ОРГАНОВ

Бабаева Айгюн Фарман гызы

Резюме

В статье приведены сведения об органах дыхания, носоглотке, трахее, бронхах, правом и левом легком. Легкие - это органы грудной полости. После попадания в легкие бронхи разделяются на ветви меньшего диаметра. Респираторные заболевания: Грипп. Бронхит. Бронхиальная астма - это воспалительно-аллергическое заболевание легких, в первую очередь бронхов. Плеврит: Воспаление плевральных выпотов называется плевритом. Может быть сухим и экссудативным. Сухой плеврит начинается с внезапной боли, сухого кашля и лихорадки в определенной области груди. Симптоматическое лечение – обезболивающий анальгин, много жидкости в баночках и горчичные мази.

DISEASES OF THE RESPIRATORY SYSTEM AND ORGANS

Babaeva Aygun Farman

Summary

The article provides information on the respiratory organs, larynx, trachea, bronchi, right and left lungs. The lungs are the organs of the chest cavity. After entering the lungs, the bronchi are divided into branches of a smaller diameter. Respiratory Diseases: Influenza. Bronchitis: Bronchial asthma is an inflammatory and allergic disease of the lungs, primarily of the bronchi. Pleurisy: Inflammation of pleural effusions is called pleurisy, may be dry and exudative. Dry pleurisy begins with sudden pain, dry cough, and fever in a specific area of the chest. Symptomatic treatment is anesthetic analgin, a lot of liquid in jars and mustard ointments.

Rəyçi: dos.Hüseynzadə Z.R.

Fiziki tərbiyə və Mülki müdafiə kafedrasının 16 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 22 dekabr 2021-ci il

UOT:58.

MİKROELEMENTLƏR VƏ “QARABURNU” SÜFRƏ ÜZÜM SORTUNUN UVOLOGİYASI

Həsənov Mirzə İsmayıl oğlu, Qocayeva Aysel Turan qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gceferova@rambler.ru

Xülasə: İnsan cəmiyyəti öz inkişaf tarixi dövründə həyatı tələbatlarını ödəyəcək bitkilərdən istifadəyə üstünlük vermişdir. Ona görə də ilk olaraq yabanı bitkilər mədəniləşdirilmiş, iri meyvə və iri toxumlu bitkilər seçilmiş əkin sahələri genişləndirilmişdir. Dənli taxıllar və dənli paxlalı bitkilər, meyvələr, giləmeyvələr mədəniləşdirilmişdir. Eramızdan əvvəl 714 cü ildə ikinci Sarqon Urartu üzərinə yürüş edərkən mənəvilər Assuriya qoşunlarını un və şərab ilə təmin etmişlər. Söylənən bu fikir ölkədə qədimdən üzümçülüynün xüsusi bir sahə kimi inkişaf etdiyini göstərir. Unutmaq olmaz ki

qeyd olunan dövrdə əkilib becərilən üzüm sortları cəmiyyətin artan tələbatlarına cavab verə bilməzdi. Odur ki, hazırkı dövrdə əkilib becərilən sortlarda gedən fizioloji-bikimyəvi proseslər onları stimula edən amillər elmi cəhətdən araşdırılmalıdır. Üzüm bitkilərindən alınan məhsulların başlıca keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməlidir. Bu baxımdan mikroelementlər və "Qaraburnu" süfrə üzüm sortunun uvologiyasının tədqiqi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Təcrübələr üzüm bitkisini mineral gübrələr fonunda bor, sink və manqan ilə qidalandırmaqla aparılmışdır.

Açar sözlər: seleksiya, üzüm, çiçək, zoğ, uvologiya

Ключевые слова: селекция, цветок, виноград, увология

Key words: selection, grape, flower, slip, uvology

Azərbaycan ərazisində üzüm bitkisinin əkilib becərməsi öz tarixinə görə digər meyvələrdən seçilir. Ona görə ki, onun becərmə tarixi çox qədimdir. Bu təsərrüfatın əsası xalq seleksiyası ilə qoyulmuşdur. Tarixi mənbələr əsas verir ki, respublikamız keyfiyyətli üzüm növlərinin əkilib becərməsi ilə dünyada məşhur olmuşdur. Xalq seleksiyası ilə 600-dən çox üzüm növü yetişdirilmişdir. Azərbaycandan bir sıra növlər MBD-nin digər ölkələrinə aparılaraq rayonlaşdırılmışdır. [5,6]

Üzümçülüynün gəlirli sahə olması, yüksək və keyfiyyətli məhsul əldə edilməsinin mümkünlüyü, ondan alınan məhsulların insan orqanizminin sağlamlığı üçün əhəmiyyəti və s. nəzərə alınaraq daima respublikamızda əkilib-becərilən süfrə üzüm sortları üzərində tədqiqat aparılması zərurətini yaradır. Qərb bölgəsində əkilib becərilən "Qaraburnu" süfrə üzüm sortu məhsuldarlığına, xəsdəlik və zərərvericilərə qarşı davamlılığına, üzvi və mineral maddələrə qarşı tələbkərliliyinə və s. görə diqqəti cəlb edir. İstiliyə və rütubətə qarşı tələbkərdir. Optimal ekoloji şəraitdə müsbət keyfiyyət göstəriciləri qazanması ilə seçilir. Maraqlı doğrudan məsələlərdən biri də onun məhsuldarlıq göstəriciləri və uvologiyasının araşdırılmasıdır. Məhsuldarlığın təməl səviyyəsi çiçəklərin əmələ gəlməsi, tozlanma və mayalanmanın getməsi, həm də mayalanmadan sonra meyvələrin ilk dövrdə tökülmə dərəcəsindən asılıdır. Bunun nəticəsi olaraq nəzarət və təcrübə variantlarında meyvə verən zoğlarda əmələ gələn salxımların sayı hesaba alınmışdır. Tədqiqata uğradılan bitkilərdə bir, iki, üç və dörd salxım verən zoğlar dəqiqləşdirilmişdir. Məsələn, nəzarət variantında bir salxımı olan zoğlar 13,8 faiz, iki salxımı olan 35,7 faiz, üç salxımı olan 36,4 faiz və dörd salxımı olan zoğlar 5,2 faiz olmuşdur. İki, üç və dörd salxımı olanlar ümumilikdə 77,5 faiz səviyyəsində qeydə alınmışdır. Bor və manqan ilə qidalandırılan variantlarda adı çəkilən göstəricilər 14,9; 36,8; 37,2; 6,4 və 14,6; 36,28; 36,72; 6,5 faiz səviyyəsində özünü göstərə bilmişdir. [6,7]

Meyvə verən zoğda salxımların miqdarı, bir zoğda salxımların orta sayı, salxımın orta çəkisi (qramla), hər zoğun məhsuldarlığına da diqqət yetirilmişdir. Nəzarət variantında meyvə verən zoğda salxımların miqdarı 1,55 faiz və bir zoğun məhsuldarlığı 340 qrama çatmışdır.

Təcrübə variantlarında meyvə verən zoğda salxımların miqdarı 1,64-1,80 faiz, zoğda salxımın orta sayı 1,14-1,18 faiz, salxımın orta çəkisi isə 295-298 qram olması ilə fərqlənmişdir. Eləcə də təcrübə variantlarında salxımın orta çəkisi nəzarət variantına nisbətən 1-4 qram və bir zoğun məhsuldarlığı 4-7 qrama qədər üstün olmuşdur. Yekunda təcrübə variantlarında ümumi məhsuldarlıq nəzarət variantına nisbətən çox olması qənaətinə gəlinmişdir.

Üzümçülüynün inkişaf etdirilməsi üçün qarşıda duran problemlərdən biri də tədqiq olunan sortun uvologiyasının araşdırılması olmuşdur. Uvologiya latın dilində uva – üzüm sözündən götürülmüşdür. Uvologiya üzümün salxım və giləsinin strukturu komponentləri haqqında elmdir. Odur ki, salxımın orta çəkisi (qramla), salxımda gilələrin sayı ümumi çəkiyə görə, salxımın faizlə tərkibi-ətli hissəsi və şirə, daraq, qabıq, 100 meyvə və toxumun çəkisi (qramla) və s. nəzərdə tutulur. Lazım gələrsə qeyd olunan göstəricilər əsasında müxtəlif sortların uvologiyası müqayisə ilə təhlil oluna bilər. Nəzarət variantında salxımın orta çəkisi 312 qram olmuşdur. Təcrübə variantlarında bu göstərici 314-318 qram səviyyəsində tərəfdüt edir. Ən yüksək göstərici bor ilə qidalandırılan variantda qeydə alınmışdır. Sink ilə

qidalandırılan variantda əldə edilən nəticə nəzarət variantına yaxındır. Bu da müxtəlif mikroelementlərin fizioloji-biokimyəvi prosesləri intensivləşdirmə səviyyəsindən asılı olmamış deyildir.

Nəzarət və təcrübə variantlarından götürülmüş və tədqiqata uğradılmış salxımlarda gilələrin sayı hesaba alınmışdır. Nəzarət variantında hər salxımdakı gilələrin sayı 58 olduğu halda təcrübə variantlarında isə bu göstərici 60-61 ə çatmışdır.

Salxımın ümumi çəkisi əsasında onun tərkibi (faizlə), ətli hissəsi və şirə, daraq, qabıq, toxum və s müəyyənləşdirilmişdir. Nəzarət variantında salxımın 92,6 faizi ətli hissə və şirədən, 2,5 faizi daraqdan, 4,8 faizi qabıqdan və 0,7 faizi toxumdan ibarət olmuşdur. Bütün təcrübə variantlarında adları çəkilən göstəricilər nəzarət variantına nisbətən üstünlüyü ilə seçilir. Bor ilə qidalandırılan variantda əldə edilən nəticələr digər variantlara nisbətən üstün qiymətə malikdir.

Uvologiyaya görə aparılan araşdırma 100 meyvə və toxumun çəkisində də öz ifadəsini tapa bilmişdir. Məsələn, nəzarət variantında 100 meyvənin çəkisi 500 qram, təcrübə variantlarında isə 515-519 qram səviyyəsində olmuşdur. Meyvələrin ümumi çəki artımı həm də toxumların variantlar üzrə çəkisində də qeydə alınmışdır. Uroloji analiz tədqiq olunan sortun ümumi məhsuldarlığını, həm də ətli hissə və şirə artımının müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Süfrə üzüm sortunda ətli hissə və şirənin üstün olması onun müsbət keyfiyyət göstəricisidir. Qeyd olunanlarla yanaşı süfrə üzüm sortlarının ən başlıca keyfiyyət göstəricilərindən biridə nəqliyyata və saxlanmağa qarşı davamlı olmasıdır. Tədqiq olunan sortun məhsulu uzun müddət yüksək keyfiyyətdə saxlana bilər, nəqliyata davamlıdır. Uvoloji tədqiqatlar hər sortun keyfiyyət göstəricilərinə müvafiq saxlanma və emal texnologiyasının yaradılmasını tələb edir. [1,3,7]

Ədəbiyyat

1. Простосердов Н.Н. Вопросы хозяйственно-технической характеристики сортов винограда (увология) Амелография. ССР.Т.1.М1946. ст. 398-405.
2. Cəfərov M. və s. kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilmə və yığılma texnologiyaları. Bakı 2000, 231 s.
3. İsmayılov S.N Bazar münasibətləri şəraitində üzümçülüyn inkişaf problemləri Bakı Biznes universiteti. Rəsmi- praktiki konfransın materialları. Bakı, 2001, səh 67-69.
4. Amanov M.V Yabanı üzümün təcrübə əhəmiyyəti və respublika üzümçülüynədə perspektivləri. Pedaqoji Universitetin xəbərləri.2005. səh 124-126
5. Səlimov V.S Azərbaycan üzümçülüynədə seleksiya işinin müasir istiqamətləri Azərbaycan Aqrar elmi. 2008. səh 54-56.

МИКРОЭЛЕМЕНТАМИ И УВОЛОГИЯ ЛИЧИНОЧНОГО СОРТА ВИНОГРАДА " ГАРАБУРНУ "

Гасанов Мирза Исмаил оглы, Годжаева Айсел Туран кызы

Резюме

Результаты увологического анализа показывают, что при подкормке микроэлементами столового винограда сорта "Гарабурну " увеличивается рост мясных частей и сока в плодах. Это также считается лучшим показателем для личиночной разновидностей.

MICRONUTRIENTS AND UVOLOGY OF "GARABURNU" EDIBLE GRAPE VARIETY

Gasanov Mirza Ismail, Godjaeva Aysel Turan

Summary

The results of uvological analysis show that when the grape variety "Garaburnu" is fed with micronutrients, the growth of fleshy part and juice in the fruit increases. This is also considered to be the best indicator for the edible grape variety.

Rəyçi: dos. Zilxumar İsmailova

Botanika kafedrasının 16 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 oktyabr 2021-ci il

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94.(479.24).

XII –XIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN FEODAL DÖVLƏTLƏRİNDƏ HƏRB İŞİNİN TƏŞKİLİ TARİXİNDƏN

t.ü.f.d.Allahverdiyeva Gültəkin Afət qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gultekin-allahverdiyeva@mail.ru

Xülasə: XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş feodal dövlətlərin- Atabəylərin (Eldənizlər), Şirvanşahların və Elxanilərin (Hülakilər)siyası-iqtisadi vəziyyəti,ordu və hərbi quruculuq işlərinin tarixi hərtərəfli şəkildə öyrənilməsinə baxmayaraq, bu dövlətlərdə hərbi işinin təşkili məsələləri tarixşünaslığımızda az araşdırılmışdır.Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar sisteməlik şəkildə aparılmamışdır,tədqiqatlar əsasən hərbi işinin təşkilinin bir sıra xırda məsələlərinə həsr edilmişdir. XII-XIII əsr Azərbaycan feodal dövlətlərinin hərbi təşkilatı mövzusu aktual olmaqla yanaşı, nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. MəqalədəAtabəylər,Şirvanşahlar və Elxanilər dövlətlərinin hərbi quruculuğunda oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: feodal dövlətləri, hərbi təşkilat, hərbi sistem, silahlı qüvvələr, hərbi rütbə, hərbi canişin.

Ключевые слова: феодальные государства, военная организация, военная система, вооруженные силы, воинское звание, военный наместник.

Key words: feudal states, military organization, military system, armed forces, military rank, military successor.

Atabəylər, Şirvanşahlar və Elxanilər dövlətlərinin siyası, sosial-iqtisadi vəziyyəti, dövlət quruculuğu tarixi hərtərəfli şəkildə öyrənilməsinə baxmayaraq, bu dövlətlərdə hərbi işinin təşkili məsələləri tarixşünaslığımızda az tədqiq olunmuşdur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar sistemli şəkildə deyil, hərbi işinin təşkilinin ayrı-ayrı məsələlərinə həsr olunmuşdur. Belə ki, göstərilən feodal dövlətlərinin hərbi təşkilatlarının tarixi hərbi işinin öyrənilməsi üçün bir təcrübədir.

XII əsirdə feodal istehsal üsulunun inkişafı nəticəsində silahlı qüvvələrin xarakterində və dövlətlərin hərbi təşkilatında bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Hərbi işi tamamilə feodalların və onların süvari dəstələrinin müstəsna hüququna çevrilmişdi, bu da orta əsirlər üçün səciyyəvi hal idi. XII-XIII əsrlərdə süvari qoşun bütün Azərbaycan feodal dövlətlərinin, xüsusilə Elxanilərin əsas qoşun növü idi.

Atabəylər dövlətinin hərbi təşkilatı, onun strukturu xırda fərqləri nəzərə almasaq Səlcuqlar dövlətinin hərbi təşkilatı ilə oxşar di. XII əsrin 80-90-cı illərində daxili çəkişmələr nəticəsində Atabəylər dövləti ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Ölkənin siyası baxımdan parçalanması silahlı qüvvələrin parçalanması ilə müşahidə olunurdu, feodalların çoxsaylı toqquşmaları ağır silahlanmış süvari dəstələrin rolunu artırdı. Şirvanşahlar dövlətinin hərbi təşkilatı da Atabəylər dövlətinin hərbi quruluşuna bənzəyirdi. Lakin Elxanilər dövlətinin hərbi təşkilatı Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətlərinin hərbi təşkilatından bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi.

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz öz dövlətinin nə inzibati, nə də hərbi quruluşunda demək olar ki, heç bir dəyişiklik etmədi[1]. Dövlətin inzibati-hərbi sistemi İraq Səlcuq sultanlığının idarəetmə sistemi əsasında qurulmuşdu. Bu dövrdə Səlcuq hökəmdarları sultanlıq taxtı uğrunda gedən daxili mübarizədə öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün hərbi iqta sistemini yaradaraq, onları özlərinə sədaqətli hərbi rəislər arasında bölüşdürdülər. Nəticədə, sultanlığın bütün əyalət və vilayətləri on minlərlə qoşun saxlayan hərbi başçılar, əmirlər arasında bölünmüş oldu. Tezliklə Şəmsəddin Eldəniz Arran əmirlərini özünə tabe etdi və

sultan Məsudun ölümü ərəfəsində demək olar ki, Arranın müstəqil hakimi olaraq, 50 minlik qoşuna malik idi[2].

Eldənizlər dövlətinin silahlı qüvvələri hökümdarın şəxsi qvardiyası və əsgəri qoşundan ibarət idi. Ali Baş komandan vəzifələrini atabəy, yəni dövlət başçısı icra edirdi. Ümumi orduya rəhbərlik edərək, o, müharibənin əsas məqsədlərini, məkan və zaman çərçivələrini müəyyən edir, dövlətin bütün idarələrinin işini əlaqələndirərək onların fəaliyyətini uzlaşdırırdı. Göstərilən vəzifələrin icrasında o, bir sıra dövlət məmurlarına arxalanırdı: xacib əl-xass, sahibi-xəbər, kadi-əl-əsgər, əmir-candar, əmir-axur, əmir-ələm, əmir-sipəhsalar, ərizi ləşkər[1]. Xacib əl-xass hökümdarın qvardiya qüvvələrinə başçılıq edirdi. Eldənizlərin qvardiya hissələri məmlüklərdən ibarət idi. Əsasən hərbi əsirlərdən seçilərək toplanmış məmlüklər xüsusi hərbi təlim keçir, dövlət hesabına silahlandırılırlar. Qvardiya silahlı qüvvələrin ən etibarlı hissəsi sayılır və həmişə hökümdarı müşayət edirdi. Döyüş zamanı qvardiya ehtiyatda saxlanılır və ya ən təhlükəli mövqeni qoruyurdu. Fövqaladə vəziyyətlər zamanı xalq yığma qoşununa ehtiyac duyulduqda məmlüklərin bir hissəsi bu qoşunun zabitləri təyin edilir, bu da onların yüksək hərbi hazırlığından xəbər verir. Hökümdara sadıq olan yerli əhali (o cümlədən, feodallarla) heç bir əlaqəsi olmayan məmlüklər hökümdarın əmri ilə qan qisası alır, onun qohumlarını öldürür, itayət etməyən feodallarla mübarizədə hökümdarın yeganə etibarlı qüvvəsi idilər. İri torpaq mülkiyyəti olmayan və maddi baxımdan hökümdardan asılı olan məmlüklər onun arxası və siyasətinin zərbə alətləri idilər. Senyor-vassal tipli hərbi təşkilat dövlətin bütün ərazisində hərbi silbə mənsub olan şəxslərin yerləşdirilməsinə arxalanır və çox ağır təbiətli olaraq xırda, təcili, xəlvəti əməliyyatlar keçirməyə imkan vermirdi. Məhz belə hallarda döyüşə həmişə hazır vəziyyətdə olan və xırda əməliyyatlar aparmaq üçün kifayət qədər tərkibi olan qvardiyadan istifadə edilirdi. Bir sıra imtiyazlara malik olan qvardiya sülh dövründə müharibə dövründə olduğu kimi təmin və təhciz edilirdi. Eldənizlər dövlətinin məmlüklər qvardiyası iki hissəyə bölünürdü: əl-xasikaya; xaras əl-xass[1]. Qvardiya tərkibinə götürülmüş məmlük əl-xass tərkibinə daxil edilirdi. Şəxsi məmlüklər ali əmirlər qədər məvacib alır və əl-xasikiya məmlüklərinə nisbətən daha bahalı paltar, silah və ləvazimatla seçilirdi.

Sahibi-xəbər hərbi kəşfiyyat məsələləri ilə məşğul olurdu. Öz işində, o tacirlərin, karvanbaşılının, poçt xidmətinin xidmətindən istifadə etsədə, casus və caqdaullara arxalanırdı. Kadi əl-əsgər silahlı qüvvələrin hərbi-hüquqi məsələləri ilə məşğul olur, şəriət və adət qaydalarına arxalanırdı. Onun tabeliyində qoşun kadiləri var idi. Əmir-candar qoşunun keşikçi və cəlladları olan candarlar dəstəsinə başçılıq edirdi. Hərbi əks kəşfiyyat və hərbi polis vəzifələrinin genişliyi göstərir ki, dövlət əleyhinə olan cinayətlər üzrə təhqiqatları kadi əl-əsgərə deyil, əmir-candara tapşırırdı. Hərbi əks-kəşfiyyatın, hərbi polisin və qoşun üzrə məhkəmə icrasının birləşdirilməsi informasiya itkisinin qarşısını almaq məqsədilə edilmişdir.

Əmir axur silahlı qüvvələrin minik və qoşqu heyvanları, nəqliyyat vasitələri ilə təcizatına cavabdeh idi. Əmir-şıkar dövlət ovunun başçısı sayılır və ov əmirlərinin köməyi vasitəsi ilə ov mərasimlərini təşkil edir. Ov qoşunun ərzaqla təminatında və iri qoşun hissələrinin təlimində olduqca böyük rol oynayırdı. Təcrübəli və qorxmaz əmirlər sırasından seçilib təyin edilən əmir-ələm öz dəstəsi ilə birlikdə dövlətin əsas simvolu olan hökümdarın (dövlətin) bayrağının qorunmasına cavabdeh idi. Əsgəri qoşunun başında duran əmir-sipəhsalar (ərəb.-əmir; fars.-sipəh “döyüşçü”), salar (“min”) vilayət qoşunları, istehkam qarnizonları, mühəndis, artilleriya dəstələri tabe idi. Şəmsəddin Eldənizin vaxtında onun oğlu Müzəffərəddin Qızıl Arslan Osman əmir-sipəhsalar olmuşdu[1].

Əskəri qoşunun əsasını vilayətlər tərəfindən göndərilən feodal yığma qoşunu təşkil edirdi. Dövlətin hərbi mexanizmi demək olar ki, tamamilə feodallardan asılı idi. Feodal hərbi təşkilatının əsasını hökümdar tərəfindən öz vassalına şərti olaraq istifadəyə verdiyi torpaq payı təşkil edirdi. Verilmiş torpağa görə vassal hərbi xidmət göstərməli idi. İlk baxışdan bu cür hərbi təşkilat hökümdar üçün şərəfli idi: ağabəylər mülazimlərdən ibarət qoşun gətirir və

bütün xərcləri öz üzərinə götürməklə dövlətin maliyyə sistemini artıq xərclərdən azad edirdi. Hökəmdar minimal xərclərlə həm döyüşçülər, həm də zabıt heyəti əldə etmiş olurdu. Lakin bu cür hərbi təşkilat öz bəhrəsini güclü hakimiyyət, nüfuzlu hökəmdar olduqda verirdi. Hökəmdar tərəfindən vilayət hakimi təyin edilmiş əmir təyinat yerini müvəqqəti iş yeri deyil, şəxsi iqta hesab edirdi. Bunun müsbət cəhəti vilayət maraqlarının əmirin maraqları ilə üst-üstə düşməsi və əmirin “öz” vilayətini canla-başla qorumasında idi. Eyni prinsip əsasında əmir ilə onun tabeliyində olan mülazimlər arasında münasibətlər qurulurdu.

Nəticədə pilləkənə bənzər feodal sistemi yaranırdı ki, bu sistemin hər pilləsində duranlar onlara tabe olan güclü hərbi qüvvənin mövcudluğunda maraqlı idilər. Nəticədə ümumdövlət qoşunu “üst pillə” olan vilayət hakimlərinin gətirdikləri qoşun hissələrindən ibarət olurdu. Bir sıra hərbi məsələlərlə “divan əl-cayş” adlanan hərbi divan məşğul olurdu. Arizi-i ləşkər tərəfindən idarə olunan bu divan “hərbi torpaqların” (feodallara verilmiş iqta paylarının) paylanması, qoşunların məvacib və maaşının verilməsi, qoşunların və silahların say tərkibinin və dislokasiyasının qeydə alınması ilə məşğul olurdu. [1].

Divan əl-cayşın tərkibinə hərbi xatiblər və ləşkərnevislər daxil idi. Yüksək rütbəli zabıtlərin köməkçi qruplarına xüsusi tapşırıqlar üzrə (xacib, çavuş, tərhan, pəhləvan, camakdar) daxil idi[1]. Xacib öz əmirinin saray və hərəmini qoruyur, sarayda baş verənlər haqqında öz əmirinə xəbər verirdi. Minbaşidan böyük, subaşidan kiçik rütbə sayılan xaciblər təkcə hökəmdar və ən yüksək rütbəli şəxslər tərəfindən saxlanılırdı. Digər rütbə sahiblərinin yanında köməkçi vəzifələrini tərhan icra edirdi. Mənbələrdə çavuş rütbəsinə daha çox rast gəlinir. XIII əsrin əvvəllərində çavuş rabitə üzrə zabıt sayılaraq yürüşə başlamaq haqqında ağabəydən mülaziminə yazılmış məktubu çatdırır və bu işdə pəhləvan və camakdarlara arxalanırdı. Beləliklə, çavuş saxlamaq hüququ yüksək rütbəli feodallara məxsus idi. XII-XIII əsr hadisələrindən bəhs edən əlyazma bunu təstiqləyir: iki əmirin söhbəti zamanı otağa çavuş daxil olur və özünün sahibi, əmir Kaymazın saraya yaxınlaşması haqqında xəbər verir. Bunu görən əmirlərdən biri isteza ilə soruşur: “Yəni Kaymaz öz həyatında belə böyük rütbəyə sahib olub ki, şəxsi çavuşlar saxlayır?”[2]

Vilayət başçısı olan sipəhsalara minlik əmirləri tabe idilər. Demək olar ki, minlik Eldənizlər qoşunun əsas hərbi-inzibati bölməsi idi. Öz növbəsində, minlik əmirinə yüzlik əmirləri, onlara isə yarım yüzlik əmirləri tabe idi. Pəncəbaşı baş onluq əmirinə başçılıq edirdi. Eldənizlər dövlətində piyadalar səhra döyüşlərində köməkçi vəzifələri icra edirdi, istehkamların müdafiə və mühasirəsində ön plana çıxırdılar. Hərbi inzibati baxımdan piyadalar visakların (ərəb.”çadır”) və şəhərlərin göndərdiyi dəstələrin tərkibində olurdular. Hərbi-taktika baxımdan onlar silahlanmaya və icra etdikləri vəzifələrə görə dəstələrə bölünürdülər: tirkəşbəndilər (fars.”oxçılar”) çarxçılar, sapançılar, nizəçilər, qılıncdaşıyanlar və nizəçilər əsləhə ilə qorunduqlarından ağır silahlanmış, digərləri isə yüngül silahlanmış piyadalar sayılırdılar[1]. Demək olar ki, şəhər əhlinin hərbi təşkilatı əl-camaat adlanırdı. Mühəndis hissələri istehkamçı-lağımçı və yol istehkamçı inşaatçılarından ibarət idi. Onluq prinsipi əsasında dəstələrə bölünmüş bu hissələrin başçıları, ehtimal ki, dövlət xidmətində daim işləyir, siravilər isə sadə xalq içərisindən yığılırdı. Topçu hissələri, çərxcilər, mancaqçılar və neftatanlardan ibarət idi. Atıcı topçu dəstələri usta daşatan və başçılarından ibarət idi. Xidmətçi heyət dinc dövürlərdə yox idi, çünki atıcı qurğular uzun müddətli saxlanma zamanı öz döyüş qabiliyyətini itirir və onları müharibəyə az qalmış dövürdə quraşdırmaq lazım idi. Ona görə də anbarlarda qurğuların hissələrinin və mərmii ehtiyatının olması kifayət idi.

Azərbaycanın orta əsir dövlətlərində mövcud olan qoşunlarının say tərkibini göstərmək indiyədək bu dövlətlərdə ümumi əhali sayı haqqında məlumatlar az olduğundan məsələ çətinləşir. Atabəylər dövlətinin çiçəklənmə dövründə 20-25 minlik bir qoşuna malik idi[3]. Göstərilən rəqəm Atabəylər qoşunun XII əsrin ikinci yarısına şamil edilə bilər, lakin sonrakı dövürlərdə, xüsusən Atabəy Özbəyin hakimiyyəti illərində (1210-1225) dövlətin və

qoşunların zəifləməsi baş verir. Bunu Sabutay və Cəbənin komandanlığı altında monqolların yürüşü də təsdiqləyir. 30 minlik güclü monqol qoşunu Xəzəri əhatələmiş, 4 iri miqyaslı döyüş, təxminən 20 mühasirə etmişdir. Bu da 30 min döyüşçünün orta əsirlər dövrü üçün çox iri əsgəri qüvvə olduğunu göstərir[3].

Şirvanşahların hərbi əyanları, yerlərdə bütün hərbi və inzibati hakimiyyəti əllərində toplamış hərbi rəislər-əmirilər idi. Əmirilər Şirvanın vilayət, şəhər və kəndlərində hakimlik edir, müdafiə istehkamlarının tikilməsi işlərinə baxırdılar[1]. XI əsrin sonu-XII əsrin əvvəllərində Arranda xidmət edən qoşun başçıları arasında sipəhsalar Əbü-l-ülə Cənzəvinin adı çəkilir. XII əsrin əvvəllərində qoşun rəisinə, sərkərdəyə sahib əl-cəyş də deyilirdi. Bu dövürdə Şamaxıda əmir-sipəhsalar Mübariz əd- Din olmuşdur. Sipəhsalar-hərbi rəis, baş sərkərdə rütbəsi XIII əsrin əvvəllərində də ən yüksək hərbi rütbə idi[2].

Şirvanşah və əmirilərin yanında onların şəxsi mühafizi vəzifəsini daşıyan qulamlar olurdu. Onlar şirvanşahın tapşırığı ilə onun qohumlarını öldürüb, qan intiqamını alır və digər qorxulu tapşırıqları yerinə yetirirdilər. “Tarix əl- Babda” xidmətçilər arasında qulamlardan başqa görünür, daha yüksək mövqe tutan “xadim”lərin də adı çəkilir. Şirvanşahlar dövlətində nizamli qoşunlardan (əsgər, cünd), növbətçi dəstələrdən başqa türk və türkmənlərdən təşkil olunan muzzdlu dəstələr də var idi[1]. Şəhərlərdə əhalini şəhəri yadelli işğalçılardan müdafiə etməkdə birliyə çağıran sakinlərdən ibarət hərbi təşkilat da var idi. Şəhər icması “əl-cəmaət” adlanırdı. XIII əsrdə Bayıl buxtasındakı qala divarlarının daşlarında “cəmaəti-i şəhr-i Şəmaxi” sözləri qeyd olunur. Ehtimal ki, burada Şamaxı şəhər icmasından söhbət gedir[2]. Qoşunların qeydiyyatı və onların məvacibinin ödənilməsi ilə məşğul olan məmur arid adlanırdı[3].

Şəhnə XI-XII əsrlərdə sultanın hərbi canişini idi. Məsud ibn Namdar Gəncə divanının hərbi canişini kimi göndərdiyi Əbdəl-Cabbarın Beyləqanın müstəqilliyinin tamamilə ləğv edilməsi demək olan hərbi dəstələrlə buraya gəldiyini xəbər verir[4]. Çingiz xanın dövründə olduğu kimi Elxanilər də orduya çox əhəmiyyət vermişdilər. Monqol ordusu onluq sistem əsasında təşkil olunurdu. Ən kiçik hərbi birlik on əsgərdən ibarət olan (arban) və başında bir komandan olan birlik idi. Bundan sonra min (minqan) əsgərdən ibarət olan hərbi birlik gəlirdi. On min nəfərdən təşkil olunmuş hərbi birliyə Tümen (farsca Tuman) deyilirdi. Ən yüksək hərbi lider (nökər) hökumdarın ətrafında baş komandan üçün əsgərlərdən ibarət olan bu tabelər ordusu bir ulus meydana gətirir və eyni mənada hökumdarın (baş komandanın) malı sayılırdı. Dolayısıyla da ordu oğulları və başqalarına miras olaraq verilə bilirdi[1].

Türkmenlərin başında öz hərbi qabiliyyətinə görə fərqlənmiş monqollar, qədim qəbilə liderləri və ya onların xələfləri dururdular. Elxani ordusu hərbi ehtiyacları görə çoxlu sayda tümenlərdən ibarət olurdu. Çin nümayinə görə ordu sağ (Bra onqar), sol (Dsah onqar) və orta (kul)ya ayrılırdı. Hökumdarın yanında bir də baş komandan olurdu. Çingiz xanın vaxtında baş komandan Tuluy idi. Elxanilərdə isə şöhrət qazanmış komandanlar bu mövqeyə gətirilirdilər. Bunlara Bəylər bəyi (Biqar Biqi) və ya Əmirül-ümera və ya Miri Miran deyilirdi[2].

Elxanilər ordusunda nizam-intizam çox sərt idi və əmrə itaət etməyənin cəzası edam idi. Hər komandan (Noyon) özündən rütbəcə böyüyün əmrini həmin dəqiqə yerinə yetirmək məcburiyyətində idi. Bu qatı nizam-intizam monqol ordularının qalibiyyətlərinin sirri idi. Baş komandan, hökumdarın oğulları və digər komandanlar etdikləri hərbi hərəkətlərin tam cavabdehi olurdular. Hər hansı bir məğlubiyyətdən sonra komandanlara müxtəlif (bəzən ölüm) cəzalar verilirdi. Elxani ordularının əksəriyyəti süvarilər (Morita çerik) təşkil edirdi. Piyada əsgərlər (yabuqan çerik) olaraq isə hərbi əsirlər istifadə olunurdu. Elxani dövlətində orduda bir xeyli kitay (çinli), cürcanlı və sonralar tacik deyə adlandırılan iranlılar istifadə olunurdular. Yardımçı qüvvələr olaraq ermənilər və gürcülərdən istifadə edilirdi[1].

Elxani ordusunun sayı haqqında qəti bir şey söyləmək çətindir. F.Rəşidəddin sülh dövrlərində yüz iyirmi doqquz min atlı (Hoşiqun, Kuşun) və müharibə vaxtlarında 1 milyon 400 min əsgərdən (çerik) bəhs edir. Monqol əsgərlərinin hər hansı bir gəliri yox idi. Sadəcə qənimətdən pay alırdılar. Hülaki isə Tümen komandanlarına 20 min dinar maaş kəsdi və bu

maaş sonralar 50 min dinara qədər qalxdı. Minbaşılar əvvəlcə min dinar alırdılar. Elxanilər dövlətinin qüvvətlənməsi və yeni ölkələrin işğalının dayandırılmasından sonra (1260-cı il) bu növ maaş ödəmə kəsildi. Çünki Hülaki əldə edilən qənimətin ancaq beşdə ikisini alır, qalan qismi Böyük xana və xanədanın ən böyüyü olan Batıya, onun ölümündən sonra da Bərkəyə yollayırdı. Elxanilərə düşən pay isə az idi. Qazan xan bu vəziyyəti dəyişdi və Böyük xana pay yollamadı. Qazan xan əvvəlcə əsgərə maaş verdisə də, bu vəziyyət xəzinəni boşaldacağını görünəcə bundan yan keçdi. Əvəzinə əsgərlərin olduqları qərargah yaxınlığında totpaq hissələri verməyə başladı. Qazan xan müxtəlif islahatlarla ordunun vəziyyətini düzəltməyə çalışdı, fəqət təsirli olmadı [1].

Ədəbiyyat

1. Z. Bünyadov "Azərbaycan Atabəylər dövləti" B. 1988
2. İbn əl-Əsir "Əl-Kamil fi-t-tarix" B. 1959
3. A. Юнусов "История военного дела в Азербайджана в IX- начале XII вв" Б. 1986
4. ал-Халаби Мухаммед "Поход эмира Йалибека" Б. 1985
5. S. Aşurbəyli "Şirvanşahlar dövləti" B. 1997

ИЗ ИСТОРИИ ОРГАНИЗАЦИИ ВОЕННОГО ДЕЛА В АЗЕРБАЙДЖСКИХ ФЕОДАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВАХ В XII-XIII ВЕКАХ

Аллахвердиева Гюльтакин Афат кызы

Резюме

Несмотря на всестороннее изучение политического и экономического положения феодальных государств, существовавших в Азербайджане в XII-XIII веках-Атабеков (Эльденизов), Ширваншахов и Эльханов (Хулагидов), истории военного дела и военного строительства, организации военных работ в этих странах мало изучена в нашей историографии. Исследования не проводились систематически, они в основном были сосредоточены на ряде второстепенных вопросов касающихся организации военной работы. Тема военной структуры феодальных государств Азербайджана в XII-XIII веках не только актуальна, но и имеет теоретическое и практическое значение. В статье проводится сравнительный анализ сходства и различия военной организации Атабеков, Ширваншахов и Эльханидов.

FROM THE HISTORY OF THE ORGANIZATION OF MILITARY WORK IN THE FEUDAL STATES OF AZERBAIJAN IN XII-XII CENTURIES

Allahverdieva Gultakin Afat gizi

Summary

Despite a comprehensive study of the political and economic situation of the feudal states that existed in Azerbaijan in the XII-XIII centuries - the Atabeks (Eldenizov), Shirvanshahs and Elkhanov (Khulagids), the history of military affairs and military development, the organization of military work in these countries has been little studied in our historiography. The studies were not carried out systematically, they were mainly focused on a number of secondary issues related to the organization of military work. The topic of the military structure of the feudal states of Azerbaijan in the XII-XIII centuries is not only relevant, but also has theoretical and practical significance. The article provides a comparative analysis of the similarities and differences in the military organization of the Atabeks, Shirvanshahs and Elkhanids.

Rəyçi: dos. Veysəlova V.R.

Ümumi tarix kafedrasının 10 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 sentyabr 2021-ci il

UOT:94.(479.24).

**ZƏNGƏZUR QƏZASININ KƏND MƏKTƏBLƏRİ
(XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

Baxışova Rəna Rizvan qızı

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

rena-bakishova@mai.ru

Xülasə: Şimali Azərbaycanda çarizmin fəthindən sonra dövlət məktəblərinin sayı az olduğuna görə kənd əhalisi dünyəvi təhsildən kənarda qaldı. Ziyalıların sayı nəticəsində 1876-cı ildə Cənubi Qafqazda açılan ilk üç kənd məktəbi sırasında Zəngəzur qəzasının Gorus kəndində birsinifli normal kənd məktəbi var idi. Bundan sonra kənd məktəblərinin sayı artdı. Məqalədə aydın şəkildə göstərilir ki, Qarabağın rayonları arasında ən çox kənd məktəbi Zəngəzur qəzasında yerləşirdi.

Açar sözlər: Qarabağ, Zəngəzur qəzası, kənd məktəbləri, dünyəvi təhsil, şagird.

Key words: Garabagh, Zangezur district, rural schools, secular education, student.

Ключевые слова: Гарабаг, Зангезурский уезд, сельские школы, светское образование, ученик.

Şimali Azərbaycanın çarizm tərəfindən işğalından sonra meydana gələn dövlət məktəblərinin həm sayca azlığı, həm də silki xarakter daşması yalnız yuxarı təbəqələrin, xüsusən də şəhər əhalisinin təhsil almasını təmin edirdi. Kənd əhalisi, demək olar ki, dünyəvi təhsildən kənarda qalmışdı.

Ziyalıların tələbləri nəticəsində XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Şimali Azərbaycanın rus kəndlərində olduğu kimi azərbaycanlı kəndlərində də dünyəvi təhsil verən kənd (xalq) məktəbləri meydana gəlməyə başladı. Bu məktəblər çar hökumətinin 1873-cü il tarixli “Cənubi Qafqazda tədris hissəsinin təşkili haqqında” qanunu ilə rəsmiləşdirildi və qanuna görə quberniya və ya vilayətlərin hər birində üçə qədər normal kənd məktəbi açıla bilərdi [26, 109-110; 33, 524-525]. Kənd məktəbləri bir və ya iki sinifdən ibarət ola bilərdi. Birsinifli məktəbdə təhsil müddəti üç, ikisinifli məktəbdə isə beş il idi [20, 374]. 1875-ci il fevralın 18-də bu məktəblərin ştat cədvəli təsdiq edildi.

Qafqazda, ilk olaraq 1876-cı il sentyabrın 1-də Qazax qəzasının Dağkəsəmən kəndində ikisinifli, Zəngəzur qəzasının Gorus, Cəbrayıl qəzasının Cəbrayıl kəndlərində birsinifli normal kənd məktəbləri açıldı. Kənd məktəblərinin ilk olaraq bu bölgələrdə açılmasının səbəbi bu kəndlərin inzibati mərkəzlər olması, həm də yerli əhalinin belə məktəblərə maraq göstərməsi və məktəbə maddi yardım etməyi, müəllimlər üçün yaşayış binaları tikməyi öhdələrinə götürmələri ilə bağlı idi [19, 216].

Təhsil almaq istəyənlərin sayının çox olmasına baxmayaraq məktəb binalarının darısqal olması səbəbindən Dağkəsəmən məktəbinə ilk olaraq 40, Cəbrayıl məktəbinə isə 24 şagird qəbul edilmişdi. 1882-ci ildə Zəngəzur qəzasının Qarakilsə və Qubadlı /12.IX/ kəndlərində də kənd məktəbləri fəaliyyətə başladı [19, 217, 229].

Orta məktəblərin azlığı səbəbindən kəndli uşaqlarının orada təhsil ala bilməməsi və Cənubi Qafqaz Müəllimlər Seminariyasının məzunlarının artması nəticəsində xalq məktəblərinin şəbəkəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar 1883-cü ildən başlayaraq, bölgədə kənd məktəblərinin sayının artması müşahidə olunurdu. 1883-cü il sentyabrın 12-də Şuşa qəzasının Ağdam, sentyabrın 18-də Lənbəran, Ağcabədi, oktyabrın 17-də Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar, oktyabrın 25-də Cavanşir qəzasının Alpout, Bərdə, oktyabrın 26-da Kasapet [19, 229], 1884-cü ildə Şuşa qəzasının Hindarx; 1885-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Hadrud, Şuşa qəzasının Tuğ və Gulablı, Cavanşir qəzasının Sarov; 1890-cı ildə Zəngəzur qəzasının Minkənd; 1891-ci il dekabrın 15-də Cavanşir qəzasının Vəng; 1897-ci ildə isə Şuşa qəzasının Xankəndi və Tuğ, Cəbrayıl qəzasının Qarabulaq, Zəngəzur qəzasının Dığ kəndlərində kəndli

uşaqlarının təhsil alması üçün kənd məktəbləri fəaliyyətə başlamışdı [18, 32-41]. Ağdam məktəbi 10, Ləmbəran 20, Qarğabazar 12, Alpout 6, Bərdə 4, Kasapet 17 şagirdlə ilk tədris ilinə başlamışdı [34, 633].

Məktəblərin sayının xeyli məhdudluğu nəzərə alındıqda əminliklə iddia etmək olar ki, ibtidai məktəblər kənd əhalisi arasında savadın yayılmasında elə də əhəmiyyətli rol oynaya bilmirdi [22, 14(334)].

Məktəblərin tədris planına şəriət, ana dili, rus dili, hesab, coğrafiya, tarix, təbiət, rəsm, və hüsnxətt daxil edilmişdi [19, 242; 20, 30(374)]. Bu məktəblərin tədris planındakı qeyri-məcburi fənlər sırasında nəğmə, gimnastika, əl işi, sənətkarlıq, xarratlıq, cildləmə, tornaçılıq, çilingərlik, pinəçilik, bağçılıq, tərəvəzçilik və ipəkçilik var idi [21, 83(787); 22, 29(349)]. 1893-cü ildə nəğmə, gimnastika və əl işi kimi qeyri-vacib fənlər tədrisi mümkün olan bütün məktəblərdə demək olar ki, vacib olaraq tədris edilməyə başlandı [23, 41(295); 24, 59(705)].

Cənubi Qafqazda yerli dillərin tədrisi tədricən sıxışdırılırdı. Tədrisi yerli dildə olan məktəblərin böyük qismi əsasən Tiflisdə və Kutaisidə idi və bu hal əsasən kilsə-məhəllə məktəblərini əhatə edirdi [22, 17(337)]. Yerli dillərin tədrisinə icazə verilən məktəblərin sayının ildən-ilə azaldığının müşahidə edilirdi [24, 57(703)].

1878-1897-ci illərdə tədrisi yalnız rus dilində aparılan məktəblərin sayı 50% artmışdır. Yerli dillərin tədris edildiyi məktəblər 1879-cu ildə bütün Qafqaz məktəblərinin 1/6-ni təşkil etdiyi halda 1897-ci ildə bu tip məktəblərin artıq, demək olar ki, fəaliyyət göstərmədiyini qeyd edilmişdir [25, 56 (782)].

Cənubi Qafqaz məktəblərində təhsil haqqı 2,5 rubldan 10 rubladək dəyişirdi, hər şagirdin təhsil alması üçün orta hesabla 16 manat xərclənirdi [20, 21 (365)].

1876-1904-cü illərdə Yelizavetpol quberniyasının dörd qəzasında 80 kənd məktəbi təsis edilmişdir ki, onlardan 23-ü Şuşa, 30-u Zəngəzur, 10-u Cəbrayıl, 9-u Cavanşir qəzalarında idi. Ən çox məktəb 1901-ci ildə yaranmışdır ki, həmin ildə yaranan 18 məktəbin 6-sı Şuşa, 12-si Zəngəzur qəzalarında idi [27, 72-77; 28, 34-35 (786); 29, 40-41 (780); 30, 50-51; 31, 53-55; 32, 56-59].

1882-ci ildə Zəngəzur qəzasının Qubadlı cəmiyyətinin Qubadlı kəndində birsinifli kənd normal məktəbi açıldı. Kənd əhalisi məktəbin III sinfinin açılmasını və bunun üçün hər şagirdə ildə 4 rubl təhsil haqqı yığılmasını təklif etmişdir [11, v. 11]. 1911-ci ildə məktəb ikisinfli məktəbə çevrildi [4, v. 28, 31, 33]. Digər bir mənbədə isə bu məktəbin 1913-1914-cü dərslər ilindən ikisinfli kənd məktəbinə çevrildiyi qeyd olunur. [10, v. 1-3]. Məktəbdə 1897-ci ildə 64, 1898-ci ildə 60, 1899-cu ildə 91, 1904-cü ildə 112, 1906-cı ilin oktyabrında 27, 1910-cu ilin oktyabrında 67 [4, v. 7, 37; 29, 50-51; 30, 53-55; 31, 56-59; 32, 72-77] şagird təhsil alırdı. Məktəbdə 1911-ci ildə 2 müəllim, 92-si azərbaycanlı, 2-si erməni olmaqla 94 şagird var idi. Onlardan 25-i imkanlı, 40-ı orta, 29-u kasıb təbəqənin uşaqları idi. Məktəbin xərcləri 1897-ci ildə 618, 1898-ci ildə 1653, 1899-cu ildə 1816, 1904-cü ildə 2384, 1911-ci ildə 1245 [4, v. 28, 31, 33; 29, 50-51; 30, 53-55; 31, 56-59; 32, 72-77] rubl olmuşdur. Burada illik təhsil haqqı 2-3 rubl təyin edilmişdi [10, v. 12]. 1914-cü il fevral ayının məlumatına görə, məktəbdə 120 şagird təhsil almış, onlardan 10-u Qubadlı kəndinin, 110-u isə ətraf kəndlərin sakinlərinin uşaqları idi [11, v. 12].

Qubadlı kənd məktəbinin hələ 1896-cı ildə məktəbin divarlarında çatlar olmasından qəzalılı olduğu, sinif otaqlarının dar olması, hər partada 4 şagird oturmaması, istilik sisteminin qoyulması üçün yer olmaması, otaqların qaranlıq və rütubətli olması haqqında yuxarı orqanlara məlumat verilsə də heç bir tədbir görülməmişdir. Yeni məktəb binasının tikilməsi haqqında yazışmalar 1904-cü ilədək davam etdi. Çarizmin müstəmləkəçi təhsil siyasəti bu məktəbdə də özünü göstərmişdir: 1906-cı ilin sonuna olan məlumata görə müəllimlər artıq 10 aydır ki, əmək haqqı almırdı [4, v. 3-3arx., 6-7, 16-16arx., 35arx.].

1914-1915-ci tədris ilində məktəb artıq öz şəxsi binasında yerləşirdi. Məktəbdə 1 nəzarətçi, 3 müəllim fəaliyyət göstərirdi. Məktəbin nəzarətçisi Q.Sultanov, şəriət müəllimi

A.Zülfüqarbəyov, müəllimlər N.Levyavin, N.Moiseyev idi. 132 şagirddən 131-i azərbaycanlı, 1-i xristian idi. Onlardan 14-ü bəy, 5-i ruhani, 131 kəndli uşağı idi. Şagirdlərdən 41-i hazırlıq, 27-si birinci sinfin birinci, 23-ü ikinci, 20-si üçüncü, 10-u ikinci sinfin dördüncü, 11-i beşinci şöbəsində təhsil alırdı. I Dünya müharibəsi ilə əlaqədar 1914-1915-ci tədris ilinin sonunda məktəbdə 103 şagird qalmışdır. Bu məktəbdə 1914-cü ildə bağçılıq üzrə kənd təsərrüfatı şöbəsi açılmış, məktəbin ərazisində meyvə ağacları əkilmişdir [4, v. 45-48].

1882-ci ildə təsis edilmiş Zəngəzur qəzasının Qarakilsə ikisinfli ictimai kənd məktəbində 1890-cı ildə 59 oğlan, 3 qız olmaqla 62, 1894-cü ildə 57 oğlan, 3 qız olmaqla 60, 1897-ci ildə 86 oğlan, 1898-ci ildə 59 oğlan, 1 qız olmaqla 60, 1899-cu ildə 68 oğlan, 2 qız olmaqla 70, 1904-cü ildə 52 oğlan, 8 qız olmaqla 60 şagird təhsil alırdı. Məktəbin xərcləri 1890-cı ildə 850, 1894-cü ildə 780, 1897-ci ildə 840, 1898-ci ildə 79, 1899-cu ildə 777, 1904-cü ildə 785 rubl olmuşdur [27, 34-35 (786); 28, 40-47 (780); 29, 50-51; 30, 53-55; 31, 56-59; 32, 72-77].

Məktəbin nəzarətçisi 1901-1906-cı illərdə İvan Yoakimov, bundan sonra Baxşi Muradoviç Qriqoryev olmuşdur. 1914-cü ilin məlumatına görə, şəriət müəllimi A.Q.Allahverdov, müəllimi B.Muradov idi. 1912-ci ilin məlumatına görə, müəllim çatışmamazlığı səbəbindən 125 şagirdə B.Qriqoryev dərs keçirdi. 1914-cü ilin məlumatına görə, məktəbdə müsəlman və erməni-qriqoryan dinindən olan 27 şagird şəriəti öyrənmək üçün ildə 180 rubl ödəyirdilər [8, v. 7, 14, 18arx., 39-39arx.].

1897-ci ildə Zəngəzur qəzasının Dığ kəndində məktəb açıldı. Məktəbdə 1897-ci ildə 64, 1898-ci ildə 60, 1899-cu ildə 91, 1904-cü ildə 112 şagird təhsil alırdı. Məktəbin xərcləri 1897-ci ildə 618, 1898-ci ildə 1653, 1899-cu ildə 1816, 1904-cü ildə 2384 rubl olmuşdur [29, 50-51; 30, 53-55; 31, 56-59; 32, 72-77]. Dığda 1913-cü ilin avqustunda kənd sakinləri ikisinfli məktəb açmağı və ya Dığ məktəbini ikisinfli məktəbə çevirməyi tələb etmişdir. Məktəbdə 9 qız təhsil aldığından 1913-cü ilin oktyabrında valideynlər əl işinin tədris edilməsini tələb etmişdilər [9, v. 32, 37, 38arx.].

1899-cu ildə təsis edilən Zəngəzur qəzasının Bazarçay oğlan məktəbinin təminatı üçün 1909-cu ildə məktəb yığımlarından Yelizavetpol Məktəblər Müdiriyyətinə ildə 500 rubl ödənilməsi öhdəliyə götürülmüşdür. Bu məbləğin 300 rubla endirilməsi haqqında 1913-cü il yanvarın 24-də edilən müraciətə 1915-ci ildə baxılaraq qəbul edilməmişdir [17, v. 6].

Bazarçay ikisinfli oğlan məktəbi 1916-1917-ci dərs ilinə sentyabrın 19-da fəaliyyətə başlamışdı. Buna səbəb böyüklərinin müharibədə olduğu üçün uşaqların təsərrüfat-məişət işləri ilə məşğul olması idi. Məktəb sentyabrın 19-da 35 şagirdlə fəaliyyətə başlasa da oktyabrın 1-də şagirdlərin sayı 150-yə çatdı. Bu baxımdan, dərslər əslində oktyabrın 1-də başladı. Məktəb 1 hazırlıq, 5 əsas olaraq 6 şöbədən ibarət idi. Bu məktəbdə 1899-cu ildə 32 oğlan, 1904-cü ildə 32 oğlan 7 qız olmaqla 39 şagird təhsil almışdırsa, 1916-1917-ci tədris ilində 89-u oğlan, 61-i qız olmaqla 150 şagird təhsil alırdı. Məktəbin xərcləri 1899-cu ildə 550, 1904-cü ildə 492 rubl olmuşdur [17, v. 12; 31, 56-59; 32, 72-77].

Hazırlıq və I şöbələrdə - rus dili, hesab, hüsnxətt, şəriət, II şöbədə - rus dili, hesab, hüsnxətt, şəriət, qrammatikadan ibtidai anlayışlar, III şöbədə - rus dili, hesab, hüsnxətt, şəriət, qrammatikadan ibtidai anlayışlar, vətənpəşənlik, IV və V şöbələrdə - rus dili, hesab, həndəsə, coğrafiya, tarix, təbiyyatşünaslıq, şəriət, fizikadan ibtidai anlayışlar fənnləri tədris olunurdu [17, v. 12 arx.-13].

Zəngəzur qəzasının Cicimli kənd cəmiyyətinə daxil olan Geranzur kəndində 1901-ci ildə açılmış birsinifli kənd məktəbində 1904-cü ildə 27 şagird təhsil alırdı [32, 72-77]. 1905-1906-cı illərdə fəaliyyət göstərməmiş və dövlət xəzinəsinə ödəniş edilməmişdir. Cəmiyyətin erməni əhalisi dövlət məktəbinin ləğv edilib əvəzinə erməni kilsə-məhəllə məktəbi açmağı tələb edirdi [6, v. 13, 21]. Fikrimizcə, burada əsas məqsəd azərbaycanlı əhalinin təhsil almasına mane olmaq idi.

Qafqaz Təhsil Dairəsinin hesabatında Zəngəzur qəzasının Şalat kəndində 1901-ci ildə XMN-nə tabe birsinifli ictimai kənd məktəbinin açıldığı, 1904-cü ildə 44 oğlan şagird olduğu, məktəbə 576 rubl xərcləndiyi qeyd edilmişdir [32, 72-77]. Digər bir mənbədə göstərilir ki, bu kənd məktəbində tədris 1906-cı il noyabrın 2-də yenidən başlasa da, artıq 1907-ci il yanvarın 18-dən artıq valideynlər uşaqlarını məktəbə göndərmirdilər. Qeyd edək ki, məktəbdə 1906-cı il noyabrın 15-də 15-i birinci, 6-sı ikinci, 5-i isə üçüncü şöbədə olmaqla 26, 1909-cu il sentyabrın 26-da isə 28 şagirdtəhsil alırdı. 1914-cü ilin mayında məktəbin ikisinfli olaraq fəaliyyət göstərdiyi [6, v. 14,-15, 26, 34] görünür. Başqa bir mənbədə isə 1909-1910-cu tədris ilində Şalatda ikisinfli məktəbin fəaliyyətə başladığı, 5 şöbə, 1 hazırlıq sinfindən ibarət məktəbin yararsız vəziyyəti səbəbindən şagirdlərin dərəcə davamiyyətinin qeyri-qənaətbəxş olduğu qeyd olunur [8, v. 3-3 arx.].

1914-1915-ci dərəcə ilində 16 şagird hazırlıq sinfindən birinci sinfə keçmiş, 10 nəfər hazırlıq sinfində qalmışdır. 15 şagird birinci sinfdən ikinci sinfə keçmiş, 4 nəfər birinci sinfdə qalmışdır. 14 şagird ikinci sinfdən üçüncü sinfə keçmiş, 2 nəfər ikinci sinfdə qalmışdır. 6 şagird üçüncü sinfdən dördüncü sinfə keçmiş, 3 nəfər üçüncü sinfdə qalmışdır. 6 şagird dördüncü sinfdən beşinci sinfə keçmiş, 2 nəfər dördüncü sinfdə qalmışdır. Beşinci sinfin 5 şagirdinin hamısı məktəbi müvəffəqiyyətlə başa vurmuşdular [8, v. 4-4arx., 5].

Zəngəzur qəzasının Əliqulukənd birsinifli kənd məktəbi 1902-ci ildə təsis edilmişdir. 1904-cü ildə kəndin erməni əhalisi məktəbdə tədrisin başlamasına təzyiq göstərmiş, onun əvəzinə erməni kilsə-məhəllə məktəbinin açılmasını tələb etmişdilər. İstəklərinə nail ola bilməyən ermənilər 1906-cı ildə yenidən aç oğlanların təhsil ala bilməyəcəyini və hər ailənin ildə 25 qəpik ödəyə bilməyəcəyini səbəb gətirərək məktəbin bağlanmasını tələb etmişdilər [5, v. 7-7arx., 10-10arx.].

1902-ci ildə 13 kəndin daxil olduğu Oxçu kənd cəmiyyətinin Oxçu kəndində birsinifli normal kənd məktəbi açıldı. Oxçu kənd cəmiyyətinə Oxçu, Gecanan, Şabadın, Panisli, Kürdkənd, Atkiz, Pirdaydan, Purxut, Arçazur, Afsirli, Budaucaq, Pirməzrə, Qaçafka kəndləri daxildir [2, v. 2, 3-4, 6]. 1904-cü ildə bu məktəbdə 31 şagird təhsil alırdı. Məktəbin xərcləri 600 rubl olmuşdur [32, 72-77].

Baharlı birsinifli ictimai kənd məktəbində 1911-ci ildə 1 müəllim, 46 oğlan şagird, var idi. Şagirdlərdən 10-u varlı, 20-si orta, 16-sı isə kasıb təbəqənin uşaqları idi. Xalq Məktəbləri Nazirliyinə tabe olan bu məktəbdə müəllimin əmək haqqı ildə 400 rubl idi [7, v. 5-6].

1911-ci il avqustun 31-də Zəngəzur qəzasının Punis kəndində XMN-ə tabe olan məktəb açıldı. Məktəbin təsis üçün 421 rubl 65 qəpik vəsait xərcləndi [1, v. 13].

Zəngəzur qəzasının Vartanazur kəndində məktəb açılması üçün kəndin sakini Məşədi Tərqulu oğlu Məşədi Cəfər 1913-cü il sentyabrın 20-də xəzinəyə 200 rubl ödəmişdir. Lakin 1913-cü il oktyabrın 30-da Amrakar kəndində açılmasına qərar verildi [14, v. 1].

1913-cü ilin oktyabrında Zəngəzur qəzasının Ağüdü kənd cəmiyyətinin Ağüdü kəndində kənd məktəbi fəaliyyətə başladı. Kənd cəmiyyəti məktəbin təmini üçün ildə 176 rubl ayıracığını öhdəsinə götürdü [12, v. 2, 4-5].

1913-cü ildə Böyük Bəymanlı kəndində məktəb təsis edilmişdi. Lakin məktəbə müəllim təyin olunan Çekalov sənədlərini təqdim etsə də 1913-cü il oktyabrın 14-nə olan məlumata görə məktəbə gəlib çıxmamışdır [16, v. 6].

Zəngəzur qəzasının Qədim Gorus kənd birsinifli məktəbində 1913-cü ilin noyabrında bir qadın nəzarətçi, 64 şagird var. Əhalinin tələbi və ildə məktəbin gəlirlərindən 600 rubl ayıracığı [15, v. 1-1arx.] vədi nəticəsində 1914-cü il sentyabrın 1-dən məktəb ikisinfli məktəbə çevrildi. X.Ter-Baqdasaryanın nəzarətçisi olduğu məktəbdə 1917-ci ilin mayında 70 şagird təhsil alsa da noyabrda bu rəqəm 15-i qız, 81-i oğlan olmaqla 96-ya çatdı [15, v. 11, 17, 19].

Artsevan cəmiyyətinin Xələc kəndində 1914-cü ildə ikisinfli kənd məktəbi fəaliyyətə başlamışdı. Məktəbin nəzarətçisi Teymur bəy Lütfulibəyov (ibtidai müəllim hüququnda),

şəriət müəllimi Molla Həmid Babayev (müəllim hüququnda) idi. Məktəbdə 25 azərbaycanlı oğlan təhsil alırdı, onlardan 5-i bəy, 20-si kəndli uşağı idi. Şagirdlərdən 14-ü hazırlıq, 11-i birinci şöbədə təhsil alırdı. Həm hazırlıq, həm də birinci şöbənin hər birində həftədə rus dilinə (yazılı və şifahi) 12, hesaba 12, şəriətə 6, ana dilinə 6 dərs saati ayrılmışdır [12, v. 5-5arx.].

1914-cü ildə Zəngəzur qəzasının Temirmuskanlı kənd cəmiyyətinin Əliquluuşağı kəndində birsinifli kənd məktəbi açılması üçün qərar verilmişdi. Cəmiyyət məktəbin açılmasından şəxsi binasının tikilməsindək olan müddətdə məktəbə ildə 200 rubl ödəyəcəyini öhdəliyə götürdü [13, v. 1-2].

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Qarabağ bölgəsinin kəndlərində dünyəvi təhsilin yayılmasında təlimin rus dilində aparıldığı kənd məktəbləri böyük rol oynamışdır. Çarizm xalq maarifi sahəsindəki mürəccə siyasəti ilə kənd məktəblərinin inkişafının və genişlənməsinin qarşısını almağa çalışsa da, Xalq Məktəblər Müdiriyyətinin və Cənubi Qafqaz Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin təşkili, seminariyada müəllim kadrlarının hazırlığı kənd məktəblərinin təşkilinə və tədrisən genişlənməsinə rəvac verdi. Digər məktəblərdə təhsil haqqının yüksək olması, kəndlərdən uzaqda yerləşməsi, silki xarakter daşması, bir çox bürokratik əngəllərin mövcudluğu baxımından kənd məktəbləri xalq arasında dünyəvi təhsili yayan, demək olar ki, yeganə təhsil müəssisələri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv (bundan sonra ARDTA): f. 311, 1, iş 73
2. ARDTA: f. 406, 1, iş 6
3. ARDTA: f. 406, 1, iş 24
4. ARDTA: f. 406, 1, iş 95
5. ARDTA: f. 406, 1, iş 96
6. ARDTA: f. 406, 1, iş 131
7. ARDTA: f. 406, 1, iş 159
8. ARDTA: f. 406, 1, iş 195
9. ARDTA: f. 406, 1, iş 214
10. ARDTA: f. 406, 1, iş 221
11. ARDTA: f. 406, 1, iş 241
12. ARDTA: f. 406, 1, iş 250
13. ARDTA: f. 406, 1, iş 256
14. ARDTA: f. 406, 1, iş 279
15. ARDTA: f. 406, 1, iş 292
16. ARDTA: f. 406, 1, iş 302
17. ARDTA: f. 406, 1, iş 307
18. Çingizov Ə. Qarabağda maarif (1750-1950), Bakı: 2013, 288 s.
19. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Təhsil, 2006, 580 s.
20. Журнал Министерства народн просвещение. часть 255, 1888 январь. Современная летопись. С.-Петербург. Типография Б.С.Балашева, 1888, 908 с.
21. Журнал Министерства народного просвещение. часть 266, 1889 декабрь. Современная летопись. С.-Петербург. Типография Б.С.Балашева, 1888, 891 с.
22. Журнал Министерства народного просвещение. часть 271, 1890 сентябрь. Современная летопись. С.-Петербург. Типография Б.С.Балашева, 1890, 788 с.
23. Журнал Министерства народного просвещение. часть 304, 1896 март. Современная летопись. С.-Петербург. Типография Б.С.Балашев и К, 1896, 859 с.
24. Журнал Министерства народного просвещение. часть 316, 1898 апрель. Современная летопись. С.-Петербург. Типография Б.С.Балашев и К, 1898, 819 с.
25. Журнал Министерства народного просвещение. часть 321, 1899 февраль. Правительственная распоряжения С.-Петербург. Типография Б.С.Балашева, 1899, 893с.

26. Кавказский вестник. ежемесячный научно-литературный журнал. годъ второй. № 10, октябрь, 1901 г. Тифлис: Скоропечатня М: Мартиросянца,. 1901.
27. Отчет попечителя Кавказского Учебного округа о состоянии учебных заведений за 1890 год. Список учебных заведений Кавказского Учебного Округа и училищ Кавказского края, не подчиненных управлению Учебного Округа к 1 января 1891 году. Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго граждан. Частью на Кавказ, 1891, 84+594+100+26 с.
28. Отчет попечителя Кавказского Учебного округа о состоянии учебных заведений за 1894 год. Список учебных заведений Кавказского Учебного Округа и училищ Кавказского края, не подчиненных управлению Учебного Округа к 1 января 1895 году. Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго граждан. Частью на Кавказ, 1895, 84+594+100+26 с.
29. Отчет попечителя Кавказского Учебного округа о состоянии учебных заведений за 1897 год. Список учебных заведений Кавказского Учебного Округа и училищ Кавказского края, не подчиненных управлению Учебного Округа к 1 января 1898 году. Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго граждан. Частью на Кавказ, 1898, 84+594+100+26 с.
30. Отчет попечителя Кавказского Учебного округа о состоянии учебных заведений за 1898 год. Список учебных заведений Кавказского Учебного Округа и училищ Кавказского края, не подчиненных управлению Учебного Округа к 1 января 1899 году. Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго граждан. Частью на Кавказ, 1899, 70+572+70+28 с.
31. Отчет попечителя Кавказского Учебного округа о состоянии учебных заведений за 1899 год. Приложение 2-е. Список учебных заведений Кавказского Учебного Округа к 1 января 1900 года. Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго граждан. Частью на Кавказ, 1900
32. Отчет попечителя Кавказского Учебного округа о состоянии учебных заведений за 1904 год. Приложение 2-е. Список учебных заведений Кавказского Учебного Округа к 1 января 1904 года. Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго граждан. Частью на Кавказ, 1905
33. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. Т. 48, отделение второе. СПб., Типография 2 отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1876, 648 с., закон 52808
34. Циркуляр по управлению Кавказским Учебным Округом, Тифлис 1883, № 12

**RURAL (FOLK) SCHOOLS OF ZANGEZUR DISTRICT
(END OF THE 19TH CENTURY- EARLY 20TH CENTURY)**

Bakhishova Rena Rizvan gizi

Summary

Due to the small number of state schools that appeared in Northern Azerbaijan after its conquest by tsarism, the rural population remained aloof from secular education. As a result of the efforts of the intelligentsia, the first three rural schools in the South Caucasus, opened in 1876, included a one-class normal rural school in the village of Gorus, Zangezur Uyezd. After that, the number of rural schools increased. The article clearly shows that among the districts of Garabagh, the largest number of rural schools were in Zangezur district.

**СЕЛЬСКИЕ (НАРОДНЫЕ) ШКОЛЫ ЗАНГЕЗУРСКОГО УЕЗДА
(КОНЕЦ XIX ВЕКА-НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Бахышова Рена Ризван кызы

Резюме

Из-за малочисленности государственных школ, появившихся в Северном Азербайджане после его завоевания царизмом, сельское население оставалось в стороне от светского образования. В результате усилий интеллигенции в числе первых трех сельских школ на Южном Кавказе, открытых в 1876 году, была одноклассная нормальная сельская школа в селении Горус Зангезурского уезда. После этого количество сельских школ увеличилось. Из статьи наглядно усматривается, что среди уездов Гарабага наибольшее число сельских школ находилось в Зангезурском уезде.

Rəyçi: tarix üzrə elmlər doktoru Nazim Rəhbər oğlu Məmmədov

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Qarabağ tarixi" şöbəsinin 01 iyul 2019-cu il tarixli iclasının 4 saylı protokolundan çıxarış

Daxil olduğu tarix 16 noyabr 2021-ci il

UOT:930.85

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİ

Cabbarova Elnarə Oktay qızı

ADPU-nin Şəki filialı

El_cabbarova1980@mail.ru

Xülasə: XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni fikir həyatında cərəyan edən proseslər həm də respublikamızda muzey işinin təşkilinə təkan vermiş, Respublikamızda geniş xalq kütləsinin istifadə edə biləcəyi, xalqımızın tarixini, mədəniyyətini əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələrini özündə cəmləşdirən, mühafizə edən, elmi-tədqiqat xarakteri daşıyan müxtəlif profilli muzeylərin yaradılması prosesinə başlanılmışdır.

Respublikamızda bütün muzeylərin yaranmasına təkan verən isə bizim milli sərvətimiz, qürur mənbəyimiz olan Milli Azərbaycan Tarixi muzeyidir ki məhz bu məqalədədə bu muzeyin təşkili tarixi və fəaliyyətindən bəhs olunur.

Açar sözlər: muzey, Azərbaycan tarix muzeyi, eksponat, ekspozisiya, kolleksiya, fond

Ключевые слова: музей, Исторический музей, экспонат, экспозиция, коллекция, фонд

Key words: museum, Historical museum, exposition, collection, fund

Muzeylər - tarixin müəyyən məqamlarını özündə yaşadan, ötən əsrlərin müxtəlif hadisələrindən xəbər verən, eksponatları kompleksləşdirən, qoruyan, saxlayan, öyrənən, nümayiş etdirən, maddi- mənəvi mədəniyyət, elm, maarif ocaqları mərkəzləridir .Burada saxlanılan hər bir eksponat xalqın çoxəsrlik tarixini, qədimliyini və minilliyini əks etdirir. Muzeylər funksiyasına görə hər bir xalqın milli-mənəvi sərvətidir, gənclərin vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edən bir mədəniyyət ocağıdır.

İnsan yarandığı gündən öz keçmişini dərk etməyə, onu layiqincə qiymətləndirməyə çalışıb. Keçmişimizə işıq tutmaqda, özümüzə və başqalarına, torpağımıza, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə, tariximizdə baş vermiş sosial-siyasi hadisələrə münasibətimizin formalaşmasında muzeylərin rolu əvəzsizdir.

Möhtərəm mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək muzeylərin mənası, əhəmiyyəti hər bir xalqın o cümlədəndə Azərbaycan xalqının tarixini təbliğ və əks etdirməkdən, mədəniyyətimizin səviyyəsini göstərməkdən ibarətdir..

Bu baxımdanda Azərbaycanda muzey işinin inkişafında, muzeylərin yaradılmasında əvəzolunmaz rol oynayan Azərbaycan muzeylərinin anası hesab olunan “Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin təşkili və fəaliyyəti adlı “mövzunun öyrənilməsi və işlənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Beləki məhz Milli Azərbaycan Tarix muzeyinin yaradılmasından sonra Azərbaycanda muzey işi yüksələn xətlə inkişaf etməyə başlamış respublikamızın bütün yerlərində müxtəlif profilli muzeylərin yaradılması prosesinə başlanılmışdır. Buna görə də bu mövzunu işləməkdə məqsəd muzey işi tariximizi bir daha işıqlandırmaq, bu muzeyin varlığını xalqımızın necə böyük milli sərvətə sahib olduğunu, ictimaiyyətimizə bir daha bildirməkdən ibarətdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda geniş xalq kütləsinin istifadə edə biləcəyi, xalqımızın tarixini, mədəniyyətini əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələrini özündə cəmləşdirən, mühafizə edən, elmi-tədqiqat xarakteri daşıyan muzeylərin yaradılması sahəsində əməli fəaliyyətə başlanılmamışdı.

Azərbaycan xalqının qədim tarixə malik mədəni irsi, onun keçmişinin maddi-mədəniyyəti ayrı-ayrı şəxslərin kolleksiyalarında topladığından, bu abidə nümunələri geniş xalq kütləsi üçün qaranlıq qalırdı, tədqiqatçı-alimlərimiz tərəfindən araşdırılmırdı, müxtəlif eksponat və əşyaların yaranma tarixi, məqsədi bəlli deyildi, tədqiq edilmirdi. İlk Azərbaycan ölkəşünaslarından görkəmli alim, yazıçı və ictimai xadimlərimiz Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Adıgözəl bəy. Rəşid bəy Əfəndiyev, Cəlil Məmmədquluzadə və başqaları bu sahədə səy göstərirdilər. XX əsrin əvvəllərində xalqımızın zəngin mədəni irsinin nümunələri Qafqaz canişinin Tbilisidəki Muzeyində toplanıldı, həmin kolleksiyalar «İran» və «Türkiyə» mədəniyyəti nümunələri kimi qələmə verilirdi. (1, səh 217)

Bəzi sənədlərə əsasən Şamaxıda, Bakıda ayrı-ayrı şəxslər topladıqları maddi-mədəniyyət nümunələrini bəzi hallarda nümayiş etdirirdilər ki, bütün bunlarda elmi xarakter daşıyırdı. (2, səh 23) Həmçinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılmış qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi əcnəbi arxeoloqlar tərəfindən ayrı-ayrı ölkələrin muzeylərinə verilərək bu ölkələrin muzeylərinin fondlarını zənginləşdirmiş, şəxsi kolleksiyaların bəzəyinə çevrilmişdir. Əlbətdə bu nümunələrin ölkədən aparılmasının, itməsinin əsas səbəblərindən biri də burada onları toplayan və qoruyan mərkəzi muzeyin olmaması ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanda muzeylərin yaradılmasının əsas təşəbbüsçüləri müəllimlər və ayrı-ayrı ziyalılar olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi xalqımızın görkəmli maarifpərvər ziyalıları Azərbaycanın tarixinə, mədəniyyətinə dair arxeoloji, etnoqrafik, numizmatik materialları toplayıb səliqəyə salır, məktəblərdə, kitabxanalarda kiçik muzeylər yaradırdılar. (3, səh 415)

1918-ci il 24 sentyabrda SSRİ Xalq Komissarlığı tərəfindən verilən dekretdən sonra Azərbaycanda muzeylərin yaradılması sahəsində müsbət əhəmiyyət kəsb edən dəyişikliklər baş vermişdir. (4, səh.2)

Beləki, Respublikamızda ilk rəsmi dövlət muzeyi – “istiqlal” muzeyi yaradılmışdır. Bu muzey Xalq Cumhuriyyəti dövründə təşkil olunmuşdur ki buda xalqımızın mədəniyyət tarixində kox mühüm hadisə idi. (5, səh 83)

İstiqlal muzeyi 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin yaradılmasının ildönümü münasibətilə Parlamentin binasında açılmış, 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ləğv edilmişdir. Lakin yeni muzeylərin təşkilində mühüm rol oynamışdır. (6, səh 40)

Belə ki, 1920-ci ilin iyununda Y.N.Staneviçin başçılığı altında Bakıda bir qrup müəllimin iştirakı ilə diyarşünas pedaqoqlarının dərnəyi yaradılmışdır. (7, səh 3) Bu dərnəyin qarşısına muzey və ekskursiyalar, habelə diyarşünaslıq laboratoriyaları təşkil etmək vəzifəsi qoyulmuşdu.

Y.N.Staneviçin rəhbərlik etdiyi Diyarşünaslıq dərnəyi həmin il iyunun 15-də Muzey-ekskursiya şöbəsi adı ilə Xalq Maarif Komissarlığının tərkibinə daxil edildi. (8, səh 9) Şöbənin

ilk yığıncağında tədris xarakterli muzeyin təşkil olunması qərara alındı və bu muzey «Doğma diyarın tədris muzeyi» adlandırıldı. 1920-ci ilin iyulunda İstiqlal muzeyinin, habelə Pedaqoji muzeyin və bəzi məktəblərdə fəaliyyət göstərmiş diyarşünaslıq kabinetlərinin əşyaları bu muzeyə verildi. Təşkili dövründə məlum oldu ki, bu muzey yalnız tədris çərçivəsində məhdudlaşa bilməz. Buna görə də 1920-ci ilin oktyabrında muzey «Azərbaycan Dövlət Muzeyi» adlandırıldı. Muzey-ekskursiya şöbəsinin, habelə onun nəzdində ayrı-ayrı komissiyaların yaradılmasında, nəhayət, şöbənin Azərbaycan Dövlət Muzeyinə çevrilməsində İstiqlal muzeyinin yaradıcıları Məhəmməd Ağayev və Hüseyn Mirzəcamalov yaxından iştirak etmişlər. (9, səh 10)

Məşhur neft sahibkarı və xeyriyyəçi Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin yaşayış mülkündə yerləşdirilmiş Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi - tariximizin bütün dövrlərinə aid maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin toplanılması, öyrənilməsi, nümayişi və təbliği ilə məşğul olan elmi tədqiqat və mədəni-maarif müəssisəsidir.

Tarix muzeyi təşkil olan andan etibarən əsas vəzifəsi - əhalimizi maarifləndirmək, mədəniyyətimizi, elmi biliklərimizi təbliğ etməklə yanaşı, qədim Azərbaycan ərazilərinin inkişaf yolunu əks etdirən azəri türklərinin bu torpaqlarda məskunlaşma tarixinin salnaməsini sənədlərlə, arxeoloji ekspedisiyalarda aşkar edilmiş faktiki materiallarla, eksponatlarla təsdiq etməkdir. Muzey türk dünyasının qürur mənbəyidir. Keçən əsrin 20-ci illərində, respublikada muzey işi öz inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğu andan, Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin savadsız olduğu bir dövrdə muzey əməkdaşlarının qarşısında ümumtəhsil məsələləri öndə dururdu. Bu dövrdə Azərbaycan Dövlət Muzeyinin əməkdaşları dövlət idarələrində, müəssisələrdə, fəhlə klublarında, kənd icmalarında məruzələrlə çıxış edir, müntəzəm surətdə lektoriyalar təşkil edirdilər. Muzeyin əməkdaşları Azərbaycan tarixinə aid dərslər vəsaitləri tərtib edirdilər. Y.A. Paxomovun 1925-ci ildə çapdan çıxmış "Azərbaycan tarixinin qısa öçərki" əsəri bu fəaliyyətin parlaq nümunəsi sayıla bilər.

Muzeyin yaradılması respublikanın rayonlarında diyarşünaslıq işinin təşkilində mühüm rol oynamışdır. Muzey əməkdaşlarının bilavasitə köməyi ilə mədəniyyət ocaqları funksiyalarını yerinə yetirən tarix-diyarşünaslıq müəssisələrinin fəaliyyəti tənzimlənmişdir. Lakin muzeyin əsas vəzifəsi, xüsusən onun fəaliyyətinin ilk dövründə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid materiallar toplamaqdan ibarət idi. Yeni əldə edilmiş eksponatlar əsasında muzeyin ilk ekspozisiyası yaradılır, sərgilər təşkil edilirdi. Muzeylər təşkil edildikdən sonra eksponatların toplanması işində Azərbaycan əhalisinin böyük rolu danılmazdır.

Yarandığı ilk illərdə muzeydə tarix, arxeologiya və etnoqrafiya, botanika və zoologiya, mineralogiya və geologiya, təsviri incəsənət və bədii sənət, xalq təhsili, köməkçi tədris müəssisələri şöbələri, eləcə də Azərbaycan Doğma Dيارın Tədqiqi Cəmiyyəti və Qədim abidələrin mühafizəsi komissiyası fəaliyyət göstərirdi.

1921-ci ildən Azərbaycan Dövlət Muzeyi, 1937-ci ildən SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının, 1945-ci ildən Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının tərkibində Azərbaycan Tarixi Muzeyi kimi fəaliyyət göstərirdi. 2005-ci ildə muzeyə indiki status Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi adı verilib.

XX əsrin 20-ci illərində sırf pedaqoji şöbələr tədricən muzeydən ayrılmağa başladı, qədim abidələrin mühafizəsi üzrə komissiya isə 1923-cü ildə Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi kimi fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. Beləliklə, muzey tədricən özünün elmi maarifçilik fəaliyyətinin əhatə dairəsini konkretləşdirdi. 1924-cü ilə qədər muzeyin formalaşması artıq başa çatmışdı. 1924-cü ildə muzey kitabxanasının yenidən təşkil edildi. 1927-ci ildən isə "muzeyin materialları" artıq dərc edilirdi. Tarix Muzeyi 4 şöbədən ibarət idi və bu şöbələrdə öz növbəsində yarımsəbələlərə bölünürdü:

1) Təbiət-tarix şöbəsi və onun dörd yarımsəbəsi: geologiya, zoologiya, botanika və etomologiya

2) Tarix şöbəsi və onun 3 yarımşöbəsi: tarix, arxeologiya, etnoqrafiya

3) Rəssamlıq şöbəsi və onun 2yarımşöbəsi: Şərq və Qərb incəsənəti

4) Ədəbi teatr şöbəsi

Təşkil olunan bu şöbələrdə adlarına uyğun olaraq eksponatlar toplanmış və nümayiş etdirilmişdir.

1933-cü ildə Tarix Muzeyi özünün əsas vəzifəsinə müvafiq olaraq aşağıdakı tədbirləri həyata keçirirdi:

a) Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinə aid eksponatların, əlyazmaların elmi əhəmiyyətini tamamlayan sənədlərin toplanması;

b) yerli millətlərdən muzeyşünas elmi işçi kadrlarının hazırlanması üçün kurs və seminarların təşkil edilməsi;

Azərbaycan tarixinə dair materiallar sərgisi o dövrdə biliklərin səviyyəsini əks etdirməklə aşağıdakı bölmələrdən ibarət idi:

Arxeologiya bölməsi-Xocalı-Gədəbəy, Qızılvəng, Yaloylu təpə mədəniyyəti, küp qəbirləri və orta əsr Azərbaycan şəhər ərazilərinin materialları

Tarix bölməsi- əsasən XVIII –XIX əsrlər tarixinə aid sənədlər, Azərbaycan, Dağıstan silahları və muzeyin numizmatika kolleksiyası

Etnoqrafiya bölməsi-burada azərbaycanlıların məişət əşyaları, habelə Azərbaycan tikmələrindən (ipək, güləbətin, muncuq)kolleksiyaları, Lahic ustalarının əl işləri olan mis qablar kifayət qədər geniş təmsil olunmuşdu.

Şirvanşahlar sarayının tarixinə, orda aparılmış təmir-bərpa işlərinə həsr edilmiş bölmə

Azərbaycan tarixi Muzeyi ildən ildən fəaliyyətini zənginləşdirmiş inkişaf tempində yüksələn xətlə getmişdir.

1950-ci ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyi əsas fəaliyyətini _Azərbaycanın və onun maddi mədəniyyətinin (arxeologiya, etnoqrafiya) öyrənilməsi, tarixi sənədlər, ev müxəlləfatı əşyaları, əmək alətləri, silahlar, xalqımızın maddi –mədəniyyətinə aid ekspedisiyalar, arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş, eləcədə əhalidən alınmış digər eksponatlar əsasında tematik sərgilər üzrə mədəni-maarif işlərinin aparılmasına yönəlmişdir.

60-cı illərdən başlayaraq muzey bilavasitə arxeoloji ekspedisiyalar təşkil etməsə də, yeni bir sahənin - sualtı arxeoloji tədqiqatların mərkəzinə çevrildi. 1968-72-ci illərdə Muzeyin əməkdaşı tarixçi-arxeoloq Viktor Kvaçidzenin başçılıq etdiyi qəvvəslər qrupu Xəzər dənizində və sahiləyən ərazidə (Bəndovan I, Bəndovan II, Bilgəh və s.) tədqiqat işləri aparmış, bu gün ekspozisiyada görkəmli yer tutan sualtı arxeoloji materialı aşkar etmiş, su altında qalmış orta əsr yaşayış yerlərinin (Muğan, Quştaşı) tapılması və öyrənilməsi işinin əsasını qoymuşlar.

Muzeyin zəngin kolleksiyasını müxtəlif illərdə nəşr edilmiş buklet, kataloq, albom və məqalələrin əsasını təşkil etmişdir. Muzey tərəfindən nəfis şəkildə nəşr edilmiş “Milli geyimlər”, “Zərgərlik bəzəkləri”, “Şərq silahları”, “Mis məmulatı”, “Xalçalar və xalça məmulatı”, “Azərbaycan tikmələri”, “Arxeoloji material”, “Numizmatika”, “Sualtı arxeologiya” adlı kitablar yüksək rəğbətlə qarşılanmışdı. 1966-cı ildə “Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş qızıl və gümüş əşyaların kataloqu” və 1972-ci ildə “Azərbaycanın qədim bəzəkləri” albomunun nəşri də tarixsevərlər arasında böyük marağa səbəb olmuşdu. 1970-80-ci illərdə “Eksponatlar danışır” adı ilə ən yeni tariximizə dair orijinal və nadir eksponatların təsviri və onlar haqqında məlumat verən iki cildlik kitab çapdan çıxmışdır. Muzeyin fondlarında saxlanılan bir çox materialı əks etdirən, Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə dövlətçilik rəmzlərimizi özündə birləşdirən orijinal “Azərbaycanda dövlətçilik və onun rəmzləri” kitab-albomu 2000-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

1980-cı il yanvarın 4-də Azərbaycan Respublikasının rəhbər təşkilatının “muzey işinə aid” qərarından sonra respublikamızda muzey işi növbəti inkişaf yoluna qədəm qoyur. (10, səh 28) Qərarda respublikamızın bütün rayonlarında tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin

yaradılması əsas vəzifə kimi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Bu qərara uyğun olaraq muzeylərə rəhbərlik işini təkmilləşdirmək, metodiki və praktiki köməyin səmərəsini artırmaq, ekspozisiyanın estetik səviyyəsini yüksəltmək və muzey sərvətlərinin uzun ömürlüliyünü təmin etmək üçün Respublika Mədəniyyət Nazirliyi aparatında muzeylər idarəsi, habelə muzey işi üzrə Respublika Elmi- Metodiki Mərkəzi, muzeylərin bədii tərtibatı üzrə muzey sərvətləri və xatirə əşyalarının elmi bərpa mərkəzləri yaradılmışdır. Qərardan sonra demək olar ki, respublikamızın bütün rayonlarında tarix-diyarşünaslıq muzeyləri təşkil edilir. Əgər 70-ci illərdə rayonlarımızda 16 tarix-diyarşünaslıq muzeylərimiz var idisə 1980-cı ildə onların sayı 24-ə, 1985-ci ildə isə 63-ə çatmışdı.

Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi yaranan gündən bugünədək olan fəaliyyətində o qədər böyük işlər görmüşdür ki muzey işi tariximizdə özünəməxsus elə bir yeri olmuşdur ki, bu barədə nə qədər müsbət fikir söylənsədə azdır. Bu muzey bizim fəxrimiz, mənəvi daş – qaşlar xəzinəmizdə ən qiymətli incimizdir.

Milli-mədəni sərvətlərimizin qorunub gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsində muzeylərin rolunu layiqincə qiymətləndirən və yeni-yeni muzeylərin yaradılmasının təşəbbüskarı olan dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev demişdir: **“Milli ənənələrimizin nə qədər dəyərli olduğunu dünyaya gələn yeni nəsillərə çatdırmaq və onları bu ənənələr əsasında tərbiyə etmək üçün muzeylər lazımdır”**.

Ulu öndərin bütün dövrlərdə öz aktuallığını qoruyub saxlayan bu tövsiyələri bütün bölgələrdə uğurla həyata keçirilmiş və keçirilməkdədir.

Həmdə bugün prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindəndə bütün muzeylərə o cümlədən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, 2004-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin göstərişi və nəzarəti ilə muzeyin binası əvvəlki görkəmini saxlamaqla müasir muzey tələbləri səviyyəsində bərpa və təmir olundu. Muzeyin yeni avadanlıqla təchiz olunması, prezidentin və hökumətin ayırdığı investisiya ilə nadir muzey ekponatlarının bir hissəsinin bərpa və konservasiya edilməsi və bunun nəticəsində tariximizin bütün dövrlərinin daha dolğun təqdim olunması indi olduğu kimi bundan sonra da muzeyi ölkənin tarixi-mədəni irsinin qoruyucusu edəcəkdir. Muzeyin 10 otağında Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ev-muzeyinin açılması vətəninə və xalqına hədsiz xidmətlər göstərmiş “el atası”nın xatirəsini əbədləşdirmiş, onun görk olacaq həyat və fəaliyyətini işıqlandırmışdır. 2007-ci ildə öz qapılarını yeni ekspozisiya ilə tamaşaçıların üzünə açan muzey Azərbaycan tarixinin daha ətraflı və obyektiv təqdim olunması məqsədilə elmi tədqiqat və mədəni-maarif işlərini bir qədər də genişləndirmiş, fəaliyyətini elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyaya uyğun qurmuşdur. Açılışdan sonra muzeydə keçirilən müxtəlif mövzulu sərgilər, elmi-praktiki seminar və konfranslar, muzey əməkdaşlarının hazırladıqları kitab, buklet, kataloq və toplular həm mütəxəssislərin, həm də Azərbaycanın tarixi, onun maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə maraqlananların rəğbətinə səbəb olmuşdur.

Muzeydə hal-hazırda altı şöbə (Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü tarixinin ekspozisiyası, Azərbaycanın yeni dövr tarixinin ekspozisiyası, Azərbaycanın ən yeni dövr tarixinin ekspozisiyası, Etnoqrafiya, Numizmatika və Epiqrafika, Elmi-ekskursiya və kütləvi işlər şöbələri), Muzey əşyalarının bərpası laboratoriyası, 12 fond, 4 qrup və kitabxana fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Tarixi Muzeyində ekspozisiya, elmi-tədqiqat, elmi-kütləvi və fond işlərinin əsas istiqamətlərini tarix elminin son illərdə əldə etmiş olduğu nailiyyətlərə və muzeyşünaslığın dünya təcrübəsi ilə təsdiq olunan müasir prinsiplərinə əsaslanaraq ekspozisiyasının qurulması, onun daim zənginləşdirilərək təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan xalqının qədim dövrdən bu günədək tarixini əks etdirən maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin toplanması və mühafizəsi, tədqiqi, nəşri, onların ekspozisiya və sərgilərdə nümayişi və təbliği təşkil etmişdir.

Nəticə etibarilə 1 daha qeyd edəkki Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyi özünün elmi əhəmiyyətinə, həmçinin ekspozisiyalarının zənginliyinə görə hazırda respublikanın ən iri muzeylərindən biridir. Onun fondlarında üç yüz minə yaxın eksponat (saxlama vahidləri) qorunub saxlanılır. Bunlar milli tariximizin, xalqımızın mədəniyyətinin inciləridir. Muzey özünün Şərq sikkə kolleksiyası ilə haqlı olaraq fəxr edir. Bu kolleksiya keçmiş SSRİ-də Ermitajdan sonra ikinci yeri tuturdu. Habelə nadir kitablar kolleksiyası respublikamızın hüdudlarından kənarda çox məşhurdur. Muzeyin materialları Əlcəzair, Fransa, Hollandiya, Yaponiya, Almaniya, Norveç və başqa ölkələrin beynəlxalq sərgilərində yüksək səviyyədə nümayiş etdirilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi respublikada daha çox tamaşaçı cəlb edən muzey olmaqla yanaşı, onlarda öz tarixinə maraq doğuran muzeylər sırasındadır. Bura məktəblilər, tələbələr, turistlərlə yanaşı, siyasətçilər, ictimai xadimlər, alimlər, mədəniyyət və incəsənət işçiləri təşrif buyururlar. Azərbaycan xalqının maddi, mənəvi mədəniyyətini əks etdirən ekspozisiya haqqında onların təəssüratları muzeyə gələnlərin rəy kitabında öz əksini tapmışdır.

2016-cı ildən etibarən muzeydə həmdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bölməsi fəaliyyət göstərir.

Bəlliklə mövzu üzərində işlədikdən sonra bir daha o nəticəyə gəlirikki dünya mədəniyyəti xəzinəsinə gözəl nümunələr bəxş edən Azərbaycan xalqı qədim və zəngin mədəniyyətə şanlı bir keçmişə malikdir. Xalqımızın həm ulu keçmişini həmdə bugününü özündə yaşadan, bu tarixi yolu əks etdirən eksponat və materialların toplandığı ünvanlardan biri də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyidir. Bu muzeyin yaradıldığı andan etibarən bugünə kimi keçdiyi inkişaf yolunu, fəaliyyətini öyrənmək bilmək və bu muzeyi qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Çünki Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi -bizim milli sərvətimiz, qürur mənbəyimizdir.

Ədəbiyyat

1. S.A.Əmirxanov, İ.H.Hüseynov “Dünya Muzeyləri və Tarixi Mədəniyyət Abidələri”. Bakı 2008.
2. M.A.Казиев «Из истории музейного дела в Азербайджане». Изв. А.Н. Аз.ССР Сон.1960.№2
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası VII cild.
4. “Известия ВЦИК” № 207, 24.09.1918
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası-I cild. Bakı 2004
6. Adilxan Bayramov “Sənət-Sənət məbədləri-Sənət fədailəri” Bakı 2015
7. Е.А.Пахомов «Монетная коллекция АЗ.Гос.Музея» Т-1,68.Изд.АЗ. Гос.Музея Баку 1928.
8. Zemfira Hacıyeva “Azərbaycan Dövlət Muzeyi”. Bakı. Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi 2012.səh.9
9. Adilxan Bayramov “Tariximiz, Yaddaşımız, Sərvətimiz”. Bakı 2007
10. “Mədəni – maarif işi jurnalı” № 2. Bakı 1985.səh 28

ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Джаббарова Эльнара Октай кызы
Резюме

В статье повествуется об организации и деятельности Азербайджанского Национального Исторического Музея. Развитие и изучение этой темы очень важно для более глубокого изучения истории нашего музейного дела.

ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF NATIONAL AZERBAIJAN HISTORICAL MUSEUM

Jabbarova Elnara Oktay

Summary

The article is about the establishment and activity of National Azerbaijan Historical Museum which this work is important to learn the work on museum history more deeply.

Rəyçi: t.ü.f.d. Vüsal Baxışov

14 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 sentyabr 2021-ci il

UOT:902.

GƏNCƏDƏ ƏNƏNƏVİ SƏNƏTKARLIQ VƏ MEMARLIQ ÜSLUBLARININ TƏDQIQINDA SƏBZİKAR ABİDƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Həsənov Elnur Lətif oğlu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi

lnurh273@gmail.com

Xülasə: *Tədqiqat işində Gəncə şəhərinin qədim ənənələrə malik olan yerli sənətkarlıq və memarlıq növlərinin tarixi-etnoqrafik cəhətdən tədqiqində Səbzikar qəbiristanlığının mənbə kimi əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Məqalədə çoxsaylı elmi mənbələr, tarixi məxəzlər, arxiv sənədləri əsasında son orta əsrlər dövründə bu qədim şəhərdə daşıqlama və daşyonma, dulusçuluq, həkkaklıq kimi ənənəvi sənətkarlıq sahələrinin, inşaat işinin, həmçinin yerli memarlıq üslublarının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində qədim qəbirlərin, məzarüstü abidələrin tədqiqinin dəyəri üzə çıxarılmışdır.*

*“Usta olmayanda çətin gedər iş,
Ustanı tap, sonra bir işə giriş”.*

Nizami Gəncəvi

Açar sözlər: Azərbaycan, ənənəvi memarlıq, Gəncə, sənətkarlıq, tarixi-etnoqrafik tədqiqat, Səbzikar məzarlığı.

Ключевые слова: Азербайджан, традиционная архитектура, Гянджа, ремесло, историко-этнографическое исследование, кладбище Себзикар.

Key words: Azerbaijan, traditional architecture, Ganja, craftsmanship, historical-ethnographic research, Sebzikar grave-yard.

Giriş

Gəncə Səbzikar abidəsinin nümunəsində məhz yerli ənənələr əsasında təşəkkül tapmış və tədrici inkişaf sayəsində ümumdünya və eyni zamanda ümumislam mədəniyyətinin zənginləşməsində Gəncənin, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının çox yüksək, müstəsna rolunu aşağıdakı mühüm müddələrlə təsbit etmək və ilk dəfə elmi ictimaiyyətə çatdırmaq mümkündür:

Belə ki, Səbzikar qəbiristanlığında günümüzədək qorunub saxlanılmış və inşa edilmə tarixi XVIII-XIX əsrlərə təsadüf edən qüləvari formalı günbəzə sahib türbələrin tikilmə üslubu, inşaat keramikasının zərgər dəqiqliyi ilə tətbiq olunması. Bəhs olunan sənətkarlıq və memarlıq üslubunun geniş şəkildə istifadə edilməsi ilk orta əsrlər mərhələsi, xüsusilə də IX-XII əsrlərdə yüksək inkişaf tapmışdır. Amma Gəncə üçün səciyyəvi hesab olunan kərpiclə inşa üslubu daha qədim tarixi mərhələlərə aid maddi tapıntılarda üzə çıxarılmışdır [1, s. 87-89].

Yüzlilliklər ərzində Gəncə üçün səciyyəvi sənətkarlıq və eyni zamanda memarlıq ənənəsi kimi dəyərləndirilən məşhur “Qızıl kəşimə” kərpic inşası Səbzikar tarixi-memarlıq

abidəsinin çoxlu sayda məzarları və xüsusilə də məzarüstü abidələrində, türbə-sərdabələrində əyani surətdə mühafizə edilmişdir [2; 4, s. 120].

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Gəncə sakinlərinin “Səviskar” adlandırdıqları və yerli sakinlərin qədim tarixi mərhələlərdən qaynaqlanan ləhcəsində adı məhz bu cür səslənən qəbiristanlığın ərazisində tarixən formalaşmış və müasir sahəsinə daxil olan məzar abidələrinin bənzərsiz sənətkarlıq və memarlıq xüsusiyyətləri, həmçinin epitafik baxımdan diqqətəlayiq daş kitabə nümunələri Səbzikarın tarixi keçmişindən soraq verir. Eyni zamanda, burada olan müxtəlif məzarların tarixi nümunə, maddi mədəniyyət abidəsi kimi səciyyələndirilməsi zamanı bir deyil, bir neçə mühüm məsələyə diqqət yetirilməsi tələb olunur. Belə ki, Gəncə Səbzikar qəbiristanlığını digər çoxsaylı oxşar məkanlardan fərqləndirən ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri burada yalnız qəbirlərin mövcud olması deyil, həm də ilk baxışdan sadəcə qəbir kimi adlandırılması təbii təsir bağışlayan, lakin elmi cəhətdən fərqli istilahlarla adlandırılması doğru hesab edilən təkrarsız maddi mədəniyyət nümunələrinin günümüzədək mühafizə olunmasıdır. Qeyd edilən qəbirlərlə yanaşı, Səbzikarda çoxsaylı qəbirüstü abidələrə də təsadüf edilir. Bəhs olunan qəbirüstü abidələr bir sıra cəhətləri baxımdan qəbir nümunələrindən seçilir və ayrıca sənətkarlıq, eyni zamanda memarlıq nümunələri olaraq təsnif edilməsi məqsədəuyğundur. Səbzikar qəbiristanlığında mövcud olan və çox mühüm tarixi mənbələr kimi dəyərləndirilən digər bir qism maddi mədəniyyət nümunələri isə məzarlar və məzarüstü abidələrdir.

Gəncə Səbzikar məzarlığının, bu müqəddəs məkanın - əsrlər boyu şəhər sakinlərinin dəyişməz ziyarətگاهی olan ərazinin tərkibinə daxil olan və əsasən qəbiristanlığın tarixi baxımdan ən qədim məzarları hesab edilən nümunələri yalnız İslam - müsəlman mədəniyyəti ənənələrinin, o cümlədən qəbirüstü xatirə abidələrinin inşa edilmə xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə kifayətlənməmişdir. Bəhs olunan dəyərli epitafiya nümunələri – qədim qəbir və məzarlar üzərində təsvir, həmçinin yazı elementləri, eləcə də qəbir abidələrinin forma və hazırlanma texnologiyasında minilliklərə istinad edən, həmçinin Azərbaycan ərazisində islam dininin yayılmasından əvvəlki tarixi mərhələlərdə mövcud olan və inkişaf edən yerli, milli memarlıq, sənətkarlıq ənənələrinin tətbiq edildiyi nəzərdən qaçmamalıdır. Çünki Səbzikar kompleksi məzarlarının tədqiq olunan bu nisbətən daha qədim nümunələri aşkar surətdə özündə Gəncənin yerli Aran memarlıq məktəbinin çoxəsrlik dəyərli sənətkarlıq cəhətlərini əks etdirir [6, s. 51-59].

Bu ənənələr isə, öz növbəsində yalnız Səbzikar tarixi – memarlıq kompleksində dövrümüzə qədər qorunub saxlanılmış qəbir abidələrinin tarixi – xronoloji cəhətdən aid olduğu XVII – XVIII əsrlər mərhələsində mövcud olmuş və məzarların inşasında tətbiq olunan sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmır. Təqdirəlayiq haldır ki, bəhs edilən qəbir və qəbirüstü abidələrdə özünü büruzə verən milli sənətkarlıq, yerli memarlıq xüsusiyyətləri Azərbaycanın ənənəvi mədəniyyətinin vahid bir özü ilə, təmələ istinad edən, lakin ayrı – ayrı tarixi mərhələlərdə tədricən formalaşmış və inkişaf etmiş ən mütərəqqi cəhətlərindən qaynaqlanmışdır. Bu elmi mülahizəni bir neçə təkzibedilməz müddəə ilə təsbit etmək mümkündür:

Əvvəla, Azərbaycan ərazisində VII-VIII əsrlərdən etibarən islam dininin yayılması nəticəsində artıq bəhs olunan mərhələlərdən, xüsusilə də IX əsrdən başlayaraq Gəncə kimi möhtəşəm şəhər mədəniyyəti mərkəzlərində də, müvafiq olaraq müsəlman qaydasında yeni dəfnətmə adəti formalaşmağa başlamışdır [14, s. 65-68].

Bu tarixi prosesin qanunauyğun nəticəsi olaraq müsəlman dəfnətmə adəti ilə birlikdə yeni tip qəbir və xüsusilə də qəbirüstü xatirə abidələrinin də yayılması tədricən geniş miqyas almışdır [5, s. 120].

Qəbiristanlıqda sarkofaq – sərdabə, başdaşı və sinədaşı olan qəbir və qəbirüstü xatirə abidələri üçün mühüm hesab edilən səciyyəvi cəhətlərindən biri onların quruluşu ilə yanaşı, üzərində ərəb əlifbası ilə epitafiya, həmçinin oyma və qabartma üsulu ilə nəbatı, eyni

zamanda həndəsi naxışların həkk edilməsi olmuşdur. Bu cür fərqli, xüsusilə də qabarıq olması ilə seçilən (daha doğrusu, burada relyefli, relyef səciyyəli təsvirlər, naxış elementləri nəzərdə tutulur) və bəhs edilən ilk orta əsrlər mərhələsi üçün yeni hesab edilən məzarların, qəbir və qəbirüstü xatirə abidələrinin islam dininin yayıldığı olduqca böyük bir coğrafi arealda geniş surətdə tətbiq olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan ərazisində, xüsusilə də Gəncə kimi daim mədəniyyət mərkəzi olaraq mövqeyini qoruyan şəhərdə minilliklərə istinad edən ənənələr əsasında inkişaf etmiş dini və milli dəyərlər dəfn adətlərindən də yan keçməmişdir. Nəticədə isə çoxəsrlik sənətkarlıq, memarlıq ənənələrimiz VIII – IX əsrlərdən etibarən müsəlman dəfn adət və mərasimlərinin də zənginləşməsi, yeni xüsusiyyətlərin qədim ənənələrə istinad edilməsi şərti ilə qəbir abidələrinin inşası prosesinə sirayət etməsinə şərait yaratmışdır [9, s. 70-71].

Artıq Azərbaycanda islam dininin qəbul edildiyi və əhalinin əksər qisminin müsəlman olaraq ictimai həyatı və məişətində bu qaydalarla yaşadığı orta əsrlər mərhələsinin istər ilk orta əsrlər, istər inkişaf etmiş orta əsrlər, istərsə də son orta əsrlər dövrlərində əski türk ənənələrinin əsas mədəni, mənəvi, əxlaqi və o cümlədən də dini – ideoloji cəhətləri mühafizə edilirdi. Ardıcıl, fasiləsiz olaraq nəsilədən – nəslə ötürülən ənənələrin, dəyərlərin unudulmaması sayəsində qədim tarixi köklərə əsaslanan milli, dini dəyərlərimiz yalnız feodal münasibətlərinin mövcud olduğu orta əsrlər mərhələsində deyil, yeni dövr mərhələsi – XIX əsr və ondan sonrakı dövrlərdə də yaşadı.

Gəncə Səbzikar kompleksinin nümunəsində əyani surətdə görmək mümkündür ki, Azərbaycanın həm ictimai, sosial, iqtisadi, həm də mədəni, mənəvi tərəqqisi baxımından intibah dövrü kimi səciyyələndirilən XI-XII əsrlərdə etibarən formalaşmış və son orta əsrlər mərhələsində də mövcudluğunu qorumuş bir sıra sənətkarlıq, memarlıq xüsusiyyətləri dini dəyərlərimiz, xüsusilə də dəfn adət və ənənələrimizlə bağlı bu sahələrə əhəmiyyətli şəkildə sirayət etmiş və qorunub saxlanılmışdır [14, s. 62-63].

Nəticə

Gəncə Səbzikar abidəsinin dünyada bənzəri olmayan qəbirüstü abidələri, öz növbəsində bir-biri ilə oxşar xüsusiyyətlərinin mövcud olmasına baxmayaraq, heç bir türbə yaxud türbə-sərdabə digərinin ayrı-ayrı sənətkarlıq cəhəti, memarlıq nöqtəyi nəzərdən üslubunu təkrar etmir. Əksinə, qeyd olunan məzarüstü xatirə abidələri bir-birindən əsas inşa və milli mənsubiyyət məsələləri istisna edilməklə, digər əksər xüsusiyyətləri baxımından əsaslı surətdə fərqlənir. Baxmayaraq ki, tədqiq edilən qəbir abidələrinin inşa olunma tarixi arasındakı fərq dövr baxımından heç də böyük deyildir. Hətta əksər məzarüstü xatirə abidələri, xüsusilə də şəcərə, nəsil sərdabələri eyni tarixi mərhələrdə inşa edilməsi ilə diqqət cəlb edir. Nümunə olaraq XIX əsrin ikinci yarısı, həmçinin XIX əsrin sonu və XX əsrin ilk onilliklərinə aid türbələr və türbə-sərdabələr göstərilə bilər. Gəncə şəhərinin son orta əsrlər (XVIII əsrin əvvəlləri – XIX əsrə qədərki mərhələ), yeni dövr - XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə qədər olan mərhələ və müasir dövrlərinə aid fərqli, bununla yanaşı, təməli çox əsrlik milli ənənələrə istinad edən ümumi oxşar xüsusiyyətlərə malik olan müxtəlif görkəmli şəxsiyyətlər, ayrı-ayrı tanınmış şəcərə və nəsilrlə bərabər, sırayı insanlara məxsus olan qəbirləri, məzarüstü xatirə abidələrinin tarixi-etnoqrafik, eləcə də memarlıq və sənətsüənəşliq nöqtəyi-nəzərdən təfərrüatlı elmi tədqiqi yüzllərlə yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri ilə bərabər, çox zəngin tarixi nümunələrlə zəngin olan yeraltı Gəncənin öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir [5, s. 120].

Qeyd olunan mənbəşüənəşliq əhəmiyyətinə malik xüsusiyyətlər bir sıra mühüm maddi nümunələrdə özünü büruzə verə bilmişdir. Əvvəla, dəyərli inşaat və memarlıq üsulu kimi qiymətləndirilən tağların inşasında müşahidə olunan sənətkarlıq elementləri, bundan əlavə, Gəncə şəhərində minilliklərlə tarixə, olduqca zəngin sənət ənənələrinə sahib olan dulusçuluq sahəsinin ayrı-ayrı növlərini təmsil edən nümunələr üçün səciyyəvi hesab edilən cəhətlərin mövcudluğu və s. Burada bir məqama xüsusi əhəmiyyət verilməsi zəruridir ki, Gəncə

şəhərində urbanizasiya – şəhərsalma prosesinin ən vacib göstəricilərindən hesab olunan dulusçuluğun mayolika, inşaat dulusçuluğu (inşaat keramikası), kaşıkırlıq, su və kanalizasiya sistemləri borularının hazırlanması, çini qablar istehsalı, eləcə də məişət, təsərrüfat təyinatlı saxsı qabların, gildən hazırlanan məmulatların istehsalı ilə bağlı bir çox sahələri təşəkkül tapmış və əsrlərlə inkişaf etmişdir [8, s. 145-147; 13, s. 342-344]. Yeraltı Gəncənin bəhs olunan təkrarsız sənətkarlıq nümunələri ilə zəngin hissələrinin tədqiqində məhz bu nöqtəyindən dulusçuluq sənəti və onun müxtəlif sahələrinin öyrənilməsi mənbə olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Maddi mədəniyyət nümunələrinin inşasında Gəncə üçün səciyyəvi hesab olunan inşaat materialı kimi (yerli tikinti materialı kimi) bişmiş qırmızı kərpicdən istifadə edilməsi xüsusilə maraqlıdır. Orta əsrlər mərhələsindən etibarən inşa olunmuş və ikimərtəbəli fayton yollarının mövcudluğu ilə fərqlənən yeraltı Gəncə yollarında da Səbzikar məzarlığında bir çox qəbirüstü xatirə abidələrinin, eləcə də qəbirlərin hazırlanmasında istifadə edilən materialları yerli xammal ehtiyatlarına əsaslanmış, eyni zamanda müxtəlif kimyəvi maddələrin, müvafiq qatqı və əlavələrin vasitəsilə davamlı birləşmələrə çevrilmişdir [6, s. 18-23].

Bundan əlavə, Səbzikar məzarlığında rast gəlinən çoxsaylı abidələrin də yeraltı Gəncədən aşkar olunmuş ayrı-ayrı maddi mədəniyyət nümunələri ilə qarşılıqlı elmi-müqayisəli təhlilinin aparılması nəticəsində həm bəhs edilən abidələrin dəqiq xronoloji dövrləşdirilməsi həyata keçirilə bilər, eyni zamanda Səbzikarkardakı məzarüstü xatirə abidələrinin üzərində əks etdirilmiş müxtəlif aşkar və kosmoqonik, tarixi əhəmiyyətə malik, ilk baxışda tam açıqlanması mümkün olmayan dərin məzmunlu təsvirlərin izahının mümkünlüyü üzə çıxmış olar [7, s. 11].

Gəncə Səbzikar qəbiristanlığının çoxəsrlik tarixə malik məzar abidələrinin elmi əsaslarla tədqiqi sayəsində şəhərdə multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin yeni mənbələrə istinadən daha müfəssəl öyrənilməsi mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s.
3. Cəfərsöylü İ.Y. İki Gəncə. “Elm və həyat” jurnalı. № 8, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1986.
4. Гасанов Э.Л. Об изучении историко-религиозных памятников Гянджи как хранителей толерантных ценностей и мультикультурализма. Gənc tədqiqatçıların III Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 13 mart, 2020, Azərbaycan universiteti, s. 119-121.
5. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
6. Hasanov E.L. Multidisciplinary basis of historical-ethnographic research of craftsmanship traditions in Ganja city. Warsaw: (Poland), Sp. z.o.o. “iScience”, 2018, 100 p. ISBN 978-83
7. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, vol. 57, part 1. p. 9-16.
8. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. ISJ Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, vol. 93, part 2, p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
9. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
10. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37.
11. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
12. Nemət M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.

11. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, vol. 77, part 4. p. 341-345.
12. Smith W., Hasanov E.L. (2013). Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, vol., 7, p. 61-66. doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
- The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974, 196 p.

ЗНАЧЕНИЕ ПАМЯТНИКА СЕБЗИКАР В ИССЛЕДОВАНИИ ТРАДИЦИОННЫХ РЕМЕСЛЕННЫХ И АРХИТЕКТУРНЫХ СТИЛЕЙ В ГЯНДЖЕ

Гасанов Эльнур Лятиф оглу

Резюме

В научной работе рассматривается значение кладбища Себзикар как источника в изучении местных ремесленных и архитектурных традиций в Гяндже с историко-этнографической точки зрения. В статье раскрывается значение изучения древних надгробий и надгробных памятников в исследовании таких традиционных ремесел как каменотесное дело, каменообработка, каллиграфия, гончарное дело, а также характерных особенностей строительства, местных архитектурных стилей в этом древнем городе в период позднего средневековья на основе изучения многочисленных научных и исторических источников, архивных документов.

SIGNIFICANCE OF SEBZIKAR MONUMENT IN RESEARCH OF TRADITIONAL HANDICRAFT AND ARCHITECTURAL STYLES IN GANJA

Hasanov Elnur Latif oglu

Summary

In this scientific work has been investigated the significance of Sebzikar grave-yard as a source in the study of local handicraft and architectural traditions in Ganja from the historical and ethnographic point of view. The article reveals the importance of studying ancient gravestones and gravestones in the study of such traditional crafts as masonry, stone processing, calligraphy, pottery, as well as the characteristic features of construction, local architectural styles in this ancient city during the late Middle Ages, based on the study of numerous scientific and historical sources, also various archival documents.

Rəyçi: t.e.d., prof. Nərgiz Quliyeva.

AMEA Gəncə Bölməsinin Diyarşünaslıq İnstitutunun 08 sentyabr 2021-ci il tarixli 09 sayılı iclas protokolu.

Daxil olduğu tarix 06 oktyabr 2021-ci il

UOT:94.

CEYMS KARTER VƏ ABŞ -IN XARİCİ SİYASƏTİ

Dosent Hüseyn Bəxtiyarlı

Gəncə Dövlət Universiteti

Huseyn.bextiyarli@bk.ru

Xülasə: Məqalədə ABŞ-ın 39-cu prezidenti olan Ceyms Karterin fəaliyyəti araşdırılır. Qeyd edilir ki, prezident seçiləndə O, müxtəlif vəzifələr tutmuş, ABŞ cəmiyyətində yetərinə tanınmışdır. Prezident vəzifəsinin icrasına başladıqdan sonra çox istiqamətli xarici siyasət xətti müəyyənləşdirmiş və həyata keçirmişdir. Karter həm Qərb, həm də Şərq yarımkürəsində aktiv siyasət yeritmiş və bununla ABŞ-ın ənnənəvi beynəlxalq nüfuzunu qoruyub saxlamışdır.

Kuba istisna olmaqla Şimali və Cənubi Amerika dövlətləri demək olar ki, ABŞ-dan iqtisadi cəhətdən asılı olmuşdur. Buna görə digər Amerika dövlətləri inqilabi hərəkətlərə başlamış və ancaq, qismən müvəffəqiyyət qazana bilmişlər. Karterin Şərq siyasəti də ABŞ-ın beynəlxalq mənafeyinə uyğun olaraq aparılırdı. Xüsusilə, Sovet İttifaqı ilə münasibətlər, Yaxın və Orta Şərq məsələləri, Hind okeanı hövzəsi ölkələri ilə əməkdaşlıq ciddi diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Həmçinin, Afrika siyasəti də əhəmiyyət daşımaqda idi. Ümumiyyətlə, məqalədə Karter və onun xarici siyasətinin əsas məsələləri yüksək elmliliklə təhlil edilir.

Açar sözlər: siyasət, əməkdaşlıq, modernləşdirilmə, beynəlxalq, lider

Ключевые слово: политика, сотрудничество, модернизация, международная, лидер.

Key words: politics, cooperation, modernization, International, leader

ABŞ-ın 39-cu prezidenti olan Ceyms Karter 1924-cü il oktyabrın 1-də Corciya ştatının Pleynis şəhərində anadan olmuşdur. Atası Erl Karter fermer olsa da “Böyük durğunluq” illəri onun həyatına təsir göstərmişdir. Buna görə də Ceyms hələ uşaqlıq illərindən işləməyə məcbur olmuşdur. Ancaq, bu, onun mükəmməl təhsil almasına mane olmamışdır. Belə ki, orta təhsilini yerli məktəbdə bitirən Ceyms 1943-cü ildə Annapolis Hərbi-Dəniz Akademiyasına daxil olur. Akademiyanı miçman rütbəsində bitirərək donanmada yeddi il xidmətə edir. 1953-cü ildə atasının vəfatından sonra O, istefaya çıxır və bundan sonra ailə biznesi ilə məşğul olur. Tezliklə, Karter artıq nüfuzlu biznesmen kimi tanınmağa başlayır. Təbii ki, bu, böyük nailiyyət demək idi. Ancaq, onu qarşıda çox maraqlı hadisələr gözləyirdi. Belə ki, 1962-ci ildə Karter Corciya senatına seçilir, 1966-cı ildə isə demokrat partiyasının nümayəndəsi kimi qubernator seçkilərində iştirak edir, ancaq, müvəffəqiyyət qazana bilmir. Buna baxmayaraq, 1970-ci ildə asanlıqla qubernator seçilir.

Nəhayət, 1976-cı ildə demokratların namizədi kimi Cerald Forda qalib gələrək prezident vəzifəsi postunu tutur. Nikson sindromunu dəf etmək məqsədilə Karter idarəetməyə yeni çəllərlər əlavə etdi. İnaugurasiya günü Kapitolidən Ağ Evə ənənəvi olaraq limuzində deyil piyada getməsi, prezident himninin çalınmasının yasaqlanması, səfərə gedərkən əl baqajını özünə götürməsi kimi formal dəyişikliklər edildi (1, 215). Bütün bunlar ona ictimaiyyət arasında böyük nüfuz gətirdi.

Son illər Amerika siyasətini tənqid edən, ölkəsinin ünvanına “Bu gün Amerika Birləşmiş Ştatlarında demokratiya adlı bir şey yoxdur” fikrini cəsarətlə ifadə edən Karter prezident kimi fəaliyyətə başladığı ilk gün amerikasayağı demokratiya ilə üzləşib. Belə ki, Karter Ağ Evin “Oval” kabinetinə prezident kimi birinci dəfə daxil olanda xoşagəlməz qoxu hiss edib və təcili olaraq administrasiya rəhbərliyini çağırtdıraraq qoxunun səbəbini aydınlaşdırmağı xahiş edib. Məlum olub ki, prezidentin otağından ölmüş siçovulun üfunətli iyi gəlir. Bundan əsəbləşən Karter vaxtında ölmüş siçovulun kabinetdən götürülməməsini administrasiya rəhbərliyinə irad tutanda çox qərribə bir cavabla rastlaşıb. Ağ Evin inzibətçiləri bu işin onların səlahiyyəti daxilində olmadığını söyləyiblər və qeyd ediblər ki, bu məsələ ilə Daxili İşlər Nazirliyi məşğul olmalıdır. Çünki, ölkədə ekoloji məsələlər, heyvanların mühafizəsi, qorunması, bu sahə ilə bağlı problemlər də məhz, onların səlahiyyəti daxilindədir. Təbii ki, bu cavabdan sonra Karter Daxili İşlər Nazirliyinin rəhbərliyini Ağ Evə dəvət edib. Məsələni onlara ağah edəndə bu dəfə də qərribə cavab alıb. Nazirlik nümayəndələri bildiriblər ki, “biz Ağ Evin həyatindəki yaşıllıqlarda, bağlarda olan vəziyyətə cavabdehik, siçovul isə artıq içəridədir və ona administrasiya məsuliyyət daşıyır”. Səbri tükənən Karter hər iki qurumun rəhbərliyinə tapşırıb ki, birgə bu məsələni təcili həll etsinlər. Administrasiya və nazirlik nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradılıb və siçovulun prezident kabinetindən kənarlaşdırılması nəhayət ki, təmin olunub. Problem həll olunduqdan sonra Karter bu məsələyə bircə sözlə münasibət bildirib: “Demokratiya” (7,1).

Ceyms Karterin xarici siyasəti çox istiqamətli olmuşdur. Öncə qeyd edilməlidir ki, Vaşinqtonun ənənəvi qlobal məsələlər siyasəti aparıcı istiqamət hesab edilirdi. Bu siyasətin

mahiyyəti ABŞ-ın kapitalizm sistemində və beynəlxalq müstəvidə liderlik rolunu qoruyub saxlamaqdan ibarət idi.

ABŞ-ın xarici siyasətində digər mühüm istiqamət Qərbi Avropa dövlətləri ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi idi. Bu baxımdan NATO-nun Avropada rolunun möhkəmləndirilməsi, Qərbi Avropanın ayrı-ayrı ölkələrində yerləşdirilmiş silahların modernləşdirilməsi və buna müvafiq olaraq hərbi xərcləri artırılmasının xüsusi qeyd etmək olar.

ABŞ-ın Qərb yarımkürəsində fəal siyasəti diqqəti cəlb edən istiqamətlərdən biri idi. Belə ki, Kanadanın separatçılar tərəfindən parçalanmasının qarşısını almaq məqsədilə aktiv fəaliyyət özünün müsbət nəticələrini verdi. Separatçılar istəklərinə nail ola bilmədilər.

Regionun mühüm mərkəzləri olan Latin Amerikasının nüfuzlu dövlətləri münasibətlərə də ciddi diqqət yetirildi. Karter SSRİ-nin regiona müdaxiləsinə qarşı açıq şəkildə çıxış etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Latin Amerikasının ölkələri Kuba istisna olmaqla ABŞ-dan iqtisadi asılılıq vəziyyətində idi. Doğrudur, Nikaraqua və Qrenada xalqları azadlıq qazanmış, bununla belə Karter hökuməti bütövlükdə

Latin Amerikasında hərbi-diktator rejimlərini açıq şəkildə müdafiə edirdi.

ABŞ-ın Karib dənizindəki hərbi-dəniz qüvvələrinin komandanı A. Noyzen Puerto-Rikodakı vəziyyəti səciyyələndirərək demişdir ki, Pentaqon “Kubada, Nikaraquada və Qrenadada baş vermiş hadisələrə bənzər dəyişikliklərin adada həyata keçirilməsinə yol verməyəcəkdir” (4,1).

Qeyd etmək lazımdır ki, Salvadora baş vermiş hadisələr bunun bariz nümunəsidir. Salvadora mövcud rejimi qoruyub saxlamaq üçün Pentaqondan xüsusi təlimatçılar göndərilirdi. Eyni zamanda Karib hövzəsində yerləşən bazalardakı qoşunlar da döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirilmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Salvador xalqı xuntaya qarşı mübarizəsini davam etdirirdi.

Belə şəraitdə Karter hökuməti hərbi xərcləri 1977-ci ildəki 100,1 milyard dollardan 1980-ci ildə 130 milyard dollara çatdırdı (3, 30).

1979-cu ilin noyabr ayında Boqotada Latin Amerikasının dövlətlərinin silahlı qüvvələrinin hərbi rəhbərlərinin müşavirəsi keçirilir. Müşavirədə pozucu kommunist qüvvələrə qarşı fəaliyyət planı müzakirə edildi. Planda “siyasi boşluq” yarandığı vaxt hərbi qulluqçılarının hakimiyyəti alması zəruri hesab olunurdu.

Karter hökumətinin planları sırasında Panama kanalı haqqında yeni müqavilənin bağlanması məsələsi xüsusi qeyd edilməlidir. 1977-ci il sentyabr 7-də Vaşinqton şəhərində Panama kanalının yeni statusuna dair müqavilə imzalandı. Müqavilə 1978-ci ilin mart-aprel ayında keçirilmiş müzakirələrdən sonra senat tərəfindən təsdiq edildi. Həmçinin, müqavilədə göstərilirdi ki, Panama kanalı 2000-ci ilədək tam şəkildə Panamanın nəzarəti altına keçməlidir. Ancaq, Birləşmiş Ştatların Panama kanalı ərazisində əsas hüquqlarına toxunulmamışdı.

Karterin xarici siyasətində Şərq istiqaməti ciddi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu mənada Yaxın və Orta Şərq, xüsusilə, İran mühüm yer tuturdu.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra İslam Respublikası hökuməti ABŞ-ı əsas düşmən, SSRİ və İsrailə yanaşı “üç şeytandan” biri elan etdi. İrana qarşı siyasətdə qarşı uğursuzluq Karter hökumətinin nüfuzuna zərbə vurdu.

1977-ci ilin oktyabr ayında “Ərəb-İsrail ziddiyyətlərinin ədalətli həlli və qaydaya salınmasına dair” Sovet-Amerika bəyanatı dərc edildi. 1978-ci ilin sentyabr ayında isə Kemp-Deviddə C. Karterin Misir prezidenti Ə. Sadat və İsrailin baş naziri M. Beginlə “Misir-İsrail” razılaşmasına dair görüşünün keçirilməsi diqqəti cəlb etdi. Görüşdə Karter İsrailin planlarının genişlənməsinə hərtərəfli yardım göstərdi.

Belə şəraitdə Karter hökuməti ÇXR-ı ilə siyasi və iqtisadi münasibətləri möhkəmləndirdi. 1979-cu il yanvarın 1-də isə iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı.

Karter xarici siyasətdə Hind okeanı zonasını da xüsusi diqqət mərkəzində saxlayırdı. Karter doktrinasına görə, Hind okeanı və İran körfəzi Qərbi Avropa və Uzaq Şərqlə bərabər, ABŞ-ın həyati əhəmiyyət daşıyan zonası elan edildi.

Karter hökumətinin Afrika qitəsində yeritdiyi xarici siyasətin əsas məqsədi antiamekan əhval-ruhiyyəsinə son qoymaqdan ibarət idi. ABŞ öz məqsədinə çatmaq üçün silahlı müdaxiləni və zorakılığı deyil, həmin ölkələrə iqtisadi, texniki və maliyyə yardımları etməyi vacib hesab edirdi. Bu məqsədlə 1980-ci illərdə Afrika ölkələrinə edilən yardım 271 milyon dollardan 600 milyon dollara çatdırıldı. Nəticədə ABŞ-ın xarici ölkələrə etdiyi yardımlarda Afrika ölkələrinin ümumi payı artaraq 17%-ə çatdı. ABŞ-ın Afrika ölkələrinə kapital qoyuluşu Cənubi Afrika istisna olmaqla 2 milyard 802 milyon dollardan 3 milyard 730 milyon dollara çatdı. 1976-1980-ci illərdə ABŞ-ın yalnız Cənubi Afrika Respublikasına kapital qoyuluşu 1,6 milyard dollardan 2,3 milyard dollara qalxdı (2, 44).

Karter hökumətinin xarici siyasətində BMT, tərkiləh və digər global problemlər də mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Bu baxımdan Karter xarici siyasətdə “insan hüquqları” və “əxlaq prinsipləri” nin aparıcı təbliğatçısına çevrilmişdir.

...Mən ötən həftə Kaliforniyada ölkəmiz üçün gündəlikdə dayanan daxili məsələlərdən danışmışam: adamlarımızın ehtiyaclarını ödəmək üçün daha səmərəli fəaliyyət göstərməli; zəmanəmizin bədbinliyinin əksinə olaraq nümayiş etdirməliyik ki, hökumətimiz həm səriştəli, həm də daha humanist ola bilər. Lakin, mən bu gün xaricdə bizim hərəkətləri millətimizin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə birləşdirən bağlardan danışmaq istəyirəm. Mən inanıram ki, biz demokratik, köklü dəyərlərə əsaslanan gücümüzdən və nüfuzumuzdan humanist məqsədlər üçün istifadə edəcək xarici siyasətə malik ola bilərik. Biz, həmçinin, amerikalıların müdafiə etdikləri xarici siyasətə malik ola bilərik. Və bu siyasət dəyişdirilərsə, onlar qabaqcadan məlumatlanacaq və onu başa düşəcəklər.

Mən siyasi sistemimizə inanıram. Demokratiyanın özünü doğrultduğunu bildiyimizə görə insan haqlarını öz əhalisi üçün çox görəh hökumətlərin arqumentlərini rədd edirik... Biz gücümüzə inanırıq, ona görə də nüvə silahlarının qarşılıqlı şəkildə məhdudlaşdırılmasına nail ola bilərik. Demokratiyanın Hindistanda, Portuqaliyada, İspaniyada, Yunanıstanda son böyük nailiyyətləri göstərir ki, bizim bu sistemə inamımız əbəh deyildir. Öz gələcəyimizə əminlik yarandıqdan sonra biz bu ifrat kommünizm qorxusundan - bizim qorxumuza şərik olan istənilən diktatorun ağışuna atan qorxudan yaxamızı qurtarmışıq. Mən şadam ki, bu vəziyyət dəyişir (5,1).

Karter xarici siyasətdə Sovet İttifaqı ilə münasibətlərə prioritet məsələ kimi baxırdı. Hər şeydən öncə Karter hesab edirdi ki, Sovet İttifaqının beynəlxalq münasibətlər sistemində kifayət qədər mühüm rolu vardır. Belə ki, onun Kuba vasitəsilə Qərb yarımkürəsində cərəyan edən hadisələrə fəal müdaaxiləsi tamamilə labüd faktor idi. Buna Kuba rəhbərliyinin aktiv fəaliyyəti ciddi təsir göstərirdi.

Eyni zamanda SSRİ Şərqi Avropa və Asiyada özünün aparıcı rolu saxlamaqda idi. Sovet İttifaqı rəhbərliyi Yaxın və Orta Şərqdə siyasi vəziyyətə hər an müdaxilə edir, özünü Fələstin xalqının müdafiəçisi kimi nümayiş etdirirdi. ABŞ-ın regiona təsirinə qarşı ciddi mübarizə aparırdı.

Bütün bu qarşıdurmalar 1979-cu ildə ABŞ və SSRİ arasında strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılmasına dair sazişin imzalanması ilə nəticələndi. 1979-cu ilin dekabr ayında SSRİ-nin Əfqanıstana qoşun yeritməsi Karter tərəfindən kəskin qarşılandı.

BMT-nin Baş Məclisi SSRİ silahlı qüvvələrinin tezliklə Əfqanıstandan çıxarılmasını tələb edən qətnamə qəbul etdi. Bir çox ölkələr 1980-ci ildə [Moskvada keçirilən dünya olimpiadasını](#) boykot etdilər. Amerika taxılının SSRİ-yə satılmasına qadağa qoyuldu. Strateji

silahların məhdudlaşdırılması haqqında Sovet-Amerika sazişinin Senatda ratifikasiyası dayandırıldı. Pakistan və İran ərazilərində yüzrlə düşərgə yaradıldı. Sonralar bu düşərgələr mücahidlər hazırlamaq üçün bazalara çevrilmişdilər. Sovet qoşunlarının Əfqanıstana yeridilməsi o zamankı rəhbərliyin, xüsusən Sovet İKP MK-nın Baş Katibi [L.İ.Brejnev](#)in çox böyük siyasi səhvi idi. Sonralar bu səhv ciddi şəkildə pisləndi. SSRİ ilə hesablaşmayan və Əfqanıstanın işğalı ilə razılaşmayan ABŞ Konqresi 1980-ci ilin aprel ayında Əfqanıstan müxalifətinə birbaşa yardım məqsədi ilə 15 milyon dollar yardım ayrılmasına razılıq verdi. Bundan başqa ABŞ və Qərbi Avropa hökumətləri SSRİ qarşı döyüşən əfqan mücahidlərinə külli miqdarda silah-sursat verirdilər. Dünya ictimaiyyətini də SSRİ-nin işğalçı olduğuna inandırirdilər. Bir sözlə, Əfqanıstan müharibəsi Qərblə SSRİ arasında gedən müharibənin sonuncusu oldu. 70-ci illərin sonlarında başlayan müharibə qurtarmaq bilmirdi. Müharibə nəticəsində yaşayış məntəqələri dağıdılmış, əhali kütləvi şəkildə (5 milyona yaxın) [Pakistana](#), [İrana](#) və başqa ölkələrə qaçmışdılar. Təsərrüfat dağılmış, ərzaq məhsulları istehsalı kəskin surətdə aşağı düşmüş, bir çox müəssisələr fəaliyyətini dayandırmışdılar. Aclıq, dağıntı, qardaş qırğını əhalini fəlakət qarşısında qoymuşdu. Bu da etnik, tayfa və siyasi qrupların silahlı mübarizəsinə arxalanan təməlcə islamçı, millətçi cərəyanların mövqelərinin kəskin surətdə güclənməsinə səbəb olmuşdu. Vəziyyəti sabitləşdirmək, vətəndaş müharibəsini dayandırmaq, xarici müdaxiləyə son qoymaq üçün ƏXDP “Əfqanıstanda milli barışıq haqqında” bəyannamə qəbul etdi (8,1).

Araşdırılan dövrdə xarici siyasətdə “Karter doktrinası”nın irəli sürülməsi beynəlxalq münasibətlərə yeni məzmun gətirdi. Qeyd edək ki, “Karter doktrinası” 1980-ci ildə verilmişdi. Doktrinanın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, ABŞ müəyyən ərazilərdə lazım gəldikdə nüvə müharibəsi apara bilərdi (6,1). Eyni zamanda ABŞ geniş miqyasda həm Səudiyyə Ərəbistanına, həm də İrana silah göndərməyə başladı.

Beləliklə, ABŞ-ın 39-cu prezidenti Ceyms Karter və onun xarici siyasəti ilə bağlı aşağıdakı elmi nəticələri çıxarmaq olar: 1. C. Karter prezident seçilənədək ABŞ-ın işgüzar və siyasi dairələrində kifayət qədər tanınırdı. Onun qazandığı nailiyyətlər 1976-cı il də keçirilən prezident seçkiləri zamanı C. Ford üzərində qələbənin təmin edilməsinə kömək etdi. 2. Hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra ümumdünya insan hüquqlarının qorunması uğrunda mübarizə aparacağını bəyan etdi. Eyni zamanda ABŞ-ın beynəlxalq müstəvidə nüfuzunu müdafiə etməklə çox vektorlu siyasət siyasət yeritdiyini nümayiş etdirdi. Məhz, bütün bunlara görə uzun illər keçdikdən sonra da olsa, O, 2002-ci ildə Nobel sülh mükafatına layiq görüldü. 3. Məqalədə əldə etdiyimiz nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, C. Karter hakimiyyətdə olduğu illərdə kifayət qədər qiymətləndirilməsə də, bu gün onun fəaliyyətinə münasibət dəyişmiş, bu, təbii ki, bir tərəfdən ABŞ-da demokratik dəyərlərin inkişafı, digər tərəfdən isə onun demokratik baxışlı dövlət xadimi olması ilə bağlı idi. Məhz, tədqiqatımızda da bu məsələ öz həllini tapdı.

Ədəbiyyat

1. Bayramzadə E. ABŞ prezidentləri. B.2012.
2. Fətəliyev M, Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi (1945-2002). II hissə. B. 2008.
3. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. B. 2011.
4. [www.google.az](#). ABŞ-ın xarici siyasəti və A. Noyzen.
5. [www.google.az](#). İnsan haqları və ABŞ-ın xarici siyasəti
6. [www.google.az](#). Karter doktrinası.
7. [www.google.az](#). “Soyuq müharibə”. Г. А. Бахтиярлы

ДЖЕЙМС КАРТЕР И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА США

Бактиярлы Гусейн

Резюме

В статье рассматриваются 39-й президент США Картер и его вопросы внешней политики. Было отмечено, что Картер добился успеха еще до того, как был избран президентом. Президентские выборы 1976 года были более успешными. Он оставался приверженным традиционной политике США после выборов. Сегодня его имя помнят как правозащитника.

JAMES CARTER AND FOREIGN POLICY OF USA

Bakhtiyarlı Huseyn

Summary

The article examines the 39-th President of the United States Carter and his foreign policy issues. It was noted that Carter was successful even before he was elected president. The 1976 presidential election was more successful. He remained committed to traditional US policy after the election. Today, his name is remembered as a human rights defender.

Rəyçi: dosent Elza Paşayeva

Ümumi tarix kafedrasının 10 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 sentyabr 2021-ci il

UOT:94(479.24).

AZƏRBAYCAN – TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ (2003-2008-ci illər)

t.ü.f.d. Hüseynova Rimunə Zakir qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin

rumina.huseyn@mail.ru

Xülasə: İlham Əliyevin prezident seçilib, fəaliyyətə başlaması ilə beynəlxalq münasibətlər sferasında nəzərə çarpan uğurlar əldə edildi. Cənab İlham Əliyev regionda müəyyən maraqları olan böyük dövlətlərlə əlaqələri daha da inkişaf etdirmək xəttinə üstünlük verdiyi elə ilk günlərdən hiss olunurdu. Ayrı-ayrı ölkələrin, o cümlədən Türkiyənin Azərbaycanın yeni prezidentinə isti münasibəti də məhz onun pragmatik xarici siyasət yürütməsinə inamdan irəli gəlirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi balanslaşdırılmış və tolerantlıq prinsipinə əsaslanan xarici siyasət strategiyası dünyanın ən güdrətli dövlətlərini respublikamızın starteji tərəfdaşına çevirmişdir. Cənab İlham Əliyev bu siyasəti davam etdirəcəyini bildirməklə həmin tərəfdaşlığa Azərbaycanın sadıq qalacağını göstərdi. Nəticə özünü bir o qədər də gözlətmədi və ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Fransa, İran kimi nəhəng dövlətlər rəsmi Bakı ilə əlaqələrin bundan sonra da inkişaf etdirəcəklərini bildirdilər.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, saziş, əlaqələ, görüş müqavilə.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, контракт, отношения, встреча, договор.

Key words: Azerbaijan, Turkey, agreement, contact, meeting, contract

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında heç vaxt problem yaranmayıb və hər iki dövlət münasibətlərin strateji tərəfdaşlığı müstəvisində olduğuna qəti şəkildə

əmindir. Türkiyənin xarici işlər naziri və baş nazirinin müavini Abdullah Gülün ölkəmizə səfəri zamanı prezident İlham Əliyevlə keçirdiyi görüş qardaş ölkənin Azərbaycana hər zaman dəstək göstərməyə hazır olduğunu bir daha təsdiqlədi. Bu görüş zamanı əlaqələrin perspektivləri, trans regionla layihələrin həyata keçirilməsində qarşılıqlı dəstəyin bundan sonra da davam etdirilməsi məsələləri müzakirə mövzusu oldu [1]

Türkiyə Respublikasının xarici işlər naziri baş nazirin müavini Abdullah Gül 2004-cü il yanvarın 9-da Bakıya gəlmişdir. [2]

Binə hava limanında Türkiyənin xarici siyasət idarəsinin başçısını Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini Xələf Xələfov, Türkiyənin ölkəmizdəki səfiri Əhməd Ünal Çeviköz və digər rəsmi şəxslər qarşılamışdılar.

Türkiyə XİN-in başçısı dedi ki «Mən Azərbaycanın və bütün türk dünyasının böyük dövlət xadimi əziz Prezident Heydər Əliyevin vəfatı ilə əlaqədar Azərbaycan xalqı ilə birlikdə kədərlənirəm və bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı verirəm». O ilk növbədə Fəxri Xiyabana gedərək, böyük öndərin məzarını ziyarət edəcəyini bildirmişdi.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə Türkiyə rəhbərliyinin siyasi xəttinin dəyişməz qaldığını bildirən nazir dedi: «Bu məsələ təkcə Azərbaycan üçün deyil həm də Türkiyə üçün əhəmiyyətlidir. İşğal edilməz ərazilər problemi bizim hamımız üçün ümumdür. Biz onun həlli üçün mümkün bütün işləri görəcəyik. Qafqaz sülh, sabitlik və inkişaf mərkəzinə çevrilməlidir».

Türkiyə Respublikasının xarici işlər naziri Abdullah Gül yanvarın 9-da Şəhidlər Xiyabanını ziyarət etmişdir [3].

Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə şəhid olunmuş qəhrəmanların məzarları üstünə gül-çiçək dəstəsi düzən Abdullah Gül «Əbədi məşəl» xatirə kompleksinin önünə əklil qoymuşdur. Türkiyənin xarici işlər naziri xatirə kitabına ürək sözlərini yazmış, Şəhidlər Xiyabanında şəhərin mənzərəsi ilə tanış olmuşdur[4] .

Abdullah Gül Prezident Heydər Əliyevin məzarı üzərinə öz adından əklil qoymuş, mərhumun ruhuna dua oxunmuşdur.

Yanvarın 9-da Nazirlər kabinetinin binasında Azərbaycanın baş naziri Artur Rəsizadə Türkiyənin xarici işlər naziri və baş nazirin müavini Abdullah Gül və onu müşayət edən nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür.

Azərbaycan hökumətinin başçısı belə yüksək səviyyədə aparılan danışıqların qardaş Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin hərtərəfli inkişafına kömək edəcəyini bildirdi, dövlətimizin strateji tərəfdaş olduğunu, müstəqillikdən sonra ölkəmizdə çox böyük işlər görüldüyünü diqqətə çatdırdı.

Azərbaycan Xarici işlər naziri Vilayət Quliyev də yanvarın 9-da Abdullah Güllə görüşmüşdür.

Abdullah Gül azərbaycanlı həmkarına onu Bakıya səfərə dəvət etdiyinə və səmimi qəbuluna görə minnətdarlıq etmişdir.

Azərbaycan və Türkiyənin xarici işlər nazirləri yanvarın 9-da Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzində mətbuat konfransı keçirmişlər.

XİN başçıları bildirdilər ki, danışıqlar zamanı digər məsələlərlə yanaşı, NATO-nun bu yay İstanbulda keçiriləcək növbəti Zirvə toplantısı ilə bağlı məsələlər barədə də fikir mübadiləsi aparılmışdır[5].

2004-cü il yanvar ayının əvvəllərində Türkiyənin Qaziantep valiliyindən Azərbaycanın Ankaradakı səfirliyinə daxil olan məktubda bildirilir ki, bu

vilayətin Şanıbəy qəsəbəsinə inşası ötən ilin sonlarında başa çatılan və 700 nəfərdən çox şagirdin təhsil aldığı orta məktəbə valiliyin qərarı ilə Azərbaycan xalqının lideri Heydər Əliyevin adı verilmiş və xalqımızın Milli liderinin xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə məktəbin qarşısında Heydər Əliyevin büstünün qoyulması nəzərdə tutulmuşdur . [6]

Ölkəmizin Türkiyədəki səfəri Məmməd Əliyev cavab məktubunda bu nəcib addım üçün Qaziantep valisinə və bölgənin digər rəhbərlərinə təşəkkürünü bildirmiş və Azərbaycan dövlətinin əhəmiyyətli dərəcədə bu məktəbi daim diqqət mərkəzində saxlayacağını onların diqqətinə çatdırmışdır[7].

Bu gün Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında inkişaf etmiş elm və təhsil əlaqələri də mövcuddur. İki ölkənin bu sahədə əməkdaşlığı həm məzmununa, həm də miqyasına görə digər dövlətlərlə müqayisə olunmazdır. Təhsil sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün lazımi hüquqi baza yaradılmışdır. İki ölkə arasında təhsil haqqında müqavilə, təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq protokolu, Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyənin Ali Təhsil Şurası rəhbərliyi arasında razılıq protokolu imzalanmışdır. Hazırda Türkiyədə iki mindən artıq Azərbaycan vətəndaşı 40-dan çox ixtisas üzrə ali təhsilin müxtəlif pillərində oxuyurlar. Mindən çox azərbaycanlı professor-müəllimlərimiz, elmi işçilərimiz dost ölkənin nüfuzlu ali təhsil və elm ocaqlarında çalışırlar[8].

Türkiyənin elmə və təhsil işçilərinin Azərbaycandakı fəaliyyəti təqdirəlayiq hesab olunmalıdır.

Bu gün artıq Azərbaycan və Türkiyə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda, o cümlədən BMT, Avropa Birliyi ATƏT və Avropa Şurasında bir-birinə lazımi dəstəyi verir. Rəsmi Ankara bütün beynəlxalq toplantılarda haqlı mövqeyinizi müdafiə edərək, Ermənistanın işğal etdiyi tarixi Azərbaycan torpaqlarını dərhal və qeyd-şərtsiz azad etməsi tələbini sürür[9].

Prezident İlham Əliyevin Türkiyəyə ilk rəsmi səfəri isə iki qardaş ölkə arasındakı müttəfiqlik münasibətlərin inkişafına güclü təkan verdi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Türkiyə Respublikasının prezidenti Əhməd Necdet Sezərin dəvəti ilə aprelin 13-15-də dost və qardaş ölkədə səfərdə olmuşdur[10].

Azərbaycan və Türkiyənin bayraqları ilə bəzədilmiş Esənboğa hava limanında prezident İlham Əliyevi Türkiyə baş nazirinin müavini, xarici işlər naziri Abdullah Gül, Kənd təsərrüfatı naziri Sami Güclü, Ankara valisi Yəhya Gür, Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri Məmməd Əliyev, Türkiyənin ölkəmizdəki səfiri Əhməd Ünal Çevikgöz, Respublikamızın İstanbuldakı baş konsulu İbrahim Yaqubov və digər rəsmi şəxsiyyətlər səmimiyyətlə qarşıladılar[11].

Aprelin 13-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Esənboğa hava limanından birbaşa Türkiyə Respublikasının banisi Mustafa Kamal Atatürk dəfn olunduğu məqbərəyə – Anıqəbirə gəldi.

Prezident İlham Əliyev böyük Atatürk məzarını ehtiramla ziyarət etdi. Dövlətimizin başçısının adından məzarın önünə əklil qoyuldu. Türk dünyasının böyük oğlunun xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edildi.

Azərbaycan prezidenti məqbərənin xatirə kitabına ürək sözlərini yazdı. Respublikamızın rəhbəri burada yaradılmış Atatürk muzeyi ilə tanış oldu.

Aprelin 13-də Türkiyə Respublikası prezidentinin iqamətgahında – Çankaya köşkündə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin qarşılama mərasimi olmuşdur.

Türkiyə və Azərbaycan bayraqları ilə bəzədilmiş iqamətgahın qarşısında Respublikamızın rəhbərinin səfərinə fəxri qarovul dəstəsi düzülmüşdür.

Dövlət başçıları, mətbuat nümayəndələri qarşısında bəyanatlarla çıxış etdilər.

Rəsmi qarşılama mərasimindən sonra Çankaya köşkündə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev ilə Türkiyə Respublikasının prezidenti Əhməd Necdet Sezer arasında təkbətək görüş keçirildi.

Səmimi dostluq və mehribanlıq şəraitində keçən görüşdə dövlət başçıları ölkələrimizin arasında ikitərəfli münasibətlərin bütün sahələrinin inkişaf perspektivlərini ətraflı müzakirə etdilər, regional və beynəlxalq məsələlər barədə geniş fikir mübadiləsi apardılar [12]. Dövlət başçılarının təkbətək görüşləri başa çatdıqdan sonra Çankaya köşkündə Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətlərinin görüşü oldu. Görüşdə Azərbaycan ilə Türkiyənin müştərək tarix, mədəniyyət və dil birliyinə, dostluq, bərabərlik və qarşılıqlı faydaya əsaslanan hazırkı yüksək səviyyəli əlaqələrin və əməkdaşlığının daha da güclənməsi yüksək qiymətləndirildi, ölkələrimiz arasında ticarət dövriyyəsinin həmçinin 1 milyon dollara çatdırılması bir vəzifə kimi qarşıya qoyuldu[13].

Görüşdə Bakı-Tibilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin və Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisindən ayrıca söhət getdi. Xəzərin enerji ehtiyatlarının bu kəmərlər vasitəsilə nəqlini region ölkələrin iqtisadi inkişafına və sabitliyinə böyük töhfə verəcəyi ilə yanaşı, Avropanın enerji daşıyıcıları ilə təminatı da əhəmiyyətli rol oynayacağı vurğulandı.

Tərəflər bir daha bildirdilər ki, beynəlxalq təşkilatlar, böyük dövlətlər Cənubi Qafqazda sülh, sabitlik və inkişafa əsas mane olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normalarına əməl edilməklə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması əsasında sülh yolu ilə tezliklə aradan qaldırılması üçün səylərini gücləndirməlidirlər[14]. Belə bir əminlik ifadə edildi ki, prezident İlham Əliyev Türkiyəyə rəsmi səfəri uğurlu olacaq və ölkəmizin arasında münasibətlərin yeni mərhələyə qalxmasına töhfə verəcəkdir.

Geniş tərkibdə görüşdən sonra Çankaya köşkündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə prezidenti Əhməd Necdet Sezerin iştirakı ilə Azərbaycan-Türkiyə sənədlərinin imzalanma mərasimi oldu[15].

Keçirilən görüşlərdə iqtisadi əlaqələnin perspektivi Bakı-Tibilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisində işlərin gedişi, Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin nəzərdə tutulmuş vaxtda reallaşdırılması, eləcə də hər iki dost ölkəni maraqlandıran regional və beynəlxalq miqyaslı məsələlər geniş müzakirə mövzusu oldu. Cənubi Qafqaz regionunda sülhi təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üçün başlıca maneə olan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dinc yolla beynəlxalq hüquq normalarının başlıca prinsipləri gözlənilmədən, yəni ölkəmizin ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin bərpası şərti ilə aradan qaldırılması barədə də geniş fikir mübadiləsi aparıldı. Prezident Əhməd Necdet Sezer qətiyyətlə bəyan etdi ki, Türkiyə bundan sonra da münaqişənin həllində Azərbaycana zəruri dəstək verəcək: «Türkiyə Cənubi Qafqaz bölgəsində cərəyan edən hadisələri yaxından izləyir və bölgədə sülh, sabitlik, tərəqqi olmasına böyük əhəmiyyət verir. Bu bölgənin problemləri

sülhün, əməkdaşlığın və sabitliyin bərqərar olmasına maneədir. Türkiyə Dağlıq Qarabağ başda olmaqla, Cənubi Qafqazdakı bütün problemlərin ölkələrin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq hüquq prinsipləri çərçivəsində ən qısa müddətdə sülh yolu ilə həllini istəyir. Prezidenti İlham Əliyevlə aparacağımız danışıqlarda Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin bütün aspektləri müzakirə ediləcək və münasibətlərimizin bütün sahələrdə daha da inkişaf etdirilməsi imkanları araşdırılacaqdır. Eyni zamanda, danışıqlarda regional münasibətlərlə bağlı fikir mübadiləsi aparılacaqdır» [16].

Türkiyəni öz vətəni hesab etdiyini bildirən Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev isə razılıqla vurğuladı ki, iki qardaş, dost ölkələr arasında münasibətlər strateji mahiyyət daşıyır və günü-gündən inkişaf edir. Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan ölkə olan Türkiyə sonrakı illərdə də bizə bütün məsələlərdə yardımçı olub, əsl müttəfiq olduğunu təsdiqləyir: «Son 10 ildə ölkəmizin arasında olan münasibətlər inkişaf etmiş, güclənmişdir. Bütün sahələrdə, siyasi iqtisadi mədəni sahədə ölkələrimiz uğurlu əməkdaşlıq edir. Türkiyə daim Azərbaycana arxa dəstək olmuşdur. Azərbaycanın ən çətin dövründə biz bu dəstəyi bu köməyi daim hiss etmişik. Azərbaycan üçün bütün bölgə ən təhlükəli məsələ də Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi istiqamətində də biz daim Türkiyənin dəstəyini hiss etmişik və bu gündə də hiss edirik. Ümidvarıq ki, bundan aparılacaq danışıqlarda beynəlxalq birlik, ictimaiyyət münaqişələri beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həlli istiqamətində öz səylərini göstərəcəkdir» [17].

Bir sözlə, Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyevin Türkiyəyə ilk rəsmi səfəri göstərdi ki, iki ölkənin strateji müttəfiqliyi XXI əsr də Cənubi Qafqazın siyasi düzənini müəyyənləşdirən ciddi güc mərkəzinin yaranması ilə nəticələnəcək. Bundan əlavə, 12 ilin sınağından çıxmış Azərbaycan-Türkiyə müttəfiqliyi normal səviyyədə, ölkələrimizin gerçək potensialı hazırkı münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır.

Sonrakı qarşılıqlı səfərlərdə bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Ən çoxda Azərbaycan xarici işlər naziri Elmar Məmmədyanovun Türkiyə baş naziri Adullah Gülün dəvəti ilə 2005-ci ilin fevralın 10-da Ankaraya rəsmi səfəri[18] olmuşdur.

Türkiyə Respublikasının prezidenti Əhməd Necdet Sezər həmin gün Çankaya köşkündə Elmar Məmmədyanovu qəbul etmişdir.

Görüşdə hər iki ölkəni maraqlandıran bir sıra siyasi, iqtisadi və mədəni məsələlər, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişələrinin həlli ilə bağlı aparılan danışıqlar prosesi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun xəttinin inşası barədə söhbət getmiş, regional və beynəlxalq məsələlərə toxunmuşdur.

Fevralın 10-da Azərbaycan xarici işlər naziri Elmar Məmmədyanovun və Türkiyənin xarici işlər naziri Abdullah Gülün təkbətək və nümayəndə heyətinin iştirakı ilə görüşlər keçirilmişdir. Görüşlərdən sonra nazirlər mətubat nümayəndələri ilə bəyanatla çıxış etmişlər. Abdullah Gül xüsusilə qeyd etmişdir ki, Türkiyənin mövqeyi açıq-aşkardır, rəsmi Ankara hər zaman beynəlxalq çərçivədə dəstəkləyəcəkdir[19].

Türkiyə respublikasının baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan 2005-ci il iyunun 29-da rəsmi səfərə gəlmişdir[20]. Səfər prosesində keçirilən görüşlər, aparılan danışıqlar Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin nə qədər yaxın olduğunu və daim inkişaf etdiyini bir daha göstərmişdir.

2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan limanında Şərq-Qərb enerji dəhlizinin mühüm qolunu təşkil edən və ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi[21]. Bu hadisə ümummilli liderin uzaqgörən və düşünülmüş siyasətinin, eləcə də uğurlu neft strategiyasının nəticəsi və vaxtilə bəzi mütəxəssislərin inanmadığı üç dəniz əfsanəsinin reallığa çevrildiyi gün kimi tarixə düşdü.

2007-ci il noyabrın 6 – 8-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti Abdullah Gülün Azərbaycana səfəri çərçivəsində iki dövlət arasında strateji tərəfdaşlıq haqqında Birgə Bəyannamə və ümumilikdə 5 mühüm sənədin imzalanması həm siyasi, həm iqtisadi, həm də başqa sahələrdə əməkdaşlığın daha da yüksək səviyyəyə qalxmasına zəmin yaratdı[22].

Ölkələrimiz arasında bütün sahələrdə əlaqələrin dinamik şəkildə inkişafının göstəricisi olan qlobal iqtisadi layihələr – Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihələri regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasına öz tövhəsini verməklə yanaşı, xalqlarımızın rifah halının yaxşılaşdırılması baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada 2008-ci il iyulun 24-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyəyə səfəri zamanı Qars şəhərində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun Türkiyə hissəsinin təməlinin qoyulması mərasimindəki nitqində dövlət başçısı Azərbaycanın beynəlxalq enerji və nəqliyyat dəhlizi ölkəsi olaraq yüksək potensialını göstərməklə yanaşı, bu dəmir yolunun ümumən regionda əməkdaşlığın genişlənməsi üçün çox önəmli layihə olduğunu bildirdi[23].

Hazırda regionun ən böyük və mühüm layihələri hesab edilən hər üç layihənin Bakıdan başlanması təkcə Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarına malik olması deyil, eləcə də ölkəmizin regionda ən böyük iqtisadi potensiala, gücə və həmin layihələrin reallaşmasını dikte etmək imkanına sahib olması deməkdir.

Ədəbiyyat

- 1.«Azərbaycan» qəzeti, 10 fevral 2004.
- 2.«Azərbaycan» qəzeti, 10 yanvar 2004.
- 3.Yenə orada.
- 4.Yenə orada.
- 5.Yenə orada.
- 6.Yenə orada.
- 7.Yenə orada.
- 8.«Azərbaycan» qəzeti, 14 fevral 2004.
- 9.«Azərbaycan» qəzeti, 18 aprel 2004.
- 10.«Azərbaycan» qəzeti, 17 aprel 2004.
- 11.«Azərbaycan» qəzeti, 14 aprel 2004.
- 12.Yenə orada.
- 13.«Azərbaycan» qəzeti, 17 aprel 2004.
- 14.Yenə orada.
- 15.Yenə orada.
- 16.«Azərbaycan» qəzeti, 18 aprel 2004.
- 17.Yenə orada.
- 18.«Xalq qəzeti» 11 fevral 2005.
- 19.Yenə orada.
- 20.«Xalq qəzeti» 30 iyun 2005.

21.Əhmədov E. Müasir geosiyasi şəraitdə Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığı daha da genişlənir // «Xalq qəzeti» 30 sentyabr 2012.

22.Yenə orada.

23.Əhmədov E. Müasir geosiyasi şəraitdə Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığı daha da genişlənir // «Xalq qəzeti» 30 sentyabr 2012.

**NEW STAGE IN AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS
(2003-2008 years)**

Huseynova Rimuna Zakir

Summary

At an official reception at the Gulistan Palace on the occasion of his election as President on October 31, 2003, Ilham Aliyev expressed his views on Turkish-Azerbaijani relations, "Wherever is Turkey , Azerbaijan is there, wherever is Azerbaijan , Turkey is there" In 2003, agreements were signed on very important strategic projects that connect Azerbaijan and Turkey more closely. Both countries faced the implementation of these projects and were successful.

АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ

(новый этап 2003-2008)

Гусейнова Римуна Закир кызы

Резюме

На торжественной церемонии во Дворце Гюлистан по случаю президентских выборов 31 октября 2003 года, Ильхам Алиев рассказал о турецко-азербайджанских отношениях: «Где Турция, там и Азербайджан там, где Азербайджан, там и Турция », - сказал он и показал будущее в направлении отношений между двумя странами. В 2003 году Азербайджан и Турция стали ближе друг к другу и были подписаны ряд соглашений по очень важным стратегическим проектам. Перед обеими странами стояла реализация этих проектов , и эти проекты были успешно реализованы.

Rəyçi: dos.Bağırzadə Cavid

Azərbaycan tarixi kafedrasının 26 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 oktyabr 2021-ci il

UOT-94

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ SSRİ-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

İsmayilov İsmayıl Akif oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

ismayilov81@mail.ru

Xülasə: Tarixin inkişaf prosesi göstərir ki, SSRİ və Türkiyənin iki tərəfli münasibətlərinin tədqiq edilməsi bu gündə öz aktuallığını saxlamaqdadır. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində SSRİ və Türkiyə öz yerlərini tutmaq üçün, ikitərəfli əlaqələrdən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Sovet-Türk münasibətlərini 30-cu illərin ortalarına qədər bütövlükdə dostluq və qardaşlıq münasibətləri kimi səciyyələndirmək olar. SSRİ və Türkiyənin İkinci Dünya Müharibəsi illərindəki münasibətləri isə çox təzadlıdır. Buna görə də bu dövrün tədqiq edilməsi qarşımıza məqsəd qoyulmuşdur.

İkinci Dünya Müharibəsi illərindəki SSRİ – Türkiyə münasibətlərinə ümumiləndirən nəzər salsaq, görərik ki, SSRİ 1941 -ci ildə müharibəyə qatılana qədər Türkiyənin bitərəf qalmasını istəyirdi. Ona görə də, münasibətlər müsbət məcərədə davam etmişdi. Bu vəziyyət, Sovetlərin Alman ordularını məğlub etməyə başladığı tarixə qədər davam etdi. Üfüqdə zəfər işığı göründükdən sonra SSRİ Türkiyəni neytral saxlamaq üçün yeni siyasət izləməyə başladı.

Xüsusi ilə də Boğazlar məsələsində Türkiyənin üzərinə gəlməyə başlamışdı. Belə bir mühitdə SSRİ-Türkiyə münasibətləri gərginləşdi. Hətta elə zamanlar oldu ki, bütün münasibətlər qırılma nöqtəsinə gəldi. Bunun əsas səbəbi isə SSRİ-nin artıq Türkiyənin köməyinə ehtiyacı olmadığını düşünməsi və Türkiyəni müharibədən sonra qurulacaq dünya nizamından kənarlaşdırmaq istəməsidir. Bununlada iki ölkə arasındakı siyasi ziddiyyətlər sosial və iqtisadi problemlər özünü göstərmişdi. Bu isə münasibətləri daha da kəskinləşdirmişdi.

Açar sözlər: SSRİ, Türkiyə, Almaniya, İkinci Dünya Müharibəsi, beynəlxalq münasibətlər, Boğazlar məsələsi, razılaşma, müqavilə.

Keywords: USSR, Turkey, Germany, World War II, international relations, Straits issue, agreement, treaty.

Ключевые слова: СССР, Турция, Германия, Вторая мировая война, международные отношения, проблема проливов, соглашение, договор.

1930-cu illərin əvvəllərində dünyada baş verən dəyişikliklər Türkiyənin xarici siyasətində zəruri dəyişikliklərə səbəb oldu. Xüsusən Millətlər Cəmiyyətindən gələn üzvlük təkliflərinə isti baxmağa başladı. Nəticə də Qərb dövlətləri ilə yaxınlaşma prosesi başlamaqda idi. Bu şərtlər daxilində Türkiyə - SSRİ münasibətlərində də, dəyişiklik qaçılmaz olaraq ortaya çıxdı. Bu münasibətlər fonunda Moskvanın narahatlığı günbə-gün artmaqda idi. Lakin 1933-cü ildə Balkan Antanta məsələsi yenidən gündəmə gələndə Türkiyə ilə SSRİ arasındakı yaxşı münasibətlər sarsılmağa başladı. Belə ki, birliyin arxasında İngiltərənin nəzarəti altında Millətlər Cəmiyyəti dayanırdı. Buna görə də, İngilislərin antanta istədiyi Sovetlərə yaxşı məlum idi. Türkiyə ilə İngiltərənin yaxınlaşmasının SSRİ-yə qarşı olacağı Sovet İttifaqı tərəfinfən düşünülməyə başlandı. Buna görə də Türkiyə Moskvaya Sovet İttifaqına qarşı bir ittifaqa girməməyi öhdəsinə götürür. Ancaq SSRİ-nin bu öhdəlikdən çox razı qaldığını söyləmək mümkün deyildir.

9 fevral 1934-cü ildə Balkan Paktı imzalandı. Bu Türk-Sovet münasibətlərində bir qədər soyuqluğu artırdı. Sovet İttifaqı xarici siyasəti səbəbindən belə bir paktın həyata keçirilməsini istəmirdi. Ancaq getdikcə daha da gərginləşən Avropa siyasi səhnəsində Balkan Dövlətlərinin belə bir pakta çox ehtiyacları var idi. Nəticədə, Pakt qarşılıqlı danışıqlar nəticəsində imzalandı. Sovetlərin narahatlıqları Türkiyə tərəfindən Sovet İttifaqına rezervasyon məktubu verilərək aradan qaldırıldı. [1, səh. 157]

Əslində Türkiyə isə SSRİ ilə münasibətlərini pozmaq fikrində deyildi. Çünki SSRİ-dən Türkiyəyə kredit verilməsi sözü alınmışdı. Münasibətlər isə inkişaf tempində idi. Bunun bariz nümunəsi, İsmet İnönünün 25 aprel – 10 may 1932-ci ildə Moskvaya səfəri nəticəsində SSRİ -nin Türkiyəyə 8 milyon dollarlıq kredit açacağı razılaşdırılmışdı. Yardımın həyata keçirilməsinə dair protokol 21 yanvar 1934 -cü ildə Ankarada imzalanmışdı. [2, səh. 110-111] Bu tarixdən sonra İkinci Dünya Müharibəsinin ilk əlamətləri tədricən Avropada görünməyə başladı. Türkiyə bu müddət ərzində SSRİ ilə ahəngdar münasibətlərini qorusa da, bəzi məsələlərdə Sovet İttifaqından ümid etdiyi dəstəyi ala bilmədi.

Dəyişən dünya balansları Türkiyənin Lozannadan sonra Boğazlarda yeni addımlar atmasının zəruriliyini ortaya qoydu. Bu məqsədlə 22 iyun 1936-cı ildə Montrödə Türkiyənin təşəbbüsləri ilə Boğazların gələcəyini təyin etmək üçün bir konfrans keçirildi. Bu konfransdan əvvəl Türkiyə və Sovet tələbləri paralel olsa da, konfrans zamanı ortaya çıxan yeni sovet tələbləri iki ölkə arasındakı münasibətlərdə bir qədər ayrılığın var olduğu məlum oldu. Konfransda SSRİ ilə Türkiyə arasında ciddi fikir ayrılıqlarının olduğu açıq şəkildə müzakirəyə səbəb oldu. Buna baxmayaraq, Sovet nümayəndələri müqavilənin mətnini imzaladılar. [3, səh. 475]

Müqavilə Türkiyənin Boğazlar üzərində ümumi üstünlüyünü təsdiqlədi. Türkiyənin Montrödəki zəfəri, Boğazları tamamilə nəzarət altına almasına şərait yaratdı. Sahillərinin yenidən silahlandırılması beynəlxalq ictimai rəydəki təsirini əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Həm də Türkiyənin bölgədə gücləndirdi. [4, səh. 20-21]

Qeyd etməliyə ki, SSRİ razılaşmadan qismən razı qaldı. Çünki, müqavilə ilə Qara dənizdə sahili olmayan ölkələrin döyüş gəmilərinin keçməsinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyulmuşdu. Sovet ordusu gəmiləri isə maneəsiz olaraq Aralıq dənizinə üzmək hüququnu əldə etmişdilər. Lakin Moskva ümumilikdə bunu özü üçün yetərli hesab etmirdi. [5, səh. 12]

Montrödən sonra əvvəlcə Türkiyə, sonra isə Sovet İttifaqı iki ölkənin rəsmiləri bir araya gələrək, bir növ pakt qurmaq üçün müxtəlif danışıqlar aparsalar da, müxtəlif səbəblərdən hər dəfə razılığa gəlmək mümkün olmadı. Hər dəfə SSRİ tərəfindən Boğazlar Anlaşmasının dəyişdirilməsi tələbləri iki tərəf arasında dərin uçuruma səbəb olurdu. Nəhayət Türkiyə və SSRİ 14 sentyabr 1937 -ci ildə Nyon Konfransına qatıldılar və Boğazlar məsələsi dünya dövlətləri ilə birlikdə müzakirə edildi. Nəhayət Aralıq dənizinin təhlükəsizliyi üçün imzalanan müqavilə ilə bir qərara gəldi. [6, səh. 117]

Vurğulamaq lazımdır ki, Nyon Konfransında Aralıq dənizinin təhlükəsizlik bölgələrinə bölünməsi və silahlı nəzarət postlarının qurulması təklif edildi. Bu postların idarə edilməsində Sovetlərə verilməsi nəzərdə tutulan rol, Atatürk və Türkiyə hakimiyyəti tərəfindən ziddiyyətli hesab edildi. Çünki Sovetlərə Egey dənizinin şimal hissəsini müdafiə etmələri məsləhət görülürdü. Sovetlər və İtaliya arasında mümkün bir gərginlik və qarşıdurma vəziyyətində Türkiyənin ortada qalması mümkün idi. Nəticədə, digər Balkan dövlətləri də bu vəziyyətdən narazılıqlarını ifadə etdilər. Bu bölgənin ilk növbədə İngiltərə və Fransa, sonra isə kiçik Balkan dövlətlərinə ehtiyac olduğu halda Sovetlər tərəfindən müdafiə ediləcəyi qərara alındı. İtaliyaya Aralıq dənizinin müdafiəsində də rol verildi. Nyon Konfransı zamanı Türkiyə İngilislərə yaxınlaşdı və Sovetlərdən ayrılmağa başladığını göstərərək birlikdə hərəkət etdi. Bu konfransdan sonra Türkiyə Qərb dövlətləri ilə əlaqələrini daha yüksək səviyyəyə qaldırdı. SSRİ - Türkiyə münasibətləri isə soyumağa başladı. İnönün baş nazir postunu tərk etməsi bunu daha da sürətləndirdi. Beləki, yeni hökuməti qurmaq vəzifəsi Celal Bayara verildi. Bu dövrdə münasibətlər pozulma prosesinə girdi. SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri V. Molotovun Türkiyənin qurulmasının 15-ci ildönümü münasibətilə Baş nazir Celal Bayara göndərdiyi təbrik məktubunda bu səbəbdən son dərəcə soyuq idi. Bu təbrik yalnız bir cümlədən ibarət idi. [5, səh. 12]

Nəticə də, 1938-ci ildə İzmir və Qarsdakı Sovet konsulluqları, Odessa, Bakı, Gümrü (Leninakan) və İrəvandakı Türk konsulluqları bağlandı. Lakin SSRİ -nin İstanbuldakı konsulluqları və Batumdakı Türk konsulluqları fəaliyyətlərini davam etdirdilər. İki ölkə arasında ticarət dövryyəsi də azaldı. [5, səh. 12]

Atatürkün 10 noyabr 1938-ci il tarixdə vəfat etməsindən sonra İsmət İnönü Türkiyə Respublikasının Prezidenti seçildi. İsmet İnönü, Mustafa Kamal Atatürkün ölümündən sonra təxminən 12 il Prezident olaraq çalışdı. O, daxili və xarici siyasət təbiiqetmələri ilə Türkiyə siyasi tarixində əhəmiyyətli izlər qoydu. [7, səh. 572-573] İnönünün ehtiyatlı qərar vermə xüsusiyyəti Atatürk Dövründə onun "İkinci Adam" unvanını almasına səbəb olmuşdu. İkinci Dünya Müharibəsi dövründə Onun yürütdüyü daxili və xarici siyasət Türkiyənin iqtisadi və hərbi yaralar almadan xilas ola bilməsinə kömək olmuşdu. İnönü Atatürkün müharibədən yeni çıxan Türkiyəni müharibəyə daxil etməmək siyasətini bilərək, Atatürk xarici siyasət anlayışına nə qədər yaxın olduğunu göstərdi. [8, səh. 247-253]

Onu da söyləməliyə ki, 1937-1938-ci illər İkinci Dünya Müharibəsinin ayaqlarının səsinin eşidildiyi tarixlərdir. Bu prosesdə həm Türkiyə, həm də Sovet İttifaqı Avropa dövlətləri ilə əlaqə quraraq ölkələrinin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışırdılar. Bununla bərabər, bu illərdə SSRİ-Türkiyə münasibətlərində də bir qədər durğun illər olduğunu söyləyə bilərik.

İkinci Dünya Müharibəsi başlamazdan əvvəl ümumi bir qiymətləndirmə aparsaq, Türkiyə 30-cu illərdə Avropada inkişaf edən siyasəti çox yaxşı izlədi. Revizionist və antirevizionist qruplarla münasibətlərində tarazlığı çox yaxşı qorudu. SSRİ və Türkiyə İngiltərə, Fransa və Almaniya ilə danışıqlar aparırdı. Bu məqamda Türkiyə apardığı danışıqlar barədə Sovetlərə

məlumat verərkən, Sovetlər Türkiyəni öz ikili danışıqları barədə məlumatlandırmaqdan yayındı.

Bu münasibətlər fonunda Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi, 4 may 1939-cu ildə xaricdəki səfirliklərinə bildiriş məktulları göndərdi. Bildirişin mətinindən məlum olur ki, Avropada başlayacaq hər hası bir müharibədə Türkiyə İngiltərə-Fransa və SSRİ ilə əlaqələrin əsasını təyin etmişdi. Buna görə də Türkiyə, İngilislərə və Fransızlara yaxın bir siyasət izləməkdə olacaqdı. Sovetlərlə mövcud dostluğunu daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasını zəruri hesab edəcəkdı. [9, səh. 25-26]

Bu arada SSRİ-də öz təhlükəsizliyini düşünərək avropa dövlətləri ilə münasibətlərini formalaşdırmaqda idi. Buun bariz nümunəsini SSRİ Almaniyası arasında imzalanan müqavilədə görə bilərik. Almaniyanın xarici işlər naziri Yoahim von Ribbentrop və Sovet həmkarı Molotov arasında 1939-cu il 23 avqustda Moskvada on illik qarşılıqlı sülh müqaviləsi imzalandı. Bu razılaşmadan dərhal sonra Türkiyənin xarici işlər naziri Şükrü Saraçoğlu Moskvaya getdi. Sovetlərin irəli sürdüyü tələblər həm Türk-Sovet münasibətlərini sarsıtdı, həm də Türkiyəni müttəfiqinin səmimiyyətini şübhə altına almağa məcbur etdi. Saraçoğluna, Sovetlərin Qars və Ardahan kimi Türk torpaqları üzərində hüquqları olduğunu söylədilər. İngiltərə və Fransa ilə hərbi razılaşmaların Türkiyə milli maraqlarına uyğun olduğunu anlayaraq, Türkiyə Sovetlərin təkliflərini rədd etdi. Çünki Türk dövlət adamları, Stalinin Polşanın yarısını işğal etməklə kifayətlənməyəcəyini çox yaxşı bildirdilər. Bununlada Saraçoğlunun Moskvadakı görüşləri bitdi. [5, səh. 13-14]

Nəhayət Almaniya 1 sentyabr 1939-cu il tarixində Polşaya hücum edərək, İkinci Dünya Müharibəsini başlatdı. Müharibədən əvvəl Türkiyə ilə Sovet İttifaqı arasında 1939-cu ilin aprelində başlayan bəzi danışıqlar oldu. Qarşılıqlı ittifaq müqaviləsi nəzərdən keçirildi. Danışıqlar zamanı hər iki dövlət inkişaf etməkdə olan Avropa siyasi vəziyyətini izləyirdi. Türkiyə İngiltərə və Fransaya yaxınlaşarkən, Sovet İttifaqı Almaniyağa daha yaxın idi. Bu dövrdə yenə də SSRİ ilə razılığa gəlməyə çalışan Türkiyə, sentyabrın 5 -də SSRİ xarici işlər naziri Molotovdan Türkiyə səfirinə, dəyişən dünya şəraitində əlaqələrin fərqli bir şəkildə həll edilməsi lazım olduğu cavabını aldı. [6, səh. 214] Sovet tərəfi Türkiyədən boğazların statusunun dəyişdirilməsini və onlara bir baza verilməsini tələbini davam etdirirdi. Sovetlərin bu tələbi qarşısında Türkiyə İngiltərə-Fransız oxunda xarici siyasətdə bir tarazlıq istədi. Bu ölkələrlə ittifaq qurdu. Sovetlərin Türkiyəyə basqıları bütün müharibə boyu davam etdəcəkdı. Bu istəklər Türk siyasi tarixində Qərb blokunda təhlükəsizlik axtarışının əsas səbəbi idi. Təhlükəsizlik axtarışlarının qərb oxunda əvvəlcə İngilislərə, sonra ABŞ tərəfə yönəldi. Nəticədə İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Türkiyənin izləyəcəyi balanslaşdırılmış siyasətinin ana xətti dost-düşmən anlayışının qeyri-müəyyənliyi içərisində həyata keçirildi.

Bu zaman kəsiyində həm də, Dünya Müharibəsində iştirak edən və etməyən bütün dövlətlər hesablamalarında Türkiyənin əhəmiyyətini və yerini çox yaşı dərk etməkdə idilər. Türkiyə isə buna uyğun olaraq bir mövqe tutmuşdu. Təbii olaraq, ilk növbədə, bu dövlətlərin müxtəlif məqsədlər üçün təzyiqlər, vədlər və təhdidləri ilə üzləşəcəyində bilirdi.

Yuxarıda qeyd edilənlərə uyğun olaraq, İkinci Dünya Müharibəsi dövründə Türk xarici siyasətinin əsas prinsipi isə müharibəyə girməmək, nəyin bahasına olursa olsun müharibədən kənarda qalmaq idi. Xarici siyasətə belə bir prinsipi tətbiq edənlər, xüsusən İsmet Paşa, bu siyasəti Məclis, partiya və ictimaiyyət xaricində aparırdılar. Türkiyənin müharibədən kənarda qalma prioritetləri və Balkanlarda müharibənin yayılmasının qarşısını almaq üçün işə başladı. Bu baxımdan İnönü, Türkiyənin müxtəlif regional ittifaqlara yönləməsi siyasətini izləməsini qəbul etdi. Türkiyə, qopacaq olan böyük bir müharibəyə qarşı regional önləmələr almış və qonşularından doğa biləcək təhlükələri əngəlləməyə çalışmışdı. [10, səh. 347]

SSRİ-Türkiyə dostluğu İkinci Dünya Müharibəsinin yaratdığı böhranla tamamilə sarsıldı. Qarşılıqlı münasibətlərdə durğunluq dövrü başladı. Müharibə dövründə İngiltərə dövləti bu dostluğun pozulmasını istəmirdi. İngiltərənin Moskvadakı səfiri, dostluq əlaqələri

olan Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasındakı əlaqələri yaxşılaşdırmağa çalışır və Stalinlə belə görüşlər keçirdi. Lakin bu görüşlərdə bir nəticə vermədi.

1939-cu il oktyabrın 19-da Ankarada Türkiyə-İngiltərə-Fransa üçlü ittifaq müqaviləsi imzalandı. Bu ittifaq müqaviləsi, Moskvanın qəzəblənməsinə səbəb oldu. Molotov bu müqaviləni sərt şəkildə tənqid etdi. Sovet Teleqraf Agentliyi bu məsələ ilə bağlı rəsmi açıqlama yayır. Sovet mətbuat orqanlarının yenidən hərəkətə keçməsinə, təbliğat və manipulyasiya etməsinə səbəb olur. Türkiyəyə qarşı sərt bəyanatlar Moskvadan gəlməyə başladı. Bununla da ikitərəfli əlaqələr daha da gərginləşdi. [10, səh. 14]

Türkiyənin xarici siyasətinə qarşı irəli sürülən bu mənfi iddialar qəbul edilsə də, SSRİ-nin hələ də Türkiyənin dostluğunu itirmək istəmədiyi açıqca görsənməkdə idi. Türkiyə hakimiyyəti isə 1939-cu ilə qədər xarici siyasətdə heç vaxt sovet reallığını gözdən qaçırmamışdı. Apardıqları təmaslarda keçmiş müttəfiqlərinin xüsusi ilə SSRİ-nin maraqlarını öz maraqları ilə birlikdə gündəmə gətirmişdi. Sovetlərə qarşı heç bir ittifaqa girməmişdi.

1940-cı ilin aprelində Xarici Əlaqələr Xalq Komissarının müavini V. Potyomkin Ankaraya gəldi. Boğazlar haqqında razılaşmaya baxmayaraq, SSRİ orada hərbi bazalar qurmaq üçün güzəştlər əldə etməyi qarşısına məqsəd qoyduğu üçün bu məsələni yenidən gündəmə gətirdi. Türkiyə isə həmişə olduğu kimi, bu təklifi qəbul etmədi. Bunun üzərinə 1940 -cı il iyulun 1-də Stalin: “Türkiyə ilə əlaqələr yaxşılaşa bilər. . . . Ancaq boğazların nəzarəti problem həll olunmalıdır” deyə öz niyətlərini açıqca bəyan etdir. Bununla yanaşı həmin dövrdə Moskvadakı Türkiyə səfiri Haydar Aktay, İngilislərin boğazlar problemindən istifadə edərək ruslarla razılığa gəlmək ehtimalına diqqət çəkir. Həmçinin 1940-cı ilin noyabrında Berlində keçirilən Molotov-Ribbentrop danışıqlarında da, Molotov “Boğazlar müqaviləsində Sovetlərin xeyrinə dəyişiklik” olduğunu vurğuladı. [11, səh. 234] Davamı olaraq, 1940 -cı ilin noyabrında Bolqarıstan səfiri tərəfindən rəsmi olaraq Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə bildirildi ki, Sovetlər bolqarlara Avropa Türkiyəsində Bolqarıstan ambisiyalarının həyata keçirilməsinə kömək edəcəklərini bildirən bir memorandum” verdilər. [12.]

Bu proseslər kontekstində baxsaq görürük ki, SSRİ Türkiyəyə qarşı nisbətən soyuq bir siyasət yürütsə də, Türkiyənin digər dövlətlərlə yaxınlaşacağından qoruxurdu. Bir şəkildə dünya müharibəsinə qarışacağı hər zaman onu narahat edirdi. Sovetlərin soyuq münasibəti qarşısında Türkiyənin isə pis bir şəkildə Sovet hücumuna məruz qalacağı gözləntisi vardı. Bunu hiss edən Sovet hakimiyyəti 9 Mart 1941 -ci ildə Türkiyəyə belə bir məlumat məktubu göndərdi: “Türkiyə hər hansı bir xarici dövlət tərəfindən təcavüzə və torpaqlarını silahla müdafiə etmək məcburiyyətində qalarsa Sovet İttifaqının da Türkiyəyə təcavüz edəcəyi qorxusu onlara aydındır. Bunun Sovet Hökumətinin mövqeyinə uyğun olmadığını və əksinə Türkiyə ilə mövcud olan təcavüz etməmək paktına əsaslanaraq, Sovet İttifaqının bitərəfliliyinə arxalana bilər.” [6, səh. 222-223] Göründüyü kimi, SSRİ-Türkiyə münasibətləri nə qədər soyuq olsada, SSRİ Türkiyənin ondan qorxmamasına və neytral qalmasına çalışmışdı.

Müharibənin coğrafiyası böyüdükcə ölkələr də yeni strategiyalar hazırlayırdılar. Bu dövrdə, xüsusən Alman-İtalyan-Yapon paktına yaxın olan SSRİ və Türkiyənin gələcəyi ilə bağlı planlar hazırlayırdılar. [6, səh. 214 Bu da onu göstərir ki, əslində müharibənin ilk dövrlərində SSRİ və Türkiyə Almaniya daha yaxın görsənirdi. Lakin müddətdə Türkiyə, İtaliya təhdidinə qarşı olaraq İngiltərəni müttəfiq seçdi. Türkiyənin İngiltərə ilə yaxınlaşması, SSRİ və ABŞ-ı narahat etdi. Bununla bərabər Türkiyənin müharibə içərisinə girməməsinin və hər iki müharibə tərəfləri baxımından üstünlükləri var idi. Türkiyə də hər iki qrupla da razılaşmanın yollarını axtarırdı.

SSRİ isə Polşa, Finlandiya və Baltikyanı ölkələrlə işləri yolunda getdiyi üçün, get-gedə Türkiyəyə münasibətini gündən-günə sərtləşdirdi. Tədricən Montrö Sazişinin yenidən qurulmasını daha çox tələb etməyə niyətləndi. [13, səh. 165]

Bütün bu siyasi proseslər baş verərkən, 1941-ci ilin mart ayına gəlindiyində SSRİ və Türkiyə münasibətlərini dostluq çərçivəsində bərpa etməyə borclu olduqlarını hiss etdilər. Bunun əsas

səbəbi Almanıyanın SSRİ-yə hücum etməsi təhlükəsi idi. Ankarada aparılan danışıqlar nəticəsində Türkiyə ilə SSRİ arasında təcavüz etməmək haqqında protokol hazırlandı. Bundan sonra Moskva qəzetlərində Türkiyəyə qarşı düşmənçilik yaradan məqalələrin dərc edilməsi dayandırıldı. [5, səh. 15]

Bu arada Türkiyə 18 iyun 1941-ci ildə Balkanlara soxulan və qapıya çatan Almanlarla “Türk-Alman Hücumətməmə Paktı”-nı imzaladı. ABŞ, Türkiyəni strateji bir ölkə olaraq itirməkdən qorxaraq, bunun qarşısını almaq üçün bir daha İngiltərə üzərindən Türkiyəyə kömək edəcəyini açıqladı. [14, səh. 145-147]

Bütün bu hadisələr baş verərkən, nəhayət gözlənilən oldu. Almanıya 22 iyun 1941 -ci ildə SSRİ-yə müharibə elan etdi. [13, səh. 165] Müharibə başlayan kimi İngiltərə ilə SSRİ arasında müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin gizli müddəaları və torpaqlarındakı hiylələrdən narahat olan Türk Hökumətini razı salmaq üçün hər iki dövlət Türkiyəyə etimad notası verdi: “Sovet Sosialist Respublikaları Birliyi Hökuməti Türkiyəyə olan sadıqlığını təsdiqlədi. Monterö müqaviləsi və Türk hökumətinin Boğazlar üzərində heç bir təcavüzkar niyyətinin və tələbi olmadığını təsdiqlədi. Böyük Britaniya Əlahəzrət Hökuməti, Türkiyə Respublikasının ərazi bütövlüyünə ciddi şəkildə hörmət etməyə hazırdır.” deyə bildirdi. [6, səh. 241]

SSRİ-Almanıya müharibəsi başladıqdan dərhal sonra Türkiyənin Moskvadakı səfiri Haydar Aktay iyunun 26-da SSRİ xarici işlər komissarının müavini V.Vışinski ilə görüşdü. Türkiyənin müharibədə bitərəf olacağını bəyan etdi. Sovet ordusu cəbhədə mövqelərini möhkəmləndirənə qədər Moskva Türkiyəyə münasibətini dəyişmədi. Lakin Stalinqrad ətrafında baş verən qarşıdurmalardakı qələbələrdən sonra SSRİ Türkiyəyə münasibətində dönüşlər başladı. Sovetlər Türkiyənin anti-Hitler koalisiyası ölkələrinə yaxınlaşmasının qarşısını almaq üçün hər cür cəhd göstərdilər. SSRİ Xarici İşlər Xalq Komissarı Molotov, 24 Mart 1943 -cü ildə Türkiyə Səfiri Səlim Sarperi qəbul edərkən, Türkiyə ilə SSRİ arasında birgə addımların atılmasının vaxtının hələ gəlmədiyini söylədi. [5, səh. 15]

İngiltərə və Sovet İttifaqının “Türkiyə müharibədə iştirak etməlidir” fikri və təzyiqləri artdı. [2, səh. 171-178] Bunun ardınca üç böyük dövlətin - İngiltərə, SSRİ və ABŞ-ın dövlət başçıları, Çörçil, Stalin və Ruzveltin 1 dekabr 1943-cü il Tehran [10, səh. 480] görüşünün nəticələrinə görə Türkiyə çətin vəziyyətə düşdü. Çünki Tehran Konfransında İngiltərə və Sovet İttifaqı ilə bərabər ABŞ-da Türkiyənin 1943-cü ilin sonuna kimi müharibədə iştirakı üçün bir fikir birliyinə gəlmişdi. [5, səh. 15]

Türk rəhbərliyi 1944 -cü ilin mayında Sovet İttifaqına siyasi ittifaq təklif etdi. Sovetlər bunun qarşılığında Türkiyədən Almanıya ilə bütün əlaqələrini kəsməsini tələb etdilər. [5, səh. 15] Artıq Türkiyədə də, Almanıyanın və müttəfiqlərinin məğlub olacağı anlaşımağa başlanmışdı. Müharibədən sonra ortaya çıxacaq dünya platformasında söz sahibi olmaq və milli maraqlarını qorumaq üçün Türkiyə 2 Avqust 1944-cü ildə Almanıya ilə diplomatik və iqtisadi əlaqələrini kəsdi. [15, səh. 307]

4-11 fevral 1945 tarixlərində baş tutan və Yalta Konfransı olaraq tarixə düşən toplantıda, müharibədən sonra yaradılacaq təsir bölgələri və San-Fransisko Konfransına hansı dövlətlərin dəvət ediləcəyi qərara alındı. [16, səh. 249] ABŞ, İngiltərə və Sovet İttifaqı Yalta konfransında bir araya gələrək müharibədən sonrakı dünyanın yenidən qurulması qaydasını və əməkdaşlıq imkanlarını müzakirə etdilər. [17, səh. 46-51] Bir çox qərarlar qəbul etdilər.

Türkiyə ilə bağlı yaxşı niyyəti olmayan SSRİ yanaşmalarının ilk siqnalları 4-11 fevral 1945-ci il tarixlərində keçirilən Yalta Konfransında özünü göstərdi. Konfrans zamanı Sovet lideri İosif Stalin, Montrö Boğazlar Konvensiyasının öz qüvvəsini itirdiyini və yenilənməsi lazım olduğunu söylədi. [18, səh. 266] ABŞ prezidenti Franklin Ruzvelt Stalinin təklifini bəyəndi. Bildirdi ki, ruslar isti dənizlərə rahat enmək hüququna malik olmalıdırlar. İngiltərə Baş naziri Uinston Çörçill isə daha ehtiyatlı yanaşdı. Bu dəyişikliklərin Türkiyənin müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə uyğun olaraq edilməsini istədi. [19, səh. 137]

Sovet İttifaqının tələbi ilə Türkiyə Boğazları məsələsi də konfransın proqramına salındı. Bu məsələ isə Türkiyəni bir başa əlaqələndirirdi. ABŞ və İngiltərə Sovet İttifaqının Boğaz rejiminin yenilənməsinin və dəyişdirilməsinin lazım olduğu fikri ilə razılaşdı. Bu şərtlər Türkiyə üçün xoşagəlməz bir qərar verməsi arzusunu formalaşdırdı. Baxmayaraq ki, ABŞ Türkiyə münasibətləri müsbət müstəvidə inkişaf edirdi. Türkiyə hər zaman Boğazlarda ABŞ üçün lazımı şərtləri sağlamışdı. [17, səh. 46-51]

Türkiyə bu məsələ haqqında ABŞ-ın münasibətini bilmək istədi. ABŞ, o dövrdə Uzaq Şərqlə maraqlandığı üçün ABŞ Sovet ikitərəfli münasibətləri çərçivəsində öz istəklərini qiymətləndirərək bu məsələyə reaksiya vermək istəmədi. [20, səh. 273]

Yalta Konfransında alınan qərarlara uyğun olaraq, müharibədən sonrakı formalaşmalardan uzaq qalmaq istəməyən Türkiyə 23 fevral 1945-ci ildə Yaponiya və Almaniyaya müharibə elan etdi.

Yalta Konfransından sonra Rusiya tərəfi Türkiyəyə qarşı daha aydın bir ton nümayiş etdirməyə başladı. 24 fevral 1945 -ci ildə Türkiyənin Moskva səfiri Səlim Sarperə SSRİ xarici işlər naziri Vyacheslav Molotov arasında görüş keçirildi. Molotov görüşlərdə boğazları ikitərəfli şəkildə müzakirə etmək istədiyini bildirdi. Sarper, Montrö Boğazları Konvensiyasının çoxtərəfli bir razılaşma olduğunu ifadə edərək, təklifə isti baxa bilməyəcəklərini ifadə etdi. [21, səh. 276]

Eləcə də, Yaponiya və Almaniyaya müharibə elan edilməsi nəticəsində San-Fransisko Konfransına dəvət olunma haqqını qazanan Türkiyə, Sovet Xarici İşlər naziri Molotovun 19 Mart 1945 -ci ildə Türkiyənin Moskvadakı səfiri Səlim Sarperə verdiyi nota ilə olduqca təəccübləndi. Notada 17 dekabr 1925-ci ildən etibarən qüvvədə olan “Türk-Sovet Dostluq və Bitərəfli Mükaviləsinin” dəyişən dünya şəraiti nəticəsində funksiyasını itirdiyindən və təkmilləşdirilməsindən bəhs edilir. Sovet hökuməti mükavilə müddəti bitdikdən sonra onu ləğv etmək istəyir deyərək bəhs edilir. [6, səh. 276] Bu notanı aldıqdan sonra Türkiyə Hökuməti iki ölkə arasındakı əlaqələri yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra danışıqlar apardı. Türkiyənin istəyi, 1925-ci il mükaviləsinə əvəz edəcək və günün şərtlərini əhatə edən yeni bir razılaşma əldə etmək idi. Səfir Sarper və Molotov bu problemləri müzakirə etmək üçün 7 iyun 1945-ci ildə Moskvada bir araya gəldilər. [5, səh. 16] SSRİ yeni bir razılaşma, yeni bir sərhəd tənzimlənməsi, Qarsın, Ardahanın Sovet İttifaqına buraxılmasını, Montöre Anlaşmasını yenidən təşkil edilməsini və Boğazlarda Sovet bazalarının qurulmasını istəyirdi. SSRİ-nin bu istəklərini həyata keçirmək üçün Molotov bildirirdi ki, Ruslara görə, 1921-ci il martın 16-da Moskva mükaviləsi imzalananda Rusiya zəif idi. Ona görə də, Türkiyəyə ərazi güzəştləri etmişdi. O vaxt təyin olunan Türk-Sovet sərhədində SSRİ-nin xeyrinə düzəlişlər edilməlidir. [17, səh. 56] Qars və Ərdahan Gürcüstan və Ermənistanə verilməlidir. Həmçinin Sovet Rusiyasının Boğazların müdafiəsindən əmin olmaq istəyir. Ona görə də, Türkiyənin boğazları nə qədər qoruya biləcəyini Səfir Sarperdən soruşur. Sarper isə boğazları bacardıqları qədər qoruyacaqlarını və Türkiyənin təhlükəsizliyi təhlükə altında düşdükdə isə, o dövrün şərtləri altında SSRİ-dən silah və materiallar alaraq boğazların təhlükəsizliyini artırma biləcəklərini söylədi. [21, səh. 284-285] Molotov boğazların Türkiyə-SSRİ-nin birgə müdafiəsi altına alınmasını və Sovet İttifaqına Boğazlarda quru və dəniz bazalarının verilməsini açıq şəkildə tələb edirdi. Molotov həm də, Boğazlarla əlaqədar bir tənzimləmə edilməzdən əvvəl Türkiyə ilə SSRİ arasında razılaşaraq birgə hərəkət etmələrinin doğru olacağını ifadə etdi. Bunun üzərinə Sarper, Molotova söylədi ki, digər dövlətləri şübhə altına alacaq belə bir razılaşmanın doğru olmayacaqdır. Türkiyə belə bir razılaşmanı qəbul etməyəcəkdir. [22, səh. 103] Görüşün sonunda Molotov Boğazlarda təhlükəsizliyin Türkiyənin iradəsinə və gücünə buraxıla bilməyəcəyini bildirdi. SSRİ-nin təklif etdiyi yeni mükavilə ilə bağlı təkliflərinin qəbul edilməsini istəyirdi.

Bu görüşdə Türkiyə qəbul edə bilməyəcəyi təkliflərlə qarşılaşdı. Türkiyədə böyük bir sürpriz və reaksiya ilə qarşılanan bu təkliflər, əlbəttə ki, Türk Hökuməti tərəfindən qəbul edilmədi. Bu narazılıq barədə dərhal SSRİ Hökumətinə bildirildi.

1945-ci il iyunun 18-də ikinci dəfə bir araya gələn Molotov-Sarper ikilisi eyni mövzuları yenidən müzakirə etdi. Sovetlər tələblərini təkid etdikdə heç bir razılıq olmadan görüşü bitirdilər.[5, səh. 16] Molotov ilk görüşdən əlavə, Gürcüstan və Ermənistanın hüquqlarının SSRİ tərəfindən qorunacağını açıq şəkildə ifadə etdi. [23, səh. 121-122]

5 iyul 1945 -ci ildə İngiltərə, SSRİ-nin tələblərinin səhv olduğunu və Türkiyənin ərazi bütövlüyünə qarşı hərəkətinin yaxşı qarşılanmayacağını bildirən bir bəyanatı SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinə yolladı. Sovetlər bu xəbərdarlığa cavab vermədi. [21, səh. 287-290]

Türkiyə isə SSRİ-nin istəklərinə qarşı ABŞ-ın fikrini bilmək istədi. Çünki, bu ölkənin Türkiyənin xeyrinə verəcəyi açıqlamanın Sovet Rusiyası üçün daha təsirli olacağına inanırdı. 7 iyul 1945-ci ildə ABŞ Dövlət Departamenti Türkiyə-SSRİ münasibətlərinin dostcasına davam etdiyini və heç bir təhlükənin olmadığını bəyan etdi. Beləliklə, ABŞ Türkiyənin SSRİ-yə qarşı mövqe nümayiş etdirmək istəyini heç də xoş qarşılamadığını açıq şəkildə ifadə etdi. [17, səh. 58-59]

ABŞ, İngiltərə və Sovet Rusiyasının iştirakı ilə 17 - 25 iyul və 28 iyul - 2 Avqust 1945 tarixlərində Berlində Potsdam Konfransı keçirildi. 17 iyul 1945-ci ildə toplanan Potsdam Konfransının mövzusu yenə müharibədən sonrakı dünya nizamı ilə əlaqədar idi. [16, səh. 249] SSRİ-Türkiyə münasibətləri dafələrlə müzakirə edildi. Konfransın 6-cı sessiyasında Boğazlar məsələsi gündəmə gətirildi. Çörçill Sovet gəmilərinin boğazlardan sərbəst keçməsinə isti yanaşsa da, Türkiyəni narahat etməməyi üstün tutdu. [24, səh. 51] Çünki Boğazlardan Sovet gəmilərinin sərbəst keçməsi İngiltərənin də maraqlarına uyğun deyildi. O Aralıq dənizində nüfuzunu itirə bilərdi. Konfransda Stalin özü Türkiyə ilə bağlı fikir və təkliflərini dünya ictimai fikrinə, daha doğrusu, müharibənin qalib dövlətlərinin rəyinə təqdim etdi. Sovet İttifaqı ticarət və hərbi gəmilərinin hər zaman Boğazlardan sərbəst keçməsinə tələb etdi. Eləcə də, Sovet İttifaqının Boğazlardakı marağına, yalnız Türkiyə ilə ikitərəfli bir problem olaraq baxılmasını və Boğazlarda dəniz və quru bazalarının yaradılmasını istədi. Stalinin belə hərbi bazaların yaradılmasını istəməsi geniş müzakirələrə səbəb oldu. Çörçill bunu qəbul etməyərək Türk Boğazlar məsələsinin ABŞ-ı və bütün dünyanı əlaqələndirdiyini İngiltərə və ABŞ-ın da bu müzakirələrə qoşulmasının vacib olduğunu söylədi. [2, səh. 195-196] Truman boğazların beynəlxalq su yolları kimi qəbul edilməsini istəyirdi. ABŞ və İngiltərənin SSRİ gəmilərinin boğazlardan keçməsinin üç böyük dövlətin və boğazlarla əlaqəli digər ölkələrin güvəncəsi ilə keçməni təmin etmək təklifi Stalin tərəfindən rədd edildi. [23, səh. 123] Ortaq bir fikir razılaşdırıla bilmədikdə, hər üç tərəfin fikirlərinin ayrı-ayrılıqda Türkiyəyə bildirəcəyinə qərar verildi. Bu tələb ABŞ və İngiltərə tərəfindən məmnuniyyətlə qarşılandı. Nəticə də, hər üç dövlət - ABŞ, İngiltərə və SSRİ Türkiyəyə Boğazlar məsələsinə dair öz görüşlərini göndərdilər. Birbaşa Türkiyə hökuməti ilə danışıqlar aparmağa qərar verildi. [25, səh. 280]

İngiltərə, Potsdam Konfransında alınan qərara əsasən, 1 noyabr 1945-ci ildə fikirlərini özündə əks etdirən notanı Türkiyəyə çatdırdı. Bu qeyddə, Boğazlar məsələsinin Sovetlər və Türkiyə arasında deyil, beynəlxalq bir konfransda müzakirə edilməsi lazım olduğu ifadə edildi. [23, səh. 123]

ABŞ, Boğazlardakı dəyişkən mövqeyini Türkiyəyə göndərdiyi 2 noyabr 1945 -ci il tarixli bir notada ortaya qoydu. [17, səh. 64-62] Bu notada, ABŞ-ın boğazlardan sərbəst keçmək mövzusunda həssas olduğu bildirildi. Türk Boğazları ilə əlaqədar alınacaq qərarın beynəlxalq təhlükəsizliyi artıracaq bir şəkildə olması lazım olduğu ifadə edildi. ABŞ, mövzu ilə əlaqədar bir konfransa dəvət alacağı təqdirdə iştirak etmək istəyini ifadə edərək, boğazlarda ciddi dəyişikliklər etmək fikrindən əl çəkdiyini söylədi. [26, səh. 212-213]

Türkiyə ABŞ -in notasını alqışladı. Sovetlərlə razılaşmaq üçün yollar axtaran ABŞ-ı qıcıqlandıracaq bir yanaşmadan uzaq durmağa çalışdı. Sovet tərəfi isə ABŞ notasını qəti şəkildə rədd etdi. [23, səh. 124]

8 Avqust 1946-cı ildə Sovet İttifaqı Boğazlarla əlaqədar olaraq Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinə yenidən nota verdi. [6, səh. 305] Notadakı şərtlər aşağıdakı kimi idi:

1. Boğazlar həmişə bütün ölkələrin ticarət gəmilərinə açıq olmalıdır.
2. Boğazlar Qara dəniz dövlətlərinin döyüş gəmilərinə həmişə açıq olmalıdır.
3. Qara dənizdə sahili olmayan dövlətlərin döyüş gəmiləri Xüsusi hallar istisna olmaqla, boğazlardan keçməsi qadağan edilməlidir.
4. Boğazlar rejiminin təyin edilməsi Türkiyə və digər Qara dəniz dövlətlərinin səlahiyyətində olmalıdır.
5. Türkiyə və SSRİ bu rejimin tətbiqini və Boğazların müdafiəsini birgə həyata keçirməlidir. [21, səh. 287-290]

Notanın beşinci maddəsi ilk növbədə reaksiyalarla qarşılandı. Ruslar bu maddə ilə Boğazlar üzərində nəzarəti ələ keçirməyi açıq şəkildə məqsəd qoymuşdular. [23, səh. 127] Bu notayla SSRİ Çar Rusiyasının işğalçı siyasətini, I Pyotrun açıq və isti dənizlərə çıxmaq, Bosfor və Çanaqqala boğazlarını ələ keçirmək barədə vəsiyyətini əks etdirdilər. [5, səh. 17] Türkiyə Sovet notasına cavab verməzdən əvvəl ABŞ və İngiltərənin fikirlərini öyrənmək istədi. Amerika Birləşmiş Ştatları nota məsələsi ilə yaxından maraqlandı. Məsələ 15 Avqust 1946 -cı ildə Ağ Evdə keçirilən toplantıda gündəmə gətirildi. Türkiyəyə qarşı bir hücum olarsa, ABŞ birbaşa Türkiyəyə dəstək verməlidir fikirləri qəbul edildi. [27, səh. 56]

7 Avqust 1946-cı il tarixli Sovet notasına Türkiyədən şiddətlə rədd cavabı verildi. Lakin 24 sentyabrdan 25-nə keçən gecə Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə yeni bir SSRİ notası gəldi. [18, səh. 423-428] Notada Türkiyənin bu münasibətinin, dostluq müqaviləsi imzalamaq istəyinə uyğun olmadığı bildirildi. Sovet tərəfinin Boğazlarla bağlı konfransın çağırılmasının əleyhinə olmadığı, lakin konfransdan əvvəl bu məsələnin Türkiyə ilə ətraflı müzakirə edilməsinin uyğun olacağı qeyd edilmişdi. [23, səh. 128-129] Bununla bərabər 24 sentyabr 1946-cı il tarixli notada, Qars, Ardahan və Trabzonun da daxil olduğu əraziləri və Boğazlar üzərində nəzarəti tələb etməklə təcavüzkar niyyətini açıq şəkildə göstərdi. Notanın verildiyi vaxtda Sovet hərbi hissələri artıq SSRİ və Türkiyə sərhədlərində toplaşmağa və hazırlıqlara başlamışdı. [5, səh. 17]

Bu tarixdən sonra iki ölkə arasındakı münasibətlər xeyli gərginləşdi. 1946-cı ilin sonlarına doğru SSRİ Bolqarıstanda və Qafqazda, Türkiyə isə Pasinlər ətrafında hərbi birləşmələr toplamağa başladı.

Ümumilikdə Müttəfiq dövlətlər Potsdam Konfransında SSRİ-nin Türkiyədən ərazi istəyini, yalnız iki ölkə arasında bir problem olaraq görürdü. Lakin sonra Sovet İttifaqı dayanmasa, Sovet İttifaqı bölgədəki genişləndirmə siyasətini davam etdirərdi. Bu bağlamda Türk hökuməti, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü itirərdi. Türkiyə Sovet İttifaqı təhlükəsindən qorumaq üçün, Boğazlar məsələsinin həllini dəstəklədiyini bəyan edən ABŞ-dan dəstək almağa çalışdı.

25 oktyabr 1946 -cı ildə İngiltərə Yaxın Şərqi müdafiəsi üçün yeni bir plan bəyan etdi. [28, səh. 26] Türkiyənin bu plana daxil olmaq istəyi SSRİ-də böyük reaksiya və narazılıqla qarşılandı. Bununlada siyasi münasibətlərin gərgin olması digər platformalarda da özünü göstərdi. [28, səh. 28]

ABŞ və İngiltərə, SSRİ təhlükəsinin yayılma tendensiyasında olduğunu gördü. 9 oktyabr 1946-cı ildə Sovet Dövlətinə birlikdə boğazların hökmranlığının Türkiyədə olduğunu xatırladan bir nota verdilər. ABŞ və İngiltərənin birgə notasında Türkiyə ilə SSRİ arasında heç bir ikitərəfli danışıqlar prosesinin olmayacağı söyləndi. ABŞ və İngiltərənin də bu prosesdə iştirak etməli olduğu və Boğazlara qarşı bir hücum olacağı təqdirdə, bunun BMT Təhlükəsizlik Şurasına gətiriləcəyi ifadə edildi. [21, səh. 307]

Türkiyə isə İngiltərə və ABŞ-ın yanında olmasından məmnun olaraq, 18 oktyabr 1946-cı ildə SSRİ-yə ilk cavab notasına bənzər bir nota göndərirdi. Boğazların birgə müdafiəsinin Türkiyənin suveren hüququnun pozulması mənasına gəldiyi bildirildi. Ümumi müdafiə səbəbiylə xarici bir dövlət üçün bir baza qurulmasının tərəfdarı olmadığı bir daha SSRİ-yə xatırladıldı. [23, səh. 128-129]

Türkiyənin göndərdiyi cavab notasına Sovetlərdən cavab gəlmədi. Boğazlarla bağlı konfrans tələbi bir daha irəli sürülmədi və Montrö Boğazlar Konvensiyasının tətbiqinə davam edildi. [21, səh. 308]

SSRİ-Türkiyə münasibətlərini qısaca olaraq ümumiləşdirmək lazım gəlsə, qeyd etməliyik ki, hər iki ölkənin quruluş illəri bir-birinə yaxındır. Bu səbəbdən onlar arasındakı münasibətlər bu mərhələdə digər qarşı qüvvələrlə mübarizə apardıqları üçün 1917-ci ildə dostluqla başladı. Bu münasibətlərin məzmununda dövrün tələblərinə uyğun idi. 1920-ci illər ərzində daim irəliləyən və yüksələn bu əlaqələr, 1935-ci ilə qədər davam etmişdi. Sovet İttifaqı daxili problemlərini tamamilə aradan qaldıraraq global bir güc olmaq siyasətinə başlayanda isə, bu münasibətlər eyni şəkildə davam etdi. 1935-ci ildən sonra Sovet İttifaqı təsir dairəsini genişləndirmək və ideologiyasını dünyada yaymaq siyasətini qəbul etdi. SSRİ-nin tam fəaliyyət sahəsini təyin etdiyi illərdə İkinci Dünya Müharibəsi başladı. SSRİ müharibənin gətirdiyi şəraitdə yenidən Türkiyəyə yaxınlığını göstərdi. Müharibənin SSRİ-nin xeyrinə başa çatacağı Stalinqrad döyüşlərində anlaşıldıqdan sonra SSRİ-Türkiyə münasibətləri soyumağa başladı. Bunun səbəbi, SSRİ-nin artıq Türkiyənin köməyinə ehtiyacı olmadığını düşünməsi və Türkiyəni müharibədən sonra qurulacaq dünya nizamından kənarlaşdırmaq istəməsidir. Bunlarla bərabər Boğazlarda SSRİ-nin maraqlarının olması bu münasibətləri gərginləşdirmişdi.

Ədəbiyyat

1. İsmail Soysal, "Balkan Paktı (1934-1941)", Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, TTK Yayınları, Ankara 1985.
2. Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Atatürk və Türkiyə'nin Dış Politikası (1919 – 1938), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.
3. Montreux Boğazlar Konferansı Tutanaklar Belgeler, Çev: S.L. Meray-O.Olcay, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları No: 390, Ankara 1976.
4. Necati Sözüoğlu, Türk – Amerikan İlişkilerine Genel Bir Bakış (1923 – 1950), İstanbul, Fakülteler Matbaası; 1992.
5. Musa Qasımlı, Türkiyə-Sovyet Sosialist Cumhuriyetləri Birliyi ilişkileri 1960-1980. Türkiyə Türkçesine aktaran: Alpertunga Altaylı.– Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.
6. Kamuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri, TTK Yayınları, Ankara 1991.
7. Tarık Zafer Tunaya, Türkiyə'de Siyasi Partiler 1859-1952, ArbaYay.,2. Bakı, İstanbul 1995
8. ÖmerKürkçüoğlu, "Türk-İrak İlişkilerinde Son Gelişmeler", AÜSBF Dergisi, C.27, S.4, 1972.
9. Zeki Kuneralp, İkinci Dünya Harbi'nde Türk Dış Siyaseti: Dışişleri Bakanlığı'nın Onbir Telgrafi, İstanbul Matbaası, 1982.
10. Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990), 8. Baskı, C.1, TİB Yay., Ankara 1992.
11. Beddie and Sonniag, Nazi-Soviet Relations 1939-1941, s. 234.
12. Menemencioğlu'nun 30 Ocak 1942 tarihli mülakatı zaptı.
13. Liddel Hart, II. Dünya Savaşı Tarihi, C.I, Çev. Kerim Bağrıaçık, YKY Yayınları, İstanbul 2000.
14. Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965), Dış İşleri Bak. , Ankara 1968.
15. Osman Akandere, Milli Şef Dönemi, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
16. Selim Deringil, Denge Oyunu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
17. Haluk Ulman, Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947), Ankara 1961.

18. Feridun Cemal Erkin, Türk- Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Başnur Matbaası, Ankara, 1968.
19. Kamuran Gürün, Dış İlişkiler ve Türk Politikası, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1983.
20. Suat Bilge, Güç Komşuluk (Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964), Ankara, 1992.
21. Kamuran Gürün, Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953), TTK Basımevi, Ankara, 2010.
22. Nejat Eralp, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Boğazlar Sorunu, İngiliz ve Amerikan Basınındaki Akisleri", Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, 23-25 Ekim 1995, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.
23. Sabit Dokuyan. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yıl 9 Sayı 18 (Güz 2013).
24. Türkkaya Ataöv, Amerika, NATO ve Türkiye. Aydınlık Yayınevi, Ankara, 1969.
25. Cüneyt Arcayürek, İkinci Dünya Savaşı ve İki Cephe Türkiye. İstanbul, 2010
26. Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Ahmet Şükrü Esmer vd., Olaylarla Türk Dış Politikası (1919- 1973), Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.
27. Yusuf Sarıнай, Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve NATO'ya Girişi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
28. Feroz Ahmad – Bedia Turgay Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976.

USSR-TURKEY RELATIONS DURING THE SECOND WORLD WAR

Ismayilov Ismayil Akif

Summary

The process of development of history shows that the study of bilateral relations between the USSR and Turkey is still relevant today. Historical facts also show that the USSR and Turkey made extensive use of bilateral relations to take their place in the system of international relations. Soviet-Turkish relations until the mid-1930s can be characterized as entirely friendly and fraternal. The relations between the USSR and Turkey during the Second World War are very contradictory. Therefore, the goal is to study this period.

If we look at the USSR-Turkey relations in general during the Second World War, we can see that the USSR wanted Turkey to remain neutral until it joined the war in 1941. Therefore, the relations continued in a positive direction. This situation lasted until the Soviets began to defeat the German army. After the light of victory appeared on the horizon, the USSR began to pursue a new policy to keep Turkey neutral. Especially, in the problem with the Turkish Straits, they began to attack Turkey. In such an environment, USSR-Turkey relations became tense. There were even times when all relations came to a breaking point. The main reason for this is that the USSR no longer needs Turkey's help and wants to exclude Turkey from the post-war world order. At the same time, the political conflicts between the two countries showed social and economic problems. This aggravated the relationship.

ОТНОШЕНИЯ СССР И ТУРЦИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Исмаилов Исмаил Акиф оглы

Резюме

Процесс развития истории показывает, что изучение двусторонних отношений между СССР и Турцией актуально и сегодня. Исторические факты также показывают, что СССР и Турция широко использовали двусторонние отношения, чтобы занять свое место в системе международных отношений. Советско-турецкие отношения до середины 1930-х годов можно охарактеризовать как полностью дружеские и братские. Отношения между СССР и Турцией во время Второй мировой войны очень противоречивые. Поэтому есть необходимость изучить этот период.

Если мы посмотрим на отношения между СССР и Турцией в целом во время Второй мировой войны, мы увидим, что СССР хотел, чтобы Турция оставалась нейтральной до тех пор, пока она не вступила в войну в 1941 году. Таким образом, отношения продолжались в положительном направлении. Такая ситуация продолжалась до тех пор, пока Советы не начали разгромить немецкую армию. После того, как на горизонте появился свет победы, СССР начал проводить новую политику, направленную на сохранение нейтралитета Турции. Особенно, в проблеме с Турецкими проливами стали наступать на Турцию. В такой обстановке отношения между СССР и Турцией обострились. Были даже моменты, когда все отношения доходили до разрыва. Основная причина этого в том, что СССР больше не нуждается в помощи Турции и хочет исключить Турцию из послевоенного мироустройства. В то же время политические конфликты между двумя странами выявили социальные и экономические проблемы. Это обострило отношения.

Rəyçi: dos. V.R. Veysəlova

Ümumi tarix kafedrasının 10 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasının 01 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 30 sentyabr 2021-ci il.

UOT:94

AZƏRBAYCANIN GƏDƏBƏY BÖLGƏSİNİN ERKƏN ORTA ƏSRLƏR TARİXİ – COĞRAFIYASI

Mehdiyev Eldar

Gəncə Dövlət Universiteti

Eldarmeh1@gmail.com

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsinin erkən orta əsrlər tarixi - coğrafiyası tədqiq olunmuşdur. Gədəbəy rayonu Kiçik Qafqazın Şimal – şərq yamacını, Şəmkiçay, Zəyəmçay və Axıncıçay vadilərinin ərazisini əhatə edir. Bu ərazi qərbdən və cənub – qərbdən Kiçik Qafqaz dağ silsiləsi, cənubdan və cənub-şərqdən Şəmkiçay vadisi, şimaldan Zəyəmçay və Axıncıçay vadiləri, şərqdən Şəmkiçay rayonu ilə həmsərhəddir. Qeyd edilir ki, Gədəbəy bölgəsi erkən orta əsrlərdə də intensiv məskunlaşma zonalarından biri olmuşdur. M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərindəki bir sıra məlumatları müqayisə edərək Gədəbəy bölgəsinin tarixi – coğrafi baxımdan Girdiman vilayəti ilə uyğunluq təşkil etdiyini və ən azından, bu vilayətin tərkib hissəsi olduğunu demək olar. Erkən orta əsrlərdə Girdiman dövlətinin böyük filiz mədənlərinin olduğu məlumdur. Gədəbəy bölgəsinin bir çox yerlərində tapılan qədim külçələr də bunu təsdiq edir. Ümumiyyətlə sadalanan faktlara əsasən Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsinin erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Girdiman vilayətinin tərkibində lokallaşdırılmasının mümkünlüyü qənaətinə gəlmək olar.

Açar sözlər: Gədəbəyin tarixi – coğrafiyası, arxeologiya, Alban abidələri, Girdiman vilayəti, Kiçik Qafqaz, Şəmkiçay hövzəsi, Zəyəmçay, Axıncıçay

Ключевые слова: Историческая география Кедабека, археология, Албанские памятники, Гирдиманская область, Малый Кавказ, бассейн Шамкирчая, Заямчай, Ахинчичай

Key words: Historical geography of Gadabay, archeology, Albanian monuments, Girdiman region, Lesser Caucasus, Shamkirchay basin, Zayamchay, Akhinchichai

Gədəbəy bölgəsi Kiçik Qafqazın Şimal – şərq yamacını, Şəmkiçay, Zəyəmçay və Axıncıçay vadilərinin ərazisini əhatə edir. Bu ərazi qərbdən və cənub – qərbdən Kiçik Qafqaz dağ silsiləsi, cənubdan və cənub-şərqdən Şəmkiçay vadisi, şimaldan Zəyəmçay və Axıncıçay vadiləri, şərqdən Şəmkiçay rayonu ilə həmsərhəddir. Gədəbəy rayonunun ərazisi

Kiçik Qafqaz dağlarının ortada və yüksək dağlıq qurşaqlarında yerləşir. Ərazi sahəsi Şahdağ silsiləsinin şimal yamacını, Başkənd-Dəstəfur çökəkliyinin və Şəmkir dağ massivin bir hissəsini əhatə edir. Ən yüksək zirvələri Qoşabulaq (3549 m), Qocadağ (3317 m) hesab olunur. Rayon yay fəslində hava mülayim isti, qışda soyuq quraq, payızda yağmurlu iqlim üstündədir.

Tarixən yaşayış üçün yer seçimi müxtəlif amillərdən asılı olmuşdur. Bunların sırasında təsərrüfat, ticarət, təhlükəsizlik və digər məsələlər ilk növbədə nəzərə alınmışdır. Şübhəsiz, su təminatı bu amillər üçün əsas şərt olmuşdur. Gədəbəy rayonu ərazisində də mineral sular, qara və ağ mərmər yataqları var. Kolluq, enliyarpaqlı meşələr (palıd, fındıq, vələs) dağlıq bölgələrdə seyrək meşələr, çəmənliklər geniş yer tutur. Bolsulu çay şəbəkəsi, əkinə yararlı münbit torpaqları, geniş sahəni əhatə edən otlaqları, zəngin bitki və heyvanat aləmi bu ərazidə ən gec e.ə. V minillikdən başlayaraq ilkin oturaq yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsini fikirləşməyə əsas verir. Gədəbəy rayonu ərazisində çöl heyvanları – qayakeçisi, cüyür, qonur ayı, canavar; quşlardan – tetra, ular, kəklik, quzğunş, qartal və s. vardır. Çoxsaylı abidələrlə zəngin olan bu yerlər erkən orta əsrlərdə də intensiv məskunlaşma rayonu olmuşdur. Ərazidəki çoxsaylı yaşayış yerləri və nekropollar (Qalakənd, Göydəyə, Cənnət qalası və s.) buna sübutdur. Ərazidəki əzəmətli qalalar (Qız qalası (Nəmrud qala), Koroğlu qalası), habelə digər müdafiə tikililəri (qalaçalar) erkən orta əsrlərdə Gədəbəy ərazisinin istər lokal, istərsə də regional xarakterli hərbi əməliyyatlarda fəal iştirakından xəbər verir. Müxtəlif tiplərdən olan qəbir abidələri (küp qəbirlər, təkne qəbirlər, torpaq qəbirlər, sərdabə tipli qəbirlər, daş qutu qəbirlər və s.), qazıntılar zamanı tapılmış heykəlciklər (bütələr) və nəhayət, dini əhəmiyyətli obyektlər (Söyüdlü kəndi yaxınlığında, Şəmkir çayının sol sahilində Mahrasa məbədi, Həmşəvəng alban məbədi, Govdu (Qovdu) adlanan yerdə kilsə və s.) erkən orta əsrlərdə Gədəbəy əhalisinin mədəni səviyyəsinin, dini baxışlarının öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Arxeoloji qazıntılar, təbii dağıntılar, əkin işləri və tikinti-abadlıq işləri zamanı üzə çıxan yaşayış yerlərinin qalıqları, qəbir abidələri və rəngarəng çeşidli zəngin maddi mədəniyyət nümunələri bölgənin təsərrüfat həyatını, mədəni, iqtisadi və ticarət əlaqələrini daha dərinlən və daha əhatəli şəkildə öyrənməyə imkan yaratmaqdadır.

Əsas meşəliklər dağlıq hissələrdə və çay vadilərinə yayılmışdır. Çay vadilərinə yerləşən meşəliklərin əksəriyyəti qırıldığı üçün indi həmin yerlər otlaq sahələrinə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, meşəliklərin qırılması haqqında arxeoloji ədəbiyyatda və orta əsr müəlliflərinin məlumatlarından məlum olur ki, onların qırılmasının əsas səbəbi bir tərəfdən əhalinin oturaq həyata keçməsi ilə əlaqədar ağacın yanacaq materialı kimi işlədilməsi, digər tərəfdən qədim dövrlərdə qəbir abidələrinin tikintisində meşə materialından geniş istifadə edilməsi olmuşdur. [1, 4]. Maldarlığın inkişafı da bitki qalıqlarının müəyyən qədər məhvə və meşələrin seyrəlməsinə səbəb olmuşdur.

Hələ XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda olmuş Verner fon Simens füsunkar təbiətinə və havasına valeh olduğu Gədəbəyi xatirələrində dəfələrlə “cənnət” adlandırır və Rudolf Virxovun araşdırmasına istinad edərək buranı ibtidai icma dövründən etibarən mis istehsal edən ən qədim dağ mədənlərindən biri olduğunu və Simenslərdən əvvəlki sahibləri tərəfindən bu mədənlərin bəsit üsullarla işlədildiyini qeyd edir: “Gədəbəy mis dağ-mədəni çox qədimdir; hətta iddia edilir ki, bura hələ ibtidai icma dövründə mis hasil edilmiş ən qədim dağ mədənlərindən biridir. Elə onun böyük Göyçə gölü və həmin gölün qərb sahillərindən başlayan Ağrı dağının - bir çoxları tərəfindən bəşəriyyətin beşiyi hesab edilən bir yerin - yaxınlığında yerləşməsi faktı buna dəlalət edir. Hətta bir əfsanəyə görə, bu dağ mədəninin meşə sahəsinə aid olan gözəl Şəmkir çayı (Şəmkir çayı – M.E.) vadisi İncildə təsvir olunan cənnətin yerləşdiyi məkan olmuşdur. Hər halda mədən filizi dağının zirvəsini bəzəyən sayısız-hesabsız qədim istehsal yerləri, habelə saf mis yataqları və nəhayət Gədəbəy ətrafındakı ibtidai

icma dövrünə aid qəbirstanlıqların olması - qeyd edir ki, bu məsələnin araşdırılmasına R. Virxov böyük maraq göstərmiş - burada dağ-mədən işinin qədimliyini təsdiq edir.” [2, 21]

Qeyd etməliyə ki, indiki Gədəbəy bölgəsi erkən orta əsrlərdə Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisində mövcud olan ayrı-ayrı inzibati-siyasi vahidlər əsasən bir-birindən təbii sərhədlərlə ayrılırdı. Albaniyanın tarixi coğrafiyasına gəlincə, A.P.Novoseltsev təsdiq edir ki, ilkin orta əsrlər dövründə Albaniya, əsasən, müasir Azərbaycan Respublikasının, eləcə də Ermənistanın, Dağıstanın və Şərqi Gürcüstanın indiki ərazisini əhatə edirdi. [3, 186]. K.V.Trever isə yazır ki, “... V əsrdə Albaniya çarlığının hüduqları genişlənməmişdi: Kürün sağ sahili də, Xunarakertdən tutmuş Araz çayının Kürə töküldüyü yerə qədər torpaqlar, o cümlədən qədim Şakəşən, Utik, Arsax vilayətləri və Paytakaran şəhərinin vilayəti onun ərazisinə daxil olmuşdu”. [4, 201].

M. Kalankatlı VII – VIII əsrlər alban torpaqları haqqında yazır: “Beləliklə, o, (Cavanşir – M.E.) İberiya sərhədlərindən tutmuş hun darvazalarına və Araz çayınaqədər ərazini əsl hökmdar kimi təkbəşinə və çox gözəl idarə etmişdir” [5, 127]. Azərbaycanın VII – IX əsrlərdə cənub sərhədləri akademik Z.M.Bünyadov tərəfindən də müəyyənləşdirilmişdir. [6, 92]

Sağsahil Albaniyasındakı inzibati-siyasi vahidlər əsasən əyalətlərdən ibarət idi. Erkən orta əsrlərdə orada dörd əyalət olduğu bildirilir: Sünik, Arsax, Paytakaran və Uti. Onlar da ayrı-ayrı vilayətlərə bölünürdülər. Şərqdə Paytakaran, cənubda Arsax, şimalda Kür çayı, qərbdə isə İberiya ilə sərhəddə olan əraziləri əhatə edən Uti əyaləti Albaniyanın ən iri siyasi-inzibati vahidlərindən biri hesab olunurdu və Kürün sağ sahilində yerləşirdi. Şərqdə Paytakaranla, cənubda Arsaxla həmsərhəd idi. Şimalda Kür çayı ilə əhatə olunmuşdu, qərbdə isə Albaniya ilə İberiya sərhədlərinə qədər uzanmışdı. [7, 90]. Vurğulamaq lazımdır ki, müasir Gədəbəy bölgəsi də məhz bu sərhədlərin daxilindədir. Tarixi mənbələrdə Uti əyalətinin daha çox iki əsas vilayətindən bəhs olunur. Bunlar “Sakasena” (yunan mənbələrində) “Şakəşena” və “Girdiman” (irandilli mənbələrində) -“Qardman”, “Qırtman”, “Qaramanadzor” (erməni mənbələrində)-“Qardabani” (gürcü mənbələrində) kimi adı çəkilən vilayətlərindən ibarətdir. [8, 43]

Bəzi mənbələrdə Sisakan və ya Sisəcan kimi adı çəkilən Sünik əyalətinin Albaniyanın lap cənubunda, Araz çayının sol sahilində, Göyçə gölü ətrafı ərazilərdə olduğu bildirilir [7, 95; 9, 263]. M.Kalankatuklunun Girdiman vilayətində xristianlığın yayılması ilə bağlı qeydlərində yazdığı “Girdimanda hələ büt-pərəstlikdən qalan var. Sünikdən keçərək Girdiman knyazı Xursun yanına gəlir...” [5, 33] ifadəsi maraq doğurur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Sünik əyaləti ilə qonşuluqda yerləşdiyi güman olunan Girdiman vilayətinin məhz Gədəbəy bölgəsi ərazisində lokalizə edilməsi daha doğrudur. Sünik şimalda Arsax əyaləti, cənubi-qərbdə isə Ermənistanla həmsərhəd idi. F.C.Məmmədovanın fikrincə, “Sünik” adı İranmənşəli “Sisakan”dan daha qədimdir. Qədim mənbələrdə Sünik əyalətinin 12 vilayətdən ibarət olduğu bildirilir. Sünikin, ümumiyyətlə Albaniya ərazisi olduğu hətta, bir çox erməni tarixçiləri tərəfindən də təsdiq olunur. Məsələn, Sebeosun yazdığına görə, 571-ci ildə Sünik hakimi üsyan edərək ermənilərdən ayrılıb. O, İran şahı Xosrovdan xahiş edib ki, Sünik arxivlərini Dvindən Paytakarana köçürsün və onların üstündən erməni adı götürülsün. Və bu xahiş yerinə yetirilib [10, 18].

Erkən orta əsrlərdə Gədəbəy bölgəsinin (Girdiman vilayətinin) həmsərhəd olduğu tarixi ərazilərdən biri də Arsax əyalətidir. Albanşünas alimlərin fikrincə, bu əyalətin əraziləri Dağlıq Qarabağın və Mil düzünün bir hissəsini əhatə edirdi [10, 18]. İrili-xırdalı 12 vilayətdən ibarət olan Arsax əhalisini əsasən qarqarlar, utilər, hunlar, xəzərlər və barsillər təşkil edirdi [7, 94]. Girdiman Qafqaz Albaniyası ərazisinin tarixən formalaşan, antik və erkən orta əsrlərdə ölkənin hərbi-iqtisadi və dini-siyasi həyatında çox mühüm rol oynamış olan inzibati-siyasi vahidlərindən biri olub. Elə buna görə də Albaniya tarixi ilə bağlı yazılı mənbələrdə Girdiman vilayəti, Girdiman knyazlığı, Girdiman qalası, Girdiman məbədi və Girdiman şəhəri barədə məlumatlara tez-tez rast gəlinir.

Girdiman problemi hələlik milli tarixşünaslığımızda yetərinə öyrənilməmiş sahə olaraq qalmaqdadır. Ayırı-ayrı tədqiqatçıların bu problemə bağlı müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş mülahizə və fikirləri isə öləri və ziddiyyətlidir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Girdiman problemi barəsində yazanların əksəriyyəti orta əsr mənbələrinə, xüsusən də erməni-gürcü tarixçilərinin əsərlərinə istinad etməklə kifayətlənmişlər. Halbuki, ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, toponimikası, əhalinin etnik tərkibi, dili, mədəniyyəti və xüsusilə də maddi-mədəniyyət abidələri ilə bağlı əsrlər boyu dəyişilməmiş qalan təbii-tarixi realıqlar yetərinə nəzərə alınmadan Girdiman vilayətinin tarixi-coğrafiyası barədə fikir söyləmək əlbəttə, düzgün olmazdı. Elə akademik Z.M. Bünyadov da Girdiman vilayətinin lokalizəsinə dair məqaləsində bu amili xüsusi olaraq qeyd edib [11, 87]. Amma təəssüflər olsun ki, əvvəllər olduğu kimi, son onilliklərdə də Girdiman probleminin öyrənilməsində bu amillər, o cümlədən Azərbaycan ərazisində aparılmış olan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmamışdır. Beləliklə, Girdiman problemi 60-70 il əvvəl olduğu kimi, bu gün də milli tarixşünaslığımızda çox ciddi polemika mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Tədqiqatçılardan çoxu Girdiman vilayətinin indiki Şəmkir, Gədəbəy və Daşkəsən rayonları ərazisində, daha doğrusu, Şəmkirçayın şərq qolu olan Girdiman çayı hövzəsində olduğunu ehtimal edirlər. Xatırladaq ki, bu fikir milli tarixşünaslığımızda 1958-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi” kitabında da öz əksini tapmışdır. Orada deyilir: “VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Mehranilər sülaləsinin idarə etdiyi Girdiman hökmdarlığının yüksəlişi nəzərə çarpırdı. Onun torpaqları ilk vaxtlar Şəmkirçayın şərq qolu olan Girdiman çayı sahilini əhatə edirdi” [12, 113]. 60-cı illərin ortalarından etibarən bu fikir Girdiman ərazilərinin lokalizəsinə dair əsas ehtimal kimi əvvəlcə Z.M.Bünyadovun [11, 88], daha sonra digər tarixçilərin əsərlərində və nəhayət, Albaniya tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərdə də özünə yer alıb [13, 196].

Albaniyanın siyasi tarixinin və tarixi coğrafiyasının tədqiqatçısı F.C.Məmmədova Girdiman vilayəti ərazilərini lokalizə edərək belə yazır: “Girdiman Kürün sağ sahilində yerləşən siyasi-inzibati vahid kimi Uti əyalətinə daxil idi. Mənbələrdə bu vilayət Qardman (qədim erməni dilində), Girdiman (qədim İran dilində) və Qardabani (qədim gürcü dilində) adı ilə tanınırdı. Bu vilayətin lokallaşdırılması ilə bağlı üç nəzəriyyə mövcuddur. Bir çoxu onun Ağsu və Girdiman çayları rayonunda (İ.Əliyev, F.L.Osmanov), digərləri müasir Qazax rayonu ərazisində (S.T.Yeremyan), üçüncü qrup isə Şəmkirçay hövzəsi ətrafında və Gədəbəy rayonunda (Z.M.Bünyadov) yerləşdiyini iddia edirlər. Mənə belə gəlir ki, Girdiman vilayəti Albaniyanın şimal-qərbində, Kürün sağ sahilində, erməni və gürcü torpaqları ilə sərhəddə yerləşmişdi” [7, 92]. O, daha sonra yazır: “Girdiman Albaniya dövlətinin qərbində xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi” [7, 93]. Deməli F.C.Məmmədovanın fikrincə, Mehranilər torpaqlarının hüdudlarını möhkəmlətdikcə Kürün sol sahilinə doğru (müasir İsmayilli rayonunun ərazisi), Göyçay çayı - Girdiman hövzəsinə doğru irəliləyirdilər. Lakin Girdiman Albaniya dövlətinin qərbində xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi.

F.C.Məmmədova Girdimanı eyni zamanda həm Albaniyanın qərbində, həm də şimal-qərbində lokalizə edir, dolayısı yolla Girdiman vilayətinin indiki Qazax, Şəmkir, Gədəbəy və Daşkəsən rayonları ərazisində, daha doğrusu, Şəmkirçayın şərq qolu olan Girdiman çayı hövzəsində olduğunu, həmçinin, Şirvan ərazisini də əhatə etməsi fikri ilə də razılaşır. Onun fikrincə, Mehranilər Albaniyada siyasi hakimiyyətə nəzarət etdikləri dövrdə Girdiman əraziləri şərqə doğru Ağsuçay-Girdimançay hövzəsində genişləyib.

F.C.Məmmədovaya görə Girdiman VI əsrdən (müəllifin kitabında səhv olaraq IV əsrdən yazılıb) “Albaniyanın birinci böyük knyazları” olan Mehranilər sülaləsinin irsi mülkü sayılırdı. Girdiman həm də silah və məişət əşyaları hazırlanmasında başlıca rol oynayan dəmir və mis mədənləri ilə məşhur olmuşdur. [7,91]

Tədqiqatçılardan, M.X.Şəriflinin [14, 91 - 93] və Q.Ə.Qeybullayevin [15, 186] yazdıqlarına görə, erkən orta əsrlər dövründə Albaniya ərazisində, eyni zamanda iki Girdiman vilayəti olub. Onlardan birinin Şirvan ərazisində, digərinin isə Albaniyanın qərbində, daha doğrusu indiki Şəmkir və Gədəbəy rayonları ərazisində olduğu ehtimal edilir. Mehranilərin ilk dəfə Şəmkir çayının şərq qolu sahillərinə gəldikləri və burada Qardman qalasını tikdirdikləri qeyd edilmişdir [14, 92].

Q.Ə.Qeybullayevin Girdiman tarixi ilə bağlı yazdığına görə, Gəncə-Qazax zonasını, VII əsrdən etibarən isə Qazax-Ağstafa zonasını əhatə edən Sakasena da Girdiman vilayəti və knyazlığının tərkibinə daxil idi, hansı ki, o yerlərdə albanlardan savayı, həmçinin, udinlər və saklar da yaşayırdı [15, 88 - 90].

Q.Ə.Qeybullayev yazır: “Erkən orta əsrlərdə Girdiman knyazlığı mövcud olub, hansı ki, hökmdar Cavanşirin hakimiyyəti dövründə o, bütün Albaniyanı əhatə edib. Girdiman qalası da orada yerləşib... Bu qala Şamxorçayın (Şəmkirçay – M.E.) qolu olan Girdiman çayının sol sahilində yerləşir, hansı ki, XIX əsrin sonlarınaq Qırtman adı ilə xarabalıqları mövcud olub” [15, 187].

Girdimanı Albaniyanın qərb ərazilərində lokalizə edən digər müəlliflərdən fərqli olaraq Q.Ə.Qeybullayev Girdiman vilayətinin şərq sərhədlərinin Kürəkçayadək uzandığını yazır. [15, 187]. K.V.Trever də Girdiman qalası və Girdiman vilayətinin Azərbaycanın qərb bölgəsində Qazax rayonu ərazisində lokalizə edilməsi ehtimalına üstünlük vermişdir [4, 234]. Qeyd etdiyimiz kimi bu fikir 1958-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan tarixi” kitabına da daxil edilmişdir. [12]. Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərbində, indiki Şəmkir, Gədəbəy, Tovuz və Qazax rayonları ərazisində olduğunu ehtimal edənlərin xeyli qismi ilk mənbə olaraq M.Kalankatuklunun əsərinə istinad edib.

M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərində Girdiman vilayəti ilə bərabər, Girdiman şəhəri, Girdiman knyazlığı, Girdimandakı müqəddəs Allah evi və nəhayət, Girdiman yepiskopluğu barədə məlumatlara da rast gəlirik.

Sasani hökmdarı II Xosrov Mehranın getməsinin qarşısını almaq məqsədilə ona aşağıdakı məzmununda məktub göndərir: “Qardaşım, əgər mənimlə bir yerdə yaşamağı xoşlamırsansa, bu məktub sənə çatanda nə qədər yol getmisənsə, Albaniyada yaşamaq üçün özünə bir o qədər torpaq götür” [5, 101]. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, bu məktub Mehrrana “dərə-təpəli Girdiman vilayətində çatmışdır” və o da “bu yerlərin mülayim təbiətinə nəzər salaraq böyük məmnuniyyətlə orada şəhər salıb onu Mehrəvan adlandırdı” [5, 101].

M.Kalankatuklunun daha bir məlumatında yazır: “Xəzərlər qarət və talan məqsədilə Albaniyaya basqın etdilər... Cavanşir ordusunu götürüb Böyük Kür çayının o biri sahilinə keçdi və xəzərlərə hücum etdi... Qızgın döyüş vaxtı... atı bürəyib onu yerə atdı. Lakin Cavanşir ölmədi, Allahın köməyiylə o, ayağa qalxdı və duran kimi düşmənlərə hücum edib o günü böyük qələbə qazandı” [5, 129 - 130]. Qeyd edək ki, F.C.Məmmədova M.Kalankatuklunun məhz bu qeydlərinə istinad edərək Girdiman vilayətinin Kür çayının sağ sahilində olduğunu bildirib.

Tarixi mənbələrdən bəlli olduğu kimi, erkən orta əsrlər dövründə Albaniyanın əhalisi əsasən albanlar, utilər, kaspilər, girdimanlılar, tsavdeylər, leqlər, gellər, çilblər, qarqarlar və sair xalqlardan və etnik vahidlərdən ibarət olub [10, 25 -26].

M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Uti, Tsvod və Qarqar knyazlıqları ilə bərabər, Girdiman əhalisi də Arran nəslindəndir [5, 17]. F.C.Məmmədova bu qeydə istinad edərək bildirir ki, Girdimanın yerli əhalisi başlanğıcdan avtoxton (yəni yerli) olmuş, V əsrdən sonrakı dövrlərdə isə burada İran ünsürləri güclənmişdir [7, 93]. Y.Yusifovun fikrincə isə “Girdiman vilayəti VI əsrin 70-ci illərində türkmənşəli sabir tayfaları tərəfindən məskunlaşmışdı... Çox güman ki, Mehranilər sülaləsinin əsasını sabirilər qoymuşlar, lakin sonralar sülalə iranmənşəli nəslə şamil edilmişdir...” [13, 109 -107].

Fikrimizcə unutmaq olmaz ki, erkən orta əsrlər dövründə də Azərbaycanın o, cümlədən də Albaniyanın və Girdiman vilayətinin əhalisinin böyük əksəriyyəti məhz türksoylu tayfalardan ibarət olmuşdur. Bunu göstərilən dövrə aid ərəb mənbələri də təsdiq etməkdədir. Məlum olduğu kimi 705-ci ildə Albaniya qəti olaraq ərəblər tərəfindən işğal edildi və ərəblərin tabeliyində olan Aran inzibati vahidinə qatıldı. IX əsrin ikinci yarısında Aran ərazisində ərəblərdən asılı olan knyazlıqlar sırasında Girdiman knyazı Ketrişin də adı qeyd edilmişdir. Ərəb sərkərdəsi Buğanın gəlişi haqqında məlumat verən erməni müəllifi Vardan (X əsr) yazır: “Buxa sünik knyazları Vasakı və qardaşı Aşotu, Xaçendə böyük knyaz Artnersexi, Girdiman knyazı Ketrişi, Uti əyalətində isə nəsl-i əcdadları Sevko-Ordikin adını daşıyan Stepan Klianı tutdu...”. [6, 194]

M.Xəlilovun yazdığına görə “...IX – X əsrlərdə Albaniya dövlətinin ərazisini yalnız Ereti (Kambisena), Şəki, Girdiman, Sakaşen (dağlıq hissəsi), habel Artsax vilayətləri təşkil edirdi.” [16, 6]. Ümumiyyətlə götürdükdə isə Girdiman vilayətində yerli feodalların ən azı erkən orta əsrlərin sonuna kimi hakimiyyətdə qaldığını söyləmək olar. “Kitabi – Dədə Qorqud” boylarında xatırlanan qıpçaq mülklərinin məhz Azərbaycanın qərb bölgələrinin dağlıq ərazilərində yaşayan xristian albanlar olması fikri dövrümüzdə elmi dövrüyyəyə daxil olan fikirlərdəndir. Gədəbəy bölgəsi ərazisindəki dağ, bulaq, çay, yamac, düzənlik adları demək olar ki, bütünlüklə türk mənşəli toponimlərdir. Daha doğrusu, onların xeyli qismi İran, bəziləri isə ərəb mənşəli toponimlərdir. Bu, o deməkdir ki, ərazinin türk mənşəli toponimləri əzəldir, İran və ərəb mənşəli toponimlər isə sonradan yaranıb.

Təsadüfi deyildir ki, elə indinin özündə də Gədəbəy rayonunun bəzi kəndlərinin sakinləri hətta qış düşəndə də öz mal-qarasını Şəmkiçay hövzəsinin yuxarı hissəsindəki, Kükürd, Göydəyə, Govdu (Qovdu) və s. adlanan ərazilərdə bəsləyirlər. Qazax, Şəmkiçay, Gədəbəy və s. rayonların sakinləri isə yay dövründə mal-qaranı Gədəbəy rayonu ərazisi ilə Kiçik Qafqaz silsiləsindəki yaylaqlara çıxarırlar.

Erkən orta əsrlərdə Şəmkiçay hövzəsinin Girdiman dövlətinin tərkibində olması faktını təsdiqləyən toponomik dəlillərə Şəmkiçayın şərq qolu olan Girdiman çayını, Gədəbəy ərazisindən Göyçəyə gedən Girdiman yolunu, Daşkəsənin Əmirvar kəndi yaxınlığındakı Qardiman talasını misal göstərmək olar. Tədqiqatçılar “Qovdağ” toponiminin “at çapılan”, “at qovulan” dağ mənası bildirdiyini söyləyirlər [17, 46 -47]. Gədəbəy rayonu ərazisindəki Qalakənd çayı ilə Şəmkiçayın aralığındakı ərazidə yerləşən Govdu (Qovdu) düzü də “at çapmaq”, “at qovmaq ” üçün əlverişli ərazidir. Qeyd edək ki, qədim intensiv yaşayış yerlərindən olan Göydəyə də, Cənnət qalası da bu ərazidə yerləşir.

Geniş meşə zolaqlarına, otlaq və əkin sahələrinə malik olduğuna görə Gədəbəy ərazisi həmişə qonşu hakimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Həm də erkən orta əsrlərdə Girdiman dövlətinin böyük filiz mədənlərinin olduğu məlumdur. Gədəbəy bölgəsinin bir çox yerlərində tapılan qədim külçələr də bunu təsdiq edir.

M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərindəki bir sıra məlumatları müqayisə edərək Gədəbəy bölgəsinin tarixi – coğrafi baxımdan Girdiman vilayəti ilə uyğunluq təşkil etdiyini və ən azından, bu vilayətin tərkib hissəsi olduğunu danmaq mümkün deyildir. Məsələn M.Kalankatuklu yazır: “Xəzərlər qarət və talan məqsədilə Albaniyaya basqın etdilər... Cavanşir ordusunu götürüb Böyük Kür çayının o biri sahilinə keçdi və xəzərlərə hücum etdi... Qızgın döyüş vaxtı... atı büdrəyib onu yerə atdı. Lakin Cavanşir ölmədi, Allahın köməyiylə o, ayağa qalxdı və duran kimi düşmənlərə hücum edib o günü böyük qələbə qazandı” [5, 129 -130]. “Sonra xəbər alır ki, Girdimanda hələ bütperəstlərdən qalan var. Sünikdən keçərək Girdiman knyazı Xursun yanına gəlir. Onun köməyiylə Maştos bütperəstləri müstəqim yola döndərir və sonra Gürcüstan (İberiya) valisi Aşuşanın çağırışı ilə (Loriyə) gəlib orada da eyni işlə məşğul olur” [5, 33]. M.Kalankatuklu yazır: “Məhəmməd ibn Mərvan Çoladan qayıtdı və üç il ərzində su ilə əhatə olunmuş adada yerləşən Sevan qalasını mühasirə etdi və nəhayət, onu aldı və orada kimə rast gəldisə, hamını qılıncdan keçirdi.

Oradan Erməniyyəyə keçib o, Bizans və erməni qoşunlarını məğlub etdi". [5, 190]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Göyçə gölü və ətraf əraziləri Ərəb yürüşləri dövründə də Albaniya torpaqları olmuşdur, tarixi Ərməniyyə ərazisi isə daha qərbdə yerləşirdi. Deməli, Sünik ilə həmsərhədd olan Girdiman vilayətinin müasir Gədəbəy bölgəsinin yerləşdiyi coğrafiyaya uyğunluğu bir daha öz təsdiqinin tapır.

Ümumiyyətlə Girdiman vilayətini Albaniyanın İberiya və Ermənistanla həmsərhəd olduğu ərazidə lokalizə edən müəlliflərin demək olar ki, əksəriyyəti ilkin mənbələrə istinad etmişdir. Əksər müəlliflər nəticə etibarlı ilə Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərbində, daha doğrusu Şəmkir, Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz və Qazax rayonları ərazisində olması ehtimalı üzərində dayanmışlar. Beləliklə, Girdiman qalasının da Şəmkirçay hövzəsində olması ehtimalı öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Göründüyü kimi, Girdiman ərazilərinin lokalizəsi ilə bağlı Azərbaycan tarixşünaslığında hələ də, mübahisəli elmi fikirlər çoxdur. Bir konkret elmi fikrin olması üçün əlbəttə ki, hər şeydən öncə mövcud versiyaların lehinə və əleyhinə olan arqumentlər kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Bu işdə daha ciddi uğurların əldə edilməsi üçün isə, fikrimizcə Gədəbəy bölgəsində, xüsusilə də Şəmkirçay hövzəsində ciddi arxeoloji tədqiqatların davamlı şəkildə aparılması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Мəммədov А.М. Гəncəбасар IV-XIII əsrlərdə (Tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, Elm, 1993.
2. Verner fon Simens. Qafqaz səyahətləri. Bakı: Turxan NPB, 2013, -144 s.
3. История СССР, 1985 № 1, 186.
4. Тревер К.В. Очерки по истории культуры Кавказской Албании (IV в. до н.э. - VII в. н.э.) М.-Л: Изд-во АН СССР, 1959.
5. Kalankatuklu Moisey Albaniya tarixi, Mxitar Qoş Alban salnaməsi (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur). Bakı, Elm, 1993, 270 s.
6. Буниятов З.М. Азербайджан в VII – IX вв. Баку, 1965.
7. Мəммədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er. əv. III əsr-er. VIII əsri)-Bakı, Azərnəşr, 1993. 262 səh.
8. Q. C. Cəbiyev. Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər). Bakı, «Şərq-Qərb», 2010.
9. Мамедова Фарида. Кавказская Албания и албанцы. Баку: [Б.и.]. 2005.
10. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c, Bakı: Elm, 2007.
11. Буниятов З.М. Албаника III. О локализации области Гардман. – Изв. АН Аз.ССР. Сер. Общест. Наук, 1964, № 4, с. 87-92.
12. Azərbaycan tarixi: 3 cildə. I c, Bakı: Elm, 1958.
13. Azərbaycan tarixi: Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. I c, Bakı: Azərnəşr, 1994.
14. Şərifli M.X. Eyni adlı orta əsr Azərbaycan şəhər və qalaları // Azərb.SSR EA Məruzələri. 1962, XVIII c, № 3, s.89-93.
15. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991.
16. М.С.Хəlilov. Albaniyanın xristian abidələri (IV – X əsrlər). Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2011, 344 səh.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ КЕДАБЕКСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНА ПЕРИОДА РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВОГО

*Мехтиеv Эльдар
Резюме*

В этой статье рассматривается раннесредневековая историческая география Кедабекского района Азербайджана. Кедабекский район охватывает северо-восточный склон Малого Кавказа, территорию долин Шамкирчай, Заямчай и Ахинчичай. Этот регион граничит на западе и юго-западе с горным массивом Малый Кавказ, на юге и юго-востоке - с долиной Шамкирчай, на севере - с долинами Заямчай и Ахинчичай, а на востоке - с Шамкирским районом.

Отмечается, что Кедабекский район был одной из зон интенсивного заселения в раннем средневековье. Сравнивая некоторые сведения из «Истории Албании» М. Каланкатуклу, можно сказать, что Кедабекская область в историко-географическом аспекте соответствует провинции Гирдиман и, по крайней мере, является неотъемлемой частью этой провинции. Известно, что в раннем средневековье Гирдиманское государство имело крупные рудные месторождения. Это подтверждают и древние слитки, найденные во многих частях Кедабекской области. В целом на основании вышеуказанных фактов можно сделать вывод, что Кедабекский район Азербайджана в раннем средневековье был локализован в пределах Гирдиманской провинции Кавказской Албании.

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE EARLY MEDIEVAL PERIOD OF THE GADABAY REGION OF AZERBAIJAN

Mehdiyev Eldar
Summary

This article examines the early medieval historical geography of the Gadabay region of Azerbaijan. The Gadabay region covers the northeastern slope of the Lesser Caucasus, the territory of the Shamkirchay, Zayamchay and Akhinchichai valleys. This region is bordered in the west and southwest by the Lesser Caucasus mountain range, in the south and southeast by the Shamkirchay valley, in the north by the Zayamchay and Akhinchichai valleys, and in the east by the Shamkir region. It is noted that the Gadabay region was one of the zones of intensive settlement in the early Middle Ages. Comparing some information from the "History of Albania" M. Kalankatuklu, we can say that the Gadabay region in the historical and geographical aspect corresponds to the province of Girdiman and, at least, is an integral part of this province. It is known that in the early Middle Ages the state of Girdiman had large ore deposits. This is also confirmed by ancient ingots found in many parts of the Gadabay region. In general, on the basis of the above facts, it can be concluded that the Gadabek region of Azerbaijan in the early Middle Ages was localized within the Girdiman province of Caucasian Albania.

Rəyçi dos. Sevinc Bağirova

Azərbaycan tarixi kafedrasının 06 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 26 oktyabr 2021-ci il

UOT:94 (479.24.)

AZƏRBAYCANDA TUNC VƏ ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ DÖYÜŞÇÜLƏRİNƏ AİD KURQANLAR

Mehdiyeva Həqiqət Şadət qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
[*heqiqet.mehdiyeva.91@mail.ru*](mailto:heqiqet.mehdiyeva.91@mail.ru)

Xülasə: *Məqalədə qəbir abidəsi olan kurqandan bəhs edilir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olan kurqanlar quruluşu və avadanlığının zənginliyinə görə fərqlənirdi.*

Xüsusilə döyüşçüyə məxsus kurqanların avadanlığı bir qədər də zəngin olurdu, çünki bu zaman kurqana hərbiçilərlə yanaşı at skeletləri də qoyulurdu. Belə kurqanlara Dovşanlı, Üçtəpə, II Plovdağ, Borsunlu və s. kurqanlarını misal göstərmək olar.

Açar sözlər: Kurqan, neolit, eneolit, tunc, dəmir, Plovdağ, xəncər, qılınc, Üçtəpə.

Ключевые слова: Курган, неолит, енеолит, бронза, железо, Пловдаг, крестик, меч, Учтепе.

Key words: Kurgan, neolith, eneolite, bronze, iron, Plovdagh, dagger, sword, Uchtepe.

İbtidai icma dövründə mövcud olan dəfn adətlərindən biri olan kurqanlar öz quruluşuna görə xüsusilə seçilirdi. Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da yaşayış yerlərindən aparılan qazıntılar zamanı kurqan qəbirləri arxeoloqlar tərəfindən öyrənilmişdir.

Kurqan ilk zamanlar idarəçilikdə olan nümayəndələrin dəfni üçün nəzərdə tutulmuşdu. Sonralar isə döyüşçülərin, tayfaların digər üzvlərinin dəfnin də kurqanlarda icra olunmuşdur.

Kurqan torpaq, ağac və ya daşdan düzəldilirdi. Sünitəpə formasında olurdu, yarımkürə formalı qədim qəbirüstü abidə idi. Kurqanlar hələ son Neolit və Eneolit dövrünə aiddir, müxtəlif böyüklükdə və formada hazırlanırdı. Qəbirlər əsasən sərdabə, katakomba, daş və ya taxta qutu formalarında düzəlirdi. Qəbirlərəmeyitlə yanaşı qab-qacaq, yemək, silah, bəzək əşyaları, əmək alətləri və s. qoyurdular. Hətta ölünün atı, arvadı, qulları da ölü ilə bərabər basdırılırdı. Azərbaycanda həmçinin heç bir əşya qoyulmayan kurqanlara da rast gəlinir¹.

Kurqan tipli dəfn adəti qazıntılar zamanı bir çox yaşayış yerlərindən aşkar edilmişdir. Tapılan avadanlığına baxmaqla qadın və ya kişi qəbri olduğu müəyyən edilirdi. Hətta tayfa başçıları dəfn olunmuş kurqanlar da aşkar edilmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən kurqan tipli qəbirlərə rast gəlinir.

Azərbaycanın qəbir abidələrindən silahlarla müşəat olunan dəfn adətləri həmin qəbirlərin döyüşçülərə məxsus olduğunu söyləməyə əsas verirsə də, lakin istisnalar da olur. Qəbir abidələrindən əldə edilən silahlar isə uzunluğu, forması və hazırlanma texnikasına görə bir-birindən fərqlənir.

Xaraba-Gilanərazisində Plovdağ nekropolunda 16 və 18 saylı kurqanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı 18 saylı qəbirdə 30-35 yaşlarında kişiyyə məxsus skeletə rast gəlinmişdir. Dəfn qəbrdə sol yanı üstə, arxası şimal divarına söykənmiş halda, yarımbükülü vəziyyətdə icra olunmuşdur. Bu barədə Bəhlul İbrahimli geniş məlumat vermişdir:

Ölünün sağ əli boşdur, sol əlində isəağacdən sapı olan dörd çıxıntılı tunc toppuz olmuşdur. Ayağının altına yaxın 1 ədəd ayaqbənd tapıldı. Qəbrin bu hissəsində açılmış quş qanadı-lələkləri aşkar edildi. Qəbrə qoyulmuş əşyaların sayının da müəyyən semantik mənası vardır. Burada 1 (tək dəfn, xəncər, toppuz, altıbucaqlı asma, tağalaq, qırmızı qab, qara qab, ayaqbənd, dağ keçisi), 2 (boyunbağı, gil qab), 4 (toppuz başının dörd relyefik çıxıntısı, giriş yolu şərqə tərəf olmaqla qəbrin dörd tərəfi), 6 (altıbucaqlı asma bəzək) və 9 (daşdan hazırlanmış ox ucluqları) rəqəmlərinə rast gəlinir. Bu rəqəmlərdən hər birinin həm dini, həm də mifoloji mənası vardır. 1-Allahı, başlanğıcı, bütövlüyü, 2-ayrılmaz çütlüyü-ilk növbədə həyatı və ölümü, xeyri və şəri, mənfi və müsbət birliyini, 4-yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi zaman və məkan üzərində mütləq hakimiyyəti, 6-ittifaqı, tarazlığı, harmoniyanı və gözəlliyi, 9-mütləq təkmilliyi bildirir. Lakin, skeletin üstündə aşkar olunmuş əşyalar onun eyni zamanda qəbilənin dini başçısı-baş kahini də olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. 18 saylı qəbrə qoyulmuş oxlar haqqında da müəyyən mülahizələr söyləmək olar. Döyüşçü və ovçu qəbirlərinə ox qoyulması adəti çox qədimdən məlumdur və burada qeyri-adi heç bir şey yoxdur⁴.

Ümumiyyətlə II Plovdağ nekropolunun 18 saylı kurqanından tapılan silahlar çoxluq təşkil edir. Belə ki, burada dəfn olunanın yanına qoyulan silahlar içərisində təkcə toppuzlar deyil, həm də ox ucluqları, ox ucluqlarının qoyulması üçün ox qabları, xəncərlər, nizə ucluqları və s.-nin olması bu qəbrin hərbiyyə məxsus olduğunu söyləməyə əsas verir. Lakin ölünün qulağındakı 32 ədəd ağ pasta muncuqdan hazırlanmış sırğa və müxtəlif muncuqlardan ibarət iki ədəd boyunbağının olması bu qəbrin dini başçısına aid olduğunu söyləməyə əsas verir.

Mil-Qarabağ bölgəsinin döyüşçülərə aid qəbir abidələrinə Borsunlu, Xankəndi, Üçtəpə, Xaçınçay kurqanları və s. göstərmək olar.

Çalxanqala kurqanlarının birindən (1 saylı kurqan) boz və monoxrom boyalı qablar, yarpaqşəkilli tunc nizə ucu, ikincidən (1 saylı kurqan) boz rəngli, monoxrom boyalı qablar, tunc xəncərlər, boru dəstəkli nizə ucluğu, tunc sancaqlar, muncuqlar və lentşəkilli tunc əşyanın parçası aşkar edilmişdir¹.

Xanlar rayonu ilə Gəncə şəhəri arasında yerləşən Topalhəsənli kurqanın avadanlığı və yayılma arealına görə xüsusilə seçilirdi. Burada Topalhəsənli kurqanın içərisindəki

avadanlığına çoxsaylı silahlar (tunc xəncər, nizə ucluğu, bıçaq və s.), bəzək əşyaları (qolbağlar, üzüklər, boyunbağlar və s.), tuncdan hazırlanmış inventar metal nümunələri və müəlif heyvan fiqurları istehsal mexanizmi və yayılma arealına görə geniş sahəni əhatə etmiş və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərmişdir¹.

Daşlı çökək kurqanlarından 1 saylı kurqanın diametri 8-10 m, hündürlüyü isə 0,6-0,7 m olmuşdur. Kurqan örtüyünün mərkəz hissəsində daşlar iri və sıx, ətraflarda isə seyrək olmuşdur. Daşla dolu qəbir çalasının dərinliyi 1,5 m idi. Burada 1 nəfər bükül vəziyyətdə, sağ böyrü üstə, əlləri üzünün qarşısında, başı şimal-qərb istiqamətində dəfn edilmişdi. 2 saylı kurqan 1 saylı kurqandan 30-40 m şərqdə yerləşir. Örtüyün qalmış hissəsi irili-xırdalı daşlardan ibarətdir. Skeletin qərb tərəfində başının arxasında dəvəgözü daşından 10 ədəd gözli və 1 ədəd tunc ox ucluğu aşkar edildi. *Yovşanlı təpə kurqanları* Daşlı çökək kurqanlarından təxminən 150-200 m şərqdə, uzunluğu 100-150 m, hündürlüyü 70-80 sm-dən hündür olmayan “Yovşanlı təpə”nin üstündə yerləşmişdir. 1 saylı kurqan təpənin şərq hissəsində yerləşmişdir. Kurqan örtüyündən şimal-qərbdə, dərinliyi 1,1 m olan qəbir kamerası aşkar edilmişdir. Qəbirdə tunc xəncər tapılmışdır. Xəncər uzunsov üçbucaq formalıdır. Hər iki üzünün ortası boyunca qabarıq zolaq keçir. O, tiyəni dəstəyə bərkitmək üçün kiçik düzbucaq formalı dəstəyə malikdir. Dəstəkdə alt-alta iki dəşik açılmışdır. 2 saylı kurqan 1 saylı kurqandan təxminən 35-40 m şimal-qərbdə yerləşirdi. Diametri 4,5 m-dir. Kurqanda gil qab nümunələri çoxluq təşkil edir⁶.

Ümumiyyətlə “Daşlı çökək” və “Yovşanlı təpə” kurqanlarından əldə edilmiş saxsı qab, keramika və tunc xəncər nümunələri tunc dövrünün geniş şəkildə öyrənilməsində əsas mənbə rolunu oynamışdır.

Qəbir abidələrində qeyd etdiyimiz kimi kişi qəbirləri ilə yanaşı döyüşçü qadınlara məxsus da silahlar tapılmışdır. Bu cür qəbirlər müxtəlif bölgələrdən açılmışdır. Lakin bəzən mübahisəli fikirlər otaya çıxır:

Tunc dövründə qadınların döyüşdə kişilərlə bərabər iştirak etməsi haqqında İ.İ.Meşşaninovun fikri ilə hələlik razılaşmaq çətindir. Bunu qəbirdəki (Qızılvəng, 2 saylı qəbir) qadın skeletlərinin yanında silah olmaması, həmçinin qadın skeletlərinin bəzək əşyaları ilə dəfn olunması sübut edir³.

Ancaq aparılan qazıntılar bu fikirlərin bir qədər yalnış olduğunu göstərir.

Qarabağın Dovşanlı kəndinin cənubunda Dovşanlı (Arçadzor) kurqanlarından (1 saylı kurqan) təbərzin aşkar edilmişdir. Kurqanda 4 ölü basdırılmışdır. E.Resler qəbir avadanlıqlarının əksəriyyətinin döyüş sursatları olduğunu, burada bir qadın skeleti olduğunu da etiraf etmişdir. Qəbirdən tapılan döyüş sursatları içərisində qılınç, xəncər, tunc dəbilqə, yaba, dəvəgözündən düzəldilmiş ox ucluqları, tunc bəzək əşyaları, at əsləhələri, təbərzin balta və s. olduğu qeyd edilmişdir. Döyüşçü qadınlara məxsus silah və sursatlardan söhbət getdikdə, daş toppuzlara xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır. Tunc dövründə geniş yayılmış daş toppuzlar I və II Kültəpə abidələrindən, Qobustandan, o cümlədən, Qaraköpəktəpə, Qarğalar təpəsi, Şomutəpə, Töyrəttəpə, Üzərlikəpədən, Əlikömək təpəsindəki 8 saylı qəbirdən, Borsunlu kurqanlarından (1 və 12 saylı kurqanlardan) da tapılıb. Borsunlu (Tərtər) kurqanından əlavə olaraq təbərzin balta, ərsin balta, armudvari toppuz başı tapılıb. Xaçınçay kurqanından daş toppuz aşkar edilmişdir⁵.

Azərbaycanda arxeologiyanın banilərindən biri hesab edilən arxeoloq Saleh Qazıyevin Mingəçevirdən aşkar etmiş olduğu bir çox döyüşçü qadın qəbirləri bizə məlumdur. Arxeoloq eyni zamanda Oğuz rayonunda da (keçmiş Vartaşen) silahlı qadın qəbiri aşkar etmişdir. O, arxeoloji materiallara əsaslanaraq həmçinin qadınların döyüşlərdə iştirak etdiyini faktlarla təsdiqləndiyini qəbul etmişdir. Vardanlıda və Mingəçevirdə də qadın qəbirlərindən silahlar tapılmışdır. Bu da göstərir ki, ölkənin müdafiəsində qadınlar da iştirak etmişlər (148) deyərək qeyd edən S.Qazıyev silahlı qadın qəbrini geniş təhlil etməsə də onun qadın olduğunu,

qəbrindən silah aşkar edilməsini və qadınların hər b tarixində böyük rolu olduğunu bildirmişdir⁵.

Qəbələ mahalında Tunc və Dəmir dövrünə aid qədim maddi mədəniyyət qalıqları ilk dəfə Oğuz rayonunun (keçmiş Vartaşen) Vardanlı və Qarabaldır kəndlərinin cənubundan tapılmışdır. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, həmin dövrə aid abidələr Qəbələ mahalının bir çox yerlərində vardır. Abidələrdən əldə edilmiş xəncər, qılınc, cida və toppuzlar tunc və dəmirdən hazırlanmışdır. Xəncər qınlarının ucları tuncdan, qalan yerləri isə ağac və sümükdən düzəldilmişdir. Bu faktların hamısı göstərir ki, yerli əhali bu dövrdə döyüşçü olmuş və zamanəsinin mükəmməl silahları ilə silahlanmışdır. Bu dövrə aid kişi qəbirlərindən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqları içərisində eni 11 sm olan tunc kəmərlər göstərir ki, döyüşçülər bellərinə enli kəmərlər bağlamışdır. Yəqin ki, xəncərləri bu kəmərlərin altında gəzdirmişlər. Qadın qəbrindən də xəncərin tapılması o zamanlar qadınların da silahlandığına bir sübutdur⁷.

Qəbir abidələrində döyüşçülərlə yanaşı onların döyüşlərdə əsas köməkçiləri olan atları da dəfn olunurdu. Bu cür qəbir abidələrinə Borsunlu, Sarıçoban, Xocalı, Bəyimsarov, Mingəçevir və s. kurqanları misal göstərmək olar. Bəzən isə atı diri-diri dəfn edirdilər. Bu da axirətə inamla bağlı olmuşdur. Dovşanlı kurqanlarında müxtəlif əşyalarla yanaşı tuncdan hazırlanmış silahlar və at skeletləri tapılmışdır. Bu da həmin kurqanlarda döyüşçü dəfn olduğunu göstərir. Bu barədə F.Quliyev qeyd etmişdir:

2 saylı kurqanın (konusvari daş örtüyün üst hissəsinin hündürlüyü 5,5 metr, diametri isə ətəyində 16 metr, yastılanmış üst hissədə 5,5 metr) örtüyünün 3 metr dərinliyində, süni düzəldilmiş yastı səth üzərində, mərkəzdən üç istiqamətdə şüavari ayrılan üç qəbir aşkar olunmuşdur. Şimal-şərq və qərb istiqamətli qəbirdə isə başsız ölü dəfn olunmuşdur. Onun yanında bir sıra tunc əşyalarla yanaşı, at sümükləri və əsləhəsi tapılmışdır. Burada da materialların böyük əksəriyyətini tunc əşyalar təşkil edir. Onlar-uzun qılınc, ikidişli yaba, ağac qalığı qalmış xəncərlər (3 ədəd), adi xəncərlər (2 ədəd), uzunsov tiyəli, borulu nizə ucu, sallaq qanadlı ox ucluqları (30 ədəd), bıçaqlar, iskənə parçası, üzük, pasta, quş başı formalı halqa, çəkiçvari tökmə əşyadan ibarətdir⁴.

Tunc silahlarla yanaşı at skeletlərinin tapıldığı kurqanlardan biri də Mingəçevir kurqanları olmuşdur. 20 kurqandan ibarət Mingəçevir kurqanından 5-də arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. 2 saylı Mingəçevir kurqanında isə müxtəlif silah növləri və at skeletləri tapılmışdır.

Tuncdan hazırlanan əşyalar içərisinə isə nizə ucluğu, ox ucluqları, at yüyənləri və başqa materiallar daxildir. Kurqanlarda iki növ yüyən aşkar olunmuşdur. 4 saylı kurqan. Kameranın mərkəzində isə 8 at skeleti bir-birinin ardınca bükülmüş halda, başları cənuba tərəf yönəlmiş vəziyyətdə qoyulmuşdur. Skeletin qolunda tuncdan bilərziklər və yanında isə 50 ədəd tuncdan Cənubi Qafqaz tipli ox ucluqları tapılmışdır¹.

Kurqanların tədqiqi zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri bir daha göstərir ki, məhz Azərbaycanda hər b tarixi hələ tunc dövründən əvvəl inkişaf etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Avşarova İ.N. Tunc dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları. Yazılı mənbələr Cənubi Azərbaycanda və ona qonşu ərazilərdə etnososial səciyyə daşıyan birləşmələrin mövcudluğu barədə məlumatlar verir. Xalq Cəbhəsi qəzeti. 2014, 1 oktyabr 14 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə. Bakı: 1982, Cild VI. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası. 608 s.
3. Əliyev V. Azərbaycan tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm.1977,165s.
4. İbrahimli B. İkinci Plovdağ nekropolunun 18 №-li kurqanı haqqında // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. № 2. Bakı: Nafta-Pess, 2011, 247 s.

5. Qədirova N.A.G. Cənubi Qafqazda son tunc və erkən dəmir dövrünə aid döyüşçü qadın qəbirləri (Qafqaz amazonları: miflər və arxeoloji faktlar) // Arxeologiya və Etnoqrafiya. Tarix və onun problemləri. № 4. Bakı; Nafta-Press, 2014, 301-310 s.
6. Quliyev F. E. Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı: Elm, 2008, 300 s.
7. Rüstəmov C., Muradova F. Daşsalahlı kurqanları // Azərbaycan arxeologiyası. cild 17 № 1. Bakı: Xəzər Universiteti, 2014, 25-37 s.

БРОНЗОВОГО И РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА КУРГАНЫ БОРЦЫ АЗЕРБАЙДЖАН

Мехтиева Хагигат Шаадат

Резюме

В статье кургана захоронения памятника. По богатству курганов в разных частях конструкции и оборудования различны.

Были курганы солдат, особенно один настолько богат, наряду с военными из-за кургана, когда он был поставлен на лошади скелетов. Такие курганы Довшанлы, Учтепе, II Рловдаг, Борсунли и другие например могилы.

BRONZE AND EARLY IRON AGE BURIAL MOUNDS FIGHTERS AZERBAIJAN

Mehdiyeva Hagigat Shaadat

Summary

The article is about barrow burial monument. According to the riches of the riches of the mounds in different parts of the structure and equipment of different.

There were mounds of a soldier. Especially one so rich, along with the military because of the barrow when it was put on a horse skeletons. Such mounds Dovshanly, Uchtepe, II Plovdag, Borsunlu and others for example graves.

Rəyçi: t.ü.f.d. Allahverdiyeva Gültəkin

BDU Qazax filalının İctimai elmlər kafedrasının 10 noyabr 2021-ci il 03 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 16 noyabr 2021-ci il

UOT:94(479.24)

QƏCDEVAN MƏĞLUBİYYƏTİNDƏN SONRA ZƏHİRƏDDİN BABURUN SƏFƏVİLƏRLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR

t.ü.f.d. Məmmədova Yeganə Ehsan qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

yegana-mammadova@mail.ru

Xülasə: Mövcud məqalə Qəcduvan döyüşündən sonra Zəhirəddin Baburun səfəvilərlə münasibətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Belə ki, bu döyüşdən sonra Baburla Şah I İsmayıl arasında olan alyans pozulur. Lakin Babur səfəvilərlə münasibətlərin tamamilə kəsilməsində maraqlı deyildi və bu səbəbdən də əlverişli şərait yaranan kimi onlarla münasibətləri bərpa etməyə çalışır. Bununla belə, Bəlx və Qəndəharla bağlı Baburla səfəvilər arasında narazılıq yaranır. Şimali Hindistanı fəth etdikdən sonra Babur Səfəvilərlə münasibətləri bərpa edir və səfirliklər mübadiləsi edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dönmə Baburun səfəvilərlə münasibətləri ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir və bu məqalə həmin boşluğun aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: Şah I İsmayıl, Zəhirəddin Babur, ittifaq, Qəcduvan, əlaqələr

Ключевые слова: Шах Исмаил I, Захиреддин Бабур, союз, Гиждуванская битва, отношение

Keywords: Shah Ismail I, Zahiruddin Babur, union, Gijduvan battle, relationship

Şah I İsmayilla Zəhirəddin Babur arasında Mərv döyüşündən sonra alyans geniş şəkildə, müxtəlif səviyyələrdə bir çox tədqiqatçı tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin məlum olduğu kimi, müttəfiqlər üçün uğursuz olan Qəcdüvan döyüşü (1512) bu alyansın ləğvinə səbəb olur. Belə ki, h. 918-ci ilin şaban / 1512-ci ilin oktyabr ayında qızılbaş ordusu Buxara istiqamətində hərəkət edir və güclü istehkamlardan olan Qəcdüvan qalasını mühasirəyə alır. Bu ərazilərə yaxşı bələd olan Zəhirəddin Babur və Xacə Mahmud Sağərç Səfəvi sərkərdəsi Nəcmi-Saniyə soyuqların düşdüyünü və ərzağın tükəndiyini bildirib, mühasirəni dayandırmağı və geri çəkilərək qışı Qərşi yaxud da Xəzar qalasında keçirməyi, yürüşün yazda davam etdirilməsini məsləhət görürlər. Lakin Nəcmi-Sani onu müşayət edən qızılbaş əmirlərinin də onunla eyni fikirdə olmamalarına rəğmən inadkarlıq göstərərək qalanın mühasirəsini davam etdirir. Qızılbaş ordusunda ərzaqla bağlı yaranan ciddi çətinliklər özbək liderləri Übeydulla xan, Məhəmməd Teymur sultan və Canıbəy sultan 60 minlik ordu ilə Qəcdüvan ətrafına gəlirlər. Zəhirəddin Babur və Xacə Mahmud Sağərçi Nəcmi-Saniyə döyüşə girməməyi məsləhət görsələr də, o, bu məsləhətə qulaq asmur və döyüşə girir. Döyüşün nəticəsi isə qızılbaş ordusu üçün son dərəcə fəlakətli olur. Belə ki, Qəcdüvan döyüşündə ağır məğlubiyyətə uğrayırlar və Nəcmi-Sani özbəklərə əsir düşür. Döyüş zamanı ehtiyatda dayanan Zəhirəddin Babur döyüşə girmədən tabeliyində olan hissələrlə Hisar Şadmana doğru geri çəkilir. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar Baburun bu hərəkəti dəfələrlə hər iki dövlət arasında münaqişəli situasiyalar yaranan zaman xatırlanmışdır. Məsələn, Baburun oğlu Nəsirəddin Humayun Hindistandakı əfqanların lideri Şir-xan Suri ilə mübarizədə məğlub olub, qaçaraq Səfəvilər dövlətinə sığındığı zaman həmin hadisə bir daha xatırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qəcdüvan məğlubiyyətindən sonra Moğol dövlətinin yaradıcısının səfəvilərlə münasibətləri demək olar ki, tamamilə diqqətdən kənarda qalmışdır. Həmçinin, mənbələrdə də Qəcdüvan məğlubiyyətindən sonra Şah I İsmayilla Zəhirəddin Babur arasındakı münasibətlərə dair məlumatların azlığı təşkil etdiyini qeyd etmək lazımdır. Pakistan tarixçisi Riyazül İslam özünün “Hind-İran əlaqələri”ndə Baburun bu dövrdə Səfəvilərlə münasibətlərinə geniş yer ayırsa da, lakin o, demək olar ki, əsasən mənbələrdən toplamış olduğu məlumatları araşdırmadan təkrar etməklə kifayətlənmişdir (5). Qəcdüvan məğlubiyyətindən sonra Baburun Səfəvilərlə münasibətlərinə son dövr vətən tarixşünaslığında “Aləm ara-yi Səfəvi” əsərinin məlumatları əsasında Şah I İsmayıl dövrünü tədqiq etmiş Namiq Musalı da toxunmuşdur (4). Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzu ilə bağlı mənbələrdə də geniş məlumatlara rast gəlinmir. Xondəmirin “Həbib-üs siyər” əsərində XVI yüzilin ikinci onilliyinin sonlarında Qəndəharla bağlı Baburla Şah I İsmayıl arasında yaranmış olan münaqişədən bəhs olunur. Baburun hakimiyyətinin sonlarında Səfəvilərlə münasibətlərinə dair əsas mənbə onun özünün xatirələrində verilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatçılar Qəcdüvan məğlubiyyətindən sonra Şah I İsmayilla Zəhirəddin Babur arasında heç bir əlaqənin olmadığını irəli sürürlər. Lakin mənbələrdə olan ötəri məlumatlara əsasən bunun heç də belə olmadığını müəyyən etmək mümkündür. Ən əsası isə Babur öz xatirətində Şimali Hindistanı fəth etdikdən sonra Səfəvilərlə diplomatik münasibətlərin bərpa olunması haqda məlumat vermişdir. Məhəmməd Qasım Hunduşah Firiştə özünün “Tarixi-Firiştə” əsərində “Baburnamə”dən götürdüyü məlumatları təkrar etmişdir.

Halbuki, Babur səfəvilərlə qırılmış münasibətləri bərpa etməyə çalışmışdır. Belə ki, o, qohumu Xan Mirzənin vasitəçiliyi ilə Şah İsmayilla əlaqə yaradıb, Qəcdüvan döyüşündən sonra Səfəvilərlə qırılmış əlaqələri yenidən bərpa etməyə cəhd göstərir.

Beləliklə, mövcud elmi məqalədə məhz Baburun Qəcduvan məğlubiyyətindən sonra hakimiyyətinin sonuna kimi səfəvilərlə münasibətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Qəcduvan məğlubiyyəti Şah I İsmayıl və Zəhirəddin Babur arasındakı hərbi alyansın iflasına gətirib çıxardı. Özbək xanları qazandıqları qələbədən ruhlanaraq, geri çəkilən qızılbaşların ardınca Xorasana hücum edirlər. Burada olan qızılbaş qüvvələri özbək xanlarına müqavimət göstərə bilmirlər və nəticədə 1513-cü ilin yazında Xorasanın əksər ərazisi özbəklərin əlinə keçir (4, 219). Təbii ki, Səfəvi hökmdarı Xorasanın itirilməsilə barışmaq niyyətində deyildi. Qoşunla buraya yollanan Şah I İsmayıl qısa müddət Xorasanda ərzində itirilmiş mövqelərini bərpa edir.

Qəcduvan məğlubiyyətindən sonra Qunduzda çəkilmiş Babur Xan Mirzənin vasitəçiliyi ilə Şah I İsmayilla yenidən əlaqə yaratmağa cəhd edir. O, Qəcduvan döyüşündə baş verənlər üçün üzrxahlıq və təəssüfünü izhar edərək, Nəcmi-Saninin lovğalığının və səriştəsizliyinin məğlubiyyətə səbəb olduğunu bildirir (4, 221). Buradan bir daha aydın olur ki, Babur Şah I İsmayilla əlaqələrin bərpa olunmasında maraqlı olmuş və heç də bəzi tədqiqatçıların hesab etdikləri kimi Səfəvilərlə münasibətlərin kəsilməsini istəməmişdir. Çox güman ki, Babur ata-baba yurdlarının geri qaytarmaq ümidlərini tamamilə itirməmişdi. Eyni zamanda, Şah I İsmayıl da Baburla münasibətlərin tamamilə korlanmasını istəmirdi. Çünki, o, Baburun Xan Mirzə vasitəsilə etdiyi açıqlamalarına təmkinlə yanaşır və Xan Mirzəyə layiqli hədiyyələr verir (4, 221). Lakin bununla belə əvvəlki müttəfiqlik münasibətləri bərpa olunmur.

1514-cü ilin sonuna kimi Qunduzda və ya ona yaxın olan yerlərdə qalan Babur (3, 0016) çox güman ki, ata-baba yurdlarını geri qaytarmaq üçün yeni bir əlverişli fürsətin yaranmasını gözləyirdi. Lakin daha belə bir imkan yaranmır.

Son nəticədə ata-baba yurdunu geri qaytarmağın mümkünsüzlüyünü anlayan Zəhirəddin Babur bundan sonra əsas diqqətini Hindistana – feodal çəkişmələrinin zəiflətməmiş olduğu Dehli sultanlığına tərəf çevirir və bir-birinin ardınca buraya yürüşlər təşkil etməyə başlayır. 1526-cı ilə kimi davam edən yürüşlər sonda Dehli sultanlığının süqutu ilə nəticələnir.

1512-ci il Qəcduvan məğlubiyyətindən sonra Baburun diqqətinin əsasən Hindistana yönəlməsinə baxmayaraq, o, səfəvilərlə münasibətlərin davam etdirilməsində maraqlı idi. Belə ki, Zəhirəddin Babur Şimali Hindistanı fəth etməsinə baxmayaraq, Məvarənnəhrin geri qaytarılmasında maraqlı idi. Ümumiyyətlə, demək olar ki, bütün Moğol hökmdarları ata-baba yurdlarını geri qaytarmaq istəyində olmuş və bunun üçün lazımı şərait yaranan kimi istifadə etməyə çalışmışlar. Digər tərəfdən isə özbək dövləti düşmən mövqedə qalmaqla davam edirdi. Buna görə də Babur səfəvilərlə dostluq münasibətlərinin saxlanılmasına çalışırdı və bu məqsədlə Hindistanı fəth etdikdən sonra Xorasanda və İranda bəzi yaxın adamlarına hədiyyələr göndərir (2, c. II, 345). A. Fərzəliyev və R. Məmmədova düzgün olaraq qeyd edirlər ki, Baburun İranda xeyrixahlarına qarşı bu hörmət jesti onun özünün ən qüdrətli qonşusu ilə dostluq münasibətində qalmasını əks etdirirdi (6, 57).

Lakin bununla belə, XVI yüzilliyin ikinci onilliyinin sonuna doğru Zəhirəddin Baburun səfəvilərlə münasibətlərində gərginlik də yaşanır. Bunu “Aləm-ara-yi Səfəvi” əsərinin verdiyi məlumatlar təsdiq edir. Belə ki, Bəlxlə bağlı Baburla səfəvilər arasında gərginlik yaranır. Burada cərəyan edən hadisələrdən Babur yararlanaraq şəhəri öz tabeliyi altına alır ki, bu da Şah I İsmayıl tərəfindən narazılıqla qarşılanır. Bəlx problemindən başqa, Baburla səfəvilər arasında Qəndəharla əlaqədar da gərginlik yaşanır. Hindistanla Xorasan arasında mühüm əlverişli strateji-coğrafi mövqeyə malik olan Qəndəhar qalası ilə eyni adlı vilayətə çoxları sahib olmaq istəyirdi. Bəhs olunan zaman Qəndəhar sabiq Teymuri sərkərdəsi Əmir Zünnun Ərgünun oğlu Şüca bəyin tabeliyi altında idi və o, Şah I İsmayıldan vassal asılılığını qəbul etmişdi. Zəhirəddin Babur isə Məhəmməd Bağı xan Cağatay adlı şəxsin xəyanəti sayəsində Qəndəharı tabeliyi altına almağı bacarır. Bu bir-birinin ardınca baş verən hadisələr Səfəvi şahının qəzəbinə səbəb olur və Şah I İsmayılın göstərişilə Zəhirəddin Babura

narazılıq ifadə edilən məktub göndərilir. Həmin məktubda Babura bu kimi hərəkətlərin “dostluq yoluna” uyğun olmadığı bildirilir və ona bu cür gərginlik yaradan hərəkətlərdən çəkinmək tövsiyə edilirdi. Qeyd olunduğu kimi Babur səfəvilərlə münasibətlərin gərginləşməsində maraqlı deyildi. Buna görə də qardaşı Nasir Mirzənin məsləhətilə Şah I İsmayıl aralarındakı gərginliyi aradan qaldırmağa, münaqişəni nizamlamağa çalışır. O, səfəvi şahına yazdığı cavab məktubunda öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmağa çalışır, Belx və Qəndəhar qalaları üzərində nəzarəti ələ almasına həmin bölgələrin Səfəvilərlə Teymurilərin ümumi düşmənləri olan Şeybanilərə qarşı daha müdafiəsini təmin etməklə bağlı olduğunu bildirir, aralarındakı ittifaqa sadıq qaldığını vurğulayırdı (4, 226). Bir sözlə, Qəjdüvan məğlubiyyətindən sonra Baburla Şah I İsmayıl arasında ziddiyyətlər yaranmış olsa da, bu ziddiyyətlər ciddi münaqişə səviyyəsinə qaldırılmır. Bunun əsas səbəbi isə birincinin səfəvilərlə münasibətlərə ehtiyacının olması ilə bağlı idi.

Şimali Hindistanı fəth etdikdən az sonra Babur I Şah İsmayıldan sonra hakimiyyətə gəlmiş Təhmasibi təbrik etmək məqsədilə Xacə Nizaməddin Əsəd Candar ağa adlı elçisini Səfəvilər dövlətinə göndərir. Xacə Əsəd 1526-cı ilin sonlarında Süleyman ağa Türkman ilə Hindistana qayıdır (1, 350-351). Səfəvi elçisi Süleyman ağa Türkman 1527-ci ilin yazına qədər Hindistanda qalır. Belə ki, 1527-ci ilin martında Racput hakimi Rana Sanqa ilə Baburun böyük oğlu və vəliəhd Humayun Mirzənin arasında baş vermiş Kanva döyüşündə iştirak edir. Bundan təxminən iki ay sonra Babur yenidən Xacə Əsədi hədiyyələrlə I Şah Təhmasibin yanına göndərir, Süleyman ağa isə onunla birlikdə Hindistanı tərk edir (41, 376). Beləliklə, Qəjdüvan döyüşündən sonra kəsilmiş olan diplomatik münasibətlər məhz Baburun təşəbbüsü ilə bərpa edilir. Baburun sarayında çox güman ki, səfəvilərin daimi nümayəndəsi olmuşdur. Belə ki, Baburun “Baburnamə”sinə əsasən onun h. 936-cı ilin rəbiuləvvəl /m. 1528-ci ilin noyabrında vermiş olduğu ziyafətdə digər dövlətlərin elçiləri ilə bərabər qızılbaş elçisinin də iştirak etdiyini yazır (2, c. II, 399).

İstər fars dilli hind, istərsə də Səfəvi mənbələrində Baburun həyatının son iki ilində Səfəvilərlə diplomatik münasibətləri ilə bağlı heç bir məlumat olmasa da, “Baburnamə”nin məlumatlarına əsasən onun qonşu dövlətdə baş verən hadisələrlə yaxından maraqlanmasını müəyyən etmək olar. Məsələn, o, Kabul hakimi oğlu Kamran Mirzədən özbəklərlə müharibə vəziyyətində olan səfəvilərin işləri ilə maraqlanmağı, bu haqda məlumat toplamağı xahiş etmişdi (2, c. II, 347).

Xan Mirzədən sonra Bədəşanda hakim olan Humayun Mirzə 1528-ci ildə I Şah Təhmasibin özbək hakimlərinin birləşmiş qüvvələri üzərində Cam yaxınlığında qazanmış olduğu qələbə ilə bağlı atasına geniş hesabat göndərir. Digər tərəfdən isə Təhmasib özü qazanmış olduğu bu qələbə ilə bağlı Zəhirəddin Babura rəsmi məlumat göndərmək məqsədilə Həsən Çələbi adlı şəxsin başçılığı ilə Hindistana nümayəndə heyətinin göndərilməsinə sərəncam verir (2, c. II 403). Həsən Çələbi Dehliyə gəldikdən iki həftə sonra Babur tərəfindən qəbul edilir. O, qısa bir müddət ərzində Hindistanda qaldıqdan sonra 1529-cu ilin yayında Əbdülməlik Qorçı adlı bir şəxslə geriyə, öz ölkəsinə qayıdır (2, c. II 405).

Beləliklə, Baburun özünün vermiş olduğu məlumatlara əsasən 14 illik fasilədən sonra səfəvilərlə diplomatik münasibətlər onun özünün təşəbbüsü ilə bərpa edilir. Bu da onun Səfəvilərlə münasibətlərə yüksək dəyər verdiyini sübut edir

Ədəbiyyat

1. Бабур-наме. Записки Бабура/Пер. М.Салье. Таш.: 1958, 530 с.
2. Kazı Zahireddin Mühemmed Babur, Vəkayi, II ciltte, Ankara TTK Basımevi, 1987
3. Hikmət Bayur – Teymur oğulları və Babur haqqında tarixi özet – ön söz, Kazı Zahireddin Mühemmed Babur, Vəkayi, Ankara, 1987
4. Musalı N.S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarix-i aləm-ara-yi Şah İsmayıl” əsəri əsasında). Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 482 c.

5. Riyazül İslam. Tarix-e rəvabet-e İran-o Hind (dər doure-yi Səfəviye-o əfşariyye) /Tərcüme: Məhəmmədbağər Aram, Abbasqulu Qaffari, Tehran, Entəşarate Əmir Kəbir, 1373, 401 s.
6. Фарзалиев А., Мамедова Р. «Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике», СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2004, 228 с.

ОБ ОТНОШЕНИЯХ ЗАХИРИДДИНА БАБУРА С СЕФЕВИДАМИ ПОСЛЕ ПОРАЖЕНИЯ ПРИ ГИЖДУВАНЕ

Мамедова Егана Ехсан кызы

Резюме

Данная статья посвящена изучению отношений Захириддина Бабура с сефевидами, после битвы при Гиждуване. Следует отметить, что после этой битвы союз между Бабуром и шахом Исмаилом I нарушается. Бабур не был заинтересован в полном разрыве отношений с сефевидами, и по этой причине, стремился восстановить отношения с ними, как только для этого будут созданы подходящие условия. Следует также отметить, что в этот период отношения Бабура с сефевидами не были подробно изучены, и эта статья служит устранению этого разрыва.

ON THE RELATIONSHIP OF ZAKHIRIDDIN BABUR WITH THE SAFAVIDS AFTER THE DEFEAT AT GIJDUVAN

Mammadova Egana Ehsan

Summary

This article is devoted to the study of the relationship of Zakhiriddin Babur with the Safavids, after the battle of Gijduvan. It should be noted that after this battle, the alliance between Babur and Shah Ismail I is broken. Babur was not interested in completely breaking off relations with the Safavids, and for this reason, sought to restore relations with them as soon as suitable conditions were created for this. It should also be noted that during this period, Babur's relations with the Safavids were not studied in detail, and this article serves to bridge this gap.

Rəyçi: dos. E.M. Paşayeva

Ümumi tarix kafedrasını 31 may 2021-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 noyabr 2021-ci il

UOT:94.(479.24)

HEYDƏR ƏLİYEVİN NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINA RƏHBƏRLİYİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI (1991-1993)

Namazova Elminaz Məhərrəm qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

elminaznamazovae@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi “Bir millət iki dövlət” tezisində əsaslanır.

1991-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyev Naxçıvan Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra Naxçıvan-Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Naxçıvanın həyatı tələbatını ödəmək, kommunikasiya əlaqələrini bərpa etmək üçün protokollar imzalandı.

1991-ci il noyabrın əvvəllərində Araz çayı üzərində avtomobil körpüsünün tikilməsi, keçid məntəqəsi yaradılması nəticəsində Türkiyə hökumət nümayəndələrinin, iş adamlarının Naxçıvana səfərləri, muxtar respublikaya göstərilən yardımın həcmi artmışdı.

1992-ci ilin martında Heydər Əliyevin qardaş ölkəyə işgüzar səfəri oldu. Bu səfər zamanı muxtar respublikanın qonşu dövlətlə bütün sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə protokol imzalanmışdı.

1992-ci il mayın 28-də “Sədərk-Dilucu” “Ümid” körpüsünün istifadəyə verilməsi Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında mühüm mərhələ oldu.

1992-ci ilin mayında Ermənistanın Naxçıvana təcavüzü ilə bağlı Türkiyə hökuməti bəyanat qəbul etmiş və 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən Naxçıvanın muxtariyyətinin qaranlı olduğunu bütün dünyaya bəyan etmişdi.

Ümummilli liderimiz Hərdər Əliyevin Azərbaycan-Türkyə mədəni əlaqələrinin inkişafında da danılmaz və əvəzedilməz xidmətləri vardır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Heydər Əliyev, Naxçıvan, xarici siyasət

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Гейдар Алиев, Нахичевань, внешняя политика

Key words: Azerbaijan, Turkey, Heydar Aliyev, Nakhchivan, Foreign Policy

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əlaqələrin böyük tarixi var. Ortaq kök, dil, din birliyi, oxşar mədəniyyət, adət və ənənələr bu əlaqələri şərtləndirən amillər sırasında yer alır.

Türkiyə Azərbaycan üçün beynəlxalq aləmdə müttəfiq və dayaqdırsa, Azərbaycanın da güclü dövlət olması Türkiyənin dünya siyasətində gücünün və rolunun artması deməkdir.[1]

Ölkəmizin müstəqillik qazanması və beynəlxalq münasibətlərin subyektinə çevrilməsi ilə onun xarici əlaqələrinin inkişafında sərhəd bölgəsində yerləşən Naxçıvanında rolu artmış oldu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasət nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkənin əsas ərazisi ilə birbaşa nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrindən məhrum olmuşdur.

1991-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyev Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri seçildikdən sonra Naxçıvan-Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoydu.” Naxçıvan-Türk islam dünyasına bir qapıdır” deyən Heydər Əliyev bu istiqamətdə ardıcıl, məqsədyönlü fəaliyyət göstərməyə başladı. Həmin il oktyabrın 29-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayonunda Azərbaycan-Türkiyə arasında Araz çayı üzərində körpü müvəqqəti istifadəyə verildi. Həmin körpünün rəsmi açılış mərasimində Ali Məclisin sədri Heydər Əliyevlə bərabər Türkiyə hökumət dairələrinin nümayəndələri, Azərbaycanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri də iştirak etdilər. Bununla da 70 il ərzində bir-birlərinə həsrət qalan bu qardaş ölkələr arasında ilk gediş-gəliş əlaqələri yaradıldı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Naxçıvanın ağır dövründə qurduğu beynəlxalq əlaqələr muxtar respublikanın mövcudluğu üçün bəlkə də yeganə vasitəyə çevrildi.

1991-ci il noyabrın əvvəllərində Türkiyə Nəqliyyat Nazirliyinin nümayəndə heyəti muxtar respublikaya səfər etmiş, səfər zamanı Ali Məclisin sədri ilə Araz çayı üzərində avtomobil körpüsünün tikilməsi, keçid məntəqəsi yaradılması haqqında məsələlər müzakirə edilmiş, muxtar respublika Nazirlər kabineti ilə həmin qurum arasında protokol tərtib edilmişdir.[2]

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində müvəqqəti körpü istifadəyə verildikdən sonra Türkiyə hökumət nümayəndələrinin, iş adamlarının, Naxçıvana səfərləri, muxtar respublikaya göstərilən yardımların həcmi artmışdı. Bu dövrdə Naxçıvan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında Heydər Əliyevin başçılığı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının nümayəndə heyətinin qonşu ölkəyə səfərləri xüsusi rol oynadı.[2]

1992-ci ilin martında Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında görünməmiş bir hadisə baş verdi. Türkiyənin o vaxtki baş naziri S. Dəmirəlin göndərdiyi şəxsi təyyarə ilə Heydər Əliyevin dost ölkəyə işgüzar səfəri oldu. Səfər zamanı Türkiyə Respublikasının Prezidenti

T.Özal, baş nazir S.Dəmirəl ilə əhəmiyyətli görüşlər keçirildi. Görüşlərdə əsas müzakirə edilən məsələ, təbii ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Naxçıvanın düşdüyü ağır vəziyyətlə bağlı olmuşdur. Muxtar respublikanın qonşu dövlətlə bütün sahələrdə əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Türkiyənin baş naziri və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri birgə protokol imzalamışdılar. 1992-ci ilin 22-25 martında imzalanmış 13 maddəlik birgə əməkdaşlıq protokolunda muxtar respublikaya maliyyə, iqtisadi, texniki yardım göstərilməsi, muxtar respublikanın zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün 100 milyon ABŞ dolları həcmində kreditin ayrılması, tərəflər arasında enerji xətlərinin yaradılması, nəqliyyat əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi öz əksini tapmışdı. Protokolda həmçinin bank işi, turizim, informasiya sahəsində geniş əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması, muxtar respublikadan olan 100 tələbənin Türkiyədə təhsil alması haqqında da razılığa gəlinmişdi. Ulu öndər bu protokolu böyük əhəmiyyətə malik tarixi sənəd kimi qiymətləndirmiş, muxtar respublikanın icra strukturlarına protokolun icrası ilə əlaqədar konkret təkliflərlə çıxış etməyi tapşırırmışdı. Qısa müddət ərzində protokolda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması üçün konkret işlər görülməyə başlandı. Telekommunikasiya sahəsində muxtar respublikanın ehtiyaclarını ödəmək üçün Türkiyənin “Teletaş” şirkətinin nümayəndələri bölgəyə gəldilər. 1992-ci ilin aprelində qonşu ölkənin kənd təsərrüfatı nazirliyi əməkdaşlarının Naxçıvana səfəri zamanı böyük miqdarda texniki yardım, gübrə, toxum göndərilməsi haqqında razılıq əldə edilmişdi. [2,3]

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında 1992-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqı üçün əziz bir gündə-Respublika günündə Araz çayı üzərində açılmış “Sədərək-Dilucu” “Ümid” körpüsü mühüm mərhələ oldu. Naxçıvan torpağı həmin gün böyük bayram əhval-ruhiyyəsi yaşadı. Naxçıvanın tarixində ilk dəfə olaraq dünyanın ən iri dövlətlərindən birinin-Türkiyənin baş naziri birbaşa bu torpağa qonaq gəldi. Bu münasibətlə hava limanında qarşılanma mərasimi də böyük təntənəyə çevrildi. Həmin qarşılamada bir qədər əvvəl Naxçıvana xüsusi təyyarə ilə gəlmiş Türkiyənin 150 nəfərdən artıq yüksək vəzifəli məmur və yaradıcı ziyalılarından ibarət nümayəndə heyəti də iştirak edirdi. Naxçıvan hava limanında S.Dəmirəli böyük məhəbbətlə salamlayan Ali Məclisin sədri H.Əliyev dedi: “İlk dəfə olaraq Türkiyənin baş naziri bu qədim torpağa ayaq basır. Sayın Süleyman Dəmirəl və onu müşayiət edən şəxsləri bu gün burada qarşılamaq kimi bir xoşbəxtlik bizə nəsib olub. Bu körpü bizim ümid və arzularımızın körpüsüdür və türk dünyasına pəncərədir. 70 ildən artıq idi ki, biz bu günü gözləyirdik və arzularımız həyata keçdi.” Baş nazir Süleyman Dəmirəl də Heydər Əliyevə, eləcə də naxçıvanlılara sonsuz sevgi və məhəbbətinin bildirdi: “Şadam və xoşbəxtəm ki, bu gün naxçıvanlılarla görüşürəm, sizləri bağrıma basıram. Sizi əmin etmək istəyirəm ki, Türkiyə həmişə Azərbaycanla birgə olmuş və olacaqdır. Dərdinizə də, sevincinizə də şərik olmuşuq.”[1. 2,3]

1992-ci ilin iyulunda keçirilmiş Muxtar Respublika Ali Məclisinin Rəyasət Heyətinin iclasında körpünün istifadəyə verilməsi böyük tarixi hadisə kimi qiymətləndirilmiş, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi, mədəni, əlaqələrin genişlənməsinə, qardaş xalqların bir-birinə yaxınlaşmasına xidmət edəcəyi bildirilmişdi. Rəyasət heyətinin qərarı ilə “Sədərək-Dilucu” körpüsü Türkiyə Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında rəsmi keçid qapısı elan edildi. Naxçıvan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında ulu öndər H.Əliyevlə S.Dəmirəl arasında yaranmış dostluq münasibətləri xüsusi rol oynayırdı. H. Əliyev Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar Naxçıvanda yaranmış vəziyyətlə S.Dəmirəl və digər Türkiyə rəhbərlərini daim məlumatlandırmış, təcavüzün dayandırılmas üçün kömək göstərilməsini xahiş etmişdir.

1992-ci ilin mayında Ermənistanın Naxçıvana təcavüzü ilə bağlı Türkiyə hökuməti bəyanat qəbul etmiş və 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən Naxçıvanın muxtariyyətinin qarantı olduğunu bütün dünyaya bəyan etmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasını qonşu Türkiyə vilayətləri-Qars, İqdır, Ağrı, Ərzurum, Van ilə də əlaqələri yaranır və möhkəmlənirdi.

Heydər Əliyev Türkiyədə səfərdə olarkən dəfələrlə bu bölgələrdə olmuş həmin vilayətlərin nümayəndə heyətləri də öz növbəsində Naxçıvana işgüzar səfərlər etmişdilər. Xüsusən, Qars və İqdir vilayətləri ilə əlaqələr sürətlə, yüksələn xətt üzrə inkişaf edirdi. [2]

Müasir dünya siyasətçilərindən tutmuş, elm və mədəniyyət xadimlərinin birmənalı şəkildə etiraf etdikləri kimi çağdaş Azərbaycan tarixinin və siyasətinin bayraqdarı olan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinin inkişafında da danılmaz və əvəzedilməz xidmətləri vardır. Heydər Əliyev birmənalı şəkildə bəyan edirdi ki, “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında olan əlaqələr qazanc, para üzərində qurulmamalıdır. Bizim ölkələrimizin böyük mənəvi kökləri var, bunları bir-birinə bağlayan milli köklər var. Bu milli, mənəvi mənafeyi ayrı-ayrı şəxslərin qazancına qurban vermək olmaz. Ona görə də mən bu barədə öz fikrimizi və etirazımızı Türkiyənin bütün dövlət və hökumət başçılarına bildirmişəm. Biz bildirmişik ki, buna yol vermək olmaz.” O, xalqlarımız arasındakı əlaqələrlə bağlı, demək olar ki, bütün çıxışlarında dəyərli mövqeyini ortaya qoyurdu: “Bir də deyirəm ki, Türkiyə-Azərbaycan, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin mənəvi, milli kökləri var, bunları heç bir paraya, heç bir dollara, heç bir lirəyə dəyişmək olmaz. Mən xahiş edirəm bunu biləsiniz.”[4]

SSRİ-nin dağılmasından sonrakı dövrdə Azərbaycan-Türkiyə elmi-mədəni əlaqələrindən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, bu əməkdaşlığın hüquqi əsasları diplomatik əlaqələrin qurulmasından sonra daha da intişar tapmışdır. Belə ki, Türkiyə və Azərbaycan diplomatik əlaqələr 14 yanvar 1992-ci ildə qurulmuşdur və bu gün Azərbaycan ilə Türkiyə arasında olan dostluq və qardaşlıq əlaqələri günü-gündən möhkəmlənir, genişlənir və bu dostluq əlaqələri gələcəkdə də inkişaf edəcəkdir. Heydər Əliyevin dönə-dönə vurğuladığı kimi, “ heç bir qüvvə, heç bir kəs, heç bir ölkə Türkiyə-Azərbaycan dostluğuna mane ola bilməz. Bizim dostluğumuz sarsılmazdır, əbədidir və əbədi olacaqdır... Biz çalışacağıq ki, bu dostluğu, qardaşlığı günü-gündən möhkəmləndək və yüksəklərə qaldıraq.” [4]

Azərbaycanın beynəlxalq aləmlə inteqrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında və ümumiyyətlə, ölkəmizin siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni maraqlarının reallaşmasında Türkiyə ilə hərtərəfli əməkdaşlığın genişlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu istiqamətdə kursun yüksələn xətt üzrə inkişafını təmin etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətində qeyd etdiyi kimi: “1993-cü ilin yayından başlayaraq, Türkiyəyə münasibətdə də xarici siyasət kursunda ciddi dəyişikliklər edildi və Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində keyfiyyətə yeni mərhələ başlandı. Bu gün Türkiyə Azərbaycanın ən etibarlı siyasi müttəfiqi, bərabər hüquqlu iqtisadi tərəf müqabilidir. İki qardaş dövlətin başçılarının qarşılıqlı rəsmi səfərləri zamanı hərtərəfli əməkdaşlığımızı əhatə edən bir sıra mühüm sənədlər imzalanmışdır. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri iki qardaş xalqın mənafeələrinə xidmət etməklə yanaşı, bütün türk dünyası üçün də münim rol oynayır və türkdilli dövlətlər arasında münasibətlərin inkişafına da güclü təsir göstərir. Bununla yanaşı dünyada və bölgədə sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olunması işinə də öz töhfəsini verir. [1]

Əsas ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasi kurs bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla və qətiyyətlə davam etdirilir. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri hazırda özünün yüksək zirvəsinə yüksəlib. Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin yüksək səviyyəsi ümumilikdə regionun tərəqqisinə, sabitliyin bərqərar olmasına mühüm töhfələr verir. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı dünya bir daha bunun şahidi oldu. Müharibənin ilk günlərindən qardaş Türkiyə Azərbaycana siyasi-mənəvi dəstək verdi. Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan açıq və birmənalı bəyanatlar səsləndirərək, bu müharibədə Azərbaycanın tək olmadığını, Türkiyənin hər zaman Azərbaycanın yanında olduğunu bildirdi. Bu gücümüzə güc qatdı, Qarabağ zəfərində mühüm rol oynadı. Xüsusən, Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Bakıda Azadlıq

meydanında keçirilən Zəfər paradında prezident İlham Əliyevlə yan-yanə dayanması ölkəmizin birliyini, xalqımızın qardaşlığını bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirdi.[5]

Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanmış Şuşa bəyannaməsi isə iki ölkə arasındakı münasibətlərdə inqilabi gerçəklikdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir” kəlamları ilə xarakterizə olunan Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri Şuşa Bəyannaməsi ilə öz zirvəsinə yüksəlib və yeni bir mərhələyə qədəm qoyub. [6]

Ədəbiyyat

1. Ədalət Qasım oğlu Qasimov. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi (1969-2003-cü illər). Bakı, 2013.
2. <http://www.elibrary.az>QAZET>
3. azerbaijans.com/content_764_az.html
4. Fərqanə Hüseynova. Müstəqillik dövründə Azərbaycan Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri (elm, təhsil, mədəniyyət). Bakı, 2007.
5. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2021/06/15/susa-b-yannam-si-az-rbaycan-turkiy-munasib-tl-ri-yeni-m-rh-l-y-q-dmqoydu1658>
6. <https://axar.az/news/siyaset/566094.html631>

РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД РУКОВОДСТВА ГЕЙДАРОМ АЛИЕВЫМ НАХИЧЕВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ (1991-1993 ГГ.)

Намазова Елминаз Магеррам кызы

Резюме

Во время своего руководства Нахичеванской Автономной Республикой Общенациональному Лидеру Гейдару Алиеву удалось преодолеть кризис, вызванный блокадой, и наладить политические и экономические отношения с Турецкой Республикой для удовлетворения потребностей автономной республики.

Были подписаны протоколы для удовлетворения нужд Нахичевани и восстановления связи.

В то же время в статье исследуется неоспоримый и незаменимый вклад Великого Лидера Гейдара Алиева, флагмана современной истории и политики Азербайджана, в развитие азербайджано-турецких культурных связей.

В целом в статье исследуются азербайджано-турецкие отношения в период руководства Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым Нахичеванской Автономной Республикой (1991-1993 годы).

DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI-TURKISH RELATIONS DURING THE LEADERSHIP OF HEYDAR ALIYEV OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (1991-1993)

Namazova Elminaz Maharram

Summary

During his leadership of the Nakhchivan Autonomous Republic, National Leader Heydar Aliyev managed to overcome the crisis caused by the blockade and establish political and economic relations with the Republic of Turkey to meet the needs of the autonomous republic.

Protocols were signed to meet the needs of Nakhichevan and restore communications.

At the same time, the article explores the undeniable and irreplaceable contribution of the Great Leader Heydar Aliyev, the flagship of the modern history and politics of Azerbaijan, to the development of Azerbaijani-Turkish cultural ties.

In general, the article explores Azerbaijani-Turkish relations during the leadership of the National Leader Heydar Aliyev of the Nakhchivan Autonomous Republic (1991-1993).

Rəyçi: dos.A.Cavadov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 16 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasının 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 sentyabr 2021-ci il

UOT:94.

TÜRK-İRAN DOSTLUQ CƏMİYYƏTİNİN YARADILMASI, MƏQSƏDİ VƏ QURULUŞU

Quliyeva Günay Şöhrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
[*gunkakuliyeva@yahoo.com*](mailto:gunkakuliyeva@yahoo.com)

Xülasə: *İki ölkə arasında bir dostluq cəmiyyətinin yaradılmasına olan ehtiyacı 1946-cı il seçkilərində Milli Kalkınma (Dirçəliş) Partiyasından millət vəkili namizədi olan və cəmiyyətin quruluşunda da yer almış İsmail Sıtkı Oğuzbəyovun açıqlamışdı. İranla belə bir cəmiyyətin yaradılmasının çatışmazlığını ifadə edən Oğuzbəyov və dostları İran səfiri İbrahim Zənd aralarında Fuad Köprülü və professor Dr.Sani Yavərin də olduğu bir qrupla yemək ziyafəti tərtib etmiş və bu yemək ziyafətində cəmiyyətin qurulması ilə bağlı qərar verilmişdir.*

Açar sözlər: Türkiyə-İran-Dostluq Cəmiyyəti-məqsəd-quruluşu

Ключевые слова: Турция-Иран-Общество Дружбы-цель-структура

Keywords: Turkey-Iran-Society of Friendship-goal-structure

Soyuq Müharibə dövründə Hind coğrafiyasından Orta Şərq coğrafiyasına qədər ölkələrdə baş verən hərbi çevrilişlər, hökumət dəyişiklikləri və siyasətlərdəki təhdid üzərində formalaşan ittifaqlar yeni proseslərin də yaranmasına təkan vermişdir. 1947-ci ildə Muhammed Cinnahın söyləri ilə qurulan Pakistanla quruluş mərhələsinin ardından oxşar modernləşmə mərhələsi izləmiş və özünü oxşar təhdid altında hesab edən Türkiyə arasında mədəni, təhsil, və sosial siyasətlər daxilində fəaliyyət göstərmək məqsədilə bir cəmiyyətin qurulması qərarlaşdırılmış və Türkiyə Pakistan Dostluq cəmiyyəti yaradılmışdı. Bu dövr ərzində formalaşan yeni qüvvələr balansı baxımından Türkiyə Ərəb dostluq cəmiyyətinin də fəaliyyətinin davam etdirildiyi müşahidə edilir. (1, 475).

Ölkələr arasındakı ikitərəfli münasibətlər baxımından cəmiyyətlər əsasən parlamentarilər, Xarici İşlər bürokratları və onların həyat yoldaşları, ölkələrin dilləri və mədəniyyətləri üzərində tədqiqat aparan alimlər və tacirlər tərəfindən yaradılmışdı. Bu cəmiyyətlər fəaliyyət sahəsi olaraq tələbə mübadiləsi, mədəniyyətlə bağlı sərgilər və konfranslar təşkil etmək kimi fəaliyyətləri seçmişlər. Bu cəmiyyətlər ölkələrinin hökumətləri arasında ikitərəfli əlaqələri inkişaf etdirə biləcək anlaşmaların baş tutması və problemlərin diplomatiya yolu ilə həll olunması məqsədilə vasitəçi simasını da daşımışlar. Cəmiyyətlər ölkələr arasında dostluq, əməkdaşlıq anlaşmalarının yaranma mərhələsinin əsasını qoymuşlar. Türk İran Dostluq Cəmiyyəti də İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ortaya çıxan Soyuq Müharibə tarazlıqları ilə bağlı Türkiyə və İranın müştərək təhdid altında qalma narahatlığı üzərində formalaşmışdı. Demokratik Partiyanın iqtidarda olduğu dövrdə Türkiyənin ABŞ-la olan hərbi, iqtisadi və siyasi əlaqələrinin inkişaf etməsi ilə İranda Müsəddiqdən sonra Şahın ABŞ-a meyilli bir siyasəti dəstəkləyən hökumət qurması, ABŞ-la Truman doktrinası ilə bağlı yardım alan Türkiyə kimi ölkələri bir-birinə yaxınlaşdırmışdı. (1, 475).

Cəmiyyətlərin böyük miqyasda sənət və təhsil sahələrində intensiv fəaliyyət göstərdiyi İkinci Dünya Müharibəsi illərində başlanan Yüksək Təhsil tələbə mübadiləsi və hərbi sahədə tələbə mübadiləsi fəaliyyətləri sonrakı illərdə də davam etdirilmişdi. Digər fəaliyyətlər də hər iki ölkənin mədəniyyətlərini tanımaq məqsədilə təşkil olunan sərgilər və dil kursları şəklində davam etdirilmişdi. Türk-İran əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün yaradılan cəmiyyətlərin fəaliyyətləri təhsil və mədəniyyətlə bağlı olduğu kimi hər iki ölkə arasında ticarətlə məşğul olan tacirlərin də ticarət zamanı qarşıya çıxan problemlərini həll etmək, çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün də cəmiyyətlər yaradılmışdır. Sərhədlərində ən vacib məsələlərdən birinin təhlükəsizlik olan Türkiyə və İran arasında tacirlərin problemləri ilə maraqlanmaq üçün Ankara mərkəzli Türk-İran Tüccar Cəmiyyətinin də yaradılması gündəmə gəlmişdi. (1, 475).

İki ölkə arasında bir dostluq cəmiyyətinin yaradılmasına olan ehtiyacı 1946-cı il seçkilərində Milli Kalkınma (Dirçəliş) Partiyasından millət vəkili namizədi olan və cəmiyyətin quruluşunda da yer almış İsmail Sıtkı Oğuzbəyoglu açıqlamışdı. İranla belə bir cəmiyyətin yaradılmasının çatışmazlığını ifadə edən Oğuzbəyoglu və dostları İran səfiri İbrahim Zənd aralarında Fuad Köprülü və professor Dr.Sani Yavərin də olduğu bir qrupla yemək ziyafəti tərtib etmiş və bu yemək ziyafətində cəmiyyətin qurulması ilə bağlı qərar verilmişdir. Bir müddət sonra İstanbulda Böyük Millət Məclisinin sədri Refik Koraltanın sədrliyi ilə bir toplantı keçirilmiş və cəmiyyətin nizamnaməsi tərtib edilmişdi. (1, 475).

Türk-İran dostluğunun əhəmiyyətini haqlı olaraq təqdir edən İbrahim Zənd Türk İran dostluq cəmiyyətinin qurulmasının zamanı gəldiyini qəbul etdiyi üçün bu fikirdə olan bəzi dostları ilə təmas quraraq fəaliyyətə keçmiş, bu xeyirli işə təşəbbüs etmişlər. Ankara Bürosu vəkillərindən olan Ali Vasfi Atahan bu məsələni belə bildirmişdir: “1952-ci ilin oktyabr ayında Ankarada idim. Ali Vasfi Atahan məni İran səfirliyinə apararaq İbrahim Zəndlə tanış etdi. Fəaliyyətə keçməyə qərar verdik. Özünə bir siyahı verəcək. Bu siyahıya uyğun olaraq 11 dekabr 1952-ci ildə səfirlikdə bir ziyafət qurulacaqdı. Bu şəkildə ayrıldım. (2, 36).

Bu qərarı İstanbul millət vəkili möhtərəm professor dr. Sani Yavərə bildirdik. Sani Yavər İran Türk dostluğunun reallaşmasının özü üçün əzəli bir arzu olduğunu və yarım əsrdən bəri bunu düşündüyünü bildirməklə gözləri yaşararaq bizi təbrik etdi. Biz siyahı tərtib edərək İran səfirliyinə göndərdik.

11 dekabr 1952-ci ildə səfir siyahıda yazılan bütün şəxsləri dəvət etmişdi. Bu şəxslər aşağıdakılar idi:

- a)hariciye vekili Fuat Köprülü
- b)İstanbul millət vəkili Sani Yaver
- c)Erzurum millət vəkili Enver Karan
- d)İstanbul millət vəkili Salih Keçeci
- e)Ağrı millət vəkili Noyabr Küfrevi
- f)Vəkil İ.Sıtkı Oğuzbəyoglu
- g)Vəkil Ali vasfi Atahan
- h)İstanbul millət vəkili Celal Türkgeldi
- i)Çorum millət vəkili Dr.Saip
- j)Kayseri millət vəkili General İsmail Berkuk (2, 36-37).

Olduqca səmimi bir şəraitdə keçən bu ziyafətin sonunda cəmiyyətin qurulması qərarı alındı. Bu toplantıda Prof. Sani Yaver söz alaraq: “Möhtərəm dostlar!Əsas təməli mərhum Atamızla Rza Pəhləvi həzrətləri tərəfindən atılan Türk-İran dostluğu şəcərəsi, budur bəhrəsini verməyə başlamışdır. Bu gün 11 dekabr 1952-ci il tarixi bir axşamdır. Türk-İran dostluğunun dönüş nöqtəsidir. Orta Asiyanın ən qədim və ən əsilli iki milləti olan İran və Türk millətləri bundan sonra səylərimizlə bu iki əziz millət bir-birini daha yaxşı tanıyacaq, iqtisadi və mədəni sahələrdə yan-yanə gedəcəkləri kimi, ümid edirəm ki, siyasət yolunda da çiyin-çiyinə irəliləyəcəklər. İçimdə elə bir inam var ki, artıq bu iki millət arasında heç bir anlaşmazlıq olmayacaq, köhnə səhvlər təkrar olunmayacaq.Uzun illərdən bəri xəyalımda yaşatdığım bu

gözəl hadisənin reallaşmasına səbəb olan səfir İbrahim Zendə təşəkkürlərini bildirməklə xoşbəxtlik hissi duyuram. Yaşasın Türk-İran dostluğu!” (2, 37).

İbrahim Zend ayağa qalxaraq: o qədər həyəcanlanıram ki, sizlərə necə cavab verəcəyimi, mən də necə təşəkkür edəcəyimi bilmirəm. Sizləri qucaqlamaq istəyirəm. Ən son cavabım gözümdən axan sevinc gözyaşlarımdır” cavabını vermişdir. (2, 37).

Beləliklə, Ankarada başlanan bu toplantı bir müddət sonra İstanbulda keçirilmiş, fəxri sədrilər Böyük Millət Məclisinin sədri möhtərəm Refik Koraltanla İbrahim Zend seçilmişlər, bundan sonra da nizamnamə tərtib edilərək hökumətə təqdim edilmişdir. Bu toplantıda iştirak edən təsisçilər əlifba sırası ilə aşağıdakı kimidir:

- 1.Prof.Abbas İkbəl
- 2.Tacir Abdül Hüseyn Ahrabi
- 3.Doktor Ali Ekber Şerif
- 4.Erzurum millət vəkili Enver Karan
- 5.İstanbul millət vəkili Fuat Hulüsi Demirelli
- 6.Hariciye vekili prof. Fuat Köprülü
- 7.Manisa millət vəkili Hamdulla Subhi Tanrıöver
- 8.Prof. Hüseyn Tahirzadə
- 9.İran səfiri İbrahim Zend
- 10.Vəkil İ.Sıtkı Oğuzbeyoğlu
- 11.Tacir İsmail Kasımzadə
- 12.tacir İzzet Şefiizadə
- 13.Baş konsul Mahmud Bahadır Bahaderi
- 14.Böyük Millət Məclisinin sədri Refik Koraltan
- 15.sabiq Ədliyyə vəkili Rüknettın Nasuhioğlu
- 16.Doktor Rza İspahan
- 17.Tacir Rza Leki
- 18.Yazıçı Refii Cevat Ulunay
- 19.tacir Rza Kehnemuni
- 20.İstanbul millət vəkili Sani Yaver
- 21.İstanbul millət vəkili Salih Fuat Keçeci
- 22.Sabri Antay
- 23.Tacir Yaşar Şınasi(2, 38).

Cəmiyyətin sədri Sani Yavər toplantıda çıxış dərək demişdir:“Millətlərin bugünkü həyat psixologiyası, keçmişdə olduğu kimi, yalnızlıq və böyüklükdə, təkəbbür və qürur, zülm və əsarətdə deyil, bu orta əsrlər dövrü təfəkküründə ısrarın mənası yoxdur. Çünki xam bir xəyal məhvə məhkumdur. Bəşəriyyətin ideal yolu evləri söndürərək qalaları zəbt etməkdə deyil. Yalnız və yalnız insanlığın kamilliyindən doğan, din və irq fərqi olmadan, qeydsiz və şərtsiz azadlığı qəbul etməklə qəlbləri fəth edən Birləşmiş Millətlərin təmiz sıraları arasında yer almaq şəərəfinə nail olmaqdadır. Hörmətli dostlar, indiyə qədər hər millət öz varlığını qorumaq üçün ixtiyari olaraq məcbur olduğu qəhrəmanlıq və epik dastanlarını yaradaraq yüksək təsvirlərini ifadə etdirməsi keçmişin bir təfəkkürü və zehniyyəti idi. Bugünün, sabahın təfəkkürü və düşüncəsi də təhkimçilik, əsarət və istilaçı təfəkkürə qarşı, azadlığa aşıq və kamil millətlərlə eyni taleyi yaradaraq lazım gəlmiş halda eyni xariqə və dastanları yaratmaq təsvirini əməldə isbat edir, yəni dünyanın batıl rejimini yıxıb, yeni insanlıq rejimini qurur.Bu, şübhəsiz, bir həqiqətdir ki, insanlıq sevgi və əlaqədən məhrum və laqeyd və biganə bir millət yüksəlməsini, irəliləməsini bilməyən qanadsız, ayaqsız bir məxluqa bənzəyir. Sevgili dostlarım, böyük Atatürkün millətinə miras qoyduğu bir vəsiyyətnaməsi vardır. “Yurdda barış, cahanda barış”. İnsanlığın böyük qayəsi bu dörd söz içərisində əhatə olunur. Böyük mürşüdün həyatlarında bizlərə bu gün və sabah üçün işarə etdikləri hadisələrdən birisini qeyd etmək istəyirəm: bu hadisə İran şahənşahı mərhum Rza Pəhləvinin məmləkətimizi ziyarətidir.

İki qardaş millətin xilaskarları arasında nəzərdən qaçmayan sevgi və könül birliyi təzahürat və gözəllikləri...millətlərimiz üçün izlənilməsi zəruri olan rifah və yüksəliş yoludur.

İlk addım olaraq 1953-cü il aralıq (dekabr) ayının 11-ci Salı günü axşam saat ona beş dəqiqə işləmiş tarixi dönüm yolumuzun başlanğıcını təşkil edir. Xarici İşlər Naziri prof. Fuat Köprülü ilə İran dövlətinin keçmiş Ankara Roma səfiri İbrahim Zend qardaşımlla millət vəkili və təsisçi dostlarımdan təşkil olunan bir qrupun iştirakı ilə Ankara-İran səfirliyində Türk-İran dostluq parlamantar nüvəsini təsis etmək xoşbəxtliyini idrak etdik.

Bu tarixin bu gün üçün bəlkə bir dəyəri olmaya bilər. Hökmü gələcək nəsillərin fikir və qiymətləndirməsinə buraxmaq doğru hərəkət olar. Siyasi kimliyi daşıyan ilk addımın təkamülə doğru irəliləməsi üçün fikrimcə, millətlərimiz arasındakı siyasi əlaqədən əlavə sevgi və qardaşlığı, mədəniyyət və iqtisadiyyat yolu ilə təsis etməkdir. Dostluq təşəkkülünün iki millət və məmləkət üçün xeyirli üfüqlərlə bəzədilməsinin sirri, qarşılıqlı sevgi və sabitlikdir. Özmlı qərarımız haqlı olaraq millətlərimiz tərəfindən qəbul ediləcəyinə zərrə qədər şübhəmiz yoxdur. Möhtərəm qardaşlar, Bu gün yolumuzun ikinci addımına nail oluruq, 14 fevral 1954-cü ilin pazarı gəldi. İran dövlətinin yeni bir səfiri Ali Mansur qardaşımlla və iki qardaş millətə mənsub bir qrupla qəlb və fikir birliyi ilə ziyarətçi və dəyərlı dəvətlilərimizin iştirakı ilə qeyd etmək şərəfinə nail oluruq. (2, 41-43).

Cəmiyyətin yaranma məqsədi nizamnamənin ikinci maddəsində aşağıdakı şəkildə izah edilmişdir:

a)tarixləri şan və şərəflə dolu həmsərhəd olan Türk və qardaş böyük İran milləti arasında dostluq və qardaşlıq bağlarını qüvvətləndirmək;

b)qarşılıqlı mədəni münasibətlərin qurulması ilə bunları inkişaf etdirmək;

c)tələbə mübadiləsi edərək elmi və ədəbi əsərlərdən qarşılıqlı şəkildə faydalanmaq;

d)Türk və İran məmləkətlərini ziyarətlə bağlı gəzintilər təşkil etməklə bu sahədə asanlaşdırmanın təmininə çalışmaq;

f)ticari və iqtisadi sahələrdə geniş miqyasda iş görmə imkanlarını araşdırmaq;

g)bu iki qardaş millət arasında qardaşlığa həsr olunmuş broşürələr və konfranslar təşkil edərək bir-birinə daha çox yaxınlaşmalarını təmin etmək kimi məqamlardan ibarətdir. (3, 3).

Cəmiyyət ümumi və İdarə heyətindən təşkil olunurdu. Cəmiyyətin ümumi heyəti dəftərdə qeyd edilən əsas üzvlərdən təşkil olunur. Hər ilin avqust ayında ümumi heyətin toplantısı keçirilir. (10-cu maddə) Toplantının yeri və zamanı on gün əvvəl iki qəzetlə elan olunduğu kimi, yerli icra orqanına da bildirilirdi. (3, 5).

Cəmiyyətin ümumi heyətinin vəzifə və səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

Konqres qəzətdə yazılı məsələlərlə konqres üzvlərinin təklif edəcəyi məsələlərə qərar vermək. Cəmiyyətin birinci katibi ilə ümumi katibini və idarə heyəti üzvlərini gizli səsvermə ilə seçmək. Keçən mərhələyə aid hesabatı təsdiq və ya rədd etmək. Səbiq idarə heyətinə bəraət vermək və ya onu məsuliyyətli görmək. İdarə qurulduqda cəmiyyətdən çıxarılanların etirazlarını araşdırmaqla qəbul və ya rədd etmək. Lazım olduqda nizamnaməni dəyişmək və ya cəmiyyəti ləğv etmək kimi məsələlər. (12-ci maddə) (3, 6).

Konqresdə yalnız əsas üzvlər iştirak edir, fəxri üzvlər səs vermirlər. (maddə 13). (3, 6).

Cəmiyyətin idarə həyəti sədr, sədr müavini, ümumi katib, xəzinədar və yeddi üzv olmaqla 11 nəfərdən ibarətdir. (maddə 18) İdarə heyətinin müddəti iki ildir. Təkrarən seçilə bilər. (maddə 22).

Cəmiyyətin idarə heyətinin vəzifələri aşağıdakılardır:

a)cəmiyyətin irəliləməsi uğrunda çalışmaq; b)cəmiyyətə daxil olmaq istəyənləri qəbul və ya rədd etmək; c)cəmiyyətin gəlir və xərclərini tənzim və idarə etmək; d)nizamnaməyə zidd hərəkət edən şəxsləri uzaqlaşdırmaq; e)qanun çərçivəsində dəftərləri tənzimləməklə gəlirləri toplamaq və xərcləri ödəməklə cəmiyyətin maddi və mənəvi inkişafı uğrunda çalışmaq; f)konfranslar, toplantılar və müsəmirələr təşkil etmək, broşürələr, məqalələr nəşr edərək

qardaş millətlərə gəzintilər edərək kitabxanaların təsis edilməsi...kimi cəmiyyətin öz məqsədinə çatması üçün çalışmaq. (Maddə 23) (3, 7).

Cəmiyyəti sədr təmsil edir və ya onun yoxluğunda ümumi katib bu hüquqa malikdir, birinci sədr ilə ümumi katibin üzlü səbəbləri olduqda sədr müzvinə təmsil edir. Şöbələrdə isə sədr olmadıqda, katib, o da olmadıqda xəzinədar təmsil edir. (maddə 24)

İdarə heyəti ən azı ayda bir dəfə olmaqla toplantı keçirmək məcburiyyətindədir. Birinci sədr və ya ümumi katib lazım bildikləri halda idarə heyətini hər zaman toplantıya dəvət edə bilərlər. Şöbələrdə də sədr ilə katib eyni hüquqa malikdir. (Maddə 25)

Cəmiyyətə üzv olma və cəmiyyətdən çıxmaq şərtləri aşağıdakı maddələrdə öz əksini tapmışdır:

Üçüncü maddə - cəmiyyətin əsas və fəxri olmaqla iki növ üzvü vardır. 18 yaşını bitirən mülki hüquqa sahib və bu iki millətə mənsub hər kəs bu cəmiyyətə üzv ola bilər. Din və məzhəb fərqi qətiyyənlə nəzərə alınmır.

Dördüncü maddədə cəmiyyətə əsas üzv ola bilmək, cəmiyyət mənsublarından iki şəxsin təqdimatı üzrə idarə heyətinin qərarına bağlıdır.

Altıncı maddə - bu iki millətə mənsub olmadığı təqdirdə onları sevən, maddi və mənəvi yardımları olan şəxslər də idarə heyətinin qərarı ilə fəxri üzv ola bilərlər.

Səkkizinci maddə - cəmiyyətin qayəsinə zidd hərəkət etdikləri sübut olunan şəxslər idarə heyətinin qərarı ilə cəmiyyətdən uzaqlaşdırıla bilərlər. (3, 4)

Ədəbiyyat

1.İbrahim Erdal. 1950-1980 Dönemi Türk-İran ilişkileri bağlamında kurulan Dostluk Cemiyetleri. 471-480, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, cilt 2, sayı 4, 2020.

2.Türk-İran dostluğu. İstanbul, İstanbul Matbaacılık T.A.O., 1956, 91 s.

3.Türk-İran Dostluk Cemiyeti Nizamnamesi, 1953, İstanbul, Marifet Matbaası

ВОЗНИКНОВЕНИЕ, ЦЕЛЬ И СТРУКТУРА ОБЩЕСТВА ТУРЕЦКО-ИРАНСКОЙ ДРУЖБЫ

Гулиева Гюнай Шохраддин

Резюме

Общество Турецко-Иранской Дружбы является одним из важнейших обществ возникших между Турцией и Ираном. Цед возникновения Общества: развитие социально-культурных отношений между этими странами, осуществление обмен студентами, организация конфееренции и другие мероприятия в области науки и культуры, также и организация поездок обеим странам. В данной статье кроме возникновения и цели общества также дается описание структуры общества.

THE FORMATION, GOAL AND STRUCTURE OF THE SOCIETY TURC-IRAN FRIENDSHIP

Guliyeva Gunay SHohraddin

Summary

The Society of Turc-Iran Friendship is one of the most important societies that have been formed between Turkey and Iran. The goal of the Society is the development of the social and cultural relationships between these countries, realization of the student exchange, the organization of the conferences on the scientific and cultural spheres, organization of trips. In this article beside of the formation and goal of the Society we also describe the structure of the Society.

Rəyçi: dosent Elgün Aslanov

İctimai elmlər və multikulturalizm kafedrsının 01 iyul 2021-ci il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 13 sentyabr 2021-ci il

GƏNCƏ - QƏDİM XALÇA SƏNƏTİNİN MƏRKƏZİ KİMİ**t.ü.f.d. Rəsulova Nərgiz Aydın qızı****Gəncə Dövlət Universiteti****nararasulova@bk.ru**

Xülasə: Azərbaycan xalq təbiiqi sənətinin qollarından biri olan xalçaçılıq həm də Azərbaycan xalqının az qala rəmzinə çevirilmiş bir sənətdir. Azərbaycan xalçaları sənət sahəsi kimi 7 xalçaçılıq məktəbinə bölünür. Bunlar Quba, Bakı, Şirvan, Gəncə, Qazax, Qarabağ, Təbriz məktəbləridir.

Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin inkişafında Gəncə xalçaçılıq məktəbinin öz yeri var. Əvvəllər *Gəncədə* və onun ətraflarında istehsal olunan bütün xalçalar regionun adı ilə “Gəncəbasar” adlanırdı. Onların hər birinin özünün xüsusi xalça tipi olmasına baxmayaraq, Gəncəbasara aşağıdakı xalçaçılıq məntəqələri daxil idi: *Samux, Fəxrəli, Zeyvə, Çaylı, Aluşağı, Sarısu, Mollabazı, Balçılı, Qaracəmirli, Şəmki, Gədəbəy*.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə şəhəri, xalça, ceynamaz, kilim, palaz

Key words: Azerbaijan, Ganja city (the city of Ganja), carpet, jeynamaz, kilim, palaz

Ключевые слова: Азербайджан, город Гянджа, ковер, джеинамаз, килим, пала

Hər xalqın mədəniyyət tarixində elə sənət sahəsi vardırki, orada onun zəngin mənəvi aləmi əks olunmuş, xarakteri, intellekti, dünyagörüşü, estetikası və həyat fəlsəfəsinə xas olan köklü xüsusiyyətlər öz təcəssümünü tapmışdır. Azərbaycan xalqı üçün belə sənət növü xalçaçılıqdır. Etnoqrafik baxımdan dünyanın ən zəngin və maraqlı guşələrindən biri olan Azərbaycan zaman – zaman yaratdığı mədəni sərvətləri arasında ən önəmli yer tutan, ənənəvi olaraq əziz tutduğu xalça sənəti ilə böyük şöhrət tapmışdır[1, 213]. Qədim və zəngin ənənələri özündə yaşadan xalça sənəti həm tədqiqat mənbəyi kimi, həm də irsi mədəniyyətin daşıyıcısı olaraq hər zaman olduqca maraqlı və əhəmiyyətli olmuşdur. Azərbaycan xalq təbiiqi sənətinin qollarından biri olan xalçaçılıq həm də Azərbaycan xalqının az qala rəmzinə çevirilmiş bir sənətdir.

Azərbaycanda xalçaçılığın çox qədim tarixi var. Arxeoloji materiallar və yazılı mənbələr əcdadlarımızın hələ eramızdan əvvəl də bu sənətlə məşğul olduğunu sübut edir[7]. Azərbaycan xalçaları sənət sahəsi kimi həm coğrafi mövqeyinə, həm də naxış, kompozisiya, rəng həlli və texniki xüsusiyyətlərinə görə 7 xalçaçılıq məktəbinə bölünür. Bunlar Quba, Bakı, Şirvan, Gəncə, Qazax, Qarabağ, Təbriz məktəbləridir.

Azərbaycan xalçaları yalnız bölgələrə görə fərqlənir. Hazırlanma üsullarına görə də seçilir. Daha ümumi şəkildə onları iki böyük qrupa ayırmaq olar: xovlu və xovsuz xalçalar. Xovsuz xalçaların onlarla növ vardır: palaz, kilim, cecim, sumax, şəddə, vərni... Xovsuz məmulatlar sırasına xalçalardan əlavə məfrəş və xurcunlar, çuval və çullar, heybə və örkənlər, kiçik çantaları əvəz edən xalça məmulatları, torbalar və digərləri də xovsuzlar qrupuna aid edilir. Xalçalardakı bu müxtəliflik insanların həyat tərzilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır.

Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin inkişafında Gəncə xalçaçılıq məktəbinin öz yeri var. Hələ qədim zamanlardan Gəncə bölgəsi əhalisinin məişətində xalça və xalça məmulatları əsas yer tutmuşdur. Gəncə və onun ətrafında müxtəlif ölçülü xalçalarla, kilimlərlə bərabər namazlıqlar, çullar və digər toxuculuq məmulatları da var idi. Zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermiş, onun rəng kompozisiyasının həllinə çox çeşidli boyalar bəxş etmişdir. Al-əlvan boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhalinin təsəvvürü, miflik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın müxtəlif xalçaçılıq qrupları ilə sıx əlaqəsi olan Gəncə xalçalarının, bu ərəzidə yaşayan insanların düşüncə və hisslərinin əsas müstəvisi kimi çıxış etdiyini söyləmək olar. Gəncə qrupuna aid xovlu və xovsuz xalçalarda sıxlıq 1 dm²-də 25×40-dan 32×45-dək

olur. Gəncə xalçalarının naxışları əsasən həndəsi formalı bəzək elementlərindən ibarətdir. Onların heç biri sadə görüntü olaraq vizual mənə kəsb etmir. Hər bir naxışın öz mənası və təyinatı vardır. Gəncədə toxunan xalçalar üzərində hicri təqvimini ilə onun istehsal tarixi, ustanın adı, mənsubiyyət bildirən şərti nişanlar toxunmuşdur[4].

Gəncə toxucularının xalçalarda ən çox istifadə etdikləri ətrafları pilləli göl, qarmaqlı naxış, romb, üçbucaq, səkkizguşəli ulduz, ceyran, quş, damğa təsvirləridir. Naxışların digər qismi gül formasından və ya fantastik heyvan təsvirlərindən ibarət olub, kiçik ölçülərdə toxunduqları üçün xalçalarda aparıcı mövqe tutmurlar. Bu təsvir üslublarının analoqu heç bir başqa xalqda yoxdur. Bunlar inanclardan irəli gələn naxış növləridir. Zaman-zaman onların təsvir formaları bir çox bədii, tarixi, fəlsəfi təsvirlərdən assimilyasiyaya uğramış, stilizə edilmiş yeni ifadə formalarında xalçalar üzərində toxunmuşdur. Məhz bu təsəvvürlərdən irəli gələrək çox zaman Gəncə xalçalarında toxunan gölləri əhatə edən qarmaq və ya caynaq adlanan elementlər yaranmışdır. Əsasən yırtıcı ov quşlarının simvolu olan qartal qədim türklərə, oğuzlara məxsusdur[5,44]. Məhz Gəncə qrupuna aid bir çox xalçalar üzərində nəinki caynaq, bəzi hallarda hətta stilizə edilmiş quş, qartal başlarının belə təsvirləri toxunmuşdur. Gəncə xalçalarının xarakterik xüsusiyyətləri onların nisbətən uzunsov, habelə hündür xovlu, müxtəlif ilmə sıxlığında və naxışlarının nisbətən iri həcmdə olmasıdır. Gəncə bölgəsində o qədər də iri olmayan xalçaların toxunması üçün evlərdə və ya həyətdə quraşdırıla biləcək daşınan kiçik hanalardan, daha böyük ölçülü xalçıların toxunması üçün isə iri stasionar hanalardan istifadə edilirdi[3,103]. Bu hanalara ərişin çəkilməsi prosesi bir neçə peşəkar ustanın əməyi ilə həyata keçirilirdi.

Gəncə qrupu xalçalarından fraqmentlər. Şəkil 1.





Xovlu yun xalça. 286×125. 1830-cu il. Gəncə qrupu. Xovlu yun xalça. 248×157. 1928-ci il. Gəncə qrupu.

Övvəllər Gəncədə və onun ətraflarında istehsal olunan bütün xalçalar regionun adı ilə “Gəncəbasar” adlanırdı. Onların hər birinin özünün xüsusi xalça tipi olmasına baxmayaraq, Gəncəbasara aşağıdakı xalçaçılıq məntəqələri daxil idi: Samux, Fəxrəli, Zeyvə, Çaylı, Aliuşağı, Sarısu, Mollabazı, Balçılı, Qaracəmirli, Şəmki, Gədəbəy.



Şəkil 2.

Fəxrəli xalçaları (şəkil 2) adını Gəncə şəhərindən 25 km şimal-şərqdə yerləşən Fəxrəli kəndinin adından almışdır. Bəzi xalçaçılar bu xalçanı “*Gəncə-fəxri*” də adlandırırlar[6,117]. Fəxrəli xalçaları dini mərasimlərdə, eləcə də namaz qılma mərasimində istifadə olunduğu üçün əsasən kiçik ölçüdə hazırlanırdı. Bu səbəbdən də Fəxrəli xalçaları xalq arasında “*Çaynamaz*” və ya “*Ceynamaz*” (namaz qılınan yer) kimi də adlandırılmışdır.



Şəkil 3.



Şəkil 4.

Yaxın keçmişə qədər Gədəbəy xalçaçılıq (şəkil 3.) məktəbinin istehsal mərkəzləri həm də Çaykənd və Gölkənd (müasir Ermənistan ərazisində yerləşən qədim Azərbaycan kəndi "Qaraqoyunlu" adlanırdı) kəndləri idi [5, 116]. .

Bəzi xalçaçılar Çaylı xalçalarını (şəkil 4.)

"*Gəncə şəhər*", "*Qazaxça*", "*Öysüzlü*", "*Qaraxanlı*" adlandırırlar. Çaylı xalçaları Şirvan xalçaçılıq məktəbinə aid olan "*Qobustan xalçaları*" və "*Mərzə xalçaları*"nın orta sahəsindən götürülmüş bəzi elementlərin şəkilləri bir qədər dəyişdirilərək "*Gəncə xalçaları*"nın texniki xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə toxunulmuşdur.

Çıraqılı xalçaları (şəkil 5.) bəzən "Qazaxça xalçası", "Gəncə xalçası", "Fəxrəli xalçası", "Şəmkir xalçası" və digər adlarla da adlandırılmışdır[4].



Şəkil 5.



Şəkil 6.

Samux xalçaları (şəkil 6.) Gəncə qrupunda ən qədim və ən məşhur xalçalar hesab olunur. Xalçanın sadə, lakin orijinal kompozisiyası Gəncə qrupundan olan digər xalçaların kompozisiyasından fərqlənir. Ara sahənin mərkəzində kvadrat formada göl, gölün yuxarı və aşağı hissələrində isə orta ölçülü ulduz şəkilli medalyonlar yerləşir. Bu medalyonlar daha çox Şirvan və Quba xalçaları, xüsusən Zeyvə xalçaları üçün xarakterikdir [4,14]. Ara sahənin sərbəst yerlərini Gəncə və Qarabağ xalçaları üçün xarakterik olan dairə formasında nəbati bəzəklər doldurur [7,114].

Şadıllı xalçaları (şəkil 7.) Gəncə xalçaçılıq məktəbinin orta keyfiyyətli xalçalar kateqoriyasına aiddir. Xalçaçılar bu xalçanı "*Qazax xalçaları*" və ya "*Ağstafa xalçaları*" da

adlandırırlar. Şadıllı xalçaları üçün xarici ədəbiyyatda və bəzi digər mənbələrdə isə "*Gəncə xalçaları*" və ya "*Qafqaz xalçaları*" adlarına rast gəlmək olar[2]. Şadıllı xalçalarında "*Qab-qabı*" adlanan orta haşiyənin enli zolaqları mürəkkəb quruluşu ilə fərqlənir ki, bu cür köbə naxışları Azərbaycandan başqa Yaxın Şərqdə də toxunmuşdur.



Şəkil 7.

Gəncə xalça sənətinin sonrakı inkişaf dövrü XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu dövrdə Azərbaycan xalça sənətinin inkişafı bir neçə istiqamətdə davam edərək, çox cəhətli xarakter daşımışdır. Gəncə xalçaları sovetlər dönməsində də şöhrət qazanmışdı. Şəhərdə ən böyük istehsal gücünə malik olan xalça kombinatının məhsulları nəinki müttəfiq respublikalara, eyni zamanda xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. İkinövbəli sistemlə işləyən kombinatda nəhəng dəzgahlarda toxunan xalçalara, demək olar, hər yerdə tələbat var idi. Xalçalar dəzgahlarda toxunsa da, xalçalarda Gəncə xalçaçılıq məktəbinin ənənələri qorunurdu.

Gəncə xalçaçılıq məktəbinin ənənələri bu gün də yasadılır. Hazırda qədim Nizami yurdunda dörd xalçaçılıq emalatxanası fəaliyyət göstərir. Onlardan biri Heydər Əliyev Mərkəzində, biri Məhsəti Mərkəzində, biri toxuculuq kombinatının nəzdində, biri isə əməkdar rəssam Şərif Şərifovun emalatxanasındadır[10].

2010-cu ildə Azərbaycan xalça sənəti UNESCO-nun "Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin representativ siyahısı"na daxil edildi. Bu gün Azərbaycanda xalça sənəti öz inkişafının yeni mərhələsini yaşayır. "Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında" qanunun qəbul edilməsi, Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Xalçası və Xalq Təbiiqi Sənəti Dövlət Muzeyi üçün müasir standartlara uyğun binanın inşa edilməsi bu qədim el sənətinə dövlət qayğısının ifadəsidir. 2014-cü ildən fəaliyyətə başlayan Xalça Muzeyi Azərbaycan xalçasının dünya miqyasında yetərinə təbliğinə və tanınmasına töhfəsini verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan incəsənəti. Ə. Salamzadə, N. Rzayev, K. Kərimov, R. Əfəndiyev, N. Həbibov. - Bakı: Maarif, 1977
2. Azərbaycan xalçaları cild 2, № 4, Bakı-2012
3. Azərbaycan Qazax xalçaçılıq məktəbi. R. Əfəndi, T. Əfəndi; AMEA. - Bakı: Elm, 2006
4. İsayev, Ə. Kirovabad (indiki Gəncə) xalçasının şöhrəti. Bakı: Azərnəşr, 1978
5. Ляtif Керимов. Азербайджанский ковёр. Том III. II. Б.: «Гянджлик», 1983
6. Vidadi Muradov. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu. Bakı – "Elm" 2010
7. www.anl.az
8. www.muzesunasliq.azeriblog.com
9. www.mct.gov.az

ГЯНДЖА - КАК ЦЕНТР ДРЕВНЕГО КОВРОВОГО ИСКУССТВА

Расулова Наргиз Айдын кызы

Резюме

Ковроткачество, одно из направлений азербайджанского народного искусства, также является искусством, которое почти стало символом азербайджанского народа. Азербайджанские ковры разделены на 7 школ ковроткачества как области искусства. Это школы Губы, Баку, Ширвана, Гянджи, Газаха, Карабаха, Тебриза.

Гянджинская ковровая школа занимает свое место в развитии ковроткачества в Азербайджане. Раньше все ковры, производимые в Гяндже и ее окрестностях, назывались "Гянджабасар" по имени региона. Несмотря на то, что каждый из них имеет свой особый вид ковра, в Гянджабасаре были следующие центры ковроткачества: Самух, Фахрели, Зейва, Чайли, Алюшаги, Сарису, Моллабази, Балчили, Гараджамирли, Шамкир, Гедабек.

GANJA - AS THE CENTER OF ANCIENT CARPET ART

Rasulova Nargiz Aydin

Summary

Carpet weaving, one of the branches of Azerbaijani folk art, is also an art that has almost become a symbol of the Azerbaijani people. Azerbaijani carpets are divided into 7 carpet - weaving schools as an art field. These are Guba, Baku, Shirvan, Ganja, Gazakh, Karabakh, Tabriz schools.

Ganja carpet school has its place in the development of carpet weaving in Azerbaijan. Earlier, all carpets produced in and around Ganja were called "Ganjabasar" after the region. Despite the fact that each of them has its own special type of carpet, Ganjabasar included the following carpet-weaving centers: Samukh, Fakhrli, Zeyva, Chayli, Alyushagi, Sarisu, Mollabazi, Balchili, Garajamirli, Shamkir, Gadabay.

Rəyçi: t.ü.f.d. Məmmədova Yeganə

Ümumi tarix kafedrasının 08 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 sentyabr 2021-ci il

UOT:94(479.24)

TERROR VƏ DAVAMLİ İNKİŞAF

Dos. Yusifov Fuad Yusif oğlu, Dos.əv. Tağıyeva Mehriban İmran qızı

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

taqiyevamehriban@mail.ru

Xülasə: Məqalədə terror və terrorizmin mənşəyi və təkamülü təhlil edilir. Əsrlər boyu bu hadisələr ayrı-ayrı dövlət tərəfindən təşkil edilmiş siyasi hökmranlığa nail olmaq üçün ən radikal yolları təmsil etmişdir. Onların təkamülündə xüsusi bir mərhələ Böyük Fransız İnqilabı (1789 - 1794) idi, bu dövrdə terror inqilabi məqsədəuyğunluq prinsipi olaraq qurumsallaşdı. Sonradan bu, XX əsrin ən böyük ictimai-siyasi kataklizmləri zamanı müəyyən sosial qruplara və xalqlara qarşı repressiyaların əsaslandırıcısı oldu. Siyasi hökmranlığa nail olmaq üçün təsirli bir vasitə olaraq, terror və terrorizm dünya birliyinin aparıcı ölkələri tərəfindən də müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirərkən istifadə edilir. Müasir siyasi praktikada terror və terrorizm global problem xarakteri alıb və həm ayrı -ayrı dövlətlər, həm də beynəlxalq terror təşkilatları tərəfindən hökmranlığını təsdiq etmək prosesində istifadə olunur.

Açar sözlər: terror, terrorizm, terror aktı, dövlət, beynəlxalq terrorizm

Ключевые слова: террор, терроризм, террористический акт, государство, международный терроризм

Keywords: terror, terrorism, terror act, state, international terrorism

Müasir dövrdə qloballaşma və qlobal inkişafın təsiri ilə terror və terror aktlarının təsiri və yayılması bütün dünyada artmaqdadır. Terror son dövrlərin ən qlobal probleminə çevrilib. Terror davam etdikcə dünyaça nizamına təhlükə yaradır. XXI əsrin əvvəllərində artıq 70-dən çox dövlətin fəaliyyətində terrordan istifadə edən minlərlə qrup və təşkilatlar mövcud idi. Terrorizm və ekstremizm dövlətin fundamental əsasları olan siyasi, iqtisadi və mədəni əsaslara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, yenidən bərpası bəzən mümkün olmayan maddi və mədəni dəyərləri məhv edir, dövlətlər arasında nifaq salır, müharibələrə, sosial və milli qruplar arasında inamsızlığın və nifrətin yaranmasına səbəb olur, əhalinin psixoloji durumunda dəyişikliklər yaradır və bir çox insanın həyatına son qoyur.

Son illərdə terror fəaliyyətlərinin miqyası genişlənir, xarakteri mürəkkəbləşir, terror aktlarının sayı artır, formaları, obyektləri və məqsədləri tamamilə dəyişir.

“Terror” sözünün mənası qorxu, dəhşət deməkdir. Terroristlərin hədəflərinə nail olmaq üçün əsas vasitələrindən biri qorxu mühiti yaratmaqdır. Məqsədləri terror hadisəsi törədərək siyasi, ictimai, dini nümayəndələri qorxutmaqdır.

Terrorun kökləri əsrlər əvvələ gedir. Terrorun öz tarixi var. Bu tarixi bilmədən müasir terrorizmi anlamaq mümkün deyil. Terror və terrorizm anlayışları hələ ən qədim zamanlardan bəşəriyyətə məlumdur. Qədim Şərqdə, yunan və roma respublikalarında terror aktları mövcud olmuşdur. Hətta qədim mənbələrə görə 2,5 min il bundan əvvəl Misir ərazisində 9 ay ərzində 10 terror aksiyası həyata keçirilmişdir. Musa və Harun tərəfindən icra edilən bu aksiyalar “İsrail övladlarının” Misir Fironunun köləliyindən azad edilməsi məqsədi ilə yerinə yetirilib. Bu aksiyaların onlar tərəfindən ədaləti təmin etmək üçün keçirildiyi qeyd edilsə də, digər tərəfdən, Misirin digər sakinləri böyük qurbanlar vermişdilər. Bu hadisələr tarixə Misir edamları kimi daxil olmuşdur. Bu terror aktları yəhudi etnosunu köləlikdə saxlayan Misir Fironunu qorxutmaq üçün edilmişdi.

Qədim dünya tarixi, xüsusilə Roma dövrü, terrordan istifadə nümunələri ilə doludur. Pompey, Krass, Sezar və digər diktatorlar terrordan istifadə edərək, nəinki düşmənləri məhv etmiş, həm də onları qorxudaraq planı tərک etməyə məcbur etmişlər. Qeyd edək ki, qədim dünyada terrorun ən məşhur qurbanı da elə məhz Qay Yuli Sezar olmuşdur.

Tarixi mənbələr Fələstin ərazisində yəhudi sikarii sektasının mövcud olduğunu göstərir. Bu sekta e.ə. I əsrdə fəaliyyət göstərmişdir. Romalıları və onlar üçün təəssüf hissi keçirən yəhudiləri öldürərək və mülkiyyətlərini məhv edərək, sikariilər öz torpaqlarını Roma imperiyasının hakimiyyətindən xilas etməyə çalışırdılar. Lakin Roma İmperiyasının bu qiyamlara qarşı cavabı çox sərt və effektiv olur: imperator Tit qiyamçıları qana qəltan edir. Sikariilər sonacan mübarizə aparırlar, Yerusəlimin süqutundan daha 3 il sonra da onlar Masad qalasını mühasirədə saxlamış, məğlubiyyətləri dəqiq olduqda isə bir çoxu özlərinə qəsd etmişlər [1, s.6]. Bununla belə, sikariilər öz ölümlərini və Allah yolunda əziyyət çəkən insanların ölümünü haqlı çıxarırdılar, onlar dövləti qəbul etmirdilər.

Oxşar taktika hazırkı dövr Yaxın Şərqdə terror qruplaşmalarında müşahidə olunur. Bununla belə, özlərini öldürən terrorçular qismində terror indiki dövrdə də cihadizm kimi qəbul edilir və islam ideallarının tənəəsi üçün özünü qurbanvermə olaraq görülür.

Erkən xristian dövlətlərində də terrordan istifadə olunmuşdur. Xristian dini 451-ci ildə Roma İmperiyasında dövlət dini elan olunmuşdur. Daha sonra xristianların büt-pərəstlərə qarşı olan təqibləri bunun sübutudur. Sonralar isə bu öz əksini xaç yürüşlərində tapır, belə ki, bu dövr ölüm təhlükəsi altında çoxsaylı xalqlar xristian etiqadına müraciət etməli olurlar. Lakin terror kateqoriyasına daha çox inkvizisiyalar daxil olurdu. Belə ki, tarixçilərin

hesablamalarına görə, XV əsrdən XIX əsrdək avropada inkvizisiya nəticəsində 10-12 milyonadək adam məhv edilmişdir [2, s.10]. Həmçinin bu dövrdə gizli təşkilatlar da geniş inkişaf tapmışlar. Bu təşkilatlar feodallar tərəfindən idarə olunur və siyasi mübarizə kimi öz rəqiblərinin öldürülməsində istifadə edirdilər. Belə bir təşkilatın ən bariz nümunəsi assasinlərdir. Bu sektant təşkilat və yaxud neoismailist-nizaristlər ordeni XI əsrin sonunda İranda Alamut sarayında meydana gəlmişdi. Təşkilatın təsisçisi Hasan ibn Sabbah, terroru böyük siyasi effekt verən yaxşı düşünülmüş strategiyaya çevirmişdir.

Bu fəaliyyət çərçivəsində assasinlər Suriyaya qaçışlar təşkil edir, prefektləri, qubernator və xəlifələri öldürürdülər. Silah qismində assasinlər yalnız xəncərdən istifadə edirdilər (ayin silahı). Terror aksiyalarının həyata keçirilməsi üçün assasinlər yaxşı təhsilləndirilmiş və məsuliyyətli, Hasan ibn Sabbahın bir əmri ilə ölümə belə hazır olan “fədai”lərdən istifadə edirdilər. Bir yerə toplanma və ruhlandırma üçün dini doqmalar, həmçinin narkotiklərdən də istifadə olunmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, xaşəşinlərin metodu-öldürəcək şəxsin narkotik vasitələrlə hazırlanması indiki gündə də bir sıra islam ekstremist təşkilatlar tərəfindən istifadə edilir. Orta əsrlərdə oxşar metodlar yalnız İranda deyil, Yaxın Şərqdə, Hindistanda, Çində də dini sektalar və təşkilatlar tərəfindən istifadə edilirdi. Beləliklə, sikariiləri, fədailəri, assasinləri və digər təşkilatları daimi əks və seperatist terrorun sələfi kimi hesab edə bilərik.

Bundan əlavə tarixdə Varfolomey gecəsi kimi terror hadisələri də olmuşdur. Protestantlarla katoliklər arasında fikir ayrılığı teoloji-elmi müstəvidən uzaqlaşaraq, hərbi toqquşmalara, qanlı müharibələrə gətirib çıxarmışdır. Məzhəb ayrışikliyi cəmiyyətdə təbəqə, qohum, dost, həmvətən anlayışını ortadan qaldırmış, hamı bir-birini etiqadına görə qiymətləndirməyə başlamışdır. Nəticədə, [23 avqust 1572-ci ildə](#) Parisdə əvvəlcədən planlaşdırılmış, müqavimətə gücü çatmayan günahsız insanların kütləvi halda qətlə yetirilməsi hadisəsi-terror baş vermişdir [3].

Terrorizmin inkişafında Böyük Fransa İnqilabı xüsusi mərhələ təşkil edir. Onun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, siyasi hakimiyyətin ələ keçirilməsi və saxlanması üçün ən mühüm amil kimi institutlaşmışdır. 1792-ci ildə Fransada iki başlıca siyasi qruplaşmanın - jirondistlər və yakobinçilərin birləşməsi kral XVI Lüdoviqin nazirlər kabinetini qorxutmaq, dəhşətə gətirmək idi. Həmin dövrdə terrordan fransız inqilabı ideoloqları tərəfindən kütləvi xalqın ayağa qalxması və despotik rejimin devrilməsi üçün istifadə edilirdi [4, s.54-60]. Belə ki, ölkədə hakimiyyətin ələ keçirilməsindən sonra, onlar heç də terrordan əl çəkməmiş, əksinə, artıq terroru öz vətəndaşlarına qarşı istifadə etməyə başlamışlar. Beləliklə, terrorun əsas prinsipi yarandı-məhv olunmamışları qorxutmaq üçün, günahsızları məhv etmək. Elə bu dövrdə də inqilabın xüsusi kəşfi-gilyotin kəşf olunur. Hətta bir çox mütəxəssislərin fikrincə, məhz “terror” anlayışı elə Fransa İnqilabı dövründə yaranmışdır.

XIX əsrdə Avropada əsasən inqilabi, cinayət və nasionalist xarakterli terror təşkilatları yaranmağa başladı.

1877-1878-ci illərdəki türk-rus müharibəsi rum, serb və bolqarların dövlət olaraq ortaya çıxması ilə nəticələndi. Bu, ermənilərin də Anadoluda özlərinə bir dövlət qurmaq arzusuna səbəb oldu. Elə ona görə də 1877-ci ildə İsvəçrədə qafqazlı erməni tələbələri osmanlı ermənilərinin “qurtarılması”nı hədəfə alan 10 Hnçak (can səsi) komitəsini yaratdılar. Az müddət içərisində Türkiyənin bütün iri şəhərlərində, o cümlədən İstanbulda hnçakın şöbələri yaradıldı. Anadoluda erməni dövləti yaratmaq ideyası daha da fəallaşır. Bu işdə 1890-cı ildə Tiflisdə yaranan qəddar millətçi partiya Daşnaksütyun mühüm rol oynayır. Əsas qayəsi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Türkiyənin Anadolu torpaqlarında “Böyük Ermənistan” dövləti qurmaqdır. 1892-ci ildə Tiflisdə ilk qurultayını keçirən “Daşnaksütyun” türklərə qarşı sui-qəsdlərin təşkil olunması barədə qərar çıxarmışdır.

1917-ci ildə Rusiyada Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra bolşevik diktaturasının təsdiqi baş verdi. Əslində terrorizmin yaranması inqilabdan çox əvvəl

Rusiyada yaranmışdı. Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra terror istənilən narazılıq dalğasının ram edilməsinə və tənqid dalğasına qarşı dövlət siyasətinin bir hissəsinə çevrildi.

Terror sovet hakimiyyətinin düşmənləri tərəfindən “ağ terror” adlandırılısada, bolşeviklər tərəfindən “qırmızı terror” həyata keçirildi. Akademik Ziya Bünyadov “Qırmızı terror” kitabında qeyd edir: “Sovet hakimiyyəti Leninin “Yaşasın müstəqil Azərbaycan!” teleqramına əsasən demokratik hökumət tərəfindən əsas qoyulmuş Azərbaycan xalqının tərəqqisinə və çiçəklənməsinə kömək vəd etdiyi halda, hökmranlığının elə ikinci günündən - 1920-ci il aprel 29-dan Azərbaycanın çiçəklənməsi naminə işləyə biləcək hamını aradan götürmək xəttini həyata keçirməyə başladı”[5, s.5]. Bu “qırmızı terror” maşınının Azərbaycanda işə düşdüyü tarix idi.

Bu terror siyasətinin qurbanlarının ümumi sayı, tədqiqatçıların hesablamalarına əsasən 1,5 milyon nəfər oldu [6, s.5]. Qırmızı terror siyasətinin məntiqi davamı 1930-1950-ci illərin repressiyaları olmuşdur. Azərbaycan xalqının həqiqi faciəsi isə 1936-cı ildən başlandı. Xalq əleyhinə, xüsusilə ziyalılar əleyhinə cəza tədbirləri 1937-1938-ci illərdə daha da amansızlaşmışdı, hakimiyyətdə oturmş dövlət quldur dəstəsi görünməmiş vəhşiliklə Sumbatovun, Gerasimovun, Sinmanın, Şerin, Qriqoryanın, Markaryanın, Qalstyanın, Ohanesyanın, Avanesyanın və onların Atakişiyev kimi növələrinin və qeyrilərinin əlilə təxminən 70-80 min Azərbaycan ziyalı nümayəndəsi – alim, yazıçı, artist, müəllim, gənc, din xadimi, Sovet və patriya əməkdaşı, hərbi – bir sözlə, bütün düşünən beyinlər, qeyri-adi təfəkkür sahibləri bir ucdan məhv edildilər [5, s.6]. Ölümə və sürgünə məhkum edilən bütün ziyalılarımız antisovet, əksinqilabi üsyançılıqda, azərbaycanı SSRİ-dən qoparıb müstəqil ölkəyə çevirməkdə, Beriya, Bağirovun və partiya və hökumət üzvlərinin əleyhinə sui-qəsd hazırlamaqda təqsirləndirilirdilər [5, s.297].

XX əsrin sonunda terrorizm xüsusi əhəmiyyət qazanır. Artıq terrorizm öz xarakterinə görə çoxüzlü səciyyə qazanır. Terror artıq sadəcə ekstremist təşkilatlar, cinayətkar fərdlər tərəfindən deyil, həm də, totalitar dövlətlər və onların xüsusi səlahiyyətli qüvvələri tərəfindən də həyata keçirilir.

“Daşnaksütyun” partiyası tərəfindən yaradılan bir sıra terror qrupları mövcuddur: 1973-cü ildə fəaliyyətə başlamış “Erməni “soyqırımının” intiqamçıları” qrupu 1980-82-ci illər ərzində Avstriya, Danimarka və Portuqaliyada türk diplomatlarını qətlə yetirib; Daşnakların hazırda bu istiqamətdə fəaliyyəti davam edir.

“Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu” (ASALA): 1975-ci ildə yaradılan təşkilatın qərargahı Beyrutda, təlim-məşq bazaları isə Suriyada yerləşir. Təşkilatın məqsədi Şərqi Türkiyə, Şimali İran və Azərbaycanın Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ əraziləri üzərində “Böyük Ermənistan” qurmaqdır. Bu təşkilat əsasən Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı terror aktları həyata keçirir. Afinada 1980-ci ildə qətlə yetirilmiş türk səfirinin ölümünə görə məsuliyyəti təşkilatın qurucularından olan Akop Akopyan öz üzərinə götürmüşdür. Livanda 1980-ci ilin aprelində ASALA birgə terror aksiyalarının keçirilməsinə dair PKK ilə razılığa gəlmiş və bu niyyətlərini rəsmiləşdirmişlər. Beyrut şəhərində 28.08.1993-cü ildə açıqlanan bəyanatında ASALA “pantürkist neft borusu” (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) ilə bağlı layihənin həyata keçirilməsinə imkan verməyəcəyini bildirmişdir.

Dünyada erməni terror təşkilatları 100 ildən çoxdur mövcuddur. “Böyük Ermənistan” xülyasının arxasınca düşən bu terror təşkilatlarının fəaliyyəti indi də davam edir.

Ermənistan dövlətinin və erməni diasporasının maliyyə və təşkilatı yardımı ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni terrorçu təşkilatlarının Azərbaycana qarşı apardıqları terror müharibəsi 1980-ci illərdən başlayaraq ardıcıl xarakter almışdır. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafındakı 7 rayonun işğalı zamanı kütləvi vahimə yaratmaq, çoxlu insan tələfatına nail olmaq məqsədi ilə Ermənistanın xüsusi xidmət

orqanları hərbi əməliyyatların getdiyi ərazilərdən xeyli uzaqda, dinc azərbaycanlı əhalisinin yaşadığı məntəqələrdə terror aktları təşkil etmiş, nəticədə minlərlə günahsız insan həlak olmuşdur. 1989-cu ildən 1994-cü ilin iyul ayına kimi müxtəlif səpgidə 31 terror aktını icra ediblər.

XXI əsrdə də ermənilər azərbaycanlılara qarşı terror aktlarını davam etdiriblər. 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayıb 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan ordusunun qələbəsi ilə bitən Vətən müharibəsində ermənilər yenə terror aktlarını yerini yetiriblər. Müharibə ərazisindən xeyli uzaqda olan Gəncə, Şəmkir, Heftçala, Mingəçevir, Kürdəmir, Zərdab, Xızı, Oğuz, Qəbələ, Hacıqabul, Biləsuvar, Bərdə, Ağcabədi, Beyləqan şəhər və rayonlarına ballistik raketlər və müxtəlif tip bombalar ataraq hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən dinc sakinlərinə qarşı terror hadisəsi törədiblər. 1997-ci ildə qəbul edilmiş Ottava müqaviləsi və ya Qazma Minalar əleyhinə Konvensiyaya əsasən kaset bombaların istifadəsinin qadağan edilməsinə baxmayaraq Ermənistan ordusu bu bombalardan da dinc əhaliyə qarşı istifadə etmişdi. Bu bomba növü qazma minalar kimi müharibə başa çatdıqdan sonra belə məhv üçün iz buraxır. Azərbaycan Baş Prokurorluğunun Ermənistan ordusu tərəfindən öldürülən mülki şəxslərin bölgələr üzrə statistikasına görə 27 sentyabr döyüşlər başlayan tarixdən bəri Azərbaycanda 87 mülki şəxs həlak olub (onlardan 18-i qadın, 8-i uşaq olub) və 400 nəfər yaralanıb (onlardan 69-u qadın, 32-si uşaq olub). Erməni silahlı qüvvələrinin hədəf aldığı şəhərlərin və yaşayış məntəqələrinin çoxu hərbi əməliyyatların getdiyi bölgədən 50-350 kilometr uzaqda yerləşmişdir. Təbii ki, həmin ərazilərin vurulması üçün erməni tərəfi uzaq mənzilli raketlərdən istifadə etmişdir [7].

Terror, anarxiya və şiddət XXI əsrin ən böyük bəlasına dönüb. Hazırda dünyada nifrət yayılıb. Bundan da ən çox adi insanlar, qadınlar, uşaqlar və gənclər zərər çəkir. BMT-nin Qadınlar Təşkilatı hesab edir ki, müasir münaqişələrdə itkilərin əksəriyyəti, 90% -dən çoxu qadın və uşaqlar olan mülki şəxslərdir.

BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı üzrə ali nümayəndəsi Nasir Əbdüləziz Əl-Nasir 22 aprel 2016-cı ildə Bakıda keçirilən BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunda zorakı ekstremizmi, terrorçuluq, işsizlik və digər problemlərin həllinə gənclərin də yaxından cəlb edilməsinin vacibliyini diqqətə çatdıraraq bildirmişdi: “Miqrantlar, qaçqınlar və gənclər terrorçu qruplar tərəfindən zor tətbiq edilməklə səfərbər olunma kimi böyük risk altındadırlar. Bəzi mətbu orqanlar tərəfindən miqrantlar və terrorçular arasında yaradılan eyniləşmə xüsusən də qəbul edən ölkələrdə ksenofobiyanı, stereotipləri, ittihamları artırır və nəinki ədavətə, təcrid olunmaya, qütbləşməyə, o cümlədən radikallaşmaya, zorakılığa və terrorçuluğa yol açır [8].

Terroru ortadan qaldırmaq üçün sosial-iqtisadi inkişafa təkan vermək və terror aktlarının baş verdiyi bölgələrdə demokratik prosesləri açıq şəkildə sürətləndirmək lazımdır. Bunların həyata keçirilməsi üçün radikal düşüncənin kökündə yatan cəhalətin ortadan qaldırılması vacibdir. Terroru və onun qlobal təsirini aradan qaldırmaq, həmçinin demokratiya, plüralizm və insan haqları kimi müsbət insani keyfiyyətləri ayaqda saxlamaq üçün təhsil, təlim və mədəni fəaliyyətlər ən vacib şərtlərdir.

Terrorizm çox sayda insana dəhşətli və davamlı təsir göstərir. Münaqişə zamanı ölümlər yalnız bir elementdir: psixoloji travma, fiziki və iqtisadi infrastrukturun çökməsi, insanların yerini dəyişməsi, yaralanma, xəstəlik, yemək, su və enerji qaynaqlarının olmaması, etibarın və normal insan əlaqələrinin parçalanması və digərləri. Bu təsirlər gələcək nəsillər üzərində davam edə bilər. Terror aktları nəticəsində mülki əhali daha çox təhlükə altında qalır və daha yüksək itkilərə məruz qalır. Baş verən münaqişələr, humanitar böhranlar, insanların zorla didərgin düşməsi terrorçuluq həlqəsini artırır və son onilliklər ərzində əldə edilmiş inkişafı təhlükə altına salır.

Davamlı inkişaf sülh və təhlükəsizlik olmadan həyata keçirilə bilməz. Eyni zamanda, sülh və təhlükəsizlik davamlı inkişaf olmadan riskə məruz qalır.

Terror insanlıq suçudur; doğru ya da yanlış terror yoxdur. Bütün terror fəaliyyətləri kimdən və haradan gəlsə gəlsin sülhə, dinc həyata, insanlığa vurulan ən böyük zərbədir. Eyni şəkildə hansı məqsədlə olursa olsun, heç bir terror fəaliyyəti qətiyyənlə qəbul oluna bilməz.

Ədəbiyyat

- 1.А.А.Коробов. О некоторых социально - экономических аспектах международной эскалации терроризма: монография / . – Орел: ОрЮИ МВД России имени В.В. Лукьянова, 2019. – 84 с.
<http://infokotlas.ru/2013/02/13/proiskhozhdenie-i-priroda-terrorizma/>
- 2.Терроризм в современном мире / под ред. А. П. Кошкина. – Вып. 5. – Москва: ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г. В. Плеханова», 2015. – 108 с.
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Varfolomey_gec%C9%99si
- 4.Одесский М. Ф., Фельдман Д. М. Поэтика террора. – М. : РГГУ, 1997. – С. 54–60.
- 5.Z.Bünyadov. Qırmızı terror. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2017, səh.304
- 6.Литвин А. Л. Красный и белый террор в России. 1918–1922 гг. –
<https://avidreaders.ru/download/krasnyy-i-belyy-terror-v-rossii.html?f=fb2>
- 7.Azərbaycan Hüquq Müdafiə Təşkilatları Monitoring Qrupunun Qarabağ uğrunda gedən Vətən Müharibəsi zamanı dinc əhalinin hədəfə alınması ilə bağlı hesabatı
https://cdn.trend.az/2020/11/04/dinc_ehali_atesh_altinda_hesabat_pdf.pdf?v=1604477412
- 8.BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumu. 26 aprel 2016

ТЕРРОР U YCTOЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ

Юсифов Фуад Юсиф оглы, Тагиева Мехрибан Имран гызы

Резюме

В статье анализируются происхождение т эволюция террора и терроризма. На протяжении веков эти события представляли собой наиболее радикальные способы достижения политического господства, организованные отдельными государствами. Особым этапом в их развитии явилась Великая французская революция (1789-1794), в этот период терроризм был итституционализирован как принцип революционной целесообразности. Позже он стал основой репрессий против определенных социальных групп и народов во время величайших социально-политических катаклизмов XX века. В качестве эффективного инструмента достижения политического господства террор и терроризм также используются ведущими странами мирового сообщества при проведении колониальной политики. В современной политической практике террор и терроризм стали глобальной проблемой и используются как отдельными государствами, так и международными террористическими организациями в процессе утверждения своего господства.

THE ARTICLE ANALYZES THE ORIGIN AND EVOLUTION OF TERRORISM AND TERRORISM

Yusifov Fuad Yusif oqlu, Tagiyeva Mehriban Imran gızı

Summary

For centuries, these events have represented the most radical ways to achieve political domination organized by individual states. A special stage in their evolution was the Great French Revolution (1789 - 1794), during which the terrorist revolution was organized as a principle of expediency. Later, it became the basis for repressions against certain social groups and peoples during the greatest socio-political cataclysms of the twentieth century. As an effective tool for achieving political dominance, terrorism and terrorism are also used by the leading countries of the world community in the implementation of colonial policies. In modern political practice, terrorism and terrorism have become a global problem and are used in the process of asserting their dominance by both individual states and international terrorist organizations.

Rəyçi: dosent Süsənbər Əsəd qızı Məmmədova

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin İctimai elmlər və multikulturalizm kafedrasının 15 oktyabr 2021-ci il 02 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 16 noyabr 2021-ci il

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:159.9

ŞAGİRD QRUPLARINDA ƏLVERİŞLİ SOSIAL-PSIXOLOJİ İQLİMİN YARADILMASI YOLLARI

***Dos. Aslanova Zülalə Mahmud qızı, Məmmədov İlham Məmməd oğlu,
Niftəliyeva Nərgiz Nizami qızı***

Gəncə Dövlət Universiteti

Ilhamgdu59@mail.ru

nnifteliyeva@list.ru

Xülasə: *Məqalədə sinif qrupunda əlverişli-sosial psixoloji iqlimin yaradılması yolları problemi təhlil olunmuşdur. Tədqiqat prosesində müəyyən olunmuşdur ki, əlverişli sosial-psixoloji iqlim şagirdlərin bilikləri müvəffəqiyyətli mənimsəməsinə əlverişli şərait yaradır, həmçinin onların şəxsiyyətinin formalaşmasına da müsbət təsir göstərir.*

Açar sözlər: sinif qrupu, sinif kollektivi, əlverişli sosial - psixoloji iqlim, müəllim, sinif rəhbəri, optimalladırma

Ключевые слова: классная группа, классный коллектив, благоприятный социально-психологический климат, учитель, классный учитель, оптимизация.

Key word: class group, class collective, favorable social psychological climate, teacher, head of the class, optimization

Cəmiyyətdə mövcud olan institutlar içərisində məktəb böyük nüfuza malik olan sosial institutdur. Böyüməkdə olan nəslin həyatının böyük bir hissəsi burada keçir. Məktəbə ilk ləfə qədəm qoyan azyaşlı uşaqlar təhsil aldıkları illər ərzində həm fiziki, həm də psixi cəhətdən inkişaf edir, yetkin, kamil şəxsiyyət kimi sosial həyata qədəm qoyurlar.

Aparılan nəzəri və praktiki araşdırmaların nəticələri göstərir ki, şagirdlərin elmi-nəzəri biliklərə nə dərəcədə yiyələnməsində, şəxsiyyət kimi inkişaf etməsində ümumiyyətlə məktəbdə, o cümlədən də şagird qruplarında yaradılan əlverişli sosial-psixoloji iqlimin rolu müstəsna dır [3. 7].

Psixoloqlar kollektivdə “əlverişli sosial-psixoloji iqlim” anlayışını ilə “sağlam mənəvi-psixoloji mühit” anlayışlarını eyniləşdirirlər [4]. Əlbəttə, bunlar mahiyyəti eyni olan müxtəlif ifadələrdir. Başqa sözlə, hər ikisi kollektivdə xüsusi səylər nəticəsində yaradılan, onun birgə fəaliyyətinin müvəffəqiyyətinə birbaşa təsir edərək təmin edən sosial-psixoloji fenomenə işarədi.

Sinif kollektivində sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılması probleminin mahiyyətini gopriyaçıqlamaq üçün ilk növbədə onun optimallaşdırılmasının mahiyyətini açıqlamaq zəruridir. Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda “optimallaşdırma” anlayışına sinonim kimi “ yaxşılaşdırma”, “əlverişli etmə” anlayışlarından istifadə olunur [2,5,6]. Birmənalı demək olur ki, istənilən qrupda əlverişli social-psixoloji iqlimin yaradılması onun optimallaşdırılması deməkdir [1].

Bəs şagird qruplarında əlverişli sosial-psixoloji iqlimi necə yaratmaq olar?

Əlverişli social-psixoloji iqlim anlayışının mahiyyətini daha aydın açıqlamaq üçün müxtəlif mənbələrdə verilən [2,3,4,7] ideal sinif qrupunda əlverişli sosial-psixoloji iqlimin necə olması parametrlərini ümumiləşdirərək sadalayaq:

Əlverişli sosial-psixoloji iqlim höküm sürən sinif qrupu ilk növbədə inkişaf edib kollektiv səviyyəsinə catan qrupdu. Belə qruplarda şagirdlər arasında mehriban, nikbən, sən qarşılıqlı münasibətlər üstünlük təşkil edir. Bu münasibətlər əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım, kömək, xeyirxah prinsiplər üzərində bərqərar olur, hər bir şagird qrupun birgə fəaliyyətində iştirak etməkdən zövq alır, qrup üzvləri asudə vaxtı bir yerdə keçirməkdən zövq alırlar, münasibətlərdə qarşılıqlı dəstək və razılıq üstünlük təşkil edir.

Belə siniflərdə hər bir şagirdə qarşı hörmət və ədalətli münasibət normaları mövcud olur, həmişə zəiflərə psixoloji dəstək verilir, onlar müdafiə olunur, sinifə yeni gələnlə köməklik göstərilir.

Belə siniflərdə şəxsiyyətin məsuliyyətlik, vicdanlılıq, əməksevərlik və təmənnaşılıq kimi nənəvi keyfiyyətlərinə yüksək qiymət verilir.

Belə sinifin şagirdləri fəaldılar, enerjilidirlər, bir-birinin səsinə tez səs verirlər, təlim fəaliyyətində və asudə vaxtın keçirilməsində yüksək nəticələr əldə edirlər.

Belə siniflərdə yekdillik mövcud olur, bir nəfər hamı üçün, hamı bir nəfər üçün prinsipi ön plana çəkilir, sinifin uğuru hamını sevindirir, uğursuzluğu isə hamını narahat edir.

Sinif qrupundakı əlverişli sosial-psixoloji iqlim anlayışının mahiyyətini daha yaxşı açıqlamaq üçün onu əlverişli olmayan sosial-psixoloji iqlimlə müqayisəli təhlil edək:

İlk növbədə qeyd edək ki, əlverişli olmayan sosial-psixoloji iqlimin bir qayda olaraq inkişaf etməmiş, başqa sözlə kollektiv səviyyəsinə çatmamış sinif qruplarında mövcud olur. Belə qruplarda solğun əhval-ruhiyyə, pessimizm üstünlük təşkil edir, şagirdlərdə bir-birinə qarşı antipatiya, aqressivlik qeydə alınır, tez-tez konfliktlər müşahidə olunur, ntqativ rəqiblik mövcud olur, onlar bir-birinin şəxsiyyətini alçaldır, hər kəs özünün rəyini başlıca hesab edir, heç kimlə hesablaşmaq istəmirlər;

Belə siniflərdə qarşılıqlı münasibətlərdə ədalətlik və bərabərlik normaları olmur, şagirdlər xüsusi imtiyaz olanlara və imtiyazı olmayanlara bölünür, zəiflərə köməklik göstərilir, onlar gülüş hədəfinə çevrilir, sinifə yeni gələnlər özlərini qəbul edilməmiş, yad hiss edir, belələrinə qarşı çox vaxt düşmən münasibət bəslənir;

Belə siniflərdə şəxsiyyətin məsuliyyətlik, vicdanlılıq, əməksevərlik, səmimiyyət kimi keyfiyyətlərinə məhəl qoyulmur;

Belə sinif kollektivlərinin üzvləri passivdir, bir qismi özlərini başqalarından üstün hesab edir, onları sinifin ümumi işinə, bigə fəaliyyətinə cəlb etmək mümkün olmur;

Belə siniflərdə birinin uğuru, yaxud uğursuzluğu digərlərini sevindirmir, ona laqeyid yanaşılır, bəzən şagirdlər arasında bir-birinə qarşı paxıllıq müşahidə olunur;

Belə siniflərdə bir-biri ilə münasibətdə olan kiçik qeyri-formal qruplar mövcud olur. Bu qruplar sinifin birgə fəaliyyətində iştirak etməkdən yayınır, pozucu mövqe nümayiş etdirir, sinif qrupunun ümumi işinin uğuruna zərbə vururlar.

Sinif qrupunda sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılmasında ayrı-ayrı müəllimlərin, xüsusilə də onun sinif rəhbərinin rolu müstəsnaşdır. Sinif rəhbərinin qrupa necə yanaşması, öz işini sevməsi, uşaqları sevməsi, pedaqoji işə marağı, demokratik ünsiyyət və rəhbərlik üslubuna üstünlük verməsi, şagirdlərin hamsına eyni münasibət bəsləməsi, öz işinə can yandırması, şagirdlərin müvəffəqiyyətini obyektiv qiymətləndirilməsi, sinifin rəyini nəzərə alması, siniflə birlikdə müxtəlif kütləvi tədbirlərdə iştirak etməsi, şagirdlərlə inamlı ünsiyyət qurması və s. sinif qrupundakı sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılmasına, yəni əlverişli səviyyəyə çatdırılmasına xidmət edir.

Sinif qrupundakı sosial-psixoloji iqlimə səmərəli təsir göstərmək üçün müəllimlərdən tələb olunan şəxsi keyfiyyətlərə aşağıdakıqlar aid edilir:

Onun şəxsi keyfiyyətləri (ünsiyyətçiliyi, uşaqları sevməsi, yumor hissini olması təşəbbüskanlılığı, kommunikaşbelliyi, kreativliyi, pedaqoji mərifəti və s.);

Onun peşəsi üçün əhəmiyyəti keyfiyyətləri (nəzəri və metodiki hazırlığı);

Onun şagirdlərin emosional komfortunu təmin etməyə istiqamətlənməsi;

Onun şagirdlər arasında əməkdaşlığı, qarşılıqlı yardımı, zəiflərə köməklik göstərilməsini, sinifin həyatı ilə bağlı qərarların qəbuluna hər bir şagirdi cəlb etməsi;

Onun şagirdlərin birgə fəaliyyətini, sinifdənəknar tədbirləri, şagirdlərin asudə vaxtını səriştəl təşkil etməsi;

Onun sinifdə müəyyən ənənələr yaratması və bunlara əməl edərkən şagirdlər arasında ayrışeçkiliyə yol verməməsi (məsələn, şagirdlərin ad günlərinin sinifdə qeyd edilməsi, birgə

gəzintiləri, ekskursiyaları təşkil etməsi, təqvim bayramlarını şagirdlərlə birlikdə keçirməsi və s.) buna aid edilir;

Sinifin fəallarının: formal liderin və qeyri-formal qruplaşmaların, potensiallarından səriştəli istifadə etməsi;

Beləliklə, ayrı-ayrı sinif qruplarında əlverişli sosial-psixoloji iqlimin yaradılması, onun qorunub saxlanması mühüm praktik əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, bundan məktəbdə həyata keçirilən təlim-tərbiyə işinin keyfiyyəti və hər bir şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşması bilavasitə asılıdır.

Aşağıda sinifdə əlverişli sosial-psixoloji iqlim formalaşdırmaq və saxlamaq üsulları sadalananmışdır ki, bunlardan da pedaqoqlar və məktəb psixoloqları bəhrələnmə bilərlər:

Sosial-psixoloji iqlim sinifdəki şagirdlərin şəxsiyyətlərsi münasibətlərinin, birgə fəaliyyətinin nəticəsi olduğu üçün , onun formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi üçün qarşıya uşaqların birgə fəaliyyətini təşkil etmək məqsədini qoymaq, bu fəaliyyəti təşkil etmək üçün şərait yaratmaq lazımdır. Həmçinin birgə fəaliyyətin necə reallaşması barədə şagirdləri məlumatlandırmaq, fəalları, təşəbbüskarları, yaradıcı yanaşanları mükafatlandırmaq lazımdır.

Sinifin şagirdlərinin hamsının xoşuna gələn, hamsında maraq oyada bilən tədbirlər təşkil etmək lazımdır;

Sinif qrupunun ümumi maraqlarını tapıb ona uyğun ümumi işini təşkil etmək çox zəruridir;

Sinifin ənənələrini formalaşdırmaq, məktəbin ümumi ənənəvi tədbirlərində fəal iştirak etmək;

Asudə vaxtları birlikdə küçirməyə şagirdlərin hamısını cəlb etmək, birgə gəzintilərə, ekskursiyalara getmək;

Sinif həyatı üçün əhəmiyyətli olan hadisələrə görə birgə mütəəssir olmaq şəraiti yaratmaq, çalışıb hər bir uşağı sinifin emosional həyatına qoşmaq, birgə sevinməyi və birgə kədərlənməyi təmin etmək. Bunu həyata keçirmək üçün pedaqoqda uşaqlara və sinifə qarşı fəal mövqeyin olması mütləqdir.

Sinifin həyatına ümumbəşəri dəyərləri daxil etmək, neqativ emosiyaların konstruktiv üsullarla azaldılmasına nail olmaq, heç kimin heç kimə öz baxışlarını zorla qəbul etdirməsinə imkan verməmək;

Sinifin həyatı ilə bağlı qəbul edilən qərarların verilməsi zamanı hər bir şagirdin rəyinə hörmətlə yanaşmaq;

Sinif qrupu ilə pedaqoji ünsiyyətdə demokratik ünsiyyət üslubunu prioritet qəbul etmək, sinifdə qarşılıqlı hörmət, yardım və əməkdaşlıq ənənələrini yaymaq;

Şagirdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə qarşılıqlı kompromissi, hörməti ön plana çəkmək;

Sinifdə şagirdlərin özlərini maksimum komfortd hiss etməsi üçün şərait yaratmaq və getdikcə onu yaxşılaşdırmaq, müəllimlər və şagirdlər arasında müsbət münasibətləri qoruyub saxlamağa nail olmaq;

Sinifdə kommunikativ mədəniyyəti inkişaf etdirmək, ünsiyyət və əməkdaşlıq vərdişlərini möhkəmlətmək;

Sinif qrupu üzvlərini empatiya hisslərini inkişaf etdirmək, sinifdə tolerantlığı təmin etmək.

Bütün bu yuxarıda sadalananlara əməl etməklə sinif qrupunda əlverişli sosial-psixoloji iqlim yaratmaq, onu inkişaf etdirmək və qoruyub saxlamaq mümkündür. Bu, ilk növbələ, sinifin rəhbər müəlliminin bacarığından, səriştəsindən asılıdır. Sinifdə sağlam, əlverişli sosial-psixoloji iqlimin yaranmasında sinif rəhbəri olan müəllimin sinifə humanist yanaşması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, sinifə rəhbərlik prosesində demokratik idarəetmə və ünsiyyət üslubuna üstünlük verməklə yanaşı, həm də çevik olmalı, zərurət olanda, digər rəhbərlik

üslublarından da, həmçinin sinifin qeyri-formal liderlərinin potensialından mövcud durumu saxlamaq üçün məharətlə istifadə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı. 2003.
2. Ə.Ə.Əlizadə, Müasir Azərb. məktəbinin psixoloji problemləri. “Ozan” nəşr. Bakı., 1998.
3. Вяльцева Н.Г., Боровец Е.Н., Шуленина Н.С. Исследование социально-психологического климата в классных коллективах. /Педагогика Высшей школы.
4. Международный научный журнал. №3 (06) 2016.
5. Краткий психологический словарь А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского. Москва.
6. Маккена П., Мейстер Д. Первые среды равных: Как руководить профессионалами. М.: АСТ, Ермак. 2004.
7. Микляева А.В., Рюмянцева П.В. «Трудный класс» Диагностическая и коррекционная работа. – СПб.: Речь, 2006.
8. Савченко М.Ю., Обухова Л.А. Формирование коллектива класса: Сценарии занятий с учащимися. Работа с родителями. Диагностика учащихся. Занятия, тренинги. – М.: «5 за знания», 2006.

СПОСОБЫ СОЗДАНИЯ БЛАГОПРИЯТНОГО СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КЛИМАТА В СТУДЕНЧЕСКИХ ГРУППАХ

***Асланова Зулала Махмуд кызы, Мамедов Ильхам Мамед оглы,
Нифталиева Наргиз Низами оглы***

Резюме

В статье анализируется проблема создание благоприятного социально-психологического климата в ученических классах. В ходе исследование было выявлено, что благоприятный социально-психологический климат напрямую влияет на успешное усвоение знаний школьников, а также положительно влияет на формирование личности их

WAYS OF FORMING USEFUL SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CLIMATE AT STUDENT GROUPS

***Aslanova Zulala Mahmud, Mamamdov Ilham Mamamd,
Niftaliyeva Nargiz Nizami***

Summary

In the article the problem of ways of forming useful social-psychological climate at student groups has been analyzed. It is defined in the research process that useful social-psychological climate forms a favorable condition for students' successful understanding the knowledge, as well as has positive sides on forming their personality.

Rəyçi P.ü.f.d. Kazımova G.S.

Psixologiya kafedrasının 28 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 noyabr 2021-ci il

UOT:373.

UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLANMASI YOLLARI

*Məmmədov İlham Məhəmməd oğlu, Bağirova Abuhəyat Məmmədali qızı,
Cəfərli Konül Qəzənfər qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
İlhamgdu59@mail.ru
ceferlikonul12@gmail.com*

Xülasə: Məqalədə uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlığı problemi araşdırmış və məktəb psixoloqları, bağça müəllimləri və valideyinlər üçün gərəkli hesab edilən tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: məktəbə psixoloji hazırlıq, böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, məktəb yetkinliyi, valideyinlər.

Ключевые слова: психологическая готовность к школе, старшие дошкольники, школьна язрелость, родители.

Keyword: Psychological readiness for school, older preschoolers, school maturity, parents.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin imkanlarının artırılması, orada qurulan işin səmərəliliyi şagirdlərin təlimdə müvəffəqiyyət əldə etməsi ilə yanaşı onların məktəb həyatına, həmyaşıdları ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərə hazırlanması problemini də aktuallaşdırır.

Son dövrlərdə aparılmış psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, bir çox hallarda şagirdlərin təlimdə müvəffəqiyyət qazana bilməməsinin səbəbləri heç də yalnız onların idrak imkanlarının tələb olunan səviyyədə inkişafı ilə bağlı deyil, həm də onların məktəb təliminə nə dərəcədə hazırlanması ilə bağlıdır [2,3,6,7].

Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar [3,6,7,8.və s.] və pedaqoji təcrübə göstərir ki, böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar geniş psixofizioloji imkanlara malik olduqları üçün, onlarla sistemli iş aparıldıqla fiziki və əqli inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq mümkün olur.

Məlumdur ki, məktəbəqədər yaş dövründə oyun aparıcı fəaliyyət növü kimi çıxış edir. Bu dövrdə uşağın oyun fəaliyyəti ilə yanaşı digər fəaliyyət növləri də: təlim, əmək, quraşdırma, rəsm, applikasiya fəaliyyətləri də müəllimlərin və valideyinlərin diqqətindən kənarda qalmamalıdır.

Uşaqların məktəbə hazırlığının müvəffəqiyyətlə təmin olunması üçün bir tərəfdən onların psixoloji xüsusiyyətlərinin dərindən öyrənilməsinə tələb edirsə, digər tərəfdən də onun həyata keçirilməsinin səmərəli üsul və yolları axtarılır.

Uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığı problemi psixoloqlar, pedaqoqlar, fizioloqlar və həkimlərin tədqiqat obyektinə olsa da, məhz psixoloqlar tərəfindən irəli sürülən "məktəb yetginliyi" anlayışı uzun zaman mübahisə doğuran məsələlərdən bir olaraq qalır və bu gün uşaqların məktəbə hazırlığının sinonimi kimi qəbul olunur.

Xarici ölkələtin psixoloqları (A. Anastazi, V. Ştern, Y. Şvansor və b.) məktəb yetginliyini inkişafın elə bir səviyyəsi kimi qəbul edirlər ki, bu zaman uşaqlar məktəb təlimində iştirak etmək qabiliyyətində və həddində olurlar. A. Anastazi "məktəb yetginliyini" "uşağın öz davranışı ilə məktəb proqramını mənimsəmək üçün vacib olan motivasiya, qabiliyyət, bilik və bacarıqlarının məcmusu" kimi səciyyələndirir.

Uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığına Y.Şvansor emosional, sosial və əqli komponentlərin vəhdətini aid edir. Onun fikrincə, məktəb təliminə tam hazırlığa əqli inkişafın müəyyən həddə yüksəlməsi, dözümlülük, müvəffəqiyyət qazanmaq cəhdi, maraqların inkişafı, oxumaq qabiliyyətinin inkişafı və sosial davranış normalarını mənimsəmək daxildir.

Tanınmış rus sovet psixoloqları məktəb təliminə psixoloji hazırlığa uşağın ümumi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi prinsipindən yanaşmışlar. L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, S.L.Rubinşteyn məktəb təliminə psixoloji hazırlığı ümumnəzəri baxımdan təhlil edərək

burada psixi inkişafı, tərbiyəni, ictimai təcrübənin mənimsənilməsini və bunların nəticəsi olaraq, bilik və bacarığa yiyələnməyi aid edirlər.

Psixoloqlar eyni zamanda göstərirlər ki, uşağın məktəb təliminə hazırlığı çoxsahəli və çoxpilləli təhsilin mühüm həlqələrindən biridir. L.İ.Bojoviçə görə, məktəb təliminə hazırlıq uşağın fikri fəaliyyətinin və idrak maraqlarının inkişafından, onun sosial yetginliyindən və bunların vəhdətindən asılıdır. L.İ. Bojiviçin bu mövqeyi ilə həmfikir olan A.V.Zaporojes uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığı ilə əlaqədar yazır: "Məktəb təliminə hazırlıq mürəkkəb və vahid bir sistem olmaqla özündə uşaq şəxsiyyətini, xüsusilə, onun motivasiya xüsusiyyətlərini, analitik-sintetik fəaliyyətini, fəaliyyətin iradi mexanizmlərinin formalaşması dərəcəsini, idrak fəaliyyətin inkişaf səviyyəsini birləşdirir" [8;55]

Uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlığı problemi nəzəri baxımdan daha çox öyrənilsə də, praktik baxımdan respublikamızda onun həlli istiqamətində görülən işləri o, qədər də sevindirici deyildir. Tanınmış psixoloqlarımızdan Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Ə.Qədirov, M.Ə.Həmzəyev və digərləri uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlığı problemini əsasən ümumnəzəri baxımdan araşdırılmışlar. Son illər bu istiqamətdə L.Ş.Əmrəhli praktik məktəb psixoloqlarına və valideyinlərə kömək məqsədi ilə "Psixoloji xidmət seriyasından " 5 ədəd bir birini tamamlayam kitablar çap etdirib.* Lakin problemin problemin həlli yolları sistemli araşdırılmamışdır.

Qeyd olunduğu kimi uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlığı çoxcəhətli və uzun bir prosesdir. Bu işdə ailənin rolu çox böyükdür. Hər şeydən əvvəl, ailənin hər bir üzvü uşaqla əməkdaşlıq etməli ilk əvvəl ailədə uşağa rast gəldiyi çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi öyrətməlidir. Bunun üçün ən önəmli vasitə uşağa dəstək olmaq və onunla əməkdaşlıq etməkdir. Uşaqlara başladıkları işi sona qədər çatdırmağı öyrətməyin əsası ailədə qoyulur. Valideyinlər başa düşürlər ki, uşaqların məktəbdə oxuması çox vacibdir. Bu baxımdan onlar uşaqlarla məktəb barədə söhbətlər etməli, məktəbin avtoritetini onların gözündə qaldırmalıdırlar.

D.B.Elkonin qeyd edir ki, uşaqların əvvəlki yaş dövründəki aparıcı fəaliyyətində digər yaş dövründəki aparıcı fəaliyyətin əsası qoyulur. Bunu nəzərə alaraq valideyinlər uşaqların məktəbəqədər yaş dövründəki müxtəlif fəaliyyət növlərinin inkişafına, xüsusilə də oyun fəaliyyətinin inkişafına diqqət yetirilməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, uşaqların oyun fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsi onların təlim fəaliyyətinə hazırlığının əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Valideyinlər uşaqlarının süjetli-rolu oyunlarında imkan dairəsində iştirak etməsi onların oyun fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Valideyinlər uşaqlarını məktəb təliminə hazırlamaq üçün yalnız sözlərdən istifadə etməməli, onlar həmçinin uşaqlarının uğurlarını dəstəkləməlidirlər.

Uşağın məktəb təliminə hazırlığının zəruri şərtlərindən biri də onun hərtərəfli (fiziki, əqli, mənəvi) inkişafıdır. Onun bu inkişafını stimullaşdırmaq üçün ən önəmli üsul, uşağa öz uğurlarının sevincini hiss etdirmək, yaşatmaqdır. Bunun üçün valideyinlər uşaqlarının hər hansı bir fəaliyyət növünün həyata keçməsi üçün elə şərait yaratmalıdırlar ki, uşaqlar uğur sevincini yaşaya bilsinlər. Uşaqları hər hansı bir nailiyyətindən sonra tərifləmək, bunla da onları yeni nailiyyətlərə təhrik etməlidirlər. Uşaqları əsassız tərifləmək pis nəticə verir.

Uşağın psixi inkişafında onun emosional-iradi sferasının zənginləşməsi, hisslərinin tərbiyəsi, davranışında ətraf aləmə bələdləşməsi bacarıqlarının olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun mənlilik şüurunun inkişafı iddia səviyyəsinin formalaşmasında və özünüqiymətləndirməsində daha parlaq biruzə verir. Uşaq özünün uğurlarını və uğursuzluqlarını başqalarının ona necə qiymət verməsinə görə qiymətləndirir. Uşağın uğur qazanmağa cəhd göstərməsi onun məktəb təliminə psixoloji hazırlığının göstəricilərində biri sayılır. Adekvat özünüqiymətləndirmə əsasında uşaqda təriflərə və tənbehlərə adekvat reaksiyalar əmələ gəlir.

*Psixoloji xidmətin əsasları-2006; Psixoprofilaktika-2010; Psixodiagnostika- 2014; Vizualizasiya: NLP vəterapiya-2018; Psixoloji treninq- 2020.

İdrak maraqlarının formalaşması, fəaliyyətin və emosional-iradi sahənin zənginləşməsi uşaqların müəyyən bilik, bacarıq, vərdislərə yiyələnməsi üçün ilkin şərtlər kimi çıxış edir. Öz növbəsində qavrayışın, təfəkkürün, hafizənin inkişafı uşağın bilikləri necə əldə etmək üsullarına yiyələnməsindən, onun maraqlarının istiqamətindən, davranışının ixtiyariliyindən asılıdır.

Evdə valideyinlər, bağçada tərbiyəçilər uşaqlara müqayisə etməyi, tutuşdurmağı, nəticə çıxarmağı və ümumiləşdirmələr aparmağı öyrədirlər. Təfəkkürün bu əməliyyatlarının formalaşdırılması uşaqların məktəbə hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Bunun üçün uşağa deyilənlərə diqqətlə qulaq asmağı, əşyaları müqayisə etməyi, onların mühüm və qeyri-mühüm əlamətlərini ayırmağı, öz fikirlərini ardıcıl və düzgün söyləməyi, cümlələri savadlı qurmağı məqsədyönlü öyrətmək lazımdır.

Bu yaş dövründə uşaqlarda yaşlıların oxuduğu hekayələrə, nağıllara qulaq asmaq tələbatları biruzə verir. Valideyinlər uşağın bu tələbatını mütləq ödəməlidirlər. Mətni oxuyub qurtardıqdan sonra onun məgzini uşağın necə başa düşməsi ilə maraqlanmaq, lazım gəldikdə isə ətraflı izah etmək lazımdır. Bu priyom uşaqların oxuduqlarının, eşitdiklərinin, mahiyyətini anlamasına, onların mənəvi inkişafına, eşitdikləri hadisələrin bir-biri ilə əlaqəsini başa düşməsinə gətirib çıxarır. . Bu priyomlar həmçinin uşaqların nitqinin inkişafına, nitqində yeni sözlərin yaranmasına xidmət edir. Uşaqların nitqi nə qədər inkişaf etmişdirsə, söz ehiyatı nə qədər çoxdursa onlar məktəb təliminə bir o qədər hazır hesab edirlər. Beləliklə, valideyinlərin təkidi və təhriki ilə uşaqlar düzgün danışmağı öyrənir, bu da onların məktəbdə oxu və yazı vərdislərinə yiyələnməsində böyük rol oynayır.

Müəyyən olunmuşdur ki, oyun fəaliyyəti məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda bütün psixi proseslərin, o cümlədən də təfəkkürün və nitqin inkişafına əlverişli şərait yaradır. Uşaqlar oynayan zaman öz hərəkətlərini planlaşdırmağı öyrənirlər ki, bu da gələcəkdə məktəb təlimində onlara təlim fəaliyyətini planlaşdırmaqda yardımçı olur.

Həmçinin uşaqlara rəsm çəkməyi, yapmanı, applikasiyanı, yapışdırmanı, konstruktorlaşdırmanı öyrənmək lazımdır. Bu işləri icra edən uşaq sevinc hissi yaşayır, öz təssüratlarını, emosional vəziyyətini bunlarda əks etdirir. Rəsmlər çəkmək, yapmalar və konstruktorlaşdırmaq uşağa ətrafdakı əşyaları görməyi, təhlil etməyi, onların rəngini seçməyi, ölçülərini müəyyənləşdirməyi öyrədir. Həmçinin, bunlar uşağa ardıcıl hərəkətlər etməyi, öz hərəkətlərini planlaşdırmağı, nəticələri müqayisə etməyi öyrədir. Bütün bu bacarıqlar məktəbdə uşağın gərəyi olacaqdır. Valideyinlər uşaqlarına nəyi isə öyrətmək istəyərkən onlara qarşı zor tətbiq etməməli və çalışmalıdırlar ki, bunlar onların xoşuna gəlsin, onlara zövq versin. Valideyinlərlə ünsiyyət, əməkdaşlıq, birgə məşğələlər uşaqları sevindirməlidir.

Qeyd olunduğu kimi, uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasında valideyinlərin rolu çox böyükdür. Onlar ailədə həm müəllimləri, həm də tərbiyəçiləri əvəz edirlər. Lakin, heç də bütün valideyinlər bu işin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilmirlər. Onların bir qismi bunu bacarmır, bir qismi isə işlədiklərindən buna lazımı qədər vaxt ayıra bilmirlər. Belə olan halda, bu işin öhdəsindən bağca tərbiyəçiləri gəlməli olurlar. Bir qayda olaraq uşaq bağçasına gedən uşaqlar məktəb təliminə daha mükəmməl hazır olurlar, getməyənlər isə əksinə buna qismən aşağı səviyyədə hazır olurlar. Bağca uşağın hərtərəfli inkişafına cavabdehdir. Bu inkişafın tərkib hissələrindən biri də uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasıdır. Uşağın məktəb təliminə nə dərəcədə keyfiyyətli, səriştəli hazırlanması onun məktəbdə necə oxumasına, məktəbə necə uyğunlaşmasına ciddi təsir göstərir.

Beləliklə, aparılan araşdırma zamanı müəyyənləşdirildi ki, uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasına bu sahədə tədqiqat aparan müəlliflər birmənalı, vahid mövqedən yanaşırlar. Hələ də bu sahədə fikir ayrılığı mövcuddur. Praktiki fəaliyyətdə valideyinlər və tərbiyəçilər bu məsələyə öz bildikləri, məqbul hesab etdikləri mövqedən yanaşırlar.

Bağca yaşı dövründə uşağın məktəb təliminə hazırlanması, bu zaman onun yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması bir tərəfdən məktəbdə təlimin müvəffəqiyyətinə əsas verirsə, digər tərəfdən uşağın psixi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Bağca yaşı dövründə uşağın məktəb təliminə hazırlanması onun texniki bacarığının, vərdişinin artırılmasına deyil, sosial-psixoloji hazırlığına əsaslanmalıdır. Bu hazırlıq isə obyektiv (ailə şəraiti, valideyin və tərbiyəçilərin təlimə münasibəti, sağlamlığı və fiziki inkişafı və s.) və subyektiv (uşağın qabiliyyəti, maraqları, təlim motivləri, istəyi, qarşılıqlı münasibəti, ünsiyyəti və s.) amillərdən asılıdır. Obyektiv və subyektiv amillərin qarşılıqlı vəhdətdə, birinin digərinə təsiri nəzərə alınmaqla inkişaf etdirildikdə məktəbə hazırlıq işini müvəffəqiyyətlə qurmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Aslanova Z.M., Məmmədov İ.M. Kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətinin optimallaşdırılması. Bakı. 2012.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı. 2003.
3. Əlizadə Ə.Ə., Əzimov Q.N. Quliyev E.M. Məktəblinin psixologiyası Bakı. 19
4. Яфяндийева Ц.А. Цнсийят вя гаршылыгылы мцнасибятляр мяктябя психолоьи щазырлыьын ясасы кими. Бақы. 2007
5. Практическая психология образования. (под ред. И.В.Дубровиной) СПб: Питер, 2007, 304с.
6. Гуткина Н.И. Психологическая готовность к школе. Москва., 2000.
7. Диагностика психологической готовности ребенка к школе. Под. ред. Н.Я. Кушер Москва., 1991.
8. Запорожец Л.В. Развитие произвольных движений. Избр. психол. труды. Москва., 1986.

ПУТИ ПОДГОТОВКИ ДЕТЕЙ К ШКОЛЬНОМУ ОБУЧЕНИЮ **Мамедов Ильхам Магамед оглы, Багирова Абухаят Мамедали кызы,** **Джафарли Конул Газанфар кызы** **Резюме**

В статье исследовано проблема психологическая готовность детей к школьному обучению и дано необходимые советы для школьных психологов, воспитателей детских садов и родителей.

WAYS TO PREPARE CHILDREN FOR SCHOOLING **Mamamdiv Ilham Mahammad, Bagirova Abuhayat Mammadali** **Cafarli Konul Gazanfar** **Summary**

The article examines the problem of children's psychological readiness for schooling and gives the necessary advice for school psychologists, kindergarten teachers and parents.

Рəyçi: dos Aslanova Zülalə
Psixologiya kafedrasının 28 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 02 noyabr 2021-ci il

TƏLİM ZAMANI ŞAĞİRD LƏRİN ÖZÜNƏNƏZARƏT PROSESİ **P.d.ü.f.d. Cəlilova Tünzalə Ələddin qızı** **Gəncə Dövlət Universiteti** **Gceferova@rambler.ru**

Xülasə: Məqalə müasir pedaqogika və metodikanın aktual problemlərindən birinə həsr edilmişdir. Burada bu problemə müstəqillik və milli pedaqogika ruhunda cəhd edilir.

Məqalədə, məktəbdə özünənəzarətin pedaqoji imkanları açıqlanır və pedaqoji elmin inkişafında müsbət rol oynaya biləcək orijinal mülahizələr verilir.

Açar sözlər: şagird, fəaliyyəti, özünənəzarət, təlim, vərdiş, bacarıq.

Ключевые слова: ученик, самоконтроль, учебная деятельность, умение, навыки.

Key words: pupil, self-control, education activity, skills, less

Məktəb təliminə hazırlıq uşaqlarda müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Məktəbəqədər dövrdən bu hazırlıq bağçadan və evdən başlayır. Hazırlıq işi bağçada xüsusi proqramlar, evdə isə yalnız valideynlərin şəxsi təcrübəsi əsasında həyata keçirilir. Ona görə də, I sinfə ilk addım atan uşaqların ətraf aləmlə tanışlığı, müxtəlif xarakterli oyunlarla bağlı qabiliyyətləri, nitqinin inkişafı, sadə riyazi təsəvvürləri, oxu və yazı ilə bağlı ilkin hazırlıqları, lüğət ehtiyatları müxtəlif olur. Bunu nəzərə alaraq müəllim ilk dərslərdən şagirdlərin çıxardıqları sadə nəticələrin doğruluğunu sübut etməyə dair ilkin bacarıq və vərdişlərini müəyyənləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu məqsədlə ən sadə, aydın və daha təbii suallar seçilir və bu suallar şagirdlərə adi söhbət tərzində verilir.

Tədqiqat göstərdi ki, şagirdlərin böyük bir qismi çıxardıqları sadə nəticələrin doğruluğunu yoxlamağa dair sistemli bilik, bacarıq və vərdişlərə malik olmurlar. Onların bir qismi riyaziyyatdan ilk bir neçə sayı ardıcıl olaraq şifahi söyləmək, bir qismi az miqdarda əşyaları saymaq, digər bir qismi fəza tutumuna görə iki əşyalar qrupunu gözəyari müqayisə etmək, bir qismi əşyaları cüt-cüt tutuşdurmaq və s. kimi sadə bacarıqlara malik olurlar. Həyat bilgisi üzrə uşağı əhatə edən mühit haqqında məlumatlarla, daha sadə formalarda təfəkkür əməliyyatları ilə (analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, qruplaşdırma və s.), Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinə və s. malik olurlar. Mövcud fənn kurikulumlarında bu nəzərə alınaraq ilk dərslər «Şagirdlərin ilkin və sadə qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması»na həsr olunmuşdur. Bu da imkan verir ki, ilk dərslərdən əsas diqqət həm şagirdlərin sadə bilik, bacarıq və vərdişlərinin müəyyənləşdirilməsinə, tamamlanmasına və sistemləşdirilməsinə, həm də şagirdlərdə çıxardıqları sadə təlim nəticələrinin doğruluğuna şübhə oyadılması və bu şübhələrin yoxlanmasına yönəldilsin. Şagirdlərdə çıxardıqları nəticələrin doğruluğuna şübhə oyadılması ilk dərslərdə bilavasitə tərkibində olan elementlərin sayına görə iki əşyalar qrupunun, yaxud ətraf aləmdəki əşyaların, rənglərin və s.

Müqayisəsinə tələb edən praktik çalışmalar üzərində aparılır. Praktik çalışmalarda müqayisə olunan əşyalar qrupu həm əyani, həm də illüstrasiyalasdırılmış lövhələrdə verilir və onlar fəza tutumuna görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Lakin qruplardakı əşyalar elə ölçüdə götürülür ki, xarici görünüşcə biri o birindən çox görünsə də, lakin əksinə, həmin qrupda az əşya olur. Şagirdlərə əşyalar qrupu əvvəlcə gözəyari müqayisə etdirilir. Müqayisə zamanı şagirdlər əşyalar qrupunun fəza tutumuna əsaslanır, hansı qrupda əşyalar çox görünürsə, həmin qrupdakı əşyaların çoxluğunu güman edirlər. Bu, şagirdlərin səhv nəticələr çıxarmasına səbəb ola bilər. Ona görə də şagirdlərə çıxardıqları nəticələrin doğru olub-olmadığını yoxlamaq təklif olunur və onların diqqəti müqayisə olunan iki əşyalar qrupu arasında müxtəlif praktiki üsullarla yaradılan birqiymətli uyğunluğa yönəldilir. Müqayisə olunan əşyalar qrupu əyani şəkildə verildikdə şagirdlər hər qrupdan bir əşya götürür və onları cütləşdirib bir kənara qoyur. Bu əməliyyatı şagirdlər qruplarının birində əşya qurtarana kimi davam etdirir və hansı qrupda artıq əşya qalırsa, onun çox olduğunu dəqiq müəyyənləşdirir.

İki əşyalar qrupu illüstrasiyalasdırılmış şəkildə verildikdə, onların sayca müqayisəsi zamanı şagirdləri cütləşdirmək anlayışı ilə tanış etmək faydalı olur. Bu halda qruplardakı əşyalar cütləşdirmə üçün əlverişli formada yerləşdirilir. Belə əlverişli formalardan biri qruplarda olan əşyaların nizamlı şəkildə paralel düzülmə-sidir. Əşyalar qruplarda nizamlı düzüldükdə hər qrupdan bir əşya seçilir və onlar xətlər vasitəsilə cüt-cüt birləşdirilir. Bu əməliyyat yazı taxtasında nizamsız formada təsvir olunmuş iki fiqurlar çoxluğunun müqayisəsi zamanı fiqurların cüt-cüt pozulması ilə də aparılır. Müqayisə olunan əşyalar qrupu təsviri formada verildikdə şagirdlərin mücərrədləşdirmə meyllərindən də istifadə olunur.

Müərrədləşdirmə zamanı şagirdlər əşyaları şərti olaraq nöqtələrlə işarə edir, bu nöqtələri qapalı xəttin daxilinə alır, sonra nöqtələr qrupunun hər birindən bir nöqtə götürməklə onları cüt-cüt birləşdirirlər. Hansı qrupdakı nöqtələrdən artıq qalırsa, şagirdlər həmin nöqtələrin, habelə bu nöqtələrə uyğun olan əşyaların o birindən çox olduğunu dəqiq müəyyənləşdirirlər.

Ümumiyyətlə, bu prosesdən şagirdlər iki əşyalar qrupu arasında bir qiymətli uyğunluq yaratmaq bacarığını gözəyari müqayisələrin nəticələrinə nəzarət vasitəsi kimi mənimsəyirlər.

Tədqiqat göstərdi ki, növbəti mərhələdə, yəni on dairəsində toplama və çıxma əməllərinin icrası zamanı alınan nəticələrin doğruluğunu sübut etmək bacarıqlarının aşılması iki əşyalar çoxluğunun birləşdirilməsinə və verilən əşyalar çoxluğundan onun bir hissəsinin ayrılmasına aid olan praktik çalışmalar əsasında öyrədilə bilər. (Əslində belə çalışmaların yerinə yetirilməsini ilk riyaziyyat dərslərindən əşyaların sayılması və əşyalar qrupunun sayca müqayisəsi ilə əlaqədar başlanılır və riyazi təlimin növbəti mərhələlərində geniş tətbiq olunur).

«Toplama və çıxma» mövzusunda həsr edilən ilk dərslərdə bu çalışmalar «nömrələmə» üzərindəki işlə hesab əməllərinin öyrədilməsini əlaqələndirmək məqsədi güdür. Şagirdlər 1–dən 5-ə qədər ədədlərin toplanması və çıxılması zamanı alınan nəticələrin doğruluğunu sübut etməklə hələ «nömrələmə» mövzusunda qarşılaşırlar. Lakin şagirdlər «nömrələmə» mövzusunda bu işi iki əşyalar qrupunun birləşdirilməsinə və əşyalar qrupundan onun bir hissəsinin ayrılmasına aid olan praktik çalışmalar üzərində icra edirlər. «Toplama və çıxma» mövzusunda isə şagirdlər aldıkları nəticələrin doğruluğunu sübut etməyi yeni prinsip əsasında öyrənirlər. Bu prinsip say materialları və müxtəlif əşya qruplarına əsaslanmır. O, yalnız ədədlər üzərindəki əməliyyatlara əsaslanır. Bu əməliyyatlar istənilən ədədin özündən əvvəl gələn ədədi 1 artırmaqla və özündən sonra gələn ədəddən 1 çıxmaqla alınmasından, 2,3,4 və 5 ədədlərinin tərkib hissələrinə ayrılmasından və s. ibarətdir. Ədədi tərkib hissələrinə ayıraraq hissə-hissə üstəgəlmə və çıxma priyomuna əsaslanan sübutetmə universaldır. Çünki bu sübutetməni şagirdlər 100 –lük dairəsində toplama və çıxma əməllərinin icrası prosesində də etmək imkanına malik olurlar.

Şagirdlər 10-luq dairəsində cəmin yerdəyişmə xassəsinə əsaslanan silloqistik mühakimələr yürütməyin və alınan nəticələrin bu mühakimələrdən istifadə edərək sübut etməyi də öyrənirlər. Bu zaman şagirdlər dərslərdə verilən birəməlli çalışmalar üç qrupa bölürlər: I toplananı böyük olan, hər iki toplananı eyni olan və II toplananı böyük olan çalışmalar. I toplananı böyük olan çalışmaların həllində şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, cavabın doğruluğunu toplananların yerini dəyişməklə yoxlamaq əlverişli deyil. Çünki kiçik ədədin üstünə böyük ədədi gəlmək daha çətin, lakin böyük ədədin üstünə kiçik ədədi gəlmək daha asandır. Ona görə də alınan cavabın doğruluğunu toplananların yerini dəyişməklə sübut etmək çalışmanın öz həllinə nisbətən mürəkkəb olur.

Toplananların yerini dəyişməklə aparılan sübut etmənin əlverişli olmadığını şagirdlər hər iki toplananı eyni olan misallara da aid edirlər. Çünki, belə misallarda toplananların yerini dəyişməyin mənası olmur, misal öz formasını dəyişmir. Lakin II toplananı böyük olan misalların həllində şagirdlər öyrənirlər ki, alınan nəticələrin doğruluğunu toplananların yerini dəyişməklə sübut etmək əlverişlidir, çünki, bu zaman böyük ədədin üzərinə kiçik ədəd gəlinir və nəticə daha asan hesablanır. Toplananların yerini dəyişməklə alınan nəticəni əvvəlki nəticə ilə müqayisə etdikdə şagird öz cavabının doğru olub – olmadığını asan müəyyənləşdirir.

Şagirdlər hesab əməllərinin icrası zamanı toplama və çıxma əməllərindən birini digərinin nəticəsinə nəzarət vasitəsi kimi mənimsəyirlər. Bu zaman şagirdlərin sübutetmələri toplama və çıxma əməllərinin komponentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Şagirdlər toplama əməlinin nəticəsini çıxma əməli ilə yoxlamağı, onun doğruluğunu sübut etməyi mənimsəyirlər. Çıxma əməlinin nəticəsini isə şagirdlər iki qaydada – həm toplama əməli ilə, həm də çıxma əməlinin özü ilə yoxlamağı öyrənirlər. Çıxma əməlinin nəticəsini toplama

əməli ilə yoxlayarkən şagird fərqlə çıxılanı toplayır. Əgər o, nəticədə azalanı alırsa, onda fərqi düzgün hesablandığını, azalanı almırsa, fərqi düzgün hesablanmadığını yəqin edir.

Çıxma əməlinin nəticəsini çıxma əməlinin özü ilə yoxlayarkən şagird azalandan tapılan fərqi çıxır. Əgər o, nəticədə çıxılanı alırsa, onda fərqi düzgün tapıldığını, almırsa, fərqi düzgün tapılmadığını yəqin edir.

Nəhayət «100-lük bölməsində toplama və çıxma əməllərinin icrası prosesində aldıkları nəticələrin doğruluğunu sübut etmək bacarıqlarının şagirdlərdə formalaşdırılmasını yekunlaşdıraraq o nəticəyə gəlmək olur ki, şagirdlər 100-lük dairəsində əsas hesablama priyomlarını (cəmin üstünə ədədi gəlmə, cəmdən ədədi çıxma, ədədin üstünə cəmi gəlmə və ədəddən cəmi çıxma) praktik çalışmalar və illüstrasiyalasdırılmış lövhələr üzərindəki iş əsasında öyrənirlər. Bu zaman onların diqqəti hesablama priyomlarındakı üç müxtəlif üsulun müqayisəsinə cəlb edilir. Şagirdlər müqayisəni əvvəlcə soldan birinci sütunda dayanan ifadələr arasında aparır və müəyyən edirlər ki, bu ifadələr eyni hesablama priyomunun başlanğıc vəziyyəti olduğundan hər üç ifadə eynidir. Sonra sağdan birinci sütunda dayanan ifadələrin, yəni alınan nəticələrin müqayisəsinə keçilir. Müqayisə zamanı şagirdlər müəyyən edirlər ki, hesablama priyomunun hər üç üsulu ilə alınan nəticələr eynidir. Lakin ortada dayanan sütunların müqayisəsində şagirdlər həll üsullarının müxtəlifliyinə rast gəlir, onların bir – birindən əsas fərqi müəyyən edirlər. Növbəti dərslərdə də bu məsələ üzərinə bir daha qaydılır və konkret misallar üzərində müxtəlif üsullarla alınan nəticələr müqayisə olunur. Şagirdlər 100-lük dairəsində ədədlərin toplanması və çıxılması zamanı hesablama priyomunun üsullarından biri vasitəsilə alınan nəticənin doğru olub – olmadığını həmin priyomun digər üsulunun köməyi ilə sübut edir. Bu zaman şagird çalışmanı hesablama priyomunun ən azı iki üsulu ilə həll edir, sonra alınmış nəticələrin müqayisəsinə keçir.

Tədqiqatlarımız göstərdi ki, ibtidai siniflərdə fənlərin tədrisi zamanı şagirdlərdə aldıkları nəticələrin doğruluğunu sübut etmək bacarıqlarının formalaşdırılması onların təsəvvürünü, diqqətini, yaddaşını, təfəkkürünü, mühakiməli nitqini inkişaf etdirir, yaradıcı düşünmələrinə köməklik göstərir, ibtidai siniflərdə riyaziyyat, azərbaycan dili, həyat bilgisi, oxu və s. fənlərin tədrisi metodikasını müasir təlim ideyalarına daha da yaxınlaşdırır.

Ədəbiyyat

Kərimov Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları. – Bakı, 2009, s. 273.

M.İ.Moro, M.A.Bantova, Q.B.Belyukova. “1-ci sinifdə riyaziyyat”, Bakı, 1976.

M.И.Моро, А.М.Пышкало. Методика обучения математике в I-III кл. Москва, 1976.

А.И.Маркушевич. Математика в школе. 1962, № 2.

Таğıев Ş.T. Şagirdlərdə riyazi əsaslandırma bacarıqlarının formalaşdırılması. Bakı, 1981, s.42.

Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2006, s.400.

Həmidov S.S., Məcidova A.Ə. İbtidai siniflərin riyaziyyat təlimi prosesində ədəd anlayışının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi. Bakı, 2005, s.352.

Həmidov S.S., Hacıyev N.M. İbtidai siniflərdə məsələ həlli təliminin aktual problemləri. Bakı, 2008, s.272.

Ф.Папи, Ж.Папи. «Дети и графы». Москва, «Педогогика» , 1974.

10.Н.М.Бескин. Методики геометрии, Москва, 1947.

11.Əliyev R.İ. Təhsildə psixoloji xidmətin sosial-psixoloji məsələləri. “İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurnalı, Bakı, 2007, № 2, s.21-26.

САМОКОНТРОЛЬ УЧАЩИХСЯ ВО ВРЕМЯ ОБУЧЕНИЯ

Джалилова Тунзале Аладдин кызы

Резюме

Статья посвящена одной из актуальных проблем современной педагогики и методики. Здесь сделана попытка рассмотрения данной проблемы в духе независимости и национальной педагогики. В статье раскрываются педагогические

возможности школьного самоконтроля и приводятся оригинальные суждения, которые могут сыграть положительную роль в развитие педагогической науки.

SELF-CONTROL OF STUDENTS DURING TRAINING

Calilova Tunzala Aladdin

Summary

The article is denoted one of the actual problem to our contemporaneity. Have been shown the ways of the usage depending on the preparation, experience of the teachers and in the same time new efficient means and methods opportunities. In article is made attempt of consideration of queen problems in sprint of independence and national pedagogy open the pedagogical possibilities of the school selifverification.

Rəyçi: doc. Cəfər İbrahimov

Psixologiya kafedrasının 28 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 noyabr 2021-ci il

UOT:32.

MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİYİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ VƏ QORUNMASI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT SİYASƏTİDİR

Əliyev Sədrəddin Malik oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

sedreddin.elixanli@mail.ru

Xülasə: Məqalədə, mədəni müxtəliflik, çoxmillətli, çoxdinli, çoxdilli Azərbaycanın ən müxtəlif milli-etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadığı unikal coğrafi, geosiyasi və mədəni məkan olduğu verilmişdir. Multikulturalizm və toleranlıq ənənələrini tarixən azərbaycanlıların həyat tərzı olması, bu gün isə milli kimliyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilməsi, hər bir xalqın formalaşması və təkamülü prosesində mütərəqqi fikir və ideyalar əsas səfərbəredici amil kimi verilmişdir. Bu fikir və ideyaları özündə cəm edən milli ideologiyalar olmadan ayrı-ayrı xalqların nəinki inkişafından, hətta mövcudluğundan danışmaq çətindir. Hər hansı xalqın bütönlüyünü təmin edən birlik və həmrəylik konsepsiyasını milli ideyasız reallaşdırmaq mümkünsüzdür. Azərbaycan xalqının Mədəni müxtəlifliliyi onun tarixən keçdiyi yolu, tarixi adət-ənənələri, sahibləndiyi milli-mənəvi dəyərləri barədə dolğun təsəvvür yaradır. Xüsusən tarixin bütün dövrlərində özünün rəngarəng tərkibli olması ilə fərqlənən Azərbaycanda bu müxtəlifliyin etnik-milli mənbələri mövcuddur. Azərbaycanda yaşayan onlarla etnik-dini birliklərin qarşılıqlı münasibəti və mədəniyyəti - folklor, dialekt, adət, məişət tərzı, inam sistemi və s. müxtəlifliyin vəhdətini müəyyənləşdirmişdir.

Açar sözlər: Mədəni müxtəliflik, etnik, folklor, dialekt, adət, məişət tərzı, inam sistemi

Key words: cultural diversity, ethnic folklore custom, lifestyle, belief system

Ключевые слова: культурное разнообразие, этнические фольклорные обычаи, образ жизни, система убеждений.

Mədəniyyətin ən mühüm amillərindən biri mədəni müxtəliflik və plüralizmdir. Azərbaycan çox qədimdən ən müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin vətəni olmuşdur. Şərq mədəniyyətinin dünya və Avropa mədəniyyətinə, yaxud əksinə keçid alması üçün Azərbaycan körpü rolunu oynamışdır. Çoxmillətli, çoxdinli, çoxdilli Azərbaycan üçün bu ideologiyayı tarixi reallığımızın özü irəli sürmüşdür. Həqiqətən, ən müxtəlif milli-etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadığı Azərbaycan unikal coğrafi, geosiyasi və mədəni məkandır.[1,s 61-62]

Tarixin bütün dövrlərində özünün rəngarəng tərkibli olması ilə fərqlənən Azərbaycanda bu müxtəlifliyin etnik-milli mənbələri mövcuddur. Azərbaycanda yaşayan onlarla etnik-dini birliklərin qarşılıqlı münasibəti və mədəniyyəti - folklor, dialekt, adət, məişət tərz, inam sistemi və s. müxtəlifliyin vəhdətini müəyyənləşdirmişdir.[1,s 34]

Azərbaycanda, tarixən, bütün xalqlara, milli azlıqlara və etnik qruplara eyni - normal münasibət bəslənib. Azərbaycan dövləti ardıcıl və düzgün milli siyasət yeridib, milli azlıqların hüquqlarının təminatı sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edib. Dövlət tərəfindən atılan məqsədyönlü addımlar dinindən, millətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan xalqının bütün dövrlərdə mehriban ailə, dost, qardaş olaraq yaşamaq ənənələrini daha da möhkəmləndirib.[4,s 18-20]

Azərbaycan dövləti təminat verir ki, ölkə ərazisində yaşayan milli azlıqlar qanunla nəzərdə tutulan hər cür təşkilat yarada bilərlər. Belə təşkilatların hüquqi vəziyyətini Konstitusiyaya və ya qanunlar tənzimləyir. Azlıqların milli təşkilatlarının müxtəlifliyi ənənələrlə bağlıdır. Xüsusi etnik birliklər daha çox dini zəmində yaranır.[4,s 64-65]

Azərbaycan xalqı ölkə ictimaiyyətinin əsas hissəsi olan azərbaycanlılardan və ölkənin müxtəlif guşələrində yığcam halda yaşayan 30 sayda millət və etnik qruplardan ibarətdir. Sayı, dil və dinlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır[10,s 77-78]

Müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox region ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti ölkə mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir. Bu, regionun inkişaf edən ölkəsi kimi Azərbaycan üçün ən təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Sovetlər Birliyi dağılandan sonra Azərbaycanda bir sıra mədəniyyət mərkəzləri yaradıldı. Milli azlıqlar tarixi, mədəni adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq naminə öz mədəniyyət mərkəzlərini yaratdılar. Bunun nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycanda onlarla milli-mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi UNESCO-nun, Avropa Şurası və ATƏT-in "mədəni müxtəlifliyə" dair proqramlarında fəal iştirak edir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi "Azərbaycan mədəni müxtəlifliyi" layihəsini həyata keçirir. [9,s 68-69]

Hər il mayın 21-də Dialoq və İnkişaf Uğrunda Dünya Mədəni Müxtəliflik Günü qeyd olunur. Bu gün BMT Baş Məclisi tərəfindən 2002-ci ilin dekabrında təsis edilmişdir. Dialoq və İnkişaf Uğrunda Dünya Mədəni Müxtəliflik Günü ilk dəfə 2003-cü il mayın 21-də keçirilmişdir. UNESCO-ya üzv olan dövlətlər bu qurumun Bəyannaməsini təsdiqləməklə mədəni müxtəlifliklə əlaqədar dəyərlərin tanınmasını, qorunmasını və yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə fəal təbliğ olunmasını öhdələrinə götürmüşlər. [3,s 144]

Müxtəlifliyin vəhdəti etnik, milli və ya konfessional fərqlərin aradan qaldırılması demək deyil. Hazırda, Azərbaycanda onlarla milli azlığın nümayəndəsi yaşayır: rus, ukrayn, tat, kürd, belorus, talış, yəhudi, türk, alman, ləzgi, tatar, avar, gürcü, saxur, udin və s.[15,s 44-45]

Onlar öz dillərindən istifadə edir, maddi-mənəvi mədəniyyətlərini qoruyub saxlayır, özlərinin milli-mədəni birliklərini, assosiasiyalarını və ittifaqlarını yaradırlar. Belə təşkilatlardan Talış Mədəni Mərkəzi, Kürd Mədəni Mərkəzi (Ronai), Ləzgi Mədəni Mərkəzi (Samur), Ləzgilərin Mifologiyasını Öyrənən Mərkəz, "Saxur" Mədəni Mərkəzi, Şeyx Şamil adına Avar Cəmiyyəti, Udinlərin "Orayın" Mədəni Mərkəzi, tatların "Azəri" Mərkəzi, Buduq Mədəni Mərkəzi, Azərbaycan Slavyanlarının Mədəni Mərkəzi, Rus İcması Cəmiyyəti, Xınalıq Mədəni Mərkəzi, Azərbaycan Tatlarının İcması, Azərbaycan Gürcülərinin Cəmiyyəti, Azərbaycan Ukraynalılarının Cəmiyyəti, Azərbaycan Avropa Yəhudilərinin İcması, Almanların Milli - Mədəni Cəmiyyəti, Azərbaycan Yəhudiləri Cəmiyyəti, Beynəlxalq "İudaika" Cəmiyyəti, Məhsəti Türklərinin Vətən Cəmiyyətini göstərmək olar. [22,s 33]

Milli azlıqların bu və ya digər strukturları dəfələrlə hökumətdən maliyyə yardımı alıblar. Eyni zamanda, yerləşdikləri binalara görə icarə haqqı vermirlər. Dövlət onların müdafiəsini müxtəlif formalarda həyata keçirir.

Dövlət səviyyəsində milli-mədəni cəmiyyətlərlə görüşlər keçirilir və burada milli azlıqlarla bağlı konkret problemlər operativ həll olunur. Eyni zamanda, mütəmadi olaraq elmi-praktiki konfranslar keçirilir. Milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının keçmişinə aid olan tikililər "tarix və mədəniyyət abidələri" kimi siyahıya alınaraq dövlət tərəfindən qorunur və bərpa olunur. [11, s 118]

Misal olaraq Şəki rayonunun Kiş və Qəbələ rayonunun Nic kəndindəki kilsələri göstərmək olar Qax rayonu ərazisində xristian kilsəsi, Masallı rayonunun Ərkivan kəndində XIX əsr məscidi bərpa olunmuşdur. Dövlət tərəfindən Qax rayonu ərazisində yerləşən Allahverdi kilsəsində "Milli azlıqların mədəniyyəti və etnoqrafiyası" adlı muzeyin yaradılması ideyası əsasında layihə hazırlanmış və həmin layihə Avropa Şurası tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdir. [22, s 76-79]

Hazırda, milli azlıqları təmsil edən mədəni mərkəzlər və birliklərlə bağlı mühüm işlər görülür. Məsələn, dövlət büdcəsindən maliyyələşən Qusar rayonundakı Ləzgi Dövlət Dram Teatrının və Qax rayonunda yaradılmış Dövlət Kukla Teatrının maddi-texniki bazaları möhkəmləndirilmişdir. Qax rayonunun Əlibəyli kənd Mədəniyyət evində 1981-ci ildə yaradılmış və 1985-ci ildə "xalq teatri" adını almış gürcü dram dərnəyinə dövlət statusu verilmişdir. S. Vurğun adına Rus Dram Teatrı ilə yanaşı, Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya, Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları və Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrlarındakı rus bölmələri müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirlər. [14, s 103-104]

2006-cı il oktyabr ayının 16-dan 23-ə qədər UNESCO-nun Paris şəhərindəki mənzil-qərargahında "Azərbaycan həftəsi" adlı mədəni tədbirlər çərçivəsində Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlara aid foto-sərgi nümayiş etdirilmişdir. Azsaylı xalqların həyat tərzinə, mədəniyyətinə, məişətinə dair daha bir foto-sərgi 2009-cu ildə UNESCO-nun mənzil-qərargahında keçirilmişdir. [3, s 87-88]

Dövlət bu qurumları imkan dairəsində ölkə büdcəsindən və Prezident ehtiyat fondu hesabına maliyyə yardımı ilə təmin edir və mənşəyindən, mədəniyyətindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün şəxslər arasında qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük və hörməti gücləndirməyə yardım göstərir

Milli azlıqların yığcam yaşadığı Lənkəran şəhəri, Astara, Balakən, Dəvəçi, Gədəbəy, Xaçmaz, İsmayilli, Qax, Qəbələ, Qusar, Lerik, Zaqatala, Masallı rayonlarında fəaliyyət göstərən 41 uşaq musiqi və incəsənət məktəbində 12 mindən çox yeniyetmə müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil alır. [15, s 19]

Azsaylı xalqların folklorunun, mədəniyyətinin geniş təbliği üçün bədii özfəaliyyət kollektivlərinin repertuarının milli zəmində inkişafı üçün tədbirlər həyata keçirilir. qəbildən olan bir çox xalq kollektivləri, nəinki respublikamızda, eyni zamanda, bir çox xarici ölkələrdə də məşhurdurlar. Saatlının "Adıgün" – Axıska türkləri, Cəlilabadın "Ruçeyok" - rus, Qaxın "Şividskatsa" - gürcü, Zaqatalanın "Ceyranım" - saxur, Qubanın tat, yəhudi, Qusarın "Trillo", "Şahnabat", "Mel", "Qayıbulaq", "Şahdağ", "Dustaval" və "Melodiya" - ləzgi, Laçının kürd, Balakənin "Xoylo" - avar, Lənkəranın "Şənlik", "Bacılar" folklor mahnı və rəqs, Masallı rayonu "Halay", Lerik rayonunun "Laqutto", Astaranın "Sevinc" - talış, İsmayilli rayonu İvanovka kənd mədəniyyət evinin - malakan, Bakı şəhərindəki "Gözəlüm" tatar bədii özfəaliyyət kollektivləri bu qəbilədənndir. [2, s 144]

Mədəniyyət müəssisələrində fəaliyyət göstərən bir çox azsaylı xalqlar qonşu rayonlarla yanaşı, xarici ölkələrdə də qastrol səfərlərində olurlar. Qax rayon xalq teatrının Balakən, Zaqatala, Şəki, Oğuz, Qəbələ, Gürcüstan Respublikasının Laqodexi, Marneuli, Dmanisi, Batumi, Qori şəhərlərinə, Zaqatala rayonunu "Avar", "Saxur" xalq teatri kollektivlərinin qonşu rayonlara, Lənkəran rayonunun "Şənlik", Astaranın Sevinc, "Əfsur" talış mahnı və rəqs ansamblarının İran, Türkiyə və İraqa səfərləri olmuşdur. Astara rayon Mədəniyyət evinin "Sevinc" mahnı və rəqs ansamblarının talış milli azlığının adət-ənənələrinin, milli rəqs və mahnılarının təbliği sahəsində böyük rolu vardır. Kollektivin Tacikistan, Qazaxistan,

Bolqarıstan, Gürcüstan, Rusiya və Türkiyədə çıxışları buna əyani sübutdur. Astarada "Məhsul", "Əkinçi", "Şum" bayramları keçirilir. [5,s 54-55]

Milli azlıqları bədii kollektivlərinə diqqət və qayğı Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Bir çox kollektivlər nazirlik tərəfindən geyim, musiqi alətləri və texniki vasitələrlə təchiz olunmuşlar. 2002-ci il 27-28 iyun tarixdə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və ATƏT-in Azərbaycandakı ofisi ilə birgə "Azərbaycanın mədəni çeşidliyi" adlı elmi-praktiki konfrans keçirilib. Ruslar Azərbaycanda iqtisadiyyata, dövlətçiliyə, elmə, mədəniyyətə və təhsilə sanballı payını vermişlər. Hələ keçən əsrin 70-ci illərindən respublikada rus dilinin hərtərəfli inkişafı üçün həyata keçirilən siyasət öz bəhrəsini verməkdədir. 1970-ci ildən Azərbaycandakı orta məktəblərdə birinci sinifdən rus dili tədris edilməyə başlandı. Bu gün 400 məktəbdə dərslər rus dilində, 21 ali məktəbdən 20-də isə dərslər Azərbaycan və rus dillərində keçirilir. Azərbaycanda rus dilinə belə yüksək münasibət keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan xalqlarla sıx əlaqələr saxlamağa imkan verir.

Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi ölkəmizdə yaşayan bütün millətlərin və xalqların inkişafı üçün mühüm işlər görür. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə rəhbərliyi dövründə milli azlıqların mədəniyyətinə diqqət və qayğı xüsusi yer tutmuşdur. Bu fəaliyyət hazırda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. [11,s 54].

UNESCO-nun 20 oktyabr 2005-ci il tarixli "Mədəni özünümüdafiə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya"ya uyğun olaraq, Azərbaycanda yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti, incəsənəti, adət-ənənələri və dilinin qorunub saxlanması üçün məqsədyönlü iş aparılır. Prezident İlham Əliyevin 2009-cu il 26 noyabr tarixdə imzaladığı Qanunla ölkəmiz sözügedən Konvensiyaya qoşulub. [13,s 214] Etnik azlıq və qrupların mədəni irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, habelə, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və tarixi dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə İctimai Televiziya ilə birgə "Azərbaycan - doğma diyar" devizi altında hər iki ildən bir Azsayılı Xalqların İncəsənəti festivalı keçirilir. Bu münasibətlə respublikanın müxtəlif bölgələrindən - Lənkəran, Astara, Masallı, Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Quba, Qusar, Saatlı, İsmayıllı və Şabrandan azsayılı xalqların bədii kollektivləri Bakıya dəvət edirlər. İctimai Televiziya 500-ə yaxın iştirakçısı olan festivalı ətraflı işıqlandıraraq Azərbaycanın bu palitrasını bütün dünyaya nümayiş etdirir. Azsayılı xalqların adət-ənənəsini, mətbəxinə, folklorunu əhatə edən filmlər və verilişlər ingilis dilinə tərcümə olunaraq Avropa tamaşaçılarına təqdim edilir. Bu tədbirlər bir daha göstərir ki, dövlətin azsayılı xalqların mədəniyyətinin inkişafına dəstəyi onlara stimül verir. [5,s 117] Qeyd etmək lazımdır ki, azsayılı xalqlarla bağlı mədəni layihələr ilk dəfə həyata keçirilməyə başlayanda yerlərdəki incəsənət kollektivləri elə də peşəkar səviyyədə deyildi. Lakin göstərilən diqqət və qayğının, aparılan əməli işin nəticəsində artıq peşəkar şəkildə formalaşan ansamblar meydana gəlib. [13,s 204] Artıq bu kollektivlər o qədər yüksək səviyyəyə çatıblar ki, onları dünyanın bir çox ölkələrinə müxtəlif beynəlxalq tədbirlərə göndərə bilirik. Bu da milli azlıqların mədəniyyətinin inkişafına əlavə stimül verir. Təbii ki, qloballaşma təbii prosesdir və bu, insanları birləşdirir. Amma bu prosesin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, bir mənfi cəhəti də özünü göstərir, bu da insanların mədəni irsini, bəzən adət-ənənələrini unutmalarıdır.

Azərbaycan dövləti çalışır ki, ölkəmizdə yaşayan milli azlıqlar öz ənənələrini yaşatsınlar və Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan bu xalqların mədəniyyətləri qorunaraq nəsildən-nəsilə ötürülsün. Bu sahədə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə yanaşı, Təhsil Nazirliyi, digər qurumlar da müvafiq işlər görürlər [4,s78-79]. 2012-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda Azsayılı xalqların folkloru bölməsi yaradılıb. Bu da Azərbaycanda yaşayan azsayılı xalqların folklor nümunələrinin qorunub saxlanılmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elə folklor ənənələri var ki, birgə yaşayış prinsipindən irəli gələrək ümumi formaya düşməyə

başlayıb. Bunların arasında başlıca olaraq toy ənənəsini göstərmək olar. Toy hər bir xalqın mədəniyyətinin, folklorunun ayrılmaz hissəsidir. [9, s 67] Dünyanın hər yerində xalqların toy ənənələri əsrlərlə formalaşır, xalqın təmsilçisinə çevrilir. Milli azlıqların, hər mahalın, hətta, hər kəndin, elin vaxtı ilə özünə xas maraqlı adətləri indi vahid formada özünü göstərməyə başlayıb. Əmək, mərasim və mövsüm nəğmələri, layla və ağılar, lirik mahnılar və instrumental rəqs havaları hər bir mədəniyyət daxilində xüsusi təzahür formalarına malikdir. Müxtəlif xalqların folklorunda eyni janrların yeri və əhəmiyyəti də müxtəlifdir. [9, s 218]

Azsayılı xalqların zəngin musiqi folkloru Azərbaycanın mənəvi mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Azərbaycanın ənənəvi "Musiqi Atlası" layihəsi Azərbaycan musiqi folklorunun rəngarəng dialektlərini də əhatə edir. Məsələn, ləzgilər, avarlar, saxurlar, rutullular arasında nağara-zurna dəstəsi tərəfindən icra olunan instrumental rəqs havaları aparıcı yer tutsa da, bu folklor mədəniyyətlərində mahnı janrının müxtəlif növ və şəkillərinə də rast gəlik (laylay, ağı, mərasim nəğmələri, lirik mahnılar). Bu xalqları ümumi musiqi üslubu və çalğı alətləri (nağara, zurna, balaban, tütək, sipsi, tənbur) və eləcə də, tipik melodiya formulları birləşdirir. Eyni zamanda, bəzən onlardan hər birinə məxsus fərqli çalarlar da sezilir. Ən qədim etnoslardan biri olan talışların musiqi folkloru zəngin janr və ifa xüsusiyyətləri ilə seçilir. Qadınlar tərəfindən ifa olunan nisbətən yaxşı qorunub saxlanmış əmək, toy, mövsüm mərasim nəğmələri, "halay" mahnı-rəqsləri məlumdur. [3, s 25] Bir çox mahnı nümunələri həm talış, həm də Azərbaycan dilində oxunur və bu mədəniyyətlərin sıx qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirir. Balakən rayonunun özünəməxsus milli musiqi aləti var ki, bu da yalnız Balakən və Zaqatalada istifadə olunur. Qədim zamanlardan bu vaxta qədər balakənlilər öz əlləri ilə düzəldikləri iki simli tamburdan el şənliklərində musiqi aləti kimi istifadə edirlər. Tamburdan həm kişilər, həm də qadınlar çalaraq laylalar söyləyir, Balakənə məxsus yerli rəqsləri ifa edirlər. [4, s 52]

2015-ci il aprelin 4-də Qusar Dövlət Ləzgi Dram Teatrında dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" əsərini ilk dəfə Qusar şəhər Mədəniyyət Evinin səhnəsində ləzgi dilində səhnələşdirməsi multikulturalizm ənənələrinin davam etməsinin əyani göstəricisi idi. Təbii ki, müxtəlif səpkili tədbirlərin keçirilməsi, heç şübhəsiz, milli azlıqların adət-ənənələrinin, bir sözlə, mədəni irsinin qorunub saxlanılmasına birbaşa xidmət göstərsə də, burada başlıca məqsəd xalqlar arasında qardaşlığa, səmimi ünsiyyətə, mehriban birgəyaşayışa maneə olmadığını, əksinə, buna stimül verdiyini göstərməkdir. [15, s 67]

Azərbaycan dövləti tərəfindən mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi məqsədilə həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər ölkəmizin beynəlxalq arenada nüfuzunu artırmaqla yanaşı, xalqımızın milli həmrəyliyi daha da möhkəmləndirir və ölkəmizi mədəniyyətləri qovuşduran məkan kimi beynəlxalq aləmə təqdim edir. Bu gün Azərbaycan dünyada azlıq və ya çoxluğun fərqi hiss edilmədiyi ölkələr sırasında ilk yerlərdən birində qərarlaşmışdır. Bir sözlə, Azərbaycan dövlətinin apardığı milli siyasət göstərir ki, xalqlar bir-biriləri ilə mehriban yaşaya bilərlər və bu baxımdan ölkəmiz dünyaya nümunədir.

Nəticə: Mədəni müxtəliflik, çoxmillətli, çoxdillli Azərbaycanın ən müxtəlif milli-etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadığı unikal coğrafi, geosiyasi və mədəni məkan olduğunu sübut edir. Multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrini tarixən azərbaycanlıların həyat tərzini olması, bu gün isə milli kimliyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdir. Hər hansı xalqın bütövlüyünü təmin edən birlik və həmrəylik konsepsiyasını milli ideyasız reallaşdırmaq mümkünsüzdür. Azərbaycan xalqının Mədəni müxtəlifliliyi onun tarixən keçdiyi yolu, tarixi adət-ənənələri, sahibləndiyi milli-mənəvi dəyərləri barədə dolğun təsəvvür yaradır. Xüsusən tarixin bütün dövrlərində özünün rəngarəng tərkibli olması ilə fərqlənən Azərbaycanda bu müxtəlifliyin etnik-milli mənbələri mövcuddur. Azərbaycanda yaşayan

onlarla etnik-dini birliklərin qarşılıqlı münasibəti və mədəniyyəti - folklor, dialekt, adət, məişət tərz, inam sistemi və s. müxtəlifliyin vəhdətini müəyyənləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.Y. İslam və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: 1998, 118 s.
2. Quluzadə M. Azərbaycanda dövlət din münasibətləri (İslam dininin təmsalında 1920-2000-ci illər). Bakı, Açıq dünya, 2002
3. Hüseynov S.Y. Azərbaycan dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik. Bakı: Təknur, 2012, 176.
4. İsmayilov G.K. Tolerantlıq: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Bakı: Nurlar, 2014, 240 s.
5. “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları”. Bakı, “Mütərcim”, 2016. 287 s.
6. Cümhuriyyətin və sovet dövrünün şeyxülislamı. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 184 s.
7. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni. № 1, sentyabr-oktyabr, 2001.
8. Dövlət və din jurnalı. Noyabr, 2006.
9. Niftiyev N.M. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı, 2015, 408 s.
10. Əhədov A.F. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı: Azər nəşr, 1991, .
11. Əliyev H.Ə. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1999, 165 s. 118
12. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, 424 s.
13. Həsənov S.S. Din təhsili və dini təhsil müəssisələri. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
14. Həsənov S.S. Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun kommentariyası. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 272 s.
15. Qurbanlı M.Q. Azərbaycan dövlət-din münasibətləri: tarixi baxış və müasirlik. Bakı: Tuna, 2017.
16. Qurbanov Ə.C. Beynəlxalq münasibətlərdə din-islam amili. Bakı, 2000.
17. Yunusov A.S. Azərbaycanda İslam. Bakı: Zaman, 2004.
18. Aqasiyev İkrəm. XVIII əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. «Təhsil». Bakı, 2009.
19. Aqasiyev İkrəm. Qafqazın alman koloniyaları. «Bakı Biznes Universiteti», Bakı, 2012.
20. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı: Ay- Ulduz, 1998, 378 s.
21. Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri. (Azərbaycan, ingilis və rus dil lərində). Bakı, 2016, 80 s.
22. Quliyeva N. Azərbaycan tatlarının ailə məişəti və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2005

SUPPORT AND PROTECTION OF CULTURAL DIVERSITY IS THE STATE POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Aliyev Sadraddin Malik

Summary

Cultural diversity proves that multinational, multi-religious, multilingual Azerbaijan is a unique geographical, geopolitical and cultural space inhabited by representatives of various national and ethnic groups. Traditionally, the traditions of multiculturalism and tolerance have become a way of life for Azerbaijanis, and today they have become a way of life for every citizen of Azerbaijan, regardless of their national identity, language or religion. It is impossible to realize the concept of unity and solidarity that ensures the integrity of any nation without a national idea. The cultural diversity of the Azerbaijani people creates a full picture of its historical path, historical traditions, national and spiritual values. There are ethnic-national sources of this diversity, especially in Azerbaijan, which is distinguished by its colorful composition in all periods of history. Interaction and culture of dozens of ethnic and religious associations living in Azerbaijan - folklore, dialect, customs, way of life, belief system, etc. defined the unity of diversity.

ПОДДЕРЖКА И ЗАЩИТА КУЛЬТУРНОВО РАЗНООБРАЗИЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Алийев Садрадин Малик кызы

Резюме

Культурное разнообразие доказывает, что многонациональный, многоконфессиональный, многоязычный Азербайджан является уникальным географическим, геополитическим и культурным пространством, населенным представителями различных национальных и этнических групп. Традиционно традиции мультикультурализма и толерантности стали образом жизни для азербайджанцев, и сегодня они стали образом жизни для каждого гражданина Азербайджана, независимо от его национальной принадлежности, языка или религии. Невозможно реализовать концепцию единства и солидарности, обеспечивающую целостность любой нации, без национальной идеи. Культурное разнообразие азербайджанского народа создает полную картину его исторического пути, исторических традиций, национальных и духовных ценностей. Есть этнонациональные истоки этого разнообразия, особенно в Азербайджане, который во все периоды истории отличается красочным составом. Взаимодействие и культура десятков этнических и религиозных объединений, проживающих в Азербайджане - фольклор, диалект, обычаи, образ жизни, система верований и т.д. Определили единство разнообразия.

Rəyçi: P.ü.f.d. Cəlilov Azər Muzadil oğlu

Sosial fənlər kafedrasının 09 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 17 sentyabr 2021-ci il

UOT:390.

İBTİDAİ İCMA QURULUŞUNDA QADININ CƏMİYYƏTDƏ YERİ VƏ ROLU

Rəhimova Gülnar Yaşar qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gulnar.rahimova1989@gmail.com

Xülasə: *Bu məqalədə, ilkin sinfi cəmiyyətlərdə, ailədə qadınların ailədaxili məişətdə və ictimai həyatdakı rolu və ona dair müasir elmi nəzəriyyələr araşdırılmışdır. İnsanların icma halında yaşadığı dövrdə habelə Paleolit və Neolit dövründə də onların torpağa və anaya olan bağlılığı ailədə və cəmiyyətdə ananın rolunun daha qabarıq olduğunu ortaya çıxarır. Bu da öz növbəsində müasir alimlərin adını çəkdiyimiz mövzu ətrafında fikir ayrılıqlarına səbəb olur ki, bu da araşdırılan əsas mövzulardan birini təşkil edir. Mövzu həmçinin müxtəlif erkən dövlət qurumlarında qadınların cəmiyyətdəki rolunu əks etdirir.*

Açar sözlər: anaxaqanlıq, qədim dövr, rol, ailə, cəmiyyət

Ключевые слова: матриархат, древние времена, роль, семья, общество

Key words: matherhood, antiquity, role, family, society

50-ci illərin əvvəllərində Sovet dövrünün sosioloqları və etnoqrafları qadının ibtidai icma quruluşundakı rolu haqqında kritik düşüncələrə malik idilər. Hətta 1955-ci ildən başlayaraq matriarxat nəzəriyyəsi inkar edilməyə başlanmışdır. Y.Semyonovun araşdırmalarına əsasən anaxaqanlığının yaranması və inkişafı bioloji faktorlardan deyil məhz sosioloji faktorlardan irəli gəlir. Eyni işdə Semyonov, Avstraliya aborijenləri arasındakı ikili qohumluğun daha əvvəlki bir ana ailəsinin dağılmasının nəticəsi olduğunu sübut etməyə çalışmışdı.

Məlum olan tarixəqədərki ailə, qadın ətrafında cəmlənmişdi, çünki tayfaları bir-birindən fərqləndirən yeganə cəhət ana xətti ilə olan qohumluq idi. Paleolit dövründə əməyin bölgüsünə dair nöqteyi-nəzərləri ümumiləşdirərək, demək olar ki, kişi ovçuluq, qadın isə meyvə yığmaqla məşğul olurdu. Arabir qadının kişidən heç də pis ovçuluq bacarığına malik olmamasının xeyrinə arqumentlər gətirilir. Prinsip etibarilə cavan və sağlam qadının cavan və sağlam kişi ilə eyni güclə ovçuluq edə bilməməsi üçün heç bir səbəb yox idi. Lakin hamilə və xüsusən də usaq böyüdən qadın ov zamanı heyvanları uzun müddət izləyib tapmaq iqtidarında deyildi, çünki bu məşğuliyyət onun yaşayış yerindən uzunmüddətli uzaqlaşmasını, iqlimin sərt, ov quşlarının sayı məhdud olduqda isə, əla idman formasında olmasını tələb edirdi. Belə qadınların əkinçilik işlərində iştirak etmələri üçün real problemlər yox idi, çünki bu işlərlə məşğul olan qadın uzun müddətə yaşayış yerindən uzaqlaşmırdı və çöl işləri zamanı bir neçə qadın bir-birini əvəz edə bilirdi [2, səh. 20].

Yüz ildən çox əvvəl F. Engels, qadınların kölələşdirməni tarixi prosesinin bir sinifin formalaşması ilə əlaqəli olduğu fikrini irəli sürdü. Burjua elmində isə qadınların sosial vəziyyətinin təkamülü məsələsi uzun müddətdir ki, səsləndirilir və bu yaxınlarda kəskin şəkildə bu ideya yenidən qaldırıldı. Qadın heykəlciklərinin təhlili zamanı məlum olur ki, Avropa və Qərbi Asiyadakı Son Paleolit və Neolit dövrü qadın heykəlcikləri mövzusu həm marksistlərin, həm də feminist oriyentasiya tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edir [6, səh. 30]. Cənub-Şərqi Avropaya məxsus ibadətə əsaslanan bir mədəniyyət kompleksi olan ana ilahə yəni “Məhsuldarlıq tanrıçası” obrazı olduqca mürəkkəbdir: yalnız insanların deyil, həm də heyvanların məhsuldarlığına nəzarəti ilə əlaqələndirilir. Bu da əkinçilikdən əvvəlki və əkinçilik dövrünün xüsusiyyətlərini birləşdirir.

Gimbutasa görə, daha sonra həm yaşayış, həm də təbiətin dağıdıcı qüvvələrinin daşıyıcısı olan və matriarxal cəmiyyətin bir atributu olaraq bilinən doğuş ilahəsi, Ay tanrısı oldu. Neolit dövründə kişi və qadın prinsiplərinə kəskin bir bölgü yox idi və buna baxmayaraq Gimbutas həmin dövrün quruluşunu müxtəlif simvolizmlərdə görürdü. Bu dövrdə qadın-ananın cəmiyyətdəki dominant mövqeyi əks olunurdu. Həmin dövrdə inadkarlıq və matriarxata dair digər məlumatlar da öz əksini tapır. Bundan əlavə, kapitalizmə gedən yolda Namu Adasında (Marshall Adaları), bir əsrlik əkinçilik iqtisadiyyatına (kopra satışı) baxmayaraq, matriarxal əlaqələr, xüsusən də torpaq münasibətlərində hələ də güclüdür. Məlumatlara görə Zambiyada kapitalist münasibətlərin nüfuz etməsinə baxmayaraq və sinif formalaşması şəraitində, matrilinealizm ilk növbədə ən yoxsul kənd yerlərində hələ də davam edir. Erkən teokratik dövlət quruluşlarında, misal üçün, Ur şəhər dövlətində qadınlara daha çox məbəd ierarxiyasında yüksək vəzifələr verildi. Bu da qadınların ümumi statusuna böyük təsir göstərirdi [5].

Məşhur İsveçrə alimi İohann Yakob Baxofen öz təbiətinə görə ana üzərindəki fiksasiyanın rəasionalist yozumuna o qədər də bağlı deyildi və buna görə də faktları daha dərindən və obyektiv təhlil edə bilirdi. O, öz matriarxat nəzəriyyəsində belə bir fərziyyə irəli sürmüşdü ki, insanlığın inkişafında patriarxat cəmiyyətdən qabaq insanı anası, nəslə və torpaqla sıx bağlayan, onu bir fərd və sosial varlıq kimi dünya ilə ən sıx əlaqədə saxlayan bir mərhələ olmuşdu. Əvvəl də qeyd olunduğu kimi, bu cür təşkil olunmuş cəmiyyətdə ana ailədə, cəmiyyətin həyatında və dində mərkəzi fiqur idi. Baxmayaraq ki, Baxofenin tarixi quruluşlar haqqındakı bəzi fikirləri ilə mübahisə etmək olardı, o, şübhəsiz ki, ictimai təşkilatlanmanın və psixoloji strukturun formasını kəşf etmişdir. Bu, psixoloqlar və antropoloqlar tərəfindən sayə alınmırdı, çünki, patriarxal düşüncə tərzinə görə, kişilər tərəfindən deyil, qadınlar tərəfindən idarə olunan cəmiyyət haqqındakı fikirlər onlara absurd gəlirdi [1, səh. 20]. Həqiqətdə isə şimal tərəfdən yürüşlərə məruz qalanadək Yunanıstan və Hindistanda matriarxal quruluşa malik mədəniyyətlərin mövcud olması haqda xeyli məlumatlar var. Bunu ana ilahələrin çoxluğu və onlara verilən əhəmiyyət sübut edir (Villendorflu Venera, Mohenco-Daro mədəniyyətindəki İlahi ana, İzida, İştar, Reya,

Nippurdakı İlahi İlan, Akkad su ilahəsi Ay və s.). Bundan əlavə Kiçik Asiya, Yunanıstan və Roma imperiyasında friqiyalıların ilahəsi Kibelaya sitayiş olunurdu. Kahinlər Kibelanın şərəfinə özünə əzab vermək, qurbanların qanında yuyunma, öz-özünü axtalamaq ayinli misteriyalar təşkil edirdilər. Bir fakt da maraqlıdır ki, hətta artıq matriarxat olmayan cəmiyyətlərdə belə ana, nəsil və torpaqla matriarxal əlaqələr növü nümunələrinə rast gəlmək olur. Əgər Freyd qan qarışmasına olan fiksiyada ancaq xəstə və mənfi amilləri görürdüsə, Baxofen anaya bağlılığın həm mənfi həm də müsbət cəhətləri haqqında dəqiq fikrə malik idi. Bunun müsbət amili matriarxal quruluşda səciyyəvi olan həyat, azadlıq və bərabərlik ruhuna bağlıdır. Ona görə ki, insanlar təbiətin, ananın övladlarıdır, onların hamısı bərabər olduğundan eyni hüquqa və iddiaya malikdir. Bu ideanın mənfi cəhətləri isə matriarxal mədəniyyətin təbiətə, qan qohumluğuna və torpağa bağlılığı nəticəsində insanın şəxsiyyətinin və aqlının inkişafına törətdiyi mənəədir. Maraqlıdır ki, matriarxal quruluşun bu iki cəhəti axırıncı yüzilliyin qarşı-qarşıya duran fəlsəfi məktəbləri tərəfindən istifadə olunmuşdu. Marksist məktəb Baxofenin idealarını şövqlə qarşılamışdı, çünki bunda matriarxal cəmiyyətə məxsus bərabərlik və azadlıq elementləri qabağa çəkildi. Uzun illər bu nəzəriyyə praktiki olaraq kölgədə qaldıqdan sonra nasist filosofları ona daha böyük şövqlə, ancaq tamamilə başqa səbəbdən diqqət yetirdilər. Onları bu nəzəriyyədə məxsusi olaraq məhz matriarxal quruluşun digər cəhəti olan qan və torpaq bağlılığının irrasionallığı maraqlandırır. Ana üzərindəki fiksasiya təbii əlaqələrin, təbiətlə fiksasiyanın davamıdır. Çünki, ana sevgisi ilahi mərhəmət kimidir: varsa – müqəddəs vergidir, yoxdursa – onu əldə etmək mümkün deyil [4, səh. 51].

Tanınmış sosial psixoloq, Erich Fromm görə insanın yaranması haqqındakı Bibliya əsətilərində biz onu hələ də torpaqla ibtidai vəhdətdə görürük, o hələ əməyə ehtiyac hiss etmir, o hələ özünü dərk etmir. Qadın hələ kişidən ağıllıdır, ondan daha fəaldır, ondan daha cəsurdur. Ancaq günaha batandan sonra patriarx tanrı kişinin qadın üzərindəki üstünlüyünü bəyan edir. Yahudi- xristian ənənələrinin patriarxal ruhun mənəvi cəhətlərini qabartdığı bir dövrdə yunan düşüncəsi yaradıcı özünü ifadənin intellektual cəhətini inkişaf etdirərək özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Onun fikrincə, Olimpin patriarxal dünyasına tabe vəziyyətdə olan ilahələr surətlərində matriarxal dünyanın izləri hələ də qalmaqda davam edir. Buna misal olaraq yunan mifologiyasında müharibə və zəfər, o cümlədən müdriklik, bilik, incəsənət və sənət ilahəsi Afina Palladanı göstərmək olar.

Mövcud olan anaxaqanlıq münasibətlərinin qədim formaları dərin primitivlikdə və ən qədim dövlətlərdə əhəmiyyətini qoruyaraq, Kiçik Asiyada ən yaxşı şəkildə təmsil olunurdu. Tədricən sərvətin (mal-qara və kölələr) artması və hərbi işlərin erkən inkişaf etməsi analıq rolunun azalmasının açıq göstəriciləri idi. Mövcud məlumatlara görə, siniflərin formalaşması dövründə qadınların statusu Qərbi Asiyada hələ də yüksək səviyyədə qalırdı. Eramızdan əvvəl 6200-5400-cü illərdə Çatal Huyukda (Anadolu) suvarma əkinçiliyi və heyvandarlığın, həmçinin şəhərləşmə və ticarətin inkişaf etdiyi dövrdə, dini simvolizm və mifologiyaya əsasən yalnız əkinçiliklə deyil, həm də ovçuluqla əlaqəli olan tanrıçalara üstünlük verilirdi. Burada nəzərə çarpan vacib əməllərdən biri qadınların kənd təsərrüfatı alətləri ilə birlikdə dəfn edilməsi idi. Uşaqlar və alətlər ya böyük platformaların altında qadınların yanında, ya da bir qədər kiçik platformaların altında, ancaq həmişə kişilərdən ayrı dəfn edilirdi. Bu, matrilineal və matrilokal bir cəmiyyətin olduğunun göstəricisidir. Buradakı cənəzələrə nəzər salan zaman məlum olur ki, burada demək olar ki, sosial təbəqələşmə yox idi və məzarlar bir-birindən heç bir şəkildə fərqlənmirdi.

Eramızdan əvvəl 1700-1190-cı illərdə mövcud olmuş Hett çarlığında da anaxaqanlıqın izlərini müşahidə etmək mümkündür. Burada çar ailəsində bacı və qardaş arasında nığahların mövcud olması ilə yanaşı, hakimiyyət çarın bacısının (tavananna) oğluna ötürülürdü. Əgər bacının vəliəhdi (oğlu) yox idi isə, bu zaman hakimiyyət ailədə böyük bacının ərinə ötürülürdü. Bəzən qadınlara öz ərlərindən, atalarından aslı olmayaraq müqavilə bağlamaq və torpaq sahibi olmaq hüququ verilirdi.

Nil vadisində yerləşən Misirdə isə qadın fiqurlarına hələ sülalələrəqədərki dövrdə rast gəlmək mümkündür. Daha sonrakı dövrlər üçün qadınlar burada daha çox dini mövzularda üstünlük təşkil edirdilər. Burada Orta Padşahlıq dövrünə qədər padşah titulu daxil olmaqla, digər vəzifələr də ana nəslindən ötürülürdü. Qədim Misirin mifologiyasında və dini inanclarında əsas fiqur tanrıça İsidə idi. Mifə əsasən İsidə öz qardaşına-ərinə əkinçiliyin əsaslarını öyrətmiş və onun parçalanmış bədənini həyata qaytarmışdır. Uzun müddət Qədim Yunanıstanda və Romada da İsidəyə tanrı-ana obrazı kimi sitayiş olunurdu. Artıq Yeni Padşahlıq dövründən etibarən Misirdə qadının yeri və rolu əvvəlki dövrə nisbətən azalmağa başlamışdır. Təbii ki, adını çəkdiyimiz kultu tam anaxaqanlıq adlandırmaq olmaz. Lakin, qadınların burada rolunun böyük olduğu danılmaz bir faktdır [2].

Təxmini olaraq eramızdan əvvəl III minillikdə mövcud olan Krit adasında sosial stratifikasiyanın və urbanizasiyanın yaranmağa başladığı dövr həmçinin daxili münafişələrin olmamağı və ticarətin intensiv inkişafı ilə seçilirdi. Və qeyd etmək lazımdır ki, tacirlər arasında yalnız kişilər deyil, qadınlar da çoxluq təşkil edirdi. Burada incəsənətdə qadın süjeti xüsusi rol oynayır. Qadınların əkin işlərindəki rolu hətta erkən sinfi cəmiyyətin yarandığı hesab olunan neolit dövründəki adət ənənələri özündə qoruyub saxlayırdı. Anadoluda olduğu kimi Krit qadınları da ovçuluqda iştirak edirdilər. Bəzi alimlərin fikrinə əsasən Kritdə real anaxaqanlıq mövcud olmuşdur. Buna sübut təsvirlərdə hökəmdar kişi obrazının olmaması və kahin-qadının idarə etdiyi teokratik dövlət quruluşunun mövcud olmasıdır [3, səh. 48-53].

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, anaxaqanlıq hipotezi ilə bağlı fikir ayrılığı xüsusilə qeyri-dəqiq terminologiyaya görə yaranırdı. Bir vaxtlar, matrilinealizmin matriarxiya ilə eyniləşdirilməsi də həmçinin fikir ayrılıqlarına səbəb oldu. Əlavə olaraq, qohumluğun ana xətti ilə inkişafı ideyası Morganın və Engelsin onu sosializmlə əlaqələndirməsinin nəticəsi idi. Və bu qohumluq sistemlərinin təkamülünün inkar edildiyi ABŞ və İngiltərədəki tarixi özəllik və funksionalizmlə ziddiyyət təşkil edirdi. Müasir sənayeləşmiş dövlətlərdə və ya üçüncü dünya ölkələrində matrilokal ailələr “yeni” bir forma olaraq ortaya çıxır. Bu daha çox tək anaların ev təsərrüfatlarına başçılıq etdiyi ailələrdir. Son Paleolit və Neolit dövrünə aid olan, Ön Asiya və Avropada yayılmış heykəlciklərə nəzər salsaq görərik ki, onlar arasında məkan-zaman davamlılığı mövcud deyil və bu bəlkə də sinfi cəmiyyətdən əvvəlki dövrdə üstünlük təşkil edən daha ümumi bir ictimai təşkilat tipinin olduğunun göstəricisidir [7, səh. 40-42]. Beləliklə, erkən sinfi cəmiyyətlərdə anaxaqanlıq formalarının, xüsusən də matrilineal formanın geniş yayılması haqqında məlumatlar bununla məhdudlaşmır. Bu mövzu ətrafındakı araşdırma və fərziyyələr, fərqli ölkələrdən olan elm adamları arasında dialoq üçün yaxşı bir səbəbdır.

Nəticə

Beləliklə, qeyd etdiyimiz kimi İbtidai icma cəmiyyəti bəşər tarixinin ilkin pilləsini təşkil edir. Bu dövrün məlumatlarını təhlil edən sovet alimi A.D.Stolyar da həmçinin qadın heykəlciklərini geniş bir simvolika şəklində araşdırmış və qadınların Paleolit dövründə cəmiyyətdəki rolunu nəinki hegemonluq ilə, daha çox dünyagörüşü və insan şəxsiyyətinin formalaşması ilə əlaqələndirmişdir. Nəticə etibarilə, qeyd edə bilərik ki, İbtidai icma dövründə qadının ictimai həyatdakı yüksək mövqeyi, cəmiyyətdəki rolu onun ana, ailə ocağının qoruyucusu və ilkin nəslin yaradıcısı olması ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Bachofen J.J. Mutterrecht und Urreligion. Stuttgart, 1954.
2. Fluehr-Lob. C.A.Marxist Reappraisal of the Matriarchate. Current Anthropol, Stanford, 1979.
3. Fromm E. Sağlam cəmiyyət. Bakı, Qanun, 2019.
4. David M. Kathleen G. Matrilineal Kinship. Univer. of Californ. Press, Los Angeles, 1961.
5. Webster P. Matriarchy: A Vision of Power ,Toward an Anthropology of Women. Monthly Review Press, Nyu-York, 1974.
6. Мёрдок Дж. П. Социальная структура. М: ОГИ, 2002.

7. [Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Маркс К. Энгельс Ф. Избранные произведения. Цюрих 1884.](#)

**THE PLACE AND ROLE OF WOMEN IN SOCIETY DURING THE
PRIMITIVE COMMUNITY PERIOD**

Rahimova Gulnar Yashar

Summary

This article examines the role of women in primitive societies, the family, family life and public life, and modern scientific theories about it. During the community period, as well as during the Paleolithic and Neolithic periods, their attachment to the land and the mother made the role of the mother more important in the family and society. This, in turn, leads to differences of opinion among modern scholars on the subject we have mentioned, which is one of the main topics under study. The topic also reflects the role of women in society in various early government institutions.

**МЕСТО И РОЛЬ ЖЕНЩИНЫ В ОБЩЕСТВЕ В ПЕРИОД ПЕРВОБЫТНОЙ
ОБЩИНЫ**

Рагимова Гюльнар Яшаровна

Резюме

В этой статье исследуется роль женщин в семейной и социальной жизни в первичных классовых обществах, семье и современных научных теориях по этому поводу. В период сообщества, а также в периоды палеолита и неолита их привязанность к земле и матери раскрывает большую роль матери в семье и обществе. Это, в свою очередь, приводит к разногласиям среди современных ученых по упомянутой теме, которая является одной из основных изучаемых тем. Тема также отражает роль женщин в обществе в различных первых государственных учреждениях.

Rəyçi dos. Məmmədov Asim Şəfayət oğlu

Sosial fənlər kafedrasının 09 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 18 noyabr 2021-ci il

PEDAQOGİKA

UOT 316.33.316.37

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ VALİDEYİN ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİ

Abdinova Sənubə Sabir qızı, İsmaylova Güləndam Allahverdi qızı
AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu
yavernamazova@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan xalqının zəngin adət-ənənələri, mərasimləri və inanc dünyası var. Bu bədii nümunələr tarixin sınağından çıxmış, şifahi dildə yaşaya-yaşaya bizə gəlib çatmışdır. Bu adət-ənənələrdə milli həyata son dərəcə bağlılıq özünü göstərməkdədir. Milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri də ata-anaya məhəbbət, övladlara yüksək qayğı, ağsaqqallara hörmət və ehtiramdır. Dahi şairimiz N.Gəncəvi bu dəyərləri yüksək qiymətləndirmişdir. O, bütün əsərlərində valideyn-övlad arasında olan qarşılıqlı məhəbbəti, hörmət və izzəti dönə-dönə tərənnüm etmişdir. Valideynlərin haqqını yerinə yetirmək, onların qayğısına qalmaq, dərdinə əlac etməkdən daha artıq bir fəzilət ola bilməz.

N.Gəncəvinin valideyn-övlad münasibətləri haqqında fikirlərinin mərkəzində əsasən insanpərvərlik ideyası dayanır. Onun fikrincə insanpərvərlik insanlığın “parlaq gövhəridir”. Hər bir valideynin borcu övladını boya-başa çatdırmaq, ona yüksək təlim-tərbiyə vermək, kamil insan kimi yetişdirməkdir. N.Gəncəvinin əsərlərində valideyn-övlad münasibətləri, digər xalq adət-ənənələri ilə bağlı çoxlu nümunələr vardır. Bu xüsusiyyət onun xalq adət-ənənələrini yaxşı bilməsi və qədim adətlərə hörmətlə yanaşmasını göstərir.

Məqalədə N.Gəncəvinin əsərlərində ata-oğul münasibətləri, eləcə də valideynlərin övlada olan məhəbbətindən bəhs edilir. Valideyn-övlad münasibətlərinin qarşılıqlı olduğunu nəzərə çatdıran şair, uşağın təlim-tərbiyəsinin hər bir valideyn üçün çox vacib olması fikrini də qeyd etmişdir.

Açar sözlər: adət-ənənə, ədəb-ərkan, valideyn-övlad münasibəti, ata-ana haqqı, insanpərvərlik.

Ключевые слова: обычай, почитание, отношения между детьми и родителями, право отца и матери, человечность.

Key words: custom, respect, relations between kids and parents, the right of a father and a mother, humanity.

Adət-ənənələr hər bir xalqın dünya baxışını, soykökünü, yaşam tərzini özündə əks etdirən mənəvi-əxlaqi dəyərlər toplusudur.

Xalqımızın da özünəməxsus zəngin, bu günə qədər qoruyub saxladığı adət-ənənə və mərasimləri vardır. Azərbaycan xalqı hələ çox qədimdən dostluq, qardaşlıq, ədəb-ərkan, böyüyə hörmət, qonaq qarşılama, qonaq yola salma, toy və yasla bağlı bir çox adətlər yaratmışdır.

Azərbaycan xalqının adət-ənənə və mərasimləri dünya xalqlarının milli mədəniyyəti içərisində öz məzmun dolğunluğu, həm də mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu mərasimlər və adətlər türk xalqlarının çox əsrlik tarixi prosesində öz əksini tapmışdır. Xalqın milli təfəkkürünün qüdrəti ilə yaranmış hər adətdə, ənənədə, mərasimdə milli həyata son dərəcə bağlılıq özünü göstərməkdədir.

Xalqımızın yüksək insanpərvərliyini göstərən milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri də ata-anaya ali məhəbbət, övladlara yüksək qayğı, ağsaqqallara dərin hörmət və ehtiramdır. Cəmiyyətdə əxlaqi dəyərlərin təbliğində böyüklərə hörmət, kiçiklərə qayğı hissinin formalaşdırılması vacib məsələlərəndir. Hər bir valideyn övladına bu hissləri öz davranışları ilə göstərməyə çalışmalıdır. Çünki məhz həmin övladlar gələcəyin ailə başçılarıdır.

İslam dini böyüklərə hörmətsizlik göstərən müsəlmanı təkcə yüngül bir qınaqla deyil, həmçinin sərt cəzalarla xəbərdarlıq etmişdir. “Kiçiyimizə mərhəmət göstərməyən, böyüyümüzə hörmət etməyən bizdən deyil!” Alimlər hədislərə vurğulanan “bizdən deyildir” ifadəsini haram əmələ və ya böyük günaha yol verilmişdir kimi aşığılamışlar. Dinimizdə valideyinə məhəbbət, hörmət və diqqət ən önəmli məsələlərdəndir. Belə ki, Allaha ibadətdən sonra ata-anaya yaxşılıq hər bir insanın üzərinə düşən ən ümdə vəzifələrdən biri sayılır. Hədislərin birində deyilir: “Peyğəmbərdən(s) ata-ananın övladın üzərində hansı hüquqa malik olduğu haqda soruşduqda o belə buyurur: “Onlar sənin həm cənnətin, həm də cəhənnəmindirlər.” Yəni insanın cənnət və cəhənnəmə getməsi valideyinlərə göstərdiyi qayğıdan və hörmətdən asılıdır.

Belə dəyərləri yüksək qiymətləndirən dahi şairimiz Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində valideyin-övlad münasibətlərindəki qarşılıqlı məhəbbəti, hörmət və izzəti dönə-dönə tərənnüm etmişdir.

Belə məhəbbətin təzahürünü birinci növbədə ata-anasına dərin ehtiram, oğlu Məhəmmədə yüksək qayğı və məhəbbət göstərən şairin şəxsi nümunəsində görürük. Məhəmməd Peyğəmbərin adını öz sevimli oğluna vermiş şair onun “Cənnət anaların ayaqları altındadır”, - ideyasını öz əsərlərində inkişaf etdirmiş və ona adının müqəddəsliyini sübut etməyə çalışmışdır. Məs: Məcnunun dili ilə şair anaya belə qiymət verir:

Başımın tacıdır ayağın sənin,
İncimi bəslənmiş sənin sədəfin.
Sənin toxumunun məğziyəm ana,
Ayaq torpağın da cənnətdir mana [1, səh 212].

Ana haqqı Tanrı haqqıdır. Ana qəlbi daha zərif, daha kövrəkdir. Ananı incitmək ən böyük qəbahətdir. Övlad ata tənbehi gördükdən sonra ağıllanır: ana hüququ isə nisbətən cismanidir. Bu səbəbə görə də övladlar bunu daha tez hiss edir və analarına daha artıq meyl göstəririlər.

Nizami Gəncəvi əsərlərində anasının yoxluğunu ağır bir dərd hesab edir və yazır:

Kürd qızı anam da bizi tərək etdi,
Bir ana qəlbiylə dünyadan getdi.
Nə qədər ağlayıb, yansa da ürək,
Anama dil verən varmıdır, görək?
Çəkməklə qurtarmaz bu dərdi insan,
Bu girdab dərinidir insan boyundan [1, səh 67].

Ata-ananın haqqını yerinə yetirmək, onların qayğısına qalmaq, dərdinə əlac etməkdən daha artıq bir fəzilət ola bilməz. Necə ki, böyük Yaradan özü əmr etmişdir: Allah belə buyurmuşdur, ondan və valideyinlərdən başqa heç kəsə sitayiş etməyib, ehsan verməyəsiz. “Bu haqqı yerinə yetirmək, Allah hüsurunda borcu verməkdən daha vacibdir, çünki Allah öz verdiyi nemətlər müqabilində heç bir mükafata möhtac deyildir, ata-ananın isə buna böyük ehtiyacı vardır. Valideyinlər bütün ömürləri boyu övladlarının böyüyüb boya-başa çatmalarını, yaxşı peşə sahibi olmalarını və onlara əl tutmalarını böyük arzu ilə gözləyirlər.

Ata-ana istər yaşadığı müddətdə, istərsə də vəfat etdikdən sonra, övlad onların vəsiyyətlərini unutmamalı və onlara əməl etməlidir.

Atanın haqqı övladın üzərində çox ağırdır. Ata evin böyüyü, övladın arxası, dayağıdır. Atanın üzünə ağ olmaq, bir sözünü iki eləmək yasaq hesab olunur. Hər kəs ata haqqını itirsə, həyatda həmişə çətinliyə düşər, işi rast gətirməz. Belə bir atalar sözü var: “Böyüyün sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar”. Ata yerində olan adamlar məs: müəllimlər, babalar, əmilər, böyük qardaşlar da valideyin kimi hesab edilməlidir. Onlara da hörmət göstərmək, kömək etmək, ürəklərinə dəyən hərəkətlərə yol verməmək lazımdır.

Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi ana ilə yanaşı ata adını da çox yüksəkdə tutur. Atanın üzünə ağ olmağı övlad üçün böyük naqislik hesab edir. Şairin fikrincə ata öz böyüklüyünü

qorumalı, belə övlada cəza verməyə tələsməməlidir. Çünki belə övladların cəzasını həyat özü verəcəkdir:

Nə eyləsə sənə övladın, inan,
Onu görəcəkdir öz övladından.
Oğlunun yaxşı, pis işiyçün, dayan,
Cəza vermə, o da alar öz oğlundan [4, səh 58-59].

Şair atasının xatirəsini belə anır:
Atam Yusif ibn-Zəki Müəyyid,
Babamtək dünyanı tərk edib getdi.
Dövrünün işidir, nə etməliyəm,
Nə üçün ağlayım, deyildir sitəm.
Atalar yolunu çox gördüyümdən,
Öz ata qəlbimi qopardım ki, mən,
Ölüm tikanından süzülən zəhər,
Canıma yerisin, ərisin qəmlər [1, səh 67].

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində ata və oğul münasibətləri daha təsirli verilmiş, valideyinlərin övlada olan məhəbbəti daha parlaq şəkildə təsvir edilmişdir. Məs: övladını öz canından əziz hesab edən Məcnunun atası oğluna müraciətlə deyir:

Canımsan, canımdan daha əzizsən,
Evə dön, evimin işığısan sən [1, səh 105].

Valideyin-övlad məhəbbətinin qarşılıqlı olduğunu nəzərə çatdıran şair uşağın, onun təlim-tərbiyəsinin hər bir ata-ana üçün çox əziz olduğunu qeyd etmişdir.

“Övladın iqbalı ona olsa yar, ata sevincindən bəxtiyar olar,” - deyən şairin baş qəhrəmanlarının hamısı – Məcnun, İsgəndər, Bəhram və s. öz valideyinlərinin yüksək qayğısı ilə əhatə olunur. Məs: “Yeddi gözəl” poemasında Bəhramın boya-başa çatmasında, təlim-tərbiyə almasında atasının necə qayğı göstərdiyinin şahidi olur.

Şair “İsgəndərnamə” poemasında atası Teyləqusun oğlu İsgəndərin təlim-tərbiyəsinə, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına necə böyük diqqətlə yanaşdığını göstərir.

“Leyli Məcnun” poemasında şairin öz oğlu Məhəmmədə nəsihəti ata-oğul münasibətlərinin daha möhkəm və səmimi olduğunu göstərir:

Sən, ey on dörd yaşlım, hər elmə yetkin!
Gözündə əksi var iki aləmin!
Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,
İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.
Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərər həyat.
Öz adına layiq işlər gör ki, sən,
Axırda utanma xəcalətindən.
Oğul sözlərimə yaxşı qulaq as!
Ata nəsihəti faydasız olmaz [1, səh 64-65].

Nizami Gəncəvinin valideyin-övlad münasibətləri haqqında fikirlərinin mərkəzində əsasən insanpərvərlik ideyası dayanır. Onun fikircə insanpərvərlik insanlığın “parlaq gövhəridir.”

İnsan olan hər bir kəs insanları sevməlidir. Hər bir insan ilk növbədə öz ata-anasını sevməli, onlara dərin ehtiram göstərməlidir. Hər bir valideynin borcu isə övladının boya-başa çatması, yüksək təlim-tərbiyə alması, kamil insan kimi yetişməsi üçün əlindən gələni əsirgəməməkdir. Eləcə də, valideyninə kömək edib xeyir vermək nə qədər əxlaqi saflığa dəlalət edirsə, nankorluq və kobudluq da o qədər tərbiyənin çürüklüyünə bir sübutdur.

Nizami Gəncəvinin hər bir əsərində valideyin-övlad münasibətləri, digər xalq adət-ənənələri ilə bağlı çoxlu nümunələrə rast gəlinir. Bu xüsusiyyət onun xalq adət-ənənələrini yaxşı bilməsi və qədim adətlərə hörmətlə yanaşmasının bariz nümunəsidir.

Qədim mədəniyyətə, dərin tarixi köklərə və adət-ənənələrə malik olan xalqımızın mədəniyyət xəzinəsi özünün zənginliyi ilə dünya miqyasında seçilir və qiymətləndirilir. Bu bədii nümunələr tarixin sınağından çıxmış, şifahi dildə yaşaya-yaşaya bizə gəlib çatmışdır. Onlara arxa çevirməyə mədəni haqqımız yoxdur. Çünki onların hər birinin arxasında xalq həyatının özünəməxsus səciyyəvi bir cəhəti dayanır. Məhz buna görə də minilliklər boyu daha da kamilləşən və nəsildən-nəsilə ötürülən adət-ənənələrimizin öyrənilməsi və qorunub saxlanılması günümüzün aktual problemlərindən biri sayılmalıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”. Bakı -1982.
- 2.Nizami Gəncəvi. “Yeddi gözəl”. Elm -1983.
- 3.Nizami Gəncəvi. “İsgəndərnamə”. Bakı “Elm” 1983.
- 4.B.Apoyev. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı, “Adiloğlu”2008, səh 52.
- 5.Mərasimlər, adətlər, alqışlar. Gənclik- 1993, səh 92.

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ДЕТЬМИ И РОДИТЕЛЯМИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Абдинова Санубар Сабир кызы, Исмаилова Гюландам Аллахверди кызы
Резюме

У Азербайджанского народа есть очень богатые обычаи, церемонии и верующий мир. Эти художественные образцы дошли до нас через устное народное творчество. Эти обычаи и традиции имеют крепкую национальную связь. Национально нравственная стоимость это любовь к родителям, забота к детям, уважение к старикам. Великий поэт Н.Гянджеви высоко оценил эти стоимости. Он во всех своих произведениях говорит о взаимной любви и уважении между родителями и детьми. Уважать родительское право, заботиться о них это самое высокое достижение детей. В произведениях Н.Гянджеви об отношениях родителей и их детей в центре всего стоит патриотическая идея. По его мнению, патриотизм является драгоценным камнем человечества. Каждый родитель должен вырастить своего ребёнка, воспитать как настоящего человека. У Н.Гянджеви в произведениях есть много образцов по отношению родителей и детей.

Это показывают, что он имеет большое уважение к обычаям и традициям и прекрасно знает народные традиции. В его статье говорится об отношениях отца и сына, матери и сына, а также о любви родителей и детей. О взаимоотношениях родителей и детей, о воспитании детей каждого родителя является главной мыслью в произведениях поэта.

THE RELATIONS BETWEEN PARENTS AND KIDS IN NIZAMI GANJAVI'S WORKS

Abdinova Sanubar Sabir, İsmailova Gulandam Allahverdi
Summary

Azerbaijani people has so rich traditions, customs and values. These artistic samples reached us within the oral folklore. Traditions and customs have a strong national relations. So the basic moral power of these values is love to the parents, caring for children, respect for old people. The great thinker Nizami Gancavi appreciated these moral values. In his all poems, also works he told about the love and care not only to the lovers, people, but also to

relatives, children. Respect of law of parents, protect them that is so great achievement of children.

In his various works Nizami Gancavi noted that, the main idea here is patriotism. He told about this issue as so protective problem on parents care, also children debts. He described it based on national samples, folklore respect issues.

Also, in this scientific article researched such problems as relations between son and father, daughter and mother and these moral elements are the basic motives in poems of this great poet and thinker.

Rəyçi: f.ü.f.d.Quliyeva Ruziyə Zaman qızı

AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 18.06.2021-ci il tarixli iclasının 03 sayılı protokolu. Daxil olma tarixi 25.06.2021-ci il

Daxil olma tarixi 22 sentyabr 2021-ci il

UOT:37.

ÖZÜNÜTƏHSİLİN PEDAQOJİ PROBLEM RAKUSUNDAN TƏHLİLİ

Dos.Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Abdullayeva Şahanə Arzu qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ziyafet@bk.ru

Xülasə: XXI əsr informasiya texnologiyaları dövrü kimi səciyyələndirilmişdir. Şagird qarşısında duran başlıca tələb informasiyaların müxtəlif mənbələrdən alınması önəmli deyil. Burada müstəqil biliklərin əldə edilməsi vacib hesab edilir.

Bu gün təhlis alan tərəfindən keçmişin sosial təcrübəsinin əldə edilməsi şəxsiyyətin müasir şəraitdə özünütəhsilə ziddir. Ona görə də müasir təhsilin modernləşdiyi zamanda başlıca vəzifələrdən biri yeni dünyanı və şəraiti tam dərk etməyə bacaran, təbiət qanunları və qanunauyğunluqları ilə ayaqlaşan özünütəhsil sərəştəsinə malik şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Qarşıya qoyulmuş yeni vəzifələr insandan fasiləsiz təhsil almaqla yanaşı özünütəhsil qabiliyyətlərini də tələb edir.

Özünütəhsil – şəxsiyyətin yüksək dərəcədə özünü təqdimatı qismində çıxış edir. Burada adekvat şəkildə insanın fiziki və mənəvi qüvvələri üzə çıxır. Bu elə bir fəaliyyət növüdür ki, burada insan özünüinkışafı yalnız mənəvi baxımdan təmin edilməsinə nail olmur, həm də subyektiv əhəmiyyət kəsb edən maddi dəyərlər yaradır.

Açar sözlər: özünütəhsilin məqsədləri, özünütəhsil fəaliyyəti, şəxsiyyətin inkişafı, əqli fəaliyyət, peşə bazası

Ключевые слова: цели самообразования, самообразовательная деятельность, развитие личности, умственная деятельность, профессиональная база.

Key words: goals of self-education, self-educational activity, personality development, mental activity, professional base.

Tədqiqatçıların bir çoxu özünütəhsilin başlıca məqsədi şəxsiyyətin intellektual blokunun formalaşması, təhsilləndirici funksiyası olaraq vurğulayırlar. Özünütəhsilin məqsədləri müxtəlif ola bilər. Lakin nəticə etibarı ilə mədəni, ictimai-siyasi, elmi dairə çərçivəsində biliklərin mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Daim idrakı fəaliyyəti gücləndirməklə təqdim edilmiş materialın müstəqil mənimsənilməsi, elmi mətn üzərində təhlilin aparılması, analiz, sintez, ümumiləşdirmə kimi proseslərin həyata keçirilməsi nəticəsində insanın əqli fəaliyyətinin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətiri çıxarır.

Yalnız müstəqil sərbəst düşünülmüş deyil, özünütəhsilin həll edəcək vəzifələrindən biri də qeyri – standart situasiyalarda vəziyyətə uyğun hərəkət etmək, yeni fəaliyyət çərçivəsində düzgün seçimlər etmək, səriştəni formalaşdırmaqdır.

Özünütəhsil fəaliyyətinin strukturu aşağıdakı elementlərdən ibarət olmuşdur: tələbatlar, motivlər, məqsədlər, fəaliyyət obyektləri, özünütəhsil subyekti, nailiyyətə çatmaq üçün vasitələr, fəaliyyət.

B.F.Rayski (1978) özünütəhsili idraki tələbatla əlaqələndirir. O, qeyd edir ki, özünütəhsil insanın yüksək forma idraki tələbatlarını, maraqlarını ödəyir, motivlərin güclü təsiri altında yüksək şüurlu təşkilatçılığa əsaslanır, insanın həyatı gerçəkləşir və mövcudluğa olan münasibətini göstərir. Özünütəhsil – müstəqil idraki fəaliyyətdir və subyektiv biliklərin əldə olunmasına yönəlndirir.

V.P.Bandarenkonun fikrincə özünütəhsil elə bir prosesdir ki, burada biliklərin mənimsənilməsində şəxsi və əqli keyfiyyətlər əldə edilir və bacarıqlar formalaşır. Ən başlıcası da odur ki, bu proses şəxsiyyətin öz tərəfindən idarə olunur və standart təhlil prosesindən çox fərqlidir (3, 45-51).

A.M.Matyuşkin qeyd edir ki, özünütəhsil prosesinə hazırlıq – şəxsiyyətin ən mürəkkəb keyfiyyətlərindəndir. Bu strukturda bir sıra komponentləri göstərmək olar: məqsədyönlülük səviyyəsi, özünütəhsil fəaliyyətinə tələbatın dərki, onun motivləri, peşəyə dair bazanın (əqil, bilik) olması, özünütəhsil prosesinə dair bilik və bacarıqlar, özünütəhsilin mənbə və üsullarına münasibət, təhsil fəaliyyətinin təşkilində müstəqilliyin olması. Özünütəhsil məqsəd, ideya, insanın topladığı sosial təcrübə ilə tənzimlənir. (6,30)

“Özünütəhsilin” mahiyyətində M.L.Knyazeva iki fərqli məna gördüyünü vurğulayır:

Özünütəhsil – müstəqil şəkildə biliklərin əldə edilməsi “özünütəhsilin” “özünütəlim” kimi qəbul edilə bilər.

Özünütəhsil-insanın öz şəxsiyyətini şüurlu şəkildə yaratması, qurması. Müəllif vurğulayır ki, özünütəhsil olmadan, şəxsiyyətin inkişafının təmin edilməsi imkansızdır. (5, 49)

Özünütəhsil – öz şəxsiyyətinin inkişafına dair yaradıcı işdir, biliklərin dərinləşdirilməsi, dünyagörüşünün artırılmasına səvq edəndir.

Müəllif özünütəhsilin əsas funksiyasını göstərir:

Ekstensiv – yeni biliklərin mənimsənilməsi

İstiqamətləndirici – mədəni və cəmiyyət aspektində özünü tapmaq

Kompensasiya baxımından – məktəb təlimində, öz təhsilində mövcud boşluqların doldurulması

Özünüinkişaf – şüurun, təfəkkürün , yaddaşın dünya haqqında olan təsəvvürlərin təkmilləşdirilməsi

Metodoloji – dünya haqqında təsəvvürlərin genişlənməsi, peşə səriştəsinin artırılması

Kommunikativ – elmi, peşə sahələri, yaş səviyyələri arasında əlaqələrin yaradılması

7.Yaradıcılıq-yaradıcılıq işinin diapozonunu genişləndirilməsi, daimi yaradıcı axtarışlar.

8.Gəcləşmənin təmin edilməsi – zamanla ayaqlaşmaq, günün tələblərinə uyğun təfəkkür formalaşdırmaq, şagird mövqeyinin daim nəzərə alınması

9.Psixoloji-reallıqla ayaqlaşmaq bəşərin intellektual inkişafının axınında özünü hiss etmək.

“Özünütəhsil dedikdə müstəqil, məqsədli fəaliyyət, sistemli idraki fəaliyyət nəzərdə tutulur ki, bu da şəxsiyyətin nailiyyətlərinə yaxud cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş bir prosesdir”, deyə tədqiqatçı Q.M.Kocasperova vurğulayır. (4,69)

Özünütəhsil - əqli və dünyagörüşünün formalaşdırma prosesidir. Tədqiqatçı maraqlı yanaşmalar göstərir. O, qeyd edir ki, özünütəhsilə iki istiqamətli yanaşmaların olması mütləqdir. İnsanın yaşadığı ömür boyunca əldə etdiyi təcrübə onun üçün

özünüinkişaf və özünütəhsilin mənbəsi olur. Burada bu anlayışlar sinonim kimi çıxış edir. Digər bir tərəfdən müəllifə görə özünü təhsil xüsusi təşkil edilmiş müstəqil, sistemli idrak fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət şəxsi və yaxud ictimai əhəmiyyət kəsb edən təhsilin məqsədlərinə xidmət etməlidir.

Tədqiqatçı M.L.Knyazeva maraqlı mövqe nümayiş etdirmişdir. Ona görə özünütəhsil - mədəni təhsilli bir insanın həyat tərzidir və daimi onu müşahidə etməlidir (bir ömürboyu).

Aktiv sistemli idraki fəaliyyət prosesində özünütəhsil çoxşaxəli hadisə olaraq tələbdən doğur. Sosial mühit özünütəhsil üçün lazımı obyektiv şəraiti yarada bilər.

Özünütəhsilə təsir göstərən xarici amillərə pedaqoji elmdə aşağıdakı münasibət bildirilmişdir:

Kitablar, dövrü mətbuat, distant təhsil.

Kurslarda və dərnlərdə alınan lazımı bilik və bacarıqlar.

Müxtəlif təhsil sahələrində çalışmaq, həmin sahəyə dair informasiyanın alınması.

Ətraf gerçəklik: müəyyən çərçivədə baş verən hadisələr, ünsiyyətdə olduğumuz insanlar.

Maraq dairəsi-hobbi, xüsusi qabiliyyətlər. Bu halda insanın dünyagörüşü zənginləşir, hər hansı bir fəaliyyət növündə əldə etdikləri özünütəhsilə hazırlıq kimi qəbul olunur.

6.Özünütəhsilin mahiyyəti idraki fəaliyyətim təmin edilməsinin nəticəsində göstərir. Bu sahədə işin düzgün alqoritminin qurulması, biliklərin təkmilləşdirilməsində, optimal seçimlərin edilməsi, müstəqil proqramların tərtibinə köməklik edir.

Özünütəhsillə bağlı proqramlar insanda dünyagörüşünün dərinləşdirilməsini və biliklərin zənginləşdirilməsini təmin edir. Proqramın düzgün tərtibatı, reallıqların nəzərə alınması ilə optimal seçimlərin nəticəsində ardıcıl, rəşional müstəqil işin qurulmasına müvəffəq olmaq mümkündür.

Hər hansı bir elm sahəsi və yaxud yaradıcılıq sahəsinin mükəmməl öyrənilməsi sistemli şəkildə özünütəhsilin təşkilini tələb edir. Öyrənilən, tədqiq edilən sahə ilə bağlı sualların və parametrlərin düzgün seçilməsi şərtlərdən biridir. Baxmayaraq ki, özünütəhsil individual xarakter daşıyır, ona kortəbii proses kimi baxmaq olmaz. Çünki özünütəhsillə bağlı fəaliyyətin mahiyyətində konkret məqsədlər durmalıdır. Təcrübə göstərir ki, konkret olaraq seçilmiş sahəyə dair məqsəd, ona gedən yol, strategiyalar dəqiq müəyyənləşməlidir. Təbii ki, burada integrativ xarakterli işləri də inkar etmək olmaz. Çünki hər hansı bir sahə tədqiq olunduğu zaman digər elm sahələrinə mütləq inteqrasiya labüddür.

Ədəbiyyat

Təlim motivləri. 07.02. 2017

<https://chalkhanmammadov.wordpress.com/2017/02/07/t%C9%99lim-motivl%C9%99ri/>

Rüstəmov F. Humanist pedaqogika: problemlər, perspektivlər. Azərbaycan müəllimi.-2017.-20 yanvar.-№2.-S.9

Бондаренко В.П. Влияние направленности личности на самообразование старшеклассников // Самообразование школьников и развитие их личности. Волгоград: ВГПИ, 1978. - С.45 - 51.

Коджаспирова Г.М. Культура профессионального самообразования педагога. М., 1994. - С.69.

Князева М.Л. Ключ к самосозиданию. М.: Молодая гвардия, 1990. С. 49.

Матюшкин А.М. психологические принципы готовности к самообразованию /Психолого-педагогические проблемы непрерывного образования: материалы симпозиума. М.: НИИ СИМО АНН СССР. 1980. - С. 30.

АНАЛИЗ САМООБРАЗОВАНИЯ С РАКУСА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Байрамова Зияфат Вилаят кызы, Абдуллаева Шахана Арзу кызы

Резюме

XXI век был охарактеризован как эра информационных технологий. Главное требование к студенту - не получать информацию из разных источников. Здесь важно приобретать самостоятельные знания.

Получение учащимся социального опыта прошлого сегодня противоречит самоутверждению личности в современных условиях. Поэтому одна из главных задач модернизации современного образования - это формирование личности-самоучки, способной полностью понимать новый мир и условия, идти в ногу с законами и законами природы. Новые задачи требуют не только непрерывного образования, но и навыков самообразования.

Самовоспитание - выступает как высокий уровень самопрезентации личности. Здесь адекватно раскрываются физические и духовные силы человека. Это вид деятельности, при котором саморазвитие человека не только обеспечивает духовную безопасность, но и создает материальные ценности, имеющие субъективное значение.

ANALYSIS OF SELF-EDUCATION AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Bayramova Ziyafat Vilayat , Abdullaeva Shahana Arzu

Summary

The 21st century has been characterized as the era of information technology. The main requirement for a student is not to receive information from different sources. It is important to acquire independent knowledge here.

The receipt by students of the social experience of the past today contradicts the self-affirmation of the individual in modern conditions. Therefore, one of the main tasks of modernizing modern education is the formation of a self-taught personality capable of fully understanding the new world and conditions, keeping pace with the laws and laws of nature. New tasks require not only lifelong education, but also self-education skills.

Self-education - acts as a high level of self-presentation of the individual. Here the physical and spiritual powers of a person are adequately revealed. This is a type of activity in which the self-development of a person not only ensures spiritual security, but also creates material values that have subjective significance.

Rəyçi: dos. A.İ.Quliyev

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 11.12.2020-ci il tarixdə (pr.№4) online keçirilmiş iclasında təsdiq edilmişdir.

Daxil olduğu tarix: 13 dekabr 2021-ci il

UOT:37.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədtağıyeva Gövhər Arzuman qızı

BDU Qazax filialının müəllimi

govharmammadtaqiyeveva@gmail.com

Xülasə: Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi tərbiyə etmək, yeni insan yetişdirmək mühüm vəzifədir. Belə bir vəzifəni yerinə yetirmək üçün uşaq bağçalarında qabaqcıl pedaqoji kollektivlər mövcud imkanlardan

səmərəli istifadə edir, təlim-tərbiyə işlərini durmadan təkmilləşdirirlər. Əlverişli imkanlar sırasında tərbiyəçilərin uşaqlara qarşı olan münasibətləri xüsusi yer tutur. Təcrübə göstərir ki, qayğıkeş, tələbkər, səmimi tərbiyəçi-müəllimin uşaqlara xoş münasibəti şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, şəxsiyyət, uşaq, tərbiyəçi, kollektiv.

Ключевые слова: Дошкольное образование, личность, дети, воспитатель, коллектив.

Key words: Preschool education, person, child, educator, collective.

Məktəbəqədər təhsil Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil sisteminin ilk pilləsi kimi fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları nəzərə alınmaqla davamlı inkişaf etdirilən prioritet fəaliyyət sahəsidir. Uşağın məktəbdəki uğurlu təhsili, şəxsiyyət kimi formalaşması, ictimai həyatda iştirak etməsi məktəbəqədər dövrdə qoyulmuş təməldən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məktəbəqədər yaş uşağın fəal sosiallaşması, mədəni vərdişləri mənimsəməsi, mənəvi və estetik hisslərin oyanması dövrüdür və qrup şəraitində böyüklər və yaşıdları ilə hərtərəfli ünsiyyət qurmaq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı əldə edir (1, səh. 3)

Təhsildə əsas dəyər uşaqdır. Məktəbəqədər yaş dövrü isə təkcə məktəb həyatına hazırlıq mərhələsi deyil, eyni zamanda insan həyatının ən məsuliyyətli, ən mühüm yaş dövrüdür ki, bu dövrdə insanda bütün mənəvi dəyərlərin təməli qoyulur. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda deyildiyi kimi, "...Təməl bacarıqlar uşaqlıq dövrünün ilk illərindən əldə edildiyinə görə uşaqların zehninə erkən yaş dövründən inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu səbəbdən məktəbəqədər təhsilin inkişafı dövlət siyasətində əhəmiyyətli yer tutur".

Məktəbəqədər təhsilin keyfiyyəti uşaqların təlim və tərbiyə prosesinin vəziyyəti və nəticəliliyi ilə müəyyən edilir. Məktəbəqədər təhsildə yeni keyfiyyət göstəricilərinə nail olmanın başlıca strategiyası uşaq inkişafının diaqnostikasıdır. Məktəbəqədər təhsil üzrə dövlət standartlarının reallaşdırılmasının keyfiyyəti bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin deyil, hər bir uşağın inkişaf və nailiyyətlərinin yekun diaqnostikası əsasında sənədləşdirilən inkişaf səviyyəsi ilə qiymətləndirilir.

Tərbiyə işinin düzgün aparılması tərbiyəçi-müəllimin öz işinə yaradıcı münasibətindən asılıdır. Axı, cəmiyyət ən əziz qiymətli sərvəti olan uşaqları, öz ümidini və gələcəyini ona etibar edir. Tərbiyəçi-müəllim də öz növbəsində şəxsiyyətə xas olan bütün gözəl xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməlidir. Çünki məktəbəqədər yaşlı uşaqlar həyata, insanlara onun gözü ilə baxırlar.

Uşaqlarla işləyən hər kəs bilməlidir ki, onların vəzifəsi uşağın davranışından baş verən nöqsanı pedaqoji ustalıqla aradan qaldırmaqdır. Əgər uşaq başa düşmədiyi bir məsələ ilə əlaqədar müəllimə müraciət edərsə, müəllim ona səbrlə, təmkinlə cavab verməlidir. Uşağın müraciətinə əhəmiyyət verilməzsə, onda müəllim-uşaq münasibətləri pozulur, bu isə müəllimlə uşaq arasında anlaşılmazlıq yaranmasına səbəb olur.

Məlumdur ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar böyükləri təqlid etməyə daha çox meyilli olurlar. Bunu nəzərə alan müəllim elə etməlidir ki, uşaq hər işdə özünü ona oxşatsın. Müəllim uşaqların yanında o qədər müsbət şəkildə aparmalıdır ki, uşaqların şəxsiyyəti müsbət tərəfə yönəlsin. Belə olduqda heç şübhəsiz, uşaq müəlliminə oxşamaq istəyir, ondan nümunə götürür. Çalışır ki, həyata, insanlara məhz müəllimi kimi münasibət bəsləsin. Bu cəhət heç vaxt uşağa başqalarına, xüsusilə öz müəlliminə mənfi münasibət bəsləməyə yol vermir. O, həmişə öz davranışına tənqidi yanaşır, pis hərəkətlərin baş verməsinə imkan yaratmır, özünə başqasının gözü ilə baxmağı bacırır.

Müəllim hər bir uşağın xarakterik xüsusiyyətlərini bilməli və onlara fərdi yanaşmalıdır. Uşağın xarakteri gələcəkdə onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Uşaqlar prinsipial tərbiyəçini sevir. Onlar hiss edirlər ki, müəllim tələbkər olmaqla yanaşı, onların şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşır. Onun hörmətlə vəhtəddə qoyduğu tələblərə

əməl etmək lazımdır. Çünki verdiyi tapşırığın nəticəsi ilə maraqlanıb hər bir uşağın işini rəğbətləndirəcək.

Uşaqlardan müəllimlərini niyə sevdiklərini soruşanda, onlar qayğıkeş, gülərüz, eyni zamanda tələbkər müəllimlərə üstünlük verirlər. Müəllim hər sadə sözə qayğılı və incə münasibət bəsləyən uşağın qəlbinə bu və ya digər mənada təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, müəllimin sözü uşağın həvəsini söndürür, onun tərbiyəsinə mənfi və ya müsbət təsir bağışlayır.

Tərbiyəçi-müəllim öz fəaliyyətində uşaqların humanistcəsinə tərbiyəsinə zidd olan hallardan qaçmalıdır. Buraya fiziki-psixoloji şiddət, hər kəsin yanında edilən tənqid (Hər kəsin yanında edilən tənqid, təhqirdir – Həzrət Əli), lağ etmək, qorxutmaq, məcbur etmək kimi hallara qətiyyətli yol verilə bilməz. Nəzərə alsaq ki, məktəbəqədər yaşda uşaqların nitqi yeni-yeni formalaşmağa başlayır, tərbiyəçi-müəllimlər onlarla nə qədər çox nəzakətli ifadələrlə ünsiyyət qursalar, münasibətləri qarşılıqlı anlaşıma şəraitində və məqsədəgüyun şəkildə yaradılmalı və inkişaf etdirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, hər bir pedaqoji kollektivdə bu cür münasibət bütöv Azərbaycan Respublikası üçün, xalq üçün faydalı adamlar tərbiyə edilməsi imkanları daha da artır.

Qazax şəhərində fəaliyyət göstərən bir neçə uşaq bağçasında etdiyimiz müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, tərbiyəçilər uşağı məşğələ, oyun prosesində müşahidə edir, onların ailəsi ilə sıx əlaqə qurur, evdə özünü necə aparması ilə maraqlanırsa, nəticədə uşaqları özünəməxsus xarakterlərə uyğun olaraq bir neçə qrupa bölmək imkanı əldə edir:

I qrupa aid olan uşaqlar çox gözəl keyfiyyətlərə malik olurlar, yəni onlar dostluqda möhkəm, məşğələlərdə fəal, əməksevərdirlər. Bu qrupa daxil olan uşaqlar kollektivdə nüfuza malik olurlar.

II qrupa aid olan uşaqlar hər işdə yarımçıqdırlar, yəni onlar tez həvəsdən düşürlər və işlərini yarımçıq qoyurlar. Bu uşaqlar çox sakitdirlər, özlərinə qapanırlar, oyun, məşğələ prosesində demək olar ki, iştirak etmirlər, qeyri-fəal mövqe tuturlar.

Əlbəttə, bu qruplar ümumi xarakterlidir. Hər bir uşağın fərdi, özünəməxsus keyfiyyətləri var. Tərbiyəçi-müəllim hər bir qrupla məşğul olmalı, sakit, zəif uşaqları kollektivə uyğunlaşdırmalıdır. Nəzərə almalıdır ki, kollektiv uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında əvəzsiz rola malikdir.

Uşağın kollektivdə tərbiyə edilməsi onun daxili aləminin açılmasında, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır. Eyni zamanda kollektiv həyat uşağa müsbət keyfiyyətlər aşılayır. Bu zaman dostluq, yoldaşlıq, mərhəmət, hörmət və s. bu kimi mənəvi keyfiyyətlərlə yanaşı, bacarığın psixoloji xüsusiyyətlərinin tərkibinə hissi, emosional, intellektual, iradi, bir sözlə, şəxsiyyətin ali xüsusiyyətləri təsir edərək, təfəkkür və təxəyyül formalaşdırır, məqsədə çatmaq üçün möhkəm zəmin yaradır. Bacarıq, insanın nəinki fəaliyyətinin keyfiyyətini təmin edir, həmçinin zəngin təcrübəsi və yüksək əqli inkişafı olduğunu sübut edir.

Kollektiv oyun prosesində uşaqlar arasında münasibətlər formalaşır. O, qurduğu kompozisiyalarda, çəkdiyi şəkillərdə düşüncəsini əks etdirməyə çalışır. Bu dövrdə uşaq öz davranışlarını idarə etmək üzrə müəyyən təcrübə toplayır. Bu isə onun hərtərəfli inkişafına müsbət təsir göstərir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların öz davranışını idarə etmək bacarığı onun diqqətinə, yaddaş və təfəkkürünə təsir göstərir. Onun diqqəti xeyli sabitləşir və ixtiyari yaddaş saxlama qabiliyyəti yaranır.

Hər bir uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılması prosesinin mərkəzində onların xoşbəxt həyatının təmin olunması durur. Çünki insan tərbiyəsi ən kiçik yaşlardan başlayaraq uzun sürən mürəkkəb prosesdir. Görkəmli rus pedaqoqu A.S.Makarenko demişdir: uşağın tərbiyəsi uşaq dünyaya gələn gündən başlamalıdır. Çünki körpə özünün uşaqlıq illərində fiziki və psixoloji inkişafının mürəkkəb bir yolunu keçir. O, sürətlə böyüyür, çəkisi artır, bədən quruluşunda orqanizmin fizioloji əsasında uşaqların fiziki cəhətdən hərtərəfli inkişafı üçün

zəmin yaradır (2, səh 16). Biz isə deyirik, uşağın inkişafı ana bətnindən başlayır. Son dövrün texnologiyası isbat edir ki, ananın keçirdiyi bütün hisslərdən başlayaraq, qidalanmasına, fiziki aktivliyinə, hətta dinlədiyi musiqiyə kimi hər şey, uşağın həm fiziki, həm psixoloji inkişafına böyük təsir göstərir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın düzgün tərbiyə edilməsi, onda ətraf həyatı dərk etmək üçün böyük əhəmiyyəti olan hiss orqanlarının (görmə, eşitmə, hiss etmə, dad bilmə qabiliyyətinin) intensiv inkişafına səbəb olur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşdırılması məsələlərində biri də onlarda sevinc və qorxu kimi müsbət və mənfi hisslərin ayırd edilməsidir. Bu işin düzgün şəkildə həyata keçirilməsi işində vacib cəhətlərdən biri hər bir uşağa fərdi yanaşmaq, onlarda olan müsbət hissləri aşkar edib möhkəmləndirmək, mənfi hissləri isə aradan qaldırmaq lazımdır.

Əgər hər bir tərbiyəçi uşaqlarla tərbiyə işini düzgün təşkil etsə, o zaman uşaqlar bir-biri ilə tez ünsiyyət qurar, mehribanlaşar, bu da, onlarda xarakterin bütün müsbət əlamətlərini formalaşdırar (3, səh 21). O da danılmaz faktıdır ki, uşaqların fiziki sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi, vaxtında fiziki, psixi hissənin inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılması, uşaqlarda ümumi hərəkətlərin və əşyalarla rəftarın, yaxın adamlara müsbət emosional münasibətin formalaşması, uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılması qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir.

Həmçinin uşaqların həyatının düzgün təşkilində rejim də əsas şərt hesab olunur. Belə ki, düngün gün rejimi və uşaqlarla yüksək peşəkarlıqla qulluq, tərbiyəçi və dayələrin hər bir uşağa sakit və diqqətli münasibəti, mehriban, nəvazişlə danışıq tonu kiçik yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında başlıca rol oynayır. Uşağın emosional vəziyyəti, fəallığı və ətrafdakıları dərk etməsi onun vaxtında yedizdirilməsindən və yaxşı yatmasından çox asılıdır. Gün rejimi uşağın müvafiq yaşını, sağlamlıq vəziyyətini tərbiyəçi hər bir dövrdə yuxunun və oyaqlığın müddətini, onların müəyyən ardıcılığını və növbələşdirilməsini təmin etməlidir.

Tədqiqat işi ilə əlaqədar Qazax şəhər 1 saylı körpələr evi, uşaq bağçasında apardığımız müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, kiçik yaşlı uşaqlarda müxtəlif fiziki hərəkətlər tərbiyəçilər tərəfindən düzgün inkişaf etdirilir. Məsələn, düz istiqamətdə yerimək, döşəmə üzərində qoyulmuş taxta üzərində yerimək kimi hərəkətlər onlarda düzgün qamətin formalaşdırılmasına xidmət edir. Bundan başqa, topu diyirlətmək, aşağı atıb-tutmaq, böyük topu uzağa atmaq, tir üstündən aşmaq, ipin altından keçmək kimi hərəkətlər də uşaqlara böyük diqqətlə tərbiyə olunur.

Müşahidələrimiz nəticəsində onun da şahidi olduq ki, uşaqlarda əşyalarla hərəkət zamanı onlara yalnız bir-birinə əks olan ölçüləri fərqləndirmək deyil, az fərqi olan ölçüləri də fərqləndirmək bacarığını formalaşdırmaq, yəni əvvəlcə üç, sonra bir-birindən tədricən kiçildilən 4-5 halqadan qalacıq düzəltmək və yaxud bir-birinin içinə geyindirilmiş gəlincikləri qayda ilə yığmaq, ən kiçik, ən böyük sözləri anlamaq vərdisləri öyrədilir.

Məktəbə hazırlıq qruplarının orta ümumtəhsil məktəblərində aparılmasını əsas götürərək, 5 yaşına kimi uşaqlara karandaş düz tutmağı öyrətmək, düz, ilanvari, dairəvi xəttlər çəkməyi öyrətmək lazımdır. Həmçinin onlar gil parçasını ovucalarında yumşaldıb hissələrə bölməyi bacarmalıdırlar.

İdman məşğələlərində isə yerində qıç hərəkətlərinin uzlaşdırılması, dırmanmada əl, ayaq hərəkətlərinin növbələşdirilməsi, öz hərəkətlərini yoldaşlarının hərəkətlərinə uyğunlaşdırılması lazımdır.

Nəzərə alsaq ki, sağlam bədəndə sağlam ruh olar, uşaqların sağlam, gümrəh və şən böyümələri üçün hər cür imkandan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Çünki uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında fiziki sağlamlıq mühüm rol oynayır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək, məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşdırılması:

- tərbiyəçinin işinin keyfiyyətindən, yəni peşəkarlıq səviyyəsindən;
- kollektivdaxili münasibətlərdən;
- tərbiyəçilərin uşaqlarla işdə yeni metodların, iş formalarının yaradıcı axtarışları üçün müəssisə rəhbərinin yaratdığı şəraitdən;
- hər bir əməkdaşın fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsindən asılıdır (4, səh 15).

Ədəbiyyat

1. Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu. Bakı, 2017
2. Makarenko A.S.Valideynlər üçün kitab. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1964.
3. Əliyeva Ş. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində sosial istiqamətlik. // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil. 2018, №1,
4. Məktəbəqədər təhsilin yeni məzmununun xüsusiyyətləri. (Metodik tövsiyə). Bakı, 2015

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Мамедтагиева Говхар Арзуман

Резюме

В статье рассматривается формирование личности дошкольников. Известно, что дошкольники чаще подражают взрослым. Помня об этом, учитель должен следить за тем, чтобы ребенок подражал ему во всем, что он делает. Педагог должен вести детей так позитивно, чтобы личность ребенка была позитивной. В этом случае ребенок, несомненно, хочет быть похожим на учителя, последовать его примеру. Он пытается относиться к людям и к жизни как к своему учителю. Неоспоримый факт, что защита и укрепление физического здоровья детей, создание необходимых условий для своевременного развития физических и умственных чувств, формирование у детей общих действий и установок, формирование положительного эмоционального отношения к близким. .

Режим также является ключевым условием правильной организации жизни детей. Таким образом, вчерашний распорядок дня и высокопрофессиональная забота о детях, спокойное и внимательное отношение воспитателей и медсестер к каждому ребенку, добрый тон, ласковая речь играют ключевую роль в формировании личности маленьких детей. Эмоциональное состояние ребенка, активность и понимание его окружения зависят от его своевременного кормления и хорошего сна. Распорядок дня должен обеспечивать соответствующий возраст ребенка, состояние здоровья, продолжительность сна и бодрствования в каждый период, их определенную последовательность и последовательность.

PROBLEMS OF PERSONALITY FORMATION IN PRESCHOOLERS

Mammadtagiyeva Gohar Arzuman

Summary

The article deals with the formation of the personality of preschool children. It is known that preschool children are more likely to imitate adults. With that in mind, the teacher should make sure that the child imitates himself in everything he does. The teacher should lead the children in such a positive way that the children's personality is positive. In this case, the child no doubt wants to be like the teacher, to follow his example. He tries to treat people and life as his teacher. It is also an undeniable fact that the protection and strengthening of children's physical health, the creation of the necessary conditions for the timely development of physical and mental senses, the formation of general actions and attitudes in children, the formation of positive emotional attitudes to loved ones.

Regime is also a key condition for the proper organization of children's lives. Thus, yesterday's daily routine and highly professional care for children, the calm and attentive attitude of educators and nurses to each child, the tone of kind, tender speech play a key role in the formation of the personality of young children. A child's emotional state, activity, and understanding of his surroundings depend on his timely feeding and good sleep. The daily routine should ensure the appropriate age of the child, the state of health, the duration of sleep and wakefulness in each period, their certain sequence and sequence.

Rəyçi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru H. İlyasov
Pedaqogika kafedrasının 14 may 2021 –ci iclasın 12saylı protokolu
Daxil olma tarixi 11 noyabr 2021-ci il

**GƏNC NƏSLİN ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞMASINDA NİZAMININ
ƏSƏRLƏRİNİN ƏHƏMIYYƏTİ
("Sirlər xəzinəsi" poeması əsasında)**

Şərifova Tünzalə Fərrux qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
tunzale.sherifova@mail.ru

Xülasə: *Bəşəri mövzuları ilə dünya ədəbiyyatında, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii təfəkküründə yeni dövr açmış dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışlarını bədii əsərlərində ifadə etmişdir. "Xəmsə"sində N.Gəncəvi təhsil və tərbiyəsində məsələlərinə geniş yer ayırmışdır. Məhz buna görə də şairin bədii irsi müasir şəraitdə pedaqoji fikir tarixinin tədqiqi üçün əsas mənbə kimi istifadə edilə bilər.*

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında "Xəmsə"yə daxil olan ilk əsərlərindən olan "Sirlər xəzinəsi"ndəki hekayələr xüsusilə diqqəti cəlb edir. "Sirlər xəzinəsi" didaktik-fəlsəfi janr əsəridir. Burada tək bir süjet yoxdur. Şairin əxlaq təliminin ifadəsinə yönəlmiş fikir və düşüncələri poemadakı hekayətlərdə verilir.

Nizami yaradıcılığında şəxsiyyətin əxlaqi – mənəvi keyfiyyətlərinə, şəxsiyyətinstrukturunda fərdi və tipoloji xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərək, məsələlərə nəzəri mühakimələr yolu ilə görüşlərini ifadə etmişdir.

Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poeması çoxsaylı tərbiyə məsələləri və öyüd – nəsihətlərlə zəngindir. Dahi şairin əsərlərində verən öyüd – nəsihətləri gənc nəslin tərbiyələnməsində, şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır.

Açar sözlər: Gənc nəsil, şəxsiyyət, Nizaminin əsərləri, "Sirlər xəzinəsi" poeması

Ключевые слова: Молодое поколение, личность, произведения Низами, поэма «Сокровищница тайн»

Key words: Young generation, personality, works by Nizami, poem "The Treasury of Mysteries"

Bəşəri mövzuları ilə dünya ədəbiyyatında, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii təfəkküründə yeni dövr açmış dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışlarını bədii əsərlərində ifadə etmişdir. "Xəmsə"sində N.Gəncəvi təhsil və tərbiyəsində məsələlərinə geniş yer ayırmışdır. Məhz buna görə də şairin bədii irsi müasir şəraitdə pedaqoji fikir tarixinin tədqiqi üçün əsas mənbə kimi istifadə edilə bilər. Nizaminin "Xəmsə"də toplanan epik əsərlər-"Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İsgəndərnamə", əsərləri insanların daxili aləminin saflaşmasına, özlərini dərk

edib anlamalarına xidmət edir. Bu əsərləri oxuduqca insanlar əxlaqi, etik, tərbiyəvi mövzulardan nəticə çıxarır.”¹

N.Gəncəvi öz əsərlərində elmlərin öyrənilməsinə və biliyin mənimsənilməsinin tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Onun fikrincə, insan ancaq bu yolla kamillik zirvəsinə yüksələ bilər. O, bütün əsərlərində qaranlıq və qaranlıqlığa qarşı çıxış edirdi. Nizami hər bir kəsi elm əldə etməyə və onu öyrənməyə çağırırdı.

Bağlı bir qapıya açar axtarsan,
Ancaq alimlərdə axtar, taparsan.

Onun bütün əsərlərində elm öyrənməyə dair fikirlərə tez-tez rast gəlinir. Həyatın mənasının elm öyrənməkdə olduğuna inanən şair insanları elm əldə etməyə, dünyanın sirlərini öyrənməyə sövq etdirir. Heç kim vaxtını mənasız və boş keçirməməlidir. Hər kəs elmin və biliyin zirvələrini dərk etməyə çalışmalıdır. Şair elmi və savadlı insanları ruhən ölməz hesab edir, onlara yüksək qiymət verir.

Şair “Leyli və Məcnun” poemasında oğlu Məhəmmədə elmin və biliyin əhəmiyyətini anlamaq üçün ona müraciətlə məsləhət verir:

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,

Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.

Nizami Gəncəvi “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” adlandırdığı şeirini birinci dəfə övladının 7 yaşı tamam olanda, ikinci dəfə 14 yaşı tamam olanda, üçüncü dəfə isə 21 yaşı tamam olanda qələmə almışdır. Bu da heç təsadüfi deyildir. Uşaqların yaş dövrlərini yaxşı bilən şair hər yaş dövrünün özünəməxsus anlam tərzinə uyğun məsləhət verərək yol göstərir. Dahi Nizami Gəncəvinin “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” şeirlərinin hər birində uşaqların yaş dövrlərinə uyğun yürütdüyü fikirlər “Tərbiyədə uşaqların yaş və anlaq səviyyəsinə müvafiqlik” prinsipinə uyğun olaraq irəli sürülmüşdür. Dahi şair oğlunun timsalında bütün uşaqlara tərbiyəvi təsir göstərməyə çalışmışdır. “Şair bu şeirlərində yaşa, biliyə müvafiqlik zəminində mənəvi ünsiyyətə, mənəvi yaxınlığa girmək zəminində müsbət tərbiyəvi təsir göstərməyə çalışmışdır... Nizami Gəncəvi bilirdi ki, uşaqla mənəvi ünsiyyət, mənəvi yaxınlıq yaratmaqla onlara yüksək tərbiyəvi təsir göstərmək mümkün deyil. Şeirlər oğlu Məhəmmədin şəxsində bütün uşaqları əqli-mənəvi cəhətdən zənginləşməyə səfərbər edir.”¹

Şairin fikrincə, gündəlik həyat (yalnız yemək, içmək, gəzmək) hələ həyat deyil. Yaşamaq, oxumaq, gününü boş buraxmamaq, özünü tanımaq – real həyat budur. O, həyatın mənasını özünü tanımaqda, dünyanı dərk etməkdə hesab edir. Dünyada yalnız bilik əbədidir. Şair təkcə özü üçün yaşamağı müsbət hesab etmir. O, cəmiyyətdəki fəaliyyətdə və idrakda insanı təmsil edir, başqa heç nəyə önəm vermir.

Böyük şair insana ancaq cəmiyyətlə sıx əlaqədə güvənir. Nizami bundan çıxış edərək ölüm və ölümsüzlük probleminə gəlir. Ölümsüzlük fəlsəfənin əsas problemidir. Nizami bu problemi nikbin nöqteyi-nəzərdən həll edir. Ölümsüzlük həyat düşüncələri ilə sıx bağlıdır. Şair ölməzlik anlayışına məhz bu fikirdən sonra gəlir. İnsanın cismən ölməzliyi önəmli deyil, o, ancaq əxlaqi və əqli baxımdan ölməz ola bilər. Bədənin ölümündən sonra insana əbədi

¹(<https://naxcivanxeberleri.com/cemiyyet/53587-nizami-yaradiciliginda-trbiy-msllri.html>)

¹KAMAL CAMALOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun dosenti, Pedagogika elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi. <https://azerforum.com/az/nizami-gencevinin-oglu-mehemmede-exlaqi-menevi-deyerlere-yyelenmeyin-yollari-haqqinda-nesiheti>

olaraq yalnız mənəvi yaradıcılığı qalır. Bu, N.Gəncəvinin yaradıcılığının nikbin fəlsəfi düşüncə daşdığını bir daha sübut edir. O, ölümsüzlükdə tənhalığa, zahidliyə belə yer vermir.

Nizaminin müəllimlik və tərbiyənin mənası ilə bağlı fikirləri bütün yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şair qeyd edir ki, bilik qazanmaqdan utanmasan, onda hər şeyi öyrənmək olar, çox şey bilmək olar. Nəcib insanın həyatda yeri həmişə yüksəkdir. Hər kim elmi ləyaqətsiz sayarsa, özünü dünya elmindən məhrum edir. Bu onu elmi biliyin dünyanı tanımaq ideyasına gətirib çıxarır.

Şairin əqidəsinə görə, hər bir insan elmlə məşğul olmalıdır. Öyrənmək insan beynini zənginləşdirir, onu tərbiyə edir. Tərbiyə olunmuş insan öz davranışı ilə əxlaqını tərbiyə edir. Nizaminin bu fikrini başqa şeirlərində də görmək olar. O, öz qəhrəmanlarını ədəbli, tərbiyəli, savadlı, alicənab insanlar kimi təsvir edir. Məsələn, Fərhad ağıllı, sədaqətli, mehriban, eyni zamanda savadlı və nəcib insandır. Nizami onu Şapura görə kamil insan kimi təsvir etmişdir.

Nizaminin digər bir qəhrəmanı olan İsgəndər isə öz sədaqəti və mərhəmətli xüsusiyyətləri ilə seçilir. O, hər dəfə alimlərlə məsləhətləşir, onlardan elm alır. Nizamiyə görə, bilik və elm gözəl davranışa və gözəl tərbiyəyə aparan yoldur. Nizaminin etik fəlsəfəsinin mahiyyəti məhz burada açılır. Onun dünyagörüşündə əxlaq vacibdir. O, qeyd edir ki, insanın ali məqsədi gözəl davranışdır. Burada biz Nizami ilə Sokrat arasındakı oxşarlıqları görürük. Sokratın etik fəlsəfəsi daha mücərrəd xarakter daşıyırsa, Nizami əxlaqı isə konkret məzmun daşıyır.

Nizaminin əsərlərində tədrisin ümumiləşdirilməsi geniş təbliğ olunur. Böyük şair təhsili cinsə görə bölmür. Əsərlərində kişilərlə bərabər qadınlar da yetişdirilir. Onun qəhrəmanları qadın obrazları olan Leyli və Şirin savadlı insanlardır. Bu qadınlar elmin sirlərini öyrənirlər. Nizamiyə görə hər bir qadın təhsil almalıdır. Qadın əqli və bacarıq baxımından kişidən geri qalmamalıdır. İstedadlı qadın ən dərin elmlərə yiyələnməyi bacarmalıdır. Nizaminin əsərlərində verilən qadın obrazları bəzənə öz ağılı, fərasəti ilə kişiye qalib gəlir. “Yeddi gözəl” poemasında Fitnənin Bəhrəm Gur üzərində qələbəsi buna ən parlaq nümunədir. Əsərin sonunda Fitnə ağılı və tədbiri ilə ustalılıqla söylədiyi sözlərin düzgün və əsaslı olduğunu sübut edir.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi öyrənmənin insan həyatında mühüm amil olduğunu dəfələrlə qeyd edir. Nizami əsərlərində təlimin və tərbiyənin əhəmiyyətini də yüksək qiymətləndirir. Onun əsərlərində əmək tərbiyəsinin zəruriliyini təsdiq etmək, əlillərə və yoxsullara yardım verilməsi tələbi, vergi və vergilərdən imtina, bacarıqlıların yüksəlişi və quldurların cilovlanması ideyası daimi təbliğ olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında “Xəmsə”yə daxil olan ilk əsərlərdən olan “Sirlər xəzinəsi”ndəki hekayələr xüsusilə diqqəti cəlb edir. “Sirlər xəzinəsi” didaktik-fəlsəfi janr əsəridir. Burada tək bir süjet yoxdur. Burada tək bir süjet yoxdur. Şairin əxlaq təliminin ifadəsinə yönəlmiş fikir və düşüncələri poemadakı hekayələrdə verilir.

Şəxsiyyətin psixoloji məzmununu açıqlayan mənəvi - əxlaqi keyfiyyətlər işığında müəllifin “Sirlər xəzinəsi” poemasını araşdırdıqda dahi mütəfəkkirin şəxsiyyət problemini öz dövrü baxımından geniş bir miqyasda həll etməyə çalışmasıdır, onun insan psixologiyasının sirlərinə dərinləndirən bələdliyi, insan qəlbinin ən incə və əsrarəngiz guşələrinə nüfuz etmək bacarığı və şəxsiyyət haqqında elmi baxışlarının bir neçə əsr qabaqladığının şahidi oluruq. Nizami yaradıcılığında şəxsiyyətin əxlaqi – mənəvi keyfiyyətlərinə, şəxsiyyətin strukturunda fərdi və tipoloji xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərək, məsələlərə nəzəri mühakimələr yolu ilə görüşlərini ifadə etmişdir. Məlum olduğu kimi, insanın şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə formalaşmasında böyük rol oynayan vasitələrdən biri, bəlkə də birincisi, yalnız insana aid olan ünsiyyət vasitəsi - dildir. Ünsiyyət prosesindən, danışarkən istifadə edilən sözləri düzgün seçmək, yerli – yerində işlətmək kimi məsələləri həmişə yüksək qiymətləndirmək Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Sirlər xəzinəsi” poemasında şairin sözə verdiyi dəyər öz bədii ifadəsini tapır. Şairin fikrincə, dünya

yanandan bəri qələmin ilkin sözü məhz sözün özüdür. Sözün qüdrəti onun kəsərli olmasında, yerində işlədilməsindədir. Həyatda sözdən incə, eyni zamanda, sözdən kəsərli heç nə yoxdur. Ona görə də, hər hansı bir işi görmədən, hər hansı bir addım atmadan “yüz dəfə ölçüb, bir dəfə biçmək” nə qədər vacibdirsə, danışmazdan əvvəl düşünmək, deyəcəyin hər sözü ölçüb – biçmək də o qədər əhəmiyyətlidir. İnsandan hər zaman məntiq və ağılla hərəkət tələb olunur. Bu zaman insanın ifadə etdiyi fikrin, dediyi sözün bünövrəsi möhkəm əsas olan nümunələrə söykənməlidir. Belə olduqda ifadə edilən fikrin, deyilən sözlər uzunömürlü olar. Məsələdən agah olmaq fikrin ifadəsi üçün əsasdır. Məhz sözü qızılla müqayisə edən şair “Söz dünyanın naxışdır”, - deməklə onun döyüş meydanında igidləri yendiyini, ölkələr fəth etdiyini, hər yerdə hakim olduğunu vurğulayır. Bununla da oxucuya sözün dəyərini bilməyi, əvvəl düşünüb sonra danışmağı tövsiyə edir.

Ölçülüb-biçilərsə incə fikir, incə söz,
Nə qədər gözəlləşər, olar ürəyincə söz.
Kim ki sozə söz qoşub tapar haqqın səsinə,
Sözlə iki aləmin açar xəzinəsini.
(“Ölçülü sözün ölçüsüz sözdən üstünlüyü”)

Mütəfəkkir şair poemadakı “söhbət”lərdə və hekayətlərdə həyat həqiqətlərini, cəmiyyət üçün aktual olan bir sıra siyasi-ictimai, mənəvi problemləri qaldırır. İnsanları düşündürən, narahat edən məsələlərə münasibətini bildirir. Şahların hərəkətlərini qiymətləndirərkən şair üçün əsas meyar hökmdarın xalqa münasibəti olmuşdur. Nizamiyə görə, hakimiyyətdə filosof olmalıdır. Bu vəzifəni tutmağa ölkədə ancaq ən bilikli, maariflənmiş adam layiqdir. Müəllif “Sirlər xəzinəsi” poemasını müdrik quruluşlar xəzinəsi, həyat dərsləri adlandırmaq olar. Şair poemadakı “söhbət”lərdə və “hekayət”lərdə humanist ideyaları açıqlayır, hökmdarlara ədalət və xeyriyyəçilik dərsi vermək istəyir. “Ümitsiz şahın günahının bağışlanması”, “Nuşirəvanla vəziri və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı dastanı” hekayətlərində Nizami despotizmi, hökmdarların özbaşınalığını kəskin tənqid edir. Hakimiyyətdə olanların azgınlığını, tənbelliyini, ikiüzlülüynü, riyakarlığını pisləyir. Öyüd –nəsihətlərlə hakimiyyət sahiblərini ədalətli olmağa, xalqın rifahı üçün çalışmağa, hiylədən, kələkdən uzaq durmağa çağırır.

O, hökmdarların özbaşınalığını, zülmünü cəsarətlə ifşa edərək, məhkum və məzlum xalqın himayədarı kimi çıxış edir. Gənclərdə xeyirxahlıq, ədalətlilik, ehtiyacı olanlara kömək etmək kimi keyfiyyətlərin formalaşdırmaq üçün yeri gəldikdə istər tədris prosesində, istərsə də gündəlik həyatımızda, bu hekayətlərdəki ibrətamiz fikirlərdən istifadə edilməlidir.

Dünyaya fəth olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fəthi ədalətdir, ədalət! (İkinci söhbət);
Yaxşılığı əzəldən adət etsən özünə,
Yaxşılığın hər yanda qapı açar üzünə.
(“Nuşirəvanla vəziri və bayquşların söhbəti”);

Məzlumlar güvənirlər şöhrətinə, adına,
Sən də yetiş onların köməyinə, dadına

(“Sultan Səncər və qarı dastanı”).

Bu baxımdan poemada zalım, ədalətsiz, riyakar hökmdarlara qarşı öz zəhməti ilə yaşayan sadə, vicdanlı insanlar böyük sevgi, hörmət və məhəbbətlə verilir. Nizaminin əsərlərində əmək problemi mühüm yer tutur. Şair öz alın təri ilə yaşayan, halal zəhmətlə ruzisini qazanmağı, heç kimə möhtac olmadan yaşamağı üstün tutan sadə, zəhmətkeş insanların mənəviyyatını yüksək qiymətləndirir. “Süleyman və qoca əkinçi” mənzum hekayəsində günlərin bir günündə istirahət üçün seyrə çıxan Süleyman padşahın qoca əkinçi ilə dialoqu maraqlıdır. Əkinçinin görkəmindən kədərlənən Süleymanın “Ey qoca, biz sulu yerlərdə toxum səpib heç nə əldə etmədik, əliboş qaldıq. Sənin yer şumlamağa belin də

yoxdur, torpağı qazıb əzab çəkmə. Bu şoran torpaqlarda məhsul əldə edə bilməzsən. Suyun yoxdur, ancaq dən səpməyə gəlirsən, susuz yanan tarlada məhsul yığmaq mümkün olarmı?” sualına qoca halal zəhməti ilə fəxr etdiyini deyir:

Nə suya, nə torpağa dikmişəm gözümlə mən,
Halal zəhmət itməyib, əlləşmək eyib deyil.

Qoca əkinçinin hökmdara dediyi sirlərlə, şair əkinçinin dili ilə hökmdara əməkçi insanın ləyaqətindən söz açır, halal zəhmətlə ruzi qazanmağın asan olmamasını söyləyir. Şairin fikrincə, öz zəhməti ilə yaşayan adi bir zəhmətkeş insan hər hansı bir padşahdan, hökmdardan daha üstündür. Bu hekayə vasitəsilə gənclərə aşılmalıdır ki, insan ömrü boyu halal əməyə tapınmalı, haramdan, özgə hesabına yaşamaqdan, ələbaxımlılıqdan çəkinməlidir. Nə yüksək təbəqəyə mənsubiyyət, nə əncabətli ailədə böyümək, nə də ən yaxşı tərbiyə və təlim şəxsiyyəti birdən-birə formalaşdırmır. Nizamiyə görə, insan məqsədinə əziyyətlər, mübarizələr, səhvlər, büdrəmələr, etiraflar yolu ilə təkmilləşə - təkmilləşə yetişməlidir. Zəhmət çəkməkdən qorxmamağı, həyatda əziyyətsiz nəyə isə nail olmağın mümkünsüzlüyünü qeyd edən, halal əməyi yüksək qiymətləndirən şair deyir:

Zəhmət fəryad deyildir, bir şadlıqdır insana,
Zəhmətinin axırı rahatlıqdır insana (Altıncı söhbət).

Nizami əməyi insana şərəf gətirən, onu yüksəldən bir amil kimi qiymətləndirir. Əməksiz dolanan şəxsiyyətin isə inkişafdan qalması, tənəzzülə uğramasını qeyd edir. Şair əməyin insana tərbiyəvi təsirini vurğulayır. Əməyə insanın mənəvi saflığı və müstəqilliyi amili kimi əhəmiyyət verir. Onun fikrincə zəhmətkeşlik tərbiyəsi əzmkarlıq, mətanət, çətinliklərə qarşı mübarizədə cəsarət, səbir və çalışqanlıqla tərbiyəsi ilə birləşdirilməlidir. İctimai əməyi şəxsiyyətin fəaliyyətinin başlıca forması kimi qiymətləndirən şair faydalı əməyin insana şərəf, baş ucalığı gətirəcəyini göstərir. Sadə zəhmət adamlarının işıqlı ideal carçısı olması şərəf, tənəbbüsiyə, harama düşmən qüvvə kimi şairin «Kərpickəsən kişinin dastanı» mənzum hekayəsində bədii ifadəsini tapmışdır. “Göründüyü kimi, sənətkar burada təzadlı bir vəziyyət yaradır. Adətən dünyagörmüş qocalar cavanlara nəsihət verir, onları səhv addımdan çəkirlər. Bu əsərdə isə əksinədir, cavan oğlan qocaya ağıl vermək, yol göstərmək fikrinə düşür. Lakin Nizami hekayədə cavan oğlanı tam mənfi planda təsvir etmir, onun gələcəyinə ümidlə baxır. Kərpickəsən kişinin sözlərini dinləyən gənc onun dediklərinin həqiqət olduğunu anlayır. Öz hərəkətindən utanan cavan oğlan səhvini başa düşüb sarsılır, göz yaşları içində qocanı tərk edir:

Cavan oğlan sarsıldı qocanın bu sözündən,
Orda durmadı getdi, yaş axıdıb gözündən.
Dünya görmüş adamdı söylədiyim bu qoca,
Öz işiylə hamının gözündə oldu uca.”¹

Gənc nəslin əxlaq tərbiyəsi gələcəyimiz üçün zəruri şərtidir. Ən mütərəqqi insani və əxlaqi keyfiyyətlərlə Azərbaycan xalqının adət və ənənələri çox zəngindir. Gəncləri milli adət-ənənələrimiz ruhunda mərd və cəsur tərbiyə etmək deməkdir. “Tövbəsini sındıran zahidin hekayəti” ndə ibadəti, tövbəsini ataraq içkiyə aludə olmağın zərərindən, pis əməllərə qurşanmaqla insanların gözündə hörmətdən düşməsindən danışan şair gənclərin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında “Ovçu ilə tülkünün hekayəti”ndə inam, sədaqət, təmiz niyyət, “Firidunla ceyranın hekayəti”ndə, “İsanın hekayəti”ndə gözəlliyə dəyər vermək, həyatdakı eyiblərə hikmət gözü ilə baxmaq, başqalarında eyib axtarmaq əvəzinə öz eyiblərini görmək, “ Oğru və tülkü hekayəti”ndə qəflət yuxusundan oyanmaq, düşməyə qarşı ayıq –

¹Bilal Həsənlı. Nizami Gəncəvinin mənzum hekayələrində həyat həqiqətlərinin, mənəvi dəyərlərin bədii əksi. <https://filologiya.az/nizami-g%C9%99nc%C9%99vinin-m%C9%99nzum-hekay%C9%99l%C9%99rind%C9%99-h%C9%99yat-h%C9%99qiq%C9%99tl%C9%99rinin-m%C9%99n%C9%99vi-d%C9%99y%C9%99rl%C9%99rin-b%C9%99dii-%C9%99ksi/>

sayıq olmaq kimi insana xas yüksək keyfiyyətlər ustalıqla, ibrətamiz sözlərlə təbliğ edir. Şair hər zaman doğruluğu müdafiə etmək, haqsızlığa qarşı barışmaz olmaq, lovğalanmamaq kimi xüsusiyyətləri müsbət qiymətləndirir. Ərəb əlifbasındakı hərflərin yazılış xüsusiyyətlərinə diqqəti yönəltməklə lovğa, təkəbbürlü adamları “Əlif” (ا) hərfi ilə müqayisə edir, qamətini əlif hərfinə bənzədib özünü öyməməyi məsləhət görür. “Əlif” hərfi kimi hər zaman dik, lovğa duranlara müraciət edərək: - “Bey” (ب) hərfi kimi torpağa əyilməsən, bu torpağı sevməsən, qucaqlamasan, quş kimi uça bilməzsən”, - deyir.

Poemadakı diqqət çəkən hekayətlərdən biri də uşaqlara həsr olunmuş “Ağıllı uşağın hekayəti” mənzum hekayəsidir. Hekayədə ağıl, fərasət, gözüaçıqlıq insanın müsbət keyfiyyətləri kimi verilir. Gözməyə çıxan uşaqlardan birinin oynayarkən ayağı sınır. Yaxın dostu onu quyuya atmağı təklif edir. Yaralı uşağın düşməni olan digər uşaq bu hadisənin nəticələrini ürəyində ölçüb-biçir. Uzaqgörən uşaq öz-özünə deyir: “Bu sirr gec-tez açılacaq. Mən həmin uşağın düşməniyəm. Odur ki, bu işdə məni günahkar sayacaqlar, məni şər – böhtana salacaqlar.” Ağıllı uşaq tez qaçıb yaralı oğlanın atasına hadisəni xəbər verir. Mənzum hekayənin sonunda belə bir əxaqi nəticə çıxarılır:

Hər kimdə ki, vardır ağıllılıq cövhəri,
O bacarar hər işi, parlar onun gövhəri.

Poemanın ümumi məzmunundan gördüyümüz kimi, dahi şair öz fikir və ideyalarının təbliğində müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmişdir.

“Bülbül və Qızılquşun hekayəti” alleqoriyadan istifadə yolu ilə yazılmışdır. Əsərdə Bulbul bahar çağında Qızılquşa üz tutaraq özünü onunla müqayisə edir. Bülbülün gileylənməsinə, narazılığına səbəb budur ki, hər quşun səsi var, digər quşlardan fərqli olaraq, heç vaxt səsi çıxmayan Qızılquşun yeri Sultan Səncərin sarayı, şahın əlinin üstüdür, yediyi daim kəklikdir. Bülbülün isə yeri həmişə gülün tikanlarıdır. Şikar vaxtı qurd-quşa yem olmaq təhlükəsi altında yaşayan bülbülün həyatı daim qorxu içindədir. Bunu haqsızlıq, ədalətsizlik sayan Bülbülə Qızılquş ibrətamiz cavab verir:

Cavab verdi qızılquş: - Məni yaxşı dinləsən,
Sükutumu gör mənim, sən də susmağı öyrən.
Məndə bir az bilirəm bu dünyanın sirrini,
Yüz mətləbi qansam da, deməyəm heç birini.

Nizami zirək şikarçıların hakimlik etdiyi cəmiyyətdə, fəryada biganə dünyada haqq - ədalət axtarmamağı məsləhət görür, nalə, haray qoparmağın mənasızlığını göstərir.

Şairin digər “söhbət” və hekayətlərində paxıllıq, ikiüzlülük, vicdansızlıq kimi mənfi keyfiyyətlər pislənir, dostluqda təmənnasızlıq, dünya malına aludə olmamaq kimi xüsusiyyətlər təbliğ edilir. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması çoxsaylı tərbiyə məsələləri və öyüd – nəsihətlərlə zəngindir. Dahi şairin əsərlərində verən öyüd – nəsihətləri gənc nəslin tərbiyələnməsində, şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”. “Yazıcı” nəşriyyatı, Bakı – 1981.
2. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”. “Lider” nəşriyyatı, Bakı-2004.

İnternet resursları

3. Camalov K. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun dosenti, Pedaqogika elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi. <https://azerforum.com/az/nizami-gencevinin-oglu-mehemmede-exlaqi-menevi-deyerlere-yiyelenmeyin-yollari-haqqinda-nesiheti>
4. Həsənlı B. Nizami Gəncəvinin mənzum hekayələrində həyat həqiqətlərinin, mənəvi dəyərlərin bədiəksi. <https://filologiya.az/nizami-g%C9%99nc%C9%99vininm%C9%99nzumhekey%C9%99l%C9%99rind%C9%99-h%C9%99yat>
5. <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyyet/53587-nizami-yaradiciliginda-trbiy-msllri.html>

**ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НИЗАМИ В ФОРМИРОВАНИИ МОЛОДОГО
ПОКОЛЕНИЯ КАК ЛИЧНОСТИ
(ПО МОТИВАМ ПОЭМЫ «СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН»)**

Шарифова Тунзала Фаррух кызы

Резюме

Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви, открывший своей гуманной тематикой новую эру в мировой литературе и художественном мышлении народов Ближнего Востока, в своих произведениях выразил свои социально-политические и философские взгляды. В «Хамсе» Н. Гянджеви уделит большое внимание образованию и воспитанию. Поэтому творческое наследие поэта может быть использовано в современных условиях как важнейший источник для изучения истории педагогической мысли.

Особого внимания заслуживают рассказы из «Сокровищница тайн», одного из первых произведений Низами Гянджеви, вошедших в «Хамсу». «Сокровищница тайн» - произведение дидактически-философского жанра. Здесь нет единого сюжета. Мысли и идеи, направленные на выражение нравственного учения поэта, даны в рассказах поэмы.

В своем творчестве Низами обращал внимание на нравственные и духовные качества личности, индивидуальные и типологические особенности в структуре личности, а также выражал свои взгляды на проблемы посредством теоретических суждений.

Поэма Низами Гянджеви «Сокровищница тайн» богата множеством образовательных вопросов и напоминаний. Советы, данные в произведениях великого поэта, играют большую роль в воспитании подрастающего поколения, в формировании его личности.

**THE VALUE OF NIZAMI'S WORKS IN THE FORMATION OF THE YOUNG
GENERATION AS A PERSON
(BASED ON THE POEM "TREASURY OF MYSTERIES")**

Sharifova Tunzal Farrukh kzy

Summary

The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who opened a new era in world literature and artistic thinking of the peoples of the Middle East with his humane themes, expressed his socio-political and philosophical views in his works. In "Khamsa" N. Ganjavi paid great attention to education and upbringing. Therefore, the poet's creative heritage can be used in modern conditions as the most important source for studying the history of pedagogical thought.

Stories from the "Treasury of Mysteries", one of the first works of Nizami Ganjavi, included in "Khamsa", deserve special attention. "Treasury of Mysteries" is a work of a didactic-philosophical genre. There is no single plot here. The thoughts and ideas aimed at expressing the moral teaching of the poet are demonstrated in the stories of the poem.

In his work, Nizami drew attention to the moral and spiritual qualities of a person, individual and typological characteristics in the structure of a person, and also expressed his views on problems through theoretical judgments.

Nizami Ganjavi's poem "Treasure of Mysteries" is rich in many educational questions and reminders. The advice given in the works of the great poet plays an important role in the education of the younger generation, in the formation of his personality.

Rəyçi: dos. A.İ.Quliyev

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 11.12.2020-ci il tarixdə (pr.№4) online keçirilmiş iclasında təsdiq edilmişdir.

Daxil olduğu tarix 13 dekabr 2021-ci il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:781.

DMİTRİ ŞOSTAKOVIÇİN FORTEPIANO YARADICILIĞI VƏ MƏKTƏBLİLƏRİN MUSİQİ TƏRBIYƏSİNDƏ İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Məhərrəmovə Gültəkin Sabir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

maharramovaqultekin@gmail.com.

Xülasə: Məqalə görkəmli rus bəstəkarı, pedaqoq, pianoçu və ictimai xadim D.Şostakoviçin fortepiano yaradıcılığına və məktəblilərin musiqi tərbiyəsində ondan istifadənin imkan və yollarının araşdırılmasına həsr olunub.

D.Şostakoviç həm öz xalqının, həm də dünya musiqi mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrinə əsaslanaraq müxtəlif janrlarda dəyərli sənət nümunələri yaratmışdır.

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində bəstəkarın fortepiano musiqisindən geniş istifadə edilməsi məktəblilərin musiqi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir, musiqi mədəniyyətini yüksəldir.

Açar sözlər: bəstəkar, musiqi, yaradıcılıq, məktəb, musiqi tərbiyəsi.

Ключевые слова: композитор, музыка, творчество, школа, музыкальное воспитание.

Key words: composer, music, creativity, school, musical education.

XX əsr musiqi tarixinə dahi bəstəkar pianoçu və ictimai xadim kimi daxil olmuş D.Şostakoviçin (1906-1975) müxtəlif janrları əhatə edən və həcmcə geniş olan yaradıcılıq irsi XX əsrin klassikası sayılır.

Bəstəkarın zəngin yaradıcılıq irsinə simfonik, kamera-instrumental və vokal janrında yazılmış möhtəşəm əsərlər, kinofilmlərə və teatr tamaşalarına yazılan musiqi daxildir.

D.Şostakoviçin fortepiano yaradıcılığı dünya fortepiano mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Bəstəkar S.Prokofyevin fortepiano yazı üslubunun ən gözəl ənənələrinə əsaslanaraq özünün fortepiano üslubunu yaratmışdır.

D.Şostakoviçin böyük və mürəkkəb inkişaf yolu keçən fortepiano yaradıcılığı onun estetik görüşlərinin inkişafı və dünyagörüşünün dəyişməsi ilə əlaqədardır.

D.Şostakoviç bəstəkar, həm də pianoçu kimi peşəkar ali təhsil almışdır. O, 1923-cü ildə Leninqrad konservatoriyasında L.V.Nikolayevin sinfini fortepiano, 1925-ci ildə isə M.O.Şteynberqin sinfini bəstəkarlıq üzrə bitirmişdir. Tələbəlik illərində S.Prokofyev üslubunun təsiri altında fortepiano üçün “Üç fantastik rəqs” əsərini yazmışdır. Bəstəkar 1926-cı ildə I fortepiano sonatasını, 1933-cü ildə I fortepiano konsertini yazmışdır. Hər iki əsərdə bəstəkarın həyat haqqında düşüncələri, fəlsəfi problemlər öz əksini tapmışdır.

Konservatoriyanı bitirdikdən sonra D.Şostakoviç pianoçu kimi solo konsertlərlə çıxış edir, konsertlərin proqramına klassik bəstəkarların əsərlərini daxil edirdi. 1927-ci ildə Varşavada Şopen adına I Beynəlxalq Müsabiqədə uğurla çıxış etmişdir.

Musiqi sənətinə peşəkar pianoçu kimi gəlmiş D.Şostakoviçin fortepiano yaradıcılığı rəngarəng janrlarla təmsil edilmişdir.

D.Şostakoviçin yaradıcılığında erkən, orta və son dövr (bəstəkarın yaradıcılığının son onilliyi) mərhələlərini qeyd etmək olar. Bu mərhələlərin xronoloji sərhədləri şərtidir.

Erkən mərhələyə 1925-ci ilədək yazılmış əsərlər daxildir. Bu əsərlər sırasına fortepiano üçün 3 fantastik rəqs, 2 fortepiano üçün süita daxildir. Bu əsərlərdə bəstəkarın yaşadığı dövrün məişət musiqisinin elementlərindən istifadə olunmuşdur.

Fortepiano sonatası (1926), “Aforizmlər” fortepiano pyesləri (1927) bəstəkar yaradıcılığının orta mərhələsinə aid etmək olar.

Bəstəkarın 7-ci simfoniyası (1941) 1941-45-ci il Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş musiqi abidəsidir. Bu illərdə yazılan fortepiano əsərlərindən fortepiano üçün kvintet (1940) bəstəkarın yaradıcılıq irsində mühüm yer tutur.

D.Şostakoviçin fortepiano yaradıcılığının zirvəsinə “24 prelüd və fuqa”, “Üç fantastik rəqs” (əsr 5), II fortepiano sonatası (əsr 6) əsasən də onun final hissəsi, I və II fortepiano konsertləri, uşaqlar üçün pyeslər daxildir.

Bu əsərlərdə bəstəkarın öz dövrünün ideya axını və psixoloji motivləri tərənnüm olunur. Burada D.Şostakoviçin yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti insanın daxili aləminə daha dərinlən nüfuz etməsi, öz əsərlərində bu psixoloji cəhətləri əks etdirməsidir.

D.Şostakoviçin fortepiano yaradıcılığında əsas yeri “24 prelüd və fuqa” tutur. Bu silsilə təkcə Şostakoviçin yaradıcılığında deyil, eyni zamanda XX əsrin ortalarında musiqi incəsənətində polifonik təfəkkürün zirvəsi sayılır.

Bəstəkarın “24 prelüd və fuqa” silsiləsi (əsr 87) İ.S.Baxın “Yaxşı Temperasiyalı Klavir” silsiləsi ilə müqayisədə polifonizmin inkişafında böyük bir mərhələ olmuşdur. Şostakoviç bu silsiləni 1950-1951-ci illərdə dahi bəstəkar İ.S.Baxın ölümünün 200 illiyinə həsr etmişdir. İ.S.Baxdan sonra iki yüzillik ərzində heç kim 24 tonallıqda prelüd və fuqa silsiləsini yaratmağa cəhd etməmişdir.

“Muzıka” nəşriyyatı tərəfindən 1972-ci ildə nəşr olunan “Советская музыкальная литература” (“Sovet musiqi ədəbiyyatı”) adlı dərslikdə qeyd olunduğu kimi, “Prelüdiya və fuqalar Şostakoviçin bəstəkar ustalığını təntənəsidir. Bu əsərlər bəstəkarın həyatı görüşlərinə həsr olunmuş düşüncələrdən ibarət bir “gündəlik”dir. Bu silsilə çoxşəxli obrazlı və emosional quruluşa malikdir: sakit, təntənəli do major prelüdiya və fuqası, hissiyatlı və fikirli mi minor prelüdiyası, düşüncələrin enerjisi si minor, drammatizm re minor prelüdiyasında, çox sayda obyektiv lövhələrin lirik görünüşləri – gəncliyin simvolu Iya major fuqasında, ehtiraslı rəqs fa diyez minor prelüdiyasında, epik nağıl mi major prelüdiyasında əks olunmuşdur. Bu prelüd və fuqaların melodiyası rus mahnılarına yaxındır. Obrazı konkretləşdirən janr assosiasiyaları, fakturada səslənməyə rəngarənglik və tembr müxtəlifliyi aydın görünür” [5, s.331-332].

D.Şostakoviçin yaradıcılığının son mərhələsinə alt və fortepiano üçün yazılmış sonatasını qeyd etmək olar.

Bəstəkarın “Fortepiano trio”su görkəmli musiqi tənqidçisi İ.İ.Sollertinskinin xatirəsinə həsr olunmuşdur. Burada hüzn lirikası fəlsəfi məşəbə qədər inkişaf edir: əsərdə həyat və ölüm haqqında daima sual qalxır, şəxsiyyətlərin qorxulu gəlişi özünəməxsus, “ölüm rəqsi” ilə tamamlanır.

D.Şostakoviçin yaradıcılığında ən yüksək nailiyyətlərdən biri “Fortepiano kvinteti”dir. Əsər 1940-cı ildə 2 skripka, alt, violonçel və fortepiano üçün yazılmışdır. Əsərin obraz və emosional məzmunu-insan idrakının gücü, onun düşüncələrinin dərinliyi, onu əhatə edən həyatın parlaq, bayram görünüşüdür.

Müxtəlif dövrlərin və xalqların musiqi xüsusiyyətlərini öyrənmək, onlardan sərbəst və məharətlə istifadə etmək bəstəkarın yaradıcılıq yolunu səciyyələndirir. D.Şostakoviçin fortepiano yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti insanın daxili aləminə daha dərinlən nüfuz etməsi, öz əsərlərində bu psixoloji cəhətləri əks etdirməsidir.

D.Şostakoviçin yaradıcılıq yolu həm musiqi təhsili sahəsində, həm də janr, kompozisiya sahəsində böyük ixtiralar etmiş əsl novator yolu olmuşdur. Janrından asılı olmayaraq bəstəkarın hər bir əsəri musiqi incəsənətinə böyük bir töhfədir.

Pedaqoji elmlər doktoru, professor M.Dadaşova “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası” adlı dərs vəsaitində qeyd edir ki, bəstəkarın novatorluğu özünü musiqi janrlarının və formalarının traktovkasında, musiqi dilinin bütün elementlərində - intonasiyada, ladda, metr və ritmdə, harmoniyada, polifoniyada və s. göstərmişdi. Şostakoviç üslubunun əsas

xüsusiyyətlərindən birini “yüksək intellektuallıq və gərgin emosionallığın xüsusi birləşməsi təşkil edir” [1,s.81].

Məktəbliləri musiqi sənəti xəzinəsinə cəlb etmək, klassik musiqinin ən yaxşı nümunələri əsasında onların estetik zövqlərinin formalaşmasında fortepiano əsərlərinin rolu böyükdür. Bu baxımdan məktəblilərin musiqi tərbiyəsində D.Şostakoviçin fortepiano yaradıcılığından istifadə etmək üçün geniş imkanlar vardır.

Məktəblilər ümumtəhsil məktəblərində “Musiqi”dərslərində və musiqi dərnlərində musiqiyə dair müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməklə bərabər eyni zamanda mənəvi keyfiyyətlər qazanırlar.

Məktəblilərin musiqi zövqünün tərbiyə olunmasında, onların musiqi dünyagörüşünün formalaşmasında klassik bəstəkarların əsərlərinin böyük rolu vardır.

Kurikulum proqramı əsasında tərtib olunan “Musiqi” dərslərlərini nəzərdən keçirərkən görürük ki, burada “Musiqi dinləmə” bölümündə Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri ilə yanaşı Avropa və rus bəstəkarlarının əsərləri də daxil edilmişdir.

Çox təəsüf ki, “Musiqi” dərslərlərinin “Musiqi dinləmə” bölümünə XX əsrin klassiki dahi bəstəkar D.Şostakoviçin əsərləri xüsusilə də fortepiano əsərlərindən hissələr daxil edilməmişdir.

Təvsiyə edərdik ki, yeni dərslərlər hazırlanarkən bəstəkarın fortepiano əsərlərindən müəyyən parçalar “Musiqi” dərslərlərinə daxil edilsin.

Bəstəkarın əsərlərinin dinlənilməsi prosesində onun yaradıcılığını Azərbaycan mədəniyyəti ilə əlaqələndirən müəllim məktəblilərə məlumat verə bilər ki, görkəmli Azərbaycan bəstəkarları Qara Qarayev və Cövdət Hacıyev Dmitri Şostakoviçin tələbələri olmuşlar. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1972-ci ildə D.Şostakoviç Bakıya dəvət olunmuş və Azərbaycan SSR Xalq artisti Fəxri adı ilə təltif edilmişdir.

Belə məlumatlar məktəblilərin musiqi inkişafı ilə yanaşı onlarda vətənpərvərlik, multikultural dəyərlərə hörmət hissələrini gücləndirir.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın, pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, klassik musiqinin ən yaxşı nümunələri əsasında məktəblilərin estetik zövqlərinin formalaşmasında D.Şostakoviçin əsərlərinin rolu böyükdür. Bu baxımdan D.Şostakoviçin fortepiano pyeslərindən musiqi təlimi prosesində geniş istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, yuxarı sinif şagirdlərinin “Musiqi” dərslərində D.Şostakoviçin “24 prelüd və fuqa” silsiləsindən ən gözəl nümunələrin fortepiano pyeslərinin dinlənilməsi maraqla qarşılanır. Belə dərslər prosesində musiqi dinlənilməsindən əvvəl müəllimin bəstəkarın həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verməsi məktəblilərin yaradıcı tənəyyülünü inkişaf etdirir, onların musiqi mədəniyyətini yüksəldir, müvafiq tematik gecələrdə məktəblilərin musiqi tərbiyəsində səmərəli təşkilinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1.Dadaşova M.“Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası”(dərs vəsaiti). Bakı, 2010, 255s.

Rus dilində:

2.История музыки народов СССР. “Советский композитор”. Москва, 1974, 580с.

Мазел Л. О стиле Шостаковича. Статьи по теории и анализу музыки. Москва,1982, 224с.

3.Музыкальная энциклопедия. VI часть. Издательство “Советская энциклопедия”. Москва, 1982, с. 380-396

Советская музыкальная литература.Вып.І,Издательство“Музыка”.Москва, 1972, 122с

**ФОРТЕПИАННОЕ ТВОРЧЕСТВО Д.ШОСТАКОВИЧА И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ
ЕГО МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ ПУТИ,
ВОЗМОЖНОСТИ**

Маггеррамова Гюльтакин Сабир кызы

Резюме

Статья посвящена фортепианному творчеству выдающегося композитора, педагога, пианиста Д.Шостаковича, проанализированы пути и возможности использования его фортепианного творчества в музыкальном воспитании школьников.

Д. Шостакович опираясь на лучшие традиции национальной и мировой музыкальной культуры создал ценные произведения искусства.

Использование фортепианных произведений композитора на уроках «Музыки» в общеобразовательных школах, положительно влияет на музыкальное воспитание школьников и повышает их музыкальную культуру.

**DMITRI SHOSTAKOVICH'S FORTEPIANO CREATIVITY, THE
OPPORTUNITIES AND WAYS OF ITS USAGE IN STUDENTS' MUSICAL
EDUCATION**

Meherremova Gultekin Sabir

Summary

The article is dedicated to the piano work of the prominent Russian composer, pedagogue, pianist and public figure D.Shostakovich and the study of the possibilities and ways of its use in the musical education of schoolchildren. Shostakovich has created valuable works of art in various genres based on the best traditions of both his people and world music culture.

The widespread use of the composer's piano music in the musical education of schoolchildren has a positive effect on the musical education of schoolchildren, enhances the musical culture.

Rəyçi: Məhərrəmovə Səma

Musiqi kafedrasının 26 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 noyabr 2021-ci il

UOT:781.

**FİKRƏT ƏMİROVUN YARADICILIĞINDA XALQ
TƏFƏKKÜRÜ ƏNƏNƏLƏRİ**

Məhərrəmovə Səma Bəşir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Semameherremova74@mail.ru

Xülasə: Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Fikrət Əmirov operanın, baletlərin, simfoniyaaların, simfonik poemaların, simfonik muğamların, süitaların, kapriçionun, fortepiano üçün konsertlərin, pyeslərin, sonatanın, musiqili komediyaların, mahnı və romansların, dram tamaşalarına və kinofilmlərə musiqinin müəllifidir.

Janr rəngarəngliyinə baxmayaraq bəstəkarın yaradıcılıq irsində simfonik və musiqi-səhnə əsərləri aparıcı yer tutur.

Milli təfəkkürə, milli musiqi ənənələrinə, milli zəminə sıx bağlılıq bəstəkarın yaradıcılıq üslubunun əsas cəhətlərindəndir.

Açar sözlər: bəstəkar, yaradıcılıq, xalq, janr, mədəniyyət, ənənə

Ключевые слова: композитор, творчество, народ, жанр, культура, традиция

Key words: composer, creativity, nation, genre, culture, tradition

XX əsrin görkəmli bəstəkarı, Azərbaycan musiqi sənətinin aparıcı simalarından biri Fikrət Əmirov dünya musiqi mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli töhfələr vermiş məşhur sənətkardır. Bəstəkarın yaradıcılığı ölkəmizdə və onun hüdudlarından uzaqlarda geniş tanınmışdır.

F.Əmirovun musiqisinin böyük şöhrət qazanması, dinləyicilər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmasının əsas səbəblərindən biri də dərin milli zəminə söykənməsidir.

Bəstəkarın musiqisi Niyazi (Azərbaycan), Nikolay Anosov, Gennadi Rojdestvenski, Yevgeni Svetlanov (Rusiya), Leopold Stokovski (ABŞ), Şarl Münş (Fransa), German Abendrot (Almaniya) kimi dünya şöhrətli musiqiçilərin dirijorluğu ilə “Karneqi Holl” (Nyuyork), “Royal Festival Holl” (London) və başqa məşhur konsert salonlarında səslənmişdir.

Milli musiqi mədəniyyətinin ilkin mənbələrinə yaxınlıq və xalq musiqisinin qanunauyğunluqlarının klassik formalar ilə üzvi sintezi Fikrət Əmirovu Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin ənənələrinin bilavasitə davamçısı kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

“Biz hamımız Üzeyir məktəbindən çıxmışıq” söyləyən bəstəkar dahi müəlliminin yolunu sədaqətlə davam etdirmişdir [2, s.143].

Fikrət Əmirovun yaradıcılıq irsi, demək olar ki, professional musiqinin bütün janrlarını əhatə edir. Bəstəkarın müxtəlif janrlarda yaratdığı əsərlər musiqi mədəniyyətimizdə yeni yollar açmış qiymətli sənət inciləridir. F.Əmirov operanın, baletlərin, simfoniya, simfonik poemaların, simfonik muğamların, süitaların, kapriçionun, fortepiano üçün konsertlərin, pyeslərin, sonatanın, musiqili komediyaların, mahnıların, romansların, dram tamaşalarına və kinofilmlərə yazılmış musiqinin və s. müəllifidir.

Xalqın musiqi dilini, musiqi təfəkkürünü dəqiqliklə, dərinlən dərk edən bəstəkar, onları öz üslubunun, musiqi dilinin elementlərinə çevirmiş, milli köklər üzərində orijinal əbədiyaşar əsərlər yaratmışdır.

Janrından asılı olmayaraq bəstəkarın əsərlərində lirikanın böyük rolu və bununla bağlı melodiyanın üstünlüyü, folklor-janr mənbələrinin əsərlərin obrazlı-intonasiya və emosional quruluşunda özünü göstərməsi, klassik lad funksional sistemlə milli lad-məqam sisteminin uzlaşdırılması və bu sintezdə milli məqamların üstünlüyü, harmonik dilin rəngarəngliyi, orkestrin zəngin çalarıarı və s. bu kimi xüsusiyyətlər bəstəkarın fərdi dəst-xəttinin əsas cəhətlərindəndir.

Bəstəkarın yaradıcılıq üslubunun fərdiliyinin vacib tərkib hissəsini onun musiqi dilinin milli səciyyəsi təşkil edir. Bəstəkarın yaradıcılığı özünəməxsus milli ahəngliyi ilə seçilir. Onun yaradıcılığında xalq musiqisinin rolu, xalq musiqisindən gələn inkişaf prinsipləri əsərlərinin məqam-intonasiya xüsusiyyətlərində, quruluş prinsiplərində özünü qabarıq büruzə verir.

F.Əmirovun yaradıcılığında milli simfonizmin yeni qolları meydana gəlmişdir. Bəstəkar simfonik muğam janrının yaradıcısıdır. Bəstəkarın “Şur”, “Kürd-Ovşarı”, “Gülüstən–Bayatı–Şiraz” simfonik muğamları dünya musiqi mədəniyyətini zənginləşdirən dəyərli sənət nümunələridir. Azərbaycan xalq musiqi təfəkkürü (muğam) ilə Avropa klassik musiqisinin (simfoniyanın) uğurlu sintezi olan simfonik muğamlar Azərbaycan milli simfonizmini dünya incəsənətinin meydanına çıxartmışdır.

Muğam anlayışı, muğam məfhumu Fikrət Əmirov üçün hər zaman böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Muğam onun üçün Şərqin fəlsəfəsi, kökləri, əsrlərin dərinliklərindən gələn musiqi və poeziya ensiklopediyası, milli təfəkkür sistemi idi. Azərbaycan muğam sənətini və Avropa simfonizmini birləşdirən bəstəkarın simfonik muğamlarında artıq oriental şəkildə, yəni zahiri bənzətmək yolu ilə deyil, bu iki təfəkkür sisteminin inteqrasiyası nəticəsində olaraq yeni dəyərli janrın yaranmasının şahidi oluruq.

F.Əmirov Azərbaycan musiqi tarixinə simfonik muğam janrı ilə yanaşı, muğamla bağlı daha bir janrın – muğam-poema janrının yaradıcısı kimi də daxil olmuşdur. Onun dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkri Nizami Gəncəvinin xatirəsinə yazdığı “Simfonik poema” və Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının xatirəsinə yazdığı “Simfonik poema” milli musiqi sənətində bu janrın ilk nümunələridir. Bu əsərlərdə xalq musiqi yaradıcılığı bəstəkar tərəfindən üzvi surətdə klassik formalara tətbiq edilərək, xalq və klassik musiqi qanunauyğunluqlarının sintezi böyük professionallıqla həyata keçirilmişdir.

Xalq musiqisinə daim istinad edən, onu müxtəlif forma və janrlarda təcəssüm etdirən bəstəkarın milli təfəkkürü “Azərbaycan” simfonik süitəsi, simfonik orkestr üçün “Azərbaycan qravürləri”, “Azərbaycan” kapriçiosunda parlaq ifadəsini tapmışdır.

Bəstəkarın görkəmli Azərbaycan dramaturqu C.Cabbarlının eyniadlı pyesi əsasında yazdığı, Azərbaycan musiqi mədəniyyətində müasir mövzuda ilk milli lirik-psixoloji opera olan “Sevil” operası haqqında Xalq şairi Səməd Vurğun haqlı olaraq demişdir: “...Azərbaycan xalq musiqisinə yaxşı bələd olan Fikrət Əmirovun müvəffəqiyyəti çox böyükdür. “Sevil” operası müəllifin tükənməz xalq muğamlarımızın xəzinəsindən aldığı və məharətlə istifadə etdiyi cazibəli melodiylarla zəngindir. Xalq musiqisi opera üçün çox zəngin musiqi materialı olmuşdur” [5, s.24].

Xalq musiqisinə istinad etməyin zəruriliyini daim vurğulayan bəstəkarın musiqisində xalq musiqisi ilə yaxınlıq yalnız intonasiya oxşarlığında deyil, həm də musiqi dilində, melodiyanın inkişaf xüsusiyyətlərində, forma quruculuğunda və s. cəhətlərində özünü göstərir. O, “xalq kimi” düşünür. Xalq təfəkkürü, xalq dilinin üslubu, xalq obrazlar sistemi, ümumilikdə xalq ruhunun təcəssümü üçün bəstəkarın yeni forma və ifadə vasitələrini axtarması onu novator bəstəkar kimi səciyyələndirir.

Bəstəkar öz xalqının mənəvi mədəniyyətindən, xalq sənətinin tükənməz xəzinəsindən bəhrələnərək xalq yaradıcılığına daim xüsusi diqətlə yanaşmağı tövsiyə edirdi. Bəstəkar musiqi mədəniyyətinin təkamül yolunu professional bəstəkar yaradıcılığının xalq musiqisi ilə qarşılıqlı əlaqəsində, Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin ən yaxşı ənənələrinin qorunması və inkişafında görürdü.

İlk yaradıcılıq addımlarından başlayaraq xalq musiqi mənbələrindən bəhrələnen bəstəkar özünün məqalə və çıxışlarında xalq yaradıcılığının rolunu yüksək qiymətləndirir, bəstəkar yaradıcılığının xalq yaradıcılığı ilə əlaqədə inkişafının əhəmiyyətini ön plana çəkirdi. F.Əmirov yazır: “Musiqi folklorumuzu toplamaq, nəşr etdirmək, onlardakı sadəliyi, güclü emosianın sirlərini öyrənmək böyüklü-küçikli hamımızın əsas vəzifəmiz olmalıdır. ... Əsl novatorluğu xalqın həyatından, canlı ənənələrindən, milli zəmindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir” [2, s.47,48].

F.Əmirov xalqın musiqi dilini, musiqi təfəkkürünü elə dərinliklə dərk edir ki, onlar bəstəkarın öz üslubunun, musiqi dilinin elementlərinə çevrilir. Azərbaycan xalq musiqisi F.Əmirovun öz fikir və hisslərini ifadə etməsi üçün doğma dildir. Məhz buna görə onun əsərləri milli ruhu, milli koloriti ilə seçilir.

F.Əmirovun xalq yaradıcılığı, musiqi folkloru və bəstəkar yaradıcılığının əlaqələri haqqında mülahizələri, xalq musiqisinin bədi-estetik xüsusiyyətlərinin, lad-intonasiya və struktur quruluşu qanunauyğunluqlarının, metro-ritm, tembr və s. səciyyəvi cəhətlərinin bəstəkarın əsərlərində özünəməxsus təzahürü onun milli təfəkkürünün aydın ifadəsidir.

Beləliklə, musiqidə millilik yalnız musiqi folkloruna istinad deyil. Musiqidə millilik ilk əvvəl məhz milli təfəkkür tərzidir. F.Əmirovun yaradıcılığı milli təfəkkür normaları ilə Avropa musiqi formalarının üzvi qovuşması ilə səciyyələnir.

Ədəbiyyat

Abdullayeva Z. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. II hissə. Bakı, 2009, 245 s.

Əmirov F. Musiqi aləmində. Bakı, 1983, 272 s.

Əmirov F. Musiqi səhifələri. Bakı, 1978, 145 s.

Qasımov S., Abdullayeva Z. “Fikrət Əmirov”. Bakı, 2004, 210 s.

Zöhrabov R. “Bəstəkarlarımız haqqında söz”. Bakı, 1995, 90 s.

Saytoqrafiya

“Harmony” musiqi kulturoloji beynəlxalq elektron jurnal. <http://harmony.musigi-dunya.az>

Musiqi dünyası” elektron jurnalı. <http://www.musigi-dunya.az>

ТРАДИЦИИ НАРОДНОГО МЫШЛЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ФИКРЕТА АМИРОВА

Магerramova Сяма Башир кызы

Резюме

Выдающийся азербайджанский композитор Фикрет Амиров – автор оперы, балетов, симфоний, симфонических поэм, симфонических мугамов, сюит, каприччио, фортепианных концертов, фортепианных пьес, сонат, музыкальных комедий, песен, романсов, музыки к драматическим спектаклям, кино и т.д.

При широком жанровом разнообразии, два жанра – симфонический и музыкально-сценический занимают ведущие место в творческом наследии композитора.

Национально-ладовое мышление, опора на национально-почвенные традиции, определяют особенность творческого стиля композитора.

TRADITIONS OF PEOPLE THINKING IN THE CREATIVITY OF FIKRET AMIROV

Maharramova Sama Bashir

Summary

The prominent Azerbaijani composer Fikret Amirov is the author of operas, ballets, symphonies, symphonic poems, symphonic mugams, suites, capriccio, piano concerts, plays, sonatas, musical comedies, songs and novels, music for dramas and movies.

In spite of the diversity of genres, symphonic and musical-stage works occupy a leading place in the composer's creative heritage.

Close connection to national thinking, national musical traditions, national background is one of the foundations of the composer's creative style.

Rəyçi: Şabanova Sevil

Musiqi kafedrasının 26 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarixi 10 noyabr 2021-ci il

UOT:784.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN BEŞİNCİ SİNİFLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MUĞAMLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ŞAĞİRDŁƏRİN MUSIQİ TƏRBİYƏSİNİN İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN ÜSULLARI

Məmmədova Qəsirə Tofiq qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

qasira.mammedova@gmail.com

Xülasə: *Klassik Azərbaycan muğamları öz dərin fəlsəfi məzmunu, insanlara göstərdiyi emosional təsir qüvvəsinə görə digər xalqların musiqi nümunələrindən köklü surətdə fərqlənir. Təsədiqi deyildir ki, Azərbaycanın xalqının böyük dəyərlərindən olan muğam 2008-ci ildə YUNESKO tərəfindən bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin inciləri siyahısına daxil edilmişdir.*

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafı baxımından Azərbaycan muğamlarının tədris imkanları böyükdür.

Bu baxımdan məqalədə Azərbaycan muğamlarından istifadə etməklə beşinci sinif şagirdlərinin musiqi tərbiyəsinin inkişafı üzrə iş metodları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Muğam, Rast, musiqi, məktəb, müəllim, üsul

Ключевые слова: Мугам, Раст, музыка, школа, учитель, способ

Key words: Mugam, Rast, music, school, teacher, way

Azərbaycan xalqının ən zəngin milli-mənəvi dəyərlərindən biri də muğamlardır. Ölkəmizin Birinci vitse-prizidenti Mehriban xanım Əliyeva “Muğam aləmi” Beynəlxalq Festival çərçivəsində keçirilən Beynəlxalq elmi simpoziumun açılış mərasimində demişdir: “Biz azərbaycanlılar hamımız, haqlı olaraq, öz doğma muğamlarımızla fəxr edirik. Hər bir azərbaycanlı üçün muğam xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın zəngin mədəniyyətinin və tarixinin ən gözəl incilərindən biri olan muğam sənəti bizim milli sərvətimizdir. Muğam Azərbaycan xalqına xas olan ən gözəl xüsusiyyətlərin daşıyıcısıdır. Torpağa, köklərə bağlılıq, vətənpərvərlik, milli yəyacaq, mərhəmət, emosional zənginlik-bütün bu hisslər muğam fəlsəfəsinin əsasıdır” [3].

Muğamlarımıza göstərilən dövlət qayğısına cavab olaraq ümumtəhsil məktəblərimizdə muğamlarımızın öyrədilməsinə, onların milli-mənəvi irsimiz kimi təbliğ olunmasına xüsusi diqqət göstərməlidir. Muğamlarımız təbliği, tədrisi ilk növbədə musiqi müəllimlərinin qarşısında duran vəzifələrdən biridir.

Pedaqoji prosesdə muğamın məktəblilərə öyrədilməsinin bir sıra elmi, pedaqoji, psixoloji və metodiki istiqamətləri mövcuddur. Bunları bilmədən şagirdlərə muğam ladlarını, şöbə və guşələrini, təsnif və rənglərini öyrətmək mümkün deyildir.

Pedaqoji əsaslar qeyd edilərkən ilkin olaraq muğamlarımızın tərbiyəvi əhəmiyyəti yada düşür. Ona görə ki, muğamlar məktəblilərdə yüksək bədii zövq aşılamaqda yanaşı, onları həm də onları tərbiyələndirir. “Unutmamalıyıq ki, muğamlarımız təkcə zövq mənbəyi deyil, onlar həm də Azərbaycan xalqı ilə yanaşı bütün Şərqi xalqlarının müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyası yolları dövrü üçün səciyyəvi olan həyat hadisələri, biosferi, coğrafiyası, tarixi hadisələri barədə dinləyicidə zəngin təəvvür yaradır” [6, s.522].

“Lap məktəbəqədər dövrdən başlayaraq uşaqlara lad-məqam anlayışlarının verilməsi, muğam rəngləri, təsnifləri, şöbələri, guşələri ilə onların tanış edilməsi çox faydalıdır. Məhz belə bir şəraitdə uşaqlarda ilkin muğam dünyagörüşü yaratmaq mümkündür” [7, s.43].

Bildiyimiz kimi musiqi müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin əsasında ümumpedaqoji, dirijor, ifaçı və tədqiqat fəaliyyəti dayanır. Bunlar isə müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə əsaslanır. Ümumtəhsil məktəblərində muğamların tədrisi məsələləri ilə bağlı dəyərli elmi əsərlərin müəllif-professor N.Kazımov məktəblilərdə muğam sənətinə məhəbbət hissinin aşılması, məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında muğamlardan məqsədyönlü istifadə edilməsi üçün aşağıdakı metodik məsələlərə xüsusi diqqət yetirməyi tövsiyə edir:

“1. Müəllimlər dinlənəcək muğamların mahiyyəti, xarakteri, quruluşu haqqında aydın, mükəmməl məlumatla yiyələnəlməlidir.

2. Müəllimlər dinlənəcək muğamların fəlsəfi-estetik mahiyyətini şagirdlərə

daha həyatı mövqedən çatdırmaq üçün alimlərin, mütəfəkkirlərin ayrı-ayrı muğamlar haqqında söylədikləri qiymətli fikirləri qabaqcadan öyrənməli və yeri gəldikcə onlara istinad etməyi bacarmalıdırlar.

Müəllimlər dinlənəcək hər hansı muğam şöbəsinə və ya muğamı daha

effektiv şəkildə şagirdlərə təqdim etmək, onlarda bu janra dərin maraq oyatmaq üçün zəruri texniki vasitələri (CD disk, DVD və texniki vasitələr və s.) idarə etmək, işlətmək bacarığına yiyələnəlməlidirlər.

Müəllimlər muğamların tədrisi, ayrı-ayrı siniflərdə dinlənilməsi ilə bağlı

belə bir fikri şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır ki, muğamlar, onların müvafiq təsnifləri poeziya ilə vəhdətdə inkişaf edir. Hər muğamın mahiyyətini, xarakterinə uyğun seçilən və xüsusilə əruz vəznində olan qəzəl, şeir nümunələri muğamların estetik təsirini daha da qüvvətləndirir” [4,s.21].

Təlim prosesi müəllim və şagird ünsiyyətinin səmərəli yoludur. Dərstdə onların qarşılıqlı münasibətlərinin əsası qoyulur.

Hər hansı bir fənnin təlim metodları müəllim tərəfindən icra olunan hərəkət sistemini təşkil edir. Həmin sistem məktəblilərə təlimin məzmununu mənimsəmə məqsədilə müəllim fəaliyyətinin təşkilinə yönələn hərəkətlər sistemidir.

Məlumdur ki, təlim metodlarının üç aparıcı funksiyası olmalıdır: tənzimləyici funksiya, idrakedici funksiya və əlaqələndirici funksiya.

Tənzimləyici funksiya tədris fəaliyyəti ilə təhsilin məqsəd və vəzifələrinin nisbəti kimi təyin edilir. Təlim metodlarının idrakedici funksiyası təlim fəaliyyəti və təlim məzmununun nisbəti vasitəsilə açıqlanır. Təlim metodlarının əlaqələndirici funksiyası müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlər üslubunu əks etdirir. Həmin metodların reallaşmasında müəllimşəxsiyyətinin rolu olduqca vacibdir. Müəllimin musiqi təsəvvürlərinin genişliyi, məktəblilər tərəfindən qavranılan və ifa edilən canlı musiqiyə maraq göstərməsi və şagirdlərin əldə etdikləri uğurlarını düzgün və obyektiv qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beşinci sinif “Musiqi” dərslində klassik muğamlarımızın tədrisi müəyyən yer tutur. Dərslərdə 10-cu mövzu “Muğamların növləri” [5,s.26] adlanır. Bu dərslər musiqi müəllimi aşağıdakı kimi planlaşdırıla bilər.

Mövzu. Muğamların növləri.

Məqsəd. Muğam musiqisinin yalnız Şərq ölkələrinə məxsusluğunu və əruz vəznində olan “Qəzəl” lərlə ifa olunduğunu izah etmək.

Məzmun standartları. 1.2.2. Azərbaycanın əsas muğamlarının və aşiq musiqilərinin adlarını söyləyir, onları fərqləndirir, poeziya və təsviri incəsənət nümunələri ilə əlaqələrini izah edir [1, s.30].

İnteqrasiya. Fənlərarası. Ədəbiyyat.-1.1.5. Heca vəznli şeirlərdə, sadə süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir vasitələrini müəyyənləşdirir [2, s.36].

Fəndaxili- 3.1.1. Mahnını not və mətni ilə birsəslə (unison) oxuyur [1,s.32].

İş üsulu- şəxələndirmə, beyin həmləsi, müqayisə.

Dərsin mərhələləri.

1.Motivasiya.

“Rast” muğamının “Bərdaşt” şöbəsi səsləndirilir. Müəllim keçirilən materialdan – mahnının, aşiq musiqisinin poeziya ilə əlaqəsi haqqında qısa, təkrar söhbət aparır. Bundan sonra müəllim şagirdlərə sualla müraciət edir.

Uşaqlar, dinlədiyiniz əsər hansı janra məxsusdur?

Bəs bu əsəri kim ifa edir?

Tədqiqat sualı: Muğamı ifa edərkən xanəndələr hansı poeziya janrından istifadə edirlər?

Tədqiqatın aparılması.

Müəllim şagirdlərə tapşırır ki, instrumental və vokal-instrumental muğamlar arasındakı fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirilib sonra Venn diaqramında qeyd etsinlər.

2.Oxşar cəhətlər. A. Muğam şöbələrin adları eynidir. B. Muğam şöbələri eyni musiqi intonasiyalarından ibarətdir. C. Musiqinin inkişafı eynidir. Ç.İfa olunan muğamların adları eynidir.

3.Fərqli cəhətlər. A. Vokal-instrumental muğamları xanəndə oxuyur, onu tar, kamança, dəf müşayiət edir. B. Xanəndə muğam şöbələrini oxuyarkən Azərbaycan klassik şeir nümunələrindən olan qəzəllərdən istifadə edir. C. Böyük şöbələr arasında xanəndə təsniflər oxuyur. Ç. Xanəndə həmçinin dəf alətində çalmaq bacarığına malik olur.

4.İnformasiya mübadiləsi və müzakirəsi.

- Qəzəlin musiqi müşayiəti ilə oxunması hansı məqsəd daşıyır?
- Muğamın poetik mətnini hansı poetik forma təşkil edir?
- Qəzəl poeziya janrı hansı xalqlara məxsusdur?
- Hansı şairin qəzəlinə bir parça söyləyə bilərsiniz?

Bundan sonra Niyazinin “Rast” simfonik muğamından “Bərdaşt” səsləndirilir.

5.Nəticə və ümumiləşdirmə. Ona görə də ifa tərzinə görə muğamlar 2 yerə bölünür: Instrumental muğamlar və vokal-instrumental muğamlar. Muğam sənətində poetik mətn kimi qəzəllərdən istifadə edilir.

6.Yaradıcı tətbiqetmə. Müəllim “Rast” muğamının “Bərdaşt” şöbəindən qısa melodiyanı notla şagirdlərlə birlikdə oxuyur.

7. Qiymətləndirmə və refleksiya.

Dərs ümumiləşdirilir. Müəllim şagirdlərin mövzusunı necə dərk etmələrini müəyyənəşdirmək üçün aşağıdakı suallarla müraciət edir.

- Azərbaycan klassik muğamları ifa xüsusiyyətlərinə görə neçə qrupa bölünür?
- Qəzəl nədir?
- Hansı klassik Azərbaycan muğamlarını tanıyırsınız?
- “Rast” simfonik muğamının müəllifi kimdir?

Müəllim tədris etdiyi mövzuları aşağıdakı test tapşırıqları vasitəsilə məktəblilərin necə qavramalarını müəyyən edə bilər.

Vokal-instrumental muğamları kim ifa edir?

Xanəndə B) Vokalçı C) Müğənni

Muğamların ifasında hansı poeziya nümunəsindən istifadə olunur?

Qəzəl B) Bayatı C) Gəraylı

- “Rast” simfonik muğamının müəllifi kimdir?

A) Niyazi B) Fikrət Əmirov C) Süleyman Ələsgərov

-“Vətənimdən” mahnısının müəlliflərinin ad və soyadını yazın:

Bəstəkar _____ Şair _____

Nəticə olaraq deməliyik ki, musiqi dərslərində muğamların tələb olunan səviyyədə tədris olunması məktəblilərin musiqi tərbiyəsi ilə yanaşı onların mənəvi keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə köməklik göstərir. Şifahi ənənə əsaslanan professional musiqi sənətimizin çox dəyərli nümunələri olan muğamlarımızdan ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında daha geniş istifadə edilməsi müasir dövrün aktual məsələlərindəndir.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Musiqi fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulun) . (I-IX siniflər). Bakı, Təhsil, 2013, 72 s.
- 2.Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulun) . (V-XI siniflər). Bakı, Təhsil, 2013, 94 s.
- 3.Əliyeva M. “Muğam aləmi” . “Respublika” qəzeti, 19 mart, 2009.
- 4.Kazımov N.K. Ümumtəhsil məktəblərində muğamların tədrisi məsələləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2000, 98 s.
- 5.Rəcəbov O.M., Kazımov N.K., Axundova Y.Ə., İmanova O.S.Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinifləri üçün Musiqi fənni üzrə dərslik. Bakı, Təhsil. 2018, 80 s.
- 6.Sadıqov F.B. Muğam (dərs vəsaiti). Bakı, Adioğlu, 2011, 256 s.
- 7.Sadıqov F.B. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı, Adioğlu, 2012, 516 s.

МЕТОДЫ РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ ПЯТЫХ КЛАССОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ ПУТЁМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МУГАМОВ

Мамедова Гасира Тофик кызы

Резюме

Классические Азербайджанские мугамы в корне отличаются от музыкальных образцов других народов своим глубоким философским содержанием и силой эмоционального воздействия на людей. Неслучайно в 2008 году одна из величайших ценностей Азербайджанского народа мугам, был включен ЮНЕСКО в список шедевров устного и нематериального культурного наследия человечества.

Азербайджанские мугамы имеют большие педагогические возможности в плане музыкального образования и музыкального развития школьников.

В связи с этим в статье рассматриваются методы работы по развитию музыкального воспитания пятиклассников путем использования Азербайджанских мугамов.

AZERBAIJANI MUGAMS AS THE MEANS OF FORMING SCHOOLSHILDREN'S ARTISTIC TASTES AND MORAL QUALITIES

Mammeadova Qasira Tofiq

Summary

In the article it is dealt with scientific, pedagogical. Psechological and methodical basis listening to mugams in music lessons, their learning and propagating. The author criticizes that professionals who graduated the profession of music teacher don't want to go to villages and regions, music lessons are taught by other profession teachers, and explains the problems of teaching mugams arisen from that reason. Explaining the essence of the work done to solve the very problems the author of the article gives some valuable recommendations to music teacher. She considers mugams as the means of forming both artistic and moral qualities.

In the article also scientific innovations are proposed for and the articlele's practical significance and applied opportunities are explained.

Rəyçi: Məmmədova Rəşidə

Musiqi kafedrasının 26 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 07 saylı protokolu

Daxil olduğu tarixi 10 noyabr 2021-ci il

UOT:781

FREDERİK ŞOPENİN YARADICILIĞINDA RƏQS MUSİQİSİ VƏ MƏKTƏBLİLƏRİN MUSİQİ TƏRBIYƏSİNDƏ ONDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Şabanova Sevil Ağəli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Məqalədə görkəmli bəstəkar və pianoçu Frederik Şopenin yaradıcılığında rəqs musiqisi və məktəblilərin musiqi tərbiyəsində ondan istifadənin imkan və yolları araşdırılır. Polşa milli musiqisinin klassiki F.Şopenin yaradıcılığı əsasən fortepiano musiqisindən ibarətdir. Bəstəkar bu alətin ifadə imkanlarını genişləndirmiş, onda elə zəngin boyalar tapa bilmişdir ki, o, bütöv orkestri əvəz etmişdir. F.Şopen milli polyak rəqsləri olan polonez və mazurkaya öz fortepiano yaradıcılığında yeni həyat vermişdir. F.Şopen böyük novator, orijinal musiqi janrının və formalarının yaradıcısıdır.

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində F.Şopenin fortepiano əsərlərindən geniş istifadə etməklə, onların vətənpərvər ruhda yetişmələrinə nail olmaq olar.

Açar sözlər: Şopen, bəstəkar, mazurka, polonez, vals

Ключевые слова: Шопен, композитор, мазурка, полонез, вальс

Key words: Chopin, composer, mazurka, polonaise, waltz

Dahi bəstəkar F.Şopenin yaradıcılığı romantizm incəsənətində xüsusi yer tutur. O, bir sənətkar, vətəndaş kimi öz xalqının azadlıq mübarizəsi dövründə təkmilləşmişdir. F.Şopenin yaradıcılığı əsasən fortepiano musiqisindən ibarətdir. Başqa alətlər üçün bəstəkar çox az əsərlər yazmışdır. Forteplano aləti F.Şopen üçün universal alətdir. Bu alət vasitəsilə bəstəkar qəlbinin sirrini, fikrini, dövrünün qabaqcıl hadisələrini ifa edirdi. F.Şopenin ustalığı ondan ibarətdir ki, o bir alətdə həm orkestrin səslənməsini, həm də insanın ifadəli səsini və sözünü göstərməyi bacarırdı. Onun fortepiano musiqisi danışır, oxuyur.

F.Şopen romantizm incəsənətinə yeni mövzu və motiv gətirmişdir. Bu mövzu Şopenin Vətən məhəbbətindən, vətən həsrətindən irəli gəlirdi. F.Şopen əsərlərində vətənin təbiətini, xalqının gələcəyini, tarixini, adət və ənənələrini əks etdirir. Vətən mövzusu, vətənpərvərlik bəstəkarın fortepiano üçün yazdığı ballada, sonata, skertso və fantaziyaalarında öz əksini tapır. F.Şopenin melodiyası çox lirik və yaddaqalandır. Bəstəkarın konsert əsərlərinə mazurka və polonezlərin elementləri daxil olub, Vətən simvolu kimi səslənib.

F.Şopen sənətini xarakterizə edən bir əhəmiyyətli ünsür də onun ömrü boyu xoşbəxtliyini, azadlığını, müstəqilliyini arzuladığı vətəni Polşaya olan əbədi bağlılığı idi. Vətənin acı taleyi, azadlıq uğrunda apardığı mübarizələri, işıqlı gələcəyinə inam hissi, eyni zamanda vətəninə olan mənəvi bağların əbədi olması hissi bu əsərlərin melodiyaalarında, intonasiyaalarında, ritmik xüsusiyyətlərində özünü bariz bir şəkildə göstərmişdir. O, milli melodiyaalar, mazurka, polonez kimi oyun havalarından fortepiano alətinin imkanlarına uyğun olaraq istifadə etmiş və bu əsərləri ümumbəşəri bir səviyyəyə çatdırmışdır [3. 98-99].

F.Şopenin yaradıcılığında rəqs musiqisi özünəməxsus yer tutur. Bəstəkar 58 mazurka, 21 polonez, 18 valsın müəllifidir.

Mazurka ən populyar polyak xalq rəqsidir, 3/4 ölçülü mülayim templidir. Bəstəkar üçün mazurka janrının özü bir növ Vətən rəmzinə çevrilmişdir. “Hətta tənqidçilərin yazdığına görə bəstəkarın ən son əsəri də mazurka olmuşdur” [3. 111].

F.Şopen xalq rəqsinə xas xüsusiyyətləri saxlamağa çalışmaqla birlikdə, onun konsert ifaçılığı üçün tələb olunan və rəqsə xas olan potensial-estetik xüsusiyyətlərini pianonun geniş imkanlarından istifadə edərək üzə çıxara bilmişdir.

Məşhur rus bəstəkarı N.A.Rimski-Korsakov F.Şopenin böyük melodiya və harmoniya ustası olmasını qeyd etmişdir. F.Şopen bir yenilikçi sənətkar olaraq öz əsərlərində rəqs musiqisindən istifadə etməklə forma, quruluş və s. baxımdan yeniliklərə səy göstərmiş, rəqslərin müstəqil bir musiqi janrı kimi meydana gəlməsinə nail olmuşdur [3.112].

Polonez qədimdən polşa cəngavər döyüşçülərinin təntənəli yürüşünü müşayiət edən musiqi olmuşdur. XVII əsrdə polonez bal açılışlarında ifa edilən rəqs kim bütün Avropada yayılmışdır. Polonez üçün 3/4 ölçü səciyyəvidir. Məşhur polşa bəstəkarı M.K.Oqinski müəllifi olduğu “Musiqi haqqında məktublar” adlı kitabında F.Şopenin polonezlərinin rəqs üçün yazılmaması fikrini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Onun bu kiçik ölçülü əsərlərinin estetik dəyəri sərhədsizdir. Onların hər birində xalqın dərin kədəri, qəmi, nifrət hissləri, azadlıq mübarizəsi, vətənpərvərliyi, işıqlı gələcəyə dərin inancı, bir sözlə xalqının mənəvi dünyasının müxtəlif tərəfləri əks olunmuşdur. Son dərəcə yüksək-peşəkarlıq və bədii ustalqla yazılmış bu əsərlərdə mütəxəssislər fortepiano ifaçılıq mədəniyyətinin yeni səhifəsini görməkdədirlər. Təsədüfi deyil ki, bu baxımdan F.Şopeni “pianonun Koperniki” adlandırırlar [3.112].

F.Şopenin polonezlərində mazurkalardan fərqli bədii obrazlar ifadə olunmuşdur. Bu obrazlar xalqın qədim keçmişini, onun qəhrəmanlıq tarixini əks etdirir.

Əsasən XIX əsrdən başlayaraq xalq arasında geniş vüsət tapmış polonezlər F.Şopen yaradıcılığında yeni bir estetik xüsusiyyət qazanmış və konsert ifaçılığı üçün nəzərdə tutulmuşdur. F.Şopenin lirik və dramatik xüsusiyyətlər daşıyan bir çox polonezləri məlumdur,

lakin ən çox yayılmış və dünyanın bir çox ölkələrində tez-tez müxtəlif mərasimlərdə, bayram şənliklərində səslənən Lya major (Əs.40, №1) Polonezidir. Bəstəkar pianonun geniş imkanlarından və diapazonundan, fortissimo (olduqca güclü səslənmə), triol kimi ifadə - təsvir vasitəsindən, zahirən sadə görünən lakin ifası zamanı olduqca möhtəşəm səslənən akkordlardan yaradıcılıqla istifadə edə bilmişdir. Ümumiyyətlə əsərin səsləndirilməsi bir orkestr səslənməsini xatırladır və təsadüfi deyil ki, müasir dövrümüzdə də bu Polonezin tez-tez müxtəlif orkestrlər tərəfindən ifasının şahidi olur.

Şopenin yaradıcılığında vals da mühüm yer tutur. Bu valsar konsert pyesləri olub, məzmun etibarilə zəngin və rəngarəngdir. F.Şopenin valsarı əksər halda müxtəlif xarakterli bir neçə mövzu-epizoddan ibarətdir. Bəstəkarın lirik do-diyez minor valsı geniş şöhrət qazanmışdır. Kiçik poemaya bənzəyən valsın gah süzgün, çəvik, gah da coşğun melodiyası poetik əhval-ruhiyyə yaradır.

Musiqi estetik tərbiyənin vasitələrindən biridir. Şagirdlərin estetik formalaşmasında musiqinin rolu böyükdür. Musiqi ən qüvvətli təsir gücünə malik incəsənət növüdür. L.Feyyerbax qeyd etdiyi kimi, musiqi sənə xoş gəlir, ona görə ki, sən orada öz qəlbinin səsinə eşidirsən [2. 25-26].

Şagirdlər musiqi əsərlərini qavramaq üçün musiqi dinlənilmə vərdişlərinə, müəyyən musiqi savadına və musiqi təcrübəsinə malik olmalıdırlar. Musiqi dinlənilməsində müəllimin bəstəkar və onun əsəri haqqında şifahi şərhinin böyük rolu var. Uşaqlar rəqs etməyi çox sevir. Onlara mazurka, polonez, vals kimi rəqslər haqqında ətraflı məlumat verilməsi və “Musiqi” dərslərində F.Şopenin bu əsərlərinin səsləndirilməsi məqsəduyğundur.

Vətənə sonsuz sevgi hissləri F.Şopenin bütün əsərlərinin ana xəttini təşkil edir. Bununla əlaqədar F.Şopenin yaradıcılığına və əsərlərinə musiqi dərsləklərinin “Dinləmə” bölümündə görkəmli polyak bəstəkarı və pianoçusu daha geniş yer verməklə şagirdlərdə vətənə, onun təbiətinə, xalqına, tarixinə, adət və ənənələrinə dərin hörmət və məhəbbət hissləri tərbiyə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

Həsənova Ş. Musiqi tarixindən mühazirələr, I hissə Bakı, 2008.

Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, 2010.

Qurbanov B. Musiqi dünyasının unudulmazları Bakı, 2015.

Rus dilində:

Друскин М. История зарубежной музыки. Вып. 4. Москва, 1975.

Музыкальная энциклопедия. Сов. Энциклопедия. Москва, 1973.

Мазель А.А. Исследования о Шопене. Москва, 1971.

Мильштейн М.И. Очерки о Шопене. Москва, 1987.

Николаев В. Шопен-педагог. Москва, 1980.

Соловцов А. Фредерик Шопен: Жизнь и творчество. Москва, 1960.

Шабанова Севиль Агаали кызы

Резюме

В статье анализируется танцевальная музыка знаменитого польского композитора и пианиста Ф.Шопена и исследуются пути и возможности использования её в музыкальном воспитании школьников.

Творчество Шопена в основном посвящено фортепианной музыке.

Использование фортепианной музыки Ф.Шопена в процессе музыкального воспитания школьников развивает у них чувство патриотизма и любовь к Родине.

THE USE OF F. CHOPIN'S DANCE MUSIC IN MUSICAL UPBRINGING OF STUDENTS

Shabanova Sevil Aqali

Summary

In this article the importance of piano miniatures in F.Chopin's work is emphasized. Significant place is given to dance genres, which were clearly indicated in piano miniatures of composers: mazurka, polonese, waltz. Chopin demonstrates endless possibilities of dancing genre as a way to show inner world of human being. Mazurka is the only genre in the works of Chopin which he constantly chose. It became composer's mirror of the soul.

Rəyçi: Məhərrəmovə Gültəkin

Musiqi kafedrasının 26 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 07 saylı protokolu

Daxil olduğu tarixi 10 noyabr 2021-ci il

UOT:781.

OQTAY ZÜLFÜQAROVUN UŞAQ MUSIQİ TƏRBIYƏSİNDƏ ROLU

Məmmədova Rəşidə Hamlet qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

rashida.mamedova.68@mail.ru

Xülasə: Oqtay Zülfüqarov Azərbaycanın ən böyük uşaq bəstəkarlarından biri kimi tanınmışdır. Bəstəkar ömrünün 60 ilindən çoxunu uşaq mahnılarının yazılmasına, musiqi tərbiyəsinin inkişafına həsr etmişdir. Uşaqlara daim böyük sevgi və həssaslıqla yanaşan Oqtay Zülfüqarov onlar üçün şən, gözəl mahnı nümunələri yaratmış və neçə-neçə nəsil bu mahnılarla böyümüşdür. Bu baxımdan onun çoxşaxəli irsi və fəaliyyəti Azərbaycan bəstəkarlıq musiqisi tarixində müstəsna bir yerə malikdir.

Oqtay Zülfüqarov mahnıdan tutmuş uşaq operasına kimi, habelə kiçik kollektivlərdən başlamış uşaq teatrının yaradılmasına qədər davamlı, səmərəli və çoxşaxəli fəaliyyət göstərmiş, ömrünün sonuna kimi məhz bu sahəni özünün əsas, birinci dərəcəli işi hesab etmişdir.

Oqtay Zülfüqarov uzun müddət Azərbaycan televiziyasında çalışmış, kino və teatr sənətinə öz layiqli töhvəsini vermişdir.

Açar sözlər: Musiqi, mahnı, bəstəkar, məktəbli, tərbiyə

Ключевые слова: Музыка, песня, композитор, школьник, воспитание

Key words: Music, song, composer, student, education

Öz təsirliyinə və geniş yayılmasına görə mahnı janrı və bu janrda yaradılan müxtəlif xarakterli sənət əsərləri uşaqların hərtərəfli inkişafında mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

O.Zülfüqarov uşaqlar üçün ilk mahnılarını hələ musiqi texnikumunda oxuduğu illərdə yazır. Bəstəkarın melodik istedadı, şeirlə işləmək, musiqi fikrini lakonik ifadə etmək qabiliyyəti, bitkin forma duyumu mahnı janrında uğurla çalışmaq üçün yaxşı zəmin yaradırdı. Eyni zamanda bəstəkar yaxşı anlayırdı ki, mahnı janrında işləmək üçün xalq mahnı yaradıcılığının qayda-qanunlarına dərinlən yiyələnmək, eləcə də XX əsrin 20-30-cu illərində də bəstəkar yaradıcılığında meydana gəlmiş kütləvi mahnı janrının dil-üslub keyfiyyətlərini yaxşı mənimsəmək lazımdır. Bu tərz yaradıcılıq məsələlərini həll etmək üçün o, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının bəstəkarlıq şöbəsində oxuyarkən akademik musiqi janrlarında işləməklə yanaşı, mahnı janrında, ələlxüsüs də uşaq musiqisi istiqamətində axtarışlar aparır və bir sıra maraqlı nəticələr əldə edir. Artıq bu illərdə şair həmkarı Teymur Elçinin sözlərinə bəstələnmiş “Sayıram onacan”, “Lay-lay”, “Can nənə”, Abdulla Şaiqin sözlərinə “Xoruz”, “Oynayaq top-top” mahnıları uşaq musiqi mühitində geniş yayılır.

Məktəbəqədər və məktəb yaşlı uşaqlar üçün daim düşünən, mahnı vasitəsilə onların gözəllik və ülvilik hisslərini, danışq dilini – nitqini və musiqi təfəkkürünü vəhdətdə inkişaf etdirmək vəzifəsini ən müqəddəs bir iş kimi qarşıya məqsəd qoyan Oqtay Zülfüqarovun mahnı üzrə ilk qələm təcrübəsində 1948- ci ildən başlayaraq 500- dən çox mahnı yazıb yaratmışdır. Hər bir mahnı müəyyən tərbiyə məqsədi daşımış, uşağın həyata olan emosional marağını, ritm hissiyyatını, danışq dilini inkişaf etdirmək məqsədilə yazılmışdır.

Professor Şəhla Həsənovanın yazdığı kimi: “O. Zülfüqarovun fikrini cəmləşdirmək, düşünüb-daşınmaq üçün tənha bir yerə, iş otağına çəkilməsini təsəvvür etmək çətindir. Çünki onu həmişə cəmiyyətdə, xalq içərisində, öz məsləkdaşları, sənət dostları, şagirdləri və onu sevən dinləyiciləri arasında görməyə alışmışıq. Əslində, bu, həyatını da, yaradıcılığını da dinləyicisiz, xüsusən tələbkər, şıltaq, hər adamla açıqlaşmayan, ipə-sapa yatmayan uşaq auditoriyası ilə ünsiyyətsiz xəyalına belə gətirməyən bəstəkarı səciyyələndirən ən maraqlı cəhətlərdəndir” [4.109].

1961- ci ildən başlayaraq Oqtay Zülfüqarovun müxtəlif nəşriyyatlar tərəfindən 23 mahnı məcmuəsi nəşr olunmuşdur. Bəstəkarın “Mənim ilk nəğmələrim” adlı məcmuəsi və burada verilən əsərlər 1962- ci ildə gənc bəstəkarların yaradıcılığına həsr olunmuş keçmiş SSRİ Ümumittifaq festivallında yüksək qiymətləndirilmiş və festivalın laureatı adına layiq görülmüşdür. Bu məcmuəyə “Telefon”, “Do, re, mi, fa, sol, lya, si”, “Uşaq mahnıları” daxil idi. Bu silsilələr uşaq psixologiyasına, onların maraq dairəsinə dərin bələdlilik nümayiş etdirir.

Tanınmış tədqiqatçı - alim, prof. İ.Əfəndiyeva bu barədə belə yazır: “O. Zülfüqarovun mahnı yaradıcılığında uşaq həyatının psixologiyası iki aspektdə təcəssüm olunub: bir tərəfdən bəstəkar incə bədii zövqlə uşaqların ətraf obraz mühitini təsvir edir, digər tərəfdən uşağın daxili aləmini üzə çıxarır. O. Zülfüqarovun mahnı silsilələrinin başlıca fərqləndirici cəhəti – süjet xəttinin olmasıdır” [6.47-48].

Bəstəkarın “İlk nəğmələrim” adlı 20 mahnıdan ibarət birinci silsiləsində elə ilk məşhur “Xoruz” mahnısının şeiri T.Elçinə məxsusdur. Uzun illər məhz bu mahnı eyniadlı uşaq radio verilişinin parlaq musiqi girişi idi. Belə fikir də var ki, Xalq artisti Hüseynağa Sadıqovun aparıcısı olduğu və uşaqların çox sevdiyi bu verilişin yaranması fikri də məhz bu mahnıdan qaynaqlanıb. Mahnıda bəstəkar lakonik, qabarıq ştrixlərlə sübh tezdən banlayan xoruzun obrazını yaratmışdır [3. 28-29].

1964-cü ildə ərsəyə gəlmiş “Telefon” məcmuəsi şair Mirmehdi Seyidzadənin sözlərinə eyniadlı məşhur mahnı ilə başlayır. Mahnı tez bir zamanda geniş yayılır, müxtəlif dillərə tərcümə olunur. “Telefon” məcmuəsində verilən digər mahnılar “Gəl bahar”, “Cü-cü”, “Qış nəğməsi”, “Gəl barışaq”, “Tütəyim” (sözləri T. Elçinindir), “Dilərə”, “Saat” (sözləri T.Mütəllibovundur), “Qonaqlar” (sözləri X.Əlibəylinindir) mahnısı da mövzusunə, məzmununa, melodiya forma əlvanlığına görə diqqəti cəlb edir. Həmin mahnıların yaradılmasından 50 ilə yaxın bir vaxt keçməsinə baxmayaraq indi də uşaqların dilindən düşmür.

1966- cı ildə bəstəkarın məktəb yaşlı uşaqlar üçün çap olunan “Do, re, mi, fa, sol, lya, si” mahnılar məcmuəsi Azərnəşr tərəfindən nəşr olunmuşdur. Məcmuəyə “Gənc futbolçular”, “Pambığım”, “Əziz məktəbim”, “Sünbülüm”, “Qərənfil”, “Tofiq haqqında ballada” və s. mahnılar daxildir.

Bəstəkarın bir-birinin ardınca çıxan digər məcmuələrini də göstərmək olar: “Uşaq mahnıları” (1972), “Uşaq pyesləri və ansambları” (1974), “Tumurcuq uşaq mahnıları məcmuəsi” (1974), “Tumurcuq-82” (1982), “Fortepiano variasiyaları” (1987), “Səslən, nəğməm” mahnı məcmuəsi (1988), “Mahnı çələngi” məcmuəsi (1996), “Piano üçün 24 pyes” (2009).

Qeyd etmək lazımdır ki, O.Zülfüqarov uşaqlar üçün yalnız mahnı və pyes məcmuələri yazmaqla kifayətlənməyib. 1963-cü ildə “Pişik və Sərçə” adlı birpərdəli uşaq opera-nağılını

(libretto – T.Elçin) ərsəyə gətirir. Əsər 1964-cü ildə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrının solistləri və orkestrinin ifasında (dirijor – Pamiz Mustafayev) respublika radiosunda səsləndirilir. 1965-ci ildə yenə də Teymur Elçinin librettosu əsasında uşaqlar üçün “Ulduz-qız” opera-baletini yazır ki, burada nağıl formasında uşaqların kosmosa uçmaq arzusunun bəhs edilir (əsər tamaşaya qoyulmayıb). 1972-cü ildə “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” xalq nağılı əsasında (libretto – Ramiz Heydər) eyniadlı uşaq operettası bəstələnir və bəstəkar nağıla yeni obrazlar – Dovşan, Tülkü, Çaqqal, Qarğa, Şiri daxil etməklə süjeti uşaqlar üçün daha cazibədar edir. Əsər rus dilinə “Озорные козлята” adı ilə tərcümə olunmuş və 1974-cü ildə tamaşaya qoyulmuşdur.

1972-ci ildə isə “Tumurcuq” teatrı yaranır. Bu teatr 2 yaşından başlayaraq böyük bir uşaq auditoriyasını əhatə etməyə qadir olan unikal bir teatra çevrilir. “Tumurcuq”un fəaliyyəti, iş metodları haqqında keçmiş SSRİ-n ən mötəbər mətbuat orqanlarında – “Правда”, “Комсомольская правда”, “Советская культура” qəzetlərində məqalələr, O.Zülfüqarovla müsahibələr dərc olunurdu. Bunun nəticəsidir ki, 1986-cı ildə SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının VI qurultayında onun sədri Tixon Xrennikov öz hesabat məruzəsində uşaqların musiqi-estetik tərbiyəsi sahəsində vəziyyətdən danışarkən uşaq teatrı yaratmış O.Zülfüqarovun fəaliyyətini xüsusi önə çəkmişdir [5]. O, nümunə kimi bu teatrın təcrübəsindən Estoniya və Ukraynada istifadə edildiyini qeyd etmiş və onun böyük əhəmiyyətini vurğulamışdır [2. 38].

“Tumurcuq” teatrının ənənələrini O.Zülfüqarovun 1983-cü ildə yaratdığı “Aysel” uşaq teatrı davam etdirmişdi. Bu teatr üçün də bəstəkar çoxlu sayda mahnılar bəstələmiş, 3 məcmuə (2004, 2007, 2019) dərc etdirmişdi. 1993-cü ildən ömrünün son dövrünə qədər Oqtay Zülfüqarov Dövlət Uşaq filarmoniyasının bədii rəhbəri kimi çalışmışdır. Görkəmli sənətkarın gənc nəslin yetişdirilməsində xidmətləri danılmazdır.

Ədəbiyyat

- 1.Bağirova T. Uşaq musiqi yaradıcılığı. Azərbaycan dövlət nəşr, Bakı, 2012, 170 s.
- 2.Əliyeva L. Maestro Oqtay Zülfüqarov. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 124 s.
- 3.Xəlilov V. Bəstəkar Oqtay Zülfüqarov. Bakı, Şur, 1997, 98 s.
- 4.Mahmudova (Həsənova) Ş. Bahar nəğmələri, 1999, 180 s.
- 5.Хренников Т. “Советская культура” qəzeti, 3 aprel, 1986.
- 6.Эфендиева И.М. Новое в азербайджанской песне (1958-1972), Баку, 1974, 54 с.

Saytoqrafiya:

www.musiqi-dunya.az

РОЛЬ ОКТАЯ ЗУЛЬФИГАРОВА В МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Мамедова Рашида Гамлет кызы

Резюме

Октай Зульфигаров один из знаменитых детских композиторов Азербайджана. Композитор больше 60-ти лет своей жизни посвятил написанию сочинений детских песен и развитию Азербайджанской культуры.

Октай Зульфигаров, проявляя детям огромную любовь и чуткое отношение написал образцы веселых песен, на которых воспитывалось несколько поколений детей. С данного аспекта его разнообразному творческому наследию деятельности принадлежит исключительно важное место в истории композиторского музыкального искусства. Начиная с детских песен, включая детские оперы, Октай Зульфигаров писал с большим воодушевлением и начал свою деятельность с малых коллективов. Он принимал непосредственное участие в создании детского театра, вкладывал все усилия в это полезное продолжительное дело, считая его для себя первостепенным.

Долгое время Октай Зулфигаров трудился на Азербайджанском телевидении. Он внес огромный вклад в искусство театра и кино.

ROLE OF OCTAY ZULFIGAROV IN THE MUSICAL EDUCATION OF CHILDREN

Mammadova Rashida Hamlet

Summary

Oktay Zulfugarov is known as one of the greatest children's composers of Azerbaijan. The composer has dedicated more than 60 years of his life to the writing of children's songs and the development of Azerbaijani culture.

Oktay Zulfugarov, who always treated children with great love and sensitivity, created cheerful and beautiful songs for them and grew up with these songs for many generations. In this sense, his multifaceted heritage has an axceptional place in the history of compositional music activity Azerbaijan.

Oktay Zulfugarov worked continuously, effectively and multifaceted, from singing to childrens opera, as well as from small groups to the creation of childrens theater, and until the end of his life he considered this field his main, first – class work.

Rəyçi: Məmmədova Qəsirə

Musiqi kafedrasının 26 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 07 saylı protokolu

Daxil olduğu tarixi 10 noyabr 2021-ci il

UOT -37.01

NATURADAN RƏSM DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİNƏ VERİLƏN ƏSAS TƏLƏBLƏR

Allahverdiyeva Raziyyə Qiyas qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: Məktəbdə naturadan rəsm təliminin şagirdlərin əqli bacarıqlarının inkişafına gətirib çıxardığını əsas götürərək məşğələlərdə uşaqlara əşyaların formalarını perspektiva, kölgələr nəzəriyyəsi, rəngləmə, anatomiya kimi elmi məlumatlar əsasında da düzgün təhlil etməyə alışdırmaq vacib məsələdir.

Naturadan rəsm uşaqlarda aydın ifadəli təsəvvür yaratmaqla onları yaddaşını inkişaf etdirir. Obrazlı yaddaşın insan həyatında rolu böyükdür. Lakin naturadan rəsm təsiri təkcə obrazlı yaddaşla məhdudlaşmır, o həm də digər yaddaş növlərinə təsir edir. Əşyalar haqqında aydın təsəvvür əsasında şagirdin obrazlı yaddaşı ilə yanaşı təxəyyülü də inkişaf edir.

Naturadan rəsm uşaqların estetik tərbiyəsində gözəl vasitə hesab olunur. Uşaqlar naturadan mənzərə, ağac, gül rəsm edərkən bu əşyaların xarakterik formasını öyrənməklə onlarda təbiətin gözəlliyinə, bolluğuna və əlvanlığına maraq hissi oyanır. Onlar tam və hissələrin nisbi mütənasibliyini görür, təbiət formalarında ritm və harmoniyanı tuturlar.

Naturadan rəsm məşğələləri də digər məşğələ növləri kimi tədris materialının məntiqi ardıcılığını gözləməklə, materialın həcmi, mövzunun məzmun dərinliyini və vaxtını nəzərə almaqla qurulur.

Naturadan rəsm məşğələləri ancaq şagirdlərə düzgün metodiki rəhbərlik etməklə lazım olan ümumtəhsil və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Açar sözlər: rəsm, naturadan rəsm, yaradıcılıq, bacarıq

Ключевые слова: рисование, живопись на природе, креативность, навык

Keywords: Painting, painting in nature, creativity, skill,

Təsviri incəsənət dərslərinin ən mühüm bölməsindən naturadan rəsm dərsləridir. Tədris proqramlarında naturadan rəsm dərslərinə müəyyən saatlar ayrılmışdır. Naturadan rəsm dərsləri şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən biridir. Digər bölmələr kimi naturadan rəsm dərslərinin səmərəliliyinin artırılması yollarından ən effektivsi biliklərin verilməsi zamanı şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü işə salmaq, ona istinad etməkdir. Əks halda, yəni şagirdlərə veriləcək biliklər hazır şəkildə verilsə, təfəkkür özünün müstəqillik, təşəbbüskarlıq kimi yaradıcı mənbələrindən məhrum olunur. Naturadan rəsm dərslərində şagirdin təfəkkürünü fəalaşdırmaqla onun yeni biliklərə müstəqil yiyələnməsinə şərait yaradan ənənəvi metodikalardan keyfiyyətə fərqlənən yeni interaktiv təlim üsulları idrak fəaliyyətinin təşkil və idarə olunması üsulları olub, müəllim tərəfindən idrakı problem - situasiyasının yaradılması, problem - situasiyanın həlli zamanı şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin həvəsləndirilməsi və şagird üçün maraqlı və yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsi və mənimsənilməsi ilə xarakterizə edilir.

Naturadan rəsm dərslərində fəal təlim bir sistem kimi təkcə interaktiv üsullardan istifadə edilməsini deyil, eyni zamanda yeni prinsiplərə uyğun olaraq təlim- tərbiyə prosesinin yeni tədris plan və proqramlarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi kimi məsələlərə yenidən baxılmasını nəzərdə tutur.

Təsviri incəsənət proqramlarında naturadan rəsm dərslərində keçirilən mövzulara diqqət yetirsək görürük ki, bu mövzular müxtəlif məzmun və məqsəd daşıyır. Fəal təlim tətbiq edilməsi ilə tədris olunan mövzular təhsil islahatının prinsiplərinə əsaslanan məqsəd və vəzifələri yerinə yetirməyə imkan yaradır.

- a) Müasir tələblərə cavab verən təlimin məzmununu yaratmağa
- b) Obyektiv və çevik qiymətləndirmə sistemi tətbiq etməyə
- v) Milli, demokratik sosial-psixoloji mühit yaratmağa

Məhz yuxarıda qeyd olunan yolla şagirdlərə öz fəaliyyətini təşkil etməyini və planlaşmağı öyrətmək, tədqiqat apara bilmək bacarıq və vərdislərini inkişaf etdirmək, onların təxəyyülünü, məntiqi və tənqidi təfəkkürünü, yaradıcı potensiallarını yüksəltmək daha asan və səmərəli olar.

Məlumdur ki böyüməkdə olan nəsil əsasən ümumtəhsil məktəblərində yetişir, formalaşır. Buna görə də məhz orta ümumtəhsil illərində şagirdlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafının təmin edilməsi və bu işdə daha çox rol oynayan estetik təsir vasitələrindən müntəzəm, sistemlə istifadə olunması qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

Müasir dövrdə böyüməkdə olan nəsli həyata elə hazırlamaq lazımdır ki, bu hazırlıq elmi-texniki tərəqqinin və müasir mədəni səviyyənin tələblərinə cavab versin, milli kökə qayıdışı təmin etsin. Odur ki, bütün ümumtəhsil fənləri kimi təsviri incəsənətin tədrisi də yeni tələblər üzərində qurulmalı, proqram və dəyişikliklər kökündən dəyişdirilməli, milli ruhda hazırlanmalıdır.

Şagirdlər naturadan rəsm edərkən canlı və cansız varlıqları öyrənməklə bərabər onların görmə qabiliyyətləri də inkişaf edir. Hafizələri möhkəmlənir. Bu məşğələlərdən aldıkları biliklər başqa fənlərin də təliminə kömək edir.

Naturadan rəsm çəkərkən şagird naturaya diqqətlə baxır, çalışır ki, onun xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd etsin, əşyanın quruluşunu dərk etsin. Naturavdan rəsm çəkərkən əşya haqqında anlayışlar daha da genişlənir və aydınlaşır. Çünki rəsm zamanı göz qarşısında olan əşyanın hissələri ölçülür, müqayisə olunur, təhlil edilir.

Başqa heç bir tədris fənni naturadan rəsm qədər uşaqların diqqətini əşyalara, onların quruluşunun təhlilinə cəlb edə bilmir.

Məktəbdə naturadan rəsm təliminin şagirdlərin əqli bacarıqlarının inkişafına gətirib çıxardığını əsas götürərək məşğələlərdə uşaqlara əşyaların formalarını perspektiva, kölgələr

nəzəriyyəsi, rəngləmə, anatomiya kimi elmi məlumatlar əsasında da düzgün təhlil etməyə alışdırmaq vacib məsələdir.

Uşaqlara əşyaların formalarına düzgün baxmağı və təhlil etməyi öyrətmək asandır. Onlar tez-tez naturanın kiçik hissələrinə özlərinin diqqətli münasibətləri ilə bizi heyran edərək əşyanın kiçik hissələrini xüsusi sevgi və səliqə ilə köçürürlər. Bu xüsusiyyət bizə imkan verir ki, çətinlik çəkmədən uşağın diqqətini əşyanın formasının qurulma xüsusiyyətinə yönəldək, onu düzgün görməyi, formasını dərk etməyi və təsvir etməyi öyrədək.

Naturadan rəsmi böyük əhəmiyyəti xüsusilə fəza təsəvvürünün inkişafında özünü göstərir. Bu sahədə perspektiv rəsmi rolu daha böyükdür. Perspektivanın elementar qaydaları ilə tanışlıq zamanı fəza təfəkkürünün mürəkkəbliyi ortaya çıxır. Kağız üzərində həcmli əşyaların üç ölçülü təsviri şagirdləri təfəkkürünü və təsəvvürünü inkişaf etdirməyə məcbur edir. Fiqurun bütün qrafik təsvirləri təsvir olunan əşyanın görmə yaddaşı əsasında dərk olunmasına əsaslanır. Rəsm çəkən əşyanın quruluşunu, hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, xarakterik formaları, fəzadakı vəziyyətini aydın təsəvvür etməlidir.

Naturadan rəsm uşaqlarda aydın ifadəli təsəvvür yaratmaqla onları yaddaşını inkişaf etdirir. Obrazlı yaddaşın insan həyatında rolu böyükdür. Lakin naturadan rəsmi təsiri təkcə obrazlı yaddaşa məhdudlaşmır, o həm də digər yaddaş növlərinə təsir edir. Əşyalar haqqında aydın təsəvvür əsasında şagirdin obrazlı yaddaşı ilə yanaşı təxəyyülü də inkişaf edir.

Ümumtəhsil məktəblərində naturadan rəsmdə əşyalar təkcə işıq-kölgə vasitəsilə karandaşla təsvir etdirilmir. Həmçinin rəngkarlıq elementlərindən də istifadə edilir.

Rəngkarlığın təlimi qarşısında naturadan ayrı-ayrı əşyaların, sadə natürmortların, interyer və mənzərələrin təsviri vəzifəsi durur. Şagirdlər rəngkarlıq elementləri ilə tanış olaraq karandaşla, sulu boyalarla, quşla işləməyin texniki fəndlərinə yiyələnirlər. Birinci sinifdə şagirdlər rəng qarışıqlarından istifadə etmədən sulu boya ilə təbiət əşyalarını (yarpaq, həşərat və s.) rəsm edirlər. Üçüncü sinifdə isə onlar naturaya uyğun gələn rəngləri qarışdırmaq yolu ilə almağı öyrənir və rəng çalarları ilə tanış olurlar.

Naturadan rəsm uşaqların estetik tərbiyəsində gözəl vasitə hesab olunur. Uşaqlar naturadan mənzərə, ağac, gül rəsm edərkən bu əşyaların xarakterik formasını öyrənməklə onlarda təbiətin gözəlliyinə, bolluğuna və əlvanlığına maraq hissi oyanır. Onlar tam və hissələrin nisbi mütənasibliyini görür, təbiət formalarında ritm və harmoniyanı tuturlar.

Naturadan rəsm məşğələləri də digər məşğələ növləri kimi tədris materialının məntiqi ardıcılığını gözləməklə, materialın həcmi, mövzunun məzmun dərinliyini və vaxtını nəzərə almaqla qurulur.

Naturadan rəsm məşğələləri ancaq şagirdlərə düzgün metodiki rəhbərlik etməklə lazım olan ümumtəhsil və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Məktəbdə naturadan rəsmdən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqların təsviri fəaliyyəti məktəb şəraitində artıq birinci sinifdən başlayaraq oyun fəaliyyəti olmaqdan çıxır və tədris fəaliyyətinə çevrilir. Odur ki, birinci sinifdən başlayaraq uşaqları realist rəsmi əsasları ilə tanış etmək, sadələşdirmə və primitiv vərdislərdən uzaqlaşdırmaq lazımdır.

Unutmaq olmaz ki, naturadan rəsm məşğələsindən söhbət gedirsə natura qurulmalıdır. Əyani vəsait üzərində mövzunun işlənmə ardıcılığı izah edildikdən sonra isə əyani vəsait götürülməlidir. Əks təqdirdə şagirdlər naturaya baxmadan əyani vəsaiti köçürməklə məşğul olacaqlar. Bu isə yol verilməzdir. Çünki şagirdlərin naturaya baxış istiqamətləri eyni deyildir. Onlar qurulmuş naturaya müxtəlif tərəflərdən baxırlar. Odur ki, rəsmləri də eyni ola bilməz, hətta bəzi hallarda müxtəlif siniflərdə eyni səviyyəli əyani vəsaitlərdən istifadə edilməsinə də rast gəlirik. Bu vaxt da şagirdlərin yaş səviyyəsi, bilik, bacarıq və vərdisləri gözlənilir.

Naturadan rəsmlər işləndikdən sonra onların müqayisəli təhlili və natura ilə uyğunluğunun yoxlanılması da mühüm şərtlərdəndir. Belə olduqda şagirdlər öz səhvlərini şüurlu şəkildə dərk edir və aradan qaldırmağa çalışırlar. Təhlilə bütün sinfi cəlb etmək, mənfə

və müsbət cəhətləri şagirdlərin özlərinə dedirtmək lazımdır. Bu həm də şagirdlərin diqqətini naturaya yönəldir, fəallığını təmin edir.

Ədəbiyyat

- R. Əfəndi “Azərbaycan incəsənəti ” Bakı -2007
L. Veysova. “Fəal interaktiv təlim ” . Müəllimlər üçün vəsait Bakı – 2007
Təsviri incəsənət proqramı I - IX siniflər üçün Bakı – 2006
C.Novruzova “Azərbaycan heykəltəraşlığı" Bakı -1973
S. Ağayev “İbtidai siniflərdə təsviri sənətin tədrisi metodikası ”Bakı – 2001
R. Əfəndi “ Azərbaycan xalq sənəti” Bakı – 1984
K.Kərimov “Azərbaycan miniatürləri” Bakı – 1980
Ə.Verdiyev “Dəzgah rəngkarlığı” Bakı – 1988

ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ РИСОВАНИЯ С НАТУРЫ

Аллахвердиева Разия Гияс кызы

Резюме

Важно научить детей анализировать формы предметов в классе на основе научной информации, такой как перспектива, теория теней, окраска, анатомия, исходя из того факта, что рисование на природе приводит к развитию умственных способностей учащихся.

Рисование с натуры развивает детскую память, создавая четкий и выразительный образ. Роль образной памяти в жизни человека велика. Однако влияние живописи на природу не ограничивается образной памятью, оно влияет и на другие типы памяти. На основе четкого представления о вещах развивается воображение школьника и образная память.

Рисование с натуры - прекрасный инструмент в эстетическом воспитании детей. Когда дети рисуют пейзажи, деревья и цветы с натуры, они узнают о характерной форме этих предметов и пробуждают у них интерес к красоте, изобилию и разнообразию природы. Они видят полные пропорции целого и частей и занимают ритм и гармонию в формах природы.

Уроки рисования на природе, как и другие виды занятий, организуются с учетом логической последовательности учебного материала с учетом объема материала, глубины и хронометража содержания темы.

Уроки рисования на природе могут иметь общеобразовательную и педагогическую ценность, необходимую учащимся, только в том случае, если они руководствуются правильной методикой.

BASIC REQUIREMENTS FOR ORGANIZING DRAWING LESSONS FROM NATURE

Allahverdiyeva Raziya Giyas kzy

Summary

It is important to teach children to analyze the shapes of objects in the classroom based on scientific information such as perspective, shadow theory, coloring, anatomy, based on the fact that drawing in nature leads to the development of students' mental abilities.

Drawing from life develops children's memory, creating a clear and expressive image. The role of figurative memory in human life is great. However, the influence of painting on nature is not limited to figurative memory, it also affects other types of memory. On the basis of a clear idea of things, the student's imagination and figurative memory develops.

Drawing from nature is an excellent tool in the aesthetic education of children. When children paint landscapes, trees and flowers from nature, they learn about the characteristic shape of these objects and awaken their interest in the beauty, abundance and diversity of nature. They see the full proportions of the whole and the parts and occupy rhythm and harmony in the forms of nature.

Drawing lessons in nature, like other types of classes, are organized taking into account the logical sequence of the educational material, taking into account the volume of the material, the depth and timing of the topic content.

Drawing lessons in nature can have the educational and pedagogical value that students need only if they are guided by the correct methodology.

Rəyçi: Əbülfəz Əliyev

Təsviri incəsənət kafedrasının 26 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 20 dekabr 2021-ci il

UOT -37.01.

MƏNZƏRƏNİN AKVAREL ÜSULU İLƏ İŞLƏNMƏSİ

p.ü.f.d., dosent Hüseynov Akif Əlirza

SSRİ Rəssamlar İttifaqının üzvü

Gəncə Dövlət Universiteti

elnara.rasulova70@gmail.com

Xülasə: *Məqsədimiz, ali məktəblərdə akvarel rəngkarlığının təsvir edilməsi qaydalarını tələbələrə öyrətməkdən ibarətdir. Əsas məqsəd tələbələrin bilik və bacarıqlarını yüksəltməyə yönəltməkdir.*

Akvarel rəngkarlığı – təsviri incəsənət müəlliminin hazırlanması sistemində mühüm tədris fənnidir. Başqa fənlərlə yanaşı rəngkarlığın öyrənilməsi orta məktəb üçün ixtisaslı kadrlar hazırlanmasına kömək edir.

Açar sözlər: Akvarel-sulu boya, kolorit rəng uyğunluğu, janr-növ, planşet-taxta lövhə

Ключевые слова: Акварель-Акварель, подбор цветов, жанр-тип, планшет-деревянная доска

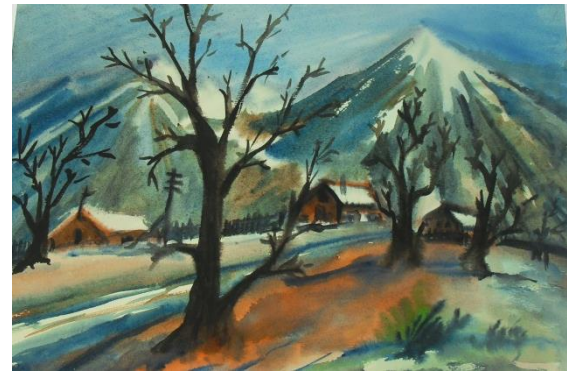
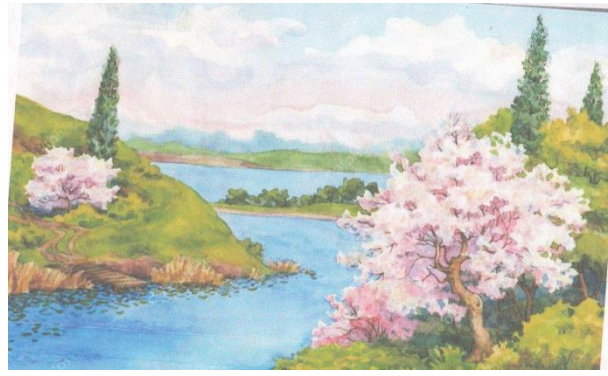
Keywords: Watercolor-Watercolor, color matching, genre-type, tablet -wooden board

İnsan həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, bu sənətin nümunələrinə o cümlədən mənzərə və əsərlərinə təsadüf etməsin. Doğrudan da təsviri sənət bizi hər yerdə əhatə edir.

Sənət əsəri ilhamlı təxəyyülün sonsuz axtarıqların, ürək çırpıntılarının nəticəsidir. Bunun nəticəsində təsviri incəsənətin klassik nümunələri insan təbiətinə tükənməz vüsət ehtirasla, incə və təsirli ifadə qüvvəsi ilə yol tapır.

İnsanın hisləri estetik tələblərə müxtəlif olduğu kimi, bu hislərə qida verən incəsənətin növləri də müxtəlifdir. Hər bir sənət növünün özünəməxsus spesifik ifadə forması obrazları sistemi vardır.

Mənzərə janrını – tez – tez məişət, batal və tarixi janrlarla bir vacib əlavə kimi baxılır, amma hər halda mənzərə janrı bir müstəqil təsviri incəsənət növü kimi öz yerini möhkəm saxlayır. Mənzərə janrının özəl xüsusiyyəti ondadır ki, sadə və sırası vətəndaşa daha da yaxındır, amma bəzən insan özü mənzərədə təsvir olunmur, əksəriyyət işlərdə sadəcə təbiət flora və fauna təsvir edilir.



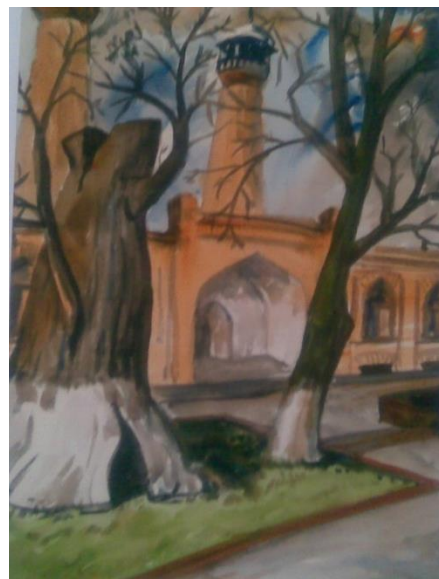
Bu janr insanın təbiətə münasibətini qabarıq şəkildə diqqətə çatdırır, çünki insan tərəfindən dərk olunan, qavranılan onun qəlbində lirik, qəmgin yaxud nikbin hisslər oyadan təbiətdir. Sanki təbiəti elə yaratmışdır ki, sanki təbiət bir rəssamın fırçasından çıxmış tablodur. İnsan təbiəti seyr edərkən ecazkar duyğular yaşayır.

Yaradıcı insan bu mənzərə qarşısında təsirsiz qala bilməz. Rəssam təbiətin gözəlliklərini havanı, rəngləri verərkən şəxsi hiss və duyğularını əks etdirir.

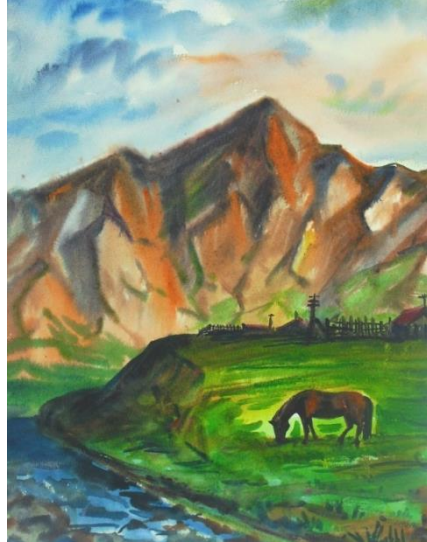
Təbiətin canlı surətləri vasitəsilə rəssam əvəz olunmaz əsərlər yaradır.



Mənzərə əsərləri mövzu etibarı ilə müxtəlif olur, məsələn: təbiətin müxtəlif guşələrinin - dağ, dərə, çay, meşə, çəmən səhra ə s. təsviri və ya təbiət hadisələrinin - tufan, ildırım yağış, qar və s. təsviri, eləcə də şəhər və ya sənaye mənzərələrinin təsviri. Bu bölgünü bu siyahını bəlkə uzatmaq da olar. Yəqin bunu da bilmək lazımdır ki, dəniz mənzərəsinə həsr olunmuş əsərlərə "marina" onları çəkən rəssamlara isə "marinist" deyirlər. Əslən türk olan rus rəssamı İ.A.Ayvazoskiy (1817 - 1900) onun möhtəşəm şah əsəri sayılan "9 -cu val" dənizdə batan gəminin sağ qalan bir neçə heyətinin fəryadını canlandırır və bu əsər dünya təsviri incəsənətinə böyük təsir göstərmişdir. Yenə də mənzərə janrının böyük Rus ustaları A.K.Savrasov., İ.V.Levitan., A.Şişkin., V.D.Polenov.



Mənzərə janrı Azərbaycan rəngkarlığının aparıcı janrlarından biridir. Azərbaycan təsviri incəsənətində bu janrın kökləri ta qədim zamanlara dayanır ancaq Sovet dövründə yeni reallıqların, yepi ictimai növ və münasibətlərin ən effektiv forması kimi inkişaf etməyə başlayır.



Azərbaycanın ilk mənzərə ustalarından Bəhrüz Kəngərli yaradıcılığında bir çox akvarel və yağlı boya ilə işlənmiş mənzərələri mənzərə janrında mühüm yer tutur.

Azərbaycanın rəssamlarının yaradıcılığında mənzərə janrı əsasən 1950 –ci illərin sonlarından başlayaraq B.Mirzəzadə, M.Abdullayev., A.Cəfərov., N.Abdürrəhmanov., Q.Seyfullayev., T.Qafarov., H.Əliyev dahi ustadımız Səttar Bəhlulzadə., V.Səmədova., T.Salahov və s. bu gündə davam etdirilər.



Rəssam – müəllim mənzərə haqqında adi təsvirlərə üstün gəlməyi öyrənməli, onu əhatə edən mühitdə görə bilmək bacarığını inkişaf etdirməli, təbiətə (indi danışdığımız halda mənzərəyə) harmonik, bütöv, vəhdətdə olan qrupu kimi baxmağı bacarmalıdır.

Tədris proqramında mənzərənin akvarel üsulu ilə işlənməsinin xüsusi yeri vardır və bu mövzu üçün lazımi saatlar ayrılmışdır. (latınca “akvarel” – “su” ilə qarışdırılan rəng deməkdir).

Mənzərənin akvarel ilə işləmək üçün bir çox texniki üsullardan istifadə etmək olar. Akvarellə mənzərnə işləməkdən qabaq təbiəti çoxlu müşahidə etmək və sonar lazımi qədər nabroska və eskizlər etmək lazımdır.

Mənzərənin akvarel ilə işləmək üçün ilkin vaxtlarda, çox da böyük olmayan formatdan başlamaq lazımdır. Məsələn: A3 format kağız kifayətdir. Əgər bu formatda iş lazımi dərəcədə alınarsa sonra A2, A1- formatlarda işləmək olar.

Mənzərə işləmək üçün bizə əsas akvarel rəngləri, fırçalar, su bankası və palitra kifayətdir. Ən əsası bir üzü nahamar kağız olması vacibdir. Ona görə ki, sığallı kağızda rəng axır və işləmək çətindir.

Akvarellə işləyərkən tam diqqətli olmaq lazımdır. Düzdür akvarellə işləmək çətindir, lakin akvarel maraqlı və cəlb edicidir. Akvarelin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun

vasitəsi ilə kağız üzərində rəngin təmizliyini, şəffaflığını və parlaqlığını ifadə etmək mümkündür.

Rəssam günəşli havanı işləyərkən təbiətin rənglərinə və reflekslərə diqqət yetirməlidir. Parlaq günəşli günlərdə təbiətdə olan dağlar, çaylar, ağaclar və çəmənliklərin işıqlanmış səthlərin rəngləri və rəngi açıqlaşır. Bu zaman kölgələr reflekslərlə zəngin olur. Mənzərənin rəngindən asılı olaraq refleksləri isti və soyuq ola bilər. Rəngkarlıq əsərinin bütün rəng düzümünün ümumi xarakteristikasına rəng həllinin bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə “kolorit” – deyilir.



İlk növbədə kağızı planşet üzərinə PVA kley vasitəsi ilə möhkəm çəkirik. “PLanşet” – kağızı yapışdırmaq üçün xüsusi taxta parçasıdır. Kağız – büzülməsin deyə ona görə, planşetə çəkilir. Mənzərənin rəsmini kontur xətlər ilə çəkirik və sonar planşeti 30^0 , 40^0 – dərəcədə arxası üstə söykəyirik. İşə başlamazdan əvvəl hər bir akvarel rəngləri üzərinə bir damcı su əlavə edirik. Ona görə ki, rənglərdə yumşaqlıq əmələ gəlsin, iş zamanı bu çox vacibdir.

Akvarel ilə işləməyin bir çox üsulları var, lakin bizə lazım olan əsas üsullardan biri quru kağız üzərində işləməkdir. Yəni kağızın yuxarı və sol tərəf hissədən başlayaraq mənzərənin hava hissəsini rəngləməyə başlayırıq. Yastı enli fırçanı rənglə birlikdə kağızın solundan – sağa doğru çəkirik.

Hər bir yaxmadan sonra aşağıdan həmin vəziyyətdə yaxmaları çəkirik. Yaxmalar növbə ilə çəkdikcə rənglər bir - birinə ardıcıl olaraq keçid forması alır. Bu belə bir neçə dəfə təkrar olunur. Sonra yumru kiçik fırça ilə üfüqi xəttini təyin edirik. Beləliklə, mənzərənin qurulmuş kompozisiyasını açıq və tünd hissələrini rənglə işləyib tamamlayırıq. Sonra mənzərəni nəmli üsulla işləyirik. Bu üsulunda öz maraqlı çətinlikləri vardır.

Yenə də planşetə çəkilmiş kağızı isladırıq və sonra rəngi fırça ilə bir az qatı götürürük və işi bir başa davam etdiririk. Bunlardan başqa akvarellə işləməyin bir çox üsulları var və biz onlar haqqında növbəti işlərimizdə danışacağıq.

Baş a çatmış akvarel işlərini pasportuya qoyurlar. Pasportu əsəri haşiyəyə alır, fon yaradır, tamaşaçının diqqətini nümayiş etdirilən işə cəlb edir.

Əksər hallarda pasportu üçün ağ qalın kağızdan və ya ağ kartondan və bəzən də ton verilmiş kağızdan istifadə edirlər. Pasportunu belə hazırlayırlar: kağız və kartonda ölçüsü əsərdən bir qədər kiçik olan dördbucaqlı kəsib çıxadırlar. Pasportunun zolaqlarının oxşarlıq metodu ilə müəyyənləşdirilir. Rəsmnin ölçüləri nə qədər kiçik olsa, pasportu o qədər böyük olmalıdır.

Pasportu kəsilmiş hissə rəsmlə uzlaşdırılır, onlar bir yerdə üzü üstə çevrilir, sonar işə rəsm pasportuya dörd tərəfdən lekoplastr vasitəsi ilə yapışdırılır. Sonra rəsm şüşə ilə birlikdə haşiyəli ramkaya geyindirilir. Tamamlanmış hazır iş asılqan vasitəsi ilə divardan asılır.

Təbiidir ki, mənzərə tapşırıqlarını akvarel üslubi ilə işləməyi tam əldə etdikdən və müəyyən vərdişlər əldə etdikdən sonar, mənzərənin yağlı boya ilə çəkmək zərurəti meydana

çıxır.



Akvarel işlərinin tərtibatı.

Apardığımız məşğələlər və akvarel üslubi ilə mənzərə işlərinin təhlili bizim belə bir nəticəyə gəlməyimizə imkan verir ki, tələbələrin, akvarel üslubi üçün materialların xassələrini, mənzərənin işlənməsi zamanı rəng duyumlarını və imkanlarını bilməsi tədris işlərinin keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edir və bədii ustalığın əsaslarının formalaşması üçün şərait yaradır.

Əsas məqsədimiz ali məktəblərdə mənzərə tapşırıqlarının akvarellə təsvir edilməsini tələbələrə öyrətməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

Əli Verdiyev. “Dəzgah rəngkarlığı” Dərslik. 71 səh. Bakı. 1988

Г.Б.Бедя. «Живопись искусство» Москва. 1971

Р.Əfəndiyev. “Mikayıl Abdullayev” Bakı. 1958

Е.В.Шорохов. Основы композиции. «Просвещение» 1979

РАБОТА ПЕЙЗАЖА СПОСОБОМ АКВАРЕЛЯ

Гусейнов Акиф Алирза

Резюме

Наша цель - научить способом, правилам рисования акварелью. Основная цель заключается в расширении знаний и навыков студентов.

LANDSCAPE WORK BY AQUARIUS METHOD

Huseynov Akif Alirza

Summary

Our goal is to teach students to draw watercolors in high school. The main goal is to expand the knowledge and skills of students.

Rəyçi: dos. Məmmədov Mərdan

Təsviri incəsənət kafedrasının 26 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 20 dekabr 2021-ci il

TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ MƏNZƏRƏ TƏSVİRLƏRİNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədov Faiq Şaiq oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə verilən mənzərə təsviri sənətin elə əsərlərinə deyilir ki, orada təbiətin təsviri başlıca yer tutur. Əgər mənzərəyə insan və ya heyvan fiquru daxil edilibsə, bu yalnız təbiətin canlandırılmasına xidmət edir. Burada mənzərə təsvirlərinin təlim və metodları göstərilmişdir. Bütün bu metod və təlimlər yeni işə başlayan rəssamlar üçün çox vacibdir və bu onlara xeyir gətirə bilər.*

Açar sözlər: mənzərə, rəng, təbiət, obraz, fəza

Key words: landscape, colour, nature, image, space

Ключевые слова: пейзаж, цвет, природа, образ, пространство

Təbiət obrazlarının təsvirləri xüsusiyyətləri də bir çox özünəməxsusluqları olsa da əlbəttə, təsviri sənətin bütün sahələrinə xas olan xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Təbiət obrazları ayrıca verilməklə yanaşı bir çox hallarda insan, heyvan və s. fiqurları təsvir olunan zaman arxa plan – “mənzərə fonu” rolunu da oynayır. Lakin sözün əsl mənasında mənzərə təsviri sənətin elə əsərlərinə deyilir ki, orada təbiətin təsviri başlıca yer tutur. Əgər mənzərəyə insan və ya heyvan fiquru daxil edilibsə, bu yalnız təbiətin canlandırılmasına xidmət edir.

Pedaqoji prosesdə mənzərə (peyzaj) təsvirləri ilə tanışlıq tədris ili boyu işlənmiş əvvəlki tapşırıqlardan (natürmortlardan, ornamentlərdən və s.) özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. Belə ki, artıq mənzərə təsvirlərində rəng həlli lokal (yerli) rənglərə əsaslanır. Ona görə də rənglərin dərkedilmə, başadüşülmə və mənzərənin rəng həlli prosesi lokal rənglərin müşahidəsini tələb edir. Lokal rənglərin başadüşülməsi artıq əhəmiyyətli nailiyyət sayılır. Rənglərin dərkedilmə və başadüşülmə prosesinin növbəti inkişafı fəza ortamında lokal rənglərin müşahidəsidir.

Qeyd etdiyimiz kimi mənzərə lokal rənglərdən düzgün istifadəni və onların təsvirdə baxılmasını tələb edir. Burada birinci növbədə rənglərin parlaqlılıq dərəcəsinə görə dərkedilməsi, mövcud fəza şəraitində (məsafə, işıqlanma, vəziyyət və s.) rənglərin ümumiləşdirilməsi, əşyaların fiziki əlamətlərinin təsvir olunması prosesi deyil, ümumi obrazlarının (texnikadan asılı olaraq) təsviri tapşırığı qarşıya məqsəd qoyulur. Nəhayət o tələb edir ki, təsviri və texniki vasitələrdən səmərəli istifadə etməklə düzgün mənzərə obrazı yaradılsın.

Mənzərə seçmək – deməli təbiətin gözümüz önündəki müəyyən panoramasını: hansı ki, öz əşyalar tərkibinə, fiziki məzmununa, xarakterinə, koloritinə, plastik keyfiyyətlərinə görə bütöv kompozisiya təşkil edən, eyni hava şəraitini, günün-ilin eyni vaxtını və s. əks etdirən təbiətin bir anını seçməkdir.

Mənzərə çəkməyə yeni başlayanlar üçün çox da mürəkkəb görüntü seçmək lazım deyil – elə görüntü seçmək lazımdır ki, sadə və ciddi baxılsın. Bu həyətin bir sahəsi, tarixi bir binanın görüntüsü, gölün və çayın sahili və s. ola bilər.

Mənzərə işləməzdən əvvəl onun ayrı-ayrı detallarını karandaşla rəsm etməyi öyrənmək lazımdır. Mənzərənin təsirliliyi və ifadəliliyi rəssamın mənzərənin ayrı-ayrı elementlərini, obyektlərini və detallarını: ağacları, buludları, dağları, çoxplanlı relyefi rəsm etmə bacarığından çox asılıdır. Bu cür bacarıqlar olmadan mənzərəyə daxil olan ağaclar eyni formada, təbiət, buludlar, meşə və s. cansız, az ifadəli alınacaqdır. Odur ki, mənzərə təsviri təbiətin ciddi öyrənilməsini tələb edir.

Hər bir ağac növü ayrı-ayrılıqda müəyyən quruluşa malikdir. Məsələn, bütün qovaq ağaclarının quruluşu eyni olsa da palıd, cökə, şam və s. ağacların quruluşundan tamamilə

fərqlidir. Həmçinin eyni ağac növləri içərisində də tamamilə eyni quruluşa malik ağacları tapmaq mümkün deyildir.

Ağaclar arasındakı fərq təkcə onların formasında və yarpaqlarının quruluşunda deyil, həmçinin gövdələrinin quruluşunda, budaqlarının formasında və nisbətlərində də mövcuddur. Bir qrup ağaclarda budaqlar gövdəylə sakit, tədricən, digər qrup ağaclarda isə kəskin, bucaq şəkilli birləşməyə malikdir. Ağacın növündən asılı olaraq budaqlar özünəməxsus şəkildə inkişaf edir. Mənzərə təsvirlərində bütün bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır ki, mənzərəyə daxil edilən müxtəlif növ ağaclar düzgün işlənsin.

İşlənəcək mənzərəni seçərkən onun etüddə necə görünəcəyini nəzərə almaq lazımdır. Rəsmi çəkildiyi kağızda və ya kətanda mənzərəni təşkil edən elementlərin (ağacların, dağların, çayın, gölün, səmanın və s.) yerləşdirilməsini təsəvvürdə canlandırmaq lazımdır. Təbiətin kiçik bir sahəsinin məharətlə seçilərək düzgün təsvir olunması gözəl bir mənzərə təsvirini gözlərimiz önündə canlandırma bilər.

Mənzərənin təsviri zamanı baxış nöqtəsinin düzgün seçilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Yaxına getməklə və ya uzaqlaşmaqla eyni bir nöqtə seçilməlidir ki, təsvir olunan yerin xarakteri, quruluşu, gözəlliyi tam aydınlığı ilə görünsün. Beləliklə, məsələn geri çəkməklə biz əşyaları kiçilmiş, onların üzərindəki səmanı isə daha böyük görürük; qabağa gətdikcə isə bunun əksinə. Əgər nəzərə alsaq ki, etüd zamanı mənzərə şəkil müstəvisinin kənarları ilə məhdudlaşır, onda aydın olur ki, səma, təbiət və əşyalar arasında lazımi əlaqəni düzgün tapmaq necə vacib məsələdir.

Mənzərəyə tamaşa edərkən onun perspektiv obrazı haqqında da aydın təsəvvür olmalıdır. Perspektiv məsələlərə düzgün əməl edilməzsə mənzərənin təsvirində istənilən effekt əldə edilə bilməz. Perspektiva və əşyaların nisbətləri kompozisiyanın əsas faktorlarındanır.

Mənzərə rəsmi xətti və fəza perspektivaları haqqında əsaslı biliklər tələb edir. Mənzərə təsvirində bu iki perspektiva növü bir-birini tamamlayır. Yalnız xətti perspektivaya düzgün əməl olunması təsvirin düzgün (savadlı) işlənməsini təmin etmir. Bütün əşyalar bizdən uzaqlaşdıqca təkcə kiçik görünmələr, həm də fəza ortamında sanki əriyib gedirlər. Yaxında olan əşyalar isə daha dəqiq görünürlər. Belə ki, yaxınlıqda olan əşyalara (ağacları, kollara, bitkilərə, daşlara və s.) baxdıqda biz onların nəinki siluetlərini, hətta ən xırda detallarını ayırd edirik. Uzaqlaşdıqca isə xırda detallar az hiss olunur. Ona görə də bizə yaxın olan əşyaları dəqiq, aydın, güclü işıq-kölgə ilə, ayrı-ayrı detalları nəzərə çatdıraraq rəsm etməliyik. Uzaqda olanları isə daha az dəqiqliklə, sanki tüstü arxasında imiş kimi rəsm etməliyik. Fəza perspektivası nəzərə alınmadan çəkilən rəsm yastı görünür.

Mənzərənin hüdudlarını naturada asan müəyyənləşdirmək və baxış nöqtəsinə düzgün təyin etmək üçün videoaxtarışlardan istifadə etmək olar.

Eyni mənzərə hava şəraitinin vəziyyətindən, işıqlanma dərəcəsiindən, günün vaxtından və digər məsələlərdən asılı olaraq başqa cür görünə bilər. Mənzərə işlənərkən bunlar nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Təsvir prosesinə yeni başlayanlar adətən unudurlar ki, eyni əşyalar qeyd etdiyiniz məsələlərdən asılı olaraq həmişə eyni cür görünmələr. Bu isə onların müəyyən səhvlər buraxmalarına səbəb olur. Bu cür səhvlər rəngləmə prosesində özünü göstərir. Əşyaların rəngləri onların işıqlanma dərəcəsiindən, hansı fəza vəziyyətində olmasından və s. faktorlardan asılı olar.

Səmanın, otların, torpağın, ağacların, daşların və başqa əşyaların rəngləri onların necə işıqlanmasından, günəş şüalarının necə düşməsiindən, onlara kölgə düşüb-düşməməsiindən və s. məsələlərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, günəş batma vaxtı səhər tezdənə və gündüzə nisbətən onun rəngi daha qırmızı olur. Bu kimi məsələləri təsvir etmə işinə yeni başlayanlara mütləq xatırlatmaq lazımdır.

Mənzərə təsvirində işıq-kölgənin verilməsi mühüm rol oynayır. Qeyd etdiyimiz kimi günün müxtəlif vaxtlarında (səhər, günorta, axşam, gecə) işıqlanma dərəcəsindən asılı olaraq mənzərə haqqında təsəvvür dəyişir. Əgər səhər və axşam çəkilmiş mənzərələri müqayisə etsək fərqləri aydın görünür. Səhər çəkilmiş mənzərədə konturlar duman içərisində kimi görünür. Odur ki, səhər mənzərə çəkərkən ön plandakı əşyaların konturlarını yüngül, arxa plandakı əşyaların konturlarını zəif çəkmək lazımdır. Axşam isə əksinə, səmanın fonunda bütün əşyalar siluet şəklində aydın seçilir, kölgələr tündləşir. Yağışlı, çiskinli günlərdə yer və üzərindəki əşyalar səmadan tünd olur. Günəşli günlərdə isə bütün yer və bitkilər səmadan tünd olsalar da, birbaşa işıq düşən əşyalar səmadan açıq (ışıqlı) rənglərdə olurlar. Işıq-kölgə təzadları günəşli və buludlu gündə, səhər və günorta, axşam və ayılı gecədə fərqli olur.

Mənzərə təsviri çəkərkən suda (çayda, göldə, dənizdə, okeanda və s.) əşyaların təsvirlərinin verilməsi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Suda əşyaların işıqlı yerləri adətən tünd, kölgələri isə işıqlı görünür. əşyaların xətlərinin dəqiqliyi azalır.

Su təlatümlü olanda o səmanı müxtəlif hissələrlə əks etdirir – zenitdə, rəsm çəkən adamın arxasında və s. Ona görə də suyun səthi onun üzərindəki səmadan açıq rəngdə olur. Işıqlanmanın incəliklərini dəqiqliklə verməyi öyrənmək və mənzərənin vəziyyətini əhatə etməyi bacarmaq üçün təbiəti hər gün rəsm etmək lazımdır.

Çətin mənzərələri çəkməzdən əvvəl onun ayrı-ayrı hissələrini, ən sadə süjetlərini çəkməyi öyrənmək lazımdır. Məsələn, ağacın köklə birləşən gövdəsini, bir daşı və ya bir qrup daşları, ağacların ayrı-ayrı budaqlarını və s. Müxtəlif (tək-tək) ağacların rəsmlərinin çəkilməsinə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Buludlar toplusunun qısa müddətli rəsmlərini (zarisovkalarını) çəkmək faydalıdır. Naturadan mənzərə və ya onun elementlərini çəkmə prosesinin xüsusi bir qaydası yoxdur. Mənzərə təsvirlərinə yanaşma naturadan hər hansı bir əşyanı təsvir etməklə eynidir. Belə ki, ayrı-ayrı əşyaların və ya natüdmortun çəkilməsi zamanı əvvəlcə ümumi formanı, onun nisbətələrini, quruluşunu müəyyən edərək konstruktiv rəsmini, sonra isə tədricən işıq-kölgə qaydalarına əməl edərək detallarını işləmək mənzərə təsvirində də eyni olaraq qalır.

Bütün mənzərələri iki qrupa, iki kateqoriyaya bölmək olar:

Formaca, xaraktercə maraqlı quruluşa və məzmunu malik əşyalardan ibarət mənzərələr. Belə mənzərələrdəki bütün əşyalar xüsusi xarakterə malik olurlar, ilin bütün vaxtlarında və istənilən hava şəraitində maraq doğururlar. Bu cür mənzərələri naturadan işləmək daha məqsədəuyğundur.

İşıqlanmasına və vəziyyətinə görə maraqlı təbiət mənzərələri. O istənilən mənzərə ola bilər. Mənzərəni təşkil edən elementlərə çoxmərtəbəli binalar, tikililər, bitkilər aləmi və s. daxil ola bilər. Belə mənzərələri işləyərkən işığın təsirindən asılı olaraq kölgələr tez dəyişdiyinə görə onların arzuolunan vəziyyətini tutub qısa müddət ərzində naturadan müşahidə edib yadda saxlamaqla sonradan yaddaşa əsaslanaraq işləmək məqsədəuyğundur. Çünki, onların lazımi effekti qısamüddətli olur.

İstənilən mənzərənin işlənmə metodunu seçərkən qeyd olunan bu xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Mənzərənin seçilib işlənməsi zamanı rəsmedənin zövqü və bədii hissiyatı orada əksini tapır ki, bu da çox vacib keyfiyyətlərdir.

Xarakterinə görə mənzərələri təxmini olaraq çoxplanlı açıq dərin fəzalı və azplanlı qapalı fəzalı olmaqla iki yerə bölmək olar.

Mənzərənin işlənməsində birinci planın seçilməsi xüsusi rol oynayır. Bütün hallarda birinci plan istər işıqlılığına, istər rəng effektinə, istər əşyaların həcminə və s. görə digər planlardan seçilir. Bütün bu hallar mənzərənin kompozisiya xarakterini və önəməxsus formasını müəyyənləşdirir.

Mənzərə üzərində işi birçə etüdlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bunun üçün təbiəti dəfələrlə müşahidə edib müxtəlif saatlarda, müxtəlif hava şəraitlərində etüdlər etmək lazımdır. Öz-özlüyündə təbiət həddindən çox müxtəlifliyə, rəngarəngliyə və quruluşa malikdir.

Təbiətdə mövcud olan ağaclar, kollar, daşlar və digər bitki örtüyü hava şəraitinə və işıqlanma dərəcəsinə, günün, ilin vaxtına görə müxtəlif rəng tonlarında və çalarlarında ola bilirlər. Hətta eyni rəngli bitkilər günün altında və ya kölgədə inkişaf etməsindən asılı olaraq eyni rəngin müxtəlif tonlarında və çalarlarında olurlar. Rəsm etmə zamanı bu xüsusiyyətin nəzərə alınaraq düzgün həllini tapması mənzərənin taleyində xüsusi rol oynayır.

Ədəbiyyat

Е.В.Шорохов. «Основы композиции», Москва, 1970, 304 страница.

Əli Verdiyev «Dəzgah rəngkarlığı», Bakı, 1988, 72 səhifə.

Г.Б.Беда «Основы изобразительной грамоты», Москва, 1981, 240 страница.

Н.Н.Ростовцев «Методика преподавания изобразительного искусства в школе», Москва, 1980, 240 страница.

В.С.Кузин. «Методика преподавания изобразительного искусства 1-3 классах», Москва, 1979, 223 страница.

В.С.Щербаков «Изобразительное искусства», Москва, 1969, 272 страница.

СВОЕОБРАЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗОБРАЖЕНИЕ ПЕЙЗАЖА В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Мамедов Фаиг Шаиг оглы

Резюме

В статье даны своеобразные особенности изображение пейзажа при обучении изобразительному искусству. Показаны методы и приемы обучения пейзажной живописи. Эти методы и приемы для начинающих художников имеют огромное значение и приносят им пользу.

THE PECULIAR FEATURES OF LANDSCAPE PAINTINGS IN FINE-ARTS

Mammadov Faig Shaig

Summary

While drawing landscapes in fine arts, their peculiarities are investigated and commented in the article. There are given important advices for those who are new in painting.

Rəyçi; prof. Məmmədov Mərdan

*Təsviri incəsənət kafedrasının 26 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 20 dekabr 2021-ci il*

UOT -37.01

RƏNGLƏRİN İNSAN PSİXOLOGİYASINA TƏSİRİ

Səfərova Anna Elxan qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Seferlianna1@gmail.com

Xülasə: Bu gün rənglərin simvolikasından reklam biznesində geniş istifadə olunur. Psixoloqlar müəyyən ediblər ki, göy, qızılı, ağ, qara və qırmızı rənglərdən hər hansı məhsulu elit təbəqəyə layiq kimi göstərmək məqsədilə istifadə etmək olar, çünki bu rənglər ta qədim zamanlardan elit təbəqəni simvolizə edən “bahalı” rənglər hesab edirlər. Həqiqətən də, bahalı məhsullarda göy və ya qara rəngin qızılı rənglə sintezindən geniş istifadə olunur. Qara rəng loqotipi (məsələn, qızılı rənglə yazılmış loqotipi) və ya məhsulun öz təsvirini daha effektiv şəkildə önə çıxarmağa imkan verir.

Rəng-qavraması psixologiyası mövzusunda aparılmış çoxsaylı psixoloji və sosioloji tədqiqatlar yeknəsəq, yəni eyni tərkibli bir mənzərə yaradır. Bir tərəfdən, rənglərin emosional təsiri universal, dünyəvi obyektlərin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir (mavi səma, qırmızı qan, sarı günəş, yaşıl ot və s), digər tərəfdən isə o fərqli xalqların mədəniyyətləri ilə bağlıdır və vacib deyil, biz bu təsiri dərk edirik, ya yox. Gündəlik həyatda rənglər ilə təmasda olan və onun simvolik mənası ilə üzləşən insanlar təkcə rəssamlar, dizaynerlər, naqqaşlar və rəsm sənətinin digər təmsilçiləri deyil.

Rəng – müəyyən uzunluğa malik dalğalı işıq qıcıqlandırıcılarının göz bəbəyinə düşməsi nəticəsində yaranan sensor təəssüratıdır (ışıqlı spektr adlanan, təqribən 180-780 nano metr diapazonunda elektromaqnit şüalanması). Rəng-qavramasının fizioloji aspektləri ondan ibarətdir ki, təkamül prosesi nəticəsində insanın göz bəbəyinin arxa hissəsində fotoreseptor əmələ gəlmişdir.

Təxminən 380-780 nano metr uzunluqda olan elektromaqnit dalğaların təsiri nəticəsində bu reseptorlar fizioloji (sinir) siqnailləri generasiya etmək qabiliyyətinə malik olurlar. İki növ fotoreseptorlar mövcuddur: çubuqşəkilli və kolba şəkilli. Çubuqşəkilli reseptorlar yalnız qara və ağ rənglərin kontrastlarını qavrayır, onlar həddindən artıq işığa həssasdırlar, hətta toranlıq və qaranlıq zamanı görməni mümkün edirlər. Kolba şəkilli reseptorlar isə rənglərin qavranmasına görə cavabdehdir.

Açar sözlər: İsti və soyuq rənglər, rənglərin qavranılması psixologiyası, rənglərdən simvolik istifadə

Ключевые слова: Теплые и холодные цвета, психология цветового восприятия, символическое использование цветов

Keywords: Warm and cold colors, psychology of color perception, symbolic use of flowers

Rənglər insan psixologiyasına təsir edən əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Bu təsirlər müsbət və mənfi ola bilər. Müsbət təsiri insani dincəldir, rahatlaşdırır mənfi təsiri isə ətrafdakı mənfi enerjini özünə cəlb edir və bu orqanizmin xəstələnməsi ilə də nəticələnə bilər. Məhz bu səbəblərə görə rəngləri araşdırmaq onların əsas xüsusiyyətlərini insan psixologiyasına necə təsir göstərdiyini öyrənmək lazımdır. Alimlər təsdiq edirlər ki, göz rəngi qəbul edir və yavaş-yavaş beyində proses baş verir. Psixoloqların fikrincə rəng informasiyanın ən mühüm növlərindən biridir. Aparılan tədqiqatlardan sonra alimlər belə qənaətə gəliblər ki, insanın bu və ya digər rəngi seçməsi şəxsiyyətin milli və fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu və ya digər rəngə üstünlük vermək müəyyən insanların malik olduğu gizli xüsusiyyətləri əks etdirir. Subut olunub ki, rəng seçimi zamanı insan bunu yaşına və cinsinə uyğun arqumentlərlə əsaslandırır. Rənglərin dəyişməsi və harmoniyası insanlar üçün zəruridir. Alimlər hansı rəngə üstünlük verməsindən və həmin rənglərin xarakteristikasından istifadə edərək insanların sağlamlığı barədə diaqnostik fikirlər irəli sürüblər. Bu baxımdan İsveçrəli psixoloq Luşerin tətbiq etdiyi testləri qeyd etmək yerinə düşər. Avropada həkimlər həmin testlərdən yardımçı diaqnostik vasitə kimi geniş istifadə edirlər. Hər bir rəng insan əhval-ruhiyyəsinə müəyyən təsir göstərir. Bəzi rənglər sinir sisteminə qıcıqlandırıcı təsir göstərdiyi, güclü oyanma yaratdığı halda, digərləri əksinə, sinir sistemini sakitləşdirir. Bu səbəbdən də rənglərin insan psixologiyasına təsiri iki yere ayrılır. Bu təsirlərdə birincisi qıcıqlandırıcı, ruhlandırıcı, ikincisi isə qəmginlik gətirən narahatlıq yaradan kimi xarakterizə olunur. Məsələn, müəyyən müddət ərzində təmiz qırmızı rəngə baxan insanın qan təzyiqi yüksəlir, tənəffüs və ürək döyüntülərinin tezliyi artır. Təmiz göy rəngə baxan insanda isə əksinə fərqli hal müşahidə olunur, onun qan təzyiqi aşağı düşür, ürək döyüntüsü və tənəffüsü ləngiyir. Beləliklə, rənglərin insan həyatı və psixologiyası fiziologiyasına özünəməxsus təsiri var. Biz rənglər aləmində yaşadığımızdan hər birimizin də sevimli və sevmədiyimiz rənglər var. Elmi araşdırmalar subut edib ki, insan görmə orqanı vasitəsiylə 180-dək rəng tonunu və onların 10000-dən artıq rəng çalarlarının fərqləndirməyə qabildir. Hər bir rəngin özünəməxsus

xususiyyətləri var və onlar barədə bilmək çox maraqlıdır. İnsan hansısa rəngin təsirindən xəstələnə və ya sağala uğur qazana və uduza bilər. Subut olub ki, qadın və kişilərin rəngləri qavramasında fərq mövcuddur. Qeyd edək ki, onların xususiyyətləri haqqında ayrıca elmi sahəsi də var və koloristika adlanır. Rənglər nəinki insan ömrünü daha parlaq edir, həm də insanın əhval ruhiyyəsini müəyyənləşdirir, fikir və əməllərinə təsir göstərir.

Rəng-qavraması psixologiyası. Bu mövzuda aparılmış çoxsaylı psixoloji və sosioloji tədqiqatlar yeknəsəq, yəni eyni tərkibli bir mənzərə yaradır. Bir tərəfdən, rənglərin emosional təsiri universal, dünyəvi obyektlərin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir (mavi səma, qırmızı qan, sarı günəş, yaşıl ot və s), digər tərəfdən isə o fərqli xalqların mədəniyyətləri ilə bağlıdır və vacib deyil, biz bu təsiri dərk edirik, ya yox. Gündəlik həyatda rənglər ilə təmasda olan və onun simvolik mənası ilə üzləşən insanlar təkcə rəssamlar, dizaynerlər, naqqaşlar və rəsm sənətinin digər təmsilçiləri deyil. Rənglərin emosional təsiri həmçinin dildə də əks olunur, məsələn hamıya bu frazalar məlumdur: «öküz qırmızı görən kimi», «ağ xələtli insanlar», «hirsindən rəngi qaralmaq» və başqaları. Cədvəldə rənglərin simvolik variantları və onların insan psixikasına təsir xarakterləri verilmişdir. Rəng-qavramanın tədqiqi zamanı biz iki eksperiment apardıq. Birinci eksperimentdə biz təcrübəçilərə (10 kişi və 10 qadın) fərqli cür rənglənmiş slaydları göstərir və onların bu və ya digər rəngin qavranması zamanı nümayiş etdirdiyi neyron aktivliyini qeydə alırdıq. İkinci təcrübədə isə iştirakçılara öpüşən və bir-birinə aşıq cütlərin təsviri verilmiş 30 fotosəkil göstərildi. Bu şəkillərin içərisində həm monoxrom (yəni saya, bir rənglə boyanmış – qırmızı, sarı, göy, yaşıl, qara) həmçinin rəngli şəkillər də var idi. Hər bir şəkil altı fərqli rəng variantında (təsadüfi ardıcılıqda və bir saniyə ərzində) göstərilirdi. Təcrübənin keçirilməsi zamanı biz bilərəkdən və məqsədyönlü şəkildə iştirakçılardan şəkildəki insanların məhz hisslərini qiymətləndirməyi xahiş edirdik ki, onların diqqəti rənglərə yönəlməsin və ya onlara qarşı subyektiv münasibət yaranmasın. Araşdırmanın obyektı bu və ya digər rəng çalarının hansı isə bir fotosəkilin qiymətləndirilməsinə göstərdiyi təsiri müəyyən etmək idi.

Tədqiqatın nəticələri

1. Rəng və transduksiya. Transduksiya prosesi (rəng qıcıqlarının beynin sinir dilinə «tərcümə» olunması) fərqli rənglərin qavranması zamanı heç də eyni qədər vaxt tələb etmir və hansı rəngin emal olunmasından asılı olaraq beynin müvafiq hissələrində neyron fəallığının intensivliyi də müxtəlif cür olur. Şüurlu qavramanın başlamasına qədər (təxminən 200-300 milli saniyə) yaşıl və göy rənglər beynin alın hissəsində daha güclü neyron oyaqlığına səbəb olur, nəinki göy. Qırmızı rəng isə öz növbəsində beynin peysər və gigah payında daha çox aktivliyə səbəb olur, bu da rəngin güclü emosional qüvvəsi ilə bağlıdır. Elmi cəhətdən sübut olunmuşdur ki, vizual qıcıqlandırıcıların impulsları peysər və gigah hissələrindən keçərək, dərhal limbik sistemə düşür (emosiyaların mənbəyi məhz burada yerləşir). Burda atalar sözünü doğruluğu «Göy – ağıl rəngi, qırmızı isə – ehtiras rəngidir» hətta elmi cəhətdən, yəni neyrofizioloji baxımdan da özünü doğruldur.

2. Rənglər və emosiyalar. Rənglərin ətraf aləmin emosional cəhətdən qavranılmasına göstərdiyi təsir həm də onunla izah olunur ki, rəng qavraması zamanı neyron aktivliyinin pik məqamı qıcıqlandırıcının gözə təsirinin başlanması anından 50-150 milli saniyə sonraya təsadüf edir (bu da təhtəşüür qavrama müddəti adlanır). Beləliklə rənglər koqnitiv (şüurlu yaşama) proseslərə çox böyük nüfuz göstərir, çünki onların təhtəşüürdə emal olunması neyron aktivliyinin pik səviyyəyə çatması ilə nəticələnir.

3. Şüurlu qavramada rənglərin təsirinin rolu. Şüurlu qavrama zamanı (hansı ki, 300 milli saniyə ötdükdən sonra başlayır) rənglər neyron fəallığına tamamilə başqa cür təsir göstərir. Başqa sözlərdə desək, subyektin sosiallaşması prosesində əldə olunmuş təcrübənin, həmçinin onun individual rəng zövqünün, müəyyən rənglərə verdiyi üstünlüyün, şəxsi keyfiyyətlərin və motivasiya strukturunun rənglərin qavranmasına məxsusi böyük təsiri vardır.

Bəzi rənglərin təsirinin fərqli mədəniyyət təmsilçilərinə doğurduğu reaksiya oxşar və ya eyni olur. Qırmızı rəngin, göy və yaşıl daha intensiv təsir göstərdiyi üçün, parlaq kontrastlı rənglərin ahəngi daha güclüdür, nəinki tutqun rənglərin ahəngi. Bir də, əgər hər hansı bir mimika (qıcıqlandırıcıya qarşı bioloji reaksiya) qlobaldırsa, harada olmasından asılı olmayaraq ümumidirsə, bu hələ də o anlama gəlmir ki, hər hansı bir rəngin qavranmasına olan reaksiya da vahid və eyni olmalıdır: sosial assosiasianın və kulturoloji amillərin təsiri həddindən artıq güclüdür.

4. Rəng və cins. Qadınlarda və kişilərdə rəng qavramasının 200 milli saniyə müddətindəki (təhtəşüür qavrama) neyrofizioloji reaksiyasını ətraflı şəkildə araşdırmaq və müqayisə etmək çox maraqlı olardı. Müəyyən edilib ki, qadınlarda rəng qavraması zamanı kişilərə nisbətən daha çox neyro fəallıq müşahidə olunur. Bu fenomen məhz təhtəşüür qavrama zamanı ortaya çıxdığı üçün, güman etmək olar ki, qadınlar ümumiyyətlə rənglərə emosional reaksiya verirlər. Kişilərə isə, əksinə, daha çox ağ qara təsvirlər təsir göstərir.

Qırmızı rəng – iş qabiliyyətini artırır. Tənbəlliyn düşmənidir. Bunlarla yanaşı əsəbiliyə də yol açə bilər. Hərəkətin daha çox olduğu yerlərdə, uşaq otaqlarında, içtimai yerlərdə istifadə edilməsi məsləhətdir.

Narıncı rəng - həyaca yaradır. İnsanın yaradıcılıq gücünü artırır, arxayınlıq cəsarət və ünsiyyət doğurur. Məktəbdə uşaq və yemək otağı ilə dəhlizdə istifadəsi məsləhət görülür. Portağalın acılığı artıraraq iştahı təsir etdiyi düşünülür. Zehni aktivliyi və zəkani artıracağı düşünülür. Tədqiqat işlərində narıncı işığa məruz qalmağın idrak və ayıqlığı yaxşılaşdırdığı göstərilmişdir. Portağal payızın əsas rəngidir və eyni zamanda yayla əlaqələndirilir. Narıncı rəngli açıq çalarlar qonaqpərvər hesab olunur, tünd çalarlar isə vicdansızlıqla müəyyən edilir.

Sarı rəng - ilham qaynağı hesab olunur. İnsana nikbin əhval ruhiyyə bəxş edir. Mətbəx üçün daha münasidir. Lakin iş otaqlarında istifadə etmək olmur..çunki zehni yorğunluğa səbəb ola bilər. İstirahət guşələrində də istifadəsi məsləhət deyil.

Yaşıl rəng – sakitləşdirici hesab olunmaqla yanaşı, əməkdaşlığa, cəmərdliyyə çağırışdır. Bu rəng özünü ifadə etməyə köməkçi olur. Otaqları daha geniş göstərir. Yataq və iş otaqlarında da istifadə edilə bilər. Açıq rəngləri divar üçün uyğundur. Yaşıl görünən işıq spektrində sarı ilə mavi arasında yerləşir və tarazlığı təmsil edir. Baharın rəngidir və ümumiyyətlə böyümə, həyat, məhsuldarlıq və təbiətlə əlaqələndirilir. Yaşıl təhlükəsizliyi təmsil edir və firavanlıq, sərvət, qismət və maliyyə ilə əlaqələndirilir.

Mavi rəng – barışı sevgini ifadə edir. Xəyalpərəstlik və həddindən artıq romantiklik yarada bilər. Sakitləşmək stressi aradan qaldırmaq üçün yararlıdır. Hərəkətin və işin çox olduğu yerlərdə istifadə edilməməsi məsləhət görülür. Tünd tonları tənbəllik yaradır. Tədqiqat işlərində, mavi işığın da sıfırlandığı təsbit edildi sirkadiyalı ritmlər və ya yuxu oyanma dövrləri. Günəşdən gələn işığın mavi dalğa boylarını maneə törədir epifiz gün ərzində melatoninin sərbəst buraxılmasından. Melatonin bədənə yuxu vaxtının gəldiyinə işarə edir. Mavi işıq bizi oyaq qalmağa təşviq edir.

Bənövşəyi rəngi - özünə etibarı təmsil etməklə yanaşı xoş əhvala səbəb olur. Bu rəngin eyni zamanda unutkanlıq və səbirsizlik yaratması da məlumdur. Lavanta, yasəmən və orkidə tonlarından yataq və iş otaqlarında istifadə etməklə özünü arxayınlıq hissi artırmaq olar. bənövşə görünən işıq spektrindəki ən qısa dalğa boyudur. Mavi və qırmızı rənglərin birləşməsidir və zadəganlığı, gücü və royalti təmsil edir. Bənövşəyi dəyər, keyfiyyət və dəyər hissi ilə ünsiyyət qurur. Həm də mədəniyyət, müqəddəslik və lütfkarlıqla əlaqələndirilir. Açıq bənövşəyi rənglər romantikliyi və incəliyi, tünd bənövşəyi isə kədər, qorxu və qorxunu simvolizə edir.

Ağ rəng - enerji sisteminin tarazlaşdırır, yaradıcılıq qabiliyyətini ortaya çıxarır və inkişaf etdirir. Şərq mədəniyyətlərində ağ rəng kədər və ölümə əlaqələndirilir. Qərb mədəniyyətlərində saflığı, məsumluğu və sterilliyi təmsil edir. Ağ, təhlükəsizlik, mədəniyyət və inamla da əlaqələndirilir. Mənfi birliklər ağ ilə təcrid, boşluq və əlçatmazlıq hissi daxildir.

Qara rəng – gücü və bağlılığı təmsil edir. Dünyanın əksər ölkələrində qara rəng matəm rəmzi sayılır. Bu rəngi seçənlərin qarşısında hansısa problemləri durur. Qara bədbinliyi təmsil edir. Qara rəngli geyimlərə üstünlük verən insanlar özünə qapalı, ciddi xarakterə malik olduğundan razı şəxslər daxildir. Qara rəng əsəbləri gərginləşdirib, enerjini tukədir.

Boz rəng – boşluq, həyatın inkarı rəmzlərini özündə birləşdirir. Boz rəngin seçilməsi daxili boşluq əlamətidir. Boz neytral rəng olub xüsusiyyətini gizlədən ciddi xarakterli insanların rəngidir. Bu tip insanlar birtərəf mövqedə olub, heç kimə etibar etmirlər. Əsas iş adamları boz rəngli kostyumlara üstünlük verirlər.

Qəhvəyi rəng – bu rəngə insanlar fiziki narahatlıq və xəstəlik vəziyyətində daha çox meyl göstərirlər. Qəhvəyi rəng ictimai tarazlığı və cəmiyyət içində rahatlığı təmin edən təsirə malikdir.

Çəhrayı rəng - Çəhrayı qadınlarla ən çox əlaqəli rəngdir. Xoşbəxtlik, sevgi, oynaqlıq və istilik fikirlərinə bağlıdır. Çəhrayı həm də harmoniya və yaxınlıqla əlaqədardır. Açıq çəhrayı həssaslığı və xeyirxahlığı, isti çəhrayı isə ehtiras və çirkinliyi ifadə edir. Çəhrayının sakitləşdirici bir təsirə sahib olduğu düşünülür və bir çox həbsxanada məhkumlar arasında şiddətli davranışı azaltmaq üçün çəhrayı tutma kameraları var. Mənfi birliklər çəhrayı rəng ilə yetkinlik, fiziki zəiflik və aşağı özünə inam daxildir.

Ədəbiyyat

- 1.Naməlum Səttar. BAKI-2006
- 2.Mərdan Məmmədov. "Təsviri incəsənətdə yaradıcılıq janrları" BAKI-2020
- 3.Nigar Abbaszadə. "Rənglərin psixologiyası haqqında"
- 4.Mahmudova Rəsmiyyə "Rəsim, rəngkarlıq, kompozisiya". Bakı . Avanqard E.MMC. 104s.
- 5.Mərdan Məmmədov "Təsviri incəsənətin ifadə vasitələri"

ВЛИЯНИЕ ЦВЕТОВ НА ПСИХОЛОГИЮ ЧЕЛОВЕКА

Сафарова Анна Елхан кызы

Резюме

Сегодня символика цветов широко используется в рекламном бизнесе. Психологи выяснили, что синий, золотой, белый, черный и красный цвета можно использовать для создания любого производства, достойного элиты, потому что эти цвета издавна считались «дорогими» цветами, символизирующими элиту. Действительно, синтез синего или черного с золотом широко используется в дорогих производствах. Черный логотип или позволяет более эффективно выдвинуть изображение крупным планом.

Многочисленные психологические и социологические исследования психологии показали восприятия цвета как однообразную картину. С одной стороны, эмоциональное воздействие цветов обусловлено характеристиками универсальных, светских объектов, с другими-связано с культурами разных народов, и не имеет значения, понимаем мы это или нет. Люди, которые в повседневной жизни соприкасаются с цветом и сталкиваются с его символическим значением, - это не только художники, дизайнеры, художники и другие представители искусства живописи.

Цвет-это сенсорный эффект падающих на зрачок световых раздражителей с длиной волны (так называемый световой спектр, электромагнитное излучение в диапазоне примерно 180-780 нанометров). Физиологические аспекты восприятия цвета заключаются в том, что в результате эволюционного процесса в задней части глазного яблока человека сформировался фоторецептор.

В результате воздействия электромагнитных волн длиной около 380-780 нанометров эти рецепторы обладают способностью генерировать физиологические (нервные) сигналы. Фоторецепторы бывают двух типов: стержневидные и трубчатые. Рецепторы в форме палочки воспринимают только контрасты черного и белого, они чувствительны к сильному свету, что позволяет видеть даже в сумерках и темноте. Трубчатые рецепторы отвечают за восприятие цвета.

INFLUENCE OF COLORS ON HUMAN PSYCHOLOGY

Safarova Anna Elxan kyzy

Summary

Today, flower symbols are widely used in the advertising business. Psychologists have found that blue, gold, white, black and red can be used to create any production worthy of the elite, because these colors have long been considered "expensive" colors, symbolizing the elite. Indeed, the synthesis of blue or black with gold is widely used in expensive production. A black logo (for example, a logo written in gold) or allows you to more effectively push the image in close-up.

Numerous psychological and sociological studies of psychology have shown the perception of color as a monotonous picture. On the one hand, the emotional impact of colors is due to the characteristics of universal, secular objects (blue sky, red blood, yellow sun, green grass, etc.), on the other hand, it is associated with the cultures of different peoples, and it does not matter whether we understand this or no. People who in everyday life come into contact with color and come across its symbolic meaning are not only artists, designers, painters and other representatives of the art of painting.

Color is the sensory effect of light stimuli with a wavelength falling on the pupil (the so-called light spectrum, electromagnetic radiation in the range of approximately 180-780 nanometers). The physiological aspects of color perception are that, as a result of an evolutionary process, a photoreceptor has formed in the back of the human eyeball.

As a result of exposure to electromagnetic waves of about 380-780 nanometers in length, these receptors have the ability to generate physiological (nerve) signals. Photoreceptors are of two types: rod-shaped and tubular. The rod-shaped receptors perceive only contrasts of black and white, they are sensitive to strong light, which allows you to see even at dusk and darkness. Tubular receptors are responsible for color perception.

Rəyçi: dosent Məmmədov Şaiq

Təsviri incəsənət kafedrasının 26 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 20 dekabr 2021-ci il

UOT:37.01.

CİZGİ RƏSMLƏRİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN MATERİALLAR

Verdiyeva Esmira Hüseyn qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

verdiyefvaesmira@mail.ru

Xülasə: Rəsm cox zaman kağız üzərində karandaşla çəkilir. Rəsm üçün ən geniş yayılmış material- qrafit karandaşdır. Rəsm üçün elastikliyi və faktura xüsusiyyətinə malikliyi ilə fərqlənən yanmış ağac kömüründən də istifadə etmək olar. O, əşyanın formasının xırda sahələrini də ümumiləşmiş halda göstərir.

Xətlə yanaşı tonal-tonal rəsmi həcmi məkan xüsusiyyətinin göstərilməsində müxtəlif xarakterli ştrixovkanın da rolu az deyil.

İşıq kölgə, ton, xətt, ştrix və onların təsvirdə mənası rəssam-müəllimlər tərəfindən tələbələrə müxtəlif cür izah olunur.

Təsviri savad əldə edilməsində rəsm məşğələləri və qısa müddətli rəsmlər mühüm rol oynayır. Qısa müddətli rəsmlər üzərində sistemli iş müşahidə və nisbətləri hiss etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Qısa müddətli rəsmlər üzərində işləyərək tələbələr təsviri savad əldə edirlər.

Açar sözlər: rəsm, qrafit karandaş, təsviri savad, cizgi rəsmi, çertyoj xətti

Key words: drawing, graphite pencil, descriptive literacy, caricature, drawing line.

Ключевые слова: рисунок, графитный карандаш, описательная грамотность, карикатура, линия черчения.

Kağız üzərində rəsm çox zaman karandaşla çəkilir. Rəsm üçün nəzərdə tutulan yüksək keyfiyyətli kağız növləri ilə yanaşı adi kağız da yarayar. Müxtəlif tonlaşdırılmış kağız və divar kağızının tərs tərəfindən də istifadə olunur. Kağız seçimi adətən işlənən materialın xüsusiyyətindən asılıdır.

Rəsm üçün ən geniş yayılmış material- qrafit karandaşdır. Rəsm və cizgi rəsmlərində "M" və daha yumşaq qələmlərin istifadəsi məsləhət görülür. Sərt qrafit karandaş çox zaman xırda detallı rəsm çəkmək üçün istifadə olunur.

Cizgi rəsmi qısa müddətli olduğu üçün ona nadir hallarda pozanla düzəliş verilir.

Bu növ rəsmlər üçün tonal çalarları ifadə edən, parıltı verməyən və kağızın demək olar ki, bütün növləri ilə işlənən "Retuş №1 və №2" karandaşlarının istifadəsi məsləhətdir.

Bu kömür müxtəlif ağac növündən hazırlanmış nazik çubuqlar şəklində olur. Rəsmdə kömürün silinməsi və tünd yerlərin açılması üçün ağ çörəyin içi və yaxud ləkəaparan pozandan istifadə olunur. Adi pozan ştrixlənmiş səthi ləkələyir.

Fakturanın xüsusiyyətini, yumşaq, enli xətləri nəzərə alsaq kömürlə çəkilmiş cizgi rəsmlərinin ölçüsü karandaşla çəkilmiş cizgi rəsmlərinin ölçüsündən daha böyük olur.

Kömürlə işləmək üçün kələ-kötür üzlü kağız növlərindən istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün boz sarğı kağızı və divar kağızı da yarayar. Açıq rəngli yerləri göstərmək üçün bəzən təbəşirdən də istifadə olunur. Bunu xüsusi ehtiyatla və yalnız daha çox işıqlı yerləri qeyd etmək üçün lazımdır. Təbəşirdən sui-istifadə etmək məsləhət görülmür, çünki təcrübəsiz rəssamda bu çox vaxt rəsm sənətinə zərər gətirən xarici effekti göstərməsinə səbəb olur.

Kömürdən istifadəni böyük rəsm ustası V.A.Serovun A.K.Qlazunovanın portretindən də görmək olar. Portretdə insan xarakterinin göstərilməsi üçün istifadə olunan vastələrin müxtəlifliyi görünür.

Kömür rəsmlərinin bərkidilməsinin ən əlverişli üsulu su fiksativləridir.

Cizgi rəsmləri və tonal rəsmlərdə xətt və ştrixlər

Xətt və ştrix əşyaların həcm formasının, onların materiallığının və məkan yerləşməsinin göstərilməsində vacib rol oynayırlar. Əşyaların materialından, konstruktiv quruluşundan, yerləşməsindən, işıq kölgəsindən və tonal nisbətindən asılı olaraq rəsmdə xətt və ştrixlərin xüsusiyyəti dəyişir. Realist-rəssamların eskiz və tonal rəsmlərinin analizi xətt və ştrixlənməyə xas olan bir neçə qanunauyğunluğu qeyd etməyə imkan yaradır.

1. Xətt əşyanın dərinliyə gedən formasını təsvir edərək öz qalınlığını və aktivliyini (tündlüyünü) itirir. Daha çox qeyd olunan formanın başlanğıcı, daha az-formanın sonudur.

2. Şaquli və mail kənarları təsvir edən xətlər (məsələn, kubun, piramidanın və.s. tilləri) öz aktivliyini formanın təsvirdə uzaqlaşmasından asılı olaraq itirir.

3. İşıqlandırılmış səthlərin yüngül (açıq), kölgəli tərəflərin sərhədləri isə tünd xətlə qeyd olunur.

4. Xətlərin fəallıq səviyyəsi tonal nisbətə uyğundur: tünd əşya daha aydın siluətlərə malikdir və daha aktiv konturla qeyd olunur.

5. Xətlərin xüsusiyyəti əşyaların səth xüsusiyyətinə müvafiq olaraq dəyişir: metal-sərt xətt; yun parça-yumşaq, daha geniş xətt; sümük çıxışları- aydın iti ştrix; əzələ toxumaları-yumşaq ştrixlənmə və s.

6. Şaquli və horizontal xətlər təsvirin üçölçülüyünə “müqavimət göstərərək” onun müstəviliyini qeyd edirlər.

Tonal və xətt rəsmləri

İşıq kölgə, ton, xətt, ştrix və onların təsvirdə mənası rəssam-müəllimlər tərəfindən müxtəlif cür izah olunur. Bu məsələ böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu vasitələrdən istifadə bacarığı “həcm görünüşü”nü tərbiyə edir.

Ton forma səthinin hər hissəsinin işıqlandırma dərəcəsi, onun işıq gücü kimi izah edilir. Hər forma nəzərimiz tərəfindən ton cəhətdən müxtəlif səthlərin ahəngi kimi qəbul olunur. Beləliklə, yerləşdiyi mühit kimi formanı da üzə çıxaran ton onun xarakterini də müəyyənləşdirir.

Biz gördüklərimizi müxtəlif işıqlandırma dərəcəsində görürük və bu da bizə təbiət formalarının çeşidlərini, onların xarakterini, quruluşunu müşahidə etməyə və öyrənməyə imkan yaradır. Bunun sayəsində də formanı qrafik vasitə kimi geniş istifadə edərək rəsm çəkmək, daha dəqiq desək formanı tonla yapmaq imkanı yaranır. Məsələn, mənzərə təsvirində bütün onun komponentləri tonla verilə bilər: torpaq, su, ot, ağaclar, evlər, insanlar, heyvanlar, həmçinin səma və hava, yəni təsvir olunan əşyaların və canlı varlıqların yerləşdiyi mühit. Tonla həmçinin əşyaların materiallığı və fakturası da göstərilə bilər: ağacın, gipsin, şüşənin, parçanın, metalın və s.

Pedaqoji praktika göstərir ki, ton anlayışı forma göstərilməsinin vasitəsi kimi ibtidai sinif şagirdlərində kifayət qədər deyil.

Hər şeydən əvvəl şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, tonal rəsm, yəni natura formasında görünən bütün səthlərin tonla göstərilməsi yalnız quruluş və xarakterin diqqətlə öyrənilməsindən sonra mümkündür.

Naturanın formasını müəyyənləşdirən ton onun konstruksiyasından asılı olaraq formada yerləşir; demək, tonla formanın konstruksiyasında üzə çıxır. Məhz buna görə də ton anlayışı forma anlayışından ayrı ola bilməz. “Tonlaşdırmaq” sözü əslində elə “forma düzəltmək” deməkdir.

Əgər şagird həcm təsvirində tonun mənasını başa düşdüsə o, xətt və ştrix kimi təsviri vasitələrin də mənasını asanlıqla qavrayacaq. Rəsm çəkməyə başlayanların istifadə etdiyi xətt ştrixdən fərqlənməlidir. Bu düz, eyni genişlikdə olan və rəsmxət praktikasında işlənən xətt tonal rəsmdə işlənmir.

Tonal rəsm – ton vasitəsilə kağızın xəyali drinliyində forma quran səthlərin rəsmidir. Belə quruluşda xətlərin rolu əsasən səthlərin sərhədlərini və onların perspektivaya dərinliyə gedən kəsişmələrini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Çertyoj xətti bu məsələni həll etməyə kömək etmir. O, özü düz olaraq bütövlüklə kağız üzərində yerləşərək, həcmə tonal təsvirinin dərinliyini alır.

Ona görə də, tonal rəsmdə başqa daha ifadəli xəttədən, yəni ştrixdən istifadə olunur.

Çertyoj xəttindən fərqli olaraq ştrix xətti müxtəlif ola bilər: geniş və ya nazik, tünd və ya açıq, sərt və ya yumşaq. O, tapşırığın xarakterindən asılı olaraq gah yoxa çıxıb, gah da yenidən peyda ola bilər.

Aydındır ki, formanın vəziyyəti dəyişdikdə kontur, yəni görünən xətt də dəyişir və ton baxımdan formanı əhatə edən mühitin tonuna yaxın olanda tamamilə yoxa çıxıb. Və bu da aydındır ki, görünən kontur formanın perspektiv qısaldılmış səthdir. Ona görə də rəsmdə formanı tonla qurduqda formanın qısaldılmış səthinin işıqlandırma dərəcəsindən asılı olaraq ton, həmçinin genişlik və yumşaq cəhətdən müxtəlif olan ştrix vasitəsilə göstərilir.

Ştrixdən ən çox ilk mərhələsində istifadə olunur. Yüngül ştrixlərlə rəsmnin tərtibi, gələcək təsvirin yeri və s. qeyd olunur. Ştrixlə formanın ilk ümumiləşmiş təsvirindən və kağız

üzərində perspektiv quruluşundan başlayaraq forma qurulur. Ştrixlə formanın detalları da qeyd olunur.

Bəzən ştrixlə tamamlanmış rəsmi yekunlaşdırarkən formanın ayrı-ayrı hissələri və ya detalları qeyd olunur.

Ştrixdən bacarıqla istifadə etdikdə həcmli rəsm tonsuz da istifadə oluna bilər. Lakin həcmli rəsm yalnız ştrixlə yerinə yetirilməsi çox böyük təcrübə, dərin bilik və forma anlayışı tələb edir. Belə rəsmlərin xüsusi nümunələrini Qolbeyn, Enqra, V.A.Serov və başqa rəsm sənətkarlarında görmək olar.

Bədii yaradıcılıqda müddətli rəsmlərin rolu

Qısa müddətli rəsmlər – rəsmnin növlərindən biridir. Onlara tez, lakonik zarisovka da deyilir. Adətən, onlar kiçik ölçülü olurlar. Bu onunla əlaqədardır ki, qısa müddətli rəsmlər, müxtəlif şəraitdə və tez çəkilir. Bəzən qısa müddətli rəsmlər küçələrdə, heyvanxanalarda, meydanlarda, şəhər kənarında və s. çəkilir. Bu zaman rəssam öz gördüklərini və xəyalında yaratdıqlarını tez bir zamanda kağıza həkk etmiş olur. Qısa müddətli rəsmlər böyük illüstrativ material toplamağa imkan verir.

Bir qayda olaraq qısa müddətli rəsmlərdə naturadan ümumi təəssürat verilir, ən əsas cəhətlər əks etdirilir.

Qısa müddətli rəsmlərdən rəssamlıq praktikasında, müxtəlif peşə sahiblərinin (layihəçi, alim, mühəndis, pedaqoq və s.) gündəlik iş prosesində çox istifadə olunur.

Qısa müddətli rəsmlərin əhəmiyyətinə böyük qiymət verən rəssamlardan biri İntihab dövrünün rəssamı, alman Albrect Dyurerdir. Onun çoxsaylı rəsm və qısa müddətli rəsmləri təbiətin öyrənilməsində, qrafik sənətkarlıqda qısa müddətli rəsmlərin böyük əhəmiyyətini təsdiq edir.

Leonardo da Vinçinin çoxcəhətli fəaliyyətində qısa müddətli rəsmlərdən geniş istifadə edilmişdir.

Rafaelin qısa müddətli rəsmləri insan bədəninin təsviri qanunlarına düzgün əməl edilməklə çəkilən əsl sənət nümunələri olub, insanı heyran edir.

Mikelandelonun rəsm və qısa müddətli rəsmlərində insan xarakterinin dərinliyi, hərəkətin ifadəliliyi, anatomik və texniki kamillik öz əksini tapmışdır.

Rus qrafikasında qısa müddətli rəsm tarixinin inkişafı P.A.Fedotovun adı ilə bağlıdır. Öz əsərləri üçün material toplayan rəssam həyatı dərinədən öyrənmiş, müşahidələrini qısa müddətli rəsmlərlə qələmə almışdır. O, deyirdi: “Emalatxanada mən işimim onda birini görürəm. Əsas işim isə küçədə və özgə evlərdədir. Mən həyatdan öyrənir, iki gözle çalışıram.”

İ.Q.Repin müasirlərinin qrafik portretlərindən ibarət unikal qalereya yaratmışdır. Bu işlərin əsasını naturadan qısa müddətli rəsmlər təşkil edir. İ.E.Qrabar yazır: “Repinin yanında həmişə albom olurdu. Akademiyaya gedərkən, yaxud vaqonda gedərkən və s. albomu qısa müddətli rəsmlərlə dolardı.”

V.A.Serov da qısa müddətli rəsmlərə dərinədən yiyələnmişdir.

Təsviri savad əldə edilməsində rəsm məşğələləri və qısa müddətli rəsmlər mühüm rol oynayır. Qısa müddətli rəsmlər üzərində sistemli iş müşahidə və nisbətləri hiss etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Qısa müddətli rəsmlər üzərində işləyərkən tələbələr təsviri savad əldə edirlər.

P.P.Çistyakov məsləhət görürdü ki, nisbətləri pis görən tələbələr müxtəlif ölçülü əşyaların qısa müddətli rəsmlərini işləməlidirlər.

Yay təcrübəsi zamanı tələbələr müxtəlif obyektlərə aid çoxlu qısa müddətli rəsmlər toplayırlar: mövzulu, kompazisiyalı qısa müddətli rəsmlər, quş, heyvan, mənzərə, kənd təsərrüfatı tikintiləri, texnikası və s.

Yay təcrübəsi dövrü açıq havada işləmək üçün də əlverişlidir. Bu zaman tələbələr qarşısında qısa müddətli rəsmlərlə əlaqədar bir sıra məsələlər meydana çıxır. Bir tərəfdən bilik

və vərdişlərin dərinləşməsi və möhkəmlənməsi prosesi gedir, digər tərəfdən mövzunun fəal öyrənilməsi prosesi həyata keçirilir. Bu mövzu adətən tələbəyə az tanış olan və yaxud tamamilə yeni mövzu olur.

Yay təcrübəsi zamanı tələbələr mənzərə çəkmək üçün zəruri olan ayrı-ayrı hissələrlə, bilikərlə və s. Tanış olurlar. Canlı heyvanlara, quşlara, insanların iş prosesinə, məişət səhnəsinə və s. aid çoxlu qısa müddətli rəsmlər edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin müstəqil işləri də planlı, məqsədyönlü, metodiki cəhətdən əsaslanmış, taktiki olmalı və müəllimin nəzarəti altında keçməlidir. Tələbələr verilən tapşırığı tamamilə yerinə yetirməlidirlər.

Tələbələrin yaradıcılıq axtarışları, fəallıq və müstəqillikləri müəllim tərəfindən istiqamətləndirilir və inkişaf etdirilir. Təsvir edilən naturanın mürəkkəbliyindən asılı olaraq qısa müddətli rəsmlər yarım dəqiqə, bir dəqiqədən 15-20 dəqiqəyədək müddətdə çəkilə bilər.

Dərs otaqlarında qısa müddətli rəsmlər zamanı albom, müxtəlif ölçülü kağız vərəqlərindən istifadə edilir. Küçələrdə, ictimai yerlərdə, gəzintilərdə qısa müddətli rəsmlər etmək üçün kiçik ölçülü kağızlar əlverişlidir.

Zərisovkalar üçün istənilən növdə kağızdan istifadə etmək olar. Qısa müddətli rəsmlərin ifadəli alınmasında seçilən kağızın ölçüsü, rəngi, tonu müəyyən rol oynayır.

Sulu boya, tuş-pero ilə çəkilən qısa müddətli rəsm müxtəlif kağızlarda daha yaxşı alınır. Məsələn, pero ilə qısa müddətli rəsm üçün sıgallı, parıltılı kağız lazımdır. Çünki bu kağızda mürəkkəb yayılmır və pero ştrixləri yaxşı çəkir.

Sulu boya ilə eyni rəngli qısa müddətli rəsmlər çəkmək üçün suyu az çəkən kağız münasibdir. Bu kağızda sulu boyanın yayılması daha effektiv görünür. Qısa müddətli rəsm üçün müxtəlif karandaş, kömür, sangina, sous, mürəkkəb, tuş, sulu boya, ağ təbaşir, flomaster və s. istifadə etmək olar.

Karandaşlardan 3M – 6M, 3B – 8B daha münasibdir. Kömür karandaşı № 6, № 1 - 2-də əlverişlidir. 2 – 3 yumşaq rəngli karandaşlardan da istifadə etmək olar. Lakin bu halda bir qədər diqqətli olmaq lazımdır. Məsələn, portret və çılpac adam fiquru çəkərkən göy və yaşıl rəngli karandaşlardan istifadə etmək olmaz.

Təlimin ən əsas didaktik prinsiplərindən biri sadədən – mürəkkəbə doğru prinsipidir. Qısa müddətli rəsm işləyərkən də bu prinsipə əməl edilməlidir. Proqram materiallarının məzmunu, pedaqoqun metodiki fəaliyyəti mütləq bu prinsipə uyğunlaşmalıdır.

Adətən tələbələr praktiki işlərində vaxtından əvvəl çətin, maraqlı tapşırıqlara meyl edirlər. Lakin onları müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün müəyyən bilik və vərdişlər lazımdır ki, bu da ardıcıl təlim zamanı əldə edilir.

Ədəbiyyat

- 1.Г.В.Веда «Основы изобразительной грамоты»
- 2.А.Барш «Рисунок в средней художественной школе»
- 3.Мөһбәддин Сәмәд Тоғрул Нәриманбәйов “Графика рәңгкарлығы” Баки “İşıq”, 1984
- 4.Şaiq Məmmədov “Rəsm”

МАТЕРИАЛЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Вердиева Эмира Гусейн гызы

Резюме

Картины часто рисуют на бумаге карандашом. Самый распространенный материал для рисования - графитный карандаш. Для росписи можно использовать жженный уголь, который отличается эластичностью и фактурой. Он также показывает небольшие участки объекта в обобщенном виде.

Помимо линии, объем тонально-тонального изображения штриховка также играет важную роль в отображении пространственных особенностей.

Свет, тень, тон, линия, штрих и их значение в описании по-разному объясняются учащимися художниками-преподавателями.

Уроки рисования и краткосрочные рисунки играют важную роль в приобретении описательной грамотности. Систематическая работа над краткосрочными рисунками развивает умение наблюдать и чувствовать пропорции. Учащиеся, работая над краткосрочными рисунками, приобретают описательную грамотность.

MATERIALS USED IN THE FINE ARTS

Verdiyeva Esmira Huseyn gizi

Summary

Pictures are often drawn on paper with a pencil. The most common drawing material is a lead pencil. For painting, you can use burnt charcoal, which is distinguished by its elasticity and texture. It also shows small areas of the object in a generalized way.

In addition to line, tonal volume, shading also plays an important role in depicting spatial features.

Light, shadow, tone, line, stroke and their meaning in the description are explained in different ways to the student by the artist-teachers.

Drawing lessons and short-term drawings play an important role in acquiring descriptive literacy. Systematic work on short-term drawings develops the ability to observe and feel proportions. Students acquire descriptive literacy by working on short-term drawings.

Rəyçi: Akif Hüseynov

Təsviri incəsənət kafedrasının 26 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 20 dekabr 2021-ci il

FILOLOGIYA ELMLƏRİ

UOT:81.

REKLAM DİSKURSUNUN BƏZİ MƏZİYYƏTLƏRİ

Ağayeva Türkan Səyavuş qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

turkan.agayeva.92@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə reklam diskursunun xüsusi və fərqli cəhətləri nəzərdən keçirilir. Son illər reklamlar ictimai həyatda informasiya mübadiləsinin ayrılmaz hissəsinə çevrildiyindən bu diskursun fərqli cəhətlərdən araşdırılması və təhlil edilməsi müasir dilçiliyin aktual hesab edilən məsələləri sırasında yer alır. Araşdırma zamanı reklamların yaranması tarixinə də toxunulur, əsasən, ticari məqsədlərə xidmət edən reklam mətnlərinə xas bir sıra özəlliklər nəzərdən keçirilir. Məqalədə dilçiyin təsviri metodundan istifadə edilib. Məqalə, əsasən, nəzəri informasiya məzmunludur və bu istiqamətdə aparılan gələcək tədqiqatlar üçün mənbə rolunu oynaya bilər.*

Açar sözlər: diskurs, reklam, mətn, dilçilik, informasiya mübadiləsi

Ключевые слова: дискурс, реклама, текст, лингвистика, информационный обмен

Keywords: discourse, advertising, text, linguistics, information exchange

Reklam diskursu institusional ünsiyyət növü kimi mürəkkəb bir sosial-mədəni fenomendir, geniş sahəyə malik ictimai məlumat mübadiləsinin bir hissəsidir, müasir cəmiyyətdə həyatının bir çox sahələrini əhatə edir və beləliklə, müxtəlif insan fəaliyyət növləri ilə əlaqəli olaraq ortaya çıxır. Dilçilik baxımından reklam diskursunun əhatə dairəsi çox genişdir, belə ki, kommunikativ fenomen kimi reklam diskursu tədqiqatçıların xüsusi marağına səbəb olur və fərqli yanaşmalar fonunda tədqiqata cəlb edilir. Bunlara ünsiyyət nəzəriyyəsi; təsir nəzəriyyəsi; diskursun təqdimat nəzəriyyəsi; siyasi ünsiyyət nəzəriyyəsi; reklam mətninin sosial və psixoloji diferensiasiyası ilə əlaqəli struktur təşkili və s. misal ola bilər.

“Reklam nə qədər həssas səslənsə də ticarətin mühərrikidir. Və reklam mətnləri bu mühərrikin işləməyəcəyi ən vacib hissələrindən biridir. Bazarda hər hansı bir yeni məhsulun və ya yeni xidmətin uğur qazanmasının rəqəbatlı mal və ya xidmətlərdən faydaları, üstünlükləri, yeniliyi, əsas xüsusiyyətləri və fərqlərini izah etməsi lazım olan reklam təklifindən asılı olduğunu söyləmək mübaliğə olmazdı. Reklam təklifi nə qədər aydın, aydın, aydın və anlaşıqlı olarsa, məhsulunuzu və ya xidmətinizi satmaq o qədər asandır. Üstəlik, məhsul qətiliklə bənzərsiz və ümumiyyətlə yararsız ola bilər və reklam mətni (şifahi və ya yazılı) onu o qədər əlverişli bir şəkildə təqdim edir ki, imtina etmək sadəcə mümkün deyil” [1].

Bu baxımdan reklam diskursunda pragmatik münasibətlərin reallaşdırılması zamanı reklam mətnin ünvanlandığı auditoriya ilə uyumluluq əmsali mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Reklam dinləyici və ya oxucu ilə eyni dalgaya köklənməlidir. Reklam diskursunun əsas məqsədini aşağıdakılar kimi qeyd etmək olar: müəyyən davranış stereotiplərini yaratmaq, bir insanın şüurunda dəyər istiqamətlərini yenidən qurmaq, yeni dəyərlər aşılamağa yönəlmiş təsir; müəyyən bir məhsul haqqında müsbət imic formalaşdırmaq; hər hansı bir məhsul və ya xidmət haqqındakı məlumatı pozitiv çalarlarla kütləvi şəkildə yaymaq; istehlak bazarına çıxarılmış malların alıcı kütləsinə paylanmasını stimullaşdırmaq. Reklamlar mahiyyət etibarilə, sadəcə, iqtisadi maraqlara deyil, həm də ictimai-siyasi maraqlara da xidmət edə bilər.

“Reklam mətnlərinin anlaşıqlığı və təsiri həm mətnlərin özlərindən, həm də onların oxucularından asılıdır. Mətn tərəfdən mühüm faktorlar kimi leksik minimum, sintasik

struktur, eləcə də məzmunun quruluşu göstərilir. Oxucuya sosial-mədəni aspektlər (dil, sosial təbəqə), ilkin biliklər və intellektual bacarıqlar təsir edir” [4].

Reklamın digər bir vacib xüsusiyyəti məhdud vaxtdır. Tədqiqatçılar, reklamın, bir qayda olaraq, adresat tərəfindən qəbul edilməsi üçün dəqiq bir hədəf olmadan vahid bir məlumat axınında qəbul edildiyini qeyd edirlər. Reklam mətni kitab mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan analitik oxuma tabe deyildir. Reklamın ünvanı, obyekt üstünlükləri və çatışmazlıqları baxımından nəzərdən keçirmək üçün kifayət qədər vaxt qazanmır. Bununla birlikdə, müvəqqəti məhdudiyyətlərə baxmayaraq, reklam söyləməsi yer dəyişdirici təsir göstərir: iqtisadi tədqiqatlar uğurla satılan reklam olunan mal və xidmətlərin olduğunu göstərir.

Bu baxımdan reklamın çoxlarının düşündüyü kimi son illərin məhsulu deyil, daha qədim tarixə malik olduğunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, “müasir reklamı xatırladan birinci reklam mətnləri hələ uzaq keçmişdə Qədim isirdə və Qədim Yunanıstanda meydana çıxmışdır. O vaxtlar elanlar çox sadə idi və əsasən, informasiya xarakteri daşıyırdı. Onların yerləşdirilməsi üçün papirus kağızlarından daş lövhələrdən və əsasən, evlərin divarlarından istifadə edilirdi” [3, s. 27].

Təbii ki, elm və texnika inkişaf etdikcə, insanların yaşayış ortamı müxtəlif texniki vasitələrlə təchiz olunduqca reklamın təqdimat formasında da əsaslı dəyişikliklər meydana gəldi. “Elmin və texnikanın nailiyyətləri reklam sənayesinin inkişafını stimullaşdırdı: radio vasitəsilə birinci reklam 1920-ci ildə, televiziya vasitəsilə birinci reklam isə 1930-cu ildə efirə verildi” [3, s. 28]. Qeyd edilənlərə əlavə olaraq, vurğulamaq lazımdır ki, inkişaf tempi yüksək olan informasiya texnologiyalarının təkmilləşməsi müasir reklamların daha çox internet məkanına nüfuz etməsinə yol açıb. Deməli, müasir insanın informasiya əldə etmək istədiyi istənilən resursda, mənbədə mütləq şəkildə reklamla, reklam mətnləri ilə rastlaşırıq.

Reklam diskursu sosial-iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərir və reklam mətnini standart struktur-kompozisiya quruluşu ilə xarakterizə olunur. Reklamın quruluşuna nəzər saldıqda burada aşağıdakı komponentlər müşahidə edilir: giriş, əsas mətn, şüar və ya sloqan. Reklam nitqi kommunikativ şəraitin və ya situasiyanın xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilən bir sıra obyektiv məhdudiyyətlərlə xarakterizə olunur: məhdud zaman çərçivəsi, məhdud məkan həddləri, hüquqi tənzimləmə; rabitə kanallarının spesifikliyi; reklam obyektini tanıtmək üçün pragmatik hədəfin üstünlüyü; məhsulun xüsusiyyətlərinin xüsusiyyətləri; təqdim edilən olunan reklam mesajının şifahi quruluşunun xüsusiyyətləri; iştirakçıların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq məhsulun istehlak potensialı.

“Reklam məhsulun müvəffəqiyyətlə satışını sürətləndirməkdə, hədəf alınan istehlakçıya təsir etməkdə, onlara göstərilən obyektin faydalarını vurğulamaqda vacib alətdir” [2, s. 10]. “Reklamın effektivliyi, əsasən, məzmununun keyfiyyətindən və təqdim olunduğu formadan asılıdır. Fəqət performansı təsir edən eyni dərəcədə vacib amillər, reklam yayım vasitəsinin mesajına riayət etmək, eyni zamanda reklamın ölçüsü, müddəti və neçə dəfə yayımlanmasıdır... Reklam mühiti, nəşrin xüsusiyyətləri ilə məhsul və ya xidmətin potensial alıcısının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq seçilir” [1].

Reklam diskursu linqosemiotik cəhətdən parametrləşdirilir, uyğun üslubi şərait uyğun olaraq təqdim edilir və müxtəlif vasitələrlə aktuallaşdırılan xüsusi linqosemiotikaya malikdir. Reklam mesajı, ümumiyyətlə başlanğıc, əsas mətn, nəticə, şüar, əlaqə ünvanı daxil olmaqla standart bir modelə uyğun olaraq qurulur. Bu model, müəyyən hədəflərlə əlaqəli və spesifik ünsiyyət şəraitində bəzi struktur hissələrin buraxılması və əlavə edilməsi ilə dəyişə bilər.

Reklam diskursunun dəyərləri sosial-iqtisadi tənzimləməyə yönəlmiş pragmatik münasibəti, müxtəlif qrup insanlara təsiri ilə müəyyən edilir. Reklamda manipulyasiya, cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafının əks olunması olan “çox tərəfli və fərqli” adresatlara ən uyğun olan institusional və ümumbəşəri insan ehtiyacları sisteminin istifadəsidir. Reklam mal, məhsul və xidmətlər təklif edir və onları müəyyən bir sosial kontekstdə yerləşdirərək dəyərlər

sahəsinə çevirir, hətta, müəyyən şəkildə, həyat tərzini formalaşdırır, müəyyən bir sosial sahədə hökm sürən yaşam tərzini, simvolik davranış modellərini aşılıyır.

Reklam mətnlərində dil qanunlarını qorunması məsələsi həmişə gündəmdə olsa da, bu məsələyə mühafizəkar münasibət reklam diskursunda özünü doğrultmur, müasir reklamlarda dil normalarından kənara sapmalara, yanlışlıqlara olduqca çox rast gəliir. Reklam mətni bazarın tələbi və şirkətin strategiyasına uyğun yaradıldığından burada daha çox bazarın tələbi qabardılır. Bazarın tələbi dedikdə isə, müştəri çoxluğunun zövqünü oxşayan, onun düşüncə tərzinə uyğun gələn, dəqiq və məqsədyönlü sözlərin, cümlələrin tapılması nəzərdə tutulur. Odur ki, reklam yaradıcılığında mətnin bədii həllinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Əsas kommunikativ hədəfdən, potensial adresat üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən motivdən və bu tələblərin ödənilməsi üçün istifadə olunan şifahi vasitələrdən asılı olaraq reklam diskursu bir və ya bir neçə situasiya baxımından dominant janrların – məlumatverici, qiymətləndirici, mübahisəli və əhəmiyyətli dərəcədə vacib hesab edilən əlamətlərini ehtiva edə bilər. Funksiyalarına və hədəflərinə görə reklam diskursu həm fərdi müraciət edənlərdə, həm də bütövlükdə cəmiyyətdə həqiqi (iqtisadi, sosial, psixoloji, emosional) dəyişikliklərə səbəb olduğu üçün global (sosial) və özəl (dəyər) dəyişikliklərə səbəb olduğu üçün performans janrı xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

Bəzi şifahi vasitələrdən istifadə edərək müəyyən bir fəaliyyət növünün stimullaşdırılması (reklam obyektinin alınması) yolu ilə ardesatın davranışının manipulyasiya edilməsinə və pragmatik münasibətin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş reklam diskursunun geniş auditoriyaə malik olmasını nəzərə alaraq, reklamın olduqca vacib təsir gücünə malik olduğunu söyləyə bilərik. Reklam diskursunda birbaşa imperativlik yoxdur və bu səbəbdən adresatın qərar qəbul etməsində müstəqillik illüziyası var. Hər hansı bir hərəkətə səbəb olan imperativ konstruksiyalar, məsələn, reklam obyektinin əldə edilməsi, adresatın inamının qazanılmasına səbəb olur, bəzən isə əks təsirlə də üzləşirik. Cəmiyyətdə, hətta. Belə bir deyim də mövcuddur ki, “anti-reklam da reklamdır”.

Reklam diskursunda imperativlik gizli şəkildə pərdələnir və ya dil oyununun elementi, ifadəli təsir vasitəsi kimi istifadə olunur. Burada istifadə olunan əmr intonasiyalı strukturlar (“Sən də bizə qoşul!”, “Dayanma, sına!”, “Susuzluğuna hakim ol!” və s.) şifahi ifadə imkanlarıdır, vizual semiotik vasitələrlə (şəkillər, şriftlər) birlikdə ünvana təsir göstərir və ayrılmaz bir kreolizə edilmiş məhsul yaradır. Reklam diskursundakı imperativlik yalnız şifahi nitq vasitələrində (məsələn, imperativ konstruksiyalarda) deyil, həm də yerinə yetirilən özəl funksiyalarda ifadə olunur. Mesajın bütün semantik quruluşunun adresatın bəzi davranışlarını təhrik etməyə yönəldilməsi, linqvo-semiotik təsir vasitələrinin kompozisiya ilə əlaqəsi istənilən reklam mesajının imperativ bir ifadəyə yönəldilməsini mümkün edir.

Təqdimat məqsədlərini həyata keçirmək üçün tipik vasitələrdən istifadə edərək, reklam diskursu istehsalçıları tez-tez bir məhsulu bazara təqdim edərkən, imic formalaşdırarkən və satınalma üçün stimulyatı yaratdıqda, daha çox qiymətləndirmə (modallıq baxımından) xüsusiyyətlərinə malik reklam mesajları yaradırlar. Qiymətləndirmə yaratmaq üçün epitetlər, müsbət mənə verən söz ehtiyatı, sifət və zərflərin müqayisəli və üstünlük müqayisə dərəcələri istifadə olunur; reklam obyektinin yüksək dərəcəli keyfiyyətlərini göstərən leksik vahidlərə xüsusi yer ayrılır.

Reklam diskursunun uğurlu və ya müvəffəqiyyətli təşkili, xüsusən, konkret pragmatik şəraitdə kommunikativ təsir strategiyalarının düzgün seçilməsi ilə müəyyən edilir və əgər məlumatı təqdim edən — reklam diskursunun agent — müştərinin mövcud olduğu xronotop və onun həyat tərz, zövqləri, reklam istehlakçısının və ya adresatın vərdisləri haqqında düzgün və ətraflı məlumata malikdirsə, reklam diskursununun tərtibatı da uğurlu alınacaq. Kommunikativ təsir adətən, adresat üçün zəruri olan istiqamətdə məlumat sahibinin biliklərinə, münasibətlərinə və niyyətlərinə təsir kimi başa düşülür. Danışqda (bunu reklamlara da aid edə bilərik) ünsiyyət strategiyalarında təqdimata qədər manipulyasiya və

konvensiya elementləri azalır. Sonuncular, həyata keçirilən ünsiyyətin məqsəd və niyyətlərini həyata keçirmək üçün təqdimatda “əlverişli alətlər” olaraq istifadə edilir.

Nəticə. Qeyd edilənləri və nəzərdən keçirilən fikir və mülahizələri təhlil etdikdə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, insan cəmiyyətində yazı yarandığı andan reklamların ilk rüşeymləri də baş qaldırıb.

Reklamlar üasir ictimai həyatda informasiya mübadiləsi platformasında xüsusi çəkiyə malikdir.

Reklam mətnlərinin bədii təşkili onun əsas özəlliyidir.

Açar sözlər reklam diskursunun özəyini təşkil edir.

Ədəbiyyat

- 1.Abramov A. (2011). Reklam mətnlərinin janrları və onların xüsusiyyətləri. <https://abramov-2.110.ru / az / zhanry-reklamnyh-tekstov-i-ih-osobennosti - vidy-i-zhanry-sovremennyh/>
2. Axundova S.H. Reklam vasitələrindən istifadə strategiyaları. Magistr diss.Bakı, 2018, 88 s.
- 3.Aslan K. Reklam nəşrlərinin xüsusiyyətləri, təsnifləşdirilməsi və redaktəsi // Bakı: Kitabxanaşünaslıq və informasiya. 2015, №1 (16), s. 27-47
- 4.Reklam mətnləri necə olmalıdır. [https:// kayzen.az /blog/ marketing /5132/ reklam-mətnləri-necə-olmalıdır.html](https://kayzen.az /blog/ marketing /5132/ reklam-mətnləri-necə-olmalıdır.html)

НЕКОТОРЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА

Агайева Туркан Саявуш кызы

Резюме

В статье рассматриваются особенности и различные аспекты рекламного дискурса. Поскольку в последние годы реклама стала неотъемлемой частью обмена информацией в общественной жизни, изучение и анализ этого дискурса с разных сторон является одной из наиболее актуальных проблем современной лингвистики. Исследование также затрагивает историю рекламы, в основном рассматривая ряд особенностей коммерческих текстов, которые служат в коммерческих целях. В статье использован описательный метод лингвиста. Статья носит преимущественно теоретический характер и может служить источником для будущих исследований в этой области.

SOME ADVANTAGES OF ADVERTISING DISCOURSE

Agayeva Turkan Sayavush

Summary

The article considers the special and different aspects of advertising discourse. As advertising has become an integral part of the exchange of information in public life in recent years, the study and analysis of this discourse from different angles is one of the most pressing issues of modern linguistics. The study also touches on the history of advertising, mainly considering a number of features of commercial texts that serve commercial purposes. The article uses the descriptive method of the linguist. The article is mainly theoretical information and can serve as a source for future research in this area.

Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva

Azərbaycan dili kafedrasının 22 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 25 sentyabr 2021-ci il

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN VƏQFI

*Allahverdiyev Namlet Əli oğlu, Əliyeva Mətanət İkrəm qızı, Həsənova Rəya Asif qızı,
Abdullayeva Ruziyyə Akif qızı*

AMEA Gəncə Bölməsi, Diyarşünaslıq İnstitutu

namletallahverdiyev@gmail.com

metanet_aliyeva_2016@mail.ru

Xülasə: Məqalədə dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəviyə böyük hökmdarlar tərəfindən hədiyyə edilən mülklərdən şairin ölümündən sonra insanlara təmənnəsiz xidmət etmək üçün vəqf kimi istifadə edilməsi, bu vəqflərdən qəriblərin, müsafirlərin, kasıbların və digər ehtiyacı olanların uzun illər ərzində yararlanması haqqında məlumatlar toplanmışdır.

Açar sözlər: Nizami, Gəncə, Həmidunyan, vəqf, məscid

Key words: Nizami, Ganja, Gamidunian, foundation, mosque

Ключевые слова: Низами, Гянджа, Гамидунян, фонд, мечеть

Giriş. Vəqf məsələsi tarixşünaslıqda az öyrənilmiş mövzulardan biridir. Vəqf ərəb mənşəli söz olub “savab iş üçün ayrılmış bir mülk və ya malın bu məqsəd üçün ayrılmasıdır” (1,47), başqa sözlə desək, vəqf xeyriyyəçiliyin müəssisləşmiş şəklidir.

“Vəqf dini və ya xeyriyyə məqsədilə dövlətin, yaxud ayrı-ayrı şəxslərin könüllü bağışladığı daşınar və daşınmaz əmlakdır” (2,457).

Məqaləni hazırlamaqda məqsəd vəqflər, onların xüsusiyyətləri, ilkin yaranma tarixi və dahi mütəfəkkirimiz Nizami Gəncəviyə bağışlanan mülkün vəqf olaraq xeyriyyəçilik işləri haqqında tədqiqat aparmaqdır.

Mövzunun aktuallığı. Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə “2021-ci ilin Nizami İli” elan olunmasını əsas tutaraq dahi söz ustasına yaratdığı ölməz əsərlərinə müqabil böyük hökmdarlar tərəfindən bağışlanan mülklərin şairin ölümündən sonra xeyriyyəçilik məqsədilə vəqf elan edilməsi və uzun dövrlər ərzində ehtiyacı olanlar, qəriblər, müsafirlər və digər xeyriyyə işləri üçün istifadə edildiyini tarixi faktlarla üzə çıxarmaq, dahi şairin adının bu xeyriyyə işlərində daim xatırlanması bu gün ilə səsleşir ki, bu da tədqiq etdiyimiz mövzunun aktuallığından xəbər verir.

Mövzunun elmi yeniliyi və əhəmiyyəti. Vəqflər haqqında dolğun məlumat yaratmaq üçün onların tarixinə nəzər salmaq vacibdir. Qeyd edək ki, ilk vəqflər məhz İslam dünyasında yaranmışdır. İslam aləmində əhəmiyyət kəsb edən ictimai və iqtisadi həyat üzərində dərin izlər buraxmış vəqfin dünyada ilk dəfə dini məqsədlərlə ortaya çıxdığını və zaman keçdikcə insani, mədəni və ictimai olmaq üzrə müəyyən qisimlərə ayrıldığının şahidi oluruq. İslam dünyasında vəqflərin geniş inkişaf etməsində Həzrət Muhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) böyük xidmətləri olması barədə xeyli məlumatlar var. Həzrət Muhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) “Üsvayi-Həsənə”(Gözəl nümunə) olaraq “Fədək” və “Xeybər” döyüşlərində ona məxsus olan xurma ağacları meyvələrindən Allah yolunda kasıblara, şikəstlərə, yolda qalan müsafirlərə pay vermişdi. Peyğəmbərin bu xeyirxah əməlindən nümunə götürən Əli və Ömər də sahib olduqları hər bir xurmalıqı Allah yolunda ehtiyacı olanlara vəqf etdilər. İslam aləmində kitabxana, mədrəsə, məscid, kəhrizlər, bulaqlar, mehmanxanalar, su quyuları, ərzaq mağazaları, təkiyə və zaviyələr də vəqf olunurdu. “Vəqf yerlərində yığılan gəlir vəqf qoyan şəxsin arzusuna uyğun olaraq məscid, mədrəsə, müalicə müəssisəsinin ehtiyaclarına və s. xərclənməli idi” (2,457).

Osmanlı tarixində “Fatehun vəqfləri haqqında bir yazıda bildirilmişdir: “İstanbulun Fatehi, Allahın aciz bəndəsi Fateh Sultan Mehmed (1432-1481), alınının təri ilə qazandığı

pulla satın aldığı İstanbulun “Daşlıq” məntəqəsində sərhədləri məlum olan ərazidə 136 ədəd dükanı aşağıdakı şərtlərlə vəqf edirəm.

“Bu daşınmaz əmlaklardan əldə ediləcək gəlirdən İstanbulun hər bir küçəsinə ayrı-ayrı iki nəfər təyin edirəm. Bunlar əllərində bir qab, içində kirəc tozu (gilli toz) və kömür külü olduğu halda günün müəyyən saatlarında küçələri gəzərlər. Həmin küçələrdə yerə tüpürənlərin tüpürəcəklərinin üzərinə bu tozu tökərlər ki, xəstəlik yayılmasın. Əvəzində 20 axça zəhmət haqqı alarlar. Bundan başqa, 10 cərrah, 10 həkim, 3 tibb qardaşı yara sarıyan təyin etdim. Bunlar hər ayın müəyyən günlərində İstanbulda qapıları döyər və evdə xəstə olub olmadığını soruşarlar. Əgər sağlması mümkündürsə, müalicə edib sağlmasına səbəb olarlar. Şəfəsi mümkün deyilsə, onlardan heç bir əvəz gözləmədən “Dərül-cəzə”yə (Qocalar evi) aparıb, rahatlıqlarını təmin edərdilər. Dövlətdə ərzaq qıtlığı baş versə, belə vəziyyətdə istifadə olan 100 nəfər silahlı əsgər quşların yumurta qoyma və ya bala çıxarma vaxtında olmadıqları zaman ov edərlər ki, xəstələrə qida kimi paylasınlar. Sahib olduğum bina və inşa etdirdiyim imarətxanada şəhid ailələri və İstanbul şəhərinin kasıbları əvəzsiz yemək yeyərlər. Ancaq yemək yeməyə və ya aparmağa bilavasitə özləri gəlməyənlərin yeməkləri günbatandan sonrakı qaranlıqda və heç kim görmədən qapalı qablar içində evlərinə aparılır”.

Gəncə şəhərində müxtəlif vaxtlarda bir neçə vəqf evləri - məscidlər, mədrəsələr və kəhrizlərin olduğu tarixdən bizə məlumdur. Gəncədə I Uğurlu xanın tikdirdiyi karvansaray, Xan arxı, I Şah Abbasın tikdirdiyi Came məscidi, karvansaray, bazar, mədrəsə, Hacı Bağırın çəkirdiyi “Hacı Bağır kəhrizi” dediklərimizə misal ola bilər. 1725-ci ildə Gəncəni işğal edən Osmanlı dövləti burda bir sıra vəqflərə sahib oldu. Osmanlı Sultan III Əhməd (1673-1736) “Gəncəbasana tabe olan Qızıl qaya kəndi (Üçtəpə çayı (arxı) kənarında olan bu kənd) Həzrəti Şəhriyarın (III Sultan Əhmədin) Gəncədəki cəməsinin vəqflərindən idi” (3,62). Bundan əlavə Sultan III Əhmədin Gəncədə Ocaqlı kəndi, Dinaraş məzrəsi, Gəncəbasana tabe olan İmamlı kəndi (məhəlləsi), Ağa Almas kəhrizi yaxınlığında yerləşən bu kənd (məhəllə) Həzrəti Şəhriyarın (III Sultan Əhmədin) Gəncədəki cəməsinin vəqfi idi (3,50).

XIX yüzillikdə Gəncədə Hacı Sait, Hacı Hüseyn məscidləri, Hacı Qədimin, Qalaların kəhrizi, XX yüzilliyin başlanğıcında Hacı Mirqasımın kəhrizi vəqf məqsədi ilə 1914-cü ildə çəkilməmişdir. Gəncə bələdiyyəsinin sədri Əsgər Ağa Gorani şəxsi vəsaiti ilə Gəncədə iki qız məktəbi, bir xəstəxana açdırmışdır.

Vəqflər haqqında xeyli məlumatlar var. Bizim üçün ən maraqlısı Nizami Gəncəvinin Gəncədəki vəqfləridir.

“XII əsrin başlanğıcından XVII əsrədək dahi Nizaminin vəsiyyəti üzrə yaradılmış vəqflər mərkəzi bir neçə əsr öz fəaliyyətini davam etdirmiş, həm xalqa xidmət göstərmiş, həm də böyük şairin adını əbədləşdirən bir qaynaq olmuşdur” (4,162). Osmanlı dövləti 1588-ci ildə Gəncəni işğal edəndə 1588-1593-cü illər arasında beş ildə “Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri” (siyahıyaalma dəftəri) tərtib etdilər. İcmal dəftəri əyalətin inzibati-ərazi bölgüsü haqqında ətraflı məlumatlar verən yeganə məlumat mənbəyidir. İcmal dəftərində Nizamiyə aid vəqflər haqqında məlumatlar var. Şeyx Nizami vəqfi 1187-ci ildə Atabəy Qızıl Arslan (1186-1191) tərəfindən hədiyyə edilmiş Həmdünyan kəndinin əsasında təşkil edilmişdir. Ümumiyyətlə, Nizamiyə bu kənddən əlavə də kənd bağışlanmışdır. Bu haqda Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində ətraflı məlumat var. Bu məsələni aydınlaşdırmaq xatirinə biz şairin Qızıl Arslanla olan görüşü zamanı deyilmiş sözləri əsas tutduq. “Xosrov və Şirin” əsərinin filoloji tərcüməsində Qızıl Arslan Nizamidən soruşur:

Dünya şahənşahi qardaşım sənə
İllər uzunlu zəhmət çəkib yazdığın o kitabın (əvəzində)
Cəvahirdən, xəzinədən nə əlmuzdu verdi?
Eşitdim, sənə (yoxsulluqdan xilas etmək müşkülü atıb
Xalis mülkündən sənə iki kənd yazıbdır.
De görüm, o kəndi sənə verdilər, ya yox?

Kəndin fərmanını göndərdilərmə? (5-352).

Bu sorğunun qarşısında Nizami Qızıl Arslana dedi:

Bəli, o xoşbəxt şah öz xalis mülkündən
Bundan əvvəl buyurduğun şeyləri vermişdir.
Şah o iki kənddən birini verməlidir (5, 352).

Deməli, belə məlum olur ki, Cahan Pəhləvan Nizami Gəncəviyə “Xosrov və Şirin” əsərinə görə vəd etdiyi kəndin birini verib ikincini isə hələ verməmişdir. Bəs, Nizamiyə verilmiş o kəndin adı nədir? Harada yerləşir?

Görkəmli ədibimiz Firidun bəy Köçərli yazırdı: “...rəvayət olunur ki, İran padşahlarından birisi Azərbaycan vilayətini təskir etdikdə şeyxə riayət göstərüb, Gəncə şəhərinin təxminən 24 verstliyində (25 km) cənubi-şərqi səmtində vaqe bir kənd bağışlamışdı. Səbiqdə həmin qəriyə Həmidunyan adlanırmış. İndi “İlə” adı ilə məşhur erməni kəndidir” (6,130).

Bizcə, Firidun bəy Köçərli xəyata yol verir. “Həmidunyan” kəndi “İlə” adlı kənd deyildir. 1187-ci ildə Atabəy Qızıl Arslan Şeyx Nizamiyə Həmidunyan kəndini bağışlamışdı. Bundan öncə isə Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhlivan Nizami Gəncəviyə başqa bir kənd bağışlamışdır. Çox güman ki, bu kənd İlə kəndidir. İcmal dəftərində Həmidunyan kəndinin adı İlə kəndinin adından öncə çəkilir. Deməli, bu kəndlər ayrı-ayrı yerlərdə yerləşmişlər. Bizim tədqiqatımıza görə İlə kəndi bugünkü “Yerkəş”, “Mənəş”, “Buzluq” kəndlərinin yerində olmalı idi. Yarımdağlıq ərazidə yerləşən bu səfəli kəndlərdə yerli camaat heyvandarlıqla məşğul olurdu. Gəncənin ruslar tərəfindən işğalından sonra həmin kəndlərə 1813-cü, 1828-ci illərdə ermənilər köçürülmüşdülər.

Şeyx Nizaminin vəqfləri haqqında ilk məlumatı tarixçi Fəxrəddin Kırzioğlu vermişdi. Bu mövzu haqqında 25 fevral 1983-cü ildə mərhum akademik Həmid Araslı “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində bir məqalə ilə çıxış etmişdi.

Biz Fəxrəddin Kırzioğlunun yazısını olduğu kimi təqdim edirik:

“Bu vəqfin Atabəylər və Osmanlılar dönəmindəki durumları arasındakı fərq ilk öncə Atabəylər dönəmində Həmidunyan kəndinin gəlirinin bütöyün Nizami Gəncəviyə verilməsinə qarşılıq Osmanlılar dönəmində gəlirin tötötün (hamısı) deyil, yalnız bir qisminin verilməsində görünür. Həmidunyan kəndinin (XVI yüzilliyin sonlarına doğru bu kəndin adı “İlə” olaraq anılır. İcmal dəftərində “Həmidunyan” adı “İlə” adından sonra Nam (adı) deyimi yazılmışdı. Gəliri tam olaraq Şeyx Nizami vəqfinə təhsis edilməmişdir. Fəqət bununla bərabər Atabəylər dönəmində tək bir kənddən oluşan (ibarət olan) Şeyx Nizami vəqfinə Osmanlılar dönəmində daha bir kənd, bir məzrə, birər çəltik bostan, ciftlik zəmis (taxıl zəmis), Gəncə qalası içindəki iki nərbənd və birər qəssab və əkməkçi Həbbaz (çörək bişirilən təndir), çörək dükənlərinin illik gəlirinin cəmi və yenə qaladakı iki hücərənin gəliri də Şeyx Nizami vəqfinə təhsis edilmişdir.

Şeyx Nizami vəqfinin illik gəlirindən (17480 ağça) “taatiyyə” “teyliyyə”, “civayət”, qurban kəsilməsi üçün və ayrıca türbənin fərraş və türbədarının, Gəncə cəməsi müdərresinin maaşları üçün illik gəlirin 86,5% (15120 ağça) ayrılmışdır. Gəlirin qalan 13,5%-ni isə türbənin onarın (təmiri) və aydınlatılması (ışıldandırılması) üçün kullanılmış olsa gərəkdir”.

Məqalənin başlanğıcında qeyd etmişdik ki, Gəncə-Qarabağ əyalətinin vəqfinin durumu istənilən səviyyədə öyrənilməmişdir. Biz hörmətli professor Fəxrəddin Kırzioğlunun yazısını aydınlaşdırmaq məqsədilə oxuculara anlaşılan səviyyədə təqdim edirik. “Nizamiyə bağışlanmış “İlə” və “Həmidunyan” kəndlərindən ancaq biri - “Həmidunyan” kəndi vəqf kimi ayrılmışdı. Kəndin bütöyün gəliri Allaha xatir ehtiyacı olanlara pulsuz paylanırdı. Bundan başqa onun aşağıdakı vəqfləridə var idi: Sahəsi göstərilməyən bir məzrədə çəltik, bostan bitkiləri və taxıl zəmis var idi. Gəncə qalası içində olan 2 nərbənd, 2 qəssab və 2 çörək bişirmək üçün təndir, 2 çörək dükəni, Gəncəyə gələn müsafirlərin atının nallanmasından alınan zəhmət haqqı, qəssab dükənlərindən gələn gəlir, bəzən kasıblara paylanan ət, Gəncəyə

gələn tacirlər, səyyahlar və s. müsafirlərin gecələmələri üçün qaladan kənar 2 hücrədən (otaq) gələn gəlirdən yığılan pulla ərzaq alınıb hər gün ehtiyacı olanlara gündə bir dəfə pulsuz yemək verilir.

Şeyx Nizami vəqfinin illik gəlirindən (17480 ağça) qurban kəsilməsi üçün və ayrıca türbənin fərraş və türbədarının - “Gəncə camisinin müdərrisinin məvacibləri üçün illik gəlirin 86,5%-i (15120 ağça) ayrılmışdı. Gəlirin qalan 13,5%-i isə türbənin digər xərcləri üçün ayrılmışdır”.

Qeyd: Ağça - 1328-1687-ci illərdə Osmanlı imperiyasında dövriyyədə olmuş gümüş pul. 1687-ci ildə ağçanın yerinə 120 ağça dəyərində olan “quruş” dövriyyəyə buraxılmışdı.

Məzrə - Sakini olmayan kəndlərin əkin yeri.

İcmal dəftəri - Siyahıyaalma dəftəri.

Verst - uzunluq ölçüsü. 1 verst təqribən 1060 metrə bərabərdir.

Nəticə. Beləliklə, aparılan elmi-tədqiqat işinin nəticəsi olaraq bir daha sübut olunur ki, dahi söz ustadı, bütün dövrlərin mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvi sağlığında geniş zəkası, mütərəqqi dünyagörüşü, biliyi ilə təkcə yaşadığı dövrü deyil, əsrlər sonrakı insanların mənəvi cəhətdən zəngin, humanist, vətənpərvər, insanpərvər kimi yüksək mənəvi ideallar aşılamaqla bütün bəşəriyyətə xidmət etdiyi kimi, ölümündən sonra da onun adına olan vəqflərdən gələn gəlir də insanlığa xidmət etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1967
2. ASE. II cild. Bakı, 1977
3. H. Məmmədov. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000
4. N. Axundov. Qarabağ salnaməsi. Bakı, 1989
5. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1982
6. F. Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1978
7. Z. Bünyadov, H. Məmmədov. Nizami vəqfi haqqında sənədə dair. Ədəbiyyat qəzeti. 1983-cü il 25 fevral
8. Ə. Muxtarov. Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda. Gəncə, Elm, 2021.
9. Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftəri. Bakı, Çarşioğlu, 2010.

ФОНД НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

*Аллахвердиев Намлет Али оглы, Алиева Матанат Икрам кызы
Гасанова Роя Асиф кызы, Абдуллаева Рузийя Акиф кызы
Резюме*

В статье собрана информация об использовании имуществ Великого поэта и мыслителя Низами Гянджеви, подаренные могущественными правителями великому поэту, которое течение многих лет после смерти поэта использовалась в качестве фонда для бесплатного служения странникам (путниками), гостям, беднякам, а также нуждающимся.

NIZAMI GANJAVI FOUNDATION

*Allahverdiyev Namlet Ali, Aliyeva Matanat Ikram, Hasanova Roya Asif,,
Abdullayeva Ruziyya Akif
Summary*

The article examines the property donated by the great rulers to the great poet and thinker Nizami Ganjavi, their use as a basis for free service to the people after the death of the poet; was collected information also on the long-term use of these funds by strangers, travelers, the poor people and others in need.

*Rəyçi: prof., əməkdar müəllim Həsənbala Sadiqov
AMEA-Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutunun 8 may 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 10 iyun 2021-ci il*

ANALİTİK VƏ AQLÜTİNATİV DİLLƏRDƏ OXŞAR FLEKTİV SÖZYARATMA PROSESLƏRİ

(Azərbaycan və ingilis dillərində materiallar əsasında)

Alverdiyeva Gülbəniz Ziyad qızı, Aslanova Gülnara Valeh qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

aslanovag_88@mail.ru

Xülasə: Müqayisə edilən dillərə aid nümunələrin təhlilindən də göründüyü kimi, həm ingilis və həm də Azərbaycan dillərində daxili fleksiya elementləri ilə yanaşı xarici fleksiyayı təcəssüm etdirən üsullarla sözyaratma prosesləri mövcud olmuşdur. Fərq ondan ibarətdir ki, ingilis dilində analitik-flektivlik elementləri zaman-zaman aktivləşmiş və aparıcı xarakter daşımışdır. Azərbaycan dilində isə həmin elementlər müəyyən dərəcədə keçici xarakter daşısa da onun izləri itməmiş və özünün ilkin variantlarını mühafizə etmişdir.

Dillərin quruluş fərqlərinin aşkar edilməsi bəzən mütəxəssisləri separatçılığa meyillənirmiş olsa da burada əlbəttə ki, dil ayrışdırıcılığı ideyasının reallıq düşüncəsi heç bir həqiqətə sığmır. Çünki dünya dillərinin aparıcı bir vəzifəsi var, o da informasiya mübadiləsindən, onun ötürülməsindən və mühafizəsindən ibarətdir. Bundan başqa dillər aqlütinativliyə, analitik-flektivliyə, köksözlülüyə, polisintetizmə və sintetizmə görə fərqləndirilsə də onların hər birində digər tipologiyalara dair elementlər mövcuddur.

Açar sözlər: flektivlik, fuziya, aqlütinasiya mərhələsi, kök, affiksallıq

Ключевые слова: перегиб, слияние, стадия агглютинации, корень, аффиксальность.

Keywords: inflection, fusion, agglutination stage, root, affixality

Qətiyyətlə onu demək mümkündür ki, dilçilik tədqiqatlarında flektivlik məsələsi konkret dil faktları üzrə birmənalı şəkildə izah olunmur. Ona görə də bu problem ayrı – ayrı tədqiqatlarda müxtəlif arqumentlər əsasında təqdim edilir. Ancaq bir məsələ tamamilə aydındır ki, flektivlik birbaşa fuziya ilə əlaqədar baş verən linqvistik hadisədir. Dissertasiyanın bu paragrafında flektivliyin baş verməsinin əsas səbəbi kimi dil informasiyalarının intensivlik dərəcəsi əsas hesab edilir. Burada göstərilir ki, dillərin daxili quruluşundakı dəyişmələrdə qrammatik və derivativ vasitələrin formalaşması prosesi baş verir. Bu proses bütün dillərdə qeyri – bərabər şəkildə inkişaf dövrü keçirir. Ona görə də hətta analitik-flektiv dillərin özündə belə flektivlik tam oxşar göstəricilərə malik olmur. Belə ki, *məsələn*, rus dilindəki flektivlik ingilis dilindəki flektivliklə tam oxşar olmadığı kimi, Azərbaycan dilindəki flektivlik də digər qohum dillərdəki ilə eyni deyildir. Yaxud italyan dilində daxili fleksiya daha zəngin ənənələrə malik olduğu halda ingilis dilindəki daxili fleksiyada müəyyən məhdudiyyət müşahidə olunur. Mənbələrdə qeyd olunduğuna görə ingilis dilində daxili fleksiya daha çox feillərdə, xüsusən felin zaman kateqoriyasında müşahidə edilir. Flektivlik sami dillərdə, o cümlədən ərəb dilində sözdaxili dəyişmələr üzrə daha çox inkişaf etmişdir. Bəzən flektiv dillərdə baş verən dəyişmələr qrammatikliyin təzahürü kimi anlaşılsa da onu tək-cə qrammatikliklə məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. Çünki qrammatik elementlər başlanğıc mərhələdə həm qrammatik, həm də derivativ xarakterli olmuşdur. Hətta qrammatik və derivativ əlamətlərin daha çox fərqli xüsusiyyətləri müşahidə edilən aqlütinativ dillərin ilkin şəkildəlik mərhələsində baş vermiş sinkretiklik indiyədək də öz izlərini müvafiq dil nümunələrində (*ölümcül, gülümsər, doyumcul, qırılmaq, düyümlü*) saxlanılmaqdadır. (10; 12)

Məsələ bundadır ki, Azərbaycan dilinin aqlütinasiya mərhələsində söz sonuna şəkildəlik artırılması bir çox hallarda kök morfemin semantik transformasiyasına səbəb olmuşdur. Ona görə də ilkin flektivizm əlamətlərinin təyin edilməsində müəyyən çətinliklər

baş verir. Lakin çətinliklərin aradan qaldırılması üçün kök morfemin transformasiyaya uğramış semantik mühitini onun sonşəkilçili variantı üzrə bərpa etmək olur. Məsələn, Azərbaycan dilində sözün başlanğıcındakı *c* samitinin *y* samitinə keçidi ilə əlaqədar formalaşmalı *cır-yırt* sözləri bu baxımdan nümunə göstərilə bilər. *Cırmaq* sözünün *cır* kökü özünün semantik müstəqilliyini mühafizə etdiyi halda *yırtmaq* sözünün *yır* kökü semantik müstəqilliyini itirmişdir. Yalnız sonuncu fuzial *c* samitinin affiksallıq funksiyası hesabına *cır-yır* köklərinin eyni semantik keyfiyyətə malik olduğu sübuta yetirilə bilər. Sözün daxilində isə ilk və son elementlərin əlaqələndirilməsinə xidmət edən sait səsin dəyişməsi daxili fleksiyanın izi kimi təsəvvür yaradır. Sözün daxili elementinin dəyişməsi, məsələn, *kip*, *köp*, (*həcm*) *tap* (hündürlük) *təp(ə)*, *tüp* (mərkəz) kimi sözlərdə müşahidə edilir. Sözün son elementinin dəyişməsi isə *qap* (maq), *qap* (aq), *qab*, *qab* (ıq) kimi sözlərdə baş verir. (1; 2; 9; 11)

Azərbaycan dilində flektivizmin izləri, eyni zamanda samitlərin fuzial yolla söz sonundakı samitə yanaşmasında (*art*, *arx*, *ard*, *alt*, *ərk*, *ört*, *ölq*, *üst*, *bərk*, *sərt*, *kərt*, *qorx*, *qırx*), həmçinin sözün daxilindəki samit birləşmələrində (*atlan*, *doğru*, *oğru*) görmək olur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, dillərin tipologiyası barədə bir çox tədqiqatlar aparılmış olsa da xüsusən, analitik dillər üçün səciyyəvi olan və həm də fəaliyyəti davam edən flektivliyin xarakteri, onun qrammatik və derivativ funksiyaları barədə dərinləşdirilmiş tədqiqatlar demək olar ki, tam şəkildə öz həllini tapmamışdır. Ona görə də analitik dillərə daha çox xas olan flektivizmin bəzi xarakter cəhətlərini müəyyənləşdirməyə ehtiyac vardır.

Azərbaycan dilinin daxili quruluşunda fleksiyaya dair bir çox faktlar mövcud olduğu halda bu məlumatda fleksiya ilə əlaqədar verilən nümunələrin hamısı ərəb mənşəli sözləri əhatə edir. Burada göstəriləyi kimi, Azərbaycan dilindəki *hökm*, *hakim*, *hökumət*, *məhkum*, *məhkəmə*, *istəhkam*, *hikmət*, *mühakimə*, *möhkəm* sözləri bu dildə müstəqil leksik vahid kimi işlənir. (3; 5)

Eyni zamanda, ingilis dilində flektivliyin derivativ funksiyalarına dair müvafiq nümunələr verilərək təhlil olunur. Maraqlıdır ki, flektivliyin bu növünün baş verməsində suffikslərin xüsusi rolunun olduğu da göstərilir. Suffikslərin iştirakı ilə yaranan flektivliyə dair aşağıdakı kimi nümunələr təhlil edilir və onların təməlində müvafiq təhlillər aparılır: *readable-readability* (oxunaqlı-həvəslə oxunan); *jump-jumped-jumpy-jumper* (dixsinmə, güvənli, əsəbi, səbirsiz, qaçağan).

Müasir ingilis dilində məsələn, suffikslərlə formalaşmış flektivliyə dair *look* (baxış, baxmaq) sözündən düzələn *looker* (gözətçi, qarovulçu), *lookin* (ötəri baxmaq, söz gəzdirmək); *looking* (axtarış), *lookeron* (tamaşaçı, müşahidəçi).

Aqlütinativ quruluşlu dillərdən biri kimi Azərbaycan dili üçün belə bir tendensiya mövcud olmuşdur ki, guya bu dildə söz kökü dəyişmir, sabit qalır, dəyişən yalnız şəkilçilərdən ibarətdir. Lakin söz kökləri və heca tipləri barədə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, aqlütinativ dillərdə heç də bütün kök söz vahidləri sabit deyildir. Onların müəyyən qismi sonşəkilçilərlə qovşaq yaradaraq dəyişmir və kök-şəkilçi vəhdətində yeni bir sözün formalaşmasına səbəb olur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *dəmir* sözünə *-çi*, *-lik* şəkilçisi qoşulduqda *dəmirçilik* sözü düzəlir ki, burada həmin şəkilçilər müstəqil olaraq sözdən ayrıla bilər. Lakin kök sözlərin birhecalı olduğunu nəzərə aldıqda ikihecalı *dəmir* sözündə kök və şəkilçini ayırd etmək mümkün olmur. Buradan göründüyü kimi, dəmir sözündə şəkilçi tərkibi füzial yolla kökə qaynaq kimi yanaşmış və bir vəhdət yaratmışdır. *Yazıçılıq* sözündə isə üç sözdüzəldici şəkilçi ardıcıl işlənsə də onların sərbəst qoşulması imkanları olduğu halda qovuşma ehtimalı yoxdur. Çünki hər bir şəkilçi söz tərkibindən müstəqil ayrıla bilmir: *yazıçılıq-yazıçı-yazı-yaz*. (4; 7)

Həmçinin, sözün başlanğıcında *qıp-*, *sap-*, *göm*, *düm-* kimi prefiks elementlər sözlə qovşaq şəklində *qıpqırmızı*, *sapsarı*, *gömgöy*, *dümağ* kimi yeni sözlərin yaranmasında iştirak edirlər. Həm başlanğıcda və həm də sonda baş verən belə qovşaqşəkilli dəyişmələri xarici fleksiyanın əlamətləri hesab etmək olar. Kökdaxili dəyişmələr yolu ilə eyni kökdən ümumi

semantik əlaqəni özündə saxlayan həcm anlayışlı *köp, küp*; hündürlük, dəyirmilik, topluluq anlayışlı *təp* [ə], *top* [a] *tup* (mərkəz), başlanğıc, örtülülük anlayışlı *qıp, qap, qop* kimi sözlərdəki dəyişiklik isə daxili fleksiyanın izləri kimi nəzərə alın bilər.

Bəzi tədqiqat xarakterli əsərlərdə sözün kök hissəsi barədə bəhs edildikdə türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində sözün kök hissəsi dəyişməyən struktur kimi təqdim olunur. Belə çıxır ki, bu dillərdə sözün kök hissəsi sabitdir, dəyişən tərəflər şəkilçi konstruksiyalı vahidlərdən ibarətdir. Bununla bağlı aparılan bir çox tədqiqatlarda isə türk dillərində kökün dəyişməz olduğu fikri təqdir edilir. (6; 8)

İngilis dilində də daxili fleksiya həm qrammatik, həm də relyativ xarakterlidir. Məsələn, *mouse* (siçan) sözü fleksiya üzrə *mice* şəklində siçanlar mənasını bildirir. Qaydasız feillərin keçmiş zamanında isə daxili fleksiya derivativ xarakter daşıyır: *write-wrote* (yazmaq-qəzəbli), *think-thought* (baş – düşünmə) . Flektiv dillər və flektivlik haqqındakı məlumatların hamısı birmənalı deyildir. Belə ki, bəzi məlumatlarda flektivliyin sintetik dillərə, bəzilərinə isə analitik dillərə xas olduğu barədə söhbət gedir. Aqlütinativ dillərdə isə flektivliyin mövcudluğu barədə isə bir ciddi fikir irəli sürülmür, halbuki aqlütinasiya mərhələsindən əvvəlki mərhələdə həmin dillərdə flektivizmin təzahürləri mövcud olmuş və həmin izlər dilin struktur tərkibində indiyədək saxlanılır.

İngilis dilində də fleksiyanın həm daxili və həm də xarici növlərinin mövcudluğu barədə mənbələrdə müvafiq məlumatlar verilir. Verilən məlumatlarda göstərilir ki, daxili fleksiya dilin sintetik təbiətliliyi ilə daha çox bağlı meydana çıxır. Doğrudur ki, analitik-flektiv dil kimi ingilis dili də sonşəkilçilikdən xali deyildir. Ona görə flektivliyin təkə qrammatikliklə əlaqədar meydana çıxmasını iddia etmək doğru sayılmır. Çünki flektivlik dildə qrammatik formaların mövcud olmadığı mərhələdə həm qrammatik və həm də sözyaratma fleksiyasını əhatə etmişdir. Müasir dillərdə flektivliyin müxtəlif təzahür formaları da məhz ilkin mərhələdə baş vermiş sözdaxili və sözxarici dəyişmələrin ənənəvi davamıdır.

İngilis dilində daxili fleksiya, hər şeydən əvvəl qrammatik dəyişmələrin müxtəlifnövü forması hesab edilir. Sözün struktur tərkibindəki dəyişmələr fonetik, morfoloji, qrammatik xarakterli şəkildə baş verir. Söz tərkibində baş verən dəyişmələr ayrı-ayrı paradigmalarda özünəməxsus mənalara baş verməsini şərtləndirir. Qrammatik səviyyəli dəyişmələrdə dəyişən elementlərin hesabına müvafiq qrammatik məna ifadə olunur. Belə dəyişmələr söz tərkibində baş verdikdə onu daxili fleksiyanın təzahürü kimi nəzərə almaq olur. Belə ki, söz tərkibindəki hər bir elementin dəyişməsi müvafiq paradigma üzrə uyğun qrammatik məna bildirir. Burada daxili fleksiyanın sait dəyişməsi kimi baş verməsi nəzərdə tutulmur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
2. Cəlilof F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1989
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədris nəşr, 1962
4. Джафаров С. Фонетическая структура первичных слов в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). С.М.Киров ад.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Maarif, 1988
6. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962
7. Бодуен-де Куртенэ. Резья и резьяне (Словянский сборник), 1876, Т. III
8. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание изд. труды. Москва, 1956, Т. I
9. Капсибеков Е.З. Глаголона именная корремация галогонных корней в тюркским языках. Алма-Ата, Наука, 1986
10. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, Xəzər Universiteti. 2017
11. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, Наука, 1986
12. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013.

**СХОЖИЕ ПРОЦЕССЫ ФЛЕКТИВНОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В
АНАЛИТИЧЕСКИХ И АГГЛЮТИНАТИВНЫХ ЯЗЫКАХ
(По материалам на азербайджанском и английском языках)**

Алвердиева Гюльбэниз Зияд кызы, Асланова Гюльнара Валех кызы

Резюме

Как видно из анализа примеров сравниваемых языков, как в английском, так и в азербайджанском языках, наряду с элементами внутреннего словоизменения, существовал процессы словообразования с методами, воплощавшими внешнее словообразование. Разница в том, что элементы аналитической интонации в английском языке время от времени активировались и носили ведущий характер. В азербайджанском языке, хотя эти элементы в какой-то степени временны, их следы не исчезли и сохранили свои первоначальные версии.

Хотя открытие структурных различий в языках иногда приводило экспертов к сепаратизму, это, конечно, неверно, что идея языковой дискриминации реалистична. Потому что у языков мира есть ведущая функция - обмен информацией, ее передача и защита. Кроме того, хотя языки различают агглютинативные, аналитико-флективные, корневые, полисинтетические и синтетические, каждый из них имеет элементы других типологий.

**SIMILAR INFLECTIONAL WORD-FORMATION PROCESSES IN
ANALYTICAL AND AGGLUTINATIVE LANGUAGES
(Based on materials in Azerbaijani and English)**

Alverdiyeva Gulbeniz Ziyad, Aslanova Gulnara Valeh

Summary

As can be seen from the analysis of the examples of the compared languages, in both English and Azerbaijani languages, along with the elements of internal inflection, there were word-formation processes with methods that embodied external inflection. The difference is that the elements of analytical-inflection in English have been activated from time to time and have been of a leading nature. In the Azerbaijani language, although these elements are to some extent temporary, its traces have not disappeared and have preserved their original versions.

Although the discovery of structural differences in languages has sometimes led experts to separatism, it is certainly not true that the idea of language discrimination is realistic. Because the world's languages have a leading function, which is the exchange of information, its transmission and protection. In addition, although languages are distinguished by agglutinative, analytical-inflectional, root-speaking, polysynthetic, and synthetic, each of them has elements of other typologies.

Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 iyul 2021-ci il

UOT:81.

GƏNCƏ DİALEKTİNDƏ SAY VƏ ƏVƏZLİKLƏRİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəfərova Günay Xan zadə qızı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsi

gunay.jafarova.81@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Gəncə dialektinə məxsus bir çox say və əvəzlilər tədqiqatına cəlb olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, dialektlərimiz xalqın tarixinin canlı güzgüsü, dəyəri ölçülməz*

mirasımızdır. Gəncə dialektinə məxsus bir qrammatik xüsusiyyətlər ümumən dialektlərimizin öyrənilməsində böyük bir töhfədir. Dialektə məxsus sadə, düzəltmə və mürəkkəb saylar və əvəzliliklər bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: dialekt, say, əvəzlilik, norma, dil

Ключевые слова: диалект, числительные, местоимение, норма, язык

Key words: dialect, numerals, pronoun, norm, language

Gəncə dialektində və eləcə də başqa dialektlərimizdə saylar ədəbi dildən ciddi şəkildə fərqlənmirlər. Fərqlər daha çox fonetik səviyyədə özünün göstərir. Leksik və morfoloji qatlarda ciddi fərqliliklər qeydə alınmamışdır. Lakin Gəncə dialektində qeyri-müəyyən saylar ədəbi dildən fərqlənir. Bəzi qeyri-müəyyən saylar sifətin morfoloji xüsusiyyəti olan dərəcə kateqoriyasına malikdirlər. Məsələn, sifətin müqayisə dərəcəsini yaradan tarixən çox qədim olan, bir çox türk dilləri və dialektlərində, yazılı abidələrimizin dilində qeydə alınmış –*trax* şəkilçisi çıxqan sözünün kökü olan *çı* (az mənasında) sözünə qoşularaq çoxaltma dərəcəsi yaradır. Ağaj çitrax xirnih gətirif.

Çı/cı/cu/çü/çe və s. fonetik variantlarda söz kökünün miqdar bildirəməsi aşağıdakı misallardan bəlli olur: *çeçələ*(barmaq), *cırtan*, *cocuq*, *cücük* və s. Bu söz kökünü araşdıran İ. Qurbanlı yazır: Bu fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dialekt və şivələrində qıpçaq mənşəli /ç-c-s-ş/ səslərinin mövqeyində anlautda *t/d* variantları dururdu. Müqayisə edək, misal üçün dilimizdə ağılsız anlamı verən leksemlər: *C Ç C t(d) C ş Çılğın, çılдаğ təli-dəli şələ-şür*. Güman etmək olar ki, bu sözlərdən *təli/dəli* forması daha qədimdir və qədim türk tayfa dilinə aiddir. Çünki faktlar və türkoloji ədəbiyyat qədim türk dilində diferensiallaşmanın sonrakı proses olduğunu və səslərin eyni fonematik yuvadan rəvac aldığını söyləməyə əsas verir. İlkin anlautda /y/-laşmış /t/-nin çıxış etməsini ehtimal edə bilərik. Diferensiallaşma başlayandan sonra oğuz dili qrupunun əsasında duran türk tayfalarının dilində /y/-laşmış /t/ səsinə *t* düşür və saf *y* ilə əvəz olunur, qədim bulqar, sonra isə qıpçaq dil qrupunun əsasında duran türk tayfalarının dilində isə /y/ç/ əvəzlənməsi baş verir və bu rolda *ç* səsi çıxış etməyə başlayır. Misalda müşahidə olunan: /*tyeli/dəli*/ daha qədim dil xüsusiyyətini əks etdirir. /*Şələ-şür*/ və /*çılдаğ*/ variantları isə bulqar-qıpçaq mənşəlidir. Araşdırdığımız yaş həddi bildirən leksemlərdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. İlkin olaraq ümumtürk dilində *y-laşmış* /t/d/ səsi çıxış etmişdir. Bunu əks etdirən /*dıqqılı/dıqı/dıqılı/dıqışdıqqana/dıqqan/dıqqılınca/dıqqış*/ sözləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivə leksikasında geniş yer almışdır. Misallarda görünən /t/d/ç/y/j səs əvəzlənmələri türk dilləri üçün səciyyəvidir və ümumtürk xarakteri daşıyır. Misal üçün: /*çöp*/ (ümumtürk) - /*töp*/ (*çuvaş*), /*çön-yön-dön*/, /*yuxarı-çuxur-dur*/, /*yoxuş-çixış*/, /*yürək-çere*/ (*çuvaş*) - /*ürək-yörek-jörek*/, /*çul* (*çuvaş*)-*taş-daş*/, /*çetre* (*çuvaş*) –*titre*/ və s.” (26; s.86)

Qeyd edək ki, *çı* söz kökü *dı* fonetik variantında da dialektlərimizdə iştirak edir: *dıqqan* sözü *dəçıqqan* kimi *azı* bildirir. Gəncə dialektində bu söz azaltma dərəcəsində çıxış edir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək yerinə düşər ki, bir sayı bi fonetik variantında qeyri-müəyyən saylara birləşərək çoxaltma dərəcəsi yaradır: *bidıqqan*- çox *azca*. Məsələn, *Bidıqqan oyana dur, dana*. Eyni sözləri *biçıqqan* sözünə də aid etmək olar. Bu söz də “*çox az*” mənasında işlənir. *Biçırır*- yenə də çox az mənasında işlənir. Məsələn: *Biçırır hörrə yedim*.

Araşdırılmaya cəlb edilmiş dialektlərdə *bir qismət* söz birləşməsi də qeyri-müəyyən saydır və daha çox yeməyə aid edilir: *Bir qismət çörəh yedim*.

Bir sayının qeyri-müəyyən say yaratmaq xüsusiyyətdən bəhs edən Q. Kazımov yazır: “Qeyri-müəyyənlik bildirən mürəkkəb miqdar sayları bir sözünün az, çox, xeyli, neçə sözləri ilə, o, bu, flən, bir sözlərinə qədər qoşmasının artırılması ilə düzəlir: bir az, bir çox, bir xeyli, bir neçə, bu qədər, o qədər, filən qədər, bir qədər və s. Qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar saylarından az, çox, xeyli, bir az, bir xeyli, bu qədər, o qədər, bir qədər, filən qədər sözləri hal, hərəkət, iş bildirən sözlərdən – feillərdən də əvvəl işləyə bilər.” (23; s.130)

Gəncə dialektində qeyri-müəyyən saylar müqayisə və çoxlatma dərəcəsində də çıxış edirlər. Yuxarıda təhlil etdiyimiz *çitrax* sözü ilə bərabər Gəncə dialektində: *birxeylax*, *xeylax*, *oqədə*, *buqədə* mürəkkəb sözlər çoxun qədrini bildirir.

Saylardan fərqli olaraq Gəncə dialektində əvəzliliklər bütün mənə qruplarında ədəbi dillə oppozisiya təşkil edə bilər. Əvəzlilik Azərbaycan dialektlərində ədəbi dilimizdən həm fonetik, həm leksik, həm də morfoloji qatda fərqlənir. Xüsusən də, şəxs əvəzliliklərinin hallanması, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi ədəbi dildən seçilir. Gəncə dialekti sağır nun səsinin istifadəsinə görə həm ədəbi dildən, həm şərq dialektlərindən, *kəndi*, *ənə*, *əynə*, *ayna*, *vayna* əvəzliliklərini istifadə etməməklə digər qərb dialektlərindən fərqlənir və oppozisiya təşkil edərək müstəqil dialekt kimi seçilir.

Gəncə dialektində ədəbi dildən fərqli olaraq *dana//tana* ədatı işlək olduğundan işarə əvəzlilikləri ilə birlikdə *otana*, *butana*, *putana* dialekt üçün spesifik işarə əvəzliliklərini əmələ gətirir. O əvəzliyi də *bu* əvəzliyi kimi istiqamət bildirən işarə əvəzliliklərinə qoşularaq mürəkkəb söz yaradıcılığında iştirak edir: *odey*. Qədim və arxaikləşməkdə olan, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində qorunub saxlanmış *añrı* işarə əvəzliyi Gəncə dialektində istifadə edilir. O sözünün işarə və şəxs əvəzliyi kimi hallanarkən qərb dialektlərində, habelə qədim yazılı abidələrdə *an* və *añ* şəkli alması tədqiqatçıların diqqətindən qaçmamışdır. Q. Kazımov, M. İslamov və digər dilçilərimiz bu sözün qədim formasının məhz *an// añ* şəklində olduğunu araşdırmalarında qeyd edirdilər. Sözdəki *-rı* qədim şəkilçi isə bildiyimiz kimi, türk dillərində istiqamət bildirən şəkilçi olmuş, hal hazırda arxaikləşərək ora, bura, yer, hara və s. sözlərin tərkibində daşlaşmış formada qalmışdır.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər. Gəncə dialektində qeyri-müəyyən əvəzliliklər rəngarəngliyi ilə seçilir. Yanaşma yolu ilə birləşərək vahid vurğu altında deyilən bir sıra qeyri- müəyyən əvəzliliklər dialekt üçün xarakterikdir: *heşzad*, *heşkim*, *onu-munu*, *o-bu*. Məsələn: *Onu-munu doldurma öyə*; Qeyd etmək yerinə düşər ki, *heş* (*heç*), *kim*, *zad*, *flan* və *hər* sözləri Azərbaycan dili dialekt və şivələrində və Gəncə dialektində o cümlədən, aktiv sürətdə sözyaradıcılığında iştirak edirlər: *hərə*, *kimsə*, *filan kəs*, *flan-peşməkan*, *hamım*.

Sual əvəzlilikləri. Gəncə dialekti və ətraf qərb zonasında işlənən sual əvəzlilikləri ciddi sürətdə ədəbi dil faktlarından seçilirlər. Dialekt üçün xarakterik olan: *hatana* sual əvəzliyi bu qismdəndir. Adətən, *hatana* sualına (harada) *putana//budana* cavabı verilir. Məsələn: -Hatana mənim çayım?

-Putana.(işarə edilir)

Qeyd edək ki, *hatana* sual əvəzliyi quruluşca *otana*, *putana* işarə əvəzliliklərinə uyğun gəlir və *dana* ədatının iştirakı ilə düzəlir.

Ha sual əvəzliyi. *Haçan*, *havax*, *ha*, *hanjarı*, *hası* sual əvəzlilikləri Gəncə dialektində geniş istifadə edilir. Məsələn: *Ha* tarafa baxırsan? *Hanjarı* gəlin gəlməyib? *Havax* inəyi satajarsan? *Hansı* məytəfdə oxuyur?

Qeyd edək ki, *hanjarı* sual əvəzliyi geniş şəkildə Qazax və Borçalı dialektlərində, eləcə də Qarabağ dialektinin bir sıra şivələrində, o cümlədən avşar şivəsində geniş istifadə edilir. (47.s.85)

Nə sual əvəzliyi. *Nə* sual əvəzliyi müstəqil halda və *təhər* sözü ilə birləşərək yeni *nətər* sual əvəzliyini yaradaraq dialektə istifadə edilir: *Nətər* dedin o sözü? *Sən nətərsən?* *Bajım nətərdi?* *Uşaxlar nətərdi?* və s.

Araşdırmalar göstərir ki, türk dillərində stabilliyi ilə seçilən saylardan fərqli olaraq əvəzliliklər (şəxs əvəzlilikləri istisnadır, onlar da saylar kimi əsas etibarlı ilə stabildirlər) öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Gəncə dialektində istifadə olunan əvəzliliklər spesifikdir və ciddi şəkildə ədəbi dil materiallarından fərqlənir: *hatana*, *putana*, *otana*, *añrı*, *ha*, *hanjarı*, *nətər* və s. bu sıradandır.

Ədəbiyyat

1. Anna Maria fon Gabain. QədimTürkdili qrammatikası, Leypsiq, 1950

2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, Ankara, , Türk dil kurumları yayınları, 1999
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı, Elm, 1990, s.282
4. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialect və şivələri. red. R. Rüstəmov; M. Şirəliyev Bakı,
5. Azərbaycan CCR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 283
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisanı ünsürləri. s.3-11
7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 s.
8. Əmrahova M. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri tədqiqatlarda. Azərbaycan Milli
9. Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu 2016.
10. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
11. Hüseynov. A. Azərbaycan dialektologiyası. Azərb. SSR Maarif Nazirliyi, V. İ. Lenin ad.
- Azərb. Dövlət Ped. İn-tu. Bakı: V. İ. Lenin ad. APİ, 1958, 120 s.
12. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan CCR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1968, 276 s. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilik. (Azərbaycan dili dialect materialları əsasında) Bakı, Elm, 1986, 204 s.
13. J. Deny. Türk dilbilgisi. İstanbul, Kabaçlı, 2012
14. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2017
15. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan Dili. Bakı, Elm və təhsil, 2010
16. Kazımov Q. Azərbaycan dili dialect və şivələrində feilin quruluş xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
17. Qurbanova İ. Azərbaycan dilidialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı, Bilik, 2014
- Qurbanova İ. Oğuzdili qruplarında sağırın məsələsi (Türkiyə türk cəmi şivə materialları əsasında).
18. Mahmut el-Kaşğari. Divanilüğəti"-t- türk. İstanbul, Kabaçlı, 2005
19. Məmmədli Qıpçaq. Türk say sistemi. Bakı, " Yazıçı" Ədəbinəşrlərevi, 1996
20. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı., 1990
21. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına dair materiallar (fono morfologiya), Bakı, 1953
22. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1967
23. Türklehcelerigrameri. Editor Ahmet B. Ercilasun. Ankara, Erek matbaası, 2012

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ И МЕСТОИМЕНА ГЯНДЖИНСКОГО ДИАЛЕКТА

Джафарова Гунай Ханзаде кызы
Резюме

В статье исследуются имена числительные и местоимения Гянджинского диалекта. Как известно, наши диалекты - живое зеркало истории народа, наше бесценное наследие. Грамматическая особенность Гянджинского диалекта - большой вклад в изучение наших диалектов в целом. В этом отношении примечательны простые, составные и сложные числительные и местоимения диалекта.

SPECIFIC NUMERALS AND PRONOUNS OF THE GANJA DIALECT

Jafarova Gunay Xanzada
Summary

The article examines the chilling names and pronouns of the Ganja dialect. As you know, our dialects are a living mirror of the history of the people, our priceless heritage. The grammatical feature of the Ganja dialect is a great contribution to the study of our dialects in general. In this respect, simple, compound and complex numbers and pronouns of the dialect are remarkable.

Rəyçi: f.ü.f.d. dos. Reyhan Mədatova
AMEA Gəncə Bölməsinin Humanitar Tədqiqatlar İnstitutunun Ədəbiyyat şöbəsinin 13.09.2021-ci il tarixli iclasının çıxarışı (prot.N-4)
Daxil olma tarixi 20 sentyabr 2021-ci il

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ FELİ BAĞLAMALAR

dos. Cəfərova Solmaz Axund qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə M.Füzulinin əsərlərindəki feli bağlamalar araşdırılır. Müasir dilimiz üçün arxaiklaşmış, fərqli qrammatik vəzifə yerinə yetirmiş, forma dəyişikliyinə məruz qalmış feli bağlama şəkilçiləri qeyd olunur. Həm M.Füzulinin qəzəllərində, həm də müasir dilimizdə işlənən feli bağlama şəkilçiləri şərh edilir. Forma dəyişikliyinə uğrayaraq müasir ədəbi dilimizdə işlənən feli bağlama şəkilçiləri qruplaşdırılır. Arxaikləşərək müasir ədəbi dildə işləklidən qalmış feli bağlama şəkilçiləri haqqında məlumat verilir. Qeyd olunan şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalara aid nümunələr göstərilir.*

Açar sözlər: Feli bağlama; həm M.Füzulinin, həm də müasir ədəbi dilimizdə işlənən şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar; forma dəyişikliyinə uğrayaraq müasir ədəbi dilimizdə işlənən şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar; arxaikləşərək, müasir ədəbi dilimizdə işləklidən qalan şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar.

Ключевые слова: Спряжение глаголов; спряжение глаголов как M.Fuzuli, так и суффиксов, используемых в нашем современном литературном языке; спряжения глаголов, исправленные суффиксами, используемыми в нашем современном литературном языке после изменения формы; архаичные спряжения глаголов, исправленные суффиксами, не используемыми в нашем современном литературном языке.

Key words: Verb conjugation; verb conjugations of both M.Fuzuli and suffixes used in our modern literary language; verb conjugations corrected by suffixes used in our modern literary language after being changed in form; archaic, verb conjugations corrected by suffixes left out of use in our modern literary language.

M.Füzulinin əsərlərində feli bağlamaların işlənmə şəbəkəsi çox genişdir. M.Füzulinin dilində işlənən feli bağlama şəkilçilərinin bir qismi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş (-ibən, -ubən, -übən), bir qismi fərqli qrammatik vəzifə yerinə yetirmiş (-ib, -ib, -ub, -üb), bir qismi isə forma dəyişikliyinə məruz qalmışdır (-ğac, -gəc).

Feli bağlamaların müasir dildə oynadığı qrammatik rol və məna çalarları tarixən də olmuşdur və M.Füzulinin əsərlərində onların yaratdığı qrammatik mənalar çox genişdir. Bunları həm M.Füzulinin dilində, həm də müasir dilimizdə eyni forma və qrammatik vəzifədə işlənlər, forma dəyişikliyinə uğrayanlar, arxaikləşərək ancaq M.Füzuli əsərlərinin dilində işlənən feli bağlamalar olaraq qruplaşdırmaq mümkündür:

I. Həm M.Füzulinin əsərlərində, həm də müasir dilimizdə işlənən feli bağlama şəkilçiləri bunlardır: -ib, -ib, -ub, -üb; -yib, -yib, -yub, -yüb; -andə, -əndə; -ikən. -kən; -dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə; -dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə; -ınca, -incə, -unca, -üncə; -alı, -əli; -caq, -cək. -ib⁴, -yib⁴ şəkilçiləri cüzi fonetik dəyişikliyə (b – p əvəzlənməsi) uğrayaraq bütün tarixi dövrlərdə fəal olduğu kimi M.Füzulinin əsərlərində də geniş işlənmişdir:

Ol çeşmələr *eyləyib* rəvanə

Olmuşdu olara atə, anə (5, 96).

Ol ki, hər saət gülərdi çeşmi-giryanı *görüb*,

Ağlar oldu halima birəhm cananım *görüb* (5, 82).

Məsnun ona *eyləyib* tamaşa

Bir odlu sürüd qıldı inşa (5, 96).

Payibənd oldum səri-zülfi-pərişanın *görüb*

Nitqdən düşdüm ləbi-ləli-dürəfşanın *görü*b (5, 85).

Bu şəkilçilər tarixən müasir dilimizdə ifadə etmədikləri bir vəzifə də yerinə yetirmişlər. Yəni bu gün onlar ancaq feli bağlama məzmunu yaratmağa vasitədirlər. Tarixən, o cümlədən M.Füzulinin dilində bu şəkilçilər həm də nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri olan –mı⁴ şəkilçilərinin funksiyasını yerinə yetirmişlər. Bu gün canlı danışığ dilində bu funksiyanı ifadə edə bilsələr də, ədəbi dildə bu şəkilçilər həmin vəzifəni daşıyırlar. Onlar ədəbi dildə ancaq feli bağlama şəkilçiləri kimi sabitləşmişlər.

Hər rıştə ki, həqq əyan *edibdir*,
Sərriştəsini nihan *edibdir* (5, 23).

Eyvani-süpehrdə sitarə
Min-min göz *açıbdır* intizarə (5, 29).

Olubdur əşki-xunab ilə gülgün-çöhreyi-zərdim,
Yanıbdır atəşi-hicranə cani-dərdpərvərdim (5, 161).

Yar hali-dilimi zar *bilibdir*, bilirəm,
Dili-zarımnda nə kim var, *bilibdir*, bilirəm (5, 243).

Bu nümunələrdə *edibdir*, *acıbdır*, *olubdur*, *yanıbdır*, *bilibdir* sözlərindəki –ib⁴ şəkilçilərinin –mı⁴ nəqli keçmiş zaman məzmunu daşması həmin sözlərin cümlədə xəbər yerində işlənməsindən, –dır⁴ şəxs sonluğu qəbul etməsindən də məlum olur. Yəni bu sözlər müasir dilimizdə etmişdir, açmışdır, olmuşdur, yanmışdır, bilmişdir şəklində işləndiyi halda M.Füzulinin dilində bu məzmunlar –mı⁴ şəkilçiləri ilə deyil –ib⁴ şəkilçiləri vasitəsilə yaradılmışdır.

–anda, –əndə şəkilçiləri iki tərkib hissədən –an- ən feli sifət şəkilçilərindən və –da, –də yerlik hal şəkilçilərindən ibarətdir. Bu şəkilçilər feil köklərinə artırılaraq əsas feli zaman zərfi baxımından aydınlaşdırır.

Ta kim, bu məqamı *tərk edəndə*,
Səndən yanə *əzm edib yedəndə* (5, 21)

Gün kimi *olanda* cudə məzhər,
Xərmən-xərmən nisar edən zər (5, 41)

Ətfal *qılanda* dövr bünyad,
Bari belə *eyləyəndə* fəryad (5, 58)

Bidar olanda ol yuxudan
Getmişdi qərarı arizudan (5, 28).

–dıqda, –diktə, –duqda, –dükdə şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamalar cümlənin əsasən zaman zərfliyi olur. Bu şəkilçilərlə yaranan feli bağlamalar M.Füzuli əsərlərinin dilində fəaldır.

Ol şiveyi-eşq içində mahir,
Qıldıqda vəsiyyətinə axır (5, 140)
Səni görmək mütəəzzir görünür, böylə ki, əşk,
Sənə *baxdıqda* dolar dideyi-giryanimizə (5, 140)

Olduqca əlində oldu xəndan;
Düşdükdə əlindən oldu giryan (5, 52)
Gördükdə mən eyləyən vəfayı,
Bildikdə sən eyləyən cəfayı (5, 155)

–dıqca, –dikcə, –duqca, –dükcə şəkilçiləri M.Füzuli əsərlərinin dilində zaman baxımından əsas xəbəri izah etməyə vasitə kimi müəyyən məqamlarda işlənmişdir.

Gəldikcə meyi-vəfadən əyyam,
Hər dövrdə sundu ona bir cam (5, 53)

Şəhri-ğəmə var min dəhanın,
Tərpəndikcə çıxar fəğanın (5, 137)

Olduqca əlində oldu xəndan,
Düşdükdə əlindən oldu giryan (5, 52)

Gəldikcə ziyadə oldu dərdi,
Təblərzə fərağətin gedirdi (5, 218)

-*ınca*, -*incə*, -*unca*, -*üncə* şəkilçiləri fellərin sonuna artırılaraq zaman məzmunu bildirmişdir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi bu şəkilçilər M.Füzulinin dilində də eyni məzmunu yaratmışdır.

Min can *yetişməyincə* canə,
Qənnadiyə verməsən ki, danə (5, 274)
Füzuli, dəhrdən kam almaq olmaz olmadan qir yan,
Sədəf su *almayınca* əbri-nişandan gühər verməz (5, 168)

Əgər can almaq istəsən, tənimdən oxunu kəsmə
Ki, pəjmürdə nihalə *verməyincə* su səmər verməz (5, 168)

Qiyas et şəmdən, vəhm eylə çərxin inqilabından
Kim, ol baş almağa qəsd *etməyincə* taci-zər verməz (5, 168)

II. Forma dəyişikliyinə uğrayaraq müasir ədəbi dilimizdə işlənən -*gac*, -*gəc*, -*madın*, -*mədin*, -*yu*, -*yü* feli bağlama şəkilçilərini göstərmək olar:

-*gac*, -*gəc* şəkilçiləri ən qədim abidələrin dilində işlənmiş, tədricən metateza-yerdəyişmə hadisəsinə uğrayaraq müasir şəkli olan -*caq*, -*cək* şəklinə düşmüşdür.

-*gac*, -*gəc* şəkilçiləri, bu formada M.Füzulinin dilində işlənərək əsas feli zaman baxımından aydınlaşdırən feli bağlamaların yaranmasına vasitə olmuşdur.

Könlüm açılır zülfi-pərişanını *görgəc*,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını *görgəc* (5, 99)

Məndə tövfiq olsa bu düşvarı asan eylərəm,
Növbahar *olğac* dikəndən bərgü-gül izhar olur (5, 383)

Can çıxır təndən könül zikri-ləbi-yar *eyləgəc*,
Tən bulur can yenlədən ol ləfzi təkrar *eyləgəc* (5, 98)

Nola ağlarsa Füzuli rövzeyi-kuyin anıb,
lacərəm giryan olur *qılğac* vətən yadın gərib (5, 84)

-*madın*, -*mədin* şəklində işlənən bu şəkilçilər qoşulduqları əsas fellə birlikdə zaman, yerinə görə hal-vəziyyət məzmunu bildirmişdir.

Can bağışladı ləlim izhari-gövhər eyləyib,
Vurmadan İsa ləbi can bəxşlikdən dəm hənuz (5, 159)

Canə dərdin, cismə peynanın rəvan etmişdi hökm,
Cism ilə can irtibatı *olmadan* möhkəm hənuz (5, 159)

Səcdəgah etmişdi eşq əhli qaşın mehribanı,
Qılmadan xeyli-məlaik səcdeyi Adəm hənuz (5, 159)

Bu nümunələrdə -*madan*, -*mədən* şəkilçilərinin yazılışı müasir imlaya uyğunlaşdırılmışdır.

-*yu*, -*yü* şəkilçiləri daha qədimdir. M.Füzulinin dilində çox az işlənmişdir.

Bu şəxsə gah məcnun *deyü* istehza qılır (5, 190)

Buradakı *deyü* feli bağlaması müasir dilimizdə *deyə* şəklində işlənir.

III. Arxaikləşərək ədəbi dildə işləklidən qalan şəkilçilərə *-iban*⁴, *-ıcaq*⁴ şəkilçilərini göstərmək mümkündür. Bu şəkilçilərə M.Füzulinin əsərlərində fəal işlənsələr də sonrakı mərhələdə arxaikləşərək işləklidən qalmışdır.

-iban, *-ibən*, *-uban*, *-übən* şəkilçiləri feil köklərinə artırılaraq əslində *-ib*⁴ şəkilçilərinin yaratdığı hal, vəziyyət, tərz-i-hərəkət və səbəb məzmunları yaratmışdır.

Səhra *edibən* ona təvəlla

Eylərdi məişətin təmənnə (5, 96)

Ol pir qalib orada heyran,

Məcnun *tutuban* rəhi-biyaban (5, 95)

Rəna başa *sərpübən* ləcəklər

Nazik belə *sancuban* ətəklər (5, 120)

-ıcaq, *-icək* şəkilçiləri məhdud dairədə olsa da M.Füzuli şeirlərində işlənmişdir.

Ləbindən qətrə-qətrə qan içər könlüm kərəhətsiz,

Şəkərdən *alıcaq* mey qətrəsi guya həram olmaz (5, 158)

Ləhzə-ləhzə ləbin anub *edicək* əfğanlar (5, 82)

Göründüyü kimi, M.Füzulinin əsərlərində felin təsriflənməyən forması olan feli bağlamalar qrammatik məzmun və vəzifə baxımından fərqlənməsələr də, forma baxımından bir sıra təkmilləşmə prosesinə məruz qalmışlar.

Ədəbiyyat

1. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, 1968.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I c. Bakı, 2012.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
4. Müasir Azərbaycan dili. II c. Bakı, 1980.
5. Füzuli M. Əsərləri (beş cildə), I-II c. Bakı, 1958.
6. Füzulinin dili (məqalələr toplusu). Bakı, 1997.

СОЮЗЫ ГЛАГОЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.ФУЗУЛИ

дос. Джафарова Солмаз Ахунд кызы

Резюме

В статье исследуются спряжения глаголов в творчестве М.Фузули. Для нашего современного языка существуют архаичные, различные грамматические функции, модифицированные суффиксы спряжения глаголов. Комментируются как газели М.Фузули, так и суффиксы спряжения глаголов, используемые в нашем современном языке. Суффиксы спряжения глаголов, используемые в нашем современном литературном языке, группируются по изменению их формы. В архаичном современном литературном языке дается информация об устаревших суффиксах спряжения глаголов. Показаны примеры спряжения глаголов, исправленных суффиксами.

VERB CONJUNCTIONS IN M.FUZULI'S WORKS

Djafarova Solmaz Axund

Summary

The article examines the verb conjugations in M.Fuzuli's works. For our modern language there are archaic, different grammatical functions, modified verb conjugation suffixes. Both M.Fuzuli's ghazals and the verb conjugation suffixes used in our modern language are commented. Verb conjugation suffixes used in our modern literary language are grouped by changing their form. In archaic modern literary language, information is given

about obsolete verb conjugation suffixes. Examples of verb conjugations corrected with suffixes are shown.

Rəyçi: dos. Aidə Həsənova

Azərbaycan dili kafedrasının 18 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 noyabr 2021-ci il

УОТ:811.

ТЕОРИЯ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ И КВАЛИФИКАЦИЯ СУЩНОСТИ ЗАГАДОК

Мамедова Вафа Нариман гызы
Бакинский славянский университет
vafamamedova@mail.ru

Анотация: Загадки будучи фольклорно-поэтический жанром не укладываются в узкие рамки определений, основанных на тех или иных аспектах этих полифункциональных конструкций. Вполне закономерной является сложившаяся вокруг загадок теоретическая ситуация. Чем сложнее параметрическая система языковых единиц, тем шире у них возможности проявить себя как многоаспектные. С некоторых пор, загадки стали предметом анализа в аспекте теории языковой игры. Как покажет дальнейший анализ материала, абсолютное большинство загадок существует в вариантах – широких или узких. Эти варианты предстают в качестве не каких-то квазиформ, а функционируют как самые настоящие инварианты с закрепленными моделями.

Ключевые слова: загадки, теория языковой игры, анализ, языковая единица.

Açar sözlər: tapmacalar, dil oyununun nəzəriyyəsi, təhlil, dil vahidi.

Keywords: riddles, theory of language game, analysis, language unit.

Нет ничего удивительного в том, что загадки как фольклорно-поэтический жанр не укладываются в узкие рамки определений, основанных на тех или иных сторонах (аспектах) этих полифункциональных конструкций. Вполне закономерной является сложившаяся вокруг загадок теоретическая ситуация. Она соответствует положению: чем сложнее параметрическая система языковых единиц, тем шире у них возможности проявить себя как многоаспектные. С некоторых пор, загадки стали предметом анализа в аспекте теории языковой игры. Так, В.Н.Топоров в своей обширной программной статье «Из наблюдений над загадкой» заявляет об обязательном наличии «общей игровой атмосферы и ситуации загадывания в загадочных «прениях» в архаических традициях и самой загадки, где «игровое» определяет самое ее структуру. ... Принадлежа культуре и человеку, загадка обнаруживает в себе некий «природный» остаток, присущий не только человеку; но части животного мира. Этот остаток, вероятно, можно описать под разными точками зрения, но связь его с «игровым» началом, со стихией игры, с ее условиями и целями несомненна» [5, с. 40].

На первый взгляд может показаться, что В.Н.Топоров в своих рассуждениях и достаточно обширных пояснениях (статья его занимает более ста десяти страниц) исходит из теории языковой игры, восходящей (теории) к Л.Витгенштейну [1].

Однако в ссылаках В.Н.Топорова работы Л.Витгенштейна даже не упоминаются. Зато на всем протяжении объяснения своих воззрений на игровую природу загадок В.Н.Топоров неоднократно цитирует И.Хейзингу и его соратников по идее – Зондервана, Фрейденберга и других. А это означает, что И.Н.Топоров всецело разделяет именно

теорию Хейзинги, которая представляет одну из форм *«прорыва в понимании игры и культуры как игры – ближайшим образом отражается в Хейзингевском определении игры, которое в известной мере характеризует и культуру и имеет непосредственное... отношение к загадке как к одному из ведущих типов игры культуры»* [5, с. 41]. Иначе говоря, отмеченная теория постулировалась в пределах глобального философско-культурологического основания – *«категория игры может рассматриваться как один из самых фундаментальных духовных элементов жизни»* (Хейзинга). Как видно, подобное «внутримодельное» понимание языковой игры противопоставлено современной теории языковой игры, которая исходит из «межмодельных» связей языковой единицы. Иными словами, говоря, современная теория языковой игры основана на идее, что *«всякое намеренное необычное использование языка (например, для создания художественного эффекта) – это языковая игра»* [4, с. 3]. Это означает, что общая, общеупотребительная, нормативно правильная конструкция (модель–1) в определенных целях употребляется с намеренными искажениями – для достижения необходимого эффекта (модель – 2), т.е. искаженной конструкции «одноразового» применения. Для ясности сравним:

Загадка – В городе лес рубят, к нам щепки летят (письма, вести)

Пословица – Где дрова рубят, там и щепки летят

(вариант: Лес рубят, щепки летят) – значение пословицы: в большом деле не бывает без ошибок [3, с. 207].

Модель словесной игры – Ваши лесопромышленники не хотят понять самого главного, что когда у вас там в тайге лес рубят, то у нас здесь деньги летят (Московский комсомолец № 178/2007). «Игровая» композиция «лес рубят – деньги летят» достигает нужного эффекта, благодаря тому, что собеседник вполне осведомлен и в наличии в русском языке опорной формы «Лес рубят – щепки летят» и в его значении как поговорки. И в данном случае необязательно, чтоб собеседник знал этимологию поговорки, т.е. ее образование от древней загадки. Поговорочная конструкция как бы отталкивается от конструкции загадки, и служит базой (моделью – 1), для «игровой» модели (для модели – 2), хотя игровая модель по значению не имеет ничего общего с базовой моделью, кроме как в формальной своей устроенности. Структура базовой модели с небольшим изменением (щепки-деньги), таким образом, оказывается перекодированным на нужный автору смысловой лад. Этого эффекта автор и добивался – достичь эффектного нового значения использованием языкового средства из старого арсенала. Так что языковая игра проводится (и производится) не ради пустословной игры, а ради достижения нового смысла, новой, оригинальной номинации (если даже она вторичная или третичная).

Однако результаты словесной (языковой игры) очень редко становятся системными, узаконенными, оставаясь, как правило, номинациями из сферы индивидуально-авторского изобретения:

Ср.: Cücəni payızda sayarlar = Būdcəni payızda sayarlar (из газет). Конструкция «Būdcəni payızda sayarlar» результат индивидуально-авторского творчества. Она не является системной формой, поскольку не имеет такой общеупотребительности как исходная единица – «Cücəni payızda sayarlar», если даже достаточно остроумно придумана: ведь действительно годовой или перспективные бюджетные проекты, как правило, обсуждаются в парламенте в осенний период, к концу текущего года. Таким образом, современные теории словесной (языковой) игры исходят из возможности преднамеренного розыгрыша устойчивых словесных комплексов различного уровня (фразеологизмов, пословиц, поговорок и т.п.) в определенных целях достижения необходимого художественно-риторического эффекта (иронии, шуток и т.п.) единицами вторичной номинации. Поэтому мы эту форму языковой игры обозначили как межмодельный процесс, т.е. эффект языковой игры обусловлен соотношением общеизвестного (социально маркированного) высказывания с его индивидуально-

авторской трансформой: использованием исходной, общеизвестной модели–1 достигается новый смысл, новая номинация, которая адекватно воспринимается собеседником, читателем благодаря тому, что они знают значение этой опорной, исходной единицы. Без наличия подобного базового высказывания (модели–1) построение «игровой» композиции (модели–2) не может быть реализовано.

Для большей убедительности рассмотрим еще один пример. Так, в азербайджанском языке наличие фразеологического сочетания «sirkəsi artıq düşmək» не зарегистрировано ни в одном фразеологическом источнике. Зато в языке писателя оно выглядит совершенно обычным и неслучайным, во-первых, потому, что оно имеет близкое к фразеологизму «arçası artıq düşmək» значение, которое понятно из пословицы «Atın arçası artıq düşəndə üyəsində şillaq atar»; во-вторых, у этого «фразеологизма» свой общеизвестный источник «sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar» (вариант: Sirkə tünd olanda öz küpünü catladar):

– Bir sözlə, Semyon Sidoroviçin patriotizminin sirkəsi artıq düşmüşdü, ifrat dərəcədə tünd idi, acı çalırdı (M.İbrahimov. Pərvanə. II hissə. VI fəsil).

Словом, языковая игра как лингвокреативный процесс носит весьма закономерный и универсальный характер прежде всего по своим «дериватологическим» характеристикам, которые на современном этапе достаточно активизировались как в публицистике, так и в речи художественных произведений [2, с. 236-240]. Между тем, все, что мы сказали выше относительно словесной (языковой) игры, было сказано в целях дифференциации двух форм этого «словесного жонглерства» – внутримодельного и межмодельного его проявления. Иначе говоря, все было сказано для того, чтобы понять, что языковая игра, характерная для загадок, не имеет ничего общего с той языковой игрой, которая происходит на фоне межмодельных связей, т.е. той словесной игры, которую мы прокомментировали на материале двух языков. Языковая игра, свойственная загадкам как особо организованным конструкциям, совершенно другого характера. Это – игра, создающая саму загадку, игра для загадки и внутри загадки. Эта игра не предполагает соотносительности загадки с другими единицами того же уровня или уровнем ниже. Базой для словесной игры в загадке является ее абсолютная метафоричность; загадка, как говорится, «одна великолепная метафора и уже в силу этого принадлежит поэзии и несет в себе силу поэтического слова, которое всегда и поэтический образ» [5, с. 40].

Загадки – конструкции с двойным дном: метафоризация в ней сочетается с проявлением собственных способностей конструировать картины мира по нестандартным эскизам. Более того, загадки отличаются от других паремиологических образований, прежде всего тем, что они во всех случаях (внутри текста или же вне текста) обладают семантико-грамматической завершенностью, законченностью: она обладает самостоятельностью (автономностью) и в структуре более сложного текста и вне этого текста. В основе загадки лежит состязательность, которая, как одно из определяющих свойств, устанавливает «правила игры», игровую основу загадки. «Состязательность, «агональность», присущая всякой игре вообще, ... специфицирована загадкой как состязание в раскрытии тайны мира, при котором обнаруживает себя и высшая мудрость мира» – пишет В.Н.Топоров [5, с. 44].

Словом, загадки являются особыми формулами состязательности. Сам загадывающий строит загадку по нормам своего видения мира, используя законы архетипических метафор, основанных на более или менее известных условиях подобия; он создает мир, «где все связано, где одно бросает луч света на другое и – в принципе – все освещает, объясняет все... и, наконец, в догадке, что весь смысл мира лежит вне мира» [5, с. 47]. Участие отгадчика в этой игре не менее сложно, а, может быть, более сложно. «Загадчик» строит мир по своему усмотрению, исходит из собственных поэтико-мифологических способностей (слова в загадке, как правило, проходят путь мифологизации) номинировать явления вещи «точно», но и одновременно «обманчиво».

«Отгадчик» должен уметь входить в этот «помутненный» мир, распознать систему координат, представленных в тексте «загадчика», и додуматься до одной единственной верной, сущностно соответствующей вещи – имени. В этом смысле абстрактно-обобщающее мышление «отгадчика» должно быть, видимо, как минимум на уровне поэтического мышления «загадчика», поскольку загадывающий имеет большую самостоятельность (пространственно-временную), чем отгадывающий.

Доказательством сказанного может служить факт неучастия загадок в системе трансформаций, которые дают результаты вторичных-третичных номинаций: чуть выше мы говорили об участии пословиц в образовании квазиформ, которые служат наименованиями индивидуально-авторских образований, т.е. так называемых «прикольных» (иронических, шуточных и т.д.) форм, как результатов языковой игры. Загадки таких «прикольных» форм не допускают, не участвуют в игре с «подменой составов». Видоизменения того или иного структурного элемента в загадках, как правило, ломает всю систему закономерной соотнесенности взаимозависимых элементов. Загадка при такой деформации перестает соотноситься со своим денотатом (вещью-отгадкой). Загадки в этом смысле вполне уязвимы. Они допускают лишь какие-то вариативные изменения, когда вместо одного слова употребляется его эквивалент из того же семантического поля. Другие допущения нереальны. Поэтому загадки особого участия в системе межмодельных языковых игр (с получением особых дериватологических эффектов) не принимают: загадки – жанр другой формы языковой игры – внутримодельной, в своем первичном наименовании. Они изначально создаются как игра слов. Эта первичная, первоначальная словесная игра и составляет суть загадок. Видимо, потому они не допускают вторичного включения в сферу языковой игры:

Əzizim qəssab ağlar,	Не король, а в короне
Sarı don gəssab ağlar.	Не гусар, а при шпорах
Ölən goyun ağlamaz,	На часы не взглядывает
Öldürən gəssab ağlar (soğan)	А точное время знает (петух).

Такие перлы народного ума и поэтического мышления показывают всю глубину той внутренней словесной игры, в которой все подогнано как в царской шкатулке, без всяких излишеств и недостатков. Здесь словесная игра на такой высокой степени поэтического осмысления картины мира, что она другой игры и не приемлет: из этих «словесных архитектурных памятников» слов (отточенных камней) не выкинешь и ничего к ним не прибавишь. Обе приведенные загадки имеют «прототипы» в обоих языках; это еще одно свидетельство того, что в обоих языках эти модели словесной игры занимают позиции архетипичных метафор, из коих сотканы обе загадки-тексты. Загадки подобной архитектоники (строения) составляют корпус базовых универсальных структур и представляют результаты универсального, наднационального видения картины мира:

– Сидит ожуха в семи кожухах,	Qulaqları yappasa
Кто ожуху раздевает	Tap tapmaca
Тот слезы проливает(лук)	Yatanları oyadır
вариант: Сидит дед в шубу одет,	Suleyman papaglıca (xoruz)
Кто его раздевает,	вариант: Başı daraq
Тот слезы проливает (лук)	Tezdən durar
	Quyuğu oraq,
	Sürün vurar.

Как покажет дальнейший анализ материала, абсолютное большинство загадок существует в вариантах – широких или узких. Эти варианты предстают в качестве не каких-то квазиформ, а функционируют как самые настоящие инварианты с закрепленными моделями. Конструктивная целостность загадки, обязательность ее элементов настолько

высоки, что закономерно обуславливают «логическое начало» в загадке. Это начало равнозначно «логической операции идентификации» (Топоров), без которой загадки нет. Именно такая тесная спаянность всех отмеченных трех параметров (конструктивная целостность, обязательность элементов для данной структуры и логическая операция идентификации) не допускают вторжения в структуру загадки вторичных форм номинаций, т.е. квазиформ, так называемых «прикольных» форм.

Литература

1. Витгенштейн, Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн. – Москва: Прогресс, – 1958. – 118 с.
2. Гамидов, И.Г. Философия грамматики паремии-фразеологических единиц / 3. И.Г. Гамидов. – Баку: Мутарджим, – 2017. – 358 с.
4. Жуков, В.П. Словарь русских пословиц и поговорок / В.П. Жуков. – Москва: 5. Советская энциклопедия, – 1967. – 535 с.
6. Санников, В.З. Об истории и современном состоянии русской языковой игры // 7. Вопросы языкознания, – 2005. №4. – с.3-20.
8. Топоров, В.Н. Из наблюдений над загадкой // – Москва, Индрик, Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Загадка как текст, – Москва, Индрик, – 1994. – с. 10-118.

DİL OYUNUNUN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ TAPMACALARIN MƏNİYYƏTİNİN TƏSNİFƏTİ

Məmmədova Vəfa Nəriman qızı

Xülasə

Folklor-poetik janrı olaraq tapmacalar müxtəlif aspektlərə əsaslanan polifunksional konstruksiyaların dar çərçivəli təyinlərinə sığmırlar. Tapmacalar ətrafında olan nəzəri situasiya tam qanunauyğundur. Dil vahidlərin parametrik sistemi mürəkkəb olduqda onların çoxaspektli olaraq imkanları daha genişlənir. Müəyyən vaxtdan bəri tapmacalar dil oyunları nəzəriyyəsi aspektinini də təhlil predmeti olub. Faktiki materialın təhlili tapmacaların çoxu həm geniş, həm də dar çərçivədə işləndiyini göstərir. Onlar təkcə kvaziform şəklində deyil, həm də real invariant şəklində funksionallığı var.

THEORY OF LANGUAGE GAME AND QUALIFICATION OF THE ESSENCE OF RIDDLES

Mammadova Vafa Nariman

Summary

Riddles, being a folklore-poetic genre, do not fit into the narrow framework of definitions based on certain aspects of these multifunctional constructions. The theoretical situation that has developed around the riddles is quite natural. The more complex the parametric system of language units, the more opportunities they have to prove themselves as multidimensional. For some time now, riddles have been the subject of analysis in the aspect of language game theory. As further analysis of the material will show, the absolute majority of riddles exist in variants - wide or narrow. These variants do not appear as some kind of quasi-forms, they function as real invariants with fixed models.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

BSU Ümumi dilçilik kafedrasının 19 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 16 oktyabr 2021-ci il

UOT:811.

QƏDİM ALBAN ÖLKƏSİNDƏ MƏSKUNLAŞAN TÜRKDİLLİ ETNOSLAR

Mehdiyeva Gülbəniz Hacıbaba qızı

Bakı Slavyan Universiteti

Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Türk xalqlarının tarixində Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsəri xüsusi mövqeyə malikdir. Belə ki, “Alban tarixi” kitabında çoxlu sayda türk mənşəli etnonimlər vardır. Bizim məqalənin əsas məqsədi bu əsərdə adı çəkilən etnonimlərinin etimoloji – linqvistik təhlilini, onların mənşəyini təhlil etməklə bərabər etnonimlərin müasir dövrümüzə qədərki tarixi inkişafından bəhs etmək.*

Açar sözlər: “Alban tarixi” etimologiya, ekoetnonimlər, etnoslar, qəbilələr, mənşə, linqvistik təhlillər.

Ключевые слова: «История Албан», этимология, экоэтнонимы, этносы, племя, происхождение, лингвистические анализы.

Keywords: "History of Albanians", etymology, eco-ethnonyms, ethnoses, tribe, origin, linguistic analyses.

Tarixi inkişaf prosesində ta qədim zamanlardan başlayaraq, yəni artıq özünü tanımış dini, dili, ənənəsi yaranmış olan hər bir xalqın özünün soyadı olur. Bəzən tarixdə elə etnoslara da rast gəlik ki, onlara qonşuları ad qoyur. Müəyyən bir xalqın, etnosun, tayfanın - kənardan adlandırılması **ekoetnonim** kimi qəbul edilmişdir. Tarixi-siyasi şəraitdən asılı olaraq, müxtəlif müharibələr və böyük köçlər, dilə keçən yad ünsürlər nəticəsində dilin aldığı istiqamətlər, xalqın həyat tərzinə, yaşadığı ərazinin adına hətta geyiminə böyük təsir göstərir və xalq zaman-zaman dəyişə bilər ki, ona verilən ad özünü tarixən doğruldur. Xalq, millət, etnos yaşadığıca onun öz içindəki qanından-canından gələn milli soyadı min illərlə yaşadır, lakin xalq və ya etnos tarix səhnəsindən silinib gedərsə, onun adı unudulmur. Nəsil – qan qohumlarından ibarət insan qrupudur. Tayfa – Eyni yaranma tarixinə, dini təsəvvürlərə, dialektə, adət- ənənələrə malik olan nəsilərin birliyi. Xalq – tarixən eyni ərazidə məskunlaşan insanların dil, mədəniyyət və əxlaq birliyi. Millət – Etnik mənsubiyyət, ədəbi dil, milli mədəniyyət və iqtisadi münasibətlərin mövcud olduğu birlikdir.

Etnos - mədəni irsin daşıyıcısı və yayılma arealından asılı olmayaraq eyni etnik mənsubiyyətli (dil, mədəniyyət, əxlaq və s.) insanların birliyi. Etnoslar müəyyən coğrafi mühitdə formalaşır, yaranır, müəyyən dövr ərzində mövcud olur, sonra tarix səhnəsindən silinirlər. Yeni yaranan etnoslarla birlikdə yeni ideologiyalar və fərqli dünyagörüşü də yaranır. Qəbilə - ibtidai insanların bir soydan törəmiş olduqları və bir başçının iradəsi altında birləşən insan qrupları, tayfalarıdır ki onlardan bəziləri köçəri həyat sürmüşlər. XI əsr Mahmud Kaşqarının lüğətində oğuzca qəbilə sözü boy kimi izah olunur. Məlumdur ki, XIX əsrin maarifçilərindən biri olan, Azərbaycanın ilk tarixçisi A.Bakıxanov qədim tayfa, qəbilə adlarının mənşəyinə ilk dəfə olaraq “Gülüstani-İrəm” əsərində bəhs etmişdir. Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar, çoxsaylı millətləri təşkil edən əhali və bu əhalinin etnik tərkibi yaşadıkları ərazinin coğrafiyası, qarşılaşdıqları siyasi hadisələr onların məşğuliyyətləri haqqında çox qiymətli məlumatlar qədim Yunan və Roma tarixçilərilərindən və coğrafiyaşünaslarından Amasiyalı Strabon (e.ə.63-b.e.23), Ptolomey, Plinin Ktesi, Tit Livi, Tatsit, Ammian Marselin, Yuli Solin və b. şərq aləminə həsr etdikləri əsərlərində öz əksini tapmışdır. Strabon albanların məskunlaşdığı yerlə bağlı başqa bir yerdə yazır: " Onlar (albanlar) iberlərlə Xəzər dənizi arasında yaşayırlar; (albanların yaşadığı ərazi) şərqdə dənizə bitişir, qərbdə isə iberlərlə həmsərhəddirlər. [169, XI,1].

Herodot - ən məşhur yunan tarixçisidir. Eramızdan əvvəl 480 və 425-ci illər arasında yaşamışdır. Herodotun kimmerilər və skiflərin şimaldan hərəkət etmələri, ticarət yolları, İran dövlətinin sərhədləri satrapları, Azərbaycanda və onunla qonşu olan yerlərdə yaşayan qəbilələr haqqında verdiyi məlumat Azərbaycan tarixi üçün eləcə də tarixi dilçilik üçün olduqca

qiymətlidir. IV əsrdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində baş verən tarixi və siyasi hadisələri, xüsusilə hun və türk tayfalarının Ön Qafqaza axını və onların qədim etnik adları barədə Bizans mənbələrində Menandr, Prokopi, Aqafi, Lordon və b. öz əsərlərində müxtəlif məlumatlar qoruyub saxlamışlar.

Tarixi dilçilikdə maraqlı məsələlərdən biri də qədim Albaniyada yaşayan etnosların müxtəlif dillərə malik olmasıdır. Cənubi Qafqazda "Albaniya" adlı ölkənin adını ilk dəfə yunan coğrafiyaçısı Strabon (e.ə.65 - b.e.25) çəkmişdir [20,XI, 1, 5] Məqsədimiz, onların yaşadığı ərazini, etnik xüsusiyyətlərini, dillərini araşdırmaqdır. Etnonimlərin tədqiqi prosesində xalqın ən qədim etnoslarının adları haqqında geniş məlumatlar əldə olunur.

Hər bir xalqın təşəkkülü tarix boyu davam etmiş arasıkəsilməz etnik prosesin nəticəsidir. Etnik prosesin komponentləri qəbilələr, tayfalar, xalqlar və millətlər, bir sözlə, etnoqrafiyada qəbul edildiyi kimi etnoslardır [15,s.81].

Qarqarlar - “O, xaçpərəstliyi burada yenidən canlandırır möhkəmləndirir və Udin vilayətində, Albaniya, Lipiniya, Kaspiya, Çola keçidinə qədər uzanan torpaqlarda və vaxtilə Makedoniyalı İskəndər əsir edib, buraya, Böyük Qafqaz dağları yaxınlığına köçürdüyü qarqarlar və kəmiçik eftalitlər qəbilləri arasında İncili təbliğ edir” [11,51] Albanlardan sonra Azərbaycanda geniş ərazilərdə məskunlaşmış əsas tayfalardan biri qarqarlar idi. Q.Qeybullayev müəllifi olduğu “Azərbaycanlıların etnogenezi” kitabında yazmışdır: “Türkdilli tayfalar bunlardır: albanlar, saklar, aralar, dondarlar, **qarqarlar** tərterlər, kataklar, kergillər, peçeneqlər, kurslar, kollar, çollar, kəngərlər, hunlar, savarlar, iymaxlar/şamaxlar, savdeylər, suranlar/şarvanlar” [15, 43].

Alban ölkəsində yaşayan iyirmialtı tayfanın mövcudiyyəti və hər bir tayfanın fərqli dilə mənsub olması, tayfaların tərkibi haqqında məlumatı ilk dəfə hələ e.ə. Strabon vermişdir. Qarqarlar çox qədim etnosdur. Mənbə olmadığından onların Şimali Qafqazdan Albaniya ərazisinə nə vaxt endiklərini söyləmək çətindir. Kalankatuklu Musa qarqarların Makedoniyalı İskəndər dövründən Albaniyada yaşadığı barədə məlumat vermişdir. Lakin qədim türk tayfalarından olan qarqarlar haqqında e.ə. I minilliyin başlanğıcında yaranmış “İliada” əsərində də məlumat var: “Homer “İliada”da İdi dağında *Qarqar* zirvəsinin və Dardanel boğazından azca aralıdakı *Qarqar* şəhərinin adlarını çəkir”. [16,30-31]. *Qarqar* qədim türk mənşəli tayfalardan biridir. Hələ b.e. I əsrində Strabon qarqar tayfasının adını çəkmiş və onların Şimali Qafqazda yaşamalarını qeyd etmişdi [20,XI,s.509]. Şübhəsiz ki, qədim qarqarların bir hissəsi Atropotenada yaşamışlar. Müasir dövrümüzdə də qarqarların yaşadıkları məntəqələrə rast gəlmək olar [5,s.29] V.V.Bartold qeyd edir ki: “Qarqarlar eyni adlı qırğız dastanının əfsanəvi qəhrəmanı Manasın babaları idilər və qırğız eposu “Manas”ın qəhrəmanı Manasın xalqı da qarqar və ya qırçaqlar idi” [3,s.39]. Azərbaycan ərazisində qarqar ismi ilə adlandırılan toponimlər çoxdur. Qarqar/Karkar toponimi geniş işlənmə arealına malik olmuşdur. V əsrdə Qarqar dili üçün əlifba yaradılması haqqında mənbədə məlumat da vardır. Qarqarların etnik mənsubiyyəti haqqında elmdə bir neçə fikir mövcuddur. Bir sıra araşdırmaçılar qarqarların türkdilli olduğunu qeyd edirlər. Digər alimlər isə səhvən qarqarların İber-Qafqaz etnik qrupuna aid olduğunu iddia edirlər. Rus araşdırmaçıları P.K.Uslar, E.İ.Krupnov, A.Q.Şanidze, N.Q.Volkova və b. öz əsərlərində qarqarları Qafqazdilli sayırlar. Görkəmli türkoloq Kamilla Trever 1956 – cı ildə yazdığı “К изучению Кавказской Албании” məqaləsində [21,27-28] qarqarları Qafqaz Albaniyasında ən geniş yayılmış küp qəbiləri mədəniyyətinin sahiblərindən biri hesab edir. Qeyd edək ki “...*xəzər, bulqar, avar, apar, bar, salor, kəbər, qacar, kəngər, qarqar* və s. kimi -ar, -ər, -ir, -ur, -or komponentli etnonimlər də diqqəti cəlb edir. Bir sıra araşdırmaçıların fikrincə, göstərilən etnonimlər türk dillərində “adam, ər, kişi” mənasında işlənmiş *ar, ər, ir* sözünün yardımı ilə yaranmışlar” [27,s.157]. Alban xalqı və dövləti hələ e.ə.III-IV əsrlərdə mövcud idi və bu qədim türk mənşəli xalqın əlifbası, yazısı, mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbiyyatı var idi. Tərəddüd etmədən demək olar ki, b.e. XIII əsrə qədər Azərbaycanda Alban dilində, yəni qədim türk dilində danışılırdı və deməli, əsər də qədim türk dilində yazılmışdır. Əsərdə rast gəldiyimiz türkiizmlər bunu bir daha təsdiqləyir. Biz bu türkiizmlərə antroponim, toponim və etnonimlərin tərkibində rast gəlirik. Abidənin dilində işlənən

etnonimlərin böyük əksəriyyəti türkcədir və Azərbaycan türklərinin tarixi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, onların öyrənilməsinin həm tariximizin, həm də etnogenezisimizin tədqiq olunması üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan ərazisində əsrlər, qərinələr boyu zaman - zaman məskunlaşmış qədim tayfalar, qəbilələr haqqında müxtəlif mənbələrdə, qədim abidələrdə, kitabələrdə müəyyən məlumatlar vardır. Azərbaycanda qədim etnonimlərə antik dövr müəlliflərindən olan Strabon, Plutarx, Plininin (alban, qarqar, uti, qellər, kadusilər, amardlar, vitlər, anariaklar) sonra yunan və Roma mənbələrində - Hekatey Miletskinin (miki, dondar), Herodotun (kaspi, kel, girkan, anariak, qarqar, sirak, mard, sak, massaget və s.), Dionisinin (hun, kaspi, girkan, mard və s.) əsərlərində rast gəlinir. Qədim Azərbaycan ərazisində yerləşən Albaniyada məskunlaşmış etnonimlərin etimologiyasının müəyyənəşdirilməsi haqqında ilkin məlumata o dövrdə yaşayan antik müəlliflərin əsərlərində rast gəlik. Strabon, Hekatey Miletskiy, Plini, Plutarxdan başlayaraq, M.Kaşğari, Rəşidəddin, A.A.Valitova, Ə.Hüseynzadə, N.A.Baskakov, Q.Qeybullayev, V.Maxpirov və dövrümüzə qədər bir ordu sayında türkoloq – alimlərimizin adlarını çəkmək olar.

Azərbaycan xalqının özünün və dilinin təşəkkül tapmasında təkcə qıpçaqlar və səlcuq oğuzları deyil, bu tayfalara qədər artıq mövcud olan albanlar və atropotenlilər də qeyd etmək lazımdır. Səlcuq-oğuzları Azərbaycanın hər iki hissəsində türkdilli əhalinin sayını, demək olar ki, çoxaltmışlar. Bütün antik mənbələrə istinad edərək inamla demək olar ki, Alban ölkəsində hələ qədimdən türkdilli xalqlar - tayfalar yaşayırdılar. Deməli, əcdadlarımız olan alban etnosunun qədim Alban ölkəsində hələ türk tayfaları gələnə qədər artıq yerli (öz dilləri) özlərinə məxsus dili, yazısı və yerli mədəniyyəti var idi. Və bu dilin, mədəniyyətin əsasında yaranmış qüdrətli Alban ölkəsi artıq IV əsrdə çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Başqa sözlə, Alban, Arran dili, yəni ulu alban - qədim-türk dili yerli dil sayılırdı. Əlbəttə bu dilin- ulu alban- qədim- türk dilinin özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətləri, düzgün orfoepik oxu (danışıq tərz) Alban yazısı (əlifbası nəzərdə tutulur) var idi.

Məlumdur ki, Kür çayı və Xəzər sahili boyunca eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq, (bəlkə daha da tez) yaşayan müxtəlif etnosların mövcudluğu artıq tarixi faktlara əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Albaniyada mövcud olan tayfaların tərkibi haqqında ilk dəfə Strabon məlumat vermişdir. Digər I əsr antik mənbələrindən də məlum olur ki, sakasələr, qellər, leqlər və lbinlər Albaniyanın sakinləri olmuşlar. Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərindən tayfaların müxtəlif dilli olması da məlumdur [11,s, 89] Qeyd etmək lazımdır ki, Alban ölkəsində yaşayan tayfaların səviyyəsi və bu tayfaların «dil»lərinin səviyyəsi, mövqeyi eyni olmamışdır. Əvvəln, «26 dil» dedikdə 26 müxtəlif tayfa nəzərdə tutulmuşdur. Bu tayfaların bir çoxu türkdillilər olmuş və onları yalnız şivə fərqləri bir-birindən ayırmışdır. Mənbədə aqvan (alban), qarqar, hun, maskut, mihr (mehran), leq, savdey, uti və çilb tayfalarının adı çəkilir. Q.Qeybullayevin Albaniyada məskunlaşan tayfalar haqqında apardığı araşdırmalara əsaslanaraq adı çəkilən etnonimlərdən bir-neçəsini təhlil etməyə çalışacağıq.

Hunlar – “Bundan sonra hunlar çarı Cavanşiri görmək istədi və Cavanşirin yanına öz qardaşlarını göndərərək onların vasitəsilə görüş istədi ki, aralarında qardaş məhəbbəti yaransın”[43,s.217]. “Eramızdan əvvəl VI əsrdə Mərkəzi Asiyada böyük bir ərazidə (Şərqi Türküstandan, qərbdən cənubi Mancuriyaya qədər, şərqdən Qobi və Ordosdan cənubdan Tuvaya və şimaldan Baykal ətrafına qədər) hunlar qüvvətli hakimiyyət yaratmışdılar [122,s.1-7]. L.N.Bernştama görə, hunların orta Asiyada böyük kütlələrlə görünməsi eramızdan əvvəl I əsrin ortalarına təsadüf edir [99,s.83]. Albanlar Şimali Azərbaycanın qədim əhalisi idilər. Ölkədə albanlarla yanaşı , abant, aran, qat, quqar,qarqar, kaspi, kəmə, lpin, maskut, sliv, cilb, çul, gel, lek, sak uti, şarvan, şamak, şirak, donqar, kanqar, tərter, sovde, hun, savar, macar, bolqar, her tayfalarının da yaşadığı müəyyən edilmişdir. Axtarışlar nəticəsində bunlardan abant, aran , qarqar, quqar, kaspi, kəmə, sak , uti, maskut, satak, çul, şarvan, şamak, kanqar, donqar, tərter, sovde, hun, savar, macar, bolqar və şirak tayfalarının türk mənşəli olduğu dəqiqləşdirilmişdir. Yerdə qalan tayfaların əksəriyyəti (udin, lpin, ciqb, silv, leq) qafqazdilli, bir qismi (mehran, gel,

maskut) irandilli tayfalar hesab olunur [9,s.142-189] Dionisinin bu məlumatına görə artıq II əsrdə qədim Albaniyada yerli sakinlərindən biri də hunlar idi. Onların yaşadığı ərazi indiki Quba, Qusar, Xaçmaz rayonlarının yerləşdiyi ərazidən cənubda Beşbarmaq dağına qədər uzanırdı. Miladdan əvvəl IV əsrdə Alban çarlığı ilə yanaşı hunların da müstəqil çarlıqları olmuş, Alban çarlığına tabe edilməmiş (bu faktı Musa Kalankatuklu da təsdiq edir) paytaxt şəhəri Çol (Çola) imiş. Görkəmli alim, tarixçi M.İsmayıl hunlar haqqında maraqlı məlumat verir; “...onları bəzən də onaqurların çarlığı adlandırır, məskutlar çarlığı deyər xarakterizə etmişlər. IV yüzilliyin 30-cu illərində bu çarlığa Sanatruq (Sanesan) başçılıq etmiş, hunlarla birlikdə dəfələrlə Paytakaran və Uti vilayətinə soxulmuş, Ermənistanı hücum etmiş, onu bir il öz əlində saxlamışdı. Onun atlı alayının sayı-hesabı yox idi...” [43,s.190].

Albaniyada, əsasən də Arsaxın ərazisində hunlar iz qoymuşdur. Q.Qeybullayev yazır: XIX əsrdə Qarabağ düzünün 36 min desyatinlik hissəsi Xonaşen adlanırdı. Vizantiya tarixçisi Feofan yazır ki, 624-cü ildə Vizantiya çarı İraklı Albaniyada “Hun ölkəsi” adlı yerdə xəzərlərlə görüşmüşdür. Güman etmək olar ki, “Hun ölkəsi” adlı həmin yer məhz Xonaşendir. Xonaşen toponimlə qeyd olunmalıdır ki, onun tərkibindəki “şen” sözü heç də erməni araşdırmaçılarının dediyi kimi, erməni dilindən deyildir. Şen sözü qədim türk mənşəlidir, XIII əsrə aid “Türk-ərəb lüğəti”ndə qıpçaq dilində “məskun, sıx əhalisi olan” mənalarında şen sözüvərdi”[111,s.108]. **Oğuzlar** - V.F. Minorski “quzlar”dan türk etnosu kimi bəhs edir [149,s.147]. X.K.Baranovun “Ərəb - rus lüğətində” üz/ğüz sözünün qarşısında türklər (məmluklar) yazılmışdır. T. Hacıyev yazır: “Bir sıra müəlliflər haqlı olaraq işquz (aşkenaz) etnonimi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı içoğuz arasında uyğunluq görürlər (oğuz və quz//küz sözləri və deməli etnonimləri eynidir)” [34,s.24]. Tədqiqatçı sonra qeyd edir ki, “..xəz-quz-qaz-kas eyni sözün fonetik silsiləsidir. Bu toponimlərin əsasında qədim türk etnonimi olan oğuz sözü dayanır...Şübhəsiz ki, qədim türk tayfalarının adları az, uz, quz, oğuz həm etnik varlıq, həm də leksik vahid kimi bir mənşədən çıxır” [33, s.32]. A.N.Sokolov yazır: “Biz Orta Asiyada yaranmış yarım köçəri oğuz və ha quz türk çarlığını birinci təmiz türk çarlığı hesab edirik” [168, s.94]. M.Seyidov XIV-XV əsr müəllifi ər-Rəşid əl-Bakuvidən gətirdiyi statdan belə məlum olur ki, toqquzlar ata tapınmışlar. Sonra M.Seyidov toqquzlar sözünü belə təhlil edir. Bizcə, “bu doqquz - quzlar - oğuzlar deməkdir” [67,s.283]. Oğuz adının etimologiyası haqqında bir çox fikirlər irəli sürülmüşdür. Məşhur macar alimi Y.Nemet oğuz sözünü ok-uz şəklində təhlil etmişdir. Onun fikrincə «ok» qəbilə, boy, «z» isə cəm ədatıdır. Beləliklə, oğuz «boyar» deməkdir. Həqiqətən, oxun qədim zamanlarda boy mənasına gəlirdi məlumdur. Qərbi göytürk dövləti də on boydan ibarət idi və həmin on boyda on ox deyilirdi.

Ədəbiyyat

- 1.Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. Москва – Ленинград, 1949, 608
- 2.Аммиан Марцелин,История,пер.с латинского Ю.Кулаковского, Киев 1906-1908.
- 3.Бартольд В. В. Из прошлого турок, Пг, тип-фия, П. Ф. Воинойской, 1917, 444с.
- 4.Бакіханов А. Гүлүстані-İrəm. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı,2000.
- 5.Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, Elm, 1994, 270 s.
- 6.Z.Bünyadovundr, Bakı: “Elm” ,1993, 269 s.
- 7.Еремян С. Т. Моисей Каланкайтукский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. Записки Института востоковедения, АН СССР, т. VII, 1939, с. 129-155.
- 8.Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984,128s.
- 9.Xəlilov B. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər Bakı -2009. s.106.
- 10.Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 584 s.
- 11.Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Z.Bünyadovundr, Bakı: “Elm” ,1993, 269 s.
- 12.Kaşğari M. Divanü Lüğət-it-Türk. Tərcümə edən: Ramiz Əskər, Bakı: Ozan, 2006, I cild, 400 s.

13. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. Təcümə edən: Ramiz Əskər, Bakı: Ozan, 2006, IV cild, 760 s.
14. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı: 1994, 248s
15. Гейбуллаев Г.К. Етногенезу Азербайджанцев (историко-этнографическое исследование), т.1- Баку: Элм, 1991, 552 с.
16. Qukasyan V. Qafqaz Albaniyası, Bakı: "Öyrətmən" 1993, 108s.
17. Mikayılov R.S. Azərbaycan ərazisində tayfalar, Bakı, 2005.
18. Muxtarova Əsməd Türk xalqlarının tarixi, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı- 2013.
19. Rəşid-əd Din Fəzlullah "Oğuznamə" Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, Bakı: 2003, 108 s.
20. Страбон География в 17-ти книгах. Перевод статьи и комментарий А.Стратановского. М.: Изд-во Наука, 1964, 941 стр. XI kitab 490-533s.
21. Тревер К.В. К изучению Кавказской Албании/Тез. докл. на пленар. засед. Конф. По археологии Кавказа. Ереван, окт. 1956, Москва, с 27-28, 419с.
22. Велиев М.Г. (Бахарлы) Азербайджан Физико Географический, этнографический и экономический очерк, 1921, 36с.
23. Vəlixanlı Nailə, Ərəb xilafəti və Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı 1993.

ТЮРКОЯЗЫЧНЫЕ ЭТНОСЫ, НАСЕЛЯВШИЕ ДРЕВНЮЮ АЛБАНСКУЮ СТРАНУ

*Мехтиева Гюлбаниз Гаджибаба кызы
Резюме*

В истории тюркских народов особое положение занимает труд Мусы Каланкатуклу "албанская история". Так, в книге "албанская история" содержится большое количество этнонимов тюркского происхождения. Основная цель нашей статьи – наряду с этимолого-лингвистическим анализом упомянутых в данной работе этнонимов, анализом их происхождения, рассказать об историческом развитии этнонимов до наших дней.

TURKIC-SPEAKING ETHNOS SETTLED IN ANCIENT ALBANIAN COUNTRY

*Mehdiyeva Gulbaniz Hacibaba
Summary*

The work "Albanian history" by Musa Kalankatuklu has a special place in the history of Turkic peoples. Thus, there are many ethnonyms of Turkic origin in the book "Albanian history". The main purpose of our article is to talk about the etymological and linguistic analysis of the ethnonyms mentioned in this work, as well as the historical development of ethnonyms up to the present time by analyzing their origin.

Rəyçi: Dos. G.H. Qafarova

BSU Azərbaycan dili və onun tədrisi kafedrasının 19 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 16 noyabr 2021-ci il

UOT:82.(091).

SOSIAL VƏ SİNFİ ZİDDİYYƏTLƏR ROMANI

*Dos. Məmmədov Fərrux Məmməd oğlu
Bakı Slavyan Universiteti*

Xülasə: Fərman Kərimzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra maraqlı əsərlərin müəllifidir. Eyni zamanda, yazıçı tez-tez yaradıcılığında aktual məsələlərə də müraciət edib. 1970-ci illərin əvvəllərində yazılmış "qar aşırımı" romanı da aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. "Qar

aşırımı" romanı XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan kəndində baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrə həsr olunmuşdur. Roman zəngin, maraqlı və mürəkkəbdır. Kərbəlayı İsmayıl hadisələrin mərkəzindədir. O, zəngin sinif nümayəndəsidir. O, yeni struktur və ideologiya ilə barışmaq istəmir. Əks cəbhə iman və Baylar kimi insanlar tərəfindən təmsil olunur. Onların hər birinin öz həqiqəti var. Heç kəs geri çəkilmək, barışmaq, dünya haqqında düşünmək istəmir. Dünənə qədər dünyada yaşayan insanlar sosial və sinif münaqişələrinə görə düşmən oldular. Romanın hadisələri real faktlara əsaslanır. Eyni zamanda əsər yazıçının zəngin təxəyyülünün məhsuludur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu işdəki problemlər indiyə qədər öz aktuallığını itirməyib. Bu məqalənin məqsədi yuxarıda göstərilən problemləri araşdırmaqdır.

Açar sözlər: sinfi, klas, roman, problem, ziddiyyətlər.

Ключевые слова: социальное, класс, роман, проблемы, противоречия.

Keywords: social, category, novel, problems, contradictions.

Fərman Kərimzadənin «Qarlı aşırım» romanı XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan kəndində, eyni zamanda cəmiyyətində baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrə həsr olunmuşdur. İlk baxışdan romanın ana xəttini Abbasqulu bəy Şadlinski, Kərbəlayı İsmayıl, Qəmlo, Xəlil, İman və digərləri arasında gedən amansız, barışmaz mübarizə təşkil edir. Həqiqətdə isə, «Qarlı aşırım» romanı çoxplanlı və çoxşaxəli əsərdir. Mübaligəsiz demək olar ki, 20-30-cu illərdə Azərbaycan cəmiyyətində gedən ölüm- dirim, kim- kimi problemi heç bir əsərdə «Qarlı aşırım» romanında olduğu qədər dəqiqliklə, ardıcılıqla, inandırıcı şəkildə göstərilməmişdir. Əsərdə təsvir olunan sosial və sinfi ziddiyyətlər kəskinləşərək son həddə çatmış, cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə etmişdir. Dünənə qədər bir-birlərini dost, qardaş, qohum hesab edən insanlar kompromissiz, barışmaz mübarizəyə başlamışdılar. Bəlkə də 1937-ci ildə baş verən dəhşətli hadisələrin kökünü 20-30-cu illərdə axtarmaq daha düzgün olardı... Bu mənada Fərman Kərimzadənin «Qarlı aşırım» romanında təsvir olunan mürəkkəb hadisələri, obrazları ətraflı təhlil etməyə çalışacağıq. Onların hər birinin inadla müdafiə etdiyi ədaləti, ideyası, haqq işi mövcuddur. Yuxarıda göstərilənləri yalnız Abbasqulu bəyə, Kərbəlayı İsmayıl, Qəmloya aid etmək düzgün olmazdı. Şıxəlioğlu, Şabanzadə, Talıbov, İman, Bəylər və digər bolşevik, kommunist, komsomolçu surətləri zamanəyə, dövrə, mühitə, ideologiyaya uyğun olaraq və heç nəyi artırıb-əskiltmədən təsvir olunmuşlar... “Müəllif çox ustalıqla icmai səciyyə daşıyan hadisələri, ictimai xarakterləri milli xüsusiyyətlə bağlamışdır. Sinfi təbiətə müxtəlif olan insanların özünəməxsus milli cəhətləri vardır” (6, s.159).

«Qarlı aşırım» romanında əsas hadisələr Kərbəlayı İsmayılın kolxoz quruluşuna, sovet hökumətinə qarşı qaldırdığı üsyanla başlayır. Kərbəlayı az müddətdə bir neçə kəndi ələ keçirmiş, hökumət nümayəndələrini həbs etdirmişdi. Külli- ixtiyarı qəddarlığı, kobudluğu ilə seçilən Qəmloya vermişdi. Qəmлонun kəsdiyi başın sorğusu yox idi. Dünənə qədər dost, kirvə, qohum olan insanların bir-birlərinin qanını içdikləri, qənim kəsildikləri zamanə, dövrən gəlib çatmışdı. Fərman Kərimzadə «Qarlı aşırım» romanında məhdud bir ərazidə, o cümlədən, bütöv Azərbaycanda sosial və sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxaran səbəblərə tam şəkildə aydınlıq gətirməyə çalışmış və qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Bu məqamda bir faktı vurğulamaq yerinə düşərdi. Ola bilsin ki, deyilən fikir bir qədər subyektiv səslənsin. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan cəmiyyətində və kəndində baş verən dəyişikliklər, proseslər zamanı sinfi, eyni zamanda sosial ziddiyyətlərin olmadığını, yaxud da süni şəkildə şişirdildiyini vurğulayan müəllflərin haqlı olduğunu söyləmək çətindir. Bu ən azından tarixi faktları, həqiqətləri düzgün şəkildə qavramamaq və sonrakı saxtakarlıqlara rəvac verməkdir, yol açmaqdır. Yəqin ki, tarixin təkrarlanması faktını da unutmaq düzgün deyildir. Xeyirlə şərin mübarizəsi əbədidir. Varlılarla yoxsullar arasında çatlar, keçilməz döngələr, həll ediləsi mümkün olmayan problemlər həmişə mövcud olmuş və bundan sonra da olacaqdır... Fərman Kərimzadənin «Qarlı aşırım» romanında qaldırılan problemlərə məhz bu istiqamətdən yanaşma metodoloji cəhətdən düzgün olardı...

Kərbəlayı İsmayıl uzun müddət ətraf kəndlərin şəriksiz hakimi, ağası funksiyasını həvəslə yerinə yetirmişdi. Hamı onun dediyi ilə oturub durmuşdu. Müxtəlif məqsədlərlə, niyyətlərlə kəndə gələn hökumət nümayəndələri onun evinə düşərdi. Kərbəlayını diqqətlə dinləyəndən sonra çıxıb gedərdilər. Əlbəttə, paylarını, bəxşişlərini alandan sonra... İndi isə zəmanə, dövrən tamam dəyişmişdi. Acların, "lütərin" hakimiyyəti bərqərar olurdu, getdikcə möhkəmlənirdi. Kərbəlayı baş verən hadisələri müvəqqəti, keçici hal hesab edirdi. Özünün dediyi kimi, «dilini dişinə tutub birtəhər dözürdü». Müdrik, tədbirli, ağıllı olmasına rəğmən, hadisələrin sonunu gözləməyi bacarmadı. Qiyam qaldırdı... Bolşeviklər, kommunistlər qiyamın yatırılması üçün müəyyən tədbirlər gördülər. Əvvəlcə hərbi yolla qiyamın yatırılması nəzərdə tutulmuşdu. Sonra Mərkəzin göstərişi ilə yaranmış vəziyyəti dədə-baba qanun-qaydaları, danışıqlar, sülh yolu ilə həll etmək qərarına gəldilər. Yenidən qurulmuş hökumətin nümayəndələri Kərbəlayını yaxşı tanıyırdılar. Yanında qanıqan cəlladın – Qəmlonun olduğunu da bilirdilər. Məhz bu səbəbdən Mərkəzdən göndərilən məktub raykom katibi Şabanzadəni xeyli təəccübləndirdi. «Əzab-əziyyətlə qurduğumuz kolxozları dağıdıblar. Quldurların ayağına getməliyik, yalvarmalıyıq... Bir belə də hövsələ olar? Əgər Kərbəlayıya gücümüzü göstərməsək, özgə kəndlərdə də qiyam başlanar. Deyərlər ki, o kolxozları dağıtdı, nə elədilər ki, bizə də nə eləyərlər. Bəs niyə belə məsləhət görürlər? Başa düşə bilmirəm» (4, s.4). Əslində yeni yaranan hökumət məkrli, incə siyasət işləmişdi. Kərbəlayı kimi xalq arasında böyük hörmət, nüfuz sahibi olan varlı insanlardan istifadə etmək istəyirdilər. Bütün bunları özlüyündə saf-çürük edən raykom katibi Şabanzadə dərin fikirlərə qərq oldu. «- Yaxşı, kimi göndərək? Kərbəlayı İsmayıl qan-qan deyir, yanına heç kimi buraxmaz. Onun tanıdığı, inandığı, hörmətini saxladığı adam getməlidir. Gedən də həm ağsaqqal, həm möhkəm əqidə sahibi, həm dilavər, həm də igid olmalıdır. Kərbəlayını siyasətlə udmalıyıq. Onu bu yolla kolxozla gətirə bilsək, qazanacağıq. Özü də qazanacaq» (4, s.5).

"Fərman Kərimzadə lakonik cümlələrlə, obrazlı ifadələrlə, bir rəssam dəqiqliyi ilə, az söz işlətməklə xarakterlər yaratmağı, bədii lövhələri canlandırmağı bacarır. Onun üstün cəhəti də budur ki, qəhrəmanı var" (6, s.159).

Hamının gümanı Abbasqulu bəyə gəlirdi. Şabanzadə uşaq vaxtı qohumlarına qoşulub kəndə biçinə gələndə çox eşitmişdi: «- Abbasqulu bəy gələn yerdə qan bağlanar». Məhz belə bir igid, cəsur, mötəbər insanı Kərbəlayı İsmayıl danışığa göndərirdilər. Abbasqulu bəylə Şabanzadə birlərini yarı sözdən başa düşdülər. Abbasqulu bəy haraya göndərildiyini yaxşı bilirdi. Ona görə də təminat istəyirdi. Əlbəttə, özü üçün deyil, Kərbəlayı İsmayıldan ötrü... Abbasqulu bəy bu qədər böyük hörməti, ad-sanı nahaqdan qazanmamışdı. Mübaliğəsiz demək olar ki, Abbasqulu bəy XIX və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında (təəssüflər olsun ki) nadir hallarda rast gəlinən bütöv şəxsiyyətin bədii obrazıdır. Gözlərimiz qarşısında ideal insan, xalq üçün canından keçən obraz canlanır. Abbasqulu bəy mükəmməl təhsil almış, bərkdən boşa düşmüş, həyatın hər üzünü görmüşdü. Ən ağır anlarda elin, obanın yanında olmuş, kasıb-kusubun, fəqir-füqəranın əlindən tutmuşdu. 1918-ci ildə Vedidə azgın erməni daşnakları ilə qəhrəmancasına vuruşmuşdu. Çıxış yolu olmadığını gördükdə, əhali ilə birlikdə İrana getmişdi. Məhz onun uzaqqörənliyi, tədbirli olması sayəsində azərbaycanlılar kütləvi qırğından qurtarmışdılar. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dəfələrlə edilən təklifləri nəzərə alması, əhali ilə birlikdə geri qayıtmışdı. Abbasqulu bəy yeni yaratdığı «Qırmızı tabor» dəstəsi ilə Naxçıvanı erməni daşnaklarından qorumuşdu. Fikrimizcə, Abbasqulu bəyin kim olduğunu Mərkəzi Komitənin məsul işçisi Əli Tağızadənin sözləri dəqiq şəkildə səciyyələndirir. «- Mən Moskvadaydım, xəbərim olmayıb. Onu göndərmək kimin ağına gəlib? Bizim sərkərdələrin biriylə danışmışdım, onu hərbi akademiya göndərəcəydik, birbaşa yüksək rütbə verəcəydilər. O kişi sərkərdəlik adamıydı. Mən ondakı ürəyi bilirsiniz kiminlə müqayisə eləyirəm? İran inqilabı vaxtı təşkilatımız mənə bir yoldaşla silah aparmaq üçün Təbrizə göndərmişdi. Səttərxanı orada gördüm. Birbaşa güllənin üstünə gəldi. Bu da eləydi. «Qırmızı tabora» əmr verəndə bilirsən İrəvanı necə götürdü? Urrayla!.. Qabaqda Abbasqulu bəy, arxalarında iki yüz atlı. Nə isə, böyük günah

işlətmisiniz. Onun yardığı cəbhəni beş daşnak generalı qoruyurdu. Neçə general əvəziydi. Götürüb gör hara göndərmisiniz!..» (4, s.174).

Əli Tağızadə kimi itirdiklərini hamıdan yaxşı başa düşürdü və dərdin ağırlığından əyilmişdi... Abbasqulu bəy kimi insanın, Xilaskarın məhz onu yaxından tanıyanlar, müqəddəs insan hesab edənlər tərəfindən öldürülməsi düşmənçilik münasibətlərinin, çoxsaylı sosial, sinfi ziddiyyətlərin hansı səviyyədə olduğuna əyani sübutdur. Vətənin daxilində gedən vətəndaş müharibəsindən bundan artığını gözləmək mənasız olardı. Həyatın hər üzünü görmüş Abbasqulu bəy də bütün bunları yaxşı başa düşürdü... Kifayət qədər tanıdığı, inandığı Xəlili – «Qırmızı tabor»un keçmiş döyüşçüsünü əbəs yerə özü ilə götürməmişdi. Abbasqulu bəy Kərbəlayı İsmayılın inanırdı. Çünki aralarında «kişi dostluğu» var idi. Kərbəlayı ağır, yerə baxan adamıydı. Həmişə fikirlə olurdur. Kimlərdən qisas alacağı barədə fikirləşirdi. Qarşısındakı ocaqdakı közü eşib qurtarar, başını yuxarı qaldırırdı. Hökmən növbəti qanlı cinayət baş verirdi. Lazımsız, mənasız qan düşmənçiliyi, Azərbaycan cəmiyyətində «əbədlilik statusu» qazanmışdı, nəsilədən nəslə keçir, yeni-yeni qurbanlar tələb edirdi. Nəsilərdə son nəfər qalana qədər «müsəlman düşmənçiliyi» qanlı «fəaliyyətini» «uğurla» davam etdirirdi. Kaş bu «əslərdən bəri keçib gələn, daşlaşan, qranitləşən adət-ənənə» Vətənin düşmənlərinə, xarici işğalçılara, milli staqınlara, «sapı özümüzədən olan baltalara» qarşı yönələydi və yaxud da yönəldiləydi. Başqa xalqlarda, millətlərdə olduğu kimi... Yox, qətiyyə, yox! Bu yazılmamış qanun hökmən Vətənin azadlığı, firavanlığı uğrunda yorulmadan çalışan namuslu, fədakar şəxsiyyətlərə qarşı istifadə edilməliydi! Onlar «hökmən» qurban getməliyidilər! Abbasqulu bəyi sülh danışıqlarına başlamaq üçün Kərbəlayı İsmayılın yanına göndərənlər səhv etməmişdilər. Nəinki danışıqlar aparmaq, hətta Kərbəlayının yerini müəyyənləşdirmək və sağ-salamat gedib ora çatmaq müşkül məsələydi. Abbasqulu bəy hər yerdə böyük hörmət-izzətlə qarşılanırdı. Bütün sərhədlər açılır, keçilməz maneələr aradan qaldırılırdı. Kərbəlayı İsmayıl Abbasqulu bəyin gəlməsi xəbərini özünəməxsus tərzdə qarşıladı. «Adətdi, seldən qabaq qam-qalaq, zir-zibil gələr. Kötüyü selin güclü yeri axıdıb gətirər. İndi tərsinə çıxır. Qabağa kötüyü salıblar. Diyirlənib veriblər irəli. Demək istəyirlər ki, yüngülümüz Abbasqulu bəydi, sonrası lap ağır gələcək. Abbasqulu bəy gəlir. Onu bu işə qoşan çox bə adamdı. Bilir ki, mənə yaxşılığı keçib, sözünü yerə salmaram. Silah gücünə təslim olmayacağımı bilirlər. Hökumətə bax ha. Üstümə qoşun əvəzinə elçi göndərir.

Bəlkə, bu tədbiri tökən elə Abbasqulu bəyin özüdür. Arxayındı ki, həmişəki kimi, sözü yerdə qalmaz, xətrinə dəyən olmaz. Çox nahaq yerə gəlir. Ağsaqqallıq eləmək istəyir. Daha demir ki, o dövrən keçdi getdi. Daha böyük-küçük məsələsi yoxdur. Yüz ağsaqqal kəlamı bir qotur muzdur sözündən qeyrətsiz olub» (4, s.207).

Yuxarıda deyilən sözlər zamanının, dövrənin yaratdığı amansız şəraitin, mühitin, vəziyyətin ağırlığından irəli gəlirdi. Ancaq Qəmlodan fərqli olaraq Kərbəlayı İsmayıl Abbasqulu bəyə inanırdı. Onun saf, təmiz niyyətlə gəldiyini anlayırdı. Rəsulu, Səməndəri öldürtdürüb qoşunu içəri buraxacağını da təsəvvürünə gətirmirdi. Bir sözlə, Abbasqulu bəy Kərbəlayı İsmayıl üçün naxırçı İman kimilərdən deyildi. Onu əvvəllər olduğu kimi hörmətlə qarşılayıb, hörmətlə də yola salmaq istəyirdi. Sülh danışıqlarının baş tutmayacağına əvvəlcədən qərar vermişdi. Həmişə yüksəklərdə möhkəm şəkildə qərar tutan Abbasqulu bəyin əvvəlki səviyyəsində, vəziyyətində qalmasını düşünürdü, arzulayırdı, çalışırdı. Kərbəlayı küllü qurdalayandan sonra ilk dəfə ölüm hökmü çıxartmadı və Qəmlonu xeyli təəccübləndirdi. Kərbəlayı Qəmlonu neytrallaşdırmağa nail oldu və onu özü ilə götürüb Qarabağları tərk etdi. Abbasqulu bəyi adına layiq qarşılamayı kiçik qardaşı Vəliyə tapşırırdı. Abbasqulu bəy doğrudan da həm özünün, həm də Kərbəlayının adına layiq qarşılandı. Ancaq ətrafa nə qədər göz gəzdirsə də, Kərbəlayını görə bilmədi. Bir çox məsələlərdən xəbərdar olmayan bolşevik Talıbov xüsusi narahatçılıq hissi keçirirdi. «Araya sükut çökmüşdü. Qarşı tərəfdə qara papaqlı, tutqun sifətli adamlar oturmuşdular. Heç kəs danışmağa cəsarət eləmədi. Gözlər etibara, inama yad olmuşdu. Kipriklər qılınca kimi çalınırdı, toqquşurdu. Heç bir baxış Abbasqulu bəyin qarşısında tab tutmur, tez yayınırırdı» (4, s.22).

Bolşevik Talibov vəziyyətin ağırlığını yalnız indi başa düşdü. Əvvəlcədən hazırladığı sözlər yadından çıxdı. Tez-tez əlini cibində gizlətdiyi tapançasına tərəf apardı. Talibov qonaqlığa, yaxud da danışıqlar aparmağa gəldiyinin fərqiə varə bilmirdi. Hər iki tərəfin nəzərləri Abbasqulu bəyə dikilmişdi. Hamı onun çörəyə əl uzatmasını gözləyirdi. Vəli gəlib Abbasqulu bəyin yanında oturdu və Kərbəlayının bir neçə saat bundan əvvəl Kolanlı kəndinə getdiyini söylədi. Tükü tükədən seçən Abbasqulu bəy Vəlinin yalan danışdığını və Kərbəlayının onunla görüşmək istəmədiyini başa düşdü. Burada boş- boşuna oturmağın mənasız olduğunu da dərk etdi. Çox namus-namus deyənlər hadisələrin nə ilə qurtaracağını saf- çürük etmək iqtidarında deyildilər. Abbasqulu bəy Vəlidən Kərbəlayının Kolanlı kəndində olduğunu öyrəndi. Yolüstü Səmədgildən İmanın həyat yoldaşı Növrəstəni Əzizkəndə apardılar. Xəlilin bacanağı Şirəligildə gizlətdilər. Talibov gözlərinə inana bilmirdi. Ömründə qəzet-kitab oxumayan, təbliğatin, təşviqatın nə olduğunu bilməyən sadə, kasıb insanlar necə də mərd, tədbirli, namuslu, qeyrətli idilər! Gecə vaxtı Qəmlonun qəfil gəlişi təsadüfi deyildi! Qəmlə Səmədin meyiti üstündən keçib Növrəstəni apara bilərdi. Abbasqulu bəy silahsız və cəsarətlə Qəmlonun qarşısına çıxdı. «- Biz bilmirdik ki, kişiləri qoyub arvadları axtarırsan, Qəmlə! Kişinin heyfini arvaddan çıxılmazlar. Bu biqeyrətlikdi, binamusluqdu» (4, s.39). Qəmlə sanki sehlənmişdi, tilsimlənmişdi. Silaha əl atmadı. Abbasqulu bəyin sərt baxışları altında duruş gətirə bilmədi. Qapını çırpıb getdi. Talibov da Abbasqulu bəyin zəhmində mat qalmışdı. «Quldur onun iki kəlmə sözündən sındı. Başını götürüb qaçdı. Bu necə möhkəm adamdı! Ondakı zabitə, zəhm hardandı? Beləsinə tufəng, tapança da lazım deyil. İndi inandım ki, Şabənzadə bu işdən ötrü onu nahaq yerə seçməyib» (4, s.39). Talibov hələ də qəzetlərdən oxuduğu təbliğatin gücünə, kara gələ biləcəyinə inanırdı. Bolşevik Talibov Kərbəlayı İsmayıl və Qəmlə ilə onların öz dilində danışmaq lazım olduğunu unudurdu. Digər tərəfdən Abbasqulu bəylə Kərbəlayı İsmayıl öz planlarını, ideyalarını həyata keçirməkdə israrlı idilər. Abbasqulu bəy Kərbəlayı İsmayilla Kolanlı kəndindəki sabahkı görüşə ciddi hazırlaşdı. Əvvəlcə İmanı azad etməyi xahiş edəcəkdi. Kərbəlayı İsmayıl da vaxtını boş keçirmədi. Kəsdiyi duz-çörəyi tapdalamamaq üçün Abbasqulu bəylə görüşməməyi yeganə düzgün vasitə hesab edirdi. Aldatdığı, qorxutduğu insanları qarşıdakı döyüşlərə hazırlamaq üçün onları yoxladı, ruhlandırdı. Əsir götürdüyü həmkəndlilərini – İmanla, Bəyləri dindirdi. Onları tövbə etməyə, öz tərəfinə çəkməyə çalışdı. Əslində Kərbəlayının savadsız, naxırçı hesab etdiyi İmanla olan mükəlliməsində hökumətlə qarşıdurmada məğlub olacağı aydın şəkildə görünürdü. İman ölümünü gözünün qabağına almışdı, Kərbəlayı ilə cəsarətlə danışdı. Doğrudan da məsələ, problem şampeldə, möhürdə deyildi.

«- Onlarla iş düzəlsə, yerini deyim. Axı Şura hökuməti bir möhür, bir də şampel deyil, onun paytaxtı var, qoşunu var, bayrağı var, topu-topxanası var. Mən Şura hökuməti deyiləm ha, tutasınız, hər şey bitə. Hökumət ki, var, dovşanı araba ilə tutur. Özü də işini-gücünü buraxıb onun dalına düşür. Əvvəlcə, hər bəndi-bərəni bağlayır. Söz Kərbəlayını götürdü: «Abbasqulu bəyin gəlməsi də elə bənd-bərəni bağlamaqdı» (4, s.30). İmanla olan söhbətdə Kərbəlayının minillik, əsrə bərabər hörməti təsadüfən, asanlıqla qazanmadığı aydın oldu. Doğrudan da Kərbəlayı Abbasqulu bəyə layiq adamdı. Onlara rəqib, düşmən deməyə dil dönmür. Kərbəlayı ilə Abbasqulu bəy müəyyən mənada İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanındakı Cahandar ağayla Molla Sadığı xatırladırlar. Əgər onlar birləşsəydilər, dağı dağı üstə qoyardılar. Birincilərə xarici, ikincilərə isə daxili düşmənlər birləşməyə imkan vermədilər, hər vəchlə mane oldular. Ancaq Kərbəlayı ilə İman arasında olan mükəllimədə, dialoqda sinfi ziddiyyətlərlə yanaşı digər məsələlərə də aydınlıq gətirildi. Kərbəlayı açıq mübarizə aparmışdı, düşmənlə düşmən, dostla dost olmuşdu. Varlı, kasıb, dost, düşmən olmasından asılı olmayaraq elin namusunu öz namusu bilmişdi və qorumuşdu. Ölüm ayağında olan İmanın Kərbəlayıya dediyi sözlərin arxasında minillik el-oba qayda-qanunları, adət- ənənələri dayanırdı. «- Biz düşmənik. Məni bu saat öldürə bilərsən, kef sənin. Nə eləsən, öz işindi. Qolçomaq olubsan – öz yerində. Mənim dediklərimi yaltaqlıq, yarımaq bilmə. Sən elin namusunu qoruyubsan – öz namusun bilibsən. Düşmən də olsaq, külfətimi sənə ümid oluram. Ədavətin varsa, özümü öldür, qiymə-qiymə doğra, hər

şaqqamı bir darvazadan as. Namus məsələsi ağırdı. Bir də ki, bu dünya çərxi-fələkdı, hərləyib gətirir.

- Kişi kişinin namusuna toxunmaz, İman!

- Sağ ol, Kərbəlayı, mənə bircə bu kəlmən lazımdı» (4, s.31).

Kərbəlayı güman edirdi ki, Abbasqulu bəylə bir daha görüşməyəcəkdir. Vəli Abbasqulu bəyi Qarabağlardan geri qaytaracaqdır. Qəmlonun «Abbasqulu bəy bizdə sirr qoymadı. Qarabağlarda bənd almayıb, keçib yuxarı kəndlərə» sözlərindən sonra bir müddət özünə gələ bilmədi. Kərbəlayı düşündü ki, Abbasqulu bəyi hökmən qarşılamaq, danışmaq lazımdır. İndiki vəziyyətdə dost və ya düşmən kimi gəlməsindən asılı olmayaraq... Həqiqətən Fərman Kərimzadənin «Qarlı aşırım» romanının ən təsirli səhnələrindən biri Kərbəlayı İsmayıl Abbasqulu bəyin qarşılaşması, görüşməsidir. Dünənə qədər aralarından su keçməyən, bir-birlərinə qardaş deyən iki mötəbər, varlı insanlar nə tez barışmaz, qəddar sinfi düşməne çevrildilər? Axı qapıdan içəri daxil olan qonaq düşmən də olsa, onu ləyaqətlə qarşılamaq, yola salmaq lazımdır. Bu fakt hakimiyyət uğrunda gedən sinfi mübarizənin, vətəndaş müharibəsinin hansı yüksək nöqtələrdə olduğuna bir daha əyani sübutdur. Həm də Abbasqulu bəy Kərbəlayı üçün sadəcə dost, sadəcə qonaq deyildi! Kərbəlayı İsmayıl oğlu Yadullanın müsibətini hər an, hər dəqiqə xatırlayırdı. Yadullanı qonşu kəndin adamları doğramışdılar. Meyidini də vermirdilər. «Kərbəlayı İsmayılın bu günündə onun harayına çatan Abbasqulu bəy olmuşdu. Abbasqulu bəyin qabağında başına-gözünə döymüş, hönkür-hönkür ağlamışdı, ilan dili çıxarmışdı: «Yadulla belimi sındırdı». Abbasqulu bəy uzun get-gəldən, minnətdən sonra Yadullanın meyidini alıb atasına vermişdi.

Kərbəlayı İsmayıl axırda:

- Sən mənim boynuma elə bir haqq qoydun ki, Abbasqulu bəy, yüz il qapıda nökrəçilik eləsəm, əvəzini çıxı bilmərəm, - demişdi» (4, s.8).

Cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin gərginliyi, ifrat ziddiyyətli olması, həddindən artıq çulğalaşması insanlara keçmiş, hörmət-izzəti unutturmuş, şəxsi münasibətləri ön plandan arxa plana keçirmişdi... İnsanlar iki barışmaz düşmən cəbhəyə, qütbə bölünmüşdülər... Kərbəlayı Abbasqulu bəylə Qəmlonun qarşılıqlı atmacalarına, söz duelinə dözə bilmədi. «- İçəri gəl, bəy, - dedi». Abbasqulu bəy içəri öz evinə daxil olan kimi girdi və Qəmlonu xeyli təəccübləndirdi. «Kərbəlayı otağın ortasında dayanıb gözlərini qıymışdı. Qonağın gözüne yaşlı, qoca görünməmək üçün qəddini düzəltməyə çalışmışdı. İndiyə qədər məclislərdə həmişə Abbasqulu bəydən aşağıda oturmuşdu. Hər sözüne: Bəli, düz buyursunuz, - demişdi. Özünü ondan asılı, kiçik saymışdı. Amma, indi necə olursa-olsun, şux dayanmalı idi. Özünü onun yanında sındırmamalı idi.

Ancaq Abbasqulu bəy yaxınlaşanda onun qabağına getdi, əllərinin ikisini də birdən uzatdı...» (4, s.49), Abbasqulu bəy təklifsiz oturdu. Kərbəlayı İsmayılın duruşundan, hərəkətindən Abbasqulu bəyi eşitmək istəməməsi aydın oldu. İlk dəfəydi ki, söhbətləri alınmırdı. Sözləri bir-birinin boğazından keçmirdi. Nəhayət, Kərbəlayı dilə gəldi: «- Gərək bu işə qol qoymayaydın, Abbasqulu bəy! Bir-birimizə hörmətimiz keçib. Çörək kəsmişik. Onu ayaqlamaq ağırdır, bəy! Mənim davam Şura hökumətinədi, bəy!

- Nə eləyib sənə Şura hökuməti?

- Nə eləyib?

O çox söz deyərdi. Kərbəlayı İsmayılın arxalandığı səbəblər çox idi. On ilin içində dama-dama yığılmışdı, gölə çevrilmişdi. Bu yağıntı axıb getməyə yer axtarırdı. Qabağına bənd atmaq, saxlamaq asan deyildi. Coşurdu, kükrəyirdi. Tufanlar onu çalxalayır, sahillərə çırpırdı, bəndi istər-istəməz dağıdırdı (4, s.50).

Kərbəlayı təsbehini çevirərək dərin fikrə getdi, olub keçənləri yenidən xatırladı... Qarabağlarda yoxsullar komitəsi seçmişdilər. Məclisin aşağı başında oturan, əldə-ayaqda işləyən, onun buyruğuna gedən adamlar cəsarətlə qapısına gəlirdilər. Dalınca adam göndərib yanına çağırırdılar. Getmirdi. Kərbəlayını ən çox yandıran bayraq məsələsi idi. Bayraq İmanın evindən gətirilmişdi, onun döşək üzündən ötrü aldığı parçadan düzəldilmişdi. Kərbəlayı üçün inandığı varlığın, canlı- cansızın əvvəli bir az tutqun, dumanlı, uzaq, gözəgörünməz, sirli

olmalıydı. İmanın asdığı bayrağın altından keçmək Kərbəlayı üçün ölümdən bətərdi. Taxılın artığını hökumətə təhvil vermək qərarını da İman verməmişdi. Yuxarıların sərt göstərişini yerinə yetirmişdi. Kərbəlayı güman edirdi ki, dünənə qədər onun qapısında naxırçılıq, nökrəçilik edən insanlardan təşkil olunan hökumətin ömrü az olacaq. Maraqlıdır ki, kənddə kasıb-kusublardan təşkil olunan yerli hökumət getdikcə möhkəmlənirdi, sıraları ardıcıl olaraq genişləndirdi. İndiki rəislər də keçmişdəkilərə bənzəmir, onunla məsləhətləşmirdilər. Yoxsullar komitəsinin üzvü olan İman, Bəylər icazə almadan Kərbəlayının evinin hər künc-bucağını axtardılar, xırmanda möhür vurulmuş taxılları müsadirə etdilər. Kərbəlayı hiss edirdi ki, getdikcə təklənir, gücü və insanların ona olan inamı azalır. Əksəriyyət İmanın bayrağının altında toplaşır, ondan məsləhət alır, dediklərini, əməllərini dönmədən yerinə yetirirdilər. Kərbəlayı bütün bu yeniliklərin əsas səbəbkarı, günahkarı İmanı qaranlıq gecələrin birində, gizli şəkildə öldürmək istəsə də, mümkün olmadı. Sonra özünün dediyi kimi «kolxoz oyunu» ortaya atılanda dözmədi. Hökumət əleyhinə qiyam qaldırdı. Nə ilə qurtaracağını fikirləşmədən... Abbasqulu bəy sona qədər ümidini itirməmişdi. Kərbəlayını yola gətirmək üçün çox uzaqdan başladı. «-Abbasqulu bəy başını qaldırdı. İri, kədərli gözləri ona dikildi. Kədər onun baxışlarının istiliyini bəlkə də artırır». -

Yaşımıza görə onsuz da çox şey görmüşük, Kərbəlayı. Mən onu demirəm ki, sən atları dəyişə-dəyişə üç aya Məkkəyə gedib qayıtmısan, ziyarətə gah görübsən, yaxud neçə-neçə ölkənin torpağını ayaqlamısan. Yox, zamanə yaşımıza görə bizə çox şey göstərib. Odur ki, gərək hər şeyi saf-çürük eliyək. Yaxşını pisdən ayıraq. Bundan sonra gedəcəyimiz yolu tanıyaq. Yoxsa bu gözlər hələ çox şey görməli olacaq» (4, s.57). «Onların arasında çox ağır söhbət gedirdi. Ağırlıq təkcə sözlərdə deyildi, bütün keçdikləri yol, gördükləri dünya yada düşürdü. Yollar birləşirdi, ayrılırdı, çarpazlaşırdı, dolaşırdı, qoşa gedirdi, hərəsi dağın bir tərəfindən keçirdi. Bu söhbət onları yollara qaytarmışdı. Hərəsi öz atını sürüb gedirdi. Gördüklərini təzədən yaşayırdılar» (4, s.57).

Abbasqulu bəy hadisələrin sonunun nə ilə qurtaracağını yaxşı bilirdi. Qısa müddət ərzində elin, obanın başına gələn dəhşətli müsibətlərin şahidi olmuşdu. Hamı ilə birlikdə köçgünlük, didərginlik həyatını yaşamışdı. Uzaqgörən, müdrik, ağıllı idi. Aldadılmış insanları gələcəkdə onları gözləyən bəlalardan xilas etməyin zəruriliyini, vacibliyini yaxşı başa düşürdü. Başqa sözlə desək, hər bir Vətən övladının taleyini, qismətini özününkü hesab edirdi. Səhv yolda olanları düz yola çəkməyi özünün ağsaqqallıq, vətəndaşlıq vəzifəsi, borcu hesab edirdi.

Xalqın keçmişindən, hansı bəlalara düşər olmasından yaxşı xəbərdar idi. Eyni zamanda xalqın gələcəyini düşünürdü. Birləşmənin vacib olduğunu hər addımda hiss edirdi. Nahaqdan tökülən və töküləcək qanların qarşısına həmişəlik siper, sədd çəkmək lazımdı. Onsuz da son zamanlar çoxlu itkilər vermişdilər. Ancaq Kərbəlayı İsmayıl ümumi işin naminə azacıq da olsa, güzəştə getmək istəmirdi. Onun həyatda özünəməxsus yaşam tərz, həqiqəti, dünyası vardı. Son dövrdə baş verən hadisələr də Kərbəlayının səbr kasasını coşdurmuşdu. «Kərbəlayı təsbehi bir dövrə çevirənə qədər gördükləri, başına gələnlər gözüünün qabağından lövhə-lövhə keçirdi.

- Bəy, o kəsdiiyimiz duz-çörək haqqı, - ondan əziz şey bilmirəm, - mənə dəyən kimə dəysəydi, indiyə qədər on dəfə silah götürərdi. Adamın varına da toxunanlar, torpağını da götürərlər, nə olar, elə bilirəm əl çirkədi. Bəs hörmətə sözün nədir? Kişiliyə sözün nədir? Axı birdən-birə hər şeyi adamın əlindən almazlar!» (4, s.65)

Kərbəlayı ilk növbədə hörmətin, izzətin aradan qaldırılmasını, böyüyün-küçünün yerinin bilinməməsini nəzərdə tuturdu. Cəmiyyətdə köklü, inqilabi dəyişikliklərin gətirdiyi bir zamanda mənəvi dəyərlər haqqında düşüncələrə meydan verilərdimi? Əlbəttə, yox. Həm də İman və Bəylər 20-30-cu illərin digər ədəbi qəhrəmanları ilə müqayisədə toya-bayrama getməliydilər. Fikrimizcə, Kərbəlayı İsmayılın faciəsinin əsas səbəbi onun iliyinə qədər azərbaycanlı olması, siyasət işlətməməsi və baş verən hadisələrə həqiqi qiymət verə bilməməsi, saf-çürük etməməsi, sonunu düşünməməsidir. Bir çox xüsusiyyətlərinə görə Kərbəlayı İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanındakı Cahandar ağa surətinin eynidir, əkil qardaşıdır. Kərbəlayı İsmayıl XX əsr Azərbaycan mühitinin, məişətinin, ictimai-siyasi həyatının Cahandar ağasıdır. Əgər Cahandar ağa XX əsrdə yaşasaydı, şübhəsiz ki, Kərbəlayı İsmayıl kimi hərəkət edərdi. Ancaq Kərbəlayı

İsmayıldan fərqli olaraq Cahandar ağanın Abbasqulu bəy kimi sədaqətli, ağıllı dostu, məsləhət verəni olmayacaqdı. Çox keçmədi ki, Kərbəlayı düşdüyü vəziyyətin çıxılmaz olduğuna, Abbasqulu bəyin və dünənki naxırçı, bu gün isə hakimiyyət nümayəndəsi olan İmanın haqlı olduğuna əmin oldu. Çoxları Abbasqulu bəyin Kərbəlayının yanından əliboş qayıtmayacağını güman edirdilər. Ancaq Kərbəlayı Abbasqulu bəy kimi insanın da sözünü yerə saldı. Abbasqulu bəy sözünün yerə düşməsindən peşmançılıq hissi keçirmirdi. O, ürəkdən Kərbəlayının və aldadılan, nahaqdan qırğına verilən digər insanların halına acıyırdı. «- Xəlil bunların gözü bağlıdır, - deyən Abbasqulu bəyin gözləri yol çəkirdi. – Aça da bilmədik. Deyirlər, guya namus üstündə silah götürüblər. Səni inandırırım ki, ağılsızlıqları ucundan namusları əldən gedəcək, arvadlarının yaylıqları at dırnaqlarının altında qalacaq – məni yandıran budur. Onsuz da Kərbəlayı gününü görüb, dövrənini sürüb. Bu gün-sabah əcəli yetişəcək. Mənə elə gəldi ki, o, hamını özü ilə bərabər o dünyaya aparmaq istəyir» (4, s.68).

Abbasqulu bəyin dediklərinin doğru olduğunu sübut etmək üçün çox vaxt lazım olmadı. Kərbəlayı Abbasqulu bəyin sözlərinə onun özünü öldürməklə başladı. Qəmlo Abbasqulu bəyi, Xəlili öldürdü. Kərbəlayı halı özündə olmayan, həyatla vidalaşan Talıbovu sağ-salamat geriye göndərdi. Üç yüz illik Romanovların taxt-tacını üstünə çevirən Şura hökumətinə hədə göndərməyi də unutmadı. «-Səni öldürmürəm, gözünlə bu müsibəti gördün. Get şəhərdə de ki, kim ürək eləyib bura ayaq bassa, axırı belə olacaq. Get, sənin özünü bir də bu tərəflərdə görsəm, tikən tapılmayacaq! Eşitdin? Onlara de ki, Abbasqulu bəydən əllərini üzsünlər. O bizim içimizdən çıxıb, bizim olmalıdı, sağlığında sizin yolunuzda can qoysa da, yenə də bizimdi. Oğlum Yadullanın yanında dəfn eliyəcəyəm. Hər gün ystünə gedəcəyəm» (4, s.76). Çoxları Abbasqulu bəyin ölümünə inanmırdılar. «- Belə bir insana, igidə kimin əli qıyar» - deyə düşünürdülər. Ancaq misli görünməmiş cinayət, faciə baş vermişdi. Abbasqulu bəy sanki sağlığında nəhəng dağa bənzəyirdi. İki, bir-birlərinə düşmə, qənim kəsilmə, barışmayan cəbhələr arasında keçiləsi qeyri-mümkün olan sərhəd, sərhədçi, barışdırıcılıq rolunu yerinə yetirir. Abbasqulu bəyin ölümündən sonra Kərbəlayı həqiqətən sarsılmışdı. Oğlu Yadullanın müsibəti təkrarlanmışdı. Həm də Kərbəlayı hansı böyük cinayətə rəvac verdiyini, kişiliyi, çörəyi, dostluğu tapdaladığının fərqinə vardı. Eyni zamanda özünün qara günlərinin başladığını, çıxış yolu olmadığını, bütün körpüləri yandırıdığını başa düşdü. Həm də oğlu Yadullanın yaralı, narahat qəlbinə, ruhuna xəyanət etdi. Hansı ki, Kərbəlayını ömrü boyu yandıracaqdı... Və yandırdı da... Sovet hökumətinə qarşı qiyam qaldırandan, sərhədi bağlayandan bəri ilk dəfə belə cinayət törətmişdilər. İlk qurbanları isə onlara arxayınlıq, öz güclərinə inam gətirmək əvəzinə, hamısını sarsıtmışdı. Kərbəlayı özünə gələ bilmirdi. Belə cinayət edəcəklərini ağına gətirməmişdi. “İndi onun ürəyində qəribə bir fikir oyanmışdı: özü bilə-bilə yolu azıb, gəlib bataqlığa düşüb. Bataqlıqdakı adi su, palçıq deyildi, ora qanla dolmuşdu. Birinci addımda topuğa qədər qana batıb. İrəlində dizinə, qurşağına, döşünə, boğazına çıxacaq. Onu boğub öldürəcək. Geriyə qayıtmaq da irəli getmək kimi onun üçün çətindi. Bir yerdə quruyub qalıb” (4, s.77).

Fərman Kərimzadə böyük ustalıqla bir vaxtların el ağsaqqalının ürəyindən keçənləri düzgün şəkildə əks etdirmişdir. Kərbəlayının etirafı dövrün, zamanənin, mühitin mürəkkəbliyindən, dünyanın qana çalxalandığından xəbər verirdi. İnsanların günahı, ağılsızlığı, qəddarlığı ucbatından dolaşığa düşən kələflərin ucunu tapmaq mümkün deyildi. Abbasqulu bəylə Xəlilin öldürülməsi müxtəlif dedi-qodulara, şayiələrə səbəb olmuşdu. Guya onlar satılmışdılar, düşmən tərəfə keçmişdilər. Bu ölümə də ağır cəza idi. Ancaq Şabanzadə, Şıxəlioğlu və Abbasqulu bəylə Xəlili yaxından tanıyanlar onların təmizliyinə, paklığına, müqəddəsliyinə zərər qədər şübhə etmirdilər. Hətta Kərbəlayının ən yaxın qohumları, adamları Abbasqulu bəylə Xəlilə görə ondan üz döndərməyə başlamışdılar. Kərbəlayı vəziyyətin çıxılmaz olduğunu getdikcə daha çox dərk edir, özünə qarşı sərt, ağır ittihamlar irəli sürürdü: Abbasqulu bəyin atının fasiləsiz olaraq kişnəməsi, sahibinin yanından uzaqlaşmaması, onu imsiləməsi kişini dəhşətə gətirmişdi. Kərbəlayı İsmayıl üzünü çevirib gözlərinin yaşını sildi.

“Namərdlik elədim, bu ağsaqqal çağında. Elə namərdlik elədim ki, heç tarixdə görünməyib. O dünyaya necə gedəcəym? Sorğu-suala tutanda bəs buna nə deyəcəyəm? Nə bəhanə tapacağam? Günahımı Qəmlonun üstünə yıxsam necə olacaq? Deməzlər, bəs niyə yalan danışsın? Gətirib dirəyəcəklər üzümə. Deyəcək, sən fitva verməsəydin, mən eləməzdim. Axı orda hər şey dil açıb danışır. Allahın ocağını eşdiyim kösöv də üzümə keçə bilər. Deyər mənimlə küllü eşəndə filan şey fikirləşirdin.

O dünya ağına dünən, srağagün gəlmirdi. Bəlkə də Abbasqulu bəy kimi igidin arxasını yerdə, qarın üstündə görəndə özünün də bir gün beləcə sonu çatacağını yəqin eləmişdi. Kaş bunu yuxuda görəydim, mənə də indiki kimi təsir eləyəydi. Onda belə əhvalat baş verməzdi. İndi Abbasqulu bəyin başı üstündə atı kişənəyir. Mənim başımın üstündə necə ? Kim, kim danışacaq? Qəmlə?...»

Kərbəlayı İsmayıl acı-acı güldü: «Qəmlə!..» (4, s.83).

Bütün bunlar Kərbəlayı üçün Qiyamət gününün yaxınlaşdığından xəbər verirdi. Kərbəlayı heç olmasa Abbasqulu bəyi layiqincə dəfn etmək, torpağa tapşırmaq istəyirdi. Ancaq etdiyi günahlar, amansız tale buna da imkan vermədi. Abbasqulu bəylə Xəlilin Qəmlə tərəfindən öldürülməsindən xəbər tutan bolşeviklər danışqların mənasız olduğunu başa düşdülər, son döyüşə hazırlaşdılar. Nəyin bahasına olursa-olsun qolçomaq qiyamının mərkəzi hesab olunan Qarabağları götürmək qərarına gəldilər. Bunun üçün kifayət qədər qüvvə də var idi. Abbasqulu bəyin öldürülməsi bolşevikləri xüsusilə qəzəbləndirmişdi. Kərbəlayı Qəmlə ilə danışandan sonra qəti qərara gəldi. Müqavimət göstərmək mənasızdır. Abbasqulu bəyin dedikləri bir-bir yerini alırdı. O necə də uzaqgörən və haqlıymış! Hamının, hətta Kərbəlayı ilə Qəmlonun da taleyini düşünürmüş. «Abbasqulu bəyin kürəyi yerə gələndən sonra ürəyindəki inam qırılmışdı. Dünyanın etibarı yoxdu. Mənim şahlığımın da bir şey çıxmıyacaq. İnsan – qanadsız quşdu, göz açıb yumana qədər yoxa çıxır. Heç kəsə etibar qalmayıb – oğula da, dostu da, ömrə də, dünyaya da... Tüpürüm hər şeyə!» (4, s.120). Hər şeydən hirsələnirdi. Çıxış yolu axtarırdı. Onu da qəbiristanlıqda görürdü: «Görəsən, qəbiristanlıq üzvi görəcəyikmi, ilahi? Sakitcə ölən, qohum-əqrəbə yığılıb çiyinlərində aparalar qəbiristanlığa. Bu dünyada sən də üstündə bir yazı qala. Bilələr ki, belə bir adam varmış» (4, s.125-126). Kərbəlayı İsmayıl ömrü boyu sərtliyi, mərdliyi, dözümlülüüyü ilə çoxlarından seçilmişdi. Ölümün gözünlün içinə düz baxmışdı. XX əsr Fəxrəddininin- dünyadan nakam getmiş oğlu Yadullanın azman müsibətini də çəkmişdi. Kərbəlayı İsmayılın etirafı çox mətləblərdən xəbər verirdi. İlk növbədə sosial və sinfi ziddiyyətlərin miqyasından və nəticələrindən... Bu gün də sosial və sinfi ziddiyyətlərin nələrə qadir olduğunu bir an belə unutmamalıyıq... Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım” romanında gəldiyi əsas nəticə məhs budur.

Ədəbiyyat

- 1.Əlişanoğlu T. Azərbaycan “yeni nəsr”. Bakı: “Elm”, 1999.
- 2.Hüseynov A. Nəsr və zaman. Bakı: “Yazıçı”, 1980.
- 3.İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: “Elm”, 1991.
- 4.Kərimzadə F. Qarlı aşırım. Roman. Bakı: “Gənclik”, 1987.
- 5.Quliyev N. Yaradıcılıq axtarışları. Bakı: “Gənclik”, 1977.
- 6.Şıxlı İ. Daim axtarışda. Bakı: “Yazıçı”, 1988.

A NOVEL OF SOCIAL AND CATEGORY CONTRADICTIONS

Mammadov Farrux Mammad

Summary

Farman Karimzade is the author of a number of interesting works in XX century Azerbaijani literature. At the same time, the writer often addressed actual issues in his creativity. The novel “Snowy Pass”, written in the early 1970s, is also notable for its actuality. The novel “Snowy Pass” is dedicated to the complex socio-political events that took place in the Azerbaijani village in the 20-30s of the XX century. The novel has rich, interesting and complex images.

Karbalayi Ismail is at the center of the events. He is a representative of the rich class. He does not want to reconcile with the new structure and ideology. The opposite front is represented by people like Iman and Baylar. Each of them has its own truth. Nobody wants to retreat, reconcile, think about peace. Until yesterday, people living in peace were made enemies by social and class conflicts. The events of the novel are based on real facts. At the same time, the work is the product of a writer's rich imagination. It should be noted that the problems in this work have not lost their actuality for this time. The article aims to investigate the above mentioned problems.

РОМАН СОЦИАЛЬНЫХ И КЛАССОВЫХ ПРОТИВОРЕЧИЙ

Мамедов Фаррух Мамед оглы

Резюме

Фарман Керимзаде в азербайджанской литературе XX века является автором много интересных произведений. И писатель всё время обращался к актуальным темам. Написанные писателем в начале 70-х годов роман «Снежный перевал» занимает особое место в его творчестве. Роман «Снежный перевал» посвящён сложным общественно-политическим событиям, которые происходили в азербайджанской деревне в 20 – 30-е годы XX века. В произведении изображены сложные и колоритные образы. В центре основных событий – образ Кербалай Исмаила. Он богатый, известный, состоятельный человек. Не хочет мирится с новым общественным строем и новой идеологией. По другой стороне баррикады – комсомольцы Иман, Бегляр и др. У каждого своя правда. Никто из них не думает о мире, о дружбе. И в этом смысле трагичная история народа – предмет постоянных раздумий Фармана Керимзаде. Следует отметить, что роман «Снежный перевал» написан на основе реальных фактов. Но и существенную роль в произведении играет художественный вымысел писателя. Проблемы, поднятые в романе Фармана Керимзаде актуальны и по сей день. В статье анализированы именно вышеназванные проблемы.

Rəyçi: professor Leyla Məcid qızı İmaməliyeva

BSU Azərbaycan ədəbiyyatı 28 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 03 noyabr 2021-ci il

UOT:82.-053.2

60-80-ci İLLƏRDƏ RUS UŞAQ POEZİYASI: İRİNA PETROVNA TOKMAKOVA

Dos. Qafarova Səməngül Hüsü qızı

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə: İrina Petrovna Tokmakova 3 mart 1929-cu ildə Moskvada anadan olmuşdur. O Uşaq şairi, şeirlər tərcüməçisi, bir neçə məşhur povestlərin də müəllifi, MDU-nin filologiya fakültəsini bitirmiş, lingvistikla ilə məşğul olmuşdu. MDU-nin filologiya fakültəsini bitirmiş, lingvistikla ilə məşğul olmuşdu. Aspiranturaya daxil olmuş və bu sahədə fəaliyyət göstərmişdi. Uşaqlara yaxınlığı digər xalqların ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri ilə başlamışdı və belə məşhurlaşmışdı. 1953-cü ildə universiteti bitirən Tokmakova tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Onun ilk tərcümə kitabı şved xalq mahnıları olmuşdu.

O, ingilis, ispan, italiya, isveç, holland və digər yazarların əsərləri ilə uşaqları tanış edirdi. İ.P.Tokmakova 312 ədəd kitab nəşr etdirmişdi. Uşaq ədəbiyyatına zəngin bir xəzinə hədiyyə etmişdi.

Açar sözlər: uşaq poeziyası, rus uşaq poeziyası, uşaq şairi, sənətkarlıq məharəti, yaradıcılıq fantaziyası, məşhur uşaq povestlərinin müəllifi.

Keywords: children's poetry, Russian children's poetry, children's poet, mastery, creative imagination, author of famous children's stories.

Ключевые слова: детская поэзия, русская детская поэзия, детский поэт, мастерство художника, творческое воображение, автор известных детских рассказов.

Sovet Yazıçılarının VII qurultayından sonra uşaq ədəbiyyatında yüksək canlanma baş verdi. Bu canlanmadan qorxsada ürəkdən, həvəslə iştirak edənlərdən biri də İrina Petrovna Tokmakova idi. Linqvistika üzrə dilçiliklə məşğul olmasına baxmayaraq, ədəbiyyata, yazıçılığa, uşaqlar üçün şeirlər yazmağa həvəslə yanaşdı. Şairənin əsərləri, uşaqları yüksək savad və elm ilə məşğul olmağa həvəs- ləndirməyin, tərbiyəli olmağın yollarını isə valideynlərə tövsiyə etməyə çalışmışdı. Özünə inamı az olan Tokmakovanı qələm yoldaşları, öz müsbət münasibətlərini bildirməklə həvəsləndirmişlər. Bundan əlavə ailəsindən böyük dəstək görən Tokmakovanın, həm də gözəl, şanslı adlandırmaqla səhv etmərik. Yaradıcılığını bütünlüklə uşaqlara həsr etmişdi. Bizdə bu cəhəti nəzərə alaraq, Tokmakova dünyasına səyahət etməyi özünüə borc bildik.

İrina Petrovna Tokmakova 1929-cu il 3 martda Rusiyanın Moskva şəhərində anadan olmuşdur. Uşaq şairi, şeirlər tərcüməçisi, bir neçə məşhur povestlərin də müəllifi, MDU-nin filologiya fakültəsini bitirmiş, linqvistika ilə məşğul olmuşdu. Aspiranturaya daxil olmuş və bu sahədə fəaliyyət göstərmişdi. Uşaqlara yaxınlığı digər xalqların ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri ilə başlamışdı və belə məşhurlaşmışdı. 1953-cü ildə universiteti bitirən Tokmakova tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Onun ilk tərcümə kitabı şved xalq mahnıları olmuşdu. Müxtəlif xalqlara məxsus, maraqlı sujet xətti olan əsərlərdəndə bir neçə tərcümələr etmişdi. İlk şeirlərindən ibarət olan “Деревья” kitabıdır. Bunu 1962-ci ildə həyat yoldaşı, illüstrasiya ustası, rəssam Tokmakov Lvovun köməyi ilə ərsəyə gətirmişdi. Onda İrina Petrovnanın hələ 23 yaşı var idi. Kitablari: “Kremena qoda” (1962), “Zvenelki” (1963), “Cocni şumyat” (1966), “Karusel” (1967), “Skazka pro Sazançika” (1970), “Jenka-Sobyonok” (1970), “Naradnoy zemle: Predanie” (1975), “Daleko-Nigeriya” (1975), “Letniy liven” (1980), “Mojet, nul ne vinovat” (1984), “Alya, Klyaksiç i bukva A” (1968), “Şçastlevoqo puti” (1985), “S nastanet veselo e utro” (1986) və s. 1984-cü il aprelin 5-də vəfat etmiş, Moskvada dəfn olunmuşdu. Onun əməyi yüksək qiymətləndirilmiş, müxtəlif mükafatlar və təltiflər verilmişdi. 2002-ci ildə Aleksandr Qrin adına Rusiya ədəbiyyatı mükafatı, “Şçastlivoqo puti!” (Xoşbəxtliyin yolu) adlı kitabına görə 2003-cü il 5 iyunda Rusiya dövlət mükafatı, “Russkiy yazık i literaturnoe çtenie” adlı dərsliyinə də Rusiya Dövlətinin 2008-ci ildə “Təhsil sahəsində xidmətə görə” mükafatını almışdır. İ.Tokmakova, anası uşaq həkimi olduğuna görə uşaqların çətinliklə böyüməyini, xəstələnəyini çox müşahidə etmişdi. Bunlar qəlbində gizli bir məhəbbət oyatmışdı. Hələ orta məktəbdə oxuyanda ilk şeirini yazmışdır. Amma onun yaradıcılıq yolu 1958-ci ildən başlayır. O zaman “Murzilka” jurnalında ilk şeiri, tərcümə etdiyi şved xalq mahnısı da çap olmuşdu. Onun 1960-cı ildə şeirlərindən ibarət “Водят пчелы хоровод” (Arılar dəyirmi rəqsdə) adlı kitabı çap olunmuşdu. Burada xalq mahnılarının yaranması ilə bağlı fikirlərinin əksi öz yerini tapmışdı. O, şən xırıltılı və məkrli intonasiyalarla səslənən xalq mahnılarının təkrarlanmamasını burada qələmə almışdı.

1962-ci ildə ilk şeirlərindən ibarət “Деревья” kitabı da onun uşaq ədəbiyyatı sahəsində məşhurlaşmasında böyük rol oynamışdı. Burada doqquz şeir toplanmışdı ki, hərəsi bir ağaca həsr olunmuşdur. Alma, ağcaqayın, şam, küknar, qovaq, sərv, çaytikanı, palıd və yemişan adlı ağaclara həsr etdiyi şeirlərində əsas məqsəd, doğma yurd da təbiətin bəxş etdiyi, bu faydalı ağacların fərdi xüsusiyyətləri ilə uşaqları tanış etmək idi. Çox maraqlı bir ifadə ilə təsvir etdiyi bu şeir parçaları ona böyük şöhrət gətirmişdi. Bundan sonra “Звенелки”, “Где спим рыбака”, “Комята”, “Кикареку”, “Весело и грустно”, “Поехали”, “Зернышко” və s. əsərləri də orada toplanmışdır. Görkəmli uşaq yazarı C.Marşak, Tokmakovanın yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdi. Qeyd etmişdir ki, şairənin yaradıcılığında yüksək fantaziya,

hissiyat, söz oyunu, harmoniya və formanın tamlığı hər zaman qaydasındadır. 1967-ci ildə çap olunan “Карусель” adlı topluda İ.Tokmakovanın 10 illik yaradıcılığına geniş yer verilmişdi. Onu uşaq poeziyasının ustası adlandırmışlar. C.Marşakdan başqa Z.Voronkova, S.Baruzdin, V.Berestov, B.Zaxoder, V.Prixodko da İ.Tokmakovanın yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişlər. Onlar qeyd etmişlər ki, Tokmakovanın yaradıcılığını mükəmməl edən əsas cəhət onun uşaqlara olan sevgisi, böyük istəyi, xalq yaradıcılığına yaxınlığı, incə yumor və səmimiyyətin daxili kompozisiya ilə birləşməməsindədir.. B.Zaxoder topludakı məqaləsində istedadlı tərcüməçinin, öz əsərlərində də vacib məsələlərin müxtəlif janrların köməyi ilə oxucuya çatdırılmasını qeyd etmişdi.

O, istənilən janrda fikrini çatdırmağı bacarır. 1965-ci ildə “Вечерняя сказка” adlı şeirində özünəməxsus qaydadan istifadə etmişdir. Burada “Кукареку”, “Букваринск”, “Котята” əsərlərində də qəlblərin gözəlliyinə toxunmadan tərbiyələndirir. Gecələr yatmağın vacibliyini müəyyən metaforaların, təzadların köməyi ilə çatdırmağa çalışır, yatmaq istəməyən, ağlayan uşağa palıd yuxuladı, şam xışıldamadan yuxulayır, amma sən yatmırsan?- kimi ifadələrlə müraciət edir. Bu beş yaş yarım uşağa söylənilir. O, isə küləyi, ayı, gecəni bəhanə gətirərək yatmır. Nağılçının dilindən deyilir ki, bayquşlar da gecələr yatmır. Uşaq bayquşu istəyir, onunla qaçmağa çalışır:

– Не часите
огня
Не просите
меня
Все равно
Не усну,
Всю постель
Переверну,
Не желаю,
Не могу,
Лучше к совам
У веру... (7).

Bu etirazçı oğlanın qonşusu nağılçıdır. Jenyanın hoqqalarına baxmayaraq, yenə də onu bayquşun əlindən qurtarmağa çalışır. Axır ki, Jenyanı (Женя) başa sala bilir. Bütün bunlar uşaqlarda hadisənin sonunu maraqla izləməyə səbəb olur. Uşaqlar sonda öyrənilər, bayquş onu ovsunlaya bilər, yalnız yatmaq lazımdır. – Nağılçı Jenyanı çox ağıllı bir oğlan kimi təsvir edir; onun hər bir işi özü etməyə qabiliyyəti çatır, 5 yaş yarım, sıyığını özü yeyir, şəkil çəkir, hətta ən dəcəl iti də tərbiyələndirir, ancaq gecələr yatmır, onun ən çatışmayan cəhəti budur. O, heç nə ilə razılaşmır. “Странного мальчика”, “Все ночи напролет кричит, буянит и ревет” kimi nağıl elementləri və xalq yaradıcılığı əsasında qələmə alınsa da, müəllifin özünəxas fikirləri aydınlığı, dəqiqliyi ilə fərqlənir. Burada müdrik, etibarlı bir insanın, uşağa yad gözlə baxmaması, onu bayquşun ovsunundan xilas etməsi, hər vəchlə ona çatması və s. məsələlər də önəmlidir. Ürəyində bəslədiyi isti münasibət, dünya uşaqlarının sirli həyatı, uşaqlara olan qayğısı “Аля, Кляксис и буква “А” əsərində qələmə alınmışdır. O, uşaqlara çox yaxın idi və onları yaxşı anlayırdı. Burada gənc oxucular, sehirli Azbuka (Əlifba) ölkəsinə səyahətə çıxan, rus əlifbası ilə uşaqları tanış edən Alya ilə tanış olurlar. Alyanın hərflərlə bağlı fikirlərini, hərfləri müdafiə etmək bacarığını izləyirlər, onların başına gələn sərgüzəştlərlə tanış olur, hiyləgər Klyaksiçin “Я” hərfini müdafiə etməsi kimi hadisələri müşahidə edirlər. Xilas olunan rus əlifbasına məxsus “Я” (Ya) hərfinin qələbəsinə və uşaqların əməyinə gənc oxucular böyük rəğbətlə yanaşırlar. Kitab əməkdar rəssam V.A.Yijikov tərəfindən gözəl boyalarla işlənmişdi. Burada hadisələr həm nağılvarı, həm də şeirlərlə verilmişdi. Əsərdə əsas obrazlar Alya, hiyləgər Klyaksiç, Timofey, Ali, hərflər və

rəqəmlər. Hərflərin necə yaranması, rəqəmlərin həyatımızda rolu öz əksini “Аля, Кляксис и буква “А” əsərində tapmışdır.

“Можэт Нул не виноват?” əsərində şən, nağılbaz Tokmakova, kiçik yaşlı uşaqları, dünyanın rəqəmləri və riyaziyyatla tanış edir. Onları öz maraqlı dili, yanaşması ilə cəlb edir. Əsəri oxumağa sövq edir. Riyaziyyatın dörd əsas; vurma, çıxma, toplama, və bölmə kimi qanunlarının yaranma tarixinə uşaq dili ilə, onların başa düşəcəyi şəkildə aydınlıq gətirir. Bu əsərdə də əsas qəhrəman Alyadır. Hadisələr nağılvari təsvir olunur. Alya Antonla rəqəmlər haqqında danışır. Onların xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır, riyaziyyatın çətin bir elm olmağını göstərir. “Единица” bütün məsələlərdə baş roldadır. Maraqlı nağılvari bir dildə söylənilən hekayənin, həm də fantaziya ilə əlaqəsi uşaqlarda bu əsəri axıra qədər oxumağa maraq oyadar. Evdə tək qalan Antoş riyaziyyat kitabının içinə girir və Alyanı da ora dəvət edir. Burada “Единица” ilə tanış olurlar. Onun uzunboğaz, balaca baş, arıq olmasına baxmayaraq, hər şeyi bildiyini müşahidə edirlər. Bir çalışmanın suallarına diqqət edək: 9 əsgərin birini tapmaq üçün nə etmək lazımdır? 1 əsgər haradadır?! Bəlkə stoldan düşüb? Yox, o dəmirdi, plasmas deyil. Bəlkə ona əlifbaları dağıdan Klyaksiç nə isə edib? Antoş razılaşıb, bəlkə də?! Məktub yazırlar, xəbər gəlmir. Onlar üçə, dördə, beşə, altıya, yeddiyə, səkkizə, doqquza qonaq gedirlər. Sıfırla, toplama, çıxma ilə tanış olur, axırda altının tərs durmağını görürlər. Sıfırı günahkar gördükləri üçün utanırlar. Əsər nağıl kimi yazılsa da, şeir parçaları ilə bəzədilmişdir:

Раз, два, три, четыре ветра,
С четырех сторон,
Налемев, прочноли с веток
Четырех ворон... (7).

Əsər, əsasən, uşaqlarda məktəbə, dərslərə böyük maraq oyatmağı qarşıya qoyur. Dərsə 2 gün qalmış Antonun riyaziyyat kitabına həvəs göstərməsi, riyazi ünsürlərlə yaxından tanış olması, onların funksiyalarının dəyişməz vəzifə olduğunu bir daha xatırladır. İ.Tokmakova şeirlərinin kiçik yaşlı uşaqlara aid olduğunu desə də, əsərlərinin fəlsəfi mahiyyəti, fikrin, düşüncənin dərinliyi elə demir.

1980-ci ildə İ.Tokmakovanın yaradıcılığından ən gözəl və maraqlı əsərləri toplu şəkildə “Летний ливень” (“Yaz yağmuru”) adı altında çap olunmuşdur. Buraya “Деревя” (“Ağaclar”), “Зернышко” (“Taxıl”), “Где спим рыба” (“Balıq harda yatır”), “Весело и грустно” (“Sevinc və kədər”), “Разговоры” (“Söhbət”) mənzum nağıllar, “Вечерняя сказка”(Axşam nağılı), “Кукареку”(“Xoruz banı”, “Сказка о Сазанчике” (“Karp balığının nağılı”), “Котята”(«Pişiklər») və üç şeirli nağıl “Ростик и Кема”(“Rostik və Kema”), “Аля, Кляксис и буква “А” (“Alya, Klyaksiç və hərflər”), “Может, Нул не виноват” (“Bəlkə sıfır günahkar deyil”) toplanmışdır. Əsərləri şəkilli, beşik nəğmələri kimi mülayim, oxunaqlı, əyləncəli, mənzum nağıllar kimi lirik, təkrarsız obrazlardan, müxtəlif janr çeşidlərindən istifadə etməklə mükəmməl yaradıcılıq uğuru qazanmışdı. Sadaladığımız əsərlərdən bir neçəsinə öz fərdi münasibətimizi bildirmişik. Digərlərinə toxunaraq bacardığımız təhlilləri verə bilərik.

“Котята” (“Pişiklər”) şeirində dünyada üç: Tom, Kasyanka və Plum adlı pişiyin və onların sahibinin olduğunu qeyd edir. Sahibə onlara yemək hazırlayır, ot suyunda çimdirir, hər bir ehtiyaclarını ödəyir, lakin bu dəcəllər sözə qulaq asmırlar. Dalaşırlar, yaralanırlar, ya da xəstələnirlər. Bir gün sahibə fikirləşir ki, mən onlara hərfləri öyrədim:

Сказала раз хозяйка!
Схожу куплю букварь,
Не грамотный комёнок—
Невежда и дикарь
И в тот же вечер дружно
Уселись за столом,

И выучили буквы

Касьянка, Плут и Том. (8)

Sahibə yalnız bu üsulla onları tərbiyələndirir. Tərbiyəni, humanistliyi, yalnız elmdə görür:

А после, взявши ручки

И три карандаша,

Такое сочинили

Послание мышам:

“Эй, мыши – шевиршинеи

Вечите из – под крыши,

Вочите из подвала,

Пока вам не поняло” (8)

“Сказка о Сазанчике” (“Karp balığının nağılı”) əsərində balığın həyatını qələmə alır. Qeyd edir ki, çayda yaşayan, xoş günlər keçirən, balığa bir gün sel gətirmiş dovşan rast gəlir. “Balığa bu çayda nə var? Sahil dünyası daha maraqlıdır” – deyir. Balıq bir gün bu fikrin təsirinə düşür və sahilə yaxınlaşır. Bu həyatın ona aid olmadığını görür. Geri qayıdır. Az qala həyatını itirəcəkdi. Öz ata-baba yurdunun qədrini daha çox hiss edir. Şairə, bununla öz yurdunun gözəlliyini, hər kəsin özünə aid həyat tərzini vurğulayır. Uşaqları balığın dili ilə tərbiyələndirir:

Еле-еле до речки добрался,

Сам не помнит, как жив он остался.

А в реке – столько свежей воды!

А в реке – столько вкусной еды!

Светит доброе солнце зелёное,

Не горячее, не раскалённое,

И трава золотая растёт...

И счастливый Сазанчик плывёт! (7)

“Кукареку” şeirində Petuşokun (Xoruzun) şeir yazmaq həvəsindən söhbət açmışdır. Göstərmişdir ki, Xoruz vərəqə “kukareku” (кукареку) sözünü bir dəfə yazaraq davam etmək fikrində olur. Amma birdən külək vərəqi aparır. O, vərəqi tapmaq üçün yola çıxır. Qarşısına “Хрюшку” (donuz balası) çıxır, ondan vərəqi soruşur, donuz balası ona yeni vərəqə (“хрю-хрю”) “хрю-хрю” yazmağı məsləhət bilir. Razılaşmır. Pişiyə rast gəlir, o da “мя-мя” (мяу-мяу) yazmağı tövsiyə edir. Sonra qurbağadan (Лягушка) soruşur. Qurbağa da “kva-kva”-nı yazmağı söyləyir. Petuşok isə yalnız öz vərəqini istəyir. Kor-peşman evə qayıdır. Həyat yoldaşı Masedxa, cüclərin onun vərəqini tapdığını söyləyir. Sevincək alır. Üç dəfə “kukareku” yazır və kənara qoyur.

Тут Петушок

Сочинил стишок:

Написал – кукареку!

И ещё кукареку!

И третью строку

Кукареку! (7)

Burada lovğalığı, özündənrazılığı tənqid edir, sadəliyi tövsiyyə edir.

“Зёрнышко” şeirində isə günəşin çıxmasını, taxılın əkilməsini, tezliklə böyüməsini və bolluğunu arzulayır. “Где спим рыба” şeirində tülkünün, itin, siçanın, dələnin harada yatdığını görən nağılçı, bəs sən harada yatırsan? – deyə sual edir. Söyləyir ki, hər yer qaranlıq və sakit olur. Mən səni müşahidə edə bilmirəm:

Только темень. Только тишь.

Рыбка, рыбка, где ты спишь? (9)

“Разговоры” (“Danışiq”) şeirində müxtəlif obrazlarla olan danışiq qələmə alınmışdı. Əvvəl günəşin yer ətrafında dairəvi hərəkət etməsindən, qoz qabığının dovşana “tülkü göbələk axtarır quyruğunu qoru” – deməsindən, “Cığır və çay” haqqında, “Qoca küknarlar yağışın söhbəti”, “Milçəyin acıqlanması”, “Danışqanla mübahisə sevənlərin dəyişməsi”, “Körpə palıdın nəğməsi”, “Qovaqla küləyin söhbətləşməsi”, “Vəhşi maral balasının beşik nəğməsi”, “Çayın laylası”, yazın gəlişini “Mart” ayının gəlməsi ilə başlanması, “Bulağın təsviri”, “Yaz mənzərəsi”, “Yay gecəsi”, “Paraşütçü”, “Ağacdən düzəlmiş su qabları – sənəklər” haqqında, “Yay səhəri”, “Yayın sonu”, “Payız yarpaqları”, “Duman”, “Yağış ağlayır”, “Payız”, “Payız hədiyyəsi”, “Noyabrda”, “Qar dənəcikləri”, “Səhərin əriməsi”, “Göyərçinlər”, “Yeni il”, “Küləklər”, “Qız meşəsində”, “Yarpaqla böcəyin danışığı”, “Meşədə bir milad mahnısı” adlı kiçik şeirlərdən ibarət bir topludur. Maraqlı, kiçik həcmli olmasına baxmayaraq, müəyyən bir fikrin, elmi məlumatın uşaqlara çatdırılması məsələsi qarşıya qoyulmuşdu.

Bu baxımdan “Весело и грустно” adlı əsər də belə kiçik şeir parçalarından ibarətdir. Burada fərqli bir nüans var. Şairə, şeir parçalarını iki hissəyə bölüb: Şən vaxtlarda və kədərli anlarda yazdıqlarını. Şeirlər müxtəlif adlara və məzmun çalarına görə də dəyişgəndir, əgər birinci şeir “Zernişko”dursa, ikinci yağışdan danışır, üçüncü sup yeməyini gəmiyə oxşadır ki, uşaqlar sevərək yesinlər. “Десять птичек-стайка” adlı şeir parçasında 10 quşla: qartal, bülbül, sərçə, bayquş, sığırçın, turac, şanaripik, cüllüt, sarıköynək və qaratoyuqla uşaqları tanış edir.

“В чудной стране” əsərində (“Əfsanəvi ölkə”) isə bir uşağın dilindən ürəyindəki arzular ifadə olunur ki, o ölkədə “mən”, “sən” sözü yoxdur. Hamı birdir. Hər şey boldur, hər yer təmizdir. Amma gözlərdəki ümitsizliyi görür. Soruşur ki, “Ты почему не веришь мне?”. Reallığın yalanına inanır. – V.Prixodko qeyd edir ki, yaradıcılığının əvvəlində beşik nəğmələri və laylalar, şən və oynaq şeirlərlə gündəmə gələn İ.Tokmakova, artıq ciddi, mükəmməl, olduğu yerə nöqtəni qoymağı bacaran şairəyə çevrilir. Tokmakova, yaradıcılığında haqsız böyüklərin uşaqlara pis münasibətinə dözə bilmədiyini də, bədii boyaların köməyi ilə təsvir etmişdi. Onları uşaqların dilindən istifadə etməklə, tərbiyələndirmişdi. Onun bu mövzuları əhatə edən bir neçə şeiri də var: “Это ничья кошка”, “Где же прячутся птица и зверь?”, “Я ненавижу, Тарасова”, “Как пятница долго тянется” və s. Tokmakova şeirlərində, daxili hərəkət, hər zaman nümunələrində özünü bürüzə verir. Bəzi şeirlərində obrazların, qəhrəmanların öz dili ilə dialoq şəklində fikirlərini aydınlaşdırma bilirdi. Ədəbiyyatda uşaqlar üçün az rast gəlinən bu janrda – oçerk də böyükyaşlı məktəblilər üçün yazmışdı.

1975-ci ildə qələmə aldığı “Далеко-Нигерия” (“Uzaq Nigeriya”), 1977-ci ildə isə “Синие горы, золотые равнины” (“Qızılı, göy dağlar”) olmuşdur. Oçerklər coğrafi xarakter daşıyırdı. Burada Afrika, Bolqariya, Nigeriya və digər ölkələrin coğrafi mövqeyindən maraqlı məlumatları sual-cavab şəklində vermişdir: Hansı ölkədir ki, bildiyimiz dörd fəsil orda yoxdur? Orada ilin yarısı günəşli olur, yarısı yağışlı olur?! və s. İrina Petrovna Tokmakova, maraqlı, heyvətəməz əsərləri və uşaqlar üçün etdiyi tərcümələri ilə ciddi məşğul olan, populyarlıq qazanan bu şəxs, “Cırtan halqa”, “Şaxta”, “Kukarenku”, “Ulduzlu Fedya” və s. əsərlərində uzaq hiyləgərliklərinin daim müşahidəçiləri və oxucuları kimi, Tokmakovanın fərdi, maraqlı xarakterə malik olduğunu bir daha qeyd etməyə bilmərik.

Digər əsərləri kimi nümunə gətirdiyimiz bu əsərlər də; “Аля, Кляксич и буква “А”, “Маруся еще вернется”, “Сосни шумят”, “С настанет веселое утро”, “Аля, Кляксич и Вредюга”, “Может, Нул не виноват?” və s. üslub baxımından xeyli fərqli və düşündürücüdür. Maraqlı bir faktı diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, yazmağı heç vaxt xəyal etməyən bir adam, dəyişməz uşaq oxucusunun, tamaşaçısının böyük məhəbbət və rəğbətini qazanmışdır. Bir şəxs, bir şair kimi çoxyönlü, müxtəlif rəngarəng mövzuları ilə uşaqlara ədəbiyyatı, “Uşaq ədəbiyyatı”nın incəliklərini, uşaq oyunlarını, məzəli uşaq şeirlərini

sevdirmiş, təqdim etmişdi. Halbuki qarşısına yalnız tərcüməçi olmaq arzusunu məqsəd kimi qoymuşdu. O, ingilis, ispan, italiya, isveç, holland və digər yazarların əsərləri ilə uşaqları tanış edirdi. İ.P.Tokmakova 312 ədəd kitab nəşr etdirmişdi. Uşaq ədəbiyyatına zəngin bir xəzinə hədiyyə etmişdi.

Ədəbiyyat

- 1.Yusifoglu R. Uşaq ədəbiyyatı. B., 2002, s.243-44
 - 2.Детская литература. Учебное пособие. М., Просвещение, 1977.
 - 3.Детская литература. Учебное пособие. М., Просвещение, 1985.
 - 4.Зарубежная детская литература. М., Просвещение, 1974.
 - 5.Путилова Е.О. Очерки по истории критики советской детской литературы 1917-1941. М., Детская литература, 1982.
 - 6.Чернявская Я.А., Регушевская Г.В. Детская литература. М., Просвещение, 1987.
- www. skazki.rustih.ru
www. culture.ru
www. skazkibasni.com

IRINA PETROVNA TOKMAKOVA AND CHILDREN'S POETRY

Qafarova Samangul Husu

Summary

Irina Petrovna Tokmakova was born on March 3, 1929 in Moscow, Russia. She was a children's poet, translator of poems, author of several famous short stories, graduated from the philological faculty of Moscow State University and was engaged in linguistics. She entered the graduate school and worked in this field. Her closeness to children began with his translations of literature from other nations and became so popular. After graduating from university in 1953, Tokmakova worked as a translator. Her first translated book was Swedish folk songs. She made several translations of works belonging to different nations with interesting subject lines. Irina Petrovna Tokmakova was one of those who sincerely and enthusiastically participated in the high revival of children's literature, which began after the VII Congress of Soviet Writers. Although she specializes in linguistics, she was interested in literature, writing, and writing poems for children. The first book of her poems is "Tree". It was created in 1962 with the help of her husband, illustrator, artist Tokmakov Lvov. At that time, Irina Petrovna was still 23 years old. Books: "Vremena goda" (1962), "Zvenelki" (1963), "Sosni shumyat" (1966), "Carousel" (1967), "Skazka pro Sazanchika" (1970), "Jenka-Sobyonok" (1970), "Naradnoy zemle: Predanie" (1975), "Daleko-Nigeria" (1975), "Letniy liven" (1980), "Mojet, nul ne vinovat" (1984), "Alya, Klyaksich i bukva A" (1968), "Happy Way" (1985), "I nastanet veseloe utro" (1986) and others.

РУССКАЯ ДЕТСКАЯ ПОЭЗИЯ 60-80-Х ГОДАХ: ИРИНА ПЕТРОВНА ТОКМАКОВА

Гафарова Самангуль Хусу кызы

Резюме

Ирина Петровна Токмакова родилась 3 марта 1929 года в Москве, Россия. Она была детским поэтом, переводчиком стихов, автором нескольких известных рассказов, окончила филологический факультет МГУ, занималась лингвистикой. Она поступила в аспирантуру и работала в этой сфере. Ее близость к детям началась с ее переводов литературы других народов и стала очень популярной. После окончания университета в 1953 году Токмакова работала переводчиком. Ее первой переведенной книгой были шведские народные песни. Она перевела несколько произведений разных народов с

интересными сюжетными линиями. После VII съезда советских писателей Ирина Петровна Токмакова была одной из тех, кто, несмотря на свой страх перед высоким подъемом, начавшимся в детской литературе, принимала в ней участие от всего сердца и с энтузиазмом. Хотя она была лингвистом, интересовалась литературой, сочинением и написанием стихов для детей. Первая книга ее стихов - «Деревья». Опубликована в 1962 году с помощью ее мужа, иллюстратора, художника Токмакова Льва. На тот момент Ирине Петровне было еще 23 года. Книги: «Времена года» (1962), «Звенелки» (1963), «Сосны шумят» (1966), «Карусель» (1967), «Сказка про Сазанчика» (1970), «Женька-совёнок» (1970), «На родной земле: Предание» (1975), «Далеко – Нигерия» (1975), «Летний ливень» (1980), «Может, нуль не виноват?» (1984), «Аля, Кляксич и буква А» (1968), «Счастливого пути!» (1985), «И настанет веселое утро» (1986) и другие.

Rəyçi: prof. Asif Abbas oğlu Hacıyev

BSU Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının 28 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 16noyabr 2021-ci il

UOT: 80.

SEMANTİK SAHƏNİN MAHİYYƏTİ MƏSƏLƏSİ

Əfəndiyeva Aytən Üzeyir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ayten.efendiyeva13@gmail.com

Xülasə: *Semantik sahə anlayışı dilçiliyə leksikanın sistem təşkili üçün gətirilmişdir. Sahə yanaşmasına görə, sözlər və predmet, hadisə, ekstralingvistik gerçəkliyin etno-milli xüsusiyyətləri arasında dialektik əlaqələri aşkar etmək mümkündür. Sahələrin tədqiqi həm nəzəri, həm də praktik vacibliyə malikdir, belə ki, nitq ünsiyyətində qrammatik, leksik və fonetik vasitələr bir-birini tamamlayanda və ya əvəz etdikdə dilə belə yanaşma nitq ünsiyyətinin təbii şərtlərinə uyğunlaşır.*

Əvvəllər sahə anlayışı fizikada, sonra digər elmlərdə öyrənilən hadisə və prosesləri təyin etmək üçün işləndirdi. Sonradan bu termin dilçilikdə də geniş işlənməyə başlandı. Sahə anlayışı termin kimi İ.Trir tərəfdən 1931-ci ildə dilçilikdə işlənmişdir. Məqalənin məqsədi semantik sahənin mahiyyətini tədqiq etməkdir, bunun üçün təsviri metoddan istifadə olunmuşdur. Məqalədən bu sahədə işləyən mütəxəssislər əyani vəsait kimi istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: semantika, sahə nəzəriyyəsi, nitq, leksik sistem, sözün mənası

Ключевые слова: семантика, теория поля, речь, лексическая система, значение слова

Key words: semantics, field theory, speech, lexical system, word meaning

Sahə nəzəriyyəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur; bir tərəfdən, onlar müstəqil variantlardır, digər tərəfdən, sözlərin bir-biri ilə semantik əlaqələr haqqında ideyaları birləşdirir. Sahə dedikdə S.V.Qrinev-Qrineviçin “dildə müstəqil leksik sistem kimi olan fərdin təcrübəsində önə çıxan gerçəklik fraqmenti” [3, s.209] fikri ilə razılaşırıq. Bu hadisə konkret sahədə xüsusi biliklərin birliyi və onların dildə ifadəsi üsullarını özündə təcəssüm etdirir. Sahənin öyrənilməsi dil strukturları və xüsusi bilik strukturları arasında uyğunluqlarının öyrənilməsidir [11, s.139].

Trir yazırdı ki, sözü tələffüz edərkən insanın şüurunda bir çox söz meydana gəlir ki, mənaya görə tələffüz olunan sözlə qoşalaşır: bu, onun “anlayış qohumlarıdır”. Onlar öz aralarında və eləcə də tələffüz olunan sözlə məcmu əmələ gətirir ki, bu da söz sahəsi adlanır [18, s.7]. Dilçilikdə “semantik sahə” anlayışının yaranması V.fon Humboldtun “dilin daxili

formasını” təlimi ilə əlaqəlidir. Humboldt belə hesab edirdi ki, dilin daxili formasını öyrənərkən xalqın dünyagörüşünün ifadəsinin müxtəlif vasitələrini aşkar etmək olar, təyin etmək olar ki, fikir obrazları bütün insanlar üçün eyni deyil, müxtəlif sözlər gerçəkliyin, ətraf aləmin müxtəlif cür anlanmasını özündə əks etdirir [4, s.73]. Dilin daxili formasında müəyyən struktur mövcuddur ki, bu strukturda bir zəncir digərinin hesabına mövcuddur. XIX əsrdə rus dilçilərdən M.M.Pokrovskiy sözlərin semantikasının xüsusiyyətləri və problemlərini öyrənməyə başladı. O, ümumi məna ilə birləşən və eyni fəaliyyət sahəsinə aid olan, bir leksik vahidlərin qrupdakı vahidlər arasında məna əlaqələrini müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. O, sözlərin bütöv sıralarını öyrənərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dilin sistemində predmet sahələri və fəaliyyət sahələri üzrə ayrılan müxtəlif “sahə sözləri” mövcuddur. Alimin fikrincə, “biz məlum sözün məna tarixini ona yaxın sinonimik sözlərlə, ən əsası isə bir təsəvvür əhatəsinə aid olan sözlərlə birlikdə öyrənsək, onun məna tarixi bizə aydın olacaq” [12, s.75]. Sözlər və onların mənası “bir-birindən müstəqil həyat yaşamır, (bizim ruhumuzda) bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq birləşir, bununla belə, bu qruplaşma üçün dayaq nöqtəsi əsas mənaya oxşarlıq və ya ziddiyyət təşkil edir. Aprior məlumdur ki, belə sözlər oxşar və ya paralel semasioloji dəyişikliklərə malikdir və tarix boyu bir-birinə təsir göstərmişlər” [12, s.82].

Qeyd etmək lazımdır ki, M.M.Pokrovskiy ilk dəfə leksikada sistemlilik anlayışını inkişaf etdirmişdir. Onun ideyaları sözlərin lüğət tərkibinin təşkili məsələsində, əsasən, semantik sahələr nəzəriyyəsində geniş vüsət tapmışdır. Məhz ondan sonra dilçilər sözün mənasının müstəqil leksik vahid kimi deyil, digər leksemlərin mənalарının məcmusunda şərh etmək fikrinə diqqət yetirməyə başladılar.

Semantik sahə ideyasından leksikanın təsviri metodu kimi istifadə fikri leksikoqrafik istiqamətin ayrıca bir sahə kimi yaranması, daha dəqiq desək, tezarius-lüğətlərin (ideoqrafik lüğətlər) hazırlanmasına təkan vermişdi. Tezarius-lüğətlərində lüğət məqaləsi kimi məna oxşarlığı ilə birləşən leksem qrupları çıxış edir. Faktiki olaraq onlar öz-özlüyündə semantik sahəni təcəssüm etdirir. Bu tezarius-lüğətlər içərisində ən məşhuru P.M.Rojenin tezarius-lüğətidir [19]. Tezarius sözlərin mənasını nəinki tərifin köməyi ilə anlamağa imkan yaradır, eləcə də digər uyğun anlayışlar və qruplarla uyğunlaşdırmaqla anlanmasına köməklik edir. Sistem semantik münasibətlərini modelləşdirərək ideoqrafik lüğətlər sözlərin cins, tərz, antonim və sinonim və digər əlaqəli qruplarında əksini özündə təcəssüm etdirir [2]. Bu prinsipə uyğun olaraq hər hansı bir semantik sahənin daxilində sözlər arasında münasibətlər yaranır.

XX əsrin əvvəllərində alman ədəbiyyatşünası R.Meyerin elmi işlərində ilk dəfə olaraq leksik qrupların tipologiyası göstərilir və onlara “məna sistemi” adını verir. Dilçi sahəni üç yerə ayırır: təbii (ağaclar, heyvanlar, bədən, hissi təsəvvür və s. adları); süni (hərbi dərəcə adları, mexanizmlərin tərkibi hissələri və s.); yarı-süni (ovçu, balıqçıların terminologiyası, etik anlayışlar və s.). R.Meyerin işinin dəyəri ondadır ki, o, sistemin bütün komponentlərini təhlil etmiş və müəyyənləşmiş obyektlərin təbiətinə uyğun leksik qrupları ayırmışdı [16]. Radçenkonun fikrincə, terminlərin bu “qapalı sistem”ində hər bir üzv öz mənasına görə müəyyən yerdə durur, o, sistemin digər üzvlərinin mənalарından asılıdır [13]. R.Meyerin tədqiqatı dildə sistemin mövcudluğu haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir.

V.fon Humboldtun dilin milli xarakteri haqqında ideyasını inkişaf etdirərək, XX əsrin 30-cu illərində alman dilçisi Y.Trir semantik sahələrdən istifadə edərək leksikanı öyrənmək üsulunu irəli sürür. O, sahənin “leksik” və “anlayış” olanı fərqləndirir. Bu dilçinin yanaşması lingvistik məqsəd daşıyırdı, əsasən, praktik əhəmiyyət daşıyırdı. Tririn tədqiqatı dil materillərinə əsasən xalqın inkişafı və dil daşıyıcılarının milli xarakterik cəhətləri haqqında təsəvvür yaratmaq və onun leksikada əksini görməyə yönəlmişdi [1, s.105-107]. Ümumi leksikadan müəyyən sözləri ayırmaq üçün nəyi əsas götürmək fikri onu maraqlandırır. Y.Tririn fikrincə, sözlərin qrupundakı ümumi məna bunun üçün meyar rolunu oynaya bilər.

Lakin o, bütün oxşar sözləri müəyyənləşdirmək üçün lazımi termini tapa bilmirdi, sonradan dilçi Q.İpsendən “semantik sahə” terminini götürdü [17]. Q.İpsen öz işində yazır: “Ayrı-ayrı sözlər dildə tək durmur, onlar mənə qruplarında birləşir” [14, s.159]. Y.Trir belə hesab edirdi ki, sözün yanında olan sözlərin mənası olduqda onda söz mənaya malik olur [16, s.107]. Məsələn, “weise” (müdrək) sözü yanında “klug” (ağıllı) və “gescheit” (ağlabatan) sözləri olmasa idi, o, digər mənaya malik olardı.

İnsan şüurundakı bir sözün mənasını başa düşmək üçün bu sözlərlə bağlı bütün söz işarələri canlanmalıdır. Hər bir fərddə, dil daşıyıcısında onun ana dilində dil sahələri dünyanın spesifik xəritəsini əks etdirir. Bu dünya xəritəsi bütün dillər üçün inkişafın müxtəlif mərhələlərində müxtəlifdir [7]. Y.Trir F.de Sössürün işlərinə istinad edərək dilin struktur təhlilini aparmağa çalışmışdır, lakin onun nəzəriyyəsi bir neçə mövqedə tənqiddə məruz qalmışdı. Bu, materialın natamamlığı və məntiqilik idi, yəni tədqiq olunan sahələrin dil xarakteri nəzərə alınmırdı. Trir tədqiqatında polisemiya diqqət yetirmirdi, bunun nəticəsi olaraq sahələrin sərhədləri süni olaraq yaradılmışdı, sözün mənası müstəqil vahid kimi nəzərdən keçirilmirdi [17].

“Y.Tririn tədqiqatı təfəkkür və mədəniyyətin inkişafı prosesinin tədqiqi və bərpası üçün lüğətin tarixi dəyişiklikləri haqqında verilənlərin öyrənilməsi imkanını yaratdı. Təəssüf ki, onun işləri lazımi diqqət əldə etmədi, belə tipli çoxsaylı diaxronik tədqiqatlar alınan faktların şərhə və anlanması cəhdindən kənar idi, yalnız təsviri xarakter daşıyırdı” [5, s.16]. Semantik sahənin tədqiqatı ilə məşğul olan digər dilçilərin işlərini təhlil edərək belə nəticəyə gəldik ki, Y.Tririn mövqeyini çox az sayda dilçi qəbul etmişdi, bu dilçilər S.Ulman və A.B.Solomonik idi.

XXI əsrdə antropoloji yanaşma çərçivəsində Tririn yanaşmasından bir çox işlərdə istifadə olunmuşdu, semantik sahələrin diaxronik tədqiqatlarında metodika formalaşmışdır. Y.Tririn konsepsiyası Y.Vaysgerberin konsepsiyasına yaxındır. Vaysgerber semantik sahələri “dildən əvvəl və ondan kənar” haradasa mövcud olan müstəqil və azad obyektlər kimi deyil, gerçəkliyi nizama salan dil tərəfindən yaradılmış “mənavi obyektlər” kimi nəzərdən keçirir.

Trir və Vaysgerberdən fərqli olaraq, bir qrup dilçi (Q.İpsen, V.Porsiq, A.Yolles, K.Royninq, F.Dornzeyf, V.Vartburq və s.) qarşılıqlı bir məqsəd qoyurlar ki, dilin bütün lüğət tərkibini tədqiq etmək, sözləri qruplara ayırmaq və hər bir qrup daxilində semantik əlaqələri öyrənsinlər. Q.İpsen hind-Avropa dillərini tədqiq edərkən “məna sahəsi” terminindən istifadə edir, onun anlamında bu, sözlərin bir-biri ilə birləşərək məna birliyi əldə etdiyi bir mozaikadır [15, s.72]. V.Porsiq isə bir-biri ilə semantik uyğunlaşan sintaktik birləşmə və konstruksiyaların kompleksini göstərmək üçün “sintaktik sahə” terminini dilçiliyə gətirmişdir. Bu zaman feil+sifət, feil+isim, sifət+isim kimi qruplar arasında əlaqə yaranır [17;15]. Nümunələri təhlil etdikdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözlərin belə uyğunluğu lingvistik amillərlə deyil, dil daşıyıcılarının psixologiyası və ya assosiasiyaları ilə şərtlənir. V.Porsiqin nəzəriyyəsini Q.Müller öz məqaləsində inkişaf etdirərək hesab edir ki, söz müəyyən semantik və dilin tərkib hissələridir. Müller üçün “söz sahəsi” “anlayış sahəsi”sidir, dil sahəsi isə ümumi sintaktik məna altında birləşən söz qrupu olan “sintaktik sahə”dir.

S.V.Qrinev-Qrineviç anlayış sahələrini fərqləndirir, bu sahələrdə anlayışlar bir-biri ilə əlaqəlidir və mərkəzi, əsas anlayış ətrafında yerləşir, eləcə də leksik sahə mərkəzi sözlə semantik bağlı olan “söz yuvası”larıdır. Öz növbəsində anlayış sahələri iyerarxik (məntiqi) və assosiativ sahələrə bölünür [3]. A.E.Qusev leksik-frazeoloji sahəni nəzərdən keçirərək, onu bir semantik ideya altında müəyyən sistem münasibətləri səciyyələndirən leksik və frazeoloji vahidlərin məcmusu kimi anlayır [6, s.116]. İ.M.Kobozeva semantik sahə dedikdə, “təyin edilmiş hadisələrin anlayış, predmet və funksional oxşarlığı əks etdirən, məzmunun ümumiliyi ilə birləşən dil vahidlərin məcmusu” nəzərdə tutur [8, s.99].

İndiyədək “semantik sahə”nin mahiyyəti haqqında məsələ açıq qalır: bu lingvistik və ya ekstralingvistik hadisədir? Lakin bu və ya digər fakt dillə bağlıdır, ona görə sahəni müxtəlif

aspektdən nəzərdən keçirmək lazımdır. Dilçilər sahənin müxtəlif – leksik-semantik, anlayış, qrammatik, frazeoloji, leksik, sintaktik, kompleks, assosiativ növlərini ayırmışlar. Sahələrin strukturlarını müxtəlif komponentlər təşkil edir. O.Duxaçek sahəni – sintaktik, morfoloji, assosiativ növlərini ayırır. Bununla belə, sahənin hər birinin strukturunu nüvə təşkil edir [17]. V.V.Leviskinin fikrinə görə, sahənin mərkəzində söz deyil, söz birləşməsi durur, semantik sahənin digər üzvləri ona (söz birləşməsi – A.Ə.) münasibətdə növ anlayışlardır [9]. A.A.Ufımseva da sahənin strukturunda nüvə üçün ümumi mənaları olan nüvəni, digər sahələr ilə əlaqədə olan vahidlərlə periferiyanı ayırır [15]. L.A.Novikov da digər alimlər kimi sahəni nüvə (sahənin adı, ümumi məna), mərkəz (mürəkkəb mənalı xüsusiləşmiş siniflər), neytral vahidli periferiya və çoxmənalı vahidlərlə uzaq periferiyana bölür [10].

Sahənin tədqiqi problemi ilə bağlı bəzi işləri təhlil etdikdən, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu istiqamətdə tədqiqatların inkişafı sahə nəzəriyyəsinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Hər bir mərhələdə alimlər daha dərinlən sahəni tədqiq etmiş və yeni ünsürlər tapmışlar ki, onlara görə bu sahədə tədqiqatlar daha da mürəkkəbləşmişdir. Y.Trirdə sahənin strukturu “bəsit ünsürlər”lə qapalı sistem idi, burada hər şey bütövdən məna əldə edirdi. Sonradan ona daxil olan komponentlər dəsti ilə iyerarxik sistemə çevrildi. Hər bir sonrakı alim sahənin tərkibinə yeni komponentlər daxil etməyə çalışmışdır və bunun nəticəsi olaraq sahənin strukturu ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir.

Ədəbiyyat

1. Абдураманова Л.Ш. Понятие «Поле» в лингвистике и пути его исследования в XX веке// Проблемы иностранной филологии – языковедческий аспект. 2004. С. 105 – 108.
2. Воронцова И.А. Историко-типологическое исследование тезаурусов английского языка. Дисс. канд. филол. наук: 10.02.04. Иванов, 2004.
3. Гринев-Гриневич С.В. Основы антрополингвистики. Учебное пособие. – М.: Академия, 2008.
4. Гринев-Гриневич С.В, Сорокина Э.А. Основы семиотики. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2012. – С. 73.
5. Гринев-Гриневич С.В., Сорокина Э.А. Язык как средство изучения познания и эволюции человека (к 10-летней годовщине появления антрополингвистики). Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика, 2014, № 5. – С. 13, 14, 16, 18, 66-67
6. Гусева А.Е. Основы лингвокогнитивного моделирования лексикофразеологических полей в немецком и русском языках: Дис. ...докт. филол. Наук. М.: МГОУ, 2008. - 489с
7. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Книжный дом Либроком», 2014. – 360 с.
8. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М.: Эдиториал УРСС, 2009. 350 с. 182
9. Левицкий В.В. Типы типологических микросистем и критерии их различия [Текст] / В.В. Левицкий // Научные доклады высшей школы: 183 филологические науки. № 5, 1998.С. 66 -73.
10. Новиков Л.А. Семантическое поле. [Текст] / Л.А. Новиков // Русский язык. Энциклопедия. – М.: 1997. – 358 с.
11. Новодранова В.Ф. Фон и фигура в языке для специальных целей. Концептуальное пространство языка / Под. ред. проф. Е.С. Кубряковой; Федеральное агентство по образованию, Тамб. гос. ун-т. им. Г.Р. Державина. Тамбов: Изд-во ТГУ им Г.Р. Державина, 2005. – с. 455-457.
12. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. Серия: Школа классической филологии. Изд. 2. – М.: 2006. – 136 с.
13. Радченко О.А. Язык как мироздание: лингвофилософская концепция неогумбольдианства. Изд.2-е, испр. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 312 с.
14. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М: Изд. школа «Языки русской культуры», 1996. – 287 с.
15. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. М.: Наука, 1998. С. 72.
16. Шафиков С.Г. Теория семантического поля и компоненты семантики его единиц. Учебное пособие. – Уфа: Башк. ун-т. 1999. – 88 с.
17. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. Изд.3-е. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. 264 с.

18. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Vers-tahdes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. Ed. 1-Heidelberg: Carl Wintere Universitätsbuchandlung, 1991. 5 347 /Germanische Bibliothek.

19. [http: krugosvet.ru](http://krugosvet.ru).

THE PROBLEM OF ESSENCE OF THE SEMANTIC FIELD

Efendiyeva Ayten Uzeir

Summary

The concept of semantic field was introduced to linguistics for the systematic organization of vocabulary. According to the field approach, it is possible to find dialectical connections between words and the ethno-national features of the subject, event, extralinguistic reality. The study of areas has both theoretical and practical significance, as such an approach to language adapts to the natural conditions of speech communication when grammatical, lexical and phonetic means complement or replace each other in speech communication.

Earlier, the concept of field was used to define the events and processes studied in physics, and then in other sciences. Later this term began to be widely used in linguistics. The concept of field as a term was developed by I. Trier in 1931 in linguistics. The purpose of the article is to study the essence of the semantic field, for which the descriptive method was used. The article can be used as a visual aid by professionals working in this field.

ПРОБЛЕМА СУЩНОСТИ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ

Эфендиева Айтен Узеир

Резюме

Понятие семантического поля было введено в лингвистику для систематической организации словарного запаса. Согласно полевому подходу можно найти диалектические связи между словами и этнонациональными особенностями предмета, события, экстралингвистической реальности. Изучение области имеет как теоретическое, так и практическое значение, поскольку такой подход к языку адаптируется к естественным условиям речевого общения, когда грамматические, лексические и фонетические средства дополняют или заменяют друг друга в речевом общении.

Ранее понятие поля использовалось для определения событий и процессов, изучаемых в физике, а затем и в других науках. Позже этот термин стал широко использоваться в лингвистике. Понятие поля как термина было разработано И. Триером в 1931 г. в лингвистике. Цель статьи - изучить сущность семантического поля, для которого использовался описательный метод. Статья может быть использована в качестве наглядного пособия профессионалам, работающим в этой области.

Rəyçi: f.e.dok.dos Nərimin Əliyev Əbülfəz qızı

Azərbaycan dili kafedrasının 16 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 noyabr 2021-ci il

UOT:811.

DİL VƏ MUSİQİNİN İNTONASIYASI: FƏRQLƏR VƏ OXŞARLIQLAR

Ələkbərova Fidan Faiq qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Gceferova @rambler.ru

Xülasə: Məqalədə sözlü və musiqi dilinin qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif aspektləri nəzərdən keçirilir. Məqalədə intonasiyaya, intonasiya hadisəsinin ümumi cəhətlərini açkar

etmək məqsədi ilə onun musiqi və dildə əsas komponentləri və funksiyalarına həsr edilmiş mənbələrin icmalı verilir. Müəllif tərəfindən bu mədəniyyət fenomenlərinə dair biliyin tarixi inkişafı izlənilir, habelə dil və musiqinin oxşar və fərqli əlamətlərinin araşdırıldığı mənbələr təhlil olunur. Məqalədə musiqi və danışq intonasiyasının obraz-məna informasiyasının daşıyıcısı olması, onun məna yükünün və emosional durumun formalaşmasında iştirakı, habelə emosional-tembr obrazı yaratdığı qeyd edilir. Müəllif musiqi və danışq intonasiyaları arasında əlaqəni qeyd edir, başqa sözlə, musiqi intonasiyası danışq intonasiyasından törədiyi göstərir.

Açar sözlər: intonasiya, danışq intonasiyası, musiqi sənəti, dil, musiqi, nitq, ton

Ключевые слова: интонация, речевая интонация, музыкальное искусство, язык, музыка, речь, тон

Key words: intonation, speech intonation, music art, voice, language, music, speech, toner

Dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi həm dilçilikdə, həm də musiqişünaslıqda daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilçilikdə dilin intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə A.M.Peşkovski [1959], L.V.Şerba [17], L.R.Zinder [17], F.Y.Veysəllinin [1; 2], musiqişünaslıqda isə B.A.Asafiyev [4; 5], M.Q.Aranovski [3] L.A.Mazel [8], E.V.Nazaykinski [11; 12], V.K.Meduşevskinin [9; 10] və b-nin tədqiqatlarında geniş yer verilmişdir. Əlavə edək ki, musiqişünaslıqda musiqinin intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində çıxış nöqtəsi V.A.Asafiyevin tədqiqatları hesab edilir. Musiqi əsərlərinin formalaşmasında musiqinin rolu mübahisəsizdir, yəni B.V.Asafiyevin fikrincə, “musiqi intonasiya olunan məna sənətidir” [5, s. 7]. Onun qənaətinə görə, intonasiyanın mahiyyəti “musiqinin məzmun funksiyasının ifadəsindədir” [5, s. 355].

Dil və musiqi bir kökdən – insan səsinədən törəmişdir. Musiqi intonasiyasının cəmiyyətin musiqi şüurunun əsas vahidi kimi çıxış etdiyini qeyd edən B.V.Asafiyev hətta intonasiyanın musiqi və dildən qabaq mövcud olmasına dair fərziyyə irəli sürür. Bu fərziyyəyə görə, intonasiya “tembrin mənalılaşması” kimi başa düşülə bilər ki, bu da “mənalı-ahəngli nitqin” yaranmasına gətirib çıxarmışdır” [5, s. 240].

Musiqi sənətində intonasiyanın prioritetliyi danılmazdır. Musiqinin canı əsrin nəfəsini duyan canlı intonasiyadır. İntonasiya söyləmin formalaşmasının və onun mənasının aşkarlanmasının mühüm vasitəsidir. Musiqidə intonasiya adətən qarşılıqlı əlaqəli komponentlərin – melodiklik, intensivlik, uzunluq və danışığın tempi və tələffüz tembrinin vəhdətidir. Bəzən intonasiyanın komponentləri sırasına fasilə də aid edilir ki, bu da tam qəbulolunandır. Musiqi intonasiyasının əsas komponenti kimi melodikanı fərqləndirirlər. Musiqidə intonasiya müxtəlif funksiyalara malikdir. İntonasiyanın funksiyalarını nəzərdən keçirən N.B.Çeremisina delimitativ, məna fərqləndirici, apellyativ və estetik funksiyaları fərqləndirir [15]. L.A.Mazel isə musiqi-ifadəli, musiqi-məntiqi, konstruktiv və formadüzəldici funksiyaları fərqləndirir [8, s. 19]. L.A.Mazelin təklif etdiyi funksiyalar həm də musiqi intonasiyası üçün keçərlidir. İntonasiyanın funksiyalarının rəngarəngliyinə baxmayaraq, əsas funksiya kimi kommunikativ funksiya götürülür, çünki intonasiya ilə tərtiblənmiş hər bir söyləmə bu və ya digər kommunikativ təyinatla malikdir və söyləmin kommunikativ tərkibləri arasında müəyyən məna münasibətləri ilə səciyyələnir. Musiqidə də kommunikativ funksiya bu cür əhəmiyyətə malikdir. Musiqi özünəməxsus dil kimi müəyyən informasiyanın daşıyıcısıdır. İstər danışqda, istərsə də musiqidə intonasiyanın hərəkəti emosiyaların, məna çalarlarının yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Musiqi özünün universallığına baxmayaraq, milli-spesifikdir və xalqın mədəniyyəti ilə şərtlənir. Musiqi dinləyici ilə intonasiya vasitəsi ilə həmsöhbət olur. V.V.Meduşevski musiqinin intonasiyasını “məna-səs vəhdəti” [10, s. 67] kimi təyin edir. Onun fikrincə, “musiqidə intonasiya bütöv miqyasında onun ifadəliliyinin bütün vasitələrinin vəhdətdə birləşmələrinin səslə təəcəssümüdür. Musiqi intonasiyası özündə unikallığı musiqi mövzuların ifadəliliyinə

təsir edən musiqi intonasiasını özündə saxlayan ümumiləşməni təmsil edir. Nitq intonasiası söyləmə həmə an əlavə emosional mənə verməyə qabildir, bəzən isə o, mənəni o dərəcədə dəyişir ki, sonda sözlərlə ziddiyyət təşkil edir [10]. Göründüyü kimi, həm B.V.Asafiyevin, həm də V.V.Meduşevskinin şərhlərində intonasiya və musiqinin ifadəli təbiəti, onun psixi tonusu, musiqinin ruhi məzmununun təfəkkürlə birləşməsi, kompozitorun, ifaçının və dinləyicinin şəxsiyyətinin özünüifadəsi mənəyaradıcı kimi çıxış edirlər.

İntonasiya həm musiqidə, həm də danışıda ünsiyyət prosesində qarşılıqlı təsirin mühüm vasitəsidir. Danışığın intonasiya qanunauyğunluqlarına həm də musiqidə riayət olunur. Lakin qeyd edək ki, danışığın özü mənə baxımından mühüm sözlərin düşünülmüş vurğulanması ilə bağlı müxtəlif intonasiya variasiyalarına imkan verir.

İntonasiya sözlü informasiyanın semantikasının ötürülməsində aparıcı komponentdir. Bu mənada musiqi yalnız poetik nitqlə deyil, həm də danışq dili, onun intonasiya ifadəliliyi ilə bağlıdır. Bu təsəvvürlərə istinad edən bəzi dilçilər danışq intonasiasını musiqi intonasiasının əsas mənbəyi hesab edirlər. İntonasiya söyləmlərin kommunikativ komponentlərini, onların illokutiv gücünü, dəyərləndirmə moduslarını nişanlayır. L.R.Zindərə görə, “intonasiya subyektiv şeydir, hər bir insanın öz intonasiası vardır” [7, s. 267] fikri qəbuləilməzdir. Çünki, müəllifə görə, “intonasiyanın subyektivliyinin etiraf edilməsi onun linqvistik funksiyasının inkarına bərabərdir, zira subyektiv, sosial şərtlənməmiş linqvistik mənə kəsb edə bilməz” [7, s. 268].

İntonasiya danışığa emosional ifadəlilik verir. İntonasiyanın söyləmin mənəsi ilə sıx əlaqəsi onu kommunikasiyanın mühüm faktorlarından birinə çevirir. Kommunikativ funksiya ilə birgə emosional funksiya müəllifin emosiyalarının ifadəsini də yerinə yetirir. İntonasiyanın emosional funksiyası yalnız danışanın emosional durumunu deyil, həm də onun danışığın məzmununa münasibətini əks etdirir. E.V.Nazaykinskinin fikrincə, intonasiyanın emosional funksiyası musiqidə daha mühümdür. Danışıda mənəni məhz sözlər daşıyır, musiqidə isə sözlər yoxdur, yalnız intonasiya vardır, onda musiqi mənə ifadə edə bilməz fikrinə münasibət bildirən müəllifə görə, “...məhz insanın emosional intonasiasının mənalılığı, onun danışığın mənalı məqamları, onun konkret məzmunu, məntiqi və iradi istiqaməti ilə birbaşa əlaqəsi nitqin melodiyasını heyvanların çıxışlarından fərqləndirir. İnsanın intonasiasının bu xüsusiyyəti həm də musiqidə qorunub saxlanılmışdır” [12, s. 293]. Musiqi və danışq intonasiyalarının funksiyalarının yaxınlığı həm də danışq təcrübəsinin musiqinin qavranılmasına köçürülməsinə imkan yaradır. Müəllif bunu belə izah edir: “Musiqi və danışığın eyni bir duyğu üzvünə - eşitməyə müraciəti, habelə danışq və musiqidə səsni ümumi “alət” kimi işlədilməsi faktları artıq əsas verir ki, danışq və musiqinin səs materialında, müxtəlif səviyyələrdə onun təşkili prinsiplərində xeyli ümumi cəhətlərin olmasını deməyə əsas verir və məhz buna görə danışq təcrübəsi musiqinin qavranılmasında mühüm rol oynayır” [12, s. 252].

Bununla belə, eşitmə təsəvvürləri musiqi və danışığın materiallarında oxşarlıqla müqayisədə fərqlərin qavrayış üçün daha aydın və qabarıq olmasından xəbər verir. Buradan üç müxtəlif təklif irəli sürmək olar: ya musiqi materialı ilə dil materialı arasında oxşarlıqlar hər halda əhəmiyyətli deyildir, ya o əhəmiyyətlidir, lakin qavramada mühüm rol oynamır, ya da o yetərincə böyükdür, amma hardasa musiqinin səs strukturunun dərinliklərində gizlənməmişdir və onun elementləri spesifik elemnli birləşmələrin elə birləşmələrində verilmişdir ki, bütöv yeni xarakter kəsb edir və buna görə də oxşarlıq qavrayış üçün demək olar ki, hiss olunmaza çevrilir.

Musiqi və danışq səslərinin tələffüzü və eşidilməsinin xüsusiyyətlərində onların ümumilik əlamətləri zamanın iki miqyasında aşkara çıxır. E.V.Nazaykinskinin fikrincə, “onlardan birincisini ayrı-ayrı səslərə, hecalara uyğun gələn fonetik, ikincisi motiv, fraza, söyləmə səviyyələrinə uyğun gələn sintaktik səviyyəni aid etmək olar. Üçüncü miqyas səviyyəsinə - daha böyük quruluşların və ya bütövlükdə kompozisiyaların qavranılması

səviyyəsinə səs materialının əsas xüsusiyyətləri: ucalıq, yüksəklik, tembr, uzunluq, tələffüz üsulları əksər hallarda birbaşa münasibətə malik olurlar” [12, s. 252].

Fonetik səviyyədə signalın ritmik-dinamik strukturunu təhlil etsək, onda səslərin bütün rəngarəngliyi fonunda danışıda və musiqidə səs axınının səslənmənin güclənməsi və zəifləməsi kimi iki növbələşən elementə bölmək mümkündür. Danışıda bu ikifazlıq onun iki əsas mexanizmini - nəfəs alma və tələffüz cihazının əlaqəli hərəkətini əks etdirir. Bu həm də danışığ zəncirinin üzvlənməsi və diskretliliyinin əsasıdır. Dalğavari əyri dinamika fizioloji münasibətdə iki müxtəlif sistemin energetik aktlarının – fonasiya və tələffüz aktlarının əvəzlənməsidir. Əslində, hər iki sistem paralel fəaliyyət göstərir, lakin aparıcı rol növbəli şəkildə birindən digərinə keçir. Səs planında bu həm də sait və samitlərin əvəzlənməsində ifadə olunur. F.Y.Veysəllinin fikrincə, “nəfəs alma fəal, nəfəsvermə passiv olur. Fonasiyada nəfəs alma sakit vəziyyətdəkinə oxşayır, ancaq tamam başqa cür olur. Nəfəsvermə mərhələsi xeyli uzun çəkir, həm də nəfəsin təzyiqi nisbətən qeyri-bərabər olur, nəfəsvermə deyilənin və ya oxunan parçanın semantikasına tabe olur” [2, s. 42]. Müəllifə görə, “fonasiyada elastik gərginliyi təmin etmək üçün subqlottal təzyiq olmalıdır. Əksər halda ciyərdə elastikliyi və səs çıxırında subqlottal təzyiqi sabit saxlamaq üçün bütün fonasiya boyu ciyərin fəallığı müşahidə olunur. Buna ancaq gərgin səs tellərinin müqaviməti ilə nail olmaq olur” [2, s. 43]. Danışığ və musiqi tələffüzünü birləşdirən digər əlamət səsin musiqi üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən ikinci fazasının nisbətən sabitliyi. Səsin birinci fazasından sonra gələn ikinci fazasında həm musiqi, həm də danışığ tələffüz motorikası müəyyən zaman kəsində öz dinamikasına görə nisbətən daimi qalır. Orta faza həm musiqi, həm də danışığ səslərində uzunluğuna görə üstünlük təşkil edir. Musiqidə tonun stasionar (dəyişməz) hissəsi və danışıda hecanın sait səsi intonasiya informasiyasının əsas daşıyıcılarıdır. Bəzi hallarda danışığın intonasiya melodikasının hərəkətinin əsas fazası məhz sait səsdə yerinə yetirilir. Musiqidə yalnız tonun stasionar hissəsində eşitmə musiqi yüksəkliyini əxz edə bilir. Beləliklə, musiqi və danışığ tələffüz vahidlərinin müqayisəsi göstərir ki, həm musiqidə, həm də danışıda üzvlənmə və diskretlilik iki üsulla əldə olunur: vahidi əvvəlki səs axınından ayıran başlanğıc fazanın aktivliyi və ikinci fazanın sabitliyi.

Musiqi səslərini danışığ səslərindən fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyəti tonun davamlılığı, bütün səs boyu yüksəkliyin sabitliyi. Bu fakt fonetik səviyyədə musiqi və danışığ materialları arasındakı aşkar prinsipial fərqlilikdən xəbər verir. Lakin bu fərq nisbətən də oxşarlıq səs axınının üzvlənməsi ilə bağlıdır. Həqiqətən, səs axınının vahidlərə bölünməsi həm sərhədlərin olması, həm də vahidlər arasında vəhdətin olmasını təxmin edir. Danışıda bu cür bütövlük sait səs boyu əsas tonun dəyişməsində formantın saxlanılması, musiqidə isə yüksəkliyin saxlanılması ilə təmin edilir. Onların ümumi cəhəti üzvlənmədə öz əksini tapır. Bununla belə musiqinin səslənməsində onu danışığın səslənməsindən fərqləndirən bir fərq vardır: musiqidə həmlələr kəskinliyi, bir qayda olaraq, hiss olunacaq dərəcədə azdır, çünki onda səsin hərəkətində sərhədlərin pərdələnməsi üsulundan istifadə olunur.

Musiqi və nitqin qarşılıqlı təsirinin mühüm sahələrindən biri də ritmdir. Ritmin əsas xüsusiyyəti isə elementlərin təkrarlanması, onların əvəzlənməsində müntəzəmlikdir. İntonasiyanın ritmik tərəfi həm danışığ elementlərinin ümumi uzunluğunda, tempində, həm də bu elementlərin səslərinin uzunluqlarının bir-biri ilə münasibətində özünü büruzə verir. Musiqi və danışığın qarşılıqlı əlaqəsində musiqi ifa sənətinin ifadəlilik əsası nəzərdən keçirilir. İnsanın nitqi musiqinin qanunları ilə tənzimlənir. Buna görə də musiqi sənətinin əsas vəzifəsi musiqi səslərində yalnız hissələrin əhval-ruhiyyəsinin əks etdirilməsi deyil, həm də başlıcası insan nitqinin əhval-ruhiyyəsinin əks etdirməkdən ibarətdir. Musiqi frazasının şərhində onun danışığa xas ifadəliliyi hiss olunur, yəni musiqi sözlü ifadənin xüsusi ekvivalentinə çevrilir, o, sintaktik asılılıq formasını qəbul edir. S.E.Feynberqin qeyd etdiyi kimi, “bu halda musiqinin mənasının ən yaxşı ifadəçisi insanın ifadəli səslənmənin meyarı kimi dəyərləndirilən səsi çıxış edir” [14, s. 294].

Musiqi əsərinin intonasiyası musiqi qrammatikasının daxilində yer alır: tonal-lad, metrik pulsasiya, ritm, harmoniya, ucalıq və s. Bununla da musiqi musiqili-qrammatik anlam kəsb edir və daha vacibi isə yeniləşir. Bu hərəkətlərin nəticəsində eşidilən düşümlər –bu səslənmənin akustik səslənməsi və intonasiya olunan obraz üst-üstə düşümlər. Musiqinin intonasiyası danışığın intonasiyasından səslərin yüksəkliyə görə bu və ya digər lad sisteminə tabe olması ilə fərqlənir. Musiqidə fonem əvəzinə tembr çalarları, səsin tələffüz üsulları və ya musiqi alətlərinin harmoniyası. fəaliyyətdədir. Musiqinin intonasiyası bütövlükdə səsin xüsusiyyətlərinin üzərinə yayılır. Bu zaman söz hadisəni adlandırırsa, musiqinin intonasiyası isə hadisələri duymağa və onları yaşamağa məcbur edir. İntonasiya bədii obrazın musiqi səslərində təcəssümüdür. İntonasiya dil və musiqinin ümumi köküdür, çünki həm musiqi, həm də dil intonasiyadan rişələnmişlər. Həm musiqi əsərləri, həm də poetik əsərlər müvafiq dillərin köməyi ilə yaranır, intonasiya isə dilin spesifik cəhətidir və bu səbəbdən biz çox vaxt xarici vətəndaşı onun intonasiyasından tanıyıırıq. İntonasiya musiqi əsərinin mənasının əsas ifadə üsulu, məna tərəfindən səs tərəfinə inkişaf vektorudur. V.V.Meduşevskinin qeydinə görə, “məna energiyaları ilə birləşmiş intonasiya səslənmənin bütün tərəflərində parçalanmaz bütövdür [10, s. 33].

İntonasiya musiqi və söz arasında uzanan körpüdür. Musiqinin intonasiya xüsusiyyətləri və formaları sosial kontekstə istiqamətlənmişdir, yəni onlar kommunikativ davranış aktlarından boy atmışlar və şəxsiyyətin sosial məkana “girişini” təmin edirlər. A.Patel musiqi intonasiyasını danışığın intonasiyasından fərqləndirən üç mühüm fərqi qeyd edir. Müəllifə görə, bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir: “danışqda intervalların olmaması, danışqda tonun tədricən düşməsi və danışqda və musiqidə intonasiya arasında qarşılıqlı bağlılığın neyrofizioloji pozulması (musiqi duyumu problemi olan insanlar, məsələn, mahnının melodiyasının təkrarlama bilməyənlər, danışığın intonasiyasında bu cür pozuntulara yol vermirlər)” [18, s. 185]. L.K.Çeplytis dil və musiqinin intonasiyasının sadalanan fərqlərinə diqqətini də əlavə edir. Onun fikrincə, “danışığın melodiyası müəyyən tonun üzərində dayanmır, fasiləsiz olaraq müəyyən qammanın sürüşkən hərəkətini yerinə yetirir, mütəmadi ritm və taktı aşkar etmir, müəyyən qamma sxemində hərəkət etmir” [16, s. 107]. Musiqi fəaliyyəti, bədii ünsiyyət vasitələrindən biri kimi, psixoloji baxımdan da nitq qanunauyğunluqlarına istiqamətlənmişdir. Bunu nəzərdə tutan E.B.Nazaykinski, “musiqini bədii məlumat kimi anlaşılması ilə bağlı musiqi-dil fəaliyyətini” xüsusi qeyd edir [9, s. 104].

Danışq və musiqi intonasiya arasında oxşarlığın ən xarakterik parametrləri onların intonasiya əsaslığı, kommunikativliyi və işarəviliyidir. Musiqi incəsənətin ən emosional növlərindən biridir və müxtəlif emosiyaların ifadəsinin geniş spektri ilə xarakterizə olunur. Musiqi emosiyaları məzmununa görə insanın müxtəlif səviyyələrdə - ötürü əhval-ruhiyyədən, lokal affektdən tutmuş musiqi sənəti ilə yaranan dünyaya münasibət ifadə edən elementlərə qədər bədii reaksiyalarının hierarxiyasını təmsil edir. Musiqi birbaşa hisslərin hərəkətini ötürmək, yalnız xarici real aləmi isə dolayısı ilə əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir və onun ifadəlilik imkanları söz sənəti ilə müqayisədə son dərəcə dardır.

Dil və musiqi arasında ümumi cəhət səslərin tələffüz üsullarında, həm də onların eşidilməsində, yəni akustik xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Danışığı qəbul edən insan özündən asılı olmadan onu özünün tələffüz etalonları ilə müqayisə edir. Tələffüz ifadəyə məna və ifadəlilik verir və bu səbəbdən də qavrama zamanı mühüm rol oynayır. Musiqi tələffüzü danışqda səslərin tələffüzü ilə oxşardır, bu zaman ən ümumi prinsip onun üzvlənə bilməsidir. Mahnının ifası zamanı nitqin tələffüzü musiqinin ifasının üzərinə “sərilir” ki, bunun da nəticəsində onların bir-birini qarşılıqlı zənginləşmə simbiozu baş verir. Musiqi və dil özünəməxsus ümumi obyektiv qanunların, üzvlənmənin, vurğuların paylanması xarakterik olduğu səslə prosesdir. Musiqinin məzmununu intonasiyadan ayrılmaz vəhdətdə götürən B.V.Asafiyev obrazlı dillə qeyd edirdi ki, “şərabın müxtəlif formalı qədəhlərə təsiq etmədiyi

kimi, məzmun musiqiyə təsir etmir, amma intonasiya ilə səssəkilli anlam kimi birləşmişdir” [5, s. 275].

Əlavə etmək lazımdır ki, nitq və musiqi janrları bir sıra kommunikativ qanunlara əsaslanır. Canlı danışığın mühüm və spesifik cəhətlərindən biri onun dialoji mahiyyətli olmasıdır. Musiqi əsərlərinin təhlili də polofoniyada “replikaların” ötürülməsinin ümumi prinsipləri dialoji və monoloji planlı nitq formalarında daxil olur.

Danışığın intonasiyası özünün məntiqi-məna, emosional-ifadəli və xarakteristik funksiyalarında ünsiyyət prosesində tələffüz edilən sözlərin yalnız konkret mənalara deyil, həm də ünsiyyətin baş tutduğu konkret situasiyaya əsaslanır. Analoji asılılıq musiqidə də müşahidə olunur. Həm danışqda, həm də musiqidə janr bu və ya digər dərəcədə tipik, onun üçün ənənəvi ünsiyyət şərtləri ilə bağlıdır və kommunikativ situasiyanın əks olunmasının formalarından biri kimi baxıla bilər. İntonasiya musiqidə musiqi dilinin əsas ifadəli vasitəsidir. Adi danışqda isə intonasiya emosional-modal səciyyə kimi ancaq həmsöhbətlər üçün vacibdir, halbuki insanların məntiqi təfəkkürü intonasiyaya əhəmiyyət vermir. Bu bərdə N.İ.Jinkin fikri də çox maraqlıdır: “Məntiqi terminləşmiş danışq musiqiyə əksdir. İfadənin bu iki növü vahid zəncirin müxtəlif uclarında yer tutur. Terminləşmiş danışq intonasiyadan çəkinir, ondan uzaqlaşır, onu ağır yük kimi, cəza kimi daşıyır. Musiqi yalnız intonasiyanı tanıyır...” [6, s.80].

Beləliklə, dil və musiqi ümumi intonasiya təbiətinə, fiziki səs qanunlarına və onun qavranılmasının psixofizioloji proseslərinə əsaslanan insan şüurunun sosial-şərtlənmiş formalarıdır. Dil və musiqinin oxşarlığının aşkar parametri onların kommunikativliyindən – səsli informasiyanın varlığı və saxlanılmasının ümumiliyindən meydana gəlir. Musiqi və danışığın intonasiyası subyekt (yaşı, cinsi, psixi durumu), fərdin əsrin mədəniyyət paradigminə mənsub olduğu qrup haqqında informasiyanı özündə cəmləşdirir. Milli, gender, tarixi, fərdi-üslubi, obrazlı-tematik informasiya axınları musiqi və danışığın intonasiyasında cəmləşir. Danışığın intonasiyası situasiya və kontekstin xarakterini əks etdirir, fikrin planlarını aşkar edir və müvafiq şəkildə həmsöhbətin diqqətini kökləyir. Bütün bunlar musiqi intonasiyasının da spesifik sahəsində müəyyən inkişaf tapırlar.

Ədəbiyyat

- 1.Veysəlli, F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. F.Y.Veysəlli. Bakı: Maarif, 1993. 192 s.
- 2.Veysəlli, F.Y. Musiqi və dil. Dərs vəsaiti / F.Y.Veysəlli. –Bakı: Mütərcim, - 2019, -128 s.
- 3.Арановский, М.Г. Синтаксическая структура мелодии/ М.Г.Арановский. -Москва: Музыка, -1991. -320 с.,
- 4.Асафьев, Б.В. Речевая интонация /Б.В.Асафьев. Москва: - Ленинград., 1965. – 136 с.
- 5.Асафьев, Б.В. Музыкальная форма как процесс / Б.В.Асафьев. - Ленинград: Музыка, - 1971. - 376 с.
- 6.Жинкин, Н.И. Проблема художественного образа в искусствах (Тезисы к докладу) // Изв. АН СССР, СЛЯ. – 1985. - №1. с. 137-149
- 7.Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р. Зиндер. -Москва: Высшая школа, -1979. - 312 с.
- 8.Мазель, Л.А. О путях развития языка современной музыки // - Москва: Советская музыка. – 1965. № 8. с. 6-20.
- 9.Медушевский, В. В. Человек в зеркале интонационной формы // Советская музыка. - 1980. - № 9, - с. 38-49.
- 10.Назайкинский, Е.В. О психологии музыкального восприятия /Е.В. Назайкинский: - Москва : Музыка, -1972. – 383с.
- 11.Назайкинский, Е.В. Логика музыкальной композиции. /Е.В. Назайкинский: - Москва : Музыка, -1982. – 319 с.
- 12.Пешковский, А.М. Интонация и грамматика // Избранные труды/А.М. Пешковский. –Москва: Учпедгиз, - 1959. – с 177-191.

- 13.Фейнберг, С.Е. Пианизм как искусство С.Е.Фейнберг.Москва,Классика XXI, 2003. 608 с.
- 14.Черемисина, Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь/ Н.В. Черемисина. – Москва: Русский язык. -1982. – 207 с.
- 15.Цеплитис, Л.К. Анализ речевой интонации/ Л.К.Цеплитис.Рига: Зинатне, 1974, 274 с.
- 16.Щерба, Л.В. Фонетика французского языка / Л.В. Щерба. -Москва: Высшая школа, -1963, -308 с.
- 17.Patel, A. Music, Language, and the Brain /A.Patel. N.Y.: Oxford University press, -2008. - 528 p.

ИНТОНАЦИЯ ЯЗЫКА И МУЗЫКИ: РАЗЛИЧИЯ И СХОДСТВА

Алекберова Фидан Фаиг

Резюме

В данной статье рассматриваются различные аспекты взаимоотношений словесного и музыкального языков. В статье дается обзор исследований, посвященных интонации, ее основным компонентом и функциям в речи и музыке, с целью обнаружения общности интонационных явлений. Автором прослеживается историческое развитие научного знания о данных культурных феноменах, а также анализируются основные источники, где рассмотрены сходные и различительные черты языка и музыки. В статье отмечается, что речевая и музыкальная интонация является носителем образно-смысловой информации, она участвует в формировании смысловой нагрузки и эмоционального состояния, а также создает эмоционально-тембровый образ. Автором отмечается связь между речевой и музыкальной интонации, другими словами, музыкальная интонация исходит из речевой интонации.

THE INTONATION OF LANGUAGE AND MUSIC: DIFFERENCES AND SIMILARITIES

Alakbarova Fidan Faiq

Summary

The article investigates various aspects of the relationship between verbal and musical languages. The article provides an overview of the sources devoted to intonation, its main components and functions in music and language in order to reveal the general features of the intonation event. The author traces the historical development of knowledge about these cultural phenomena as well as analyzes the sources that explore the similarities and differences between language and music. The article notes that the intonation of music and speech is a carrier of image-meaning information, its participation in the formation of the burden of meaning and emotional state as well as the creation of the emotional quality of the image. The author emphasizes the connection between music and speech intonation, in other words, shows that musical intonation is derived from speech intonation.

Rəyçi: f.e.d. F.Y.Veysəlli ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının professoru

Daxil olma tarixi 16 noyabr 2021-ci il

UOT: 316.33.316.37

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”SİNDƏ FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Əliyeva Aynurə Kamran qızı

AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu

yavernamazova@mail.ru

Xülasə: Nizami Gəncəvi sənətinin ölməzliyinin qarantı şairi həmişə yaşadan “Xəmsə”sidir ki, bütün dünyaya səs salmışdır. Şair Xəmsəyə daxil olan poemalarında folklor materiallarından və xalq arasında şifahi şəkildə dildən-dilə keçərək gəzib dolaşan və bu günümüze gəlib çatmış əfsanə və rəvayətlərdən istifadə etmişdir. Eyni zamanda, şairin yaradıcılığında önəmli və mühüm rol oynayan dini-fəlsəfi, ictimai-siyasi və əxlaqi dəyərlərə də toxunmuşdur. Dahi şairimizin “Xəmsə”sindəki folklor nümunələri Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatını da əks etdirmişdir, belə ki, Nizami öz poemalarında digər xalqların folklorundan da istifadə etmişdir.

Açar: “Xəmsə”, folklor ənənələri, rəvayətlər, əfsanələr

Ключевые слова: «Пятерица», фольклорные традиции, легенды, мифы

Key words: "Khamsa", folklore traditions, legends, myths

Bütün dünyada öz poemaları, ölməz sənəti ilə tanınan, humanist, zəhmətə hörmətlə yanaşan, haqsızlıqlarla barışmayan, əsrləri arxada qoyub dövrümüzə qədər gələn və bəşəriyyət tarixində özünəməxsus əbədi mövqe qazanan dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin əsərləri dünya şeir xəzinəsinin nadir incilərindəndir. Şairin humanist görüşləri, əxlaqi nəsihətləri xarakterin kamilləşməsinə, bütövləşməsinə köməklik edir. Nizami sənəti insanlığa ülvə məhəbbət, xeyirxahlıq, sədaqət hiss və duyğuları aşılayır, nəsilləri yüksək ideallar uğrunda mübarizəyə, qəhrəmanlığa sövq edir. Nizami sənətinin ölməzliyinin sirri də məhz bundadır.

Nizami Gəncəvi bütün poemalarında olduğu kimi, “Sirlər xəzinəsi”ndə də folklor materiallarından istifadə etmişdir və iki əsas fikri əsas tutmuşdur. Bu öncə folklordur – xalq arasında şifahi şəkildə dildən-dilə keçərək gəzib dolaşan və bu günümüze gəlib çatmış əfsanə və rəvayətlərdir ki, o da gələcək nəsillərə ötürüləcəkdir. İkinci qaynaq yazılı ədəbiyyatdır – ərəb və fars dilində yazılan kitablardır. Nizami Gəncəvi hər iki mənbədən – həm xalq əfsanələri və rəvayətlərindən, həm də yazılı kitablardan yararlanaraq dünya şöhrətli poemalarını yazıb-yaratmışdır (1, səh. 46).

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”ndə bədii sözün qüvvət və qüdrətini yüksək keyfiyyətdə tərənnüm etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu poemada folklordan istifadə edərək yaratdığı hekayələrdə sultanları, şahları kəskin tənqid etməsi ilə yanaşı öz müasirlərini cətinliyə və zülmə dözməyə, cəsarətli olub mübarizə aparmağa səsləyir. Buna misal olaraq “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım padşah və Zahidin hekayəsi”ndən danışmaq olar.

“Sultan Səncər və qarı” hekayəsində Nizami Gəncəvi öz müasiri olan Sultan Səncərin başına gələn əhvalatdan bəhs edir. Burada, Sultan Səncərin ətəyindən yarısan qoca bir qadın ona dərğanın zülmündən şikayət edir. Dərğa öldürülmüş bir adamın qatilini qarının evində axtarmış və onun saçlarından tutub sürüdüynü söyləyir. Qoca qadın Səncərə deyir: türklərin dövləti ədalət üstə qurulub, sən ki belə zalımsan, demək, türk deyilsən, qarətəkar bir yolkəsənsən deməli. Buna rəğmən Sultan Səncər bu hadisədən nəticə çıxarmadığı üçündür ki, Xorasanda ziyana düşür. Bu isə tarixdə Sultan Səncər əleyhinə qalxan Xorasan üsyanı hesab edilir.

Bütün aləmi alt-üst eləmişən

Axı sən (şah) olalı nə hünər göstərmisən?

Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,

Məmləkətdə ədalət hakim oldu.

Sən isə zülümkar bəslədiyin üçün

Türk deyil, bir quldur hindlisən (3, səh.101).

Digər rəvayətdə, “Zalım padşah və Zahidin hekayəsi”ndə zülm etməkdə ad qazanmış bir hökmdara xəbər verilir ki, hansısa bir qoca səni zalım və qanican adlandırır. Bundan əsəbləşən padşah qocanı yanına çağırmaq istəyir, lakin bir cavanın dili ilə əhvalatdan xəbər tutan qoca özü kəfən geyinərək padşahın yanına gəlir. Şah ondan soruşur ki, niyə məni zülmkar adlandırırsan? Qoca cəsarətini toplayaraq deyir ki, qoca, cavan, şəhər, kənd sənin zülmündən bezib. Mən səni zalım və zülmkar adlandırmaqla sənə güzgü olmuşam, doğru danışmamışamsa məni dara çəkdir. Qocanın cəsarətindən, danışığından təsirlənən şah ona xələt veririr və zülmədən əl çəkir. Bununla da şair hökmdarlara zülm yolundan qayıtmağı məsləhət görərək onları ədalətli olmağa səsləyir. Şair hər zülmə dözən, hər alçağa boyun əyən insanları qorxaq və aciz adlandırır.

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında əməyə, zəhmətə xüsusi yer verir, zəhmətlə, şərəflə çalışan insanla, əməyə, zəhmətə xor baxan insanları qarşılaşdırır. Şair “Süleyman və əkinci” hekayəsində qoca əkincinin axırıncı son buğda dənələrini torpağa səpərək, göz yaşı ilə suvarması, qışın soyuğunda, yayın istisində dincəlmədən, abır-həyasını tökməməsi üçün hər əzaba dözməsi, hətta əyninə geyinməyə belə paltar tapa bilməyib yaşıl otlardan köynək toxuyub geyinməsindən danışır (3, səh.96).

Nizami beşliyində istifadə edilən digər xalqların yaradıcılığını da qeyd etmək olar. Şairin ilk poemasında (“Sirlər xəzinəsi”ndə) Qədim Şərq folklorunda Süleyman peyğəmbər haqqında olan rəvayətlərin hər biri, bəzi hallarda dini-əsətiri xarakter daşısa da, öz kökü etibarilə dolğun folklor nümunələridir və Nizami sənətində də bu səpkidə öz əksini tapır.

Şah Süleymandır, onunla bu yolda,

Gah balıq söhbət edər, gah da ay (2, 161).

Süleyman nəinki müxtəlif dildə danışan insanların, bütün canlıların və hətta bitkilərin də dilini bilərdi bu qüdrətinə görə də onu Yer üzünün hökmdarı etmişdi. Buradakı qulaq omonimləri olan “şah” və “mavi” (“ay” və “balıq”) dünya mənasındadır.

Süleyman devlə oturub-dursa,

Üzüyünü heçə əldən verər (2, 161).

Yenə də əfsanəyə görə Süleymanın sirrli bir üzüyü varmış və bütün hikmət bu üzükdə imiş. O, sahibinin barmağında olanda Süleyman ən zəif həşaratların belə söhbətini başa düşərdi... Üzüyü barmağından çıxarkən möcüzə də öz kəramətini itirərmiş... (1, səh 161).

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında dost haqqında sədaqətli və ağıllı olmağı da tövsiyə edir. “Yaralı bir uşağın hekayəsi”ndə həmyaşıdları ilə gəzməyə çıxan uşağın təsadüfən yolda bürəyib yıxılaraq ayağını sındırması, dostları onun atasından utanaraq quyuda gizlənməsini məsləhət görürlər. Yaralanmış uşaqla düşmən olan başqa bir uşaq gedib yaralanmış uşağın ata və anasına xəbər verir. Şair səmimi dost olmayan insanlarla dost olmaqdan, ağıllı düşmən olmasını məsləhət görür. Əsil dost dostu darda qoymaz, həmişə qarşılıq gözləmədən bir-birinə kömək etməlidir.

Əfsanə və rəvayətlərə müraciət edən Nizami Gəncəvi şifahi xalq bədii təfəkkürünün zəngin xəzinəsindən geniş şəkildə istifadə edir və bu onun üçün geniş imkanlar yaradır. Şair xalq yaradıcılığından istifadə edərək sadə xalq obrazlarını yaradır və onların həyat tərzini ilə bağlı hər hansı bədii amalı açmağa müəssər olur, bununla da əsərlərində folklor ədəbiyyatı haqqındakı bilik sərvətini özündən sonrakı gələcək nəsillərə aşılayır.

“Sirlər xəzinəsi”ndəki bir çox hekayələr, məsələn, “Ovcu it və tülkü dastanı”, “Meyvə satanla tülkünün nağılı”, “Bülbül və qızılgülün dastanı” və s. nəzərimizcə, məhz “Kəlilə və Dimnə”də Hind xalqının folkloruna daxil olan bəzi xırda hekayələrlə səsləşir.

“Xosrov və Şirin”in ayrıca bir fəslə olan “Bözörgümidin “Kəlilə və Dimnə”dən qırx məzmun danışması” həmin mövzuya həsr edilir. Əsərin sonunda aqıl ustad Bözörgümid şah

Xosrova kainat, həyat, yaradılış haqqında bir sıra izahatlar verir və ən nəhayət, Şirinin xahişi ilə “Kəlilə və Dimnə”dən söhbət açır.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, “Şahnamə” əsərindəki obrazların və motivlərin ilkin qaynaqları xalq yaradıcılığı ilə bağlı idi və şair bu obrazları qədim “Avesta”dakı qəhrəmanlıq dastanlarına istinad edir, buradakı folklor nümunələrinə söykənir (1, səh165).

Nizami bədii fantaziyasının qol-qanad açması və pərvazlanmasına Şərqin “Min bir gecə”, “Sindbadnamə” və “Tutinamə” kimi gözəl folklor nümunələri az əhəmiyyəti olmamışdır. “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnəmə”dəki bir sıra motivlər fikrimizə sübutdur. Xüsusən “Yeddi gözəl” (Şah Bəhram yeddi ölkə qızlarının nağıl söyləməsi) öz quruluşuna görə yuxarıdakı abidələri xatırladır. Aydın olur ki, Nizami Gəncəvi şeirinin əhatə dairəsi genişdir, hətta Şərq xalqları üçün müştərək olan rəvayətlər, əfsanələr və ərəb folkloruna müraciət edir.

Dahi şairimiz Makedoniyalı İskəndərdən, gah İran şahzadələri Xosrov və Bəhramdan, gah da ərəb gəncləri Məcnun və Leylidən danışır. Humanist şairimiz hansı xalqın nümayəndəsini qələmə alsın belə, öz xalqının oğlu olaraq qalır. Xosrovun insani xarakterinin formalaşmasında azərbaycanlı-türk qızı Şirinin ideal məhəbbəti həlledici amil olur. Ellər qızı Nüşabənin ağıl və fərasəti İskəndər kimi bir sərkərdəni sarsıdıb səcdəyə gətirir.

Nizami Gəncəvi əsərlərində özünü göstərən, nəzir-niyazla, qurbanla dünyaya gəlmiş Xosrov, Məcnun hələ uşaqlıq illərindən gücü, qüdrəti, ağıl və zəkası, fərasəti ilə hamını heyran edirmiş. Şair “Xəmsə”də Xosrovu xeyirxahlıq simvolu, məzlumların himayəçisi, tədbirli dövlət xadimi kimi qeyd edirdi, Məcnun haqqında isə öz saf eşqinə sadıq və vəfalı olduğundan danışdı. “Xəmsə”də xalq obrazı olan çoban sürəti də maraq doğurur. Bildiyimiz kimi, nağıl və dastanlarımızda çoban əsasən el gücünü simvolizə edir və öz şücaəti, igidliyi, ağıl və zəkası ilə çox zaman şahzadələrə belə üstün gəldiyini görürük. “Yeddi gözəl”də qoca çobanın məsləhəti ilə Bəhramın gözlərini açır, onu qəflət yuxusundan oyadaraq, ölkədə olan özbaşınalığa son qoyur.

Nizami Gəncəvi müdrik qocaların xeyir-duası da mühüm yer tutur. Xəmsənin dördüncüsü olan “Yeddi gözəl” poemasında süjetin ana xətti ilə yanaşı verilən budaq hekayələrin birində (Mahan haqqında hekayədə) təsvir olunan qoca, qəhrəmana tilsimdən xilas olmaq yolu göstərir, tilsimdən azad olaraq, səadətə qovuşur. İskəndər necə dəfə ağıllı çobanların verdiyi məsləhətlərdən xeyir tapmışdır. “Şərəfnamə”də, “İskəndərin dirilik suyu axtarması” bəhsində yaşlı bir qocanın yol göstərməsindən danışılır. Şairin “Yeddi gözəl” əsərində slavyan şahzadəsinin hekayəsinin əsas süjet xətti gözəl bir qızın uca dağlar başında tilsimli bir qalada yaşamağa qərar verməsidir. Bu qızın sevgisinə nail olmaq istəyən, tilsimi qırmaqlı, qalaya yol tapmalı və cətin suallara cavab verməlidir. Bu qız öz şəklini çəkdirib qala qapısından asdırır və gözəlliyi ilə hamını heyran edir. Nəhayət ki, igid bir şahzadə, təcrübəli bilik mənbəyi olan bir qocadan məsləhət alaraq tilsimi qırmağa nail olur, qızın suallarına cavab verir və ona qovuşur.

Şair öz əsərlərində yuxuya çox önəm verir. “Sirlər xəzinəsi”də gənc şahzadəyə nurani qoca yuxuda məmləkəti xilas etmək üçün çıxış yolu göstərir. “Xosrov və Şirin” poemasında isə Xosrova Şirinin müjdəsini babası Ənuşirəvan yuxuda söyləyir.

Şair poemalarında qadın qəhrəmanlarına geniş yer və önəm verir. Bunlardan Selcan Xatun, Banuçiçək, Fitnə, Nüşabə və s. O, qadın obrazlarını fiziki və mənəvi güclü və cəsarətli göstərir. Məsələn, Banuçiçək özünü tanıtmadan Beyrəklə at çapır, ox ataraq güləşir, onun hüner və şücaətini yoxladıqdan sonra üzük alır, Şair “Sirlər xəzinə”də digər qəhrəman qadın sürətlərindən olan Fitnə və “İskəndərnəmə” poemasında Nüşabənin ağıl və zəkasını, cəsarətini xüsusi ilə qeyd etmişdir.

“Yeddi gözəl”də axıncı gözəlin-yeddinci iqlim şahzadəsinin söylədiyi nağıl qəhrəmanının bağdakı qızla söhbəti nəzərdən yayınmırdı. “Yeddi gözəl”dən iqtibas olunmuş

Xeyir və Şərr hekayəsi həm çox qərİbədİr, həm də şairin üslubuna bir rəngarənglik verir, hətta deyərdik ki, müəyyən dərəcə burada təzad yaradır.

“Sirlər xəzinəsi”ndə “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Kərpickəsən kişinin dastanı”, “Leyli və Məcnun”da müstəqil süjetə malik “Vəhşi köpəklər və gənc haqqında hekayə”, “Yeddi gözəl”də şahzadə qızların nağılları, “İskəndərnamə”də “Yoxsul çörəkçinin hekayəsi”, “Çobanla üzüyün hekayəsi” və.s. fikrimizə sübutdur. Böyük cəsarətlə demək olar ki, “Leyli və Məcnun”dan əvvəl iki böyük həcmli əsər (“Sirlər xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin”) fars dilində yazılsa da, XI-XII əsrlər Azərbaycanda “Xosrov və Şirin” haqqında xalq dastanı var idi. Xüsusən Fərhad eşqi ilə bağlı folklor nümunələri burada geniş yayılmışdır. Azərbaycan nağıllarından “Üç bacının nağılı” öz əsas qayəsi ilə “Yeddi gözəl”dəki “Xeyir və Şərin hekayəsi”nə uyğun gəlir (2, səh. 180). Bu süjetdə gözəl bir qızın “Xeyir və Şər hekayəsində” Xeyirin öz susuzluğuna qalib gəlməsi üçün paxıl və xain bibisinə (Nizamidə Şərə) gözlərini çıxardıb verməsi folklordan alınmış, işləyib xalqa çatdırmışdır. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi öz ölməz qəhrəmanlarının sürətlərini ucaldarkən bu nümunələrə istinad etsə də, tarixi salnamələr və sələflərinə müraciətdə olduğu kimi, buradan əxz etdiklərini də öz zəngin təxəyyül aləmində cilalayıb, pardaqlamış, onlara yeni ruh, yeni tərəvət, yeni məna və məqsəd vermiş, yalnız özünəməxsus bədii-romantik obrazlar səviyyəsinə qaldırmışdır (2, səh.179).

Nizami Gəncəvi elə bir dühadır ki, poeziyanın bütün növlərinin sintezini yaradaraq öz əsərlərində zərif lirizm, qəhrəmanlıq motivləri, ictimai-fəlsəfi, əxlaqi didaktik əhval-ruhiyyə ecazkarənə sənət tellərində həmahənglik təşkil etmişdir. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi öz poetik kəşfləri ilə Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının sonrakı inkişaf yollarını işıqlandırmış, məhz buna görə də bu gün də bizim mənəvi müasirimiz kimi yaşayır, və sevilir və seviləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. R. Azadə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və Sənəti. Bakı-1979.
2. V. Safiyev. Nizami Gəncəvi və folklor. Bakı-2013.
3. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”. “Elm” nəşriyyatı. Bakı-1981.

НАРОДНЫЕ ТРАДИЦИИ В «ПЯТЕРИЦЕ» НИЗАМИ ГАНДЖАВИ

Алиева Айнура Камран кызы

Резюме

«Пятерица» Низами Гянджеви сделала бессмертным поэзию поэта и прославила во всем мире. Во всех поэмах поэт использовал фольклорные материалы, легенды и мифы, которые передавались в народе устно и сохранились до наших дней. При этом он коснулся религиозно-философских, социально-политических и нравственных ценностей, которые играют важную и значительную роль в творчестве поэта. Образцы фольклора в «Хамсе» гениального поэта отразили и литературу Ближнего Востока, поэтому Низами в своих стихах использовал фольклор других народов.

FOLKLORE TRADITIONS IN “KHAMSA” OF NIZAMI GANSAVI

Alieva Aynura Kamran gizi

Summary

Khamisa of Nizami Ganjavi was one of main matters of his worldnide-famous. In his different poems Nizami Ganjavi used nidely from various folklore and national oral patterns. Also this genius poet deseribed the religious-thinking, sacial-politcal and moral values which we could find based on folklore elements.

Rəyçi: f.ü.f.d.Quliyeva Ruziyə Zaman qızı

AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 26 iyul 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 21 sentyabr 2021-ci i

UOT:82.

1990-1995-Cİ İLLƏRDƏ NAXÇIVANDA BƏDİİ NƏSR VƏ DRAMATURGIYA

f.ü.f.d. Əliyeva Nurlana

“Naxçıvan” Universitetinin rektoru

Xülasə: *Məqalədə 1990-1995-ci illərdə Naxçıvan ədəbi mühitində bədii nəsr və dramaturgiyanın inkişafı vəziyyəti tədqiq olunur. Qeyd edilir ki, bu illərdə poeziya ilə yanaşı bədii nəsr və dramaturgiya da inkişaf etmişdir. Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov, Həsən Fətullayev, Fərəc Fərəcov, Dilsuz Dünyamalıyev və başqaları nəsr əsərləri ilə yadda qalmışlar. Kəmalə, Həsən Fətullayev kimi yazarlar dramaturgiya sahəsində fəaliyyət göstərmişlər. Bu əsərlərdə həm dövrün ictimai sifarişi olan mövzular, xüsusilə Vətənin işğalçılara qarşı verdiyi mücadilə və vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq dolu talelər başlıca yer almış, həm də digər məsələlər mövzuya çevrilmişdir.*

Açar sözlər: 1990-1995-ci illər, Naxçıvan ədəbi mühiti, bədii nəsr, dramaturgiya.

Ключевые слова: 1990–1995, литературная среда Нахчывана, художественная литература, драма

Keywords: 1990-1995, Nakhchivan literary environment, fiction, drama

1990-cı illər ictimai-siyasi baxımdan çox ziddiyyətli, mürəkkəb, həm də milli inkişaf və perspektiv etibarilə əhəmiyyətli bir dövr olduğu kimi, eləcə də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ədəbi-bədii inkişaf mərhələsi təşkil etmişdir. Bu ədəbi mərhələ milli özünüdərk, istiqlalıyyət və yeni konseptual inkişaf etibarilə başlıca əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Yeni milli inkişaf dönəminin başlanğıc mərhələsi olan bu illər ədəbiyyat üçün də yeni mərhələnin başlanğıcı, hətta onun əsaslı zəmini hesab edilir.

Əlbəttə, 1991-ci ildən sonra ölkəmizdə yaranan ədəbiyyat müstəqillik dövrü ədəbiyyatıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik fikirləri və təcrübəsi üzərində müəyyənən konsepsiya sayəsində müstəqillik dövrü ədəbiyyata azərbaycançılıq məfkurəli konsepsiya üzərində yaranmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Akademik İ.Həbibbəylinin yazdığı kimi: “Müstəqillik dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatı müstəqil dövlət quran xalqın ədəbiyyatıdır və bütün dəyərləri, keşməkeşli həyat yolu, mübarizə və uğurları ilə bu həqiqətləri əks etdirir” (2, s. 4).

Qətiyyətlə demək olar ki, ictimai şərait ədəbi inkişafın məhvəridir. Mövzu sifarişləri ictimai mühitdən ədəbiyyata daxil olaraq dövrün salnaməsini tərtib edir. Bu mənada deməliyik ki, Azərbaycanın digər ərazilərilə müqayisədə Naxçıvanda ədəbi mühit ulu öndər Heydər Əliyevin buradakı uzaqgörən dövlətçilik tədbirəri səbəbilə daha uğurla və qaynar inkişaf edirdi. 1990-1995-ci illər Naxçıvan ədəbi mühitində tarixi-xronoloji cəhətdən mövzu-problematika olaraq torpaqların işğala məruz qalması, müharibə şəraiti və insan tələfatı problemləri təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə isə, Naxçıvan ədəbi mühiti də “müstəqillik dövründə mövzu-ideya istiqamətində yaddaqalan yeniliklər qazanmışdır. Həmin dövrdə analitik düşüncənin məhsulu olan əsərlərin bolluğu, mövzulara yeni baxış prizmasından yanaşma, Azad Vətən probleminin estetik idealın əsasında dayanması diqqəti cəkir” (1, s. 127).

1990-95-ci illər ədəbi inkişaf mərhələsində poeziya daha qabarıq inkişaf təzahürü göstərsə də, bədii nəsr sahəsində də yaradıcılıq fəaliyyəti göstərən yazıçılar var idi. Doğrudur, nəsr təfərrüat və əhvalat dərinliyi baxımından ictimai hadisələrə operativ cavab verə bilmədiyindən çox gec inkişaf edir. Hisslər təfərrüatı üstələyir və vəsf, tərənnüm idyeyə dərinliyindən, süjet məntiqiliyindən önə çıxır, bu baxımdan bədii nəsr hadisələrə münasibət baxımdan geri qalır. Hadisələrin dərki bir qədər yubandığından nəsr sahəsindəki yaradıcılıq fəaliyyəti də gecikmiş olur. Poeziya isə nəsr və dramaturgiyadan fərqli olaraq ictimai inkişafı baş-başa getməyə müvəffəq ola bilir. Lakin bununla belə 1990-cı illərdə Naxçıvan ədəb

mühitində öz qələm təcrübələri ilə yeni ictimai və ədəbi mərhələnin mövzu-mündəricəsinə uyğun olaraq yaradıcılıq fəaliyyəti göstərən və qiymətli əsərlər yazan yazıçılar da var idi. Artıq ötən ədəbi mərhələdə kifayət qədər təcrübə və nüfuz sahibi olan istedadlı qələm sahibi, Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun, Həsən Fətullayevin (Elsevər), o cümlədən Həmid Arzulunun, Fərəc Fərəcovun, Əbülfəz Əsgərlinin, Rafiq Babayevin, Rasim Gənzəlinin və başqalarının qiymətli yaradıcılıq fəaliyyətləri bədii nəsrə yeni ruh və məzmun gətirmişdi. Sovetlərin dağılması və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazanması kimi mühüm ictimai-siyasi hadisə, yaradıcılıq və inkişaf epoxası yeni mövzu və məzmun istiqamətində yazıçıların ədəbi fəaliyyət göstərmələrinə imkanlar vermişdi. Artıq sərbəstləşən, milli azadlıq epoxasından yararlanan və xalqın həyatı ilə bir olan yazıçılar ictimai həyatın gündəmində olan qabarıq, vacib mövzularda yazıb-yaradır, yeni dövrün ictimai problemlərini, düşüncə tərzini və müxtəlif məsələlərini ədəbiyyata gətirirdilər. Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun “Ata, qız və bostonlu Franklin” hekayəsi, ümumən yeni ictimai-mənəvi mühitin qayğı və problemlərini yazıçı nöqtəyi-nəzərindən ifadə etmək baxımından çox qiymətli əsərdir. “...müstəqillik dövrünün gerçəkliklərini ifadə edən “Ata, qız və bostonlu Franklin” hekayəsi Xalq yazıçısının hekayə yaradıcılığında çatdığı ən yüksək zirvədir” (4, s. 175). Əsərdə 1990-cı illərin böhran vaxtının problemləri öz bədii əksini tapmışdır. Əsərin əvvəlində ilk cümlələrdən başlayaraq: “Kamran müəllim şəhərin ucqar məhəllələrindən birində yaşayırdı, özü də tək-tənha... özünə “Validol” alanda ömür-gün yoldaşı Nəcibə müəlliməyə də bir qayda olaraq “panazol” alardı... Və həmişə də deyirdi: “A kişinin qızı, bu televizora az bax, əsəbləşirsən... Vallah, səni öldürsə, televizor öldürəcək... Zorunan deyil ki, sarsıdır səni bəzi bəd xəbərlər...” (İbrahimov H. Ata, qız və bostonlu Franklin. Bakı: Yurd, 1999, 180 s. s. 10). Yazıçı əsərin başlanğıcından təqdim etdiyi bu fikirlərin kontekstində dövrün ziddiyyəti, mürəkkəbliyi, fəciliyi və qarışıqlığını, eləcə də sosial böhran və insanların əsəbi durumunu göstərməyə nail ola bilmişdir. Kişilərin ürək ağrısına, anaların əsəb pozğunluğuna düçar olduğu bu dönmə yazıçı ilk cümlələrdən oxucuya bildirmişdir. Əsərdə dövrün böhranı və ziddiyyətləri sadə insanların həyatı və dialoqları fonunda çox uğurla təsvir edilmişdir. Yazıçının yaratdığı bostonlu Franklin obrazı da, fikrimizcə, həmin qarşıq dövərdə Fransanın ictimai proseslərdəki, xüsusilə erməni separatizmini müdafiə edən hegemonluğunu ifadə etməkdədir.

Xalq yazıçısı mənəvi böhran dönməsində belə dərin müşahidələri əsasında xalqın sadə nümayəndələri arasında ölməyən vətənpərvərlik, halallıq, fədakarlıq kimi vacib mənəvi keyfiyyətləri əsərə gətirmişdir. 1990-cı illərinin erməni separatçılarının milli ayrı-seçkilik, anti-humanist davranışları nəticəsində Azərbaycan xalqının köçkünlük, didərginlik kimi faciəvi yaşantılarını dilə gətirmiş, qayğılarını əks etdirmişdir. Hətta yazıçı Kamran müəllimin öz-özünə danışığı – daxili monoloqu fonunda Azərbaycan xalqının başına açılan bəlalərin miqyasını, qisasının alınacağı ümidlərini də ifadə etməyə nail olmuşdur: “Yox! Yox! Sənin ölməyə haqqın yoxdu. Axı sənin hələ görməli günlərin qabaqdadır. Sən böyük intiqam gününü görməlisən. Şəhid cavanlarımızın, gözləri çıxarılan körpələrimizin, başı kəsilən qocalarımızın, namusu tapdalanan qız-gəlinlərimizin intiqamı alınacaq o günü görməlisən” (İbrahimov H. Ata, qız və bostonlu Franklin. Bakı: Yurd, 1999, 180 s. s. 15.). Kamran müəllimi də məhz bu dərd öldürür. Əsərin sonunda Nurtəkinin Kamran müəllimin ölümü ilə bağlı daxili mühakiməsi də oxucuya dövrün ziddiyyəti və qarışıqlığını psixoloji bir əsasda göstərməyə yönəlmişdir. Yazıçının təxminən bu dövrləri əhatə edən “Qumralın məktubları”, “Analı yetim” və başqaları kimi əsərləri də dövrlə bağlı problem və qayğıları əks etdirmək baxımından qiymətli əsərlərdir.

Bu ədəbi mərhələdə qocaman yazıçılardan olan Fərəc Fərəcovun “Çətin günlər dəftərindən” başlığı altında 1990-cı illərdə mövcud olan ictimai-siyasi sarsıntı, mənəvi böhran və bir sıra yaşayış problemlərini ümumiləşdirən, bədii həqiqətlərə çevirən hekayələri çap edilmişdir. Bu baxımdan yazıçının “Nisyə mal”, “Filankəsin adamı” kimi hekayələrində məhz adıgedən ictimai dövərdə insanların sosial qayğıları etibarilə çəkdiyi mənəvi acılar və bu

dövrə başqalarının adından istifadəni yaşamaq sənətinə çevirən insanların nöqsanlarından, tapşırıq kimi ictimai eybəcərlik nöqsanlarından bəhs açılmışdır.

Yazıçı Dilsuz Dünyamalıyevin “Sədaqət yolu” əsərində bir ailə faciəsi, xüsusilə dəyərlərin deqradasiyaya uğraması fəlakəti əks etdirilmişdir. Əsərdə 1990-cı illərdə qar uçuşunu nəticəsində şikəst qalmış Bəhrüz kişinin taleyi timsalında öz həyatını övladları üçün fəda edən valideynlərin sonradan baxımsız qalmaları faciəsi təsvir edilmişdir. Yazıçı əsərdə daha çox yeni nəsillərin deqradasiya problemini əks etdirməyə çalışmışdır. Yazıçı göstərmək istəmişdir ki, əldən-ayaqdan şikəst qalan Bəhrüz kişinin əsl şikəstliyi əslində taledəndir. Övladı və gəlininin soyuq, laqeyd münasibətlərinə dözməyən Bəhrüz öz həyat yoldaşı Kəminə xanım ilə birgə qocalar evində qalması oğlu Həsərin evində gəlini Amaliya ilə birgə yaşamaqdan daha üstün tutur. Bununla da yazıçı 90-cı illərin mənfi məzmununda dəyişməkdə, aşılmaqda olan ailə dəyərlərindən və mənəvi böhranından söz açmışdır.

1990-cı illər Naxçıvan ədəbi mühitində başlıca mövzulardan biri və birincisi ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına işğalçı hərbi müdaxilələri və gedən qanlı savaşlardır. Bu baxımdan yazıçı Həsən Fətullayevin ədəbi yaradıcılığı çox əhəmiyyətlidir. 1990-cı illər erməni separatizminin Azərbaycan xalqına qarşı hərbi cinayətlərini, müharibə qan-qadasını və Azərbaycan övladlarının vətənpərvərliyi və qəhrəmanlığını ön plana keçirərək təsvir etmək baxımından Həsən Fətullayevin bədii nəsrə nümunə hesab edilə bilər. “Yazıçının 90-cı illərdə Azərbaycanın və onun alınmaz qalası olan Naxçıvanın ərazilərinə erməni hərbi təcavüzlərinin gətirdiyi ağır problemləri, müharibə dəhşətləri və əhəlinin birlik və əzmlə apardığı mübarizəni 90-cı illərdə yazıb çap etdirdiyi “Qaçmaq igidlik deyil”, “Kəşfiyyatçılar”, “Girov” kimi hekayələrində əks etdirmişdir. Azərbaycan xalqının birgə mübarizə əzmi və qəhrəmanlıqlarının əks edildiyi həmin əsərlərdə mənfi erməni millətinin şeytani xarakteri, törətdikləri vəhşiliklər, insanlığa qarşı yol verdikləri qanlı dəhşətlər və s. öz təsvirini tapmışdır”(6). “Qaçmaq igidlik deyil” əsərində qeyrətli Azərbaycan övladı Şəmistan təkbaşına erməni yaraqlıları ilə döyüşür. Düşmən əhatəsindən çıxara bilmədiyi həyat yoldaşı Zülfüyyəni və qızı Qönçəni erməni yaraqlılarının əlindən qurtarmaq, ölümü də şərəf və qeyrətlə qəbul etmək üçün bir-birlərini sarılaraq özlərini partladılar. Bu intihar qəddar düşmənin üzərində ləyaqət və hünər qələbəsi kimi əbədən yaddaşlarda qalır. Yazıçı bu qəhrəmanlığın miqyasını göstərmək üçün çox da miqyasına ehtiyac duymadan, sadə, lakin məzmunlu bir şəkildə ifadə edir: “Ermənilərsə əlli-altmış nəfər əvəzinə üç nəfərin yanmış meyidini görəndə heyrdəndən ayaqları yerə yapışdı” (Fətullayev F. Qaçmaq igidlik deyil. Bakı: Gənclik, 1998, 84 s. s. 7). Yazıçı tək bir cümlədə Azərbaycan övladlarının ləyaqətliyi və qəhrəmanlığını heç bir şişirtməyə ehtiyac duymadan məharətlə ifadə etmişdir. Düşmən əlinə keçmək, şərəf və ləyaqətini tapdatmaq, ağır, çəkilməz əzablara düşər olmaqda, qəhrəman şərəfli ölümü daha üstün tutur və bu davranışı ilə də milli qeyrət və şücaətini nümayiş etdirmiş olur. “İnsanlığ və mərhəmət tanımayan nanəcib düşmənin əlinə keçməmək üçün Şəmistanın ailə üzvləri ilə bir-birlərinə sarılaraq evlərini yandırması və düşməne də ciddi zərər yetirməklə öz namus və iffətlərini qoruması Azərbaycan övladı və ailəsinin şərəf, ləyaqət və qeyrət rəmzi olaraq ümumiləşir” (6).

Eləcə də “Kəşfiyyatçılar” əsərində yazıçı Şahnazla Səyyarın döyüş şücaətlərini qəhrəmanlıq təzahürləri ilə təqdim edir, Azərbaycan övladlarının vətənpərvərliyini bütün əzəmətilə təqdim etmiş olur. Yazıçı oxşar motivlərlə “Girov” əsərində Fəmilə Xanımzərin qəhrəmanlıq, cəsarət və şücaət oxucunun qəlbinə fərəh və iftixar duyğuları bəxş edir. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq onun haqqında yazır ki: “Həsən Elsevərin müharibə dövrü nəsrindəki vətənpərvərlik ideyaları yeni nəsillər üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yazıçının müasirlərimizin həyatından söz açan əsərlərində də ictimai motivlər insan mənəviyyəti ilə vəhdətdə təsvir olunmuşdur. Yazıçı bütün yaradıcılığı boyu cəmiyyət və qəhrəman münasibətlərinin bədii təqdiminə üstünlük vermişdir” (3, s. 457).

1990-cı illərdə ədəbi mühitdə az da olsa, dramaturgiyaya da maraq özünü göstərmişdir. Müxtəlif ədəbi növlərdə yazan sənətkarlarımızdan Kəmalə Ağayevanın, Həsən Fətullayevin və başqalarının darm əsərləri dövrün dramaturji yaradıcılıq simasını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan Kəmalə xanımın bədii irsində dram sərələri də çoxluq təşkil edir. O, həm də 1990-cı ildən Naxçıvanda fəaliyyətə başlayan Kukla teatrının ədəbi-mədəni şöbəsinin müdiri olmuşdur. Şairə bu illərdə daha çox uşaqlar üçün maraqlı əsərlər yazaraq çap etdirmiş və səhnədə tamaşaya qoyulmuşdur. Kəmalə xanımın “Apardı sellər Saranı” dram əsərinin ardınca 1993-cü ildə Azərbaycan xalq nağılının motivləri əsasında yazdığı “Göyçək Fatma” mənzum nağıl-pyesi işıq üzü görərək tamaşaya qoyulur və böyük uğur qazanır. Hətta şairənin bu mənzum pyesi 1994-1995-ci illərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin müxtəlif şəhərlərində də tamaşaya qoyularaq nümayiş etdirilmiş və alqışlarla qarşılanmışdır. Şairənin bir az sonra ərsəyə gətirdiyi “Məlikməmməd” nağıl-pyesi də Azərbaycan xalq nağılının motivləri əsasında yaradılmış və tamaşaya qoyularaq böyük tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, “Kəmalə Ağayevanın dramaturgiyasında uşaqlar üçün yazdığı nağıl-pyeslər də xüsusi yer tutur” (5, s. 76).

1990-cı illər bir çox ədəbi sənətkarın yaradıcılığına yeni məzmun və forma vermişdir. Bu mənada Həsən Fətullayevin də yaradıcılığı özünəməxsusdur. Şeirlə ədəbiyyata gələn Həsən Fətullayev sonralar özünü nasir kimi tanıtmış və yazdığı bir sıra dram əsərlərlə də yaradıcılıq manevrasını genişləndirmiş və dramaturq olaraq da özünə şöhrət qazanmışdır. Onun yaradıcılığı həm də onunla səciyyəvidir ki, Həsən Fətullayev ümumən Azərbaycan ədəbiyyatında 1990-cı illərin başlıca məsələlərini ədəbiyyata gətirən və çoxsaylı qiymətli bədii əsərlər yaradan söz adamıdır. Bu baxımdan, “Həsən Elsevər yazdığı müxtəlif pyeslərlə özünü həm də bir dramaturq kimi tanıtmışdır. Onun “Xankəndinin qartalı”, “Koroğlu nəsl” və “Təhlükəli oyun” kimi pyesləri mövzu müxtəlifliyi baxımından diqqəti cəlb etdiyi kimi, milli mündəricəli problem və qayğıları hədəfə alması ilə də diqqət mərkəzinə gəlir” (6).

Bələliklə, 1990-1995-ci illər ictimai-siyasi, tarixi cəhətdən nə qədər mühüm və ziddiyyətli, mürəkkəb bir dönmədirsə, ədəbi düşüncə və inkişafda da bir o qədər əhəmiyyətli, mühüm mərhələdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yeni tipli ədəbiyyatın zəminini məhz bu mərhələ təşkil edir. Özünəməxsus mövzu və problemlərlə zəngin olan 1990-1995-ci illər ədəbi mühiti forma və janr etibarilə də çoxcəhətliliyə malikdir. Bədii nəsr və dramaturgiya sahəsində ərsəyə gələn əsərlər ümumən Naxçıvan ədəbi mühiti üçün ciddi əhəmiyyət daşıyır. Bu illərdə ədəbiyyat həm forma, həm mövzu, həm problem baxımından çoxcəhətlilik və özünəməxsusluq təşkil etmişdir. Vətən və Azərbaycan xaqının tarixi taleyi məsələsi, digər ictimai mövzular 90-cı illər bədii nəsr və dramaturgiyanın özəyini, əsasını təşkil etmişdir. Bu illərdə artıq görkəmli simalar sırsına daxil olan Kəmalə Ağayeva, Hüseyn İbrahimov, Həsən Fətullayev, Fərəc Fərəcov, Dilsuz Dünyamalıyev və başqa yazıçılar öz yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə Naxçıvan ədəbi mühitini zənginləşdirmişlər.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyeva N. Müstəqillik dövründə Naxçıvanda bədii ədəbiyyatın inkişafı məsələləri. S. 127-130.Naxçıvan:dayanıqlı inkişaf, uğurlar, perspektivlər(1995-2020) mövzusunda AMEA Naxçıvan bölməsində keçirilmiş beynəlxalq elmi konfransın materialları,Naxçıvan:Əcəmi 276
- 2.Həbibbəyli İ. Müstəqilliyin şərəfli yolu və müstəqillik ədəbiyyatı. s. 3-36. // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.
- 3.Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 846 s.
- 4.Orucova A. Müstəqillik dövrü Naxçıvan ədəbi mühitində hekayə janrı və onun imkanları. s. 175-180. // Naxçıvan: dayanıqlı inkişaf, uğurlar, perspektivlər (1995-2020) mövzusunda AMEA Naxçıvan bölməsində keçirilmiş beynəlxalq elmi konfransın materialları, Naxçıvan: Əcəmi, 276 s.
- 5.Səfərli Ə., Ağaqızı A. Nuh yurdunun heyranı. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 256 s.

6. Qasimov R. Bir imzam vardır mənim. <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyet/37808-bir-imzam-var-dir-mnim-ramiz-qasimov-yazir.html>

FICTION AND DRAMATURGY IN NAKHCHIVAN IN 1990-1995

Aliyeva Nurlana

Summary

The article examines the state of development of fiction and dramaturgy in the literary environment of Nakhchivan in 1990-1995. It is noted that along with poetry, fiction and drama have also developed during these years. People's writer Huseyn Ibrahimov, Hasan Fatullayev, Faraj Farajov, Dilsuz Dunyamaliyev and others were remembered with their prose works. Writers such as Kamala and Hasan Fatullayev worked in the field of drama. These works cover both publicly ordered topics and other issues of the time.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА И ДРАМАТУРГИЯ В НАХЧЫВАНЕ В 1990-1995

Алиева Нурлана

Резюме

В статье исследуется состояние развития художественной литературы и драматургии в литературной среде Нахчывана в 1990–1995 гг. Отмечается, что наряду с поэзией в эти годы развивались художественная литература и драма. Народный писатель Гусейн Ибрагимов, Гасан Фатуллаев, Фарадж Фараджов, Дилсуз Дуньямалиев и другие запомнились своей прозой. Такие писатели, как Камала и Гасан Фатуллаевы, работали в области драматургии. Эти работы касаются как общественного порядка того времени, так и других вопросов.

Rəyçi: Dos.Z.İsmayıl

Daxil olma tarixi 07 dekabr 2021-ci il

UOT 82-1.512.162

ARİF ABDULLAZADƏ POEZİYASINIDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK

Əliyeva Pakizə İsrayıl qızı

ADPU-nun Şəki filialı

Aliyeva.pakize.filoloq@mail.ru

Xülasə: XX əsr Azərbaycan xalqının taleyində bir əsrdə qismətinə iki dəfə müstəqil cümhuriyyət qurmaq, əsrin yarısından çoxunu əsarət altında yaşamaq, bir neçə soyqırırma məruz qalmaq, əzəli torpaqlarının böyük bir qismini itirmək, öz yurdunda qaçqınlıq həyatı yaşamaq kimi çoxsaylı mürəkkəb hadisələrlə yadda qalır. Bu qədər mürəkkəb hadisələr heç şübhəsiz, ədəbiyyatda yeni mövzulara müraciət etmək üçün şərait yaradırdı. 60-80-ci illər Azərbaycan poeziyasında milli oyanışın bünövrəsi qoyulur. 90-cı illərin əvvəllərində Qarabağ hadisələri və mənfur qonşuların torpaq iddiaları, eləcə də azadlıq hərəkəti baş qaldırdıqda əksər şairlərin əsərlərində artıq açıq şəkildə vətənpərvərlik çağırışları ön plana keçir. Məqalədə həmin zaman kəsiyində Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus üslubu ilə tanınan Arif Abdullazadənin poeziyasında vətənpərvərlik mövzusunun işlənməməsindən söhbət açılır.

Ədəbi arenaya 60-cı illərdə qədəm basan Arif Abdullazadə (1940-2002) poeziyasının əsasında həm çoxəsrlik Azərbaycan folkloru, həm klassik ədəbiyyat, həm də yeni dövrün sərbəst şeir ənənələri dayanır. Dövrün bir çox müəllifləri kimi onun poeziyası da mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir. İnsan və cəmiyyət, həyat və ölüm, arzular, insan və Yaradan və digər

mövzularla bərabər şair bütün yaradıcılığı boyu Vətən və onun taleyi məsələsini diqqətdə saxlayır. A.Abdullazadənin poeziyası əsasında apardığımız tədqiqat zamanı belə bir qənaətə gəldik ki, onun yaradıcılığında vətənpərvərlik məsələlərini üç dövr əsasında öyrənmək daha məqsədəuyğundur: 60-80-ci illər ərzində yazılmış nümunələr; 80-ci illərin sonundan sonra milli azadlıq hərəkatı ilə bağlı olan nümunələr və Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra qələmə alınan nümunələr. Həmin nümunələr janr və tematika baxımından da bir-birindən fərqlənir. Onlarda vətən təbiətinin vəsfı, milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, bütöv Azərbaycan ideologiyası, vətənin taleyi, Qarabağ hadisələri və s. məsələlər ön plana çəkilir. Bütün sadalanan məsələlər ədibin “Layla”, “Son kişilər”, “Dilsiz nə Vətən?!”, “Sevin Azərbaycanı”, “Ömrüm mənim – Vətənim!”, “Odlu su arasında”, “Bənzərsiz bir hekayət”, “Adım, soyum”, “Şəhidlik andımız”, “Daş yağışı”, “Zamanın boyu”, “Hələ ki...”, “Çeçen olmaq istəyirəm”, “Sevgilər” və başqa şeirləri və “Ulu Qorqud” poeməsindən gətirilmə parçalar əsasında dəyərləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, nümunələrin poetik tutumu, onlarda ifadə olunan problemlərin dərinliyi belə bir fikri söyləməyimizə əsas verir ki, bu nümunələr yüksək vətənpərvər ruha malikdir və onların dərsliklərə salınmasında fayda var.

Açar sözlər: Arif Abdullazadə, vətənpərvərlik, poeziya, müstəqillik, milli ruh

Key words: Arif Abdullazadeh, patriotism, poetry, independence, national spirit

Ключевые слова: Абдуллазаде Ариф, патриотизм, поэзия, независимость, национальный дух

Giriş

XX əsr Azərbaycan xalqının taleyində bir əsrdə qismətinə iki dəfə müstəqil cümhuriyyət qurmaq, əsrin yarısından çoxunu əsarət altında yaşamaq, bir neçə soyqırırma məruz qalmaq, əzəli torpaqlarının böyük bir qismini itirmək, öz yurdunda qaçqınlıq həyatı yaşamaq kimi çoxsaylı mürəkkəb hadisələrlə yadda qalır. Bu qədər mürəkkəb hadisələr heç şübhəsiz, ədəbiyyatda yeni mövzulara müraciət etmək üçün şərait yaradırdı. 60-80-ci illər Azərbaycan poeziyasında milli oyanışın bünövrəsi qoyulur. 90-cı illərin əvvəllərində Qarabağ hadisələri və mənfur qonşuların torpaq iddiaları, eləcə də azadlıq hərəkatı baş qaldırıqda əksər şairlərin əsərlərində artıq açıq şəkildə vətənpərvərlik çağırışları ön plana keçir. Məqalədə həmin zaman kəsiyində Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus üslubu ilə tanınan Arif Abdullazadənin poeziyasında vətənpərvərlik mövzusunun işlənməməsindən söhbət açılır ki, bu da ədibin poeziyası əsasında apardığımız genişplanlı tədqiqat işinin bir hissəsidir.

Ədəbi arenaya 60-cı illərdə qədəm basan Arif Abdullazadə (1940-2002) poeziyasının əsasında həm çoxəsrlik Azərbaycan folkloru, həm klassik ədəbiyyat, həm də yeni dövrün sərbəst şeir ənənələri dayanır. Dövrün bir çox müəllifləri kimi onun poeziyası da mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir. İnsan və cəmiyyət, həyat və ölüm, arzular, insan və Yaradan və digər mövzularla bərabər şair bütün yaradıcılığı boyu Vətən və onun taleyi məsələsini diqqətdə saxlayır. A.Abdullazadənin poeziyası əsasında apardığımız tədqiqat zamanı belə bir qənaətə gəldik ki, onun yaradıcılığında vətənpərvərlik məsələlərini üç dövr əsasında öyrənmək daha məqsədəuyğundur: 60-80-ci illər ərzində yazılmış nümunələr; 80-ci illərin sonundan sonra milli azadlıq hərəkatı ilə bağlı olan nümunələr və Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra qələmə alınan nümunələr. Həmin nümunələr janr və tematika baxımından da bir-birindən fərqlənir və onların geniş şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac var.

Tədqiqatın əsas hissəsi

Arif Abdullazadənin poeziyasında vətənpərvərlik məsələlərini araşdırarkən ədibin müxtəlif illərdə işıq üzü görən “Arzular”, “Könüllərin dünyası”, “Sevin Azərbaycanı”, “Sənidlə sənsiz”, “Ana dünyamız”, “Bəxtimizin kitabı”, “Tövbə duaları”, “Qatarla uçmaqdan yorulan durna” və s. kitablarında, eləcə də müxtəlif mətbu orqanlarında işıq üzü görmüş şeirlərinə müraciət etdik. Qeyd etmək yerinə düşər ki, onunla eyni zamanda ədəbiyyata gələn nəslin nümayəndələri kimi, Abdullazadənin də yaradıcılığında ilkin dövrlərdə klassikadan

daha çox modern Avropa və rus şeirinin formalarına meyil güclü idi. O da əsərlərinin böyük bir qismini sərbəst şeir şekllərindən istifadə etməklə yaradırdı. 60-cı illər nəslinin yaradıcılığında olan yenilik və sərbəstlik formada özünü göstərdiyi kimi, heç şübhəsiz, ədəbi nümunələrin mövzu və problematikasında da önə çıxırdı. Abdullazadəni bu ədəbi epoxanın təmsilçisi kimi xarakterizə edərkən prof. Baloglan Əhmədov yazır: “Azad düşüncənin özünəməxsus poetik ifadəsi ilə A.Abdullazadə 60-cıların poetik manifestinə yeni çalarlar gətirir, yeni istiqamətlər müəyyənləşdirir” [11, s. 11]

Dövrün ədəbiyyatını dərinlən tədqiq edən və 60-80-ci illəri XX əsr Azərbaycan poeziyasının “Qızıl dövrü” adlandıran filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli “Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər)” monoqrafiyasında vətənpərvərlik ruhlu əsərlərə siyasi ədəbiyyatın bir hissəsi kimi dəyər verərək yazır: “Yetmiş-səksəninci illərdə siyasi lirikanın mövzu dairəsi də genişlənməmişdir. Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü, müstəqilliyi və azadlığı ideyası ilə yanaşı, turançılıq və türkçülüynün təbliği də siyasi lirikada aparıcı motivlərdən birinə çevrilməkdə idi”. [13, s.173] Doğrudur, bu məsələdən danışarkən hörmətli alim Arif Abdullazadə yaradıcılığını nümunə gətirmir, lakin yuxarıda göstərilən bütün cəhətlərə eyni zaman kəsiyində yazıb-yaradan A.Abdullazadənin də poeziyasında yetərinlən nümunələr tapmaq mümkündür.

Abdullazadənin şeirlərində vətənpərvərlik mövzusunu araşdırarkən şərti olaraq üç mərhələ əsasında təsnifat aparılmağı məqbul bildik: 60-80-ci illər ərzində yazılmış nümunələr; 80-ci illərin sonundan sonra milli azadlıq hərəkatı ilə bağlı olan nümunələr və Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra qələmə alınan nümunələr.

Arif Abdullazadənin ilk şeirlər kitabı 1964-cü ildə işıq üzü görən “Arzular”dır. Bu kitaba daxil olan nümunələr daha çox kosmopolit düşüncəni və insan varlığının mahiyyətini açmağı istiqamətlənsə də, kitabdakı “Layla” (1962) şeiri başdan-başa Vətənin vəsfidir. Və o vətən o zamanlar üçün qəbul olunduğı kimi heç də 15 “müttəfiq” – “qardaş” respublikanın birləşdiyi SSRİ deyil, məhz doğma Vətən, əsil Vətən – Azərbaycandır.

İlk baxışda hamıya tanış və missiyası məlum olan ana laylası şairin yozumunda oxucunun gözü qarşısında dəyişir. Şair anasından yuxusu qaçmış gecələrinə son qoymaq üçün layla oxumağını istəyir. Anasının laylası şairi yatırmaq, sakitləşdirmək yerinə daha da oyadır. Əslində şeirdə o zamançün dissident hesab olunacaq məqamlar yetərinlədir. Gənc şairin yuxusunu qaçıran nədir? Burada biz İlk baxışda bu sualın cavabını vermək o qədər də asan deyil. Onun yuxusunu gənclik sevdası, ya da hansısa gündəlik qayğılar qaçırmamışdır. Ana laylası şairin gözləri qarşısında bir-birindən irəğ düşən neçə-neçə mahalımız keçir, deməli, şairin dincliyini əlindən alan, yuxusunu ərşə çəkən Vətən dərtdir:

Ucaldıqca bu nəğmənin
sədaları
Gözlərimdə Mil dolandı,
Muğan keçdi.
Sınəsinə gül-çiçəklər
səpələnmiş
Doğma Azərbaycan keçdi.
Xəzər boyu gur dalğalar
şahə qalxdı.
Göy gölümün göy gözləri
mənə baxdı.
Kür çağladı,
Araz yana-yana axdı.
Səsləndikcə bu tərənə,
Göz önümə
ömrüm boyu bir dəfə də

görmədiyim

Təbriz gəldi, Mərənd gəldi,

Başı qarlı Qoşqar gəldi,

Səhənd gəldi... [1, s. 28]

Beləliklə, hamının “böyük vətən”dən yazdığı bir zamanda hələ ilk kitabı işıq üzü görən gənc şair məhz “doğma Azərbaycan”dan söz açır, o taylı-bu taylı Azərbaycandan. Ən vacibi isə budur ki, o həmin vətənə qayıtmağın, onu unutmamağın yolunu milli varlığımızın şah nəğməsi olan müqəddəs ana laylası ilə mümkünliyünü vurğulayır. Vətən beynəlmiləçilik və şüarçılıqla xilas ola bilməz, məhz damarlarda axan qanı coşdurən ana laylası, öz nəğməmiz, milliliyimizdədir xilas.

İlk kitabdan başlanan milli kimlik və vətən duyğusunu şair nəinki şeirlərində, həmçinin sonrakı müxtəlif janrlı əsərlərində dəfələrlə dilə gətirir. Şairin müxtəlif illərdə qələmə aldığı “Sevin Azərbaycanı”, “Ömrüm mənim – Vətənim!”, “Vətən”, “Odlar su arasında”, “Bənzərsiz bir hekayət”, “Adım, soyum”, “Şəhidlik andımız”, “Daş yağışı”, “Qürbətdə darıxırıq”, “Zamanın boyu”, “Hələ ki...”, “Çeçen olmaq istəyirəm”, “Sevgilər” və başqa şeirlərində də şüarçılıqdan qaçmaq, pafoslu danışmaq tənqid olunur, Vətənə sevginin sığallı, ütülü sözlərdə yox, vətəndaş qəlbinin döyüntüsündə olmağın vacibliyi döndə-döndə dilə gətirilir.

Tanınmış şair-publisist Fikrət Sadığın “obrazlı çağırış ruhu ilə seçilən” nümunə kimi xarakterizə etdiyi [12, s. 4] “Sevin Azərbaycanı” (1970) adlı şeirinin yazıldığı bir zamanda hələ SSRİ-nin və xalqlar dostluğunun vəsfinə əsərlər yaradılır, həmin əsərlər Dövlət Mükafatlarına layiq görülürdü. Lakin gənc olmasına və yaşıdlarının bir çoxunun çap olunmaq üçün heç olmasa görünüş üçün məlum tematikaya müraciət etmələrinə baxmayaraq, Abdullazadə çəkinmədən milli birlik ideyasını irəli sürür. O yazır ki, Vətən, torpaq onun ürəndə yeriyənlərin fərdi keyfiyyətləri və çatmazlıqları nəzərə alınmadan küll halında seviləlidir, çünki Vətəndir:

Sevin Azərbaycanı –

tozundan, küləyindən

hərdənbir bezsəniz də,

Əhmədi, Məhəmmədi,

məni, onu, onları

sevə bilməsəniz də. [7, s.3]

Şeirin sonrakı misralarında şair ürək ağrısı ilə yazır ki, onsuz da kiçik olan, onsuz da zaman-zaman bölünmüş, parçalanmış bu torpağı qorumağın tək yolu birlikdən keçir. Bir daha qeyd edək ki, xalqlar dostluğu və sosializmin təntənəsi yox, məhz milli birlik. “Sevin Azərbaycanı” şeirində şair 1935-ci ildə sovet ideoloqlarından olan S.Kirovun şərəfinə qədim adı dəyişdirilərək “Kirovabad” edilən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı Gəncənin adını məqsədli şəkildə qürurla çəkir (Gəncənin tarixi adı 1989-cu ildə bərpa olunmuşdur):

Mən uzaqdan yazıram

bu şeir – məktubumu,

burdan səmaya qalxsan

yumruq boyda görünər

öz doğma torpağımız.

Bu yumruğa sığışar

nə qədər yaxınımız,

nə qədər uzağımız.

bu yumruğu açmayın,

qoyun düyünlü qalsın,

açsanız,

açılacaq,

neçə rəngə çalacaq

cizgilərlə bölünmüş
əliçi xəritəsi,
böyünəcək bir anda
damarlara,
barmaqlara,
dırnaqlara,
Bakılara,
Gəncələrə,
Qazaxlara... [7, s.4]

1982-ci ildə işıq üzü görən “Bir ovuc torpaq” romanı Böyük Vətən Müharibəsində almanlara əsir düşdükdən sonra təqiblərdən qorxduğuna görə SSRİ-yə qayıtmayan və Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı İsmət bəyin illər boyu sürən vətən həsrətinin ifadə olunduğu romandır. Və romanda İsmət tək deyil. Müxtəlif zamanlarda Türkiyədə sığınacaq tapmış bir çoxları da eyni dərdi yaşayır və onların yeganə ümidi ölərkən qəbirlərinin üzərinə Leyla xanım adlı bir azərbaycanlının nə vaxtsa vətəndən gətirdiyi torpaqdan bir ovuc töküləcəyindədir. [2]

A.Abdullazadənin 1988-ci ildə işıq üzü görən eyniadlı kiatabına daxil olan “Duyum” romanında da bu mövzuya qayıdılır. Müəllif yazır: “Yurdun böyüyü-kiçiyi yoxdur. Yurd bir alaçıqdan da ibarət ola bilər”. [3, s. 17] Və hər nə boyda olsa da, onun sadəcə bir adı var – Vətən. Vətənsə qorunmalıdır. Bu fikir 1989-cu ildə həmvətənlərimiz əzəli torpaqlarında ermənilər tərəfindən qovulmağa başlayarkən qələmə alınmış “Yurd” adlı şeirində belə ifadə olunmuşdur:

...Yurdun böyüyü, kiçiyi,
yaxşısı, pisi olmur,
Yurddur – demək doğmadır,
doğmadır demək Yurddur,
Yurdun Vətən ətirli çiçəyisənsə,
kürrəmizin harasına atılıb qalsan,
onu döyüş bayrağıtək
son anacan əllərindən buraxma,
zaman-zaman öz içindən keçirib
bir dünyaya tanıtdır,
öz içindən, damarından keçir sən,
Yurd nə ələ gələndir,
Yurd nə əldən gedəndir, -
zamanların sellərinin ağzında
dərələşən, dağlaşan,
gündüz olub yaxınlaşan,
gecə olub uzaqlaşan
Yurdun
bircə qarışı da Vətəndir! [9, s. 34]

Elə buradaca qeyd etmək yerinə düşür ki, bir çox qələm yoldaşları kimi Arif Abdullazadənin də 60-80-ci illərdə yazdığı şeirlərinin bir qisminə müstəqilliyə çağırış, azadlıq mübarizəsi başqa xalqların taleyi ilə bağlı yazılmış nümunələrdə son dərəcədə cəsarətlə dilə gətirilir. Əsaslı haradasa əsrin əvvəllərində əsərlərinin mövzusunu Azərbaycandan uzaqlardan götürən dahi Hüseyn Cavid tərəfindən qoyulan bu tendensiya XX əsr Azərbaycan şairlərindən S.Vurğun, R.Rza, B.Vahabzadə, Ə.Kərim, V.Səmədoğlu və başqalarının yaradıcılığı üçün aktual olmuşdur. A.Abdullazadənin “Baham adaları”, “Qaraçılar”, “Azadlıq (Havanaya)”, “Havanalı bir ana”, “Bir qitə balladası (Amerika)” və s.

kimisi şeirləri bu qəbildən olan poetik nümunələrdir. “Baham adaları” (1966) şeirində okeanın ortasında bataqlıqlar içində, iqlimi və təbii şəraiti çox pis olan bu adalara həsəd səslənir sanki:

Köksündə qızılın olsaydı,
Yaxud qızıla bərabər uranın, qazın olsaydı,
Çoxdan axışardılar qoynuna,
Əvvəl bir yekə minnət qoyardılar boynuna,...
Səndən də bərbad yerləri “abad” eləyiblər
Baxmayıb küləyinə, palçıqına, istisinə,
Göz tutub gəlirin tüstüsünə
yaradıblar, qurublar,
Sonra da
ədəb-ərkanla çıxıb
boynunda oturublar... [4, s.44]

Əslində müəllifin kimə və nəyə işarə etdiyini anlamaq üçün o qədər də arif olmağa gərək yoxdur. Müstəmləkəçilik əleyhinə yazılsa da, buradakı sərvətlərə köksü talan olunub, dağ çəkilən, “abad” olmaq adıyla bərbad edilən Azərbaycandır. Təqribən eyni dövrdə, eyni mövzuda yazılmış “Bir qitə balladası” (1966-67) şeiri Amerikanın yerli əhalisi olan hinduların həyatının təsviri müəllifin azadlıq haqqında lirik-fəlsəfi düşüncələrinin ifadəsidir. Ağdərili müstəmləkəçilərin əliylə məhv edilən, torpağı, sərvətləri, milli kimliyi talan olunan, “yersiz gəldi, yerli qaç”ın növbəti qurbanı olan, haqlıyken haqsız duruma salınan hindulara “Amerika” deyərək xitab edərkən şair yenə də Azərbaycandan yazır. Buradakı “sən baxmayıb saçlarının sarısına” [5, s.236], “Ağ bənizlər ağ etdilər” [5, s.240] ifadələrində müstəmləkəçilərin ümumiləşmiş obrazı gizlənmişdir:

Elin gedib,
Dilin gedib,
Nə dinməyə sözün qalıb,
Nə görməyə gözün qalıb.
Dodağına
“Sus” kəlməsi yapışdırıb
bağlayıblar,
Gözlərini qapayıblar
Mədəniyyət pərdəsilə.
Düşünürsən, dinmək olmur.
Bu qapanmış gözlərlə
Hey baxırsan, görməyirsən –
göz yorulmur.
Sən baxırsan
Var-yoxunu talayırlar,
Diri-diri
Sənəndə od qalayırlar –
sən baxırsan...
Qara rəngin solub gedir,
Nəsillərin zaman-zaman
ölüb gedir,
sən baxırsan. [5, s.242]

Şair Baham adalarının, Amerikanın yerli sakinlərinin şirniklənərək mala-mülkə satılmaları, Avropaya bir qarın çörək – iş dalınca səpələnən, bir vaxtlar dünyaya hakim olanların “qullara qul olan” taleyinə acıyır, onları mübarizəyə səsləyir. Arif Abdullazadənin həcmcə çox da iri olmayan “Türklər”(1976) adlı şeirində ortaq türk dastanlarındakı türk obrazının - “gözü qan dolu”, “üzü tükü” “bu türklər”in - bir zamanlar cəsarəti və mərdliyi ilə

geniş coğrafiyaya hakim olmasından, lakin şairin yaşadığı zamanda təəssüf ki, öz yurduna kənardan baxmasından, öz yurdunda qərib olmasından və s. bəhs olunur. Müəllif əslində yaşadığı ölkədə sovet ağalığının, əsarətinin mövcudluğundan gileylənir, lakin diqqəti yayındırmaq üçün güzarən dalınca Avropaya səpələnmiş türklərə acıyır. Bir zamanlar ağa olanların, indi hansısa ağalara sığınmasına acıyır. [8, s.35-36]

Arif Abdullazadənin şeirlərində bütöv Vətən var - “kəsərsiz bir qılıncla yarıya bölünmüş” Vətən. Həmin şeirlərdə kənardan həsrətlə baxdığımız, adını ehtiyatla dilə gətirdiyimiz əldən getmiş torpaqlarla çağırışla bərabər, tamamilə eyni təəssübkeşliklə yerlibazlıq, məhəlliçilik, vətəni mahallara, bölgələrə bölməyə də qarşı çağırış da səslənir. “Bənzərsiz bir hekayət” (1987), “Adım, soyum” (1989) kimi şeirləri məhz həmin çağırışların ifadə olunduğu nümunələrdəndir:

...Harda, nə vaxt soruşsalar haralısan,
cavabım bir, sözüm birdir:
Qarabağın dar günündə qarabağlı –
şuşalıyam,
ağdamlıyam,
xankəndliyəm,
bərdəliyəm,
yeri gəlsə bu torpağın hər parçası,
qarışıçün
əl-ayağı zəncirlərə can verməyən
bir dəliyəm.

..... Boy yaşıma, il yaşıma soruşsalar,
dünən, bu gün, sabah adlı
zamanların çaylarından
damla-damla axıb gedən,
tükənməyən bir anam mən,
milləti türk,
doğma yurdu Azərbaycan,
İnsan oğlu İnsanam mən. [5, s. 26]

Cənub mövzusu şairin “Analı dünya”, “Zaqrub çayı”, “Təbrizin daşlı yolu”, “Təbrizdə bir gün”, “Bənzərsiz bir hekayət”, “Odlu su arasında” və başqa şeirlərində dilə gətirilir, bayatılarımızdan başlayaraq həsrət rəmzi kimi ədəbiyyatımızda dəfələrlə mərkəzi obraza çevrilən Araz, Xudafərin, Təbriz özünəməxsus poetik dillə bu mətnlərə daxil edilir. Bir vaxtlar Şərqi Ukraynanı Qərbi Ukraynadan ayıran Zaqrub çayına həsr etdiyi eyniadlı şeirdə də (1980) müəllif Arazı yada salır. [8, s.45]

Arif Abdullazadənin sevet dönmində milli oyanış ruhunda yazılan əsərlərindən bəhs edərkən 1980-ci ildə yazılan və ilk dəfə 1983-cü ildə “Səninlə sənəz” adlı kitabında işıq üzü görən “Ulu Qorqud” poeması xüsusi qeyd olunmalıdır. [8, s.93-135] Əsərdən bəhs edərkən yalnız olaraq bəzi tədqiqatçılar onun müstəqil kitab şəklində çap olunduğu nəşrin tarixinə əsaslanmaqla onu əsasən Qarabağ hadisələri ilə bağlayaraq müharibə dövründə təbliğat vasitəsi kimi əhəmiyyətindən söz açmışlar ki, bu fikirlə qismən razılaşa bilərik. Belə ki, 90-cı illərdə milli müstəqillik və vətənpərvərlik ideyaları, Qarabağ hadisələrinə, müharibə və ərazi bütövlüyü mövzularına müraciət olunması adi hal idi, müstəqil bir ölkədə günün mövzusunda, mübarizədən və azadlıqdan yazmaq üçün müəllifdən xüsusi cəsarət tələb olunmurdu. Lakin poemanın 1980-ci ildə yazıldığını nəzərə alsaq, oradakı vətən haryı, tarixi keçmişə münasibət, azadlıq və vətənpərvərlik tərənnümü tamamilə başqa bir aspektdən dəyərləndirilməlidir. Bizim subyektiv anlamımıza görə, A.Abdullazadənin “Ulu Qorqud” poemasını Qarabağ mövzusu ilə bağlamaq yolverilməzdir və poemada yer alan vətənpərvərlik

çağırışları, orada haqqında söz açılan müəyyən tarixi hadisələr barədə 1980-ci ildə söz açılması müəllifdən xüsusi cəsarət tələb edir. Məs,

Ən sondasa
Çağımın əvvəlində yurd salan,
İmzalar içində
imzasını arayan,
Hadilərin, Sabirlərin
zamanların arxasından, önündən
ucalan gur səsləri,
nəhayət,
bu günümün
ili əsrə bərabər,
inadlı inamı,
yorulmaz həvəsləri. [10, s. 48]

İstiqlal aşığı Məhəmməd Hadini (1879-1920) ümumtürk düşüncəsinin ifadəsi olan “Dədə Qorqud kitabı”nın adı ilə bağlı bir poemada xatırlamaq, onun ən təəssübkeş misralarına müraciət etmək hələ Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu vaxtda “günümüzün yorulmaz həvəsləri” ilə bağlamaq istiqlal arzusunun ifadəsi idi. “Kitabi Dədə Qorqud”dan qaynaqlanaraq yazılmış bu fəlsəfi poemada öz zamanına görə çox yüksək vətənpərvərlik, mübarizəyə çağırış ruhu, kökə bağlılıq məsələləri, ərənlilik önə çəkilir.

90-cı illərin hadisələri, milli azadlıq hərəkatı, soydaşlarımızın doğma ata-baba torpaqlarından qovulması, Qarabağ hadisələri Arif Abdullazadənin şeirlərindəki vətənpərvərlik çağırışlarına yeni çalarlar gətirir. Gün keçdikcə torpaq itkisi, şəhid xəbərləri və didərginlik azalmır və şair yazır:

Torpağımız həmsərhəddi torpağımıza,
Torpağımız həm də səddi torpağımıza,
Torpağımız hələ dərdi torpağımıza,
Qoca dünya özbaşına fırlanır hələ. [5, s. 30]

Arif Abdullazadənin vətənpərvərlik mövzusunda şeirlərindən söz düşərkən demək olar ki, bütün tədqiqatçıların yada saldığı daha bir nümunə var. Bu, 1995-ci ildə qələmə alınmış “Çeçen olmaq istəyirəm” adlı şeirdir ki, ədib özündən qat-qat güclü Rusiyaya qarşı mübarizə aparən çeçenlərin cəsarətinə hardasa həsəd apararaq yazır:

..gözüm paxıl, sözüm nağıl,
bu şeytanlar dövrəsində,
bu nağıllar ölkəsində
nağıllardan düşüb qalan
bir qara div, bir əjdaha,
bir cin olmaq istəyirəm,
sən dövrənin işinə bax...
Türk oğlu Türk ola-ola
Çeçen olmaq istəyirəm. [5, s. 34]

“Dilsiz nə Vətən?!” , “Şəhidlik andımız”, “Sevgilər”, “Oğul istəyir Vətən”, “Belə olur”, “Anamın kitabı”, “Daş yağışı”, “Ömürdən uzun ümid”, “Hələ ki...”, “Yad nəfəslər”, “Zamanın boyu”, “Yaxın üfüqlər”, “Dərd bir olsa”, “Şəhid ürəkləri” kimi əksəriyyəti 90-cı illərdə yazılmış nümunələr də tematikası baxımından vətənpərvərliyə dayanır. Həmin şeirlərin təhlilindən gəldiyimiz qənaət bundan ibarətdir ki, onlarda 60-80-ci illərdə yazdığı əsərlərdə olduğu kimi şair çağırışa və milli oyanışa yer ayrılsa da, əvvəlki mübarizlik hiss olunmur, onun yerini məğlub ölkənin vətəndaşının küskünlüyü və təəssüfə tutmuşdur. “Ulduzların karvan yolu” (1999) lirik-psixoloji poemasında (silsilə üslubunda yazılmış şeirlərdən ibarətdir) uzun yollardan sonra yorulmuş şair həyatın ziddiyyət dolu acı həqiqətlərini dilə

gətirilmişdir. Həmin silsiləyə dünyada insanın yeri, insanlaraarası münasibətlər, dostluq, Yaradan və insan, tale və alinyazısı, şairlik və s. məsələlər kimi doğma yurdun taleyi məsələsinə də yer ayırmışdır. Həmin poemada Abdullazadə belə yazır:

Kiçilə-küçilə “böyük” olmuşuq,
Hələ bizdə qalan torpağımıza
Çəkilməz, dözülməz bir yük olmuşuq,-
Yükləyən də bizik, daşıyan da biz.
Dağların köksünə qürbət əkən də,
Daralan yollara daşlar tökən də,
Böyük sarayları qoyub qaçan da,
Mağara yolunda daş oyan da biz.
“Vətən, vətən” deyə nalə çəkdikcə,
Vətən çiçəkləri hər gün yumulur,
Kəndlər kiçildikcə,
şəhərlərimiz
Qürbət quşlarına yağlı yem olur.
Qıfıllı qapılar, quruyan evlər
Tüstüsüz-ocaqsız sıralandıqca
Çadırlar karvanı baş alıb gedir,
Ölən yurd yerindən aralandıqca
Zaman öz içində boşalıb gedir. [9, s.235]

Bu parçanı oxuduqca şairin ittihamını açıqca görmək mümkündür, şair “biz” deyərəkən yaşanmış məğlubiyyətdə hamının payını görür, “dağların köksünə qürbət əkən”, yurd yerlərini “qürbət quşlarına yem edən”lərin elə hamımız olduğunu dilə gətirir. 2002-ci ildə dünyasını dəyişən şairin son dövr şeirlərində bu və buna bənzər nümunələr yetərincədir. Bəlkə də yaşasaydı, son aylarda xalqımızın mübarizə ruhunda baş verən dönüş, torpaqlarımızın böyük bir qisminin mübariz vətən oğulları tərəfindən azad olunması onun şeirindəki əvvəlki mübariz ruhu yenidən qaytara bilərdi.

Nəticə

Arif Abdullazadə şeirlərinin təhlilindən gəldiyimiz nəticə göstərir ki, onun yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzulu əsərlərin sayı yetərincədir və şairin bütün yaradıcılıq dövrlərini əhatə edir. Onlar öz xarakteri etibarilə şairin yazıb-yaratdığı zaman kəsiyində bu qəbildən olan ilk nümunələr olmasa belə, şair artıq işlənmiş və ənənəvi mövzular daxilində orijinal poetik tapıntıları ortaya qoymağı bacarmışdır. Ədibin əsərlərində patriotizm on-on iki yaşlı uşaqların və ya qocaların əlində silah təsvir olunması qədər şüarçılıq həddində deyil. Əksinə yetərincə dərin məna və ifadə yükünə malik samballı nümunələr səviyyəsindədir. Abdullazadənin 60-80-ci illərdə istər milli, istər beynəlmiləl mövzularda yazdığı şeirlərdə ruh yüksəkliyi və çağırışçılıq üstünlük təşkil edir. Eyni tendensiya azadlıq mübarizəsi və Meydan hərəkəti baş qaldırdığı zamanlarda yazılan əsərlərə də şamil edilə bilər. 90-cı illərin ortalarından şairin ömrünün sonunadək yazdığı nümunələrdə bütün yaradıcılığında olduğu kimi vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərlərində də ümitsilik, dərin pessimizm və küskünlük notları diqqət çəkir. Abdullazadənin vətənpərvərlik tematikalı şeirləri üçün vahid bir janr, vəzn və ya şeir qəlibi yoxdur, əsas diqqət məfhumların daxili məna yükünə yönəldilmişdir. Düşünürük ki, prof. Abdullazadənin şeirlərində vətənpərvərlik mövzusu bir məqalənin daxilində araşdırıla bilməyəcək qədər genişdir, həmin şeirlər milli kökə qayıdış, bütöv Vətən, milli tamlıq kimi bir sıra məsələlər baxımından araşdırmalar üçün mövzu verir və onların aparılması XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsinə töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1.Abdullazadə A. Arzular. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı,1964, 45 səh.

2. Abdullazadə A. Bir ovuc torpaq. Bakı, Gənclik, 1982, 288 səh.
3. Abdullazadə A. Duyum. Bakı, Gənclik, 1986, 368 səh.
4. Abdullazadə A. Hər yerdə, hər zaman. Bakı, Azərənşr, 1969, 73 səh.
5. Abdullazadə A. Qatarla uçmaqdan yorulan durna. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 164 səh.
6. Abdullazadə A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənşr, 1991, 336 səh.
7. Abdullazadə A. Sevin Azərbaycanı. Bakı, Gənclik, 1979, 102 səh.
8. Abdullazadə A. Səninlə sənəz: şeirlər və poema. Bakı, Yazıçı, 1983, 134 səh.
9. Abdullazadə A. Tövbə duaları: şeirlər. Bakı, Çəşioğlu, 2003, 357 səh.
10. Abdullazadə A. Ulu Qorqud, Azərbaycan Respublikası “Kitab” cəmiyyəti, 1999, 94 səh.
11. Əhmədov B. Ömrünün sonu dünyanın sonuna düşməyən şair – Arif Abdullazadə.
12. Abdullazadə A. Tövbə duaları: şeirlər. Bakı, Çəşioğlu, 2003, 357 səh., səh. 7-14
13. Fikrət Sadıq. Redaktordan. Abdullazadə A. Tövbə duaları: şeirlər. Bakı, Çəşioğlu, 2003, 357 səh., səh. 3-6
14. Yusifli V. Ədəbiyyatın yolları və illəri (1960-2000). Bakı, Mütərcim, 2009, 404 səh.

PATRIOTISM IN ARIF ABDULLAZADEH'S POETRY

Aliyeva Pakiza Israil

Summary

The article deals with the development of the theme of patriotism in the poetry of Arif Abdullazadeh, who is known for his unique style in Azerbaijani poetry at that time. Like many authors of the period, his poetry is distinguished by the variety of themes. Along with a man and society, life and death, dreams, a man and the Creator, and other topics, the poet focuses on the Motherland and its destiny throughout his career. During our research based on the poetry of A. Abdullazadeh, we came to the conclusion that it is more expedient to study the issues of patriotism in his work on the basis of three periods: the examples written during the 60-80s; the examples related to the national liberation movement after the late 80s and the examples written after Azerbaijan gained independence. These examples also differ in genre and theme.

The description of the nature of the homeland, the promotion of national and spiritual values, the ideology of the whole Azerbaijan, the fate of the homeland, the events in Karabakh and other issues come to the fore. All the listed issues have been evaluated on the basis of the author's "Lullaby", "The last men", "What is the motherland without language?!", "Love Azerbaijan", "My life is my homeland!", "Between fire and water", "A unique story", "My name, my family" ", "Our Martyrdom Oath ", "Stone Rain ", "Throughout the Time ", "Still ... ", "I Want to Be Chechen ", "Loves " and other poems and excerpts from the poem "Ulu Gorgud ". In general, the poetic capacity of the examples, the depth of the problems expressed in them give us reason to say that these examples have a high patriotic spirit and are useful in their inclusion in textbooks.

ПАТРИОТИЗМ В ПОЭЗИИ АРИФА АБДУЛЛАЗАДЕ

Алиева Пакиза Исраил кызы

Резюме

XX век запоминается в судьбе азербайджанского народа многочисленными сложными событиями, такими как создание независимой республики два раза за одно столетие, жизнь под игом более половины века, несколько геноцидов, потеря значительной части исконных земель, жизнь в качестве беженца на своей земле. Такие сложные события, несомненно, создавали условия для обращения к новым темам в литературе. В азербайджанской поэзии 60-80-х годов закладывается фундамент национального пробуждения. В начале 90-х годов, когда карабахские события и земельные притязания ненавистных соседей, а также поднявшее голову движение за

свободу, в произведениях большинства поэтов уже откровенные патриотические призывы выходят на первый план. В статье рассказывается о разработке темы патриотизма в поэзии Арифа Абдуллазаде, известного в то время своеобразным стилем в азербайджанской поэзии.

Эти примеры также различаются по жанру и тематике. В них прославление природы Родины, пропаганда национально-духовных ценностей, идеология Азербайджана в целом, судьба Родины, карабахские события и др. вопросы выдвигаются на первый план. Все перечисленные вопросы литератора были оценены на основе таких стихов, как "Колыбельная", "Последние мужчины", "Какая Родина без языка?!" "Любите Азербайджан", "Моя жизнь – Родина моя!", "Между огнем и водой", "Уникальная история", "Мое имя, мой род", "Наша клятва мученичества", "Каменный дождь", "Протяжение времени", "Пока что...", "Хочу быть чеченцем", "Севгиляр" и других стихов, а также на основе приведенных отрывков из поэмы "Улу Коркуд". В целом, поэтическая востимость примеров, глубина изложенных в них проблем дают основание утверждать о том, что эти примеры обладают высоким патриотическим духом и в их включении в учебники имеется польза.

Rəyçi: dosent Kamil Adışirinov

ADPU-nun Şəki filialının Humanitar fənlər kafedrasının 28 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 04 noyabr 2021-ci il

UOT:811.

TƏRCÜMƏDƏ RAST GƏLİNƏN QRAMMATİK PROBLEMLƏR MƏNA VƏ QRAMMATİK FORMA

*Əliyeva Ülvüyya Hümbət qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

aliyev_1989@list.ru

Xülasə: *Qrammatik qanunlar hər hansı bir dilin daxili təkamül qanunları ilə əlaqədardır. Bu şərtlər baxımından hər bir dilin qrammatik qanunları digər dillərdən fərqlənir. Tərcümə prosesində rast gəlinən çətinliklərin böyük bir hissəsi də məhz buradan qaynaqlanır.*

Xarici dillərin qrammatik xüsusiyyətləri burada müşahidə olunan çətinliklər bu dillərin tərcüməsində müəyyən çətinliklər yaradır. Tərcümə prosesində isə bu çətinliklər artıq qəbul olunmuş üsullarla səviyyələnir. Mürəkkəb cümlələrin tərcüməsində əsasən budaq cümlələrin tərkiblərlə əvəz olunması müşahidə olunur.

Ümumi tərcümə nəzəriyyəsinə gəldikdə isə, belə mürəkkəb faktların ümumiləşdirilməsi, bir neçə dilin müqayisəsi zamanı bu qrammatik uyğunluqların üst-üstə düşməsi problemi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan bir konkret dildən digərinə tərcümə zamanı qrammatik özəlliklərin nəzərə alınması vacibdir.

Dil və təfəkkür arasındakı vasitəçi rolunu qrammatik kateqoriya yerinə yetirir. Təfəkkür və dil kateqoriyaları fərqlidir. Bu fərq onların mahiyyətini araşdırmağa imkan verir. Təfəkkür öz kateqoriyalarını sərbəst dəqiqləşdirə bilir.

Dil kateqoriyaları isə sistemə mənsubdur.

Açar sözlər: *Qrammatik qanunlar, tərcümə prosesi, qrammatik xüsusiyyətlər, tərcümə nəzəriyyəsi, dil və təfəkkür, funksional imkanlar, kateqoriya anlayışı, ilkin inkişaf formaları, qrammatik forma və məna, təyin budaq cümləsi*

Ключевые слова: Грамматические законы, Процесс перевода, Грамматические особенности, Теория перевода, Язык и мышление, Функциональные возможности, Понятие категории, Первоначальные формы, Первоначальные формы развития, Грамматическая форма и значение, Придаточное определительное предложение.

Key words: Grammatical laws, translation process, grammatical features, translation theory, language and thinking, functional capabilities, category concept, primary forms of development, grammatical form and meaning, relative clause.

Qrammatik qanunlar hər bir dilin daxili təkamül qanunları ilə əlaqədardır. Bu şərtlər baxımından hər bir dilin qrammatik qanunları digər dillərdən fərqlənir.

Tərcümə prosesində rast gəlinən çətinliklərin böyük bir hissəsi də məhz buradan qaynaqlanır. Xarici dillərin qrammatik xüsusiyyətləri, burada müşahidə olunan çətinliklər bu dillərin tərcüməsində müəyyən maneələr yaradır. Tərcümə prosesində isə bu çətinliklər artıq qəbul olunmuş üsullarla səciyyələnir. [5,31-34]

Mürəkkəb cümlələrin tərcüməsində əsasən budaq cümlələrin tərkiblərlə əvəz olunması müşahidə olunur. Məsələn, İngilis dilindən tərcümə olunan təyin budaq cümlələri rus dilində "который"ləksemi ilə əvəz olunur. "The books I have been"-"Книги, которые я прочел." Azərbaycan dilində isə bu ifadə feili sifət tərkibi ilə əvəzlənir: "Mənim oxuduğum kitablar."

Ümumi tərcümə nəzəriyyəsinə gəldikdə isə belə mürəkkəb faktların ümumiləşdirilməsi, bir neçə dilin müqayisəsi zamanı bu qrammatik uyğunluqların üst-üstə düşməsi problemi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. [7,102-107]

Bu baxımdan bir konkret dildən digərinə tərcümə zamanı qrammatik özəlliklərin nəzərə alınması vacibdir.

Azərbaycan dilində olan mətnlərin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı bu dildə mövcud olan qeyri-müəyyən artikkelərin çoxşaxəli keçmiş zaman formalarının özəllikləri nəzərə alınmalıdır. Bu zaman qrammatik kateqoriyaların özəllikləri diqqət mərkəzində dayanmalıdır. [12,140-145]

Dil və təfəkkür arasındakı vasitəçi rolunu qrammatik kateqoriya yerinə yetirir. Təfəkkür və dil kateqoriyaları fərqlidir. Bu fərq onların mahiyyətini araşdırmağa imkan verir. Təfəkkür öz kateqoriyalarını sərbəst dəqiqləşdirə bilir. Dil kateqoriyaları isə sistemə mənsubdur. Aristotelin müəyyənləşdirdiyi kateqoriyalar təhlil üçün ən əlverişli vasitələrdir. Aristotel kateqoriyaları istənilən obyektin predikartları saymış, onlara təcrübəni təşkil edən aprior anlayışlar toplusu kimi baxmışdır. Aristotel yazmışdır: "Hər hansı kombinasiyaya daxil olmayan ifadə, substansiya və predikart mövcuddur. Beləliklə, Aristotel 10 kateqoriya üçün 10 predikat müəyyənləşdirmişdir.

E.Benvenist Aristotelin ayırdığı təfəkkür kateqoriyalarını nəzərdən keçirdikdən sonra bu qənaətə gəlmişdir ki, Aristotel on universal kateqoriyanı ayırmaqla son nəticədə danışdığı və düşündüyü dilin əsas və ilkin kateqoriyalarını almışdır.

"Təfəkkür kateqoriyaları ilə dil kateqoriyaları arasındakı münasibət necədir" ?-sualına cavab verərkən, biz Aristotelin ayırdığı kateqoriyaları təfəkkür üçün həqiqi kateqoriyalar sayı bilərik. Bunlar dil kateqoriyalarının transpozisiyasıdır. Qrammatik kateqoriyalar insan idrakının inkişaf etməsi və təkmilləşməsi prosesində meydana çıxan, gerçək aləmdə baş verən hadisələri, bu hadisələrin mühüm xassələrini, eləcə də onların arasındakı münasibətləri göstərən anlayışları, daha doğrusu, fəlsəfi kateqoriyaları əks etdirir.

Başqa sözlə desək insanın idrak prosesində dərk edilən gerçəklik öz real ifadəsini dildə tapır. [6,91-95]

A.V.Fedorov yazır: "Dil-sözün geniş mənasında abstrakt, ümumiləşmiş təfəkkürün və obyektiv gerçəkliyə, insan cəmiyyətinə, insan təfəkkürünün özünə yönəlmiş idrakın rəasional pilləsinin mümkünlüyü və mövcud olması vasitəsidir.

Dildə onun leksik və qrammatik mənalarında bu və ya başqa dərəcədə " insan idrakının nəticələri əks olunur". [12,104-107]

Tərcümə prosesində isim qrammatik kateqoriyasının bir dildən digərinə çevrilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.İsmın bir qrammatik kateqoriya kimi təkamülündə, məndə funksionallaşmasında, məxəz dildən hədəf dilə çevrilməsində söz yaradıcılığının özünəməxsus rolu vardır. Məhz bu söz yaradıcılığı ismin bir qrammatik kateqoriya kimi təşəkkülünə və inkişafına şərait yaradır. Tərcümə zamanı hər hansı bir ismin söz yuvası, onun əsasında yaranmış derivatlar məxəz dilin və hədəf dilin bütün funksional imkanlarını özündə ehtiva edir.

İngilis dilində “gözəllik” leksik-semantik sahəsi aşağıdakı derivatlarla ifadə olunur: “a handsome man” (“gözəl kişi”); “a beanty a beatiful women” (“gözəl qadın”); “a picture of beauty” (“çox gözəl qadın”)

İngilis dilində gözəllik mənasının bəzən istehza ilə deyilmiş, müəyyən-ciddi münasibətlə təqdim olunmuş ifadələri də mövcuddur: “a good looking gire “/ “a pretti gire”- (“gözəlçə”).

Kateqoriya yunan sözüdür, mənası “ifadə, əlamət” deməkdir. Kateqoriya canlı aləmin və insan təfəkkürünün əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ümumi anlayışlar toplusudur.

İnsan təfəkkürünün ilkin inkişaf formalarında kateqoriya anlayışı çox sadə formada olmuşdur. Təkamül prosesi gücləndikcə insan fəlsəfi kateqoriyaları, bir-birindən ayırmış və öz nitqində onların aydın ifadə formalarını tapmağa çalışmışdır. [9,96-102]

Məntiqi kateqoriyalar o cümlədən keyfiyyət kateqoriyası bütün dillərə aid olub hər bir konkret dildə öz funksional ifadəsini tapır. İngilis dilində keyfiyyət kateqoriyasını ifadə edən leksemlər arasında məna bağlılığı vardır:beauty-beautiful-beautifulness-beautydom-beautyship.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qrammatik forma ilə ifadə olunmuş hər hansı mənanın düzgün tərcüməsi üçün bəzən sintaktik və leksik-semantik elementlərdən istifadə etmək lazım gəlir. Tərcümə zamanı məxəz və hədəf dillərdə oxşar qrammatik elementlər olsa da, onların məna və üslub əlamətləri fərqlənə bilər. [13,82-86]

Tərcümə zamanı bəzən cümlələr bir neçə müstəqil hissəyə bölünür.

D.Detonun “Robinson Kruzo” əsərinin rus dilinə tərcüməsində cümlədə belə yerdəyişmənin, söz sırasının müəyyən qədər fərqli formada verilməsini müşahidə edirik.

“I had two elder brothers, one of which was lieutenant-colonel to an English regiment of foot in Flanders, formerly commanded by the famous Colonel Lockhart, and was killed at the battle near Dunkirk against the spaniards”.

“У меня было два старших брата. Один служил во Фландрии,в английском пехотном полку, -том самом, которым когда-то командовал знаменитый полковник Локгарт; он дослужился до чина подполковника и был убит в сражении с испанцами под Дюнкирхеном”.

“Məndən böyük iki qardaşım var idi. Biri Flandriyada, vaxtilə məşhur polkovnik Lokqartın komandanı olduğu ingilis piyada polkunda xidmət edirdi: O, podpolkovnik rütbəsinə qədər yüksəldi və Dyunkirxen altında ispanlarla döyüşdə öldürüldü.”

Mətnin tərcüməsindən görüldüyü kimi, Azərbaycan variantında budaq cümlələr tərkiblərlə əvəz olunmuş, cümlələr hissələrə bölünmüşdür.

Rus dilindəki tərcümədə ingilis dilinə olan variantdakı kimi “Я имел двух старших братьев” yazmaq olmazdı.

Bu cümlə qrammatik baxımdan nə qədər düzgün olsa da, üslub qaydaları pozulardı. Rus dilindəki variantı belə dəyişsək o zaman mətn həcmə nisbətən qısalar.

“У меня было два брата, один из которых был подполковником в английском пехотном полку во Фландрии, когда-то находившемся под командованием Локгарта, и был убит в сражении с испанцами под Дюнкирхеном.”

Bu tərcüməni qeyri-bədii hesab etmək olmaz.Lakin burada orijinalın müəllifinin nitqindəki təbiilik, yüngüllük, xalq danışq dilinə yaxınlıq itir.

Tərcüməçi şifahi və yazılı tərcümə zamanı orijinal mətnə və ya tərcümədə daima qrammatik imkanları düzgün seçməlidir. Tərcümə prosesində bir neçə qrammatik forma və ya sintaktik qurum içərisindən ən optimal və ən düzgün olan seçilməlidir.

Məsələn, rus dilində indiki vəgələcək zaman təyin budaq cümləsinin qrammatik variantı feili sifətdir: "Человек, который выполнил это задание".

Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə ikinci variantdan-feili sifət variantından istifadə olunur. -"Bu tapşırığı yerinə yetirən adam".

Rus dilində feili bağlama tərkibinin qrammatik variantı zaman və ya tərz-i-hərəkət budaq cümlələridir.

"Придя домой, он сказал"- "Когда пришел домой он сказал"- "Evə gələrkən o dedi"...

Bağlayıcı ilə işlənən şərt budaq cümləsinin qrammatik variantı bağlayıcısız budaq cümlə ola bilər:

"Если бы он был здоров, он пришел бы" - "sağlam olsaydı, o gələrdi".

Bağlayıcı və ya bağlayıcısız şərt budaq cümləsinin qrammatik variantı önqoşma ilə işlənən zərf mənalı sintaktik tərkibdir. "Если бы имелись благоприятные условия" - "При наличии благоприятных условий" - "Əgər yaxşı şərait olsaydı..."

Grammatik variantlar yalnız bütöv olduqda sinonim olar və bir-birini əvəz edə bilər: "Человек выполнил это задание" - "Человек, выполнивший это задание" - ("Bu tapşırığı yerinə yetirən adam")

Rus dilində verilmiş təyin budaq cümləsi və feili sifət tərkibi qrammatik variantlardır və qrammatik sinonimlərdir. Lakin bu vahid formaların ayrı-ayrı hissələri-"выполнил" və "выполнивший" sinonim deyildir. Onlar mətndən ayrılıb sinonimlik əlaqəsinə girə bilməzlər.

Bütöv birləşmələr, qrammatik variantlar arasında olan sinonimliklə, ayrı-ayrı sözlər arasındakı leksik sinonimliyin də fərqi məhz bundadır.

Grammatik variantlar bəzən üslubi cəhətdən eyni ola bilmir və heç də hər bir mətnə bir-birini əvəz edə bilmir. Beləliklə, tərcümə prosesində qrammatik variantın seçilməsi tamamilə mətndən, mətnin tələbindən asılıdır. Grammatik variantın seçilməsi bəzən mətnə məntiqi vurğunun məhz hansı cümlə üzvünün üzərinə düşməsindən asılıdır.

Məsələn, rus dilində: "Человек который здесь работал" cümləsində məhz felin üzərinə düşən məntiqi vurğu cümlənin mənasını ifadə edir.

"Человек, работавший здесь" - "Burada işləmiş adam" cümləsində məntiqi vurğu "adam" - "человек" sözünün üzərinə düşür.

Rus dilində fərqli qrammatik variantlarla səciyyələnən iki cümləni müqayisə edək:

1. Сотрудник нашего учреждения, находившийся долгое время в отдаленных районах страны, ввиду необходимости ответственного выполнения важного задания"...

2. Сотрудник учреждения, который долгое время находился в командировке"...

Birinci cümlənin tərcüməsi belədir:

İdarəmizin mühüm tapşırığın məsuliyyətlə yerinə yetirilməsi məcburiyyətindən uzun müddət ölkənin uzaq rayonlarında ezamiyyətdə olan əməkdaşı...

Hər iki halda qrammatik variantın seçimi dar mətnin şərtləri ilə əlaqələndirilir.

Bağlayıcı və ya bağlayıcısız işlənən şərt budaq cümləsi əsasən şifahi nitqə, dialoqa, məktub üslubuna daha yaxındır.

Önqoşma ilə işlənən zərf tərkibli söz birləşməsi isə yazılı kitab üslubu üçün daha səciyyəvidir.

Tərcümə zamanı qrammatik variantın seçilməsi orijinal mətnə daha məqsəduyğundur. Bəzən hədəf dil çoxsaylı qrammatik variantlığa malik olur. Bu zaman orijinal mətnin tərcüməsində xüsusi problemlər yaranır. Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı tərcüməçilər tərəfindən feili sifət tərkibinə verilən üstünlüklər heç də həmişə özünü doğrultmur. Feili sifət tərkibləri budaq cümlələrə nisbətən daha qısadır, lakin üslubi baxımdan

kitab üslubuna daha yaxındır. Feili sifət tərkibləri hətta kitab mətnlərində belə çətinliklər yaradır.

Tərcümə zamanı tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin qrammatik variantlara bölünməsi tərcümə prosesini nisbətən asanlaşdırır. Dildə mövcud olan kök söz yuvaları tərcümə prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, ingilis dilində “beautifly” feili və onun kök söz yuvasına daxil olan leksemlər tərcümə prosesində üslubi çətinliklərin yaranmasına şərait yaradır: “beautify” - “beautified” - “beautifying” - “beautifier” - “beautifician” “beautification”. İngilis dilində “beautify” feilinin “bənzəmək”; “gözəllik vermək”; “gözəlləşmək”; “gözəllik”; “bəzək əşyası” və s. mənalarda işlənir. Məsələn, “coral islands to beautiful its landscapes (Mayry)”, “to beauty yourself forthe special day”; to become/grow beautiful”;

“It must be a Prospekt pleasing to God himself, to see his creation forever ‘beautifying in his Eyes, and drawing nearer to him “ .

Bu mətnə “to beauty” feilindən yaranmış, onunla eyni kök söz yuvasının komponenti sayılan “beautified” leksemi hal-vəziyyət bildirir və “bəzənmiş” mənasını verir:

“Giras told him that this üas a personal canvas”, “and than conventional beautified portraiture”;

“You have plenty at good ideas about how things can be changed for the better or how your home can be improved, or beautified. (Liverpool Daily Post and Echo. BNC)

“I often think hov poor Mr. Green Would hav trembled for the issue as the passing of this beautiful Property with many hands may exceedingly disfigure a neighborhood, which he poor man often “busied his hand in beautifuing”.

İngilis dilindəki bu mənalar rus dilinə “крас-“ kökündən düzələn və onun kök söz yuvasına “daxil olan “красить”, “украшать”, “украсить”, “приукрасить”“приукрашать”, “скрасить”, “скрашивать”, “изукрасить”, “красоваться”, “украшение”, “украшательство”, “красноречиво”, “красноречие” leksemləri ilə ifadə olunur.

Azərbaycan dilinə bu semantika “gözəl” leksemi və onun kök söz yuvasına “gözəl”, “gözəllik”, “gözəlləşdirmək”, “gözəlləşmiş” sözləri ilə tərcümə olunur.

Tərcümə prosesində frazeoloji birləşmələrin yaratdığı qrammatik variantlar xüsusi çətinlik yaradır. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin çoxu feilə, az bir qismi isə başqa nitq hissələrinə ekvivalentdir.

Azərbaycan dilindəki feili frazeoloji birləşmələr, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir. Bunları təmsil edən sözlər sabit birləşmənin ümumi mənasının formalaşmasında əsas rol oynayır.

Buna görə də belə birləşmələrin daxilindəki sözlər onların əsas komponenti olur. [6,21-28]

Feili frazeoloji birləşmələrin çoxu cümlədə müəyyən obyekt tələb edir.

Professor H.Bayramov Azərbaycan dilindəki feili frazeoloji birləşmələrin qrammatik quruluşunu aşağıdakı formalarda təsnif etmişdir:

Şəkilçisiz baş söz + feil quruluşunda olanlar.

Yönlük hal şəkilçili isim+ feil quruluşunda olanlar

Təsirlik hal şəkilçili isim+feil quruluşunda olanlar

Yerlik hal şəkilçili isim+feil quruluşunda olanlar

Çıxışlıq hal şəkilçili isim+feil quruluşunda olanlar

Yönlük halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi+feil quruluşunda olanlar

Təsirlik halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi+feil quruluşunda olanlar

Çıxışlıq halda III növ təyini söz birləşməsi+feil quruluşunda olanlar

İsmin bir neçə halında işlənən “öz” sözü +feil quruluşunda olanlar

Feli frazeoloji birləşmələrin bəzilərində baş söz şəkilçisiz işlənir. Belə birləşmələrin aşağıdakı yarımqrupları mövcuddur:

Tamamlıq tələb etməyənlər: ayaq saxlamaq, aram tutmaq, baş aparmaq, dövrən sürmək, əl-ayaq açmaq, gün görmək, xurt düşmək, oyun çıxarmaq. Bunlar əsas nominativ mənada tərcümə olunur. Ayaq saxlamaq-остановиться, aram tutmaq-успокоиться; baş aparmaq-hərfi variantda bu tərcümə heç bir məna vermir. (“головы нести”). “Baş aparmaq”-(ekvivalent)-переходить границу, не зная предела (в разговоре), задираться, “dövrən sürmək” - хорошо проводить время, жить в достатке, зажиточно. “Əl-ayaq açmaq” hərfi tərcümədə heç bir məna vermir-”руки-ноги открывать”. Тərcüməsi-развязывать себе руки; “gün görmək” (hərfi tərcümə-”день видеть”) – Тərcüməsi- начать жить в довольстве, в достатке.

v) Kimə? Sualına cavab olan tamamlıq tələb edənlər: abır vermək-tərcüməsi: “бранить”, “ругать”, “разносить на все корки”, “намыть голову”; “при стыдить”; “заставить краснеть”.

v) “Kimə? Sualına cavab olan tamamlıq tələb edənlər. Şəkilçisiz baş söz+feil quruluşunda olan feili frazeoloji birləşmələrin az bir qismi yönlük halda yerinə görə həm insan, həm də başqa isimlərə aid olur:

Məsələn, “ağız büzmək” sabit birləşməsi şəkilçisiz baş söz+feil qrammatik variantına aiddir. Hərfi tərcüməsi: “морщить свой рот” formasındadır. Məna ekvivalenti: “корчить рожу”, “сморщить рот” formalarını özündə ehtiva edir.

q) Kimə? Nəyə? Haraya? Suallarına cavab verən tamamlıq tələb edənlər.

Feili frazeoloji birləşmələrin bu qrammatik variantları həm insanlara aid isimlərlə, başqa əşyalara aid isimlərlə və məkan bildirən leksemlərlə əlaqədar olur. Məsələn:söz qoşmaq, yaxın düşmək, göz yetirmək, baş çəkmək, nəzər salmaq, göz gəzdirmək və s. “Göz yetirmək” qrammatik variantının hərfi tərcüməsi: “довести глаз”; ekvivalenti-”присматривать”.

d) “Kimdən?, nədən?” suallarına cavab olan tamamlıq tələb edənlər, şəkilçisiz baş söz+feil quruluşunda olan frazeoloji birləşmələrin qrammatik variantları həm insana aid isim, həm də başqa isimlərdən ibarət olan vasitəli tamamlığı ismin çıxışlıq halında idarə edir: “Əl üzmək”; “ibrət götürmək”, “yaxa qurtarmaq”; “söz salmaq”; “söz almaq”, “soraq vermək”, “söz açmaq”, “üz döndərmək”, “üz çevirmək”, “xəbər tutmaq”, “şəkk gətirmək” və s.

Bu sabit birləşmələrdən “söz açmaq” qrammatik variantının hərfi tərcüməsi-”открывать слово” heç nə ifadə etmir. Bu ifadənin ekvivalenti “завести разговор о чем-то” söz birləşməsidir.

e) Kimdən? sualına cavab olan tamamlıq tələb edənlər: “minnət götürməmək”; “minnət çəkməmək”; “məsləhət almaq”; “söz açmaq”; “söz istəmək”; “həya eləmək”.

Məsələn: “sözü kəlbətinlə dartıb çəkmək”-tərcüməsi: “клепцами вытягивать слово”.

ə) Ancaq insana aid olub kimə?; kimi?; kimdə?; kimlə?-suallarına cavab verən tamamlıqlardan birini tələb edənlər: xəbər vermək; gün ağlamaq; üz verməmək; üz göstərməmək; söz vermək; cavab vermək; duyuq salmaq; razı salmaq; maraq oyatmaq; üz qoymamaq; hal qoymamaq; düz sarımamaq; üz-güz olmaq; ülfət bağlamaq; ləc düşmək; mırt vurmaq; xingal kimi doğramaq.

Bu sabit birləşmələri təşkil edən qrammatik variantlar rus dilinə əsasən məna ekvivalentinin tapılması ilə tərcümə olunur. Hərfi tərcümədə məna tam ifadə olunmur. Hərfi tərcümə: “Как лапшу крошить”. Ekvivalent: “в капусту рубить”.

ü) Yönlük hal şəkilçili isim + fel quruluşunda olanlar. Azərbaycan dilində belə feili frazeoloji birləşmələrin birinci komponenti yönlük halda olur. Belə qrammatik variantlar tamamlıq tələb edib-etməməsinə görə müxtəlif qruplara bölünür. Bu sabit birləşmələrdə cümlənin ancaq mübtədası ilə sintaktik əlaqə müşahidə olunur. Bu sintaktik əlaqə obyekt

tələb etmir: "vəhiməyə düşmək", "vəcdə gəlmək"; "ağla gəlmək"; "ağla dolmaq"; "ağıza düşmək"; "aya-günə dönmək".

Ədəbiyyat

- 1.Алексеев М.П. Проблема художественного перевода. Москва: Наука-2017
- 2.Бархударов А.В. Грамматическое значение и смысл. Москва: Прогресс-2001
- 3.Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı – 1980
- 4.Беринг М. Вехи русской литературы. Москва: Прогресс-2009
- 5.Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. СПб.: Наука-2018
- 6.Влахос С. , Флорин С. Непереводитое в переводе. Москва: Международные отношения-2010
- 7.Вопросы теории и методики перевода / Сборник статей. Москва: Наука-1998
8. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода Москва: Международные отношения-2012
9. Морозов М. Техника перевода научной и технической литературы с английского на русский. СПб.: Наука-201
- 10 Столяров М.И. Искусство перевода художественной прозы. Москва: Иностранная литература-2009.
- 11.Тərcümə sənəti. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm-1990
- 12.Федеров А.В. Введение в теорию перевода. Москва: Наука-2013
- 13.Черняховская Л.А. Перевод и смысловая структура. Москва: Наука-2001

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ, ИМЕЮЩИЕСЯ ПРИ ПЕРЕВОДЕ

Алиева Ульвия Гумбат

Резюме

Грамматические правила, грамматические законы, вообще грамматические явления того или иного языка, связанные с внутренними законами его развития, ими обусловленные, в совокупности своей отличны от грамматических явлений другого языка, хотя и могут представлять в отдельных отношениях сходство с ними. Отсюда и вытекают грамматические трудности перевода – в области как морфологии, так и синтаксиса; этим же определяется то особое место, которое в исследовании перевода принадлежит случаям расхождения грамматического строя языков. Это расхождение, с исключительной силой дающее себя знать именно при переводе, является результатом внутренней специфики каждого из двух языков.

Грамматические особенности иностранных языков, которые могут представить значительные трудности при изучении этих языков, при усвоении смысла того или иного текста, но не при переводе, так как существует определенный, постоянно применяемый однотипный способ передачи каждой из таких особенностей, хотя бы требующее и существенной перестройки целого оборота.

GRAMMATICAL PROBLEMS ENCOUNTERED IN TRANSLATION. MEANING AND GRAMMATICAL FORM.

Aliyeva Ulviya Humbat

Summary

Grammatical laws are related to the internal evolutionary laws of any language. In terms of these conditions, the grammatical laws of each language are different from other languages. The most of the difficulties encountered in the translation process come from here.

The grammatical features of foreign languages The difficulties observed here create certain difficulties in the translation of these languages.

In the translation process, these difficulties are already leveled by accepted methods. In the translation of complex sentences, it is observed that subordinate clauses are replaced by

components. As for the general theory of translation, the problem of the generalization of such complex facts, the overlap of these grammatical similarities when comparing several languages, is of some importance. In this regard, it is important to take into account grammatical features when translating from one specific language to another. In this regard, it is important to take into account grammatical features when translating from one specific language to another.

The grammatical category acts as a mediator between language and thinking. Categories of thinking and language are different. This difference allows us to explore their essence. Thinking can freely define its categories.

Language categories belong to the system.

Rəyçi: prof. Seyidalıyev Nəriman Fərman oğlu

Daxil olma 17 sentyabr 2021-ci il

UOT:82.

ƏLİ NƏZMİ YARADICILIĞINDA QADIN AZADLIĞI MÖVZUSU

Fəracova Aygün Əli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

aygunfaracova@gmail.com

Xülasə: XX əsr Azərbaycan realist ədəbiyyatında qadın azadlığı məsələləri dövrün tələblərinə müvafiq daha qabarıq prinsipial bir şəkildə qarşıya qoyulmuş, qadın köləliyi və çadra əleyhinə onlarla qiymətli əsər meydana çıxmışdır. Dövrün qabaqcıl şair və mütəfəkkirləri xüsusi ustalıqla qadınların azadlığı mövzusunda bir sıra əsərlər yazaraq bu məsələni daha qabarıq nəzərə çatdırmışlar.

Bu mütəfəkkirlər arasında Əli Nəzmi ön sıralarda dayanır. O, Azərbaycan qadınlarının ağır, işgəncə ilə dolu həyatından təsirli əsərlər yazmışdır. Qadın problemi, ailədə ana tərbiyəsi, bunun cəmiyyətə təsiri məsələsi şairin bu dövr yaradıcılığından bir xətt kimi keçir, müsbət, mütərəqqi planda həll olunur. Şair bir tərəfdən qadına ifrat münasibət bəsləyən köhnəpərəstləri ifşa edirsə, digər tərəfdən də caduya, fala, tasa bel bağlayan, həyatını taleyin ağuşuna atan, ruhani fitnəkarlığına inanan, avam, cahil, passiv qadınlara gülür, onları qəflət yuxusundan oyatmaq istəyir.

Açar sözlər: Əli Nəzmi, qadın azadlığı, Mirzə Cəlil, cəhalət, maarifçilik, mühafizəkar, mollaəsrəddinçilik, köləlik.

Key words: Ali Nazmi, women emancipation, Mirza Jalil, ignorance, enlightenment, conservative, Molla Nasraddinists, slavery.

Ключевые слова: Али Назми, свобода женщин, Мирза Джалил, невежество, просвещение, консерваторы, молланасрадинец, религиозные вопросы, рабство.

XX əsr Azərbaycan realist ədəbiyyatında qadın azadlığı məsələləri dövrün tələblərinə müvafiq daha qabarıq prinsipial bir şəkildə qarşıya qoyulmuş, qadın köləliyi və çadra əleyhinə onlarla qiymətli əsər meydana çıxmışdır. Dövrün qabaqcıl şair və mütəfəkkirləri xüsusi ustalıqla qadınların azadlığı mövzusunda bir sıra əsərlər yazaraq bu məsələni daha qabarıq nəzərə çatdırmışlar.

Əsrlərdən bəri köləlik boyundurugu altında inləyən Azərbaycan qadınlarının vəziyyəti bir sıra klassiklərini dərinlən düşündürdüyü kimi, görkəmli mollaəsrəddinçilərin də nəzərindən yayınmamışdır.

Qadın azadlığı, ümumən, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının baş mövzularındandır. Bu mühüm ictimai problem Mirzə Cəlil, Sabir, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Möcüz, M.S.Ordubadi,

Y.V.Çəmənşəminli kimi realist sənətkarları, H.Cavid və M.Hadi kimi görkəmli romantik şairləri də ciddi məşğul etmişdir. Bunlar arasında mollaşrəddinçi şair Əli Nəzminin də özünəməxsus yeri vardır. Onun 1915-ci ildə yazdığı “Arvad məsələsi” felyetonundan aydın olur ki, mollaşrəddinçilər qadın azadlığı uğrunda mübarizəni necə çətin bir şəraitdə aparmışlar:

“...Hanı o günlər ki, qəzetlərdə bir kəlmə arvad məsələsi yazılan kimi dünyalar dəyirdi bir-birinə. Lənət dəyənəyi, təkfir topu, qarğış bombası tökülürdü qəzet və məcmuələrin və hürriyyəti-nisvan tərəfdarlarının üst-başlarına. Hanı o günlər ki, bir hərf qəzların təlimi barəsində yazılanda Bakı qoçuları piştovları götürüb “nəşün-nəşün” deyə-deyə düz sürüb gəlirdilər Tiflisə “Molla Nəsrəddin” idarəsini dağıtmağa. Hanı o günlər ki, hicab məsələsinin üstündə Gəncədə Seyid bağır az qalırdı minbəri vurub sındırsın və altdan yuxarı ağanın ağzının köpüyünə mat mat baxan məscid qoyun-keçilərinə qırım-qırım qırsın. Qubadan Hacı Molla Baba tayqulaq yabanı çiyinə qoyub ağzını ayırmış əjdaha kimi gəlirdi Bakı şəhərinəki, qız məktəbini dağıtsın”. [5, 248-49],

Azərbaycan realistləri qadın hüququ uğrunda mübarizəni belə çətin bir şəraitdə aparırdılar. C.Məmmədquluzadə “müsəlman övratlarının göz yaşını dəryalarla müqayisə etdiyi” Sabir “bədbəxt Tükəzbanları”n halına acıyaraq alovlu şerlər yaratdığı zaman Əli Nəzmi də onların səsinə səs verirdi. O Azərbaycan qadınlarının ağır, işgəncə dolu həyatından təsirli əsərlər yazırdı.

Yenilik tərəfdarı, köhnəliyin düşməni olan Əli Nəzmi maarifpərvər fikirləri təbliğ edərkən qız məktəbləri açmağı irəli sürür, çadra və çoxarvadlılıq ələhinə kəskin satiralarla çıxış edir. Başqa mollaşrəddinçilər və tənqidi realistlər kimi Əli Nəzmi də qadın azadlığı məsələsini məhdud şəkildə götürür, hüquq bərabərliyi, cəmiyyətdə bərabər hüquqlu vətəndaş olmaq mənasında başa düşür. O qadını ancaq ailədə azad görmək istəyir, mütəqil, azad sevgi, qarşılıqlı məhəbbət əsasında evlənmək məsələsindən irəli getmir.[5, 95-96]

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Əli Nəzmi Azərbaycan qadınlarının ağır, işgəncə ilə dolu həyatından təsirli əsərlər yazmışdır. Qadın problemi, ailədə ana tərbiyəsi, bunun cəmiyyətə təsiri məsələsi şairin bu dövr yaradıcılığından bir xətt kimi keçir, müsbət, mütərəqqi planda həll olunur. Şair bir tərəfdən qadına münasibətdə ifrat solçuluq edən köhnəpərəstləri ifşa edirsə, digər tərəfdən də caduya, fala, tasa bel bağlayan, həyatını taleyin ağuşuna atan, ruhani fitnəkarlığına inanan, avam, cahil, passiv qadınlara gülür, onları qəflət yuxusundan oyatmaq istəyir. [5, 249].

Əli Nəzmi qadını insan hesab etməyən ailə despotlarına, çoxarvadlılara gülür, arvadı ancaq “alaq çəkmək, qaynana saxlamaq, əppək yapmaq, saqqala rəng yaxmaq, yırtıq-yamaq sağlamaq, duz əzmək, oğlan doğmaq, başmaqları cütləmək, nehrə çaxlamaq” üçün alan köhnəfikirliləri ələ salır. Şair bilir ki, qadın məsələsinə məhz ailədən başlamaq lazımdır.[5,96]

Əli Nəzmi hələ ilk felyeton və şeirlərində maarifi, elmi, mədəniyyəti təbliğ edən əsərlərində qadın problemlərinə də toxunur, özünəməxsus müxtəlif şeir formalarından – ata ilə qızın deyişməsi, qoca kişilərə zorla verilən balaca qızların şikayətləri kimi satirik, yumoristik vasitələrdən, altmış yaşlı qocaların eşqə düşməsi, qarıların hiyləgərliyi kimi ədəbi priyomlardan istifadə edib öz oxucusunun nəzərinə çatdırır.

Qadın azadlığı mövzusunda yazdığı şerlərdə Əli Nəzmi daha sadə yolla gedir, aydın, anlaşıqlı təşbehlərə, rəngarəng formalara müraciət edir, zəngin bədii boyalar işlədir. Bu sahədə onun satirik şair Əli Razi (Dabanıçatdaq xala) ilə yazışmaları daha maraqlıdır. Əli razi arvadların, Əli Nəzmi isə kişilərin dilindən bir silsilə maraqlı əsərlər yazmaqla qadın azadlığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışlar.[5, 96]

Şairin “Arvadlarımız”, “Qızlarımız”, “Vəssalam”, “Qız və dədəsi”, “Yeddi yaşındakı qızıma” və s. satiralarında yeni nəsillə köhnə nəsillə arasındakı dərin uçurum əks olunur. O, bu satiralarında qızların elmə, məktəbə olan meylini, bu meylə qarşı qüvvətli maneəyə çevrilən

cahilləri, köhnəpərəstləri qarşı-qarşıya qoyur. “Yeddi yaşındakı qızıma” şeirində qızların, qadınların halı, onlara olan vəhşi, heyvani münasibət aydın şəkildə nəzərə çarpır.[5, 97]

Əli Nəzminin “Kişilərimiz”, “Dabanıçatdaq xalaya”, “Arvadlarımız”, “Bir qızın Molla Nəsrəddinə ərzi-halı”, “Qız və dədəsi”, “Yeddi yaşındakı qızıma”, “Qocaldım”, “Məsləhət”, “Evlənməz idim” əsərlərində balaca qızların qoca kişilərə zorla ərə verilməsi, çoxarvadlılıq, qadın əsarəti, qadını insan hesab etməmək onun təhsili qayğısına qalmamaq kimi hallar kəskin satira qələmi ilə alt-üst edilir. Şair 1909-cu ildə yazdığı məşhur “A qızlar” şeirində “tələləri mənə, günü qara” azərbaycan qadınlarının vəziyyətini məharətlə ümumiləşdirə bilmişdir: [5, 249]

Heyvan kimi çəkdik sizi bazarə, a qızlar,
Satdıq sizi hər köhnəyə, kaftarə, a qızlar.
İstəkli vətən gülləri! Sizsiz yaz açılmaz,
Siz elmsizin nuri-məarif də saçılmaz,
Gün çıxmasa zülməti-şəbistan qaçırılmaz,
Sizdən umulur çarə bu azarə, a qızlar!
Həm tərbiyə, təlim uşaqlarə, a qızlar![6,125-126]

Onun şeirlərində biz zorla pula satılan azyaşlı qızların şikayətini, ah-naləsini, ürək çarpıntılarını eşidirik. Hüquqsuz, kölə halında olan qızlar şairin əsərlərində dərd və qüssələrini uşaqlara məxsus sadə, yanıqlı, ürəklərə təsir edən bir dillə bildirirlər. Həm də doğma balalarının qanlı göz yaşlarını silməyən, onların halına əsla acımayan nadan atalardan “Molla Nəsrəddin”ə zavallı bir uşaq sadəliyi və səmimiyyəti ilə gileylənirlər: [5, 250].

Mən cocuq oldum, mənə aldatdılar,
Beş quruşa bir qocaya satdılar.
Yaxud:
Verdi mənə, ay Molla, atam bir dəli dəngə,
Bir boynu yoğun, əqligödək, zorlu nəhəngə! [5, 250]

Ata-analarının özbaşına hərəkətlərinə etiraz edən balaca qızlar ailə, qadın, örtünmək barəsindəki şəriət əhkamları ilə əsla razılaşmayıb, yeniliyə, maarifə, məktəbə doğru can atırlar.

Əsarət zənciri ilə zəncirlənmiş Azərbaycan qızları və qadınlarını belə sual düşündürür:[2, 98]

Zülmət çəkilib, sübhü-səadət olacaqmı?
Xurşidi-müsavat və ədalət doğacaqmı?[2, 98]

Əli Nəzminin qadın azadlığına həsr etdiyi məşhur “Məsləhət” (1908) satirası mövzusunun aktuallığına, ideya və məzmununa, oynaq formasına görə o zaman böyük şöhrət qazanmış, bu şerə “Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə çıxan satirik jurnallarda çoxlu nəzirələr çap olunmuşdur. “Məsləhət” satirası Sabirin də qəlbini təlatümə gətirmiş, böyük şair ona cavab yazmalı olmuşdur. “Məsləhət” satirasında Əli Nəzmi çox mühüm bir məsələyə toxunmuş, “Molla Nəsrəddin” səhifələrində dönə-dönə təsvir və tənqid olunan qadın hüququnun tapdanması, çoxarvadlılıq, qoca kişilərin azyaşlı, məsum qızlara evlənməsi kimi yaramaz hallara qarşı etiraz səsinə ucaltmışdır. Eyni mövzuya həsr olunmuş bir çox başqa əsərlərə nisbətən “Məsləhət” şerinin müvəffəqiyyətini və ədəbi-ictimai təsir dairəsinin genişliyini təmin edən başlıca cəhət budur ki, şair qələm yoldaşları tərəfindən işlənmiş bədii təsvir və ifadə üsullarından qaçmış, izlədiyi qayəni qabarıq surətdə əks etdirən çox maraqlı və yığcam bir süjet qurmuş, münasib satirik priyoma əl atmışdır. Altmış yaşı çoxdan keçmiş qoca kişinin nəvəsi yaşında qızla evlənmək kimi çirkin niyyətini şair bu süjet daxilində böyük ustalıqla açıb göstərmiş, ona qarşı oxucuda qəzəb və ikrah hissi oyatmağa nail olmuşdur. Əli Nəzminin qadın hüquqsuzluğuna, çoxarvadlılıq ideyasını təbliğ edən dini etiqad və şəriət əhkamlarına qarşı çevrilmiş “Məsləhət” şerinə yazılmış cavablar arasında Sabirin eyni adlı satirası xüsusi yer tutur. Xalq şairi bu əsərində “mömin” donuna girərək “ildə bir arvad alan” pullu məşədi

və bacılan öldürücü satira hədəfinə çevirmiş, çoxarvadlılığın, qadına kölə münasibəti bəsləyən, ona cansız əşya, adi oyuncaq kimi baxan dini-feodal əxlaqının ittihamçısı kimi meydana çıxmışdır. Əli Nəzmi Azərbaycan qadınının dərd və ələmini, kölə vəziyyətini dərin bir kədər və ürək yanğısı ilə təsvir etmiş, gündə bir arvad alan əyyaşları, qadın dəllallarını sarsıdıcı kinayə obyektinə çevirmişdir:[2, 250-51]

Molla, sənə eyləyirəm məsləhət,
Söylə görüm evlənim, evlənməyim?
Altmışı sinnim eyləyibdir güzəşt,
Bir qız alım, evlənim, evlənməyim?
On ikicə sinni qızın var tamam,
Öz nəvəm əsmər kimicə, vəssalam;
Yaşlı ola bil ki, yəqin almanam
Bircə büküm! Evlənim, evlənməyim?[2, 251]

Qadın azadlığı məsələsi Azərbaycan maarifçi filosoflarının da həmişə diqqət mərkəzində olmuş, bir növ, ənənə xarakteri almışdır.

Əsas məsələ müsəlman Şərqində qadın köləliyinə qarşı, qadın azadlığı uğrunda mübarizədən ibarətdir. İslam aləmində hökm sürən şəriət qaydalarının qadına hüquqsuz bir varlıq kimi baxmağı tələq etməsi azad fikirli mütəfəkkirlərimizin etirazlarına səbəb olmuşdur. Onlar istibdad şəraitində qadınlarla kişilərin qeyri-bərabər vəziyyətini böyük sosial ədalətsizlik sayırdılar. Ona görə istibdad quruluşunun haqsızlıqlarını tənqid edəndə qadın hüquqsuzluğunun tənqidi üzərində xüsusi dayanır, qadın ləyaqətinə hörmət, onların ictimai həyatda fəaliyyətə cəlb edilməsi, kişilərlə hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi haqqında fikirlər aşılayırdılar.

Qadın azadlığı uğrunda mübarizə aparan mütərəqqi fikirli insanlar arasında Əli Nəzminin qələm dostu Cəlil Məmmədquluzadənin də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

C.Məmmədquluzadə qadın köləliyini cahilliklə şərtləndirir, “Hicab” ayəsi tərəfdarlarının qadına üzü açıq gəzməyi qadağan etdiklərini cahillik, nadanlıq sayır və quranda bu barədə heç bir əmrin olmadığını söyləyir: “Bu ayələrin heç birində bir xırda da əmr olunmur ki, arvadlar üzlərini qapasınlar...Burada da biz ayənin ruhunu, arvadların övrəteynini gizlətməklə üzlərini gizlətməyi bərabər tuturuq ki, bundan da daha aşkar cəhalət ola bilməz.[3, 178-179]

Qadın azadlığını milli tərəqqinin əlamətlərindən biri hesab edən C.Məmmədquluzadə istəyirdi ki, “Azərbaycan qadınlarının mədəni səviyyəsi və hüquqları Avropa qadınlarından aşağı olmasın Avropa qadınlarının səviyyəsinə çatmaq üçün Şərq qadınları oxumalı, çalışmalı, vuruşmalı və cəmiyyətlər təşkil etməlidirlər, yoxsa yer üzündə heç bir islam milləti mədəniyyət meydanında irəli gedə bilməyəcəkdir” [3, 590]

Qadın azadlığı Cəlil Məmmədquluzadə üçün həmişə əhəmiyyətli problem olmuşdur: Yazıçı 1924-cü ildə "Şərq qadını" jurnalının ildönümü münasibətilə yazdığı "Köhnə dərdim" adlı məqaləsində demişdi: “ Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstündə vurulub. Onun üçün də Şərq qadınlarının dərdini mən hamıdan artıq anlaya bilirəm. Nədir onların dərdi? Şərq qadını azad etmək, nədən? Şəriətin kəməndindən, müsəlmanlığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara çarşabın zülmündən”. [4, 25]

Cəmiyyətin qüvvətli inkişafı üçün maarifçi-realist yazıçı və dramaturqlar elm və təhsillə yanaşı ailə saflığına, qarşılıqlı sevgiyə əsaslanan izdivaclara, qadın azadlığına üstünlük verirdilər. Onların haqlı qənaətlərinə görə, bu cür mənəvi-əxlaqi əsaslar üzərində qurulan ailələrin sayı nə qədər çox olsa, tərbiyəli övlad yetişdirmək imkanı artar. Ona görə onlar ailə-məişət məsələlərinə həsr olunan əsərlərin yazılması məsələsinə də xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Təsədüfi deyil ki, Professor Alxan Bayramoğlu bu məsələdən, yəni ailə məişət mövzulu əsərlərin yazılmasından danışarkən göstərir ki, ...Bu xırda məişət mövzuları gələcək

sağlam cəmiyyətvə həm əqli, həm də ruh yüksəkliyi baxımından kamil, işıqlı amala malik millət formalaşdırılmasına xidmət edirdi. Çünki əgər ailə həyatı təsadüflər və şəxsi maddi maraqlar üzərində deyil, qarşılıqlı ülfət və sevgi əsasında qurulsa, ərlə arvad biri digərinə adi əşya, evin bir predmeti kimi baxmazsa, nəticədə bir-birinə xəyanət etməz, yaxud evin kişisi çoxarvadlıq həvəsinə düşməz. Belə ailə də, bu cür ailələrdən təşkil olunmuş cəmiyyət və dövlət də möhkəm və sağlam olar. [1, 362-363]

Bu məqsəd və məramla fəaliyyət meydanına çıxan maarifçi-realistlər qadın azadlığı, cəmiyyətdə qadınların yeri və rolu məsələlərinə, cavan qızların varlı və qoca kişilər tərəfindən özlərinə arvad edilməsinə və s. qarşı çıxır, həmin mövzularda publisistik və səhnə əsərləri yazırdılar. Əsgər ağa Adıgözəlovun “Qocalıqda yorğalıq”, Nəcəfbəy Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, S.S.Axundovun “Hacı Qənbər” əsəri və digərləri deyilənlərə misaldır.

İstər Əli Nəzmi istərsə də onun məsləkdaşları olsun bu önəmli mövzuya işıq tutaraq qadının cəmiyyətdə yeri və rolunun vacibliyini dərk etmişlər və bunu dərk etdirmək üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Əli Nəzminin qadın azadlığı mövzusunda yazdığı əsərlər ilə ictimai həyatda müsbət, oyadıcı təsir yaratdığı danılmazdır. Dövrünün qabaqcıl görüşlü mütəfəkkirləri ilə ədəbiyyatımızda cəmiyyətin vacib problemlərinə işıq tutan Əli Nəzmi Azərbaycan qadınını gələcəkdə azad, müstəqil, və möhkəm iradə sahibi olması üçün zəmin yaratmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Bayramoğlu A. Milli-mədəni şüurun inkişaf mərkəzi XIX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında... Respublika elmi konfransının materialları. B., 2011. s. 362-363
- 2.Hüseynov F. Əli Nəzmi Bakı, Gənclik, 1970, s.98, 202 s.
- 3.Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 2-ci cild, səh.178-179, 196 s.
- 4.Məmmədquluzadə C. "Köhnə dərdim", "Şərq qadını" jurnalı, 1924, № 10, səh.25
- 5.Mir Cəlil, Hüseynov F. XX əsr Azərb. ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.248-49, 560
- 6.Nəzmi Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-qərb, 2006, 544 s.

THE THEME OF WOMEN'S FREEDOM IN THE WORKS OF ALI NAZMI

Faracova Aygun Ali

Summary

In the twentieth century Azerbaijani realist literature, the issues of women's emancipation were put forward in a more principled way in accordance with the requirements of the time and dozens of valuable works against women's slavery and the headscarf appeared. Leading poets and thinkers of the time have written a number of works on women's emancipation with special skill.

Among these thinkers, Ali Nazmi stands in the forefront. He has written influential works on the hard, torturous lives of Azerbaijani women. The problem of women, the upbringing of mothers in the family, the impact of this on society passes through the poet's work of this period as a line, is solved in a positive, progressive way. On the one hand, the poet exposes the old-fashioned people who have an extreme attitude towards women, on the other hand, he laughs at ignorant, passive women who rely on witchcraft, fortune-telling, risking their lives, believing in spiritual provocation, and wants to wake them up.

ТЕМА ЖЕНСКОЙ СВОБОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИ НАЗМИ

Фараджова Айгун Али кызы

Резюме

В реалистической литературе Азербайджана XX века вопросы женской свободы были поставлены более ярко в соответствии с требованиями времени, появились десятки ценных произведений против женского рабства и платка. Ведущие поэты и мыслители того времени с особым мастерством написали ряд работ о женском освобождении и выдвинули эту проблему на первый план.

Среди этих мыслителей Али Назми стоит в первых рядах. Он написал влиятельные произведения о тяжелой, мучительной жизни азербайджанских женщин. Проблема женщин, воспитания матери в семье, влияние этого на общество проходит через творчество поэта этого периода как линия, решается в позитивном, прогрессивном ключе. С одной стороны, поэт разоблачает старомодных женщин, экстремально относящихся к женщинам, с другой - смеется над невежественными, пассивными женщинами, которые полагаются на колдовство, гадание, гадание, рискуя своей жизнью, верит в духовную провокацию и хочет разбудить их ото сна.

Rəyçi: dos. M.M.Əhmədov

Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatı kafedrasının 10 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 17 noyabr 2021-ci il

UOT:811.512.161

TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİ TÜRK DİLLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ ÖYRƏNƏN QİYMƏTLİ MƏNBƏ KİMİ

f.ü.f.d. Həsənova Aidə Ədib qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

eldarmeh1@gmail.com

Xülasə: Qədim türk yazılı abidələrinə türk xalqlarının yaşamış olduqları və hazırda da yaşadıkları geniş arealda rast gəlinir. Bu yazıların günümüzdə qədər gəlib çatan ən məşhur örnəkləri VII-VIII yüzilliklərə aiddir. Daşlar üzərində Göytürk (runik) əlifbası ilə yazılmış bu kitabələrin türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: Göytürk, Orxon-Yenisey abidələri, türk dili, damğa, toponim, etnonim, zoonim, rütbə

Key words: Gekturks, Orkho-Yenisei monuments, Turkic language, printing, toponym, etnonym, zoonym, rank

Ключевые слова: Гектюрки, орхоно-енисейские памятники, тюркский язык, печать, топоним, этноним, зооним, ранг

Göytürk kitabələrində (Kültigin abidələrində) ilk dəfə olaraq “**türk milləti**” ifadəsi işlənmiş, türkün tarixi öncə bu daşlar üzərində yazılmışdır. (Şəkil 1.) Bu daş yazıları türk ədəbiyyatının ilk əsəri, ulu babasıdır, türk dilinin ilk yazılı qaynağıdır.

Orxon – Yenisey abidələri adı ilə adlandırılan bu kitabələr Göytürk abidələri kimi məşhurdur. Bu abidələrin yaranması türklərin tarix səhnəsinə çıxması, onların oyanışı və mədəni yüksəlişinin nəticəsidir.

Türk millətinin düşünən beyinlərindən olan Tonyukuk təəssüflə yazırdı: “Türk milləti öldü, qurtardı, yox oldu. Türk millətinin yerində dörd boy qalmadı. Məşədə, çöldə qalmış olanlar toplanıb 700 oldular. İki bölüyü atlı, bir bölüyü piyadə idi. Yeddi yüz nəfəri idarə edən beş nəfərin böyüyü şadi idi. Yardımçı mən oldum. Bilgə Tonyukuku qağanmı edəlim,

düşündüm. Tanrı bilik verdiyi üçün onu qağan etdim. çinlini, kitayı, oğuzu çox öldürdük. Yardımçısı mən idim”. (Şəkil 2.)

Bu ifadələr Tonyukukun milli öznüdərk hissini aşkara çıxarır. Buradan görürük ki, o, bilikli, zirək bir vəzir olmuş, ömrü boyu türk tayfalarının taleyini düşünmüş, onları birliyə çağırırmışdı. Eyni zamanda, kitabələrdə göstərilmişdi ki, düşməne qarşı birləşib üzərinə yürüyəlim. Hamısını yox *edəlim*. Türkü Kağanı (Xaqanı) belə demiş:” Mənim millətim ordadır. Türk boyu yenə qarşıqlıq içindədir. Oğuz yenə dardadır”. Dar gündə birləşmək türkün müqəddəs törəsidir. Onlar öz səadətini ancaq birlikdə axtarır, birliyi pozanlara qarşı barışmaz olurlar. Birliyi dirlik sayırdılar.

Orxon abidələri dedikdə nə başa düşülür? Türk adının, türk millətinin adının keçdiyi ilk türkcə mətn.. İlk türk tarixi.. Daşlar üzərinə yazılmış tarix.. Türk dövlət adamlarının millətə hesab verməsi, millətlə hesablaşması.. Dövlət və millətin qarşılıqlı vəzifələri.. Türk törüsünün, türk mədəniyyətinin böyük vəsiqəsi.. Türk ordu təşkilatının əsasları.. Türk qururunun ilahi yüksəkliyi.. Türk ictimai həyatının sənədləşmiş tablosu.. Türk yazılı ədəbiyyatının şah əsəri.. Türk millətçiliyinin təməl kitabı.. Bir qövmü bir millət edə biləcək əsər.. Türk dilinin əzəmətli qaynağı.. Türk yazı dilinin ilk, lakin xarüqələdə işlək örnəyi.. Türk yazı dilinin başlanğıcının qədimliyini təsdiq edən dəlil.. Türklüyün ən böyük iftixar vəsiləsi olan əsər. [3,14]

Cümlələrin bəzən uzun, bəzən qısa olması, mənaya qüvvət vermək üçün eyni sözün bir-birinə yaxın yerlərdə təkrarlanması, yəni təkrir sənətinin yaranması, bəzən əksinə olaraq, mənası bir-birinə yaxın olan sözlərin eyni cümlədə və ya bir-birinin ardınca gələn cümlələrdə işlənməsi bu abidəyə olduqca yüksək ədəbi dəyər verməkdədir. Türk millətinə müraciət edərkən nə qədər lirik və romantikdirsə, tarixi gerçəkliyi anlatmaqda o qədər realistdir. Bu yazılarda yalan, mübaligə, boş-boşuna öyünmə yoxdur. Türk millətinin bütün əxlaqı, bütün dəyərləri və qüsurları aydınca gözü çarpmaqdadır. [1,121]

Orxon abidələri yalnız siyasi və əskəri həyat tərzini ilə bağlı hərbi tarixi deyildir. Eyni zamanda Bilgə xaqanın öz bəylərinə və xalqına səsləndiyi, onları çinlilərin münaqişələrinə və ana yurdu tərk edib uzaq diyarlara getmələrinin doğuracağı fəlakətləri anlatmaq gücünə, gözəlliyinə malikdir. Bu baxımdan Orxon abidələrinin ən qədim və ən gözəl müraciət örnəyi olduğu söylənilə bilər. [8, 15]

Orxon-Yenisey abidələrinin aşkar edilməsi dünya mədəniyyəti tarixində böyük hadisədir. Bu mədəniyyət qədim ənənəyə dərin köklərlə, qırılmaz tellərlə bağlı olmuşdur. Qədim türk yazılı abidələri həm tarix, həm xalqın təfəkkür zənginliyi, söz sənəti, həm də müdrik, bilici, el atası olan kişilərin ağsaqqal öyüdü, gələcək nəsilləri birliyə çağırışıdır.

Orxon abidələrini vəsf edərkən, insan zehmində bu kimi ifadələr canlanır.

Hər hansı bir dilin müasir vəziyyətini, spesifik xüsusiyyətlərini elmi surətdə anlamaq üçün onun keçdiyi inkişaf mərhələlərinə nəzər salmaq və onu tədqiq etmək zəruridir. Bir dilin və ya dil qrupunun qədim yazılı abidələri o dillərin tarixi inkişaf proseslərini izləmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir dildə özünü göstərən bir çox xüsusiyyətlər abidələrin köməyi ilə anlaşıla bilər. Türk dillərinin qədim yazılı abidələri bu baxımdan qiymətli mənbədir.

Orxon-Yenisey əlifbası qədim türk tayfalarının öz təfəkkürünün, yaradıcılığının məhsuludur. Buradakı hərfi işarələr qədim türklərin məişət əşyalarının, damğalarının adlarına uyğun gəlir. V.Tomsen qədim türk əlifbasında türklərin qohumluq əlaqələrini bildirən damğalar əsasında əmələ gələn yazı işarələrinin olduğunu göstərir.[6, 17]. (Şəkil 3.) Qeyd edək ki bu cür damğalar Azərbaycan mədəniyyətində də öz dərin izlər buraxmışdır. (Şəkil 4; 5; 6; 7; 8.)

Tarixin müəyyən çağında damğalar artıq yazı sistemlərinə nüfuz edir. Bunu Orxon əlifbasında da görmək mümkündür. Bu əlifbadakı 35 işarə-hərfdən 17-si türk damğaları əsasında yaranmışdır. (Şəkil 9.) Damğaların bir çoxunun qrafik variantlarına Orxon-Yenisey

deyildir ki, Göytürk abidələrinin tanınmış tədqiqatçısı Əbülfəz Rəcəbli həmin əlifba işarələri ilə yazılmış mətnləri “bütün türkdilli xalqların daşlara həkk edilmiş tarixi sənədləri” adlandırmışdır: “ Bu abidələr qədim türk qəbilələrinin daşlar üzərində yazılmış tarixidir, xalqların, sərkərdələrin xalq qarşısında hesabatıdır, dövlətin və xalqın qarşısında duran vəzifələr haqqında türk elinin bəyannaməsidir, türk elinin, törüsünün (qanununun), yüksək şəkildə inkişaf etmiş türk mədəniyyətinin və türk hərbi sənətinin nümunəsidir, türk ictimai-fəlsəfi fikrinin və türk bədii ədəbiyyatının ilk səhifəsidir.” [5, 3].

Göytürk əlifbasında otuz samit hərf vardır. Bu hərflərin iyirmisi qalın və incə saitlərlə işlənərək dəyişildiyi halda, beşi bütün saitlərlə işlənir. Əlifbadakı samitlərdən beşi isə səsirləşməsi şəklində işlənir.

Əgər sözün ilk hecasında qalın sait varsa, həmin hecadakı samitin də qalın olması vacib şərtidir. **УБЫ** – “budun” sözündəki *u* saiti qalın olduğu üçün *b* samitinin də qalın variantının işlənməsi əsasdır. Sözün ilk hecasındakı saitin incə olması ondan sonra işlənən samitin də incə olmasına dəlalət edir. **НЕТ** – tigin

Beləliklə, sözün ilk hecasında qalın saitlər (a, ı, o, u) işlənərsə, həmin hecadakı samitlər də qalın, əgər incə saitlər (e, i, ö, ü) işlənərsə samitlər də incə variantlardan ibarət olur.

Bütün saıtlərlə işlənə bilən beş samit (ç, m, p, ş,z) isə sözlərin tərkibində eyni variantda işlənir. **↑ ʌ ɣ ɣ ʁ : ↑ ʌ ɣ ʁ ʁ**

Orxon-Yenisey abidələrində səsbirləşmələrini ifadə etmək üçün xüsusi qrafemlərkombinator birləşmə işarələri mövcuddur: ↓☺↓↑H: ↑M>J: ↓3Runik yazılı

abidələrdə işlənən səkkiz sait səs əlifbada dörd qrafik işarə ilə ifadə olunmuşdur. (e) qrafik işarəsi isə yalnız Yenisey abidələrində bir neçə sözün tərkibində işlənmişdir.

Göytürk yazılı abidələrinin fonetikasına dair bəzi xüsusiyyətlərə diqqət yetirək:

1.Sözün tərkibində qoşa və ya oxşar samitlər bir qrafik işarə ilə göstərilə bilər. ♪♫♪(balıkkə), ♪♫♫(Yolluğ)

2.Sözün tərkibində “ok, uk, ko, kü” səsini bildiren ↓ hərfi ilə > (o,u) saitləri yanaşı işləndikdə saitın uzun tələffüzü nəzərə çarpır. 1>↓(ko:p), ⚡>↓(ku:t), ⚡⚡↓(ko:ntukda)

3.Sözün ardıcıl gələn iki hecasında eyni sait səs işlənərsə bu səslərdən yalnız biri yazıda öz əksini tapır. 𐤅𐤁𐤏 (üçün), 𐤅𐤁𐤏𐤕 (kılıntım)

4. İncə saitlərlə işlənən **İ** (s) hərfinin bəzən **Ɔ** (ş) hərfi yerinə işləndiyi də abidələrdə öz əksini tapır. Və yaxud əksinə. **İ Ɔh Ɔİ** (İltəris), **ƆşD** (yaşar)

5.Qədim türk əlifbasındakı qrafik işarələr çoxvariantlıdır. Bu müxtəliflik o abidələrdə özünü göstərir ki, onlar fərqli ərazilərdə və fərqli zamanlarda yaranmış olsun. Abidədəki qrafik işarələrin bir qismi əks istiqamətli qrafemlərdən ibarətdir. **↑** (1, i)- **↓** (p)

6. Göytürk abidələrində cümlədəki sözləri bir-birindən ayırmaq və oxunuşu asanlaşdırmaq üçün ayırıcı işarə olan iki nöqtədən (:) istifadə olunmuşdur.

“mdtib : ngitGLuY : nigtib : NGq : eglib”

Qədim türk yazılı abidələrində sait səslərin qrafik ifadəsində məhdudiyyətlər özünü göstərir.

1) Bir sait qrafem iki səsi bildirir: J -a,e > -o,u I -ı,i N -ö,ü. 2) J (a) başqa sait qrafemlərdən fərqli olaraq əsasən söz əvvəlində və ortasında yazılır. $\text{I}^{\text{y}}\text{D}$: $\text{Y}^{\text{y}}\text{J}$: JY
 N Müəyyən hallarda bu qayda pozulur: $\text{H}^{\text{y}}\text{I}$ J

Tərkibi ancaq samitlərdən ibarət sözlərə təsadüf olunur. ↓ 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin yazılmış olduğu əlifbalar (runik və ərəb) arasında uyğun xüsusiyyətlər mövcuddur. Ərəb qrafikalı yazılarda sait fonemlərin tam qrafik ifadəsi olmadığı kimi qədim türk yazılı abidələrində də sait səslərin qrafik ifadəsində məhdudiyyətlər özünü göstərir.

1. Hər iki əlifbadakı hərflər sağdan sola istiqamətində yazılır.

2. Hər iki əlifbada böyük hərflər yoxdur, bütün hərflər bir-birinə nisbətdə vahid həndəsi ölçüyə malikdir.

3. Hər iki əlifbada bəzi hərflər birləşərək bir qrafik işarə kimi yazılan hərfbirləşmələri əmələ gətirir.

Göytürk abidələrinin leksikası leksik və semantik məzmununa görə beş əsas qrupa bölünür:

1. Antroponimlər (xüsusi insan adları); 2. Toponimlər (yer adları); 3. etnonimlər (tayfa, qəbilə və xalq adları); 4. Rütbə və vəzifə adları; 5. Ümumişlək sözlər [6,69-74]

Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlər leksik –semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşır:

1) Yalnız rütbə adları əsasında yaranan antroponimlər: Apa Tarkan, Boyla Bağa Tarkan, İnaç Çor

“Orxon-Yenisey abidələrində tuyqun, tarxan, tamğan, tarkan, bağa tarkan (apa tarkandan böyük rütbədir), apıt təki rütbə adlarına da rast gəlirik. Bütün bu rütbə və dərəcə adları qədim türk xaqanlığında inzibati və hərbi idarənin nə qədər yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir.”

2) Antroponimik modellərdə rütbə adlarının digər vahidlərlə birlikdə işlənməsi: Bars kan, Bilgə kağan, İşbara Tamğan çor, Külük tutuk. 3) Dövlət və dövlətçiliklə bağlı antroponimlər: Eltəris (İltəris), Eltəbər. 4) Zoonimlər əsasında yaranan antroponimlər: Bars kan, Bars Urunu, 5) Etnonimlər əsasında yaranan antroponimlər: Tölis Bilgə, Oğuz Bilgə. 6) İgidlik, mübarizlik mənasını ifadə edən antroponimlər: Bögü kağan, Ərən Uluğ. 7) Aqillik, müdriklilik əsasında formalaşan antroponimlər: Kutluğ, Yoluğ Tigin. 8) Qiymətli metal adları əsasında yaranan antroponimlər: Altuntay Sanun, Altun Tamğan. [7,52]

Orxon abidələri tarixi-epik hekayətlər kimi bədii ünsürlərə malikdir. Öz dövrünün tarixi sənədidir. Bu abidələrin müəllifləri dildə hazırlanmış klişə-formullardan yerli-yerində istifadə etmişdir.

Yazılı abidələrdə fikri daha güclü, emosional ifadə etmək üçün omonim, sinonim və antonim sözlərdən istifadə edilmişdir: açsık tosık, tünlü künlü, için taşın, arıg, inili.

Orxon yazılarının dili frazeoloji birləşmələr baxımından zəngindir. Atı küsi yok bol (adı-sanı yox olmaq), ot sub kıl (odla su kimi bir-birinə düşmən etmək), uça bar (uçub getmək, ölmək), kızıl kanın tökül, kara terin yügürt (çalışmaq). Bu kimi frazeoloji birləşmələr abidənin dilinin təsir gücünü daha da artırır.

Qədim türk yazılı abidələrində bəzi ifadə-formullara təkrar – təkrar rast gəlinir ki, həmin təkrarlar mətnin epik-bədii gücünü, poetik qüdrətini artırır. Edqüti esid, katıgdı tınla; sabı süçiq, ağısı yımşaq; çığan budunıg bay kılıtm, az budunıg üküş kılıtm. [2, 77]

Orxon abidələrində Bilgə xaqanın türk xalqına atalar sözü vasitəsilə ünvanladığı bir fikrə diqqət yetirək. “Türk bodun tokurkak sen; açsık tosık ömez sen, bir todsar açsık, ömez. Bu ifadə türk xalqına qarşı yönəlmiş bir xəbərdarlıqdır. Türk ölkəsinin əzəli düşmənləri olan cinlilərə qarşı türk xalqının necə bir mövqedə dayandığı bu ifadədə öz əksini tapır.

Türk dillərinin poetik baxımdan yetkin inkişaf səviyyəsini, poetik üslubun zəngin bədii ifadə vasitələrinin sistemini, ritm və intonasiya bütövlüyünü, rəngarəngliyini öyrənməkdə Orxon-Yenisey abidələri qiymətli mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Atsız Nihal. Türk Edebiyatı Tarihi, “İrfan” Yayınevi, İstanbul 1997.
2. Cəfərov N. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı, 1998.

- 3.Ergen Muharrem. Orhun abideleri, Boğaziçi yayınları, İstanbul 2005.
- 4.Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənimləmələr. Bakı, 2013.
- 5.Rəcəbli Ə.,Məmmədov Y.Orxon –Yenisey abidələri. Bakı, 1993
- 6.Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993.
- 7.Tanrıverdi Ə.Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları. Bakı, 2009
- 8.Tekin Talat. Orhon Yazıtları, Yıldız -Dil ve Edebiyat, İstanbul 2003.
- 9.<https://www.bilgicik.com/yazi/orhun-gokturk-abideleri>
- 10.<https://az.wikipedia.org>
- 11.<https://www.google.com>

TURKIC WRITTEN MONUMENTS AS A VALUABLE SOURCE FOR STUDYING THE PECULIARITIES OF TURKIC LANGUAGES

*Ph.D. in philology, Hasanova Aida Adib
Summary*

In order to understand from a scientific point of view the current state and features of any language, it is necessary to look at the stages of its development and study them. Ancient written monuments of a language or language group are of great importance in terms of tracking the historical development of these languages. Many features of the modern language can be understood using monuments. A valuable source in this regard is the ancient written monuments of the Turkic languages.

Named after the Orkho-Yenisei monuments, these inscriptions are known as monuments to the Gekturki. The creation of these monuments is the result of the appearance of the Turks in the historical arena, their awakening and cultural rise.

ТЮРКСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ КАК ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

*Д.ф. по ф.Гасанова Аида Адип кызы
Резюме*

Чтобы с научной точки зрения понять современное состояние и особенности любого языка, необходимо посмотреть на этапы его развития и изучить их. Древние письменные памятники того или иного языка или языковой группы имеют большое значение с точки зрения отслеживания исторического развития этих языков. Многие особенности современного языка можно понять с помощью памятников. Ценным источником в этом отношении являются древние письменные памятники тюркских языков.

Названные в честь орхоно-енисейских памятников, эти надписи известны как памятники Гектюркам. Создание этих памятников - это результат появления турок на исторической арене, их пробуждения и культурного подъема.



Şəkil 1. Kültigin abidəsi. Şəkil 2. Tonyukuk abidəsi.
(<https://az.wikipedia.org/>) (<https://tarihvearkeoloji.blogspot.com>)



Boğaz döl	Qazaxıstan Türk. Kültegin	Qazaxıstan Türk. Tonyukuk	Kazaxıstan Türk. Kazaxıstan	Kazaxıstan Türk. Kazaxıstan	Kazaxıstan Türk. Kazaxıstan
KAYI	121	121	121	121	121
BAYAT	↑	↑	↑	↑	↑
ALKA- EVLE	U	U	U	U	U
KARA- EVLE	T	T	T	T	T

**Moğolstandaki
Geyikli Taşlar
Üzerinde Alkaevli ve
Bayat Boyu Tamgası**

Şəkil 3. Türk yazılı abidələrində təsvir olunmuş damğalar



WE
BAYUNDUR boyu



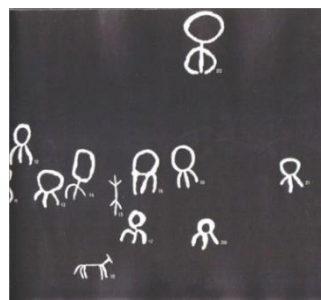
↑↑↑
BAYAT boyu damğası

Şəkil 4. Bayandur boyunun damğası

Şəkil 5. Bayat boyunun damğası



Eymür (Aynım) boyu damğası



Şəkil 6. Eymür boyunun damğası

Şəkil 7. Qobustanda rast gəlinən qədim türk damğaları



Harf	Kalın	İnce
A	örnek	örnek
B	ab	eb
Ç	aç	eç
D	ad	ed
E		
G	ag	eg
I		
İ		
K	ak	ek
L	al	el
M	am	em

Harf	Kalın	İnce
N	an	en
OU		
ÖÜ		
P	ap	ep
R	ar	er
S	as	es
Ş	aş	eş
T	at	et
Y	ay	ey
Z	az	ez

Çift sesliler
anç
ang
ant
any
alt
ık
o/uk
ö/ük

Şəkil 8. Azərbaycan xalçalarında damğa-naxış təsvirləri

Şəkil 9. Türkcə Damğa Əlifbası (<https://www.google.com>)

Rəyçi: prof.Yadigar Əliyev

Azərbaycan dili kafedrasının 16 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 25 noyabr 2021-ci il

UOT :811.133.1.

MATIERES POTERIE

Hüseynova Günel Mayıl qızı

Gəncə Dövlət Universite

Taryel.futboll@mail.ru

Xülasə: Le terme poterie désigne des vases et récipients à usage essentiellement domestique ou culinaire réalisés en terre cuite poreuse qui peuvent demeurer bruts ou recevoir un revêtement glacuré. Par métonymie, le terme poterie désigne également la technique de production et l'atelier du potier. Il est employé souvent à tort comme synonyme du terme plus large de céramique, qui inclut toutes les formes de terre cuite: objets architecturaux (tuiles, carreaux, etc.), lampes, figurines ainsi que des objets divers (pipes, tuyaux...).

La céramique fait son apparition dans l'hexagone au néolithique il y a 6 à 7 000 ans avant J.C. Son invention dans le croissant fertile est sans doute fortement lié au développement de l'agriculture. Pour faire face aux besoins de stockage ou de cuisson des céréales et autres aliments, la poterie s'averra tout à fait adaptée puisque aujourd'hui encore elle reste utilisée quotidiennement par une grande partie de la population mondiale.

Céramique et poterie sont deux termes désignant la mise en forme de l'argile et sa transformation à température basse ou haute. Alors que la céramique a une connotation artistique et regroupe tout objet en argile et cuit à basse ou à haute température (poterie, modelage, céramique, industrielle), la poterie, désignant l'objet en terre cuite, a une connotation utilitaire et artisanale.

Cette article est destinée à recueillir des précisions de termes des céramistes, potier, sculpteur etc... pour les rendre compréhensibles.

Açar sözlər : dulusçuluq, məmulat, keramika, gil

Ключевые слова : керамика, глина, гончарни, изделия

Key words: ceramics, clay, pottery, products

Voici ce qu'on peut apprendre :

Barbotine – la barbotine est un mélange de terre et d'eau plus ou moins liquide qui a de nombreux usages, comme le garnissage de poteries assemblages de plusieurs pièces, le tournage, le coulage dans des moules en plâtre.

Biscuit – première cuisson d'une pièce en argile faïence (cuite plus haute)

Centrage- le centrage est le fait de mettre la terre au centre sur le tour par pression des mains. Il est nécessaire que les pièces soient centrées pour pouvoir continuer à monter les pièces sinon les parois ne sont pas régulières.

Chamotte – la chamotte est de l'argile déjà cuite que l'on broie plus ou moins finement selon l'usage pour la sculpture, le Raku, pour donner une texture particulière aux poteries. On peut aller jusqu'à 35-% dans la terre à Raku, ce qui permet d'accepter le choc thermique et diminue ainsi les risques de casse au défournement ou dans les cuissons primitives. Elle diminue le retrait de l'argile dans les sculptures et réduit ainsi les risques de fente au séchage et à la cuisson.

Colombin – un colombin est un boudin d'argile qui sert à monter des poteries à la main, à décorer des pièces...

Consistance du cuir- la terre est à consistance du cuir lorsqu'elle est encore humide mais ne se déforme plus.

Coulage- le coulage est le fait de faire des pièces dans des moules en plâtre. Pour cela, on utilise de la barbotine dense mais liquide. On densifie la barbotine pour éviter la saturation d'eau dans les moules et diminuer le temps de séchage. Pour cela, on utilise du défloculent avec un pourcentage précis selon chaque type de terre. On remplit les moules, une pellicule d'argile va se déposer sur le plâtre, plus ou moins épaisse selon la durée du coulage et on va vider l'excédent dès que l'épaisseur des pièces est suffisante.

Couverte (elle peut désigner deux types de glaçures)

-Glaçure translucide à faïence, pellicule de verre toujours transparente et brillante servant à recouvrir les faïences (cuisson entre 980° et 1 180°)

-Glaçure composée de matériaux feldspathiques de même nature que l'argile sur laquelle elle est posée, cuite à haute t° (entre 1150° et 1350°). Elle peut être brillante satinée ou mate.

Décantation – la décantation de l'argile est le fait de la laisser tremper dans de l'eau. Les particules lourdes d'argile tombent au fond du récipient. Pour obtenir une terre sigillée, l'eau de pluie est plus propice. On peut ajouter un peu de silicate de soude ou des cendres de bois pour aider la séparation des particules lourdes et légères.

Défloculent- le défloculent est un produit qui permet de densifier l'argile en maintenant les molécules en suspension. Les défloculents les plus utilisés sont le carbonate et le silicate de soude. Pour fabriquer de la terre de coulage versée dans les moules en plâtre, la barbotine est défloculée, ce qui permet d'être plus dense et de ne pas saturer les moules d'eau. Les poteries se démoulent également plus rapidement. Les défloculents pour les terres de coulage sont vendus par les revendeurs en même temps que la terre. Toutes les argiles ne nécessitent

pas la même quantité, il faut demander au revendeur de terre ou faire des essais si on ne connaît pas la provenance de l'argile.

Dégourdi – première cuisson d'argile à grès ou de pâte à porcelaine (cuit moins haut que la 1^{re} de l'email).

Ebauchoir – un ébauchoir est un petit outil long en bois dur de préférence, souvent en buis qui peut avoir des formes très variées selon les besoins. Chaque des deux extrémités a une forme différente. Il permet de coller des pièces rapportées, d'aller dans les petits coins là où le doigt ne peut pas aller, de modeler des formes..

Email – un email est un revêtement vitreux obtenu par la fonte de la silice. Il doit être calculé très précisément pour avoir de bonnes qualités ; bien fondu, agréable à l'oeil et au toucher, révélant de belles couleurs, solide pour ne pas être rayé dans les poteries utilitaires. Chaque potier a ses recettes, ses maitièrès premières, ses façons de cuire, voilà pourquoi les résultats sont si variés. Il se présente sous la forme d'une poudre que l'on prépare avec de l'eau à la louche en couche plus ou moins fine selon le résultat escompté. De façon courante, on pose plus ou moins un millimètre d'épaisseur.

Engobe – un engobe est une terre mélangée à de l'eau qui peut être naturelle ou colorée. Il sert à changer la couleur de base d'une terre ou à faire des décors. On le pose au pinceau, au pistolet, par trempage, à la louche. On le prépare en broyant et tamisant de l'argile sèche. Si on doit le colorer, on pèse les poudres de terre et d'oxydes et on rajoute l'eau jusqu'à la consistance d'un yaourt liquide. On peut l'utiliser plus dense ou plus liquide.

Estampage – l'estampage consiste à appliquer une plaque de terre sur une forme concave ou convexe qui sert de moule. Les formes sont en matériau poreux comme le plâtre, par exemple ou il est nécessaire de poser un tissu entre la forme et la terre humide pour éviter que la plaque colle au moule. Les gallo romains utilisaient des moules en terre poreuse dans lesquels ils avaient creusés des décors souvent à l'aide de sceaux ou gravés à la pointe. Ils poussaient la terre contre les parois à l'aide des doigts humides ou d'un outil et le décor sortait en relief après démoulage.

Estèque – une estèque est une forme plate en bois, en métal ou autre matériau. Elle a une forme concave, convexe, plate, suivant la poterie que l'on fait. Elle permet de bien lisser la terre lorsque l'on monte une pièce au colombin, de rattraper des formes qui s'affaissent au modelage.

Garnissage – le garnissage des pièces est le collage des anses, des becs verseurs.

Girelle – la girelle est la plaque ronde qui tourne sur laquelle on pose la terre. Il existe toutes sortes de girelle de table, sur pied, qui servent au modelage, à la décoration, au façonnage de poteries au colombins.

Glaçure – une glaçure est une fine pellicule de verre recouvrant tout corps céramique. C'est la définition la plus générale. D'autres termes (couverte, email, fritte) sont utilisés pour désigner de façon plus précise le type de glaçure et le type d'argile à laquelle elle est destinée.

Grésée – une terre est dite grésée lorsqu'elle est rentrée en fusion et a perdu toute porosité. On peut aussi dire qu'elle est vitrifiée. L'argile à grès et la pâte à porcelaine sont des terres riches en alumine et en silice que l'on fait vitrifier. A ce moment là, il y a fusion intime entre la glaçure et la terre..

Fritte – une fritte est un silicate, mélange de silice avec d'autres matériaux, comme la soude, la potasse qui sont solubles à la température du Raku et que l'on rend insolubles par le procédé du frittage. C'est à dire que l'on porte le mélange choisi (toujours de la silice et d'autres oxydes) en fusion dans des creusets ; on fait couler la fusion dans de l'eau et on broie le verre obtenu. Cette poudre très fine est la fritte. Une fois cuite sur une poterie, elle forme une pellicule de verre transparente. Son usage principal est le Raku, mais on peut l'utiliser pour baisser le point de fusion d'un email. Elle peut être laissée transparente ou être opacifiée, colorée.

Mandrin – un mandrin est une forme creuse que le potier se tourne pour poser les pièces à l'envers sans que le col touche la girelle et se casse. Avant cuisson, la terre est très fragile, à peu près comme une coquille d'oeuf si elle est fine. Il faut appuyer assez fort pour maintenir la pièce lors du tournassage, on a intérêt à ce qu'elle soit bien calée.

Mirette – petit outil à manche en bois ayant à chacune de ses extrémités un anneau de métal tranchant ou rond selon les besoins. Les anneaux ont des formes variées, rondes, triangulaires, courbes. Les mirettes à fil tranchant permettent de tournasser alors que les mirettes à fil rond servent à travailler la terre fraîche, creuser les sculptures.

Mur – le mur est la paroi verticale d'un pot que l'on façonne sur le tour. C'est l'opération qui suit le centrage et le creusage. On le fait en exerçant une pression régulière, ferme mais en ne pressant pas trop la terre. Le mur détermine la forme de la pièce. Il sera haut pour un cylindre, arrondi pour une forme ronde.

Neutre – on parle d'atmosphère de cuisson neutre pour une cuisson en four électrique. Il n'y a pas de combustion, pas de production d'oxygène ni de gaz carbonique.

Oxydation – on parle de cuisson oxydante lorsqu'il y a production d'oxygène et bonne combustion lors d'une cuisson.

Patine (en décoration)– il s'agit d'appliquer, sur une pièce biscuitée, d'abord une couche d'oxyde ou de couleur à peindre et par dessus une couche d'émail de 0,7 mm max. afin que l'émail, ne saute pas lors de la gravure. Attention à ne pas toucher la couleur avant de passer l'émail, les doigts resteraient marqués. Ensuite on incise la couche d'émail à l'aide d'une pointe afin de faire apparaître la couche d'oxyde par des motifs, dessins, stries. Les décors gravés peuvent être réchauffés avec des couleurs à peindre ou des oxydes légers. Une légère couche de couverte (translucide) peut-être appliquée sur la pièce à la fin si les gravures sont trop larges afin de rendre la pièce apte à l'usage culinaire.

Polissage – on polit la terre quand elle est à la consistance du cuir, c'est à dire humide mais ne se déforme plus. En écrasant les lamelles d'argile pendant le polissage, on fait remonter en surface les particules fines d'argile. Cela redonne de la souplesse à la terre à chaque passage, jusqu'à ce qu'il n'y ait plus d'humidité dans la pièce. La terre est alors très compacte et brille grâce aux particules fines. La terre sigillée est du même principe, en faisant décanter l'argile, les particules fines remontent à la surface et vitrifient. Pour que la terre reste bien brillante, il ne faut pas cuire trop haut une pièce polie. Après 900°, la terre devient plus mate et il faut la nourrir avec la cire pour retrouver la brillance.

Poterie sigillée– la poterie sigillée est une poterie faite à l'aide d'une argile de basse température, rouge ou d'une autre couleur. Les pièces sèches sont recouvertes d'un engobe qui vernit après une lente décantation. Ce vernis est très sensible aux atmosphères de cuisson. L'aspect du tesson une fois cuit est très lisse, satiné et d'une incomparable douceur.

Poterie vernissée– poterie commune à pâte brune (rouge brun) aux couleurs vives et recouverte d'une glaçure très brillante. Cette brillance est due à la glaçure légèrement ou fortement plombifère. La température de cuisson varie entre 920° et 1 000° suivant le type d'argile et glaçure. On trouve traditionnellement ces poteries dans le sud de la France.

Pyromètre – un pyromètre est un appareil qui permet de mesurer la température à l'intérieur du four. Il se compose d'une sonde (canne) pyrométrique reliée à un écran sur lequel s'affiche la température.

Sgraffite ou Grattage– provenant d'un mot italien « sgraffito » signifiant griffé, égratigné, frotté en raclant. Il s'agit d'appliquer alternativement deux fines couches d'émail coloré (0,7 mm max. afin que l'émail ne saute pas). Ensuite on incise les couches à l'aide d'une pointe ou d'un scalpel plus ou moins profondément de sorte à faire apparaître la couleur du dessous par des motifs, dessins, stries... . Une couverte (translucide) peut-être appliquée sur la pièce à la fin.

Rondeau – un rondeau est une planche de bois, un disque de plâtre ou autre matériau, de forme ronde qui sert à tourner, poser les pièces lors du modelage.

Réduction – la réduction lors d'une cuisson est le fait de diminuer (réduire) le taux d'oxygène. La combustion se fait alors avec création de monoxyde de carbone qui va agir sur la consistance, la texture, la couleur de la terre et des glaçures. Par exemple, un rouge de cuivre (sang de boeuf) est obtenu avec une glaçure contenant de l'oxyde de cuivre et une cuisson réductrice. Sans réduction, le cuivre donne une couleur variant entre le bleu et le vert. La couleur dépendra toujours de la nature de la glaçure et du pourcentage d'oxyde. De multiples facteurs peuvent faire varier les résultats, épaisseur de la glaçure, température de cuisson, nature du tesson.

Tournassage – le tournassage s'effectue sur des poteries qui ont déjà séché un peu et qui ont la consistance du cuir. On pose les pièces sur le tour, à même la girelle ou dans des mandrins et on les « épluche » à l'aide d'outils comme une mirette, un tournassin, une forme en bois, en métal. Chaque potier a ses habitudes. Le tournassage permet de finir parfaitement les pièces si on le fait très soigneusement, de faire un pied, d'alléger les formes lourdes. On peut terminer avec une lame très fine pour tendre les formes et lisser la terre.

Tressillage – effet craquelé produit à la cuisson lorsque la terre et son email n'ont pas le même taux de dilatation. Le tressillage ou les craquelures peuvent être provoquées pour un effet décoratif. Si c'est une faïence, la pièce sera poreuse. Si c'est un grès, de par sa nature, il n'est pas poreux.

Vernis d'engobe – le vernis d'engobe est un terme qui désigne la fine pellicule d'argile décantée que l'on pose sur les poteries de type « sigillée ». il est obtenu lorsque l'on ne garde que les particules très fines de la terre par décantations successives. Les terres calcaires sont plus propices à la séparation des particules lourdes et légères mais on peut essayer toutes terres argileuses ramassées au cours d'une promenade ou au fond de son jardin, dans une grotte.

Littérature

« [Poterie](#) 250 astuces techniques et secrets de fabrication » [Jacqui Atkin](#)

Site hautetfort : <http://katyveline.hautetfort.com>

« [La poterie](#) » [Juan Manuel](#), [Maria José Becerra](#).

DULUSÇULUQ MƏMULATLARI

Hüseynova Günel Mayıl qızı

Xülasə

Qədim sənətkarlıq nümunələrindən sayılan dulusçuluq ən qədim istehsal sahələrindən biri sayılmaqla, öz əhəmiyyətini nəinki qoruyub saxlayır, hətta bəşər mədəniyyəti inciləri sırasına qəbul edilib. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar təsdiqləyib ki, dulusçuluq neolit dövrünün yadigarıdır.

Dulusçuluq ölməz sənət nümunələri kimi qorunur, istifadə əhəmiyyətini özündə saxlayır. Barmaqların sığalı və alın tərəfindən yaradılan sənət əsərləri dünyanın məşhur muzeylərinin fondunu zənginləşdirməklə yanaşı, insanların sağlamlığında da mühüm rol oynayır. Dulusçuluq- gilın xüsusi formaya salınması və xüsusi bişirilməsi ilə bağlı peşədir. Dulusçuluqda kərpic istehsalı, müxtəlif gil qabların və istehsalat məmulatlarının məs: kafel, saxsı boru və s. istehsalı, fayans, farfor məmulatlarının istehsalı mövcuddur.

Məqalədə fransız dilində dulusçuluq məmulatı adları izahlı şəkildə öz əksini tapır.

КЕРАМИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ

Гусейнова Гюнелъ Майыл

Резюме

Гончарное дело, считающийся одним из древних видов искусства, не только сохраняет свою ценность (важность), но и входит в один ряд с жемчужинами культуры цивилизации. Проведённые раскопки подтвердили, что гончарное дело память об эпохе неолита.

Гончарное дело сохранившее в себе важность использования охраняется как пример несметного богатства. Произведения искусства созданные благодаря гладкости пальцев и пота лица, украшает фонды известных музеев мира, так же играет важную (большую) роль в здоровье людей.

Гончарное дело – профессия связанная с особым изготовлением из особой формы глины. В гончарном возможно производство кирпича, разных глиняных посуды и продуктов производства, такие как кафель, глиняная труба фаянсы, фарфор и др.

В статье даётся обширная информация о названиях продуктов гончарного дела на французском языке.

POTTERY MATERIALS

Huseynova Gunel Mayil

Summary

Pottery, one of the oldest crafts, is one of the oldest industries and not only retains its importance, but is also considered one of the pearls of human culture. Archaeological research has confirmed that pottery is a relic of the Neolithic period.

Pottery is preserved as an immortal work of art, retains the importance of its use. Works of art created by the smoothness of the fingers and the sweat of the forehead not only enrich the fund of the world's famous museums, but also play an important role in human health. Pottery is a profession associated with the special molding and baking of clay. Production of bricks in pottery, various clay vessels and industrial products, for example: tile, faince, pipe, etc. production, production of tiles, porcelain products.

The article explains the names of pottery from the French language.

Rəyçi: Fransız dili kafedrasının müdürü Orucov Məhərrəm

Fransız Dili kafedrasının 30 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 oktyabr 2021-ci il

UOT 82.(091).

AZƏRBAYCANDA ƏRƏBDİLLİ ƏDƏBİYYATIN YARANMASINDA QARABAĞ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNİN ROLU (VII-XI ƏSRLƏR)

Hüseynova Vüsalə Cəbrayıl qızı, Novruzova Fatimə Akif qızı

AMEA Gəncə Bölməsi

vip.vusala.1976@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin mədəniyyət xəzinəsinin bir parçası hesab edilən Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin orta əsrlərdə, məhz Azərbaycanda İslam dininin yayılması və ərəbdilli ədəbiyyatın inkişafı prosesində rolu haqqında məlumat verilir. Burada Yaxın və Orta Şərqi nəhəng Azərbaycan şəhərlərindən biri olmuş Bərdə şəhərindən, «Bərdəi» təxəllüsü ilə ərəbcə yazan Azərbaycanlı ədib və şairlər nəslindən, eyni zamanda onlar haqqında dəyərli ərəb mənbələri göstərilir. Məqalədə həmçinin orta əsr ərəb

ədəbiyyatının mərhələləri sərh edilir və bu mərhələlərin Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti ilə əlaqələndirməsi aparılır.

Acar sözlər: ərəb ədəbiyyatı, Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti, ərəbdilli ədiblər, “məvali” şairlər, ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı.

Ключевые слова: арабская литература, литературно-культурная среда Карабаха, арабоязычные писатели, поэты «мавали», арабоязычная азербайджанская литература.

Key words: Arabic literature, Garabakh literary and cultural environment, Arabic-speaking writers, "Mavali" poets, Arabic-speaking Azerbaijani literature.

Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin mədəniyyət xəzinəsində Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin özünəməxsus yeri vardır. Tarixi mənbələrdə “Qarabağ” sözünün Azərbaycan dilində “Qara” və “bağ” sözlərinin birləşməsindən yarandığı göstərilir. İki türk sözünün birləşməsindən yaranan Qarabağ toponimi yazılı mənbə kimi ilk dəfə 1284-cü ildə Fəzullah Rəşidəddinin “Cami-ət-təvarix” əsərində öz əksini tapmışdır.

Orta və son orta əsrlər Azərbaycanda İslam dininin yayılması və ərəbdilli ədəbiyyatın inkişafına təsadüf edir. Bu dövrdə yeni bir mərhələyə qədəm qoyulur, belə ki, VII əsrdən başlayaraq ərəblər Azərbaycanı işğal edir və İslamaqədərki mədəniyyətin bütün nişanələrini məhv edir, öz dillərini və dinlərini qəbul etdirir, o dövrdə Qədim Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış alban və pəhləvi əlifbalı qadağan edilir, ərəb dilini tədris etmək üçün mədrəsələr açılır, təlim-tərbiyə işləri ərəb dilində, qeydlər isə kufi əlifbası ilə aparılır.

Beləliklə, Azərbaycanda İslam dini qəbul edildikdən sonra ərəb dili hakim dilə çevrilir. Ərəb Xilafəti tərkibində yaşayan müxtəlif xalqlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi kimi ərəb dili qəbul olunur. Bütün əsərlər bu dildə yazılır, bu dildə yayılır, bu dilin vasitəsilə ümummüsəlman xarakteri alır. Fransız şərqşünası Qustan Löbenin dediyi kimi, “Latın dili orta əsrlərdə Avropada necə yayılmışdısa, ərəb dili də müsəlman xalqları arasında elə intişar tapmışdı”. Bu hal ədəbiyyatda daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Orta Asiya, Zaqafqaziya, İran xalqları nümayəndələri ərəb dilində yazır, nəticədə, bu dildə ümummüsəlman mədəniyyəti meydana gəlirdi. İsveçrə şərqşünası Adam Mets yazırdı ki, “Ərəbdilli orta əsrlər ədəbiyyatı müxtəlif xalqların birgə yaratdığı, inkişaf etdirdiyi və formalaşdırdığı mədəni irsdir” [1, s.5]. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu dövrdə yaranmış klassik ərəbdilli ədəbiyyata bir xalqın irsi kimi baxmaq, onu bir xalqa məxsus ədəbi proses kimi tədqiq etmək olmaz. Bu irsi müxtəlif xalqlar, millətlər yaratmışlar ki, onlardan da biri Azərbaycan xalqıdır. Bu dövrdə istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycanda ərəbcə yazan, lakin yazdıqlarında milli ənənələrə sadıq qalan görkəmli ədəbi nümayəndələr olmuşdur. Burada Urmiya, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Bakı, Bərdə, Gəncə, Mərənd, Beyləqan, Naxçıvan və s. Azərbaycan şəhərlərindən çıxan görkəmli mütəfəkkirləri qeyd etmək lazımdır.

Elmi tədqiqatımız Qarabağ mədəni mühitinə həsr olunduğu üçün orta əsrlərdə Qarabağ ərazisi, burada inkişaf etmiş Bərdə, Beyləqan, Tərtər kimi şəhərlərdə zəngin ədəbi-mədəni mühitin formalaşması haqqında məlumat toplamaqdır. Qeyd edək ki, tədqiq olunan dövrdə ərəb xəlifəsinin bu əraziləri özünə tabe etdiyi zamandan ədəbiyyat sahəsində xüsusi intibah dövrünü yaşayan şəhərlərdən biri, bəlkə də birincisi Bərdə şəhəri olmuşdur.

Bərdə - Cənubi Qafqazda, qədim və beynəlxalq ticarət yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşmiş, Qarabağın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Bərdə orta əsrlərdə, mənbələrin dili ilə desək, “Arranın anası” olmuşdur. Ərəb mənbələrində indiki Cənubi Azərbaycan “Azərbaycan”, Şimali Azərbaycan isə “Arran” (Albaniya) adlandırılmışdır. Ərəb işğalına qədər Arran tarixini qələmə alan Musa Kalankatlı “Albaniya tarixi” əsərində Albaniyanın öz dövründən əvvəlki hökmdarlarını xatırlayaraq ölkənin Bərdə şəhərini mərkəz kimi əks etdirmişdir. Akademik V.V.Bartolda görə də Arranın, habelə bütün Qafqazın ən mühüm şəhəri olan Bərdə artıq ərəblərin hakimiyyəti dövründə Qafqazdakı bütün ticarət yollarının burada keçirdikləri ticarət əməliyyatlarının qovşağı, şimala tranzit ticarətinin əsas mərkəzi şəhəri idi.

AMEA-nın Tarix İnstitutunun professoru Qasım Hacıyevin “Bərdə şəhərinin tarixi” adlı monoqrafiyasında orta əsrlər Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi – paytaxtı olmuş Bərdə haqqında geniş tədqiqat işi aparılıb və buradan aydın olunub ki, Bərdə orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi nəhəng Azərbaycan şəhərlərindən biri olmuş, şəhər müxtəlif dövrlərdə Firuzabad, Partav, Bərdə, nəhayət, Bərdə adlandırılmışdır.

Bərdənin adı ulu dastanımız “Kitabi - Dədə Qorqud” əsərində də çəkilir. Doqquzuncu Oğuznamədə deyilir: “...Qorqud Begil adında bəyi razı saldı, özü ona qılınç verdi, barmağına qolçaq taxdı, əmr etdi, cəsur at gətirdilər, onun yurtunu çıxardı və bəyi Bərdə və Gəncəyə göndərdi ki, oğuz ilini qorusun” [3, s.24].

Dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi məşhur «İskəndərnamə» poemasında Bərdəni Harun adlandırır:

Harun (Horum) adlanırdı bu yurd hər yerdə,
İndisə adına deyirlər Bərdə.

Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvidən başqa heç kim Bərdənin «Harun» adlandırıldığını qeyd etmir. Bununla belə, o da çox maraqlıdır ki, XVIII əsrdə tərtib olunmuş “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” ndə Bərdə nahiyəsinin kəndləri sırasında “Harun” adlı kəndin adı çəkilir. Həmin kəndin Tərtər çayının kənarında yerləşdiyi, eyni zamanda orada yaşayış olmadığı bildirilir [3, s.26].

Ərəblərin işğalından sonra artıq VII əsrin sonundan ərəb dili Azərbaycanda hakim mövqə tutmağa başlayır. Ərəblər tərəfindən əsir alınmış bir sıra azərbaycanlı şairlər də öz qələmlərini ərəb dilində sınağa məcbur qalmışlar, hətta ərəbləri belə heyratə salan kamil sənət nümunələri yaratmışlar. Orta əsrlərdə Bərdədə doğulmuş, öz fəaliyyətləri, əsərləri ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində tanınmış “Bərdə” təxəllüslü böyük alimlər nəslə yetişmişdir. Onlardan bir çoxu Azərbaycan və müsəlman dünyasının böyük elm mərkəzlərində dini və dünyəvi təhsil almış, bir çox ölkələrdə fəaliyyət göstərmişlər. Bu alimlərin arasında riyaziyyatçı, mühəndis, təbib, tarixçi, filosof, hüquqşünas, şair, hədisçi, natiq, münəccim və siyasi xadimlər olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, ərəb ədəbiyyatı dünyanın ən qədim və zəngin ədəbiyyatlarından biridir. Bizə məlum ilk nümunələri İslamdan öncə V-VI əsrlərdə Ərəbistan yarımadasında yaranan bu ədəbiyyat İslamın yaranmasından sonra İspaniyadan tutmuş Çin və Hindistan sərhədlərinə qədər böyük bir ərazidə yayılmış, inkişaf etmiş və öz mahiyyətini dəyişib ümummüsəlman ədəbiyyatı xarakteri kəsb etmişdir. Ərəb ədəbiyyatının dünya xalqlarının ədəbiyyatına böyük təsiri olmuşdur. Beləliklə, ilk baxışda bir xalqın mədəni irsi kimi nəzərə çarpan ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyəti böyük əraziləri və müxtəlif milli-mədəni resursları əhatə edən möhtəşəm bir mədəni hadisədir. Bu ədəbiyyatın öyrənilməsi üçün inkişaf mərhələlərini bilmək, ərəbcə yazmış Azərbaycanlı, o cümlədən Qarabağın şair və ədiblərinin ərəb mədəniyyətinin inkişaf prosesində hər hansı mərhələlərdə iştirakı, yeri və rolu araşdırılmalıdır. Görkəmli şərqşünas alim Aida Qasimovanın dəyərli elmi-tədqiqat işi olan “Ərəb ədəbiyyatı V-XIII əsrlər” kitabında qeyd olunur ki, ərəb ədəbiyyatı öz növbəsində üç mərhələyə bölünür: birinci mərhələ - son antik dövr - Cahiliyyət dövrü, ikinci və mühüm mərhələ - İlkin İslam və Əməvilər dövrü, üçüncü mərhələsi - Abbasilər dövrüdür, dördüncü mərhələsi isə - Dürğunluq dövrüdür [2, s.5].

Birinci mərhələ - son antik dövr, bu ədəbiyyata Cahiliyyət dövrü deyilir. Ərəb ədəbiyyatının uzun əsrlər boyu etalon bildiyi bir çox nümunələr – qəsidə, qitə, rəcəz-urcuzə kimi şeir formaları, ərüz və qəfiyə sistemi, mədhiyyə, fəxriyyə, həcv, mərsiyə, qəzəl, vəsf, zuhdiyyə, xəməriyyə, hikmət, dəriyyat və s. kimi janrları məhz bu dövrdə yaranmışdır. Tarixi VII əsrə qədər gedib çıxan bu dövrdə klassik ərəb ədəbiyyatında fars və türk ədəbiyyatlarında geniş yayılmış epik poemalara –məsnəvilərə rast gəlinmir [2, s. 6]

Bu dövrdə Qarabağ ərazisinin də daxil olduğu Şimali Azərbaycan Albaniya dövlətinin tərkibində idi. Qarabağ tarixinin mühüm bir dövrü (VII əsr) Mehranilər sülaləsinin

hakimiyyəti ilə bağlıdır. Sasanilər imperiyasının bir hissəsi olan Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan) ərəblər tərəfindən işğal edildiyi zaman, Azərbaycanın şimalında (Albaniyada) Mehranilər nəslinin idarə etdiyi müstəqil dövlət var idi. O dövrün ədəbi-mədəni mühiti haqqında zamanəmizə çatan Mehranın nəslindən olan Alban şahı Varaz Qriqorun oğlu Cavanşirin qətlə yetirilməsinə həsr olunmuş alban şairi Dəvdəkin 681-ci ildə mərsiyyə-poema olmuşdur. Bu mərsiyə yüksək üslubda, böyük bir bədii keyfiyyətlərlə zəngindir və mərsiyə ərəb istilasından əvvəlki dövr Azərbaycan ədəbiyyatının “yeganə yadigarı” hesab edilir. Alban tarixçisi Musa Kalankaytıklunun “Alban tarixi” kitabı da tarixi hadisələrlə zəngin bu dövrü tam dəqiqliyi ilə təsvir edən mənbə hesab edilir. Bu dövrdə hələ ərəb ədəbiyyatının Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti ilə əlaqəsi yox idi, belə ki, yazılar alban və pəhləvi əlifbaları ilə yazılırdı.

Ərəb ədəbiyyatının ikinci mərhələsi - İlkin İslam və Əməvilər dövrüdür. İlkin İslam dövrünün ən möhtəşəm nümunələri müqəddəs Qur'an və hədislərdir. Qur'an-i Kərimin nəinki ərəb, ümumiyyətlə, müsəlman elm, mədəniyyət və ədəbiyyatına göstərdiyi böyük təsiri sözlə ifadə etmək çətindir. Əməvilər dövrü VII - VIII əsrlərə təsadüf edir. [2, s.7]

VII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda, o cümlədən də Qarabağda əhalinin İslamı qəbul etdikdən sonra qərarlaşıb. Doğrudur, ərəb dili bütün Azərbaycanın əqli və mədəni həyatına dərhal daxil olmayıb. O, tədricən dini və siyasi bir dil kimi yayılıb, müəyyən vaxt keçdikdən sonra elmi və ədəbi əsərlərin dili kimi qərarlaşıb. Məhz bu dövrdə - ərəb dili Azərbaycanda hakim mövqə tutmazdan əvvəl ərəblər tərəfindən əsir alınmış bir sıra azərbaycanlı şairlər ərəbcə yazmağa başlamışlar və hətta ərəbləri belə heyrətə salan kamil sənət nümunələri yaratmışlar. Onlar “məvali” adlanan şairlər idi. İbn Qüteybə-əd-Dinavəri özünün “Kitab-əş-şer və ş-şüəra” adlı məşhur kitabında Əbu-l-Yəqzana əsaslanaraq yazır: “Mədinədə məvalilərdən elə bir şair yoxdur ki, o, əslən Azərbaycandan olmasın”. Burada İbn Qüteybə İsmayıl ibn Yəsar və onun qardaşının, Musa Şəhəvatin və Əbu-l Abbasın adını çəkmişdir. Onun göstərdiyi bu şairlər VII əsrin sonları və VIII əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmışlar.

“Məvali” sözünün mənası “yaxın olmaq, hər kəsin ardınca getmək, ona qoşulmaq” deməkdir və bu ad islamdan əvvəl və islamın ilk dövrlərində əsir tutularaq müsəlmanlığı qəbul etmiş, yaxud da ərəblərin içərisində yaşayan və könüllü surətdə yeni dinin bayrağı altına keçən qeyri-ərəblərə verilirdi. Təkəbbürlü ərəblər arasında məvalilərə qarşı təkəbbür, lovğalıq, nifrət vardı. Lakin Məhəmməd Peyğəmbər, Həzrət Əli yanında məvalilər xüsusi hörmətə malik idilər. Onları bəzən ərəblərdən üstün tuturdular [1, s.35].

Beləliklə, bu dövrdə ərəb dilinin həm rəsmi, həm də elmi-ədəbi dilə çevrilməsi nəticəsində yerli əhali içərisindən bu dildə yazan və ərəb ədəbiyyatı ənənələrini kamilliklə mənimsəyən şair və yazıçılar çıxmışdır. Müxtəlif elmlər sahəsində, xüsusən ilahiyyət, fiqh və hədis sahələrində azərbaycanlıların səsi daha qüvvətlə eşidilməyə başlanmışdır.

VII-VIII əsrlərdə yaşayıb yaratmış bu yüksək şairlər, təfəkkür sahibləri -azərbaycanlı məvali şairlər ərəbdilli poeziyanın inkişafına xeyli köməklik göstərsələr də, eyni zamanda öz xalqının bədii və fəlsəfi təfəkkürü ilə də bağlı olmuşlar. Məvali şairlərin yaradıcılığını təhlil edən M.Mahmudov da belə nəticəyə gəlmişdi ki, Azərbaycan xalqının həmin dövrdəki bədii təfəkkürü digər müsəlman xalqlarının mədəni səviyyəsindən heç də geri qalmamış, bir çox millətlərin birgə səyi nəticəsində meydana gəlmiş ərəbdilli poeziyanın yeni keyfiyyətlər kəsb etməsində, forma və məzmunca dərinləşməsində, ictimai və siyasi həyata dərindən nüfuz etməsində öz faydasını əsirgəməmişdir. Azərbaycanlı ruhu, azərbaycanlı təfəkkürü, azərbaycanlı zövqü ərəbdilli ədəbiyyata daxil olaraq bu ədəbiyyatın mövzuca genişlənməsinin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir.

Ərəb ədəbiyyatının üçüncü mühüm mərhələsi Abbasilər dövrü ədəbiyyatıdır. Bu dövr Abbasilər hakimiyyətinin ilkin mərhələsindən, təxminən 750-ci ildən başlayaraq - XII əsrin sonlarınaq davam etmişdir.

XI əsrin əvvəllərində Əbu Mənsur Əs-Səalibi X əsr ərəbdilli Azərbaycan şairləri haqqında qiymətli məlumatlar verir. Ondan az sonra isə Əbu-l-Həsən əl-Bəxərzi öz məcmuəsində ərəbdilli Azərbaycan şairlərinə ayrıca bölmə ayırır. Bir sıra görkəmli azərbaycanlı ədiblər - Xətib Təbrizi, Eyn əl-Qurat, Yusif Xoylu, Şihabəddin Sührəvərdi və digərləri bütün ərəb dünyasında tanınaraq Şərqi elm inkişafına güclü təsir göstərmişlər. Bu dövrdə bütün Xilafət ərazisində, o cümlədən Azərbaycanda, Qarabağda zəngin kitabxanalar yaranır, ədəbi və elmi məclislər təşkil olunur, dini mübahisələr edilir, ümumiyyətlə, ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı təbii hala çevrilir [1, s.15].

Dördüncü mərhələ - Dürğunluq dövrü Abbasilər ədəbiyyatının III mərhələsindən sonra başlayıb və XVIII əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyətin tənəzzülünü ərəb dünyasının Səlcuqlılardan başlayaraq türk ağalığı altına düşməsi ilə izah edirlər. Bildiyimiz kimi, müsəlman dünyasında ədəbiyyatın inkişafı prosesində ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarının çiçəklənmə dövrü ardıcıl şəkildə bir-birini əvəz etmişdir. Əvvəl ərəb ədəbiyyatı inkişaf etmiş, sonra ədəbi arenada farsdilli ədəbiyyat ərəb ədəbiyyatını üstələmiş, daha sonra isə türkdilli ədəbiyyat çiçəklənmişdir. Azərbaycanda ərəbdilli ədəbiyyatın inkişafı XIII əsrin sonuna qədər davam etmişdir [2, s.9].

Ərəbdilli Azərbaycan mədəniyyətini məşhur tarixçi, filoloq, mühəddis Əbu-Səid Əbdülkərim ibn Məhəmməd əs-Səmaninin (1113-1167) "Kitab əl-ənsab" ("Nəsəblər kitabı") əsəri olmadan izləmək mümkün deyildir. Bu əsər Qərbdə İspaniyadan tutmuş Şərqdə Çinə qədər orta əsr müsəlman dünyasının bütün regionlarını özündə əhatə edir, Azərbaycan da bu ölkələr sırasındadır. Əsər Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası ilə yanaşı azərbaycanlı mühəddis, ədib, şair, dilçi və digər yaradıcı insanları haqqında maraqlı məlumatları özündə ehtiva edir. Əsər ona görə daha qiymətli mənbə sayılır ki, buraya əs-Səmani təkcə öz şəxsi məlumatlarını deyil, digər orta əsr mənbələrini də daxil etmişdir. Təəssüf ki, bu mənbələrdən çoxu ya dövrümüzdə qədər çatmamış, ya da yalnız adları gəlib çatmışdır. Əs-Səmani Azərbaycana aid bölməni yazarkən yeddi dəfə Əbu Bəkr Əhməd ibn Əli əl-Xətib əl-Bağdadinin "Tərxibi Bağdadi" ("Bağdad tarixi") əsərinə müraciət etmişdir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki Xətib Bağdadi öz əsərində XI əsrin I yarısına qədərki görkəmli alimlərin hamısından, o cümlədən azərbaycanlılardan da bəhs etmişdir [4, s. 267].

Professor M. Mahmudovun "Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər)" kitabında qeyd olunur ki, X əsr Qarabağ ərazisində yerləşən şəhərlərdən Bərdə intibah dövrünü yaşayırdı. Orta əsrlərdə Bərdədə doğulmuş, öz fəaliyyətləri, əsərləri ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində tanınmış «Bərdə» təxəllüslü böyük alimlər nəslə olmuşdür. Onlar Bərdədə və müsəlman dünyasının böyük elm mərkəzlərində dini və dünyəvi təhsil almış, Azərbaycanda, həmçinin müsəlman dünyasının bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərmişlər. Bərdəli alimlərin arasında riyaziyyatçı, mühəndis, təbib, tarixçi, filosof, hüquqşünas, şair, hədisçi, natiq, münəccim və siyasi xadimlər olmuşdur. Onlardan X əsrdə Bərdədə yaşayıb-yaratmış, ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından olmuş Əbu Bəkir Əhrazəd əl-Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Xətib Bağdadi Məhəmməd Əl-Bərdəi, Əhməd ibn əl-Hüseyn Əbu Səid əl-Bərdəi, Əbu Əli əl-Bərdəi, Səid ibn əl-Qasim əl-Bərdəi, Əbu Səd ibn Yəhya əl-Bərdəi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İslam dünyasında məşhur alimlərdən və dövrünün filosof şairlərindən olmuşlar.

Professor Qasım Hacıyev "Bərdə şəhərinin tarixi" adlı monoqrafiyasında digər Bərdəli alimlər haqqında da geniş məlumat verib, bunlardan Əbu Səid Əhməd ibn Hüseyn Bərdəi, Məhəmməd ibn Zeyd Bərdəi, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya Hilali əl-Bərdəi, Səid ibn Əmr Əbu Osman əl-Əzdi əl-Bərdəi, Əhməd ibn Ömər Əbu-l-Həsən əl-Bərdəi, Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun Bərdici əl-Bərdəi, Əbu Bəkr Əbdü-l-Əziz ibn Həsən Bərdəi, Məhəmməd ibn Xəlil Bərdəi, Əbu Əli Hüseyn ibn Süfvan ibn İshaq ibn İbrahim Bərdəi, Əli ibn Əbdü-l-Əziz Bərdəi, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Abdullah Bərdəi, Şeyx İbrahim ibn Şihabəddin Gülşəni

Bərdəi, Mühyiddin Məhəmməd əl-Bərdəi, Məhəmməd ibn Zeyd ibn Yədəhdəvayh əl-Heysəm əl-Bərdəi, Sədullah əl-Bərdəi, Qazi Məhiyəddin Bərdəini qeyd etmək olar [3, s.188].

Qeyd etmək vacibdir ki, İslamı qəbul etmiş bütün xalqlar kimi o zaman dini-etnik anlamı ümumi "müsəlman" məfhumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da IX əsrin ortaları - X əsrlərdə tərəqqi, X-XII əsrlərdə çiçəklənmə dövrünü keçirən müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində yaxından iştirak etmişlər. Ərəb Şərqiinin mədəni mərkəzləri olan Bağdad, Kufə, Bəsrə, Dəməşq, Qahirə və başqa şəhərlərə təhsil almaq üçün çoxlu azərbaycanlı gedirdi. Bu prosesdə Qarabağın tək Bərdə şəhərindən 30-a yaxın şair və alimlər də Qoca Şərqiin möhtəşəm elm mərkəzlərinə getmiş, nüfuzlu mədrəsələrdə təhsil almışlar.

Ərəb mənbələrində görkəmli Bərdəlilər haqqında dəyərli məlumatlar verilib. Onlardan ilk bibliografik məlumat mənbəyi olan "Əlfihristi" (göstərici) əsərinin müəllifi milliyyətə ərəb olan Məhəmməd İbn İsaq Ən-Nədim Əl-Vərraq Əl-Bağdadini qeyd etmək olar. V.V. Bartoldun fikrincə, əlNədiminin bu əsəri "İslamın ilk dörd əsrinin ədəbiyyatı və elmi haqqında daim əsas məlumat mənbəyi olaraq qalacaqdır" [5, səh.17]. O, görkəmli adamların həyatını özünün əsərində təsvir etmiş və həmin əsərdə bir çox Bərdəli alimlər haqqında xeyli məlumat vermişdir. Məsələn, İbn ən-Nədim (936-995) xaricilərin görkəmli azərbaycanlı nümayəndələrindən Əbubəkr Məhəmməd əl-Bərdəi haqqında məlumat vermişdir:

"Əbubəkr əl-Bərdəini (adı Məhəmməd ibn Abdulladır) 340-cı (951-952) ildə gördüm; mənimlə etdiyi ünsiyyətdə mütəzili təliminə mənsubiyyəti aydınlaşdı. O, xaricilərdən olub, onların fəqihlərindən idi". Mütəfəkkir təxminən 350-ci (961) ildə vəfat etmişdir. İbn ən-Nədim Əbubəkr Məhəmməd əl-Bərdəinin on dörd traktatının adını çəkmişdir: "Kitab əl-mürşid fi-l-fiqh" ("Fiqhə dair düzgün yol göstərən kitab"), "Kitab ər-rədd əl-əlmuxalifin fi-l-fiqh" ("Fiqhə dair müxaliflərə cavabkitabı"), "Kitab təzkirət əl-ğərib fi-l-fiqh" ("Qəribin fiqhə dair yaddaş kitabı"), "Kitab ət-təbəssür li-l-mütəallimin" ("Öyrənənlər üçün düşüncə kitabı"), "Kitab əlihticac əl-əlmuxalifin" ("Muxaliflərə qarşı etiraz kitabı"), "Kitab əl-cami fi üsuləlfiqh" ("Fiqhın əsaslarına dair toplu"), "Kitab əd-dua" ("Dua kitabı"), "Kitab ənnasix va-l-mənsux fi-l-Quran" ("Quranda əvəz edən və əvəz olunan ayələrhaqqında kitab"), "Kitab əs-sünnə va-l-cəmaa" ("Sünnə və yekdillik kitabı"), "Kitab əl-imamə" ("İmamətə dair kitab"), "Kitab nəqd kitab İbn ər-Ravəndi fi-limamə" ("İbn ər-Ravəndinin imamətə dair kitabına tənqid kitabı"), "Kitab təhrim əl-muskir" ("Məstədici maddəni qadağan etmək haqqında kitab"), "Kitab ər-rədd mən qalə bi-l-muta" ("Siqəni təsdiqləyəmə cavab kitabı"), "Kitab əl-iman va-nnüzur" ("İman və vəd kitabı") [1, s.14].

Məhşur Bərdəlilərdən biri də Əbubəkr Əhməd ibn Harun əl-Bərdicidir.

Bərdənin 14 fərsəxliyində yerləşən Bərdic şəhərində anadan olmuş Əbubəkr Əhməd ibn Harun əl-Bərdici doğma yurdunda dövrünün zəruri biliklərinə yiyələndikdən sonra müxtəlif yerlərə - İran, İraq, Suriya, Misir, Əlcəzir, Hicaz və başqa ölkələrə səyahətlər etmiş, təhsilini artırmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə o, sakın olduğu yerlərdə həm öyrənir, həm də öyrədirmiş. Əhməd əl-Bərdici nüfuzlu müəllim sayılarda hələ iyirmi beş yaşı tamam deyilmiş. Bir tarixçi yazır: Əbu Əmr əl-Müstəmlinin xəttində oxudum ki, o, Əhməd ibn Harun əl-Bərdicini 255 (869)-ci ildə Zəhli məscidində dinləmişdir. Əhməd əl-Bərdicinin yaradıcılığı dini ideologiyaya həsr olunmuşdur. Əbülhəsən əd-Darəqütni (918-995) onu "hədis dayaqlarından biri" sayıb, "inanılmış", "nüfuz sahibi" adlandırmışdır. Xətib əl-Bağdadi (1002-1071) və Əbu Səd əs-Səmani (1113-1167) onun haqqında "fəzilətli", "zəkali" və "hafiz" (Quranı əzbər bilən) sözlərini işlətmişlər. İbn əl-İmad əl-Hənbəli (öl. 1078) yazır ki, Əhməd əl-Bərdici "axırıncı nüfuz sahiblərindən və dünya alimlərinin məşhurlarından idi". Başqa mənbələrdə isə o, "təkbəddilməz nüfuz sahibi", "müsəlman hüququnu dərinlən bilən" alim kimi təqdim olunur. Tarixi mənbələrdə Əhməd əl-Bərdicinin əsərlərindən üçü haqqında xüsusi məlumat verilir: "Mən rəvaan in-Nəbi (s) fi-l-kəbair" ("Böyük günah barədə Peyğəmbər əleyhissəlamın sözlərini nəql edənlər"), "Mərifət əl-müttəsil min əl-hədis və-l-mursəlvə-l-məqtu va bəyan at-turuq as-sahiha" ("Hədis, mürsəl və məqtudan ayrılmamışın idrakı və

düzgün yolların bəyanı") və "Təbəqat əl-əsmə əl-müfrədə min əs-sahabəva-t-tabiin və əshab əl-hədis" ("Əshablar, ardıcılar və hədis müəlliflərindən nadiradların təbəqələri"). Bunlardan axırıncı əsər daha məşhurdur. Bu əsər uzun müddət islam ideoloqlarının marağında olmuşdur. İbn Bukeyr əl-Bağdadi (938-998) ona şərh və kiçik əlavələr verməklə özünün "Nəqdtəbəqat əl-əsmə əl-müfrədə" ("Nadir adların təbəqələrinin tənqidi") traktatını qələmə almış, bir sıra hüquqşünas, ilahiyyatçı alimlər ilk mənbə kimi ondan geniş bəhrələnmişlər.

Beləliklə, orta əsr Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasında Bərdə şəhəri və oradan çıxan məşhur Bərdailərin böyük rolu olmuşdur. Onların nəinki Azərbaycanda, eyni zamanda Şərq ərəb mədəniyyətinin formalaşmasında, bütöv müsəlman ədəbiyyatının inkişafında tutduqları mövqe danılmazdır. Ərəb ədəbiyyatının mühüm mərhələsi olan Abbasilər dövründə Azərbaycanda ərəbdilli ədəbiyyat böyük vüsət tapmışdır ki, bu dövrdə ərəb dilində yazılan külli miqdarda dəyərli əsərlər içərisində azərbaycanlı ədib və şairlər tərəfindən qələmə yüzrlə əsərlər vardır ki, bunların da sırasında Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasında xüsusi rolu olan Bərdə şəhəri və onun yetirmələrinin xüsusi yeri vardır.

Ədəbiyyat

- 1.M.Mahmudov “Ərəbcə yazmış Azərbaycanlı ədib və şairlər VII-XII əsrlər”. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.-192s.
- 2.Aida Qasimova “Ərəb ədəbiyyatı V-XIII əsrlər”, Bakı: Elm, 2019
- 3.Qasım Hacıyev “Bərdə şəhəri coğrafi, siyasi və mədəni tarixi”. Bakı, UniPrint, 2008.-250s.
- 4.N.A.Əliyeva “Əs-Səmanın “Kitab Əl-ənsəb” əsərinin Azərbaycan bölməsinin əsas mənbələri”, Tarix və onun problemləri”. – Bakı, №2
- 5.Xeyirbəy Qasimov “Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti”. Bakı, “Aspoliqraf”, 2008, 448

РОЛЬ ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ КАРАБАХА В ФОРМИРОВАНИИ И АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (VII-XI ВВ.)

Гусейнова Вусале Джабраил, Новрузова Фатима Акиф

Резюме

В статье представлена информация о роли литературно-культурной среды Карабаха в средние века, в распространении Ислама и развитии арабской литературы в Азербайджане, которая считается частью богатой культурной сокровищницы, созданной азербайджанским народом. Здесь говорится о городе Барда, одной из крупнейших азербайджанских городов Ближнего Востока, об азербайджанских писателей и поэтов, писавших на арабском языке под псевдонимом «Бардаи», а также даны арабские источники, где говорится об знаменитых азербайджанцах. В статье также описываются этапы средневековой арабской литературы и связи этих этапов с литературно-культурной средой Карабаха.

ROLE OF THE GARABAKH LITERARY AND CULTURAL ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF ARABIC LITERATURE IN AZERBAIJAN (VII-XI CENTURIES)

Huseynova Vusale Jabrail, Novruzova Fatima Akif

Summary

In article was provided information about the role of the literary and cultural environment of Garabakh, which is considered part of the rich cultural treasury created by the Azerbaijani people, in the middle Ages, in the spread of Islam and the development of Arabic literature in Azerbaijan. It shows the city of Barda, one of the largest Azerbaijani cities in the Middle East, the descendants of Azerbaijani writers and poets who wrote in Arabic under the

pen-name "Bardai", as well as valuable Arabic sources about them. In article also commented the stages of medieval Arabic literature and connects these stages with the literary and cultural environment of Garabakh.

Rəyçi: fil.ü.e.d. Ruziyə Quliyeva Zaman qızı

AMEA-Gəncə bölməsi, Azərbaycan ədəbiyyatı 30. 07. 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 08 sentyabr 2021-ci il

UOT:81.

AZƏRBAYCAN PAREMIOLOGİYASINDA ƏNƏNƏVİ BAXIŞLAR

İsmaylova Gülnur Nürəddin
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulay81@mail.ru

Xülasə: *Məqalənin əsas mövzusu atalar sözlərindən bəhs edir. Qeyd etmək lazımdır ki, paremiologiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətləri var. Məqalədə göstərilən xüsusiyyətlər atalar sözlərinin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu sübut edir. Belə ki, atalar sözləri həm nitq, həm dil, həm də koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi formalaşır. Atalar sözləri düsturlaşmış fikirlərdir. Atalar sözlərinin mənşəyi çox qədim olduğundan və məzmunu universal əhəmiyyətə malik olduğundan onları atalar sözü kimi, yəni xalq yaradıcılığı kimi tanıyıırıq.*

Açar sozlər: frazeologiya, dilçilik, paremiologiya, atalar sözləri

Ключевые слова: фразеология, лингвистика, паремиялогия, пословицы

Key words: phraseology, linguistics, paremiology, proverbs

Frazeologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi təşəkkül tapdığı dövrdən həm rus, həm də Azərbaycan frazeologiyasında atalar sözlərinin statusu bir problem kimi qarşıya qoyulur və öz həllini tapmır. H.Bayramov göstərdiyi kimi, atalar sözləri frazeoloqları geniş və dar yanaşma nümayəndələrinə bölür. H.Bayramov özü “atalar sözlərinin frazeologiyaya aid edilməsinin heç bir elmi əsasları yoxdur” (1, 55) deməklə dar yanaşmanın nümayəndəsi kimi çıxış edir. A.Qurbanov nəinki atalar sözlərini, hətta bədii əsərlərdən sitatları belə frazeologiyaya aid edir (3, 356). Əlbəttə, frazeologiyani bu cür dərk etmə çox geniş yanaşmanı büruzə vermək deməkdir.

Atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab edən alimlər bu konstruksiyanın obrazlı olmasından və hazır vəziyyətdə (yəni nitqdə düzəlmədiyini) işlədildiyindən çıxış edirlər. Bu iki amili, məsələn, akademik N.M.Şanski atalar sözlərini dil vahidi hesab etmək üçün kifayət hesab edir (7, 68).

Atalar sözlərini frazeoloji vahid saymayan alimlər konfigurasiya meyarından çıxış edirlər. Onların fikrinə görə, hər bir dil vahidi öz funksiyasını sistem tərəfindən müəyyən olunmuş konfigurasiya çərçivəsində icra edir. Atalar sözləri isə belə konfigurasiya tələb etmir. Bunlar həm struktur, həm də semantik baxımdan müstəqil və tamamdırlar.

Qeyd edək ki, atalar sözlərinə bu iki münasibəti yalnız frazeoloji baxışların təşəkkülü ilə bağlamaq düzgün olmaz. Əslində bu fərqli münasibətlərin kökü daha dərinədir. Fikrimizcə, atalar sözlərini dilə aid etməyən alimlər F. de Sössürün dil təlimindən çıxış edirlər. Bunlar dili yalnız işarələr sistemi və işarələrdən istifadə qaydaları kimi təsəvvür edirlər. Belə baxışlara müvafiq olaraq, hər bir dil vahidi aktual sintaqmatikası ilə seçilir, və, deməli, özü-özlüyündə natamamdır. Yalnız digər dil vahidi ilə (və, beləliklə, sistemlə) vahid konfigurasiya yaratdıqda, bu çərçivədə dil vahidi öz məzmununu ifadə edə bilir və funksiyasını reallaşdırır.

Konfigurasiya xaricində (deməli, sistem xaricində) müəyyənləşən hadisələr dil yox, nitq hadisələri kimi dəyərləndirilir.

İkinci mövqeni, məsələn, L.V.Şerbanın baxışları ilə bağlamaq olar. Akademik L.V.Şerba dəfələrlə qeyd edirdi ki, dili yalnız işarələr sistemi ilə bağlamaq düzgün deyil (8). Əlbəttə, bu cür fikir müxtəlifliyini sadəcə terminoloji fərq kimi də qiymətləndirmək olar. Lakin bunlara ciddi nəzəri diskussiya kimi də başa düşmək olar. Lakin bütün bu polemikaya baxmayaraq, atalar sözləri hər bir xalqın mental özünəməxsusluğunu nümayiş etdirən ən mühüm struktur-semantik hadisələrdən sayılmalıdır. Hal-hazırda dünya dilçiliyi atalar sözlərini koqnitivizm baxımından çox dərinlən tədqiq edir. Azərbaycan dilçiliyində isə (söhbət sırf dilçilik tədqiqatlarından gedirsə) atalar sözlərinin işlənməsi iki alimin adı ilə bağlıdır: Z.Əlizadə və İ.Həmidov.

Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” monoqrafiyası 1985-ci ildə çapdan çıxır. Kitab iki hissədən ibarətdir, birinci hissə üç fəsildən ibarətdir, ikinci hissə - iki fəsildən. Bu hissələr işlədilan terminlər baxımından dərhal nəzəri cəlb edir. Məsələn, birinci hissədə *atalar sözləri* və *məsəllər* terminləri işlədilir: “Atalar sözü və zərb məsəllərin xüsusiyyətləri”, “Atalar sözü və zərb məsəllərin fərqiə dair”, “Atalar sözü və zərb məsəllərin frazeologiyaya münasibəti”. İkinci hissədə isə *paremiya* termini işlədilir. Məsələn, “Paremiyaların leksik-semantik xüsusiyyətləri”, “Paremiyalarda coxmənəlilik” və s. Daha doğrusu, *paremiya* termini birinci fəsildə də rast gəlinir, lakin mündəricatda bu öz əksini tapmır. Birinci hissənin bölmələrində yalnız *atalar sözləri* və *zərb məsəllər*, ikinci hissənin bölmələrində yalnız *paremiya* termini işlədilir.

Kitabın mətnində 101-ci səhifəyəcən atalar sözləri və zərb məsəllər işləndiyi halda 101-ci səhifədə *paremiya* termininə rast gəlik. Məsələn, “Atalar sözü və zərb məsəllərin mənsur bənddə mövqeyi üslubi çalar yaratmaq baxımından üç şəkildə özünü göstərir: 1 halda - əvvəldə - (prepozitiv) Paremiyalar mənsur bəndin əvvəlində işlənir; aparıcı vəzifə daşıyır, sonrakı fikirlər açılması üçün cəlbədicə səciyyəyə malik olur” (2, 101-102).

101-ci səhifədə bu cümlədə işlənən *paremiya* terminin üstündə bir ulduz işarəsi qoyulur və aşağıda şərh verilir: “Qeyd: Atalar sözü və zərb məsəllər sonrakı izahlarda paremiyalar adlandırılacaq” (2, 101). Lakin izah olunmur ki, nə üçün məhz 101-ci səhifədən başlayaraq, atalar sözü və zərb məsəllər *paremiya* adlandırılacaq, və bu terminlərin bir fərqi var ya yox. Yəni terminlər ümumiyyətlə izah olunmur. Bundan başqa birinci hissədə ardıcıl olaraq *atalar sözü* və *zərb məsəllər*, ikincidə isə eyni ardıcılıqla *paremiya* termininin işlənməsi diqqəti cəlb etməyə bilməz.

M.T.Tağıyevin frazeoloji əhatə haqqında fikirlərinin düzgün başa düşülməməsinin bəlkə də ən qabarıq nümunəsini Z.Əlizadənin bu kitabında müşahidə edirik. Məsələn, müəllif yazır: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilsə də, bu dəlillər asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil” (2, 62). M.T.Tağıyev öz monoqrafiyasında əhatəni frazeoloji vahidlə sərbəst söz birləşməsinə fərqləndirən amil kimi nəzərdən keçirəndə, rus dilindəki *просить каши* frazeoloji vahidini misal çəkir və göstərir ki, əhatəsi şəxs mənalı söz olursa, aydın olur ki, burada söhbət sərbəst söz birləşməsindən gedir. Yox əgər əhatəsində əşya mənalı (ayaqqabı adları) sözlər işlənsə, məlum olur ki, burada frazeoloji vahid işlənir. Yəni söhbət ondan gedir ki, əhatə frazeoloji vahidi sərbəst söz birləşməsindən fərqləndirir. M.T.Tağıyev göstərir ki, frazeologizmin əhatəsi ona bütövlükdə aiddir, sərbəst söz birləşməsində isə şəxs mənalı söz yalnız *просить* felinə aiddir. Məsələn, M.T.Tağıyev yazır: “Сочетание *каши просят* со стороны субъекта сочетается с двумя группами имен – с именами с семантикой лица и с именами с семантикой предмета. Валентные отношения компонентов свободного сочетания требуют со стороны субъекта имен с семантикой лица: *дети просят каши*. А если со стороны субъекта сочетание связывается с именами с собственно предметной семантикой, то такая связь базируется не на валентных

отношениях компонентов: она возникает на основе собственно структурной связи всего сочетания в соответствии с требованиями достаточности конфигурации: *ботинки просят каши*” (6, 25).

Fikir tamamilə aidin ifadə olunub: *каши просят* ifadəsinin əhatəsində şəxs mənalı sözlər iştirak edirlərsə, bu sərbəst söz birləşməsidir, əşya mənalıdırsa – frazeoloji vahiddir. Özüdə frazeoloji vahid *каши просят* ifadəsidir, əşya mənalı sözlərin frazeoloji vahidə daxil yoxdur, bu yalnız onun əhatəsidir, komponenti deyil.

Z.Əlizadə yazır: “Belə olanda bütün birləşmə modelin (konfigurasiyanın tələblərində uyğun olaraq) öz struktur əlaqəsi əsasında əmələ gəlir: «Ботинки просят каши» kimi. Bu birləşməni müəllif frazeoloji vahid hesab edir” (2, 62). M.T.Tağıyevin dediklərini bəlkə heç kəs bu cür təhrif etməyib. Yuxarıda gətirdiyimiz sitatdan tam aydınlığı ilə bəlli olur ki, frazeoloji vahid *каши просят* ifadəsidir, *ботинки просят каши* isə konfigurasiyadır ki, bunun tərkibində *ботинки* sözü frazeoloji vahidin komponenti deyil, onun əhatəsidir.

Yuxarıda göstərilən sitatdan məlum olur ki, Z.Əlizadə M.Tağıyevin meyarlarına əsaslanaraq atalar sözlərini də frazeologiyaya daxil edir: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilsə də, bu dəlillər asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil”. Halbuki M.Tağıyev sərbəst yaxud sabit söz birləşmələrindən danışmır, əhatəsi olub-olmayan vahidlərdən danışır və göstərir ki, frazeoloji vahidin əhatəsi var (özü isə natamamdır), atalar sözlərinin isə əhatəsi yoxdur və ola da bilməz, çünki atalar sözləri, nitq vahidləri olaraq, cümlədirlər və tam bir hökm, tam bir fikir ifadə edirlər. Beləliklə də, M.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi haqqında tamamilə səhv təsəvvür müşahidə olunur.

Z.Əlizadə apardığı təhlilin nəticəsində belə bir fikrə gəlir: “Beləliklə, atalar sözü və zərb məsəllər yuxarıda qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir” (2, 89). Qeyd etməliyik ki, əslində bu cür *özünəməxsusluq* təhlildən bəlli olmur, çünki müxtəlif alimlərin fikirləri gətirilir, lakin bunlardan heç biri atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməyinə dəlil sayıla bilməz.

Nəzəri məsələlərin təhlilində müşahidə olunan qeyri-dəqiqlik heç də atalar sözlərinin tədqiqinə mane olmur. Z.Əlizadə qabağına qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq atalar sözlərini və zərb məsəlləri müxtəlif istiqamətdə və hərtərəfli təhlil edir, onların paradiqmatik xüsusiyyətlərin üzə çıxarır. Koqnitivizm baxımından maraq doğuran amil odur ki, Z.Əlizadə atalar sözlərini bilavasitə ictimai şüurun təşəkkülü ilə bağlayır. Deməli, Azərbaycan xalqının ictimai şüurunun öyrənmək baxımından atalar sözləri müstəsna rol oynayır. Müəllif yazır: “Xalqımızın ictimai şüurunun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərin – bu qapalı modellərin leksik-semantik xüsusiyyətləri və sintaktik-üslubi yükünün tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir” (2, 236).

Yeri gəlmişkən, bir də qeyd edək ki, heç də təsadüfi deyil ki, Z.Əlizadənin özü atalar sözlərini *qapalı model* adlandırır. Bu isə o deməkdir ki, təhtəl-şüur səviyyəsində müəllifin özü də atalar sözlərini dil vahidi hesab etmir. Çünki dil vahidi, bir sistem varlıq olaraq, sistem çərçivəsində heç vaxt qapalı ola bilməz, mütləq bir çox əlaqələrlə sistemlə bağlı olmalıdır.

Belə bir fikri də anlamaq çox çətindir: “Paremiyalar ikili səciyyə daşıyır, sonrakı məna yükü kontekstlə bağlı olur, bir keyfiyyət başqa keyfiyyətlə əvəz edilir, müstəqim məna məcazi mənaya keçir və bu məcazlaşma nəticəsində frazeoloji vahid kimi formalaşmaq hüququ qazanır” (2, 236).

Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, paremiyalar cəbr düsturun xatırladır və hər iki planda, müstəqim və məcazi planda, reallaşır. Paremiyaların əsasını semantik sxem təşkil edir, konkret danışiq situasiyalarında, əlbəttə, bu mücərrəd sxem situasiyaya uyğunlaşır. *Bir əldə iki qarpız tutmazlar* bir semantik sxem kimi mütləq səciyyə daşıyır. Məzmunun aforistik

olması imkan verir ki, bi ifadə müxtəlif (saysız-hesabsız) danışiq situasiyalarında işlənsin. Cəbrdəki düstur kimi “qarpız”, “əl”, “iki”, “bir”, “tutmaq” məchul kəmiyyət bildirir. Konkret siyuuasiyada bunlar məlum olur.

Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” əsəri, əlbəttə, Azərbaycan dilçiliyində pəremiyaların öyrənilməsində atılan uğurlu addımlardan biridir.

Azərbaycan və rus dillərinin atalar sözlərinin tədqiqi sahəsində prof. İ.Həmidovun əsərləri xüsusi yer tutur. Alim həm sabit pəremiyalar, həm də müasir nitqdə yaranan aksiomatik ifadələrin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir, onların yaranma və işlənmə qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır.

Ümumiyyətlə, XX əsr elmində belə bir nəzəri prinsip formalaşmışdır ki, hər bir sistem özündən daha geniş sistem daxilində öyrənilməlidir. Yalnız bu təqdirdə istənilən sistem haqqında dolğun və obyektiv təsəvvür yarana bilər. İ.Həmidov atalar sözlərini universal-analitik konstruksiya şərcivəsində təhlil edir.

“Aforizm və atalar sözləri qrammatikasının fəlsəfəsi” adlanan monoqrafiyada universal-analitik konstruksiya mənasının yaranma mexanizmi və semantik quruluşu, kateqorial-qrammatik parametrləri, məndəki vəzifələri, paradigmatik səciyyəsi və sintaqmatik potensialı, leksik doldurulma xüsusiyyətlərindən ətraflı bəhs olunur.

Müəllifin fikrinə görə atalar sözlərini və zərb məsəlləri fəlsəfi konseptuallaşmanın səciyyəsi fərqləndirir. Doğrudan da atalar sözlərində həmin fəlsəfi konseptuallaşma mövcuddur. Zərb məsəllər isə əksər hallarda nida səciyyəsi daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İ.H.Həmidovun “Aforizm və atalar sözləri qrammatikasının fəlsəfəsi” kitabında pəremioloji semantikanın bir çox məsələləri öz həllini tapmışdır. Kitabdakı təhlil əsasən rus dilinin pəremioloji materialı üzərində qurulub, lakin, şübhəsiz ki, elmi və məntiqi ümumiləşmələrin dəyərini yalnız rus dili ilə bağlamaq düzgün olmazdır. Məntiqi modellər və sxemlər universal səciyyə daşıyaraq bütün dillərə aiddir. Elə ona görə də A.A.Potebnyadan gətirilən epigraf kitabda çox yerinə düşür: “Məntiq və fikir formaları bütün xalqlar üçün birdir; ona görə fikrin üzvi təcəssümü olan dillər formalarının mənalılarına görə yox, yalnız səslərlə biri-birindən fərqlənməlidir, bütün dillər üçün vahid bir qrammatika olmalıdır (qədimdə onu *fəlsəfi qrammatika* adlandırırdılar)” (4, 9).

Pəremiologiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətləri var. Lakin buna baxmayaraq obyektin mürəkkəbliyi həmin istiqamətin perspektivlərini müəyyənləşdirir. Göstərilən xüsusiyyətlər atalar sözlərinin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu sübut edir. Yəni atalar sözləri həm nitq, həm dil, həm də koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi formalaşır.

Nitq səviyyəsində atalar sözləri öz təbii həyatını yaşayırlar. Bunlar deyimdir, müəyyən bir fakt haqqında müəyyən bir fikirdir, və deyim kimi atalar sözləri kütləvi şüurda qalır, yaddaşlarda yaşayır. Bu baxımdan fərdi deyimlə atalar sözləri kimi tanıdığımız kütləvi deyimlər arasında heç bir fərq yoxdur. Hamı öz babalarının, nənələrinin, valideynlərinin müxtəlif məsləhətlərini ömür boyu yadda saxlayır və öz evladlarına deyir. Bu deyimlər də formula, düstur səciyyəsi kəsb edir. Atalar sözləri də eynilə düsturlaşmış fikirlərdir. Sadəcə bunların mənşəyi çox qədim olduğundan, müəllifi bilinmədiyindən və məzmunu universal əhəmiyyətə malik olduğundan onları atalar sözü kimi, yəni xalq yaradıcılığı kimi tanıyıırıq.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. Q. İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəllər lüğəti. Bakı: Turan evi, 2009
2. Ağayeva F. Danışiq dilində leksik və sintaktik vahidlər. B.: ADU, 187
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtam, 2002
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980

TRADITIONAL VIEWS IN AZERBAIJAN PAREMIOLOGY

Ismailova Gulnur Nuraddin

Summary

The main context of the article deals with the proverbs. It should be mentioned that the linguistics of Azerbaijan has significance achievements in the field of paremiology. The features indicated in the article proves the complexity of proverbs .So, proverbs are formed as a result of speech, language and cognitive processes. Proverbs are formulated ideas. The origin of the proverbs are very old and because of importance its context, they have become popular as a proverb and folk art.

ТРАДИЦИОННЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ ПАРЕМИОЛОГИЮ

Исмаилова Гюлнур Нураддин

Резюме

Основной контекст посвящен пословицам. следует отметить, что азербайджанская лингвистика имеет значительные достижения в области паремиологии. Указанные в статье особенности доказывают сложность пословиц. Итак, пословицы образуются в результате речевых, языковых и познавательных процессов. Происхождение пословиц очень старое, и из за важности контекста они стали популярными как пословица и народное искусство.

Rəyçi: dos. Rəhimov Mehdi

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 10 iyun 2021-ci il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 21 sentyabr 2021-ci il

UOT: 80

NİZAMİ YARADICILIĞINDA HƏRFİ VƏ İŞARƏ RƏMZLƏRİ

Dosent Məlikova Gülarə Alqait qızı

f.ü.f.d. Məmmədova Mehriban Oqtay qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gulara.melikova@mail.ru

Xülasə: *Klassik Şərq poeziyasında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında dini məzmunlu, irfani mövzuda yazılan əsərlərdə Allah kəlamını açıqlayan və çatdıran bədii sənət nümunələrindən olan qəzəl, qəsidə, məsnəvi və digər şeir növlərində əsərin təsir qüvvəsini artırmaqla oxucunun estetik zövqünə təsir etmək, az sözlə geniş və dərin mənalı fikir çatdırmaq üçün ərəb əlifbasındakı hərflərə rəmz və işarə məqsədilə müraciət edilmişdir.*

Klassik ədəbiyyatda simvol və rəmzlərin, poetik nümunələrin hansı məna verdiyini anlamaq və düzgün şərh etmək üçün ilk növbədə bu şeirlərdəki gerçək mənanı, batini mənanı başa düşmək lazımdır. Qeyd edək ki, hər bir şair öz dövrünün övladı, öz dövrünün yetirməsidir. Orta əsrlərdə yaşayıb yaradan şairlərin yaradıcılığında, həmin dövrdə hakim mövqe tutan ideologiyanın, dini təriqətin, dini cərəyanın bu və ya digər cəhətləri, şübhəsiz ki, öz əksini tapmışdır.

Orta əsrlər poeziyasında rəmzlərdən istifadədən, fikrin belə vasitələrlə çatdırılmasının müxtəlif səbəblərindən bəhs edən bir çox tədqiqatçılar səbəblərdən birincisini mövcud ənənə, digərini dövrün tələbindən doğan bir zərurət, bir qanunauyğunluq kimi səciyyələndirirlər. Rəmzlərdən istifadə olunması həm də şairin istedadının, bilik və bacarığının bədii göstəricisi, ifadəçisi kimi qeyd oluna bilər. Müəyyən ictimai–siyasi səbəblərdən dolayı fikirlərini, zülmə,

zorakılığa qarşı etrazı açıq şəkildə deməkdən çəkinən sənətkarlar öz savadı, istedadı, qabiliyyəti və dünya görüşü səviyyəsində rəmzlərdən bədii üsul və vasitə kimi istifadə etmişlər.

Xaqani, Nizami, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli və b. şairlər yaradıcılıqarında hərfi rəmzlərə geniş yer vermişlər. Məqalədə Azərbaycanın dahi şairi Nizaminin yaradıcılığında hərfi və işarə rəmzlərinin işlənməsinə aid nümunələr verilmiş və şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Klassik Şərq poeziyası, hərfi rəmzlər, ərəb əlifbası, rəmzlərdən istifadə

Ключевые слова: Классическая восточная поэзия, буквенные символы, арабский алфавит, использование символов

Key words: Classical oriental poetry, literal symbols, Arabic alphabet, use of symbols

Klassik Şərq poeziyasında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında dini məzmunlu, irfani mövzuda yazılan əsərlərdə Allah kəlamını açıqlayan və çatdıran bədii sənət nümunələrindən olan qəzəl, qəsidə, məsnəvi və digər şeir növlərində əsərin təsir qüvvəsini artırmaqla oxucunun estetik zövqünə təsir etmək, az sözlə geniş və dərin mənalı fikir çatdırmaq üçün ərəb əlifbasındakı hərflərə rənz və işarə məqsədilə müraciət edilmişdir. Adətən, ağzın zərifliyi və danışq qabiliyyəti “*mim*”, gözlər “*sad*” və ya “*eyn*”, qədd və qamət – “*əlif*” hərfi ilə, xal – nöqtə ilə, verilmişdir. Rəmzlərdən istifadə ədəbiyyatın özünə məxsus spesifik cəhətləri ilə, dövrün, zamanın tələbi, hər hansı bir dini təriqət və ya cərəyanla, dünya görüşü və s. səbəblərlə əlaqədardır.

Hərflər və rəqəmlərlə fikrin çatdırılması, ünsiyyət yaradılmasının tarixi çox qədimdir. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Yunan alimi Pifaqorun əsərlərində hərflər və rəqəmlərə xüsusi mənalara verilməsi faktlarına rast gəlinir. Orta əsrlərdə İslam dinin və islam düşüncə tərzinin təsiri hərflərə və rəqəmlərə gizli mənalara verilməsinə səbə olmuşdur. Həllac Mənsurun (ö.922) əsərlərində hərflərə mənalara verilməsinin ilk təzahürlərinə rast gəlinir. Klassik ədəbiyyatda simvol və rəmzlərin, poetik nümunələrin hansı məna verdiyini anlamaq və düzgün şərh etmək üçün ilk növbədə bu şeirlərdəki gerçək mənanı, batini mənanı başa düşmək lazımdır. Qeyd edək ki, hər bir şair öz dövrünün övladı, öz dövrünün yetirməsidir. Orta əsrlərdə yaşayıb yaradan şairlərin yaradıcılığında, həmin dövrdə hakim mövqə tutan ideologiyanın, dini təriqətin, dini cərəyanın bu və ya digər cəhətləri, şübhəsiz ki, öz əksini tapmışdır.

Orta əsrlər poeziyasında rəmzlərdən istifadədən, fikrin belə vasitələrlə çatdırılmasının müxtəlif səbəblərindən bəhs edən bir çox tədqiqatçılar səbəblərdən birincisini mövcud ənənə, digərini dövrün tələbindən doğan bir zərurət, bir qanunauyğunluq kimi səciyyələndirirlər. “Kod, rənz və simvollarından istifadənin əgər bir səbəbi mövcud qanunauyğunluqlar idisə, digər səbəb isə dövrün, zamanın harmoniyasından doğan bir zərurət idi.” (3. 23-25). Rəmzlərdən istifadə olunması həm də şairin istedadının, bilik və bacarığının bədii göstəricisi, ifadəçisi kimi qeyd oluna bilər. Müəyyən ictimai – siyasi səbəblərdən dolayı fikirlərini, zülmə, zorakılığa qarşı etrazı açıq şəkildə deməkdən çəkinən sənətkarlar öz savadı, istedadı, qabiliyyəti və dünya görüşü səviyyəsində rəmzlərdən bədii üsul və vasitə kimi istifadə etmişlər. Məntiqi cəhətdən məzmunlu rəmzlər əsərin dəyərinin artırılmasında mühüm rola malik idi. Ərəb və fars dillərini, Quranı, onun təfsirini, Şərq fəlsəfəsini, şərq ədəbiyyatını mükəmməl bilən, ədəbi ənənələrə, təriqət və cərəyanlara məqsəd və məramına dərinləndirən bələd olan şairlərin yaradıcılığı bu simvol və rəmzlərlə zəngindir. Xaqani, Nizami, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli və b. şairlər yaradıcılıqarında hərfi rəmzlərə geniş yer vermişlər.

Nizami yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Sirlər xəzinəsi”(1177) poemasında dahi şair, müqəddəs Quran ayələrinin şərhini hərfi rəmzlərdən istifadə etməklə aşağıdakı beytdə belə açıqlayır:

“Əlif” olsan, qanadsız quşa dönüb uçmazsan,
“Bey” kimi əyilməsən, bu torpağı qucmazsan.

“Əlif” və “Bey” ərəb əlifbasındakı hərflərdir (*“Be” hərfinin ərəb tələffüz variantı “ba”dır*). Klassik ədəbiyyatda *qədd – qamətin* simvolu kimi tez – tez müraciət edilir. Şair “Əlif” hərfi kimi öz qədd qamətinə aşiq olan, özündən razı insanlara müraciət edərək onlara demək istəyir ki, sən özünə pərəstiş etməklə həqiqət xəzinəsindən bəhrələnməyəcək, qanadsız quş olub göylərə uça bilməyəcəksən. Əgər həqiqət xəzinəsindən bəhrələnmək istəyirsənsə, “Bey” hərfi kimi başaşağı ol, torpağı qucaqla, sadə və təvazökar ol. Bildiyimiz kimi, təvazökarlıq müsəlmanları digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətdir. Qurani-Məcid bütün insanları Allah qarşısında təvazökarlıq çağırmaqla bərabər, möminlər qarşısında da təvazökar olmağı tapşırır. «*Hicr*» surəsinin 88-ci ayəsində oxuyuruq: **«Bütün möminlərə qarşı təvazökar ol»**. Qurani-Kərimdə açıq-aşkar bəyan olunur ki, Allah təkəbbürlüləri sevmir və bu sifətdə olanlar cəhənnəm əhliidirlər. «*Nəhl*» surəsinin 23-cü ayəsində buyrulur: **«Şübhəsiz ki, Allah təkəbbürlüləri sevmir»**.

Dahi Nizaminin aşağıdakı misraları hərfi rəmzlərin işlədilməsi baxımından diqqəti cəlb edir:

*Bu adla fəxr edən hər iki dünya,
İki "mim" hərfindən taxmışdır sırğa.
"Aləm"də bir "mim" var, onda ikisi,
Bölmüşdür "aləmi" paxıllıq hissi.
Qələm türklərinə salaraq nəzər,
Bir "mim" tac bağışlar, bir "mim" də kəmə.*

Şərin mənası belədir ki, bu adla hər iki dünya, həm maddi, həm də mənəvi aləm fəxr edir. Bu ad iki mim hərfindən sırğa taxmışdır. Bir “mim” olan “aləm”i (عالم) kin, küdurət, paxıllıq hissi bürümüş, onu parçalamışdır. Bu adda isə iki “mim” hərfi var, sanki iki “mim” hərfindən sırğa taxmışdır. Nizami bu beytlərdə Məhəmməd Cahan Pəhləvana işarə edərək onun adında olan iki “m” hərfinə diqqəti yönəldir. Onu tərifləyir. Şair ərəb əlifbası ilə “محمّد” sözündə olan “mim” lərin başda və ortada (“kəmə” sözündə كمر) yazılmasını nəzərə alaraq, onun “qələm türklərinə”, yəni qələm gözəllərinə, şairlərə tac və kəmə bağışladığını nəzərə çarpdırır.

Qeyd edək ki, “Nizami “türk” sözünü bəzən həqiqi mənada, lakin çox yerdə məcazi mənalarda - məsələn, paklıq, gözəllik, yüksəklik, qüvvət simvolu, adil, bilici, qorxmaz, cəngavər və qəhrəman mənasında işlətməmişdir: tork-e delsetan (ürəkaçan dilbər), tork-e tənnaz (nazlı dilbər), tork-e nəzənin əndam (gözəl əndamlı dilbər)...”(1. 1-2).

Nizaminin 1180 – ci ildə tamamladığı ölməz məhəbbət dastanı “Xosrov və Şirin” poemasında hərfi rəmzlərin işlənməsi və onların batini mənalar ifadə etməsinə aid nümunələrə rast gəlmək olar:

*Pərviz, Şirin, Fərhad – bu sözlərin, bax,
Hərəsinin vardır beş hərfi ancaq.*

Bildiyimiz kimi, ərəb əlifbası konsonant əlifbaya aiddir. Yəni bu əlifbada sait səslər yazılmır, sait səsləri ifadə etməək üçün hərəkələr, yardımçı işarələrdən istifadə edilir. Bu səbəbdən də həmin adlar da beş hərflə yazılır: فرهاد، شیرین، پرویز

Beytin mənası belədir ki, hər üç adda hərflərin sayı eynidir, ancaq nə üçün bir bədbəxt, digəri xoşbəxtdir?

*Xətləri müxtəlif olan nöqtədən
İlk gələn hərəkət “Əlifdi” bil sən.*

Şair bu beytdə “Əlif” hərfinin ərəb əlifbasındakı ilk hərfi olduğuna işarə edir. Hərfin əbcəd hesabı ilə say məzmunu 1 - ə bərabərdir. Bu hərflər iki nöqtəni birləşdirən şaquli xətdir (|).

Dahi şairin “Sirlər xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin”dən sonra yazdığı üçüncü – “Leyli və Məcnun” poemasında da hərfi rəmzlərin işlənməsinə aid nümunələr kifayət qədərdir:

*Bir dağ çapmadısa bu “Kaf” ilə “Nun”,
Göy adlı bir böyük Bisütun qurdun.*

”Kaf” (ك) və ”nun” (ن) ərəb hərfləridir. İki hərf bir yerdə olanda ”kun” sözüdür, bu isə ərəbcə ”ol” deməkdir. Qurani – Kərimdə də bu barədə surə və ayələr vardır. ”Göyləri və yeri icad edən (yoxdan yaradan) Odur. Bir işin yaranmasını istədiyi zaman, ona (o işə) yalnız: ”Ol !” –deyər, o da (fövrən) olar” (*Bəqərə Surəsi, 117*). Alimlər, Quran təfsirçiləri həmin ayədəki ”ol” əmrini, qüdrətin dərhal fəaliyyətə keçməsi olaraq açıqlamışlar. Yəni, *”Allahın dilədiyi şeyin heç bir mane olmadan dərhal meydana gəlməsidir.”* deyərək şərh etmişlər.

Beytin mənası belədir: Sən allahın bir dəfə ”ol” əmri ilə göy adlı Bisütun qurdun. *”Bisütun”* həm *”sütunsuz”* mənasında (göylərin sütunsuz dayanması), həm də Bisütun dağı mənasında işlənmişdir.

S. F. D. ili idi rəcəbin sonu

Misrada adları çəkilən hərflərin *əbcəd hesabı* ilə say məzmunu - ف - 80, ث - 500, د - 4 - ə bərabərdir. Nizami S.F. D. hərfləri ilə *”Leyli və Məcnun”* poemasının yazıldığı tarixi göstərmişdir ki, bu da *hicri 584, miladi 1188 – ci ilə* təsadüf edir.

584:33= 17, 69... 584-18 = 566 + 622 = 1188

*Baxsan Nizaminin cizgisinə sən,
Min bir ad sayını orda görərsən.
İlyasın “əlf”inin “lam”ından kəssən,
Yenə doxsan doqquz tamı görərsən.*

Beytin mənası belədir ki, Nizami (نظامی) adındakı hərflərin *əbcəd* ((جد hesabına görə say məzmununu toplasaq, ”nun” (50 (ن, ”za” (900 (ظ, ”əlif” (1 (ا, ”mim” (40 (م, ”ye” ((ي 10 –a bərabərdir. Cəmi hesablayanda 50 + 900 + 1 + 40 + 10 = 1001 edir.

Qeyd edək ki, *”Uca Allahın bütün adları qətiyyətlə bilinmir. Bəzi alimlər Əsmanın minə yaxın olduğunu bildirirlər. (bax İbn Kəsir, Əlusi, Araf, ayənin təfsiri 7/180). Əslində Peyğəmbərimiz (s) Cevşenü’l Kebir adlı xüsusi duasında min bir xüsusiyyət ilə Rəbbinə dua etdi.*

Allahın dörd min adının olduğunu söyləyən alimlər kimi (bax: Alusî, orada). Allahın beş minə yaxın adı olduğunu deyənlər də var. (bax İbn Kəsir, Fatihənin təfsiri)”. (5).

İlyas (إلياس) adından əlf (ا) hərflərini atsan, (ليس) alınacaq və onun ”l” (ل) hərfindən də (Əbcəd hesabına görə, ”lam” hərfinin say məzmunu 30 – dur) bir ”əlif” (ا) yəni, 1rəqəmi çıxsaq, (”əlif” hərfinin say məzmunu 1 -ə bərabər olduğu üçün) iyirmi doqquz rəqəmi alınar.

Əbcəd hesabına görə ”ye” hərfinin (ي) say məzmunu 10, ”sin” (س) hərfinin say məzmunu isə 60 –dır. Hesablama aparsaq, cəmi: 29 + 10 + 60 = 99. Quranda, hədislərdə Allahın 99 adının olduğu vurğulanır və buyurulur ki, **”Ən gözəl adlar Allahındır. Ona bu adlar vasitəsi ilə dua edin və Onun adları barəsində haqdan sapanları tərk edin...”**. (əl-Əraf, 180). Allahın 99 adı (ərəbcə أسماء الله الحسنى — *Allahın gözəl adları*) — Əsmayi-hüsna adlanır. Peyğəmbərimiz (salləllahu aleyhi və səlləm) buyurmuşdur: *”Allahın 99 adı var, yüzdən bir əksikdir. Hər kim bunları (zikir məqsədiylə) sayarsa (ihsâ) cənnətə girər”*. (əl-Buxari *”Tövhid”*,12; *”Şurut”*,18; Muslim *”Zikir”*,5; ən-Nəsai *”əs-Sunənul-Kubra”*, Nu’ut”,1; et-Tirmizi *”Dəavat”*, 83).

Allahın min bir adı dahi söz sənətkarı Füzuli yaradıcılığında da öz bədii ifadəsini ərəb hərflərindən istifadə edilməklə aşağıdakı kimi verilmişdir:

*Anla ki, rizanın min bir ədədi (رضا)
Alınmış Allahın min bir adından.
(Məhəmməd Füzuli)*

”Leyli” adındakı hərflərin rəmzlərlə ifadəsi də maraq doğuran nümunələrdəndir.

Qatlandı dizlərim qoşa “lam” kimi.

”Yey” kimi bükmüşəm öz əllərimi.

Beytdə ərəb əlifbasındakı *”lam”* (ل) və *”yey”* (ي) hərflərinin yazılış şəklinə işarə edilir. Məcnun dərd əlindən qatlanan dizlərini ərəb əlifbasındakı *”lam”* hərfinə, qollarını isə *”ye”*

hərfinə bənzədir. *Qoşa “lam”* və *qoşa “ye”* hərflərinin birləşməsindən “*Leyli*” (لَيْلى) adı əmələ gəlmişdir.

Şair digər bir beytdə də qoşa “lam” və qoşa “yey” hərfləri ilə “*Leyli*” adına işarə edir.

Ah, adın məni də adıntək edir,

O da, bax, iki “lam”, iki də “yey”dir.

Hərfi rəmzlərin işlənməsinə aid digər bir nümunədə şair gözəlin qədd – qamətini “*əlif*”ə (ا), saçının qıvrımlığını “*cim*”ə (ج), ağzının kiçikliyini düyməli “*mim*”ə (م) bənzədir:

Boyu “əlif” kimi, ağzı “mim” kimi,

Qıvrılmışdır saçı onun “cim” kimi.

Deyirdi: - Adımdır mənim də bu “cam”,

Dünyanı göstərir özündə bu cam.

Bu hərflərin birləşməsindən “*cam*” (جام) sözü əmələ gəldiyini deyir. Dünyanı göstərən bu *cam* əfsanəvi İran padşahı Cəmşidin istənilən hər şeyi özündə əks edən camına işarədir.

Dahi Nizaminin 1197 – ci ildə b tamamladığı “*Yeddi gözəl*” poemasında da hərfi rəmzlərlə batini mənaların ifadəsinə rast gəlirik:

Zər birləşməz iki hərfdir, gerçək,

Birləşsələr deyə nədir bu əmək?

Ərəb əlifbasındakı hərflər iki və dörd cür yazılan hərflərə bölünür. “*ze*” (ز) (*Bu hərfin ərəbcə adı “zeyn”dir*) və “*re*” (ر) (**Re** hərfinin ərəb tələffüz variantı “*ra*”dır) hərfləri də iki cür yazılan hərflər olduğu üçün yazılışda bir biri ilə birləşmir. “*Zər*” (qızıl) sözünün yazılışında da bu hərflər bir - biri ilə birləşmir. (زر).

Böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani də ərəb hərflərinə müraciət edərək “*zər*” sözünün yazılışını aşağıdakı kimi mənalandırmışdır:

“Zər” sözündə var iki hərf, heç qovuşmaz bir – birə,

Razı olamı qovuşsun zərlə vicdanım mənim.

“*Zər*” sözü ərəb əlifbası ilə yazıldıqda (زر) hər iki hərf ikişəklli olduğu üçün özündən sonra gələn heç bir hərfə, eləcə də bir – bir ilə birləşmir. Şair vicdanının təmiz olması ilə fəxr edir, “*Zər*” sözünü nümunə gətirərək deyir ki, bu sözdəki hərflər heç bir zaman birləşmədiyi kimi, onun vicdanı da heç bir zaman var – dövlətlə birləşməyəcəkdir.

Simi “yey”siz əgər qoysan baş – ayaq,

Çevrilər mis olar o gümüş ancaq

“*Sim*” (سيم) sözü fars dilində “*gümüş*”, “*gümüş pul*” mənalarını bildirir. “*Sim*” sözündəki “*yey*” hərfini atıb samitlərin yerini dəyişsək, “*mis*” əmələ gələr.

Qoy bütün dünyada çəkilsin adım,

İki hərfə gələr başa muradım.

Şair iki hərf deməklə “*Kün*” (ol!) sözünün ərəbcə iki hərfə yazıldığına işarə edir. Yəni şair əsərini “*Ol!*” “*Əbədi var ol*” duası ilə bitirdiyini bildirir.

Nizami ən böyük monumental sənət əsəri “*İsgəndərnamə*” poemasında da hərfi rəmzlərdən fikrin ifadəsində yeri gəldikcə ustalıqla istifadə etmişdir.

İskəndər sözünü yazanda katib

Yalnız beşcə hərfə ifadə edib.

Beş hərfə müvafiq etdin beş səfər.

“*İskəndər*” sözü ərəb əlifbası ilə “سكندر” şəklində *beş hərfə* yazılır. Şair İskəndərin bu beş hərfə müvafiq beş ölkəyə - *Misir, İran, Hindistan Rus və Çinə* səfər etdiyini bildirir.

Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyatda, o cümlədən, Nizami yaradıcılığında hərfi rəmzlərə müraciət edilməsinin əhəmiyyətini belə ümumiləşdirmək olar:

“*Rəmzi üslubda yazılan əsərdə potensial şəkildə bir deyil, bir neçə mənalar gizlənib. Bunu anlamaq üçün oxucunun zehini, ruhu və bəsinəti hərəkətə gəlir və əsərin iç qatında gizlənən mənaları yozmağa çalışır. Düşüncə və duyğuların belə bir çevik hərəkətdə olması*”

zehni itiləşdirir, psixologiyanı yeknəsəqlikdən və cansıxıcı vəziyyətdən qoruyur, bədii zövq oyadır;

Belə bir üslubda hissi məfhumlar və hətta təbiət ünsürləri– göy, günəş, dağ, çöl, ağac, gül və s. qeyri-hissi mənalara yönəlir, onların məzmun tutumu genişlənir və dərinləşir, bəlli sözlər bəlli olmayan metafizik aləmə yol açır. Bu həm də bir dərkətmə üsuludur, gizli mənalara misal yolu ilə, analoq qurmaqla ifadə etmək olar. Buradan alınan məna incəliklərini isə yalnız bədii zövq sahibləri bilir.

Bədii-rəmzi ifadə tərzii hissi aləmlə metafizik aləm, maddi yer ünsürü ilə ruhani səmavi ünsür, gerçəkliklə xəyal arasında körpü və ünsiyyət yaradır, bu isə qəlbə və könülə təskinlik və psixoloji rahatlıq gətirir. Rəmzi ifadə tərzii çevik, daim hərəkətdə olan, çoxqütblü, çoxqatlı, çoxsəsli (polifonik), çoxyozumlu və çoxmənalıdır. Eyni söz və məfhum müxtəlif kontekstdə və mətnə fərqli məna incəliklərinə malik ola bilər.” (2. 30).

Ədəbiyyat

- 1.Cavad Heyət. Ədəbiyyat qəzeti.- 2011.- 4 noyabr.- S.1-2.
- 2.Göyüşov N. Nizami və poetika., HİKMƏT .№ 19, 2012.,səh. 30.
- 3.Hümmətova X.“Sufi poeziyasında“su dolabı”nın irfani mənası., Hikmət, 2004.,2., səh.23
- 4.Yusifov M. Füzulinin söz dünyası., “Elm və təhsil”, Bakı 2011.səh.243.

Elektron resurslar

- 5.<https://sorularlaislamiyet.com/allahin-1001-ismi-var-oldugu-dogru-mudur-el-malik-ve-el-melikin-farki-nedir-0>

БУКВАЛЬНЫЕ И УКАЗАТЕЛЬНЫЕ СИМВОЛЫ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ

Меликова Гулара Алгаит кызы

Резюме

В классической восточной поэзии, а также в азербайджанской литературе, чтобы влиять на эстетический вкус читателя, увеличивая влияние произведения в газелях, стихах, прозе и других видах поэзии, которые являются образцами искусства, раскрывающего и передающего слово Бога в религиозных, эпистемологических трудах буквы арабского алфавита используются как символы и символы для передачи идей.

Чтобы понять и правильно интерпретировать значение символов и знаков, поэтических примеров в классической литературе, необходимо прежде всего понять истинный смысл, внутренний смысл этих стихотворений. Следует отметить, что каждый поэт - дитя своего времени. Несомненно, в произведениях поэтов, живших и творивших в средние века, нашла отражение тот или иной аспект идеологии, религиозного вероисповедания и религиозного движения, господствовавших в то время.

Многие исследователи, которые обсуждают использование символов в средневековой поэзии и различные причины передачи идей такими средствами, описывают первое как существующую традицию, а второе как необходимость и закон, вытекающий из требований времени. Использование символов также можно отметить как художественный индикатор, выражение таланта, знаний и способностей поэта. По определенным социально-политическим причинам поэты, которые не хотели открыто выражать свои взгляды против угнетения и насилия, использовали символы в качестве художественного метода и средства на уровне своего образования, таланта, способностей и мировоззрения.

Хагани, Низами, Насими, Шах Исмаил Хатаи, Физули и другие поэты много места отводили буквальным символам в своих произведениях. В статье дается и

комментируется использование буквенно-знаковых символов в творчестве великого азербайджанского поэта Низами.

THE LETTERAL AND POINTED SYMBOLS IN CREATION OF NIZAMI

Malikova Gulara Algait

Summary

In classical oriental poetry, as well as in Azerbaijani literature, in order to influence the aesthetic taste of the reader, increasing the influence of the work in gazelles, poetry, prose and other types of poetry, which are examples of art that reveals and conveys the word of God in religious, epistemological works. The letters of the Arabic alphabet are used as symbols and symbols to convey ideas.

To understand and correctly interpret the meaning of symbols and signs, poetic examples in classical literature, it is necessary first of all to understand the true meaning, the inner meaning of these poems. It should be noted that every poet is a child of his time. Undoubtedly, in the works of poets who lived and worked in the Middle Ages, one or another aspect of the ideology, religious denomination and religious movement that prevailed at that time was reflected.

Many researchers who discuss the use of symbols in medieval poetry and the various reasons for conveying ideas by such means describe the former as an existing tradition, and the latter as a necessity and a law arising from the requirements of the time. The use of symbols can also be noted as an artistic indicator, an expression of the poet's talent, knowledge and ability. For certain socio-political reasons, poets who did not want to openly express their views against oppression and violence, used symbols as an artistic method and means at the level of their education, talent, ability and worldview.

Khagani, Nizami, Nasimi, Shah Ismail Khatai, Fizuli and other poets devoted a lot of space to literal symbols in their works. The article gives and comments on the use of alphanumeric symbols in the work of the great Azerbaijani poet Nizami.

Rəyçi: Professor M.İ. Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 18 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 noyabr 2021-ci il

UOT:811.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ POSTFİKSLƏRİN DERİVASİYASI

Məmmədova Günay İlqar qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gunay-zulka90@mail.ru

Xülasə: Dünya dillərində postfiksələrin formalaşması söz yaradıcılığına yaranmış zəruri tələbin nəticəsi olmuşdur. Şəkilçilərin yaranma prosesi dillərin informasiya prosesinin təsiri ilə yarandığından onların universal xarakter daşdığı fikrinin irəli sürülməsi əğlabatan hesab edilir. Ancaq informasiya intensivliyi bütün dillərdə qeyri-bərabər olduğu üçün şəkilçilərin formalaşmasında və funksionallığında fərqlənmələr baş vermişdir. Belə ki, analitik-flektiv dillərdə həm önşəkilçi kimi prefikslər, həm sonşəkilçi kimi suffikslər və həmçinin daxili şəkilçi qismində infikslərlə yanaşı interfikslər yaranmışdır. Aqlütinativ dillərdə isə prefiks, infiks və interfiks kimi elementlər öz ənənələrini davam etdirməmişdir. Onlara məxsus olan funksionallıq isə sonşəkilçilərin üzərinə düşmüşdür. Beləliklə şəkilçi elementlərinin özlərinin formalaşması ayrı-ayrı dillərdə universal təbiətli olsa da onların funksionallığında tipoloji fərqlər baş vermişdir. Buna baxmayaraq həm analitik-flektiv və həm də aqlütinativ dillərdə

informasiya imkanları məhdud olmamışdır. Yəni dillərin tipoloji fərqi baxmayaraq onların informasiya- vericiliyində qeyri-bərabərlik mövcud deyildir. Ona görə də ayrı-ayrı dillərə məxsus informasiyalar tərcümə yolu ilə başqa dillərə sərbəst ötürülə bilər. Bu mənada Azərbaycan və ingilis dillərinin morfoloji söz yaradıcılığı barədəki tədqiqatların nəticəsinə istinadən demək mümkündür ki, bu iki dil arasındakı tipoloji fərqlər heç bir informasiya qıtlığı yaratmır. Əksinə hər iki dilin daxili imkanları həm özündə olan və həm də başqa dillərə aid olan informasiyaları sərbəst şəkildə canlandırmaq imkanlarına malikdir.

Açar sözlər: postfix, suffiks, analitizm-flektivizm, aqlütinativizm, derivasiya.

Ключевые слова: постфикс, суффикс, аналитизм-инфлексивизм, деривация, агглютинативность

Key words: postfix, suffix, analyticism-flectionism, agglutinativeism, derivation.

Dillərdə postfikslərin formalaşması ümumi halda şəkilçilərin baş verməsi mərhələsinin məhsuludur. Şəkilçilərin baş verməsi dildə iki əsas tələbin ödənilməsinə yaranan zərurətlə bağlı olmuşdur. Şəkilçilər, birincisi, dildə qrammatik əlaqələrə olan ehtiyacın, ikincisi isə yeni sözyaratmaya olan tələblərin yerinə yetirilməsinə xidmət etmişdir. Şəkilçilərin formalaşması prosesi həm analitik-flektiv dillərdə, həm də aqlütinativ dillərdə baş vermişdir. Həmçinin, şəkilçilərin yaranması sintetik dillərə də xas olmuşdur. Köksözlü dillərdə qrammatik və derivativ xüsusiyyətlər sözlərin yanasması və intonasiya ilə, polisintetik (inkorporativ) dillərdə isə sözlərin özünün cümlə tərkibinə sıxlaşması yolu ilə yerinə yetirilmişdir. Analitik – flektiv dillərdən və derivativ proseslərin tələbləri üzrə müvafiq sonşəkilçilər formalaşmışdır. Bu şəkilçilərin əsas funksionallığı ondan ibarətdir ki, onlar başlanğıcda, sözün daxilində və sonunda işlənərək özlərinin zəngin ənənələrini yaratmışlar. Analitik-flektiv dillərə məxsus şəkilçilərin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, onlar bütün tələb edilən funksiyaları yerinə yetirə bilmiş, lakin sıralanma və silsilə yaratma xassəsinə malik olmamışdır. Aqlütinativ dillərdə isə ön və daxili şəkilçi elementlərinin funksionallığı sonşəkilçilərin silsilə xarakterli inkişafına görə məhdudlaşmışdır. Belə ki, silsilə şəkilçilər analitik-flektiv dillərdə ön və daxili şəkilçilərin yerinə yetirə bilmədiyi bütün funksiyaları əhatə etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Bununla da müxtəlif sistemli dillər arasındakı informativlik dillərin özü tərəfindən təbii olaraq bərabər hüquqlu qaydada tənzim edilmişdir. Əks halda ayrı-ayrı dillərin nümayəndələri arasında anlaşılıqlığın əldə edilməsi mümkün olmazdı və həm də tərcüməşünaslıqda aydınlığa nail olmaq böyük çətinliklər yaradırdı. Bununla yanaşı əlbəttə ki, hər bir konkret dilin özündə olduğu kimi ingilis və Azərbaycan dillərinə məxsus postfikslərin özlərinə məxsus ifadə tərzini və funksionallığı mövcuddur. Söz sonuna qoşulan şəkilçilərin sözyaratma sistemində də dillərin tipoloji xarakterindən asılı olmayan ümumiləşdirici, universal səciyyəli funksionallıq mövcuddur. Belə bir funksionallıq, xüsusən adlardan ad, adlardan fel, feillərdən ad, feillərdən feil düzəltməsi prosesində aydın müşahidə edilir. İngilis dilində bu məsələlərlə bağlı aparılan çoxsaylı tədqiqatlarda xüsusilə, postfikslərin sözyaratma xüsusiyyətləri ətraflı şərh olunur [4; 5; 9; 440 s.; 10, 377-453 s.].

İngilis dilində sözyaradıcı postfikslər sıralanıb silsilə yarada bilməyə də onların çox güclü derivativ funksiyası vardır. İngilis dilinin zəngin sonşəkilçiləri isim, sifət, fel, zərf kimi nitq hissələrinin düzəldilməsində fəal iştirak edirlər. Bunların funksional xarakterini müxtəlif və ümumiləşmiş qaydada aşağıdakı təsnifatda cəmləşdirmək mümkündür:

1. İsimyaradan suffikslər:

İsimyaradan suffikslər isimlərə, sifətlərə və fellərə qoşula bilər. İsimlərə qoşulub isimyaradan sonşəkilçilər ingilis dilində çoxdur və zəngin ənənələrə malikdir. Bunların nümunəsində -ee, -ess, -an, -ian, -ese, -ant, -ent, -ard, -art, -ism, -ist, -tion, -sion, -cion, -ary, -ory, -ery, -ry, -ure, -ance, -ancy, -ency, -ship, -hood şəkilçiləri xüsusilə özlərinin fəallığı ilə diqqəti cəlb edir. Göstərilən şəkilçilərin derivativ funksiyasının aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olur.

Sözyaratma prosesində -ee suffiksi isimlərə qoşularaq passiv subyektə aid azalma və aşağılıq mənası bildirir: *employee* (xidmətçi, qulluqçu); *trainee* (təcrübəçi, stajçı). –Ess şəkilçisi isimlərə qoşulub qadın cinsinə aid sözlərin düzəlməsində iştirak edir: *acter* (artist) – *actress*(aktrisa); *lion* (erkək şir) – *lioness* (dişi şir); *poet* (şair) – *poetess* (şairə); -An, -ian şəkilçiləri isimlərə qoşulub milli məzmun və etiqad bildirən sözlərin düzəlməsində iştirak edir: *Russia* (Rusiya) – *russian* (rus); *diet* (dieta) – *dietitian* (diyetoloq); -Ess şəkilçisi yer adlarına qoşulub milli anlayış bildirən sözlərin düzəlməsində iştirak edir: *China* (Çin) – *Chiness* (çinli), *Yapan* (Yaponiya) – *yapaness* (yaponiyalı), -ant,-ent şəkilçiləri isimlərə qoşulub şəxs, əşya məzmunlu atributiv isimlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *serv* (xidmət, qulluq) – *servant* (xidmətçi, qulluqçu), *assist* (kömək, hazırlıq, iştirak) – *assistent* (köməkçi, hazırlıqlı, iştirakçı); *Solve* (həll, yumşalma) – *solvent* (ərinti); -ard –art şəkilçiləri ismə qoşulub şəxsə aid xarakter əlamət bildirən sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *drunk* (içki) – *drunkart* (kefli, sərxoş); *brog* (lovğalıq, öyünmək) – *braggart* (lobya, yalançı); -ism şəkilçisi – hadisə, anlayış və proseslə bağlı anlayış bildirən sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *terror* (qəsd) –*terrorism* (terrorçuluq), *altru* (mənafe) -*alturism* (özgə mənafeyinə xidmət); -ist şəkilçisi isimdən atributiv isim əmələ gətirən sözlərin düzəlməsində iştirak edir: *lingua* (dil) –*linguist* (dilçi), *commune* (kommuna, icra, təşkilat) – *communist* (kommunist, icra, təşkilat nümayəndəsi); -tion, -sion, -cion şəkilçiləri daha çox fransız mənşəli sözlərə qoşulub iş, hal, vəziyyət bildirən sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *solition* (qərar), *station* (stansiya), *division* (divizion, bölmə, şöbə), *suspicion* (şübhə, güman); -ary, -ory, -ery, -ry şəkilçiləri isimlərə qoşularaq fəaliyyət növlərinə, məşğuliyyətə aid anlayışlar bildirən sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *dictionary* (lüğət), *contributory* (ödəməverən şəxs), *bakery* (çörəkbişirmə), *husbandry* (əkinçilik); -ance, -ence, -ancy, -ency şəkilçilərin iştirakı ilə hal-vəziyyət bildirən isimlər düzəlir: *vary* (dəyişdirmək) – *variance* (dəyişiklik), *residl* (yaşamaq) – *residence* (daimi yaşayış yeri), -ancy, -ency şəkilçiləri sözlərə qoşularaq atributiv isimlər əmələ gətirir: *expeet* (gözləmək, ümid etmək) – *expestancy* (gözləyən, intizarda olan), *adent* (şəxsiyyət, təmsilçi), *adency* (hərəkət, fəaliyyət, dayaq); *ship* şəkilçisi isimlərə qoşularaq hal, vəziyyət, öhdəlik mənası bildirən sözlərin düzəlməsində iştirak edir: *friend* (dost), *friendship* (dostluq), *lord* (lord, ağa) – *lordship* (hakimiyyət, ağalıq); *hood* şəkilçisi isimlərə qoşularaq hal, vəziyyət, keyfiyyət bildirən isimlərin düzəlməsində iştirak edir: *child*(uşaq) – *childhood*(uşaqlıq dövrü), *brother*(qardaş) – *brotherhood*(qardaşlıq)

Sifətlərə qoşulub isim əmələ gətirən suffikslərin sözyaratma xüsusiyyətlərini aşağıdakı göstərilən şəkilçilərin funksionallıqda müşahidə etmək olar:

-İty, -ty şəkilçiləri. Bu şəkilçilər sifətlərə qoşularaq keyfiyyət bildirən isimlərin düzəlməsində iştirak edirlər: *brutal* (insafsız)- *brutality* (vəhşilik, qəddarlıq, insafsızlıq); *cruel* (qəddar, amansız) – *cruelty*(qəddarlıq, amansızlıq).

-Ness şəkilçisi. Bu şəkilçi sifətlərə qoşularaq mücərrəd isimlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *cute* (əziz, zirək), *cuteness* (cəlbedici); *happy* (xoşbəxt), *happiness* (xoşbəxtlik, səadət).

-Dom şəkilçisi. Bu şəkilçi də sifətlərə qoşularaq mücərrəd mənalı sifətlərin qoşularaq mücərrəd mənalı sifətlərin düzəlməsində iştirak edir: *free* (azad, sərbəst) – *freedom* (azadlıq, sərbəstlik); *bore* (bezikdirici) – *boredom* (bezikdiricilik, sıxıntılıq).

İngilis dilində, həmçinin Azərbaycan dilində olduğu kimi sonşəkilçilərin müəyyən qismi fellərə qoşulub isim əmələ gəlməsi prosesində iştirak edir. Bu prosesdə -ing, -age, -al, -ence, -ment şəkilçilərinin aktivliyi olduğu müşahidə olunur. Həmin şəkilçilərin sözyaratmada özünəməxsus funksionallığı vardır. Məsələn, -ing şəkilçisi feillərə qoşulub iş, nəticə, son hədd anlayışı bildirən sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *meet* (görüşmək, toplantı) – *meeting* (mitinq, yığıncaq, iclas); *build* (tikmək) – *building* (bina, tikili); -age şəkilçisi feillərə qoşularaq yığmaq, toplamaq mənalırdakı işlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *bag* (kisələrə, çantalara yığmaq)- *baggage* (yük); *post* (poçtla yollamaq), *postage* (poçt ödənişi); -

al şəkilçisi feilləri qovuşaraq hərəkətə və ya prosesə aid maddi anlayış bildirən isimlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *deny* (inkar etmək) – *denial* (imtina, inkar); *arrive* (çatmaq, yetişmək); *arrivel* (gəliş); *-ence* şəkilçisi sonu *-ere*, *-er* elementləri ilə bitən sözlərə qoşularaq isimyaratmada iştirak edir: *interfere* (qarışmaq, müdafiə etmək), *interference* (müdaxilə); *prefer* (üstün tutmaq) – *preference* (üstünlük, böyüklük); *-ment* şəkilçisi feillərə qoşularaq iş, hal-hərəkət və nəticə anlayışlı sözlərin düzəlməsində iştirak edir: *punish* (cəzalandırmaq) – *punishment* (cəza); *enjoy* (həzz almaq) – *enjoyment* (həzz, ləzzət).

2. Feilyaradan suffikslər.

İngilis dilində bir sıra feil yaradan suffikslər vardır ki, onlar müvafiq olaraq ayrı – ayrı nitq hissələrinə qoşulmaqla funksional səciyyə daşıyırlar. Bunların bəziləri isimlərə, bəziləri isə sifətlərə qoşularaq feilyaratmada iştirak edirlər. İsimlərə qoşulan suffikslərdən *-ate*, *-ifu*, *-ise*, *-yse*, *-ize*, *-yze* kimi formantlar xüsusi fəallığa malikdir. Bunlardan *-ate* şəkilçisi *burmaq*, *qısaltmaq*, *sarılmaq* mənası bildirən sözlərin düzəlməsində iştirak edir: *deliber* (düşünülmüş) – *deliverate* (qəsdən etmək); *celebrity* (məğrurluq) – *celebrate* (şöhrətləndirmək); *ify* şəkilçisi müvafiq isimlərə qoşularaq keyfiyyət məzmunlu feillər əmələ gətirir: *beauty* (gözəllik) – *beautify* (bəzəmək); *simple* (adi, bəsit)– *simplify* (sadələşmək); *ise*, *-ine* şəkilçiləri düzəltmək, olmaq mənası bildirən sözlərin düzəlməsində iştirak edir: *critic* (tənqidçi) – *critise* (tənqid etmək), *patron* (himayədar) – *patronize* (himayə etmək); *-yze*, *-yse* şəkilçilərinin sözyaratma funksiyasına dair sərt qayda tətbiq edilmir. Odur ki, həmin sözlərin yadda saxlanması tövsiyə olunur: *analysis* (təhlil) – *analyze* (təhlil etmək), *catalysis* (kataliz) – *catalyse* (kataloqa salmaq) və s.

Sifətlərə qoşulan şəkilçilər sırasında *-ish*, *-er* tərkibləri xüsusi fəallığa malikdir. *-ish* şəkilçisi etmək anlayışlı sözlərin düzəlməsində: *punitive* (cəzalandırıcı), *-punish* (cəzalandırmaq), *distinguish* (fərq, ayrılıq)– *distinguish* (fərqləndirmək); *-er* şəkilçisi də *-ish* şəkilçisi kimi etmək, iş görmək mənalı sözlərin düzəlməsində iştirak edir: *discord* (inkişaf) – *discover* (açmaq, kəşf etmək), *filth* (palçıq, çirk), *filter* (süzgəcdən keçirmək).

3. Sifətyaradan suffikslər.

İngilis dilində sifətyaradan şəkilçilər isimlərə və feillərə qoşula bilir. İsimlərə *-al*, *-ary*, *-ory*, *-ese*, *-ful*,; feillərə isə *-able*, *-ible*, *-ant*, *-ent* kimi şəkilçilər qoşulur: *-Al* suffiksi ilə düzələn sifətlərdə aidiyyət: *persona* (şəxs, şəxsiyyət) – *personal* (şəxsi, fərdi), *-ary*, *-ory* şəkilçiləri ilə düzələn sifətlərdə xarakter, keyfiyyət, *diet* (dieta) – *dietary* (dietik), *migrate* (köç) – *migratory* (çaşqın, azmış); *-ese* şəkilçisi ilə düzələn sifətlərdə milli və ərəzi: *Yapon* (Yaponiya) – *Yapanese* (japon); *-ful* şəkilçisi ilə düzələn sözlərdə əlamət, keyfiyyət; *beauty* (gözəllik)– *beautiful* (gözəl, yaraşqlı) kimi mənalar müşahidə edilir. Fellərdə qoşulan *-able*, *-ible* şəkilçiləri ilə düzəlmiş sözlərdə edilə bilən: *pass*(getmək)–*passable*(keçə bilən), *bear*(ləngiyən) – *bearable*(münasib, dözümlü), *impose*(qoymaq, təyin etmək)–*impossible*(mümkünsüz, çarəsiz); *-ant*, *-ent* şəkilçiləri keyfiyyət: *please* (sevinmək) – *pleasent* (zövqlü, ləzzətli), *differ* (fərqləndirmək) – *diferent* (fərqli, müstəqil) mənalı sözlər düzəlir.

4. Zərfdüzəldən suffikslər.

İngilis dilinin zərfdüzəltmə prosesində əsas etibar ilə *wise*, *-way* (s), *-ly*, *-ily*, *-ward* (s) kimi şəkilçilər iştirak edir. *-wise*, *way* (s) şəkilçiləri ilə düzələn sözlər hərəkətin istiqamətini bildirir: *other* (özgə) – *otherwise* (özgə cür), *side* (çay, tərəf), *sideways* (ətrafa, yana); *-ly*, *-ily* şəkilçiləri ilə düzələn sözlər hərəkətin tərzini bildirir: *angry* (qəddar) – *angrily* (hirsli, qəzəbli), *awful* (qorxulu)– *awfully* (qorxu ilə), *ward* (s) şəkilçisi ilə düzələn sözlər isə istiqamət bildirir: *back* (geri) – *backwarce* (geriyə), *down* (aşağı) – *downward* (aşağıya).

İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də morfoloji sözyaratmanın zəngin ənənələri vardır. Morfooji yolla sözdüzəltmə analitik-flektiv dillərlə aqlütinativ dillər universal xarakterlə səciyyələnsə də bunların arasında tipoloji fərq özünü qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, analitik-felektiv dillərdən biri kimi ingilis dilində şəkilçi bolluğu, alütinativ quruluşlu Azərbaycan dilində isə şəkilçilərin ardıcıl düzümü müşahidə olunur. Bu da

sözyaratmada dillərarası nisbətənin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Azərbaycan dilinin morfoloji sözyaratma qaydaları barədə morfologiyaya dair əsərlərdə müfəssəl məlumat verilir.

Bu sahədə demək olar ki, qaranlıqda qalan məsələlər də yox dərəcəsinədir. Morfoloji söz yaradıcılığına dair əsas tədqiqatlar Səlim Cəfərova məxsusdur [1, 965; 2, 201; 3, 192].

Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığına dair Epvand Vladimiroviç Severtyan da nisbətən irihəcmli kitablar yazmışdır [6,643; 7, 437]. Bu kitablarda Azərbaycan dilinin ad və feil yaradıcılığına dair məsələlər barədə bəhs olunur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin kitablarda Azərbaycan dili söz yaradıcılığının milli duyumu müşahidə edilmir və bir çox təhriflərə yol verilmişdir. Odur ki, həmin kitablarda qoyulan məsələlərlə bağlı fikir mübadiləsinə də heç bir ehtiyac duyulmur. Azərbaycan dilindəki sözdüzəldici şəkilçilərin ardıcılıq mənzərəsində nitq hissələri üzrə dəyişmələr qabarıq şəkildə əks olunduğundan onların həmin bölgələr üzrə fərqləndirilməsinə ciddi tələbat qalmır. Odur ki, burada morfoloji sözyaratma qaydalarını əks etdirən şəkilçi ardıcılığına dair nümunələrin nəzərə cərpdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu ardıcılığın mənzərəsi aşağıdakılardan ibarətdir.:

- a) sözün tərkibinə bir şəkilçi qoşulması: *dağ – dağlıq, bağ–bağlıq, su –sulu, duz –dusuz.*
- b) sözün tərkibinə iki şəkilçi qoşulması: *keşik–keşikçi–keşikçilik.*
- c) sözün tərkibinə üç şəkilçi qoşulması: *darıx–darıxdır–darıxdırıcı–darıxdırıcılıq.*
- ç) sözün tərkibinə dörd şəkilçi qoşulması: *sür –sürün–süründür–süründürücü–süründürücülük.*
- d) sözün tərkibinə beş şəkilçi artıqmaqla: *su–susuz–susuzlaş–susuzlaşdır–susuzlaşdırıcılıq.*
- e) sözün tərkibinə altı şəkilçi qoşulmaqla: *duy–duyğu–duyğusuz–duyğusuzlaşdır–duyğusuzlaşdırıcılıq* [11, 40].

Azərbaycan dilinin morfoloji sözyaratma prosesində mənşəcə başqa dillərə məxsus olan şəkilçilərdə iştirak edir. Lakin Azərbaycan dilinin şəkilçilərindən fərqli olaraq alınma tipli şəkilçilər sözə sıralanma qaydasında qoşula bilmir. Çünki həmin şəkilçilər mənbə dilin özündə də sıralanma qaydası üzrə işlənmirlər. Azərbaycan dilindəki alınma şəkilçilər əsas etibarilə ərəb, fars, rus və Avropa dillərinə məxsusdur. Azərbaycan dilindəki alınma şəkilçilər əsas etibarilə mənbə dildəki sözlərin tərkibində işlənilir. Bəzi hallarda isə ya şəkilçisinin intensivləşməsi ilə əlaqədar onların Azərbaycan dili sözlərində işlənməsi də müşahidə edilir. Bu xüsusiyyət daha çox fars dilinə məxsus şəkilçilərin işlənməsində özünü göstərir. Azərbaycan dilində işlənilən ərəb mənşəli *-iyyat, -iyyət* şəkilçiləri ərəb mənşəli sözlərlə (ədəb –ədəbiyyat, nəşr–nəşriyyat, bəşər –bəşəriyyət), fars dilinə məxsus *-gər* şəkilçisi ərəb və ya fars sözləri ilə (hiyləgər, cadugər, zərgər); *-baz, -keş, -dar* şəkilçiləri ərəb, fars və Azərbaycan dili sözləri ilə (sərbaz, qumərbaz, hiyləgər, quşbaş, cəfakeş, zəhmətkeş, qoşunkeş, ələmdar, məşəldar, daləndar, əməkdar) işlənilir. Rus və Avropa dillərinə məxsus şəkilçilər isə bilavasitə mənbə dilin sözləri ilə işlənilir və bəzi hallarda Azərbaycan dilinin uyğun qarşılıqları ilə əvəz olunur (*-ist*; kilinazist, proqramist –proqramçı; *izm* – naturalizm, *-ent* – abiturient, pasient; *izm-* aqlütinativizm–aqlütinativlik, naturalizm- naturaçılıq; *-yor*: aktyor, boksyor) və s.

Nəticə olaraq onu demək lazımdır ki, müxtəlif sistemli dillər arasında morfoloji sözyaratma qaydalarının təhlili birinci növbədə dillərarası universal elementlərin mövcudluğuna dair nümunələrin meydana çıxarılmasına imkan yaradır. Bununla yanaşı müqayisə olunan dillərdə tipoloji fərqlərin səviyyəsinin təyin edilməsi, dillərarası qarşılıqlı əlaqələr kontekstində onların təsir dərəcəsinin çıxarılması problemlərinə aydınlıq gətirilir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Adlar və onlardan düzələn şəkilçilər). Bakı, ADU nəşr. 1949, 96 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşr., 1960, 201 s.

3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. <https://www.grammarly.com/ru/suffixes>. List of suffixes and suffix Examples. examples. Your dictionary.com/list-of-suffixes-and-suffix examples. Html
5. Morphological derivation en.wikipedia.org/wiki/Morphological_derivation.
6. Севортян Э.В. Аффиксы гологолаоброзования в азербайджанском языке. Москва, Изд, АН, СССР, Наука, 1962, 643 с.
7. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва, Наука, 1966, 437 с.
8. Suffix English Grammar Today Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/british-grammar>
9. Смирницкий А.М. Морфология английского языка. Москва, изд. Литературы на иностранных языках, 1959, 440 с.
10. Yon East wood. Oxford Oxford Guide to English grammar. Oxford Press, 1994. 453 p.p. 377-453
11. Yusifov M., Adilov R. Azərbaycan dili. Dərslik. Gəncə, İrşad mərkəzi, 1966, 139 s.

DERIVATION OF POSTFIXES IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Mammadova Gunay Ilgar

Summary

The formation of postfixes in world languages was the result of a necessary demand for word creation. Since the process of formation of suffixes is influenced by the information process of languages, it is reasonable to assume that they are universal. However, due to the fact that the intensity of information is unequal in all languages, there are differences in the formation and functionality of suffixes. Thus, in analytic-inflected languages there are both prefixes as prefixes, suffixes as suffixes, as well as interfixes along with infixes as internal suffixes. In agglutinative languages, however, elements such as prefixes, infixes, and interfixes did not continue their tradition. Their functionality is the responsibility of the finalists. Thus, although the formation of suffix elements themselves is universal in different languages, there are typological differences in their functionality. Nevertheless, information opportunities in both analytical-inflective and agglutinative languages were not limited. That is, despite the typological differences of languages, there is no inequality in their information transmission. Therefore, information belonging to different languages can be freely translated into other languages. In this sense, referring to the results of research on the morphological word formation of the Azerbaijani and English languages, it is possible to say that the typological differences between these two languages do not create any lack of information. On the contrary, the internal capabilities of both languages have the ability to freely animate information that is both in itself and in other languages.

ВЫВОД ПОСТФИКСОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ

Мамедова Гюнай Илгар

Резюме

Образование постфиксов в мировых языках было результатом необходимого спроса на словообразование. Поскольку на процесс образования суффиксов влияет информационный процесс языков, разумно предположить, что они универсальны. Однако из-за того, что интенсивность информации во всех языках неодинакова, существуют различия в образовании и функциональности суффиксов. Таким образом, в языках с аналитической изменчивостью существуют префиксы как префиксы, суффиксы как суффиксы, а также интерфиксы наряду с инфиксами как внутренние суффиксы. Однако в агглютинативных языках такие элементы, как префиксы, инфиксы

и интерфиксы, не продолжали свою традицию. Их функциональность - ответственность финалистов. Таким образом, хотя формирование суффиксных элементов является универсальным для разных языков, существуют типологические различия в их функциональности. Тем не менее, информационные возможности как на аналитико-флективных, так и на агглютинативных языках не ограничивались. То есть, несмотря на типологические различия языков, в их передаче информации нет неравенства. Таким образом, информация, принадлежащая разным языкам, может быть свободно переведена на другие языки. В этом смысле, обращаясь к результатам исследования морфологического словообразования азербайджанского и английского языков, можно сказать, что типологические различия между этими двумя языками не создают недостатка в информации. Напротив, внутренние возможности обоих языков позволяют свободно анимировать информацию, которая есть как сама по себе, так и на других языках.

Rəyçi: Professor M.İ. Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 18 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 noyabr 2021-ci il

UOT:80.

MƏTN VƏ İNFORMASIYA

Məmmədova Turan Mehman qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

Turanmemmedova1988@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə mətn və informasiya problemi öyrənilir. Mətn mühitində informasiyanın formalaşması, onun hansı dil vasitələri ilə verilməsi ardıcılığı izlənilir. Bəlli olur ki, cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin informasiya ilə əlaqəsi onun kommunikativ funksiyası ilə bağlıdır. Kommunikativ bütövlük informasiyanın formalaşması və ötürülməsinə imkan və şərait yaradır.*

*Müasir Azərbaycan dilində hər cür informasiya **predikativ (xəbərlilik) sintaktiv vahidlər vasitəsilə reallaşır**. Bu vahidlər predikativ əlaqə yaradırlar. Həmin əlaqə predmetlə onun hərəkəti arasında münasibəti təşkil edir. Həmin əlaqə cümlənin baş üzvləri arasında mövcud olur. Predikativ münasibət intonasiya və mətnlə də öz ifadəsini tapır. Mübtəda və xəbər arasındakı uyğunlaşma predikativ münasibətin təzahür vasitələrindən biri kimi çıxış edir. İzahedici xarakterə malik olan predikativlikdə informasiya nəyi isə təsdiq və inkar edə bilir. Həmin informasiya mətnində məzmunun gerçəkliklə əlaqələndirilməsindən ibarətdir.*

Məqalədə mətni informasiyanın formalaşma durumu 3 səviyyə üzrə təhlil olunur: 1) sürətin yuxarı neytral vəziyyəti, 2) orta neytral vəziyyət, 3) aşağı neytral vəziyyət. Bu vəziyyətlərdə mətni informasiya böyük həcmdən kiçik həcmə doğru inkişaf edir, tənzimlənir, eyni zamanda mətn və informasiya sıxılır. Burada semantik sıxılma hadisəsi müşahidə olunur. Şübhəsiz, bu məkanda informasiyanın semantik həcmi, tutumu qorunaraq saxlanılmağa çalışılır.

Mətnin informasiyasındakı fikir eksplisit (gizli) və implisit (açıq) ola bilər. Bu, mətndəki informasiyanın ifadə tərzləridir. Buna baxmayaraq bir sıra məsələlər mətnin öncəki konstruksiyalarına, situasiyalarına əsaslanılır. Bu, mətnin gedişində təsəvvür olunur.

Açar sözlər: mətn, informasiya, mətni informasiya, mədəni-tarixi informasiya, linqvokulturoloji informasiya.

Ключевые слова: текст, информация, текстовая информация, культурно-историческая информация, лингвокультурная информация

Key words: text, information, text information, cultural-historical information, lingviculturology information

Mətn ərəb mənşəlidir, birləşmə deməkdir və möhkəm daxili struktur-semantik əlaqəli cümlələr və abzaslar, periodlar birliyini, eləcə də ünsiyyət tamlığını, struktur-məna bütövlüyünü yaradır.

«Mətn ayrı-ayrı cümlələrin sadəcə mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasi bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir, çünki mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tam yaradır» (1, s.50)

Mənzərə, əhvalat, mətləb və s. mətninin informasiyasını təşkil edir. Beləliklə, mətn bu hadisələri, prosesləri əhatə edən informasiyanın daşıyıcısıdır. Mətn müəyyən informasiyanın məcmusundan ibarətdir. Mətn və informasiya məsələsi dünyanın dil mənzərəsinin yaranmasında əsas rol oynayır. Mətnə inikas olunan həyatı gerçəkliklərin qavranılması, ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi hər iki anlayışın birgə münasibətilə bağlıdır. Məs.: *«İndi səhərdir. Günəş çıxmaq üzrədir. Belə vaxt cəzaya, qətl işinə ehtimal az olduğundan zəngə ayrı məna verən, ümid də bəsləyənlər var idi. Elə bilirdilər ki, «bayrama üç gün qalıb, əfv-ümumi xəbəri gətiriblər»* (Mir Cəlal. «Dirilən adam» romanı)

Informasiyanın məzmunu müxtəlif mənalardan ibarət olur. Bu mətnə informasiyanın məzmunu zamanı ifadə edir. Həmçinin, informasiya şəxssiz cümlə ilə başlanır, tamamlıq budaq cümlə ilə bitir.

Başqa bir nümunədə də zaman məzmunu informasiyanın özəyini təşkil edir: *«Səhər, gün hələ uzaq dağların arxasından qalxmamış, cütçülərdən də qabaq, çəpərli, tozlu yollarla iki adam gedirdi. Onlar, kənddən məcburi uzaqlaşdırılan kimi, addımlarını yavaş-yavaş atır, arxadan çox müntəzir kimi tez-tez dönüb, dala da baxırdılar»* (Mir Cəlal. «Dirilən adam» romanı)

«Mətn, adətən müəyyən yolla nizama salınmış, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu» (2, s.92)

Mətn, demək olar ki, müəyyən bir milli-mədəni kontekstdə mövcuddur, digər sözlə, mətn müəyyən dil-düşüncə mədəniyyəti dairəsində formalaşır və bu mədəniyyətin informativ yükünü və dəyərini inikas etdirir.

Biz informasiya əsrində yaşayırıq, informasiya insan həyatının mühüm hissəsidir, cəmiyyət, dövlət mühüm strateji resurslara (təbiət, insan, maliyyə və digər resurslar) malikdir. İnformasiya-insan fəaliyyətinin nəticəsidir, yeni texnologiyaların tətbiqidir. Müasir insan hər gün həyat və iş fəaliyyəti prosesində xeyli sayda informasiya ilə yüklənir. Dünyanın dərk edilməsi prosesində müxtəlif hadisələrin ətrafında fəaliyyətini davam etdirir.

Informasiya bütöv və sıxlaşdırılmış formada olur və bu quruluşda çatdırır. Hər iki formadan sıxlaşdırılmış forma daha əlverişlidir. Dil sistemi əlverişli, dəqiq, düzgün, yığcam informasiya vermək və onu intensiv, sürətli çatdırmaq gücünə malikdir. Nitq fəaliyyətində, kommunikativ situasiyada qənaətlə danışmaq, yazmaq nitqin ən vacib, əhəmiyyətli ölçülərindəndir.

Kollektivin məhsulu olan «Azərbaycan dilində mürəkkəb sintakik bütövlər» kitabında oxuyuruq: *«İnformasiya bütövlükdə cümlədə yox, məhz mətnə özünü göstərir. Məhz cümlələr birliyi yəni mətn fəaliyyəti üçün əsas olan informasiya sığınacağına çevrilə bilər»*.

Mütləq bitkinlik göstəricisi olan mətn, bütövlükdə mətnin funksiyası kimi çıxış edir. Və mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı komponentlər arasındakı müxtəlif növlü semantik-grammatik münasibətlər müəyyən informativ dəyərə malik olan məqamlar verir».

İnformasiya qarşılıqlı əlaqəsinin növbəti elementi mətni qəbul edən və orada gedən söhbəti, yəni onun predmet səviyyəsini anlayın mətn qəbul edicisidir. Buna görə də mətn qəbul edicisinin mətni başa düşməsinin məqsədi informasiyanı əldə etmək və onu maddi və mənəvi həyatda istifadə etməkdən ibarət olduğunu qəbul etmək olar».

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil informasiyanın mətnötürücüsünün təfəkküründən mətnqəbuledicisinin təfəkkürünə ötürülməsini təmin edir. Göründüyü kimi, bu informasiya mürəkkəb konfigurasiyalar formalaşdırən semantik tutumlardan ibarət mətnlərdə təşkil olunur» (3, s.210 (608 s.))

Mətn mühüm etnoqrafik və mədəni-tarixi informasiyanın daşıyıcısı sayılır. Məs.: İbrahim kişi nağıl edirdi ki, bir dəfə payız fəsli ova çıxıbmiş. Qoşalulləsini və kəmrini götürüb tezdən Diridağa yola düşür. Bu dağ kənddən çox aralı, Xan Arazın sol sahilində yerləşir. Bir neçə saatdan sonra o, dağa çatıb ov etməyə başlayır. Dağın yamaclarında xeyli gəzir. Bir neçə kəklik, turac vurur, dovşan da ovlayır. Nəhayət, ovları torbaya yığb rahatlayır...» (Sarıcallı B. Qaçaq Abbas Bakı, «Elm və təhsil», 2014)

Mətn informasiyanı təqdim etmə formasıdır. Mətni informasiyada məlumatlar hər hansı bir söyləmə, eyni zamanda şifahi formada da verilir. Yüksək səviyyəli yazılı mətn - ardıcıl, məntiqi simvolları müəyyənləşdirir. Mətnə məxsus informativlik əlamətinin zənginliyi həmin simvollar vasitəsilə müəyyənləşir.

Kommunikativ mövqedən çıxış edərək mətnin informasiya bağlılığını şərh etmək olur. Bu cür yanaşma göstərir ki, mətn –nitq əsəridir, məzmunla əhatə olunan və qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət sferasında adresata istiqamətlənir. «Hər bir mətn dilin sistemini formalaşdırır, eyni zamanda hər mətn vahiddən ibarətdir» (M.M.Baxtin). «Mətn başlıca olaraq, insanın sözünü və düşüncəsini həyata keçirir, yəni insanın təcrübəsini ifadə etdirir» (Y.S.Stepanov). «Mətn kommunikasiya formasıdır. Mətn mühüm linqvistik kateqoriyadır. Mətnin üslubiyyəti aşağıdakı sualları cavablandırır: « Kim, nə və hara haqqında məlumat verilir, hansı məqsəd üçün informasiya ötürülür? İnformasiyanı, mətni yaradan hansı vasitələrdir? Müasir linqvistika elmi mətnə nitqin bir vahidi kimi baxır, bu, elmlərarası səciyyə daşıyır. Mürəkkəbləşmiş kommunikatıv məkan danışanın ünsiyyət kompetensiyasını təşkil edir. Kommunikasiya-informasiyanın ötürülməsi prosesidir, bunun gerçəkləşməsi üçün müxtəlif vasitələr vardır. Həmin vasitələr iki qrupa ayrılır: 1) kütləvi informasiya vasitələri və 2) şəxsiyyətlərarası kommunikasiya vasitələri. Kütləvi kommunikasiya vasitələri: radio, televiziya, nəşriyyat və s. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada telefondan, mobil əlaqədən, internetdən və s. istifadə olunur. İnformasiya verbal (sözlü) formada çatdırılır. Şifahi və yazılı şəkildə. Mətn universal vasitələrdən ibarətdir, kütləvi kommunikasiya, həmçinin də şəxsiyyətlərarası sistemlərdə istifadə olunur. Kommunikativ aktdan müxtəlif məqsədlər güdülür: informasiya, təhrikətmə, affektiv məqsədlər. İnformasiya məqsədi üçün mətnə ifadə olunan fikri əldə etməkdən ötrü müəyyən təşəbbüs göstərilir. Burada başlıca məqsəd adresata bir sıra informasiyaların ötürülməsidir. İnformasiyadan yeni bilik əldə olunur. Təhrikədicilə məqsəd mətnə əmr xarakterlidir. Affektiv məqsəd mətnə emosional və təsir sferasının gücünü artırır. Mətnə sözün təbiəti intensivləşmiş forma olur. «Mətn fikrin və qrammatik əlaqənin birliyi, nitq vahidlərinin- söyləmin, yuxarıfrazə vahidlərinin (prozaik strof), fraqmentlərin, bölmələrin və s. məntiqi ardıcılığı və bağlılığıdır» (Q.Solqanik). «Mətn- bu dil ifadələrinin fikir etibarilə yaranmasıdır» (D.S.Lixaçev). Mətnə nitqdə olan fikri fəaliyyət, subyektin cavab fəaliyyəti əhatə olunur. Mətn- dil sisteminin reallaşma vasitəsidir. Mətni təyin etməyin çətinliyi də burasındadır. Çünki dilin reallaşması vasitələri çoxluq təşkil edir. İnsanlıq hər zaman bu formaların içərisində yerləşir, mətn vasitəsilə fiksasiya olunur, qorunub saxlanılır. Texniki nailiyyətlər qarşılıqlı əlaqənin yeni formalarını (display, massmediya) və yeni tip mətnləri üzə çıxarır. Dilin tarixi inkişafı göstərir ki, yeni texniki vasitələr yeni növ nitqi (faktuaralar) doğurur. İnternet-kommunikasiya bu növlərdəndir. Bu, nitqin ekstensiv genişlənmə formasıdır: şifahi nitq+ yazılı nitq. İnternet-əlaqə - müasir Azərbaycan dilinin funksional görünüşüdür. İnformasiya gldə etmək üçün mətnə antroposentrik yanaşmaq lazım gəlir. Mətnin şərhində müəllif və oxucu mövqeyi, insan amili dünyanın şəxsi həyatin təcrübəsi və sosiallaşması üst-üstə düşür. Mətnin linqvistik və informativ təhlilinin baza anlayışı_ mətnin dərk olunması və interpretasiyasıdır. Mətnin qavranılması - bu proses mətnin fikir tərcüməsi,

başqa formada və onun örtülü olmasıdır. Ola bilsin ki, bu prosesdə məna kompressiya olunur (sıxılır), nəticədə minimətn (kiçik mətn) formalaşır, mətnin başlanğıcında (referat, annotasiya və s.) açar sözlər seçilir.

İnterpretasiya - kodladırma fikrin, mənanın dekodlaşmasıdır. Beləliklə, mətn adətən eyni zamanda fəaliyyətin (müəllifin) nəticəsidir və fəaliyyət üçün (oxucu- interpretator) məzmunun ortaya çıxması prosesidir. Hər bir mətn bu terminologiyayı əxz edir: mətnin məzmun planı, mətnin ifadə planı. İ.Kayqorodova yazır: «Yazılı mətni informasiyanın xarakterinə görə də təsnif etmək olar. İnformasiya- yüksək məlumatdır, nominativ (adlandırma) xarakterli söz birləşmələri və cümlələrlə formalaşır, faktlar barədə yaxud cümlələrin birliyi ilə (mürəkkəb sintaktik bütövlərlə) əmələ gəlir. İnformasiya mətnin əsas əlaməti və baza kateqoriyasıdır, özünəxas pragmatik adlandırmadır. Mətnə 3 cür informasiya fərqləndirilir: 1) faktual-məzmun (məhiyyət), 2) konseptual məzmun (məhiyyət); 3) mətnaltı məzmun (məhiyyət). 1-ci keçmişdə qalan faktlar, hadisələr haqqında məlumatdan ibarətdir. Faktual informasiyanın təbiəti eksplisitdir, həmişə verbal vasitələrlə ifadə olunur. 2-ci də informasiyada məlumat oxucu ilə individual-müəllif dərketməsi arasında, hadisələr arasında, anlama və səbəb-nəticə əlaqəsi və xalqın həyatında əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Belə informasiya yaradıcıdır. Bu cür informasiya estetik-bədii xarakterə malikdir. Bəzən də bu informasiya məişət səciyyəlidir. Bu kompleks anlayışdır. 3-cü örtülü, gizli informasiyalardan ibarətdir. Mətnə dil vahidləri assosiativ və konnotativ mənaları meydana gətirir. Nitq kommunikasiyası belə informasiyanın formaslaşması və inkişafında mühüm rola malikdir» (4, s.19-20)

Mətn mədəni informasiya xəzinəsidir, cəmiyyətin, bədii ədəbiyyatda iştirak edən obraz və personajları xarakterik tərəflərini ifadə edir. Məs.: «Nəhayət, Demokrit özünü büsbütün inandırdıqdan sonra, o, yeni əsərini, özünün dövlət və ictimai həyat haqqındakı konsepsiyasını yazmağa başladı. «Nağıllarda qalan həyat» adlanan buy azı daha canlı, geniş və bədii idi. Hətta müəyyən qədər nəsr əsərinə bənzəyirdi. Ancaq dərinliyinə, fikirlərin ardıcıl düzülməsinə və nəhayət, bütövlüyünə, forma kamilliyinə gəldikdə misilsiz idi. O, bu dəfə də əsərinin necə qarşılanacağını ürək döyüntüsü ilə gözlədi. Ancaq xışbəxtlikdən bu dəfə də əsər nə tənqiddən, nə də oxucuların diqqətini cəlb etdi» (Əlisə Nicat. Qəbilə başçısı)

Mətnə informasiyanı bir-birini əlaqələndirən vasitələr, yəni mətn vahidləri yaradır. «Burada danışan-dinləyən, deyən-əşidən, yəni adresantla adresat arasında ötürülən informasiya biri üçün ən azı məlum, digəri üçün naməlum, başqa sözlə, müəyyən və qeyri-müəyyən olur, lakin eyni zamanda hər ikisi üçün fon bilikləri- presuppozisiya da mövcud olur» (5, s.9 (29 s.))

Mətn linqvistikasından yazanlar «**mətn və informasiya**» məsələsinə öləri toxunmuşlar. Əlbəttə, bu məsələnin də dərinədən tədqiqi mətnin təbiətinə daha dərinədən baş vurmaqla nəticələne bilər. Mətn və informasiyanın qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi əsas etibarilə həm struktur (formal), həm semantik (məzmun) və həm də kommunikativ (funksional) faktorlarla birbaşa əlaqədardır. «*Linqvokulturoloji informasiya vahidi kimi mətnin bütövlüyünü və mənasını dilçilik, sosiokoqnitiv və etnokulturoloji əlamətlərin kompleksi təmin edir. Həmin əlamətlər arasında ilk növbətə mətnin reallaşmasının dil vasitələri maraqlandırır*» (6, s.4 (49 s.))

Mətn və informasiya məsələsinin aydınlaşmasında öncə *mətni gerçəklədirən dil vasitələrinin* üzərində dayanmaq lazım gəlir. Çunki informasiya həmin vasitələrdən asılıdır. Tədqiqatlar mətni gerçəkləşdirən, ortaya çıxaran dil vasitələri sırasına «adlar vasitəsilə ifadə olunan anlayışları» (7), «feili koqeziyanı (bağlılığı, əlaqəni)» (8), eləcə də, «müxtəlif tipli leksik-qrammatik əlaqələndiriciləri» (9) aid edirlər.

«Mətn və informasiya» məsələsində mətnin mövzu seçimi, ideyası, həcmi nəzərə alınır. «*Mövzu seçimi və onun hansı həcmdə reallaşması, sıxılması yaxud bütöv şəkildə*

təqdimi, bu istiqmətdə sintaktik konstruksiyalardan pxioloji yöndə nə cür istifadə olunmasını da şərtləndirir» (10, s.22)

«Mətn və informasiya» ilə bağlı başqa bir fikir də maraqlıdır: «*Bədii mətnləri interpretasiya edərkən onun informasiya tərəfinə baxmaq mütləq lazımdır» (11., s.113)*

Bədii mətnin pragmatik potensialında onun informasiya tutumu mühüm yer tutur. İnformasiya pragmatik tərəflə daha aydın ötürülür.

Mətn və informasiya məsələsində mətnin formal və məzmun vahidlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Ona görə ki, mətni təşkil edən formal vahid kimi təkrarların, sinonimlərin, paralelizmin, məzmun vahidlərinin sıxlaşdırılması bir mühüm iş kimi qarşıda dayanır.

Mətn və informasiya məsələsində müəllif intensiyasının (niyyət və məqsəd) vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə N.Bolotnova yazır: «İnteqrativlik mətnin bütün informasiya strukturunun sintezə- müəllif intensiyası ilə təşkil olunan məzmun planının həyata keçirilməsinə sistemli şəkildə yönəlmə deməkdir. Mətnin informativ bütövlüyünə aparan yol onun elementlərinin bağlılıq kateqoriyası əsasında inteqrativliyindən keçir. (12, s.143) Bu cür inteqrativliyi, yəni mətnin inteqtasiyasını informasiya yerinə yetirir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, mətndə informasiyanın (məlumatın) sıxlaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnformasiyanın sıxlaşdırılması, öncə, mətnə nə verir? Mətdəki dərkətməni asanlaşdırır. Mətdə özünə yer etmiş idrak prosesini sürətləndirir.

Mətdə informasiyanın sıxlaşdırılması prosesi məqsədəuyğun aparılmalıdır. Elə etmək lazımdır ki, sıxlaşdırılan hər hansı bir məlumat, mətnin sadəcə olaraq ixtisarından ibarət olmasın. Sıxlaşdırılan bu və ya digər məlumat mətnə aid lüzumsuz təkrarlar, əhəmiyyətsiz elementlər hesabına olmalı və beləliklə, sintaktik nəzəriyyənin və təlimin tələblərini yerinə yetirməlidir.

Mətdə informasiyanın ötürülmə və təsirinin artırılması məsələsi aktualdır. Belə ki, aktuallaşma zamanı heç də mətdə olan üzvlərin hamısı informasiyanı eyni dərəcədə çatdırmır. Ötürülən məlumat verilən mətnin strukturunda mövcud olan pozisiya ilə sıx bağlıdır, çünki mətnyaradan üzvlər və vasitələr bir-birindən fərqlidir, onlar bir növ informasiyanı ötürən və qəbul edəndən asılıdır. Burada frazabaşlangıcı- ifadə xüsusi rol oynayır.

Əlbəttə, informasiya (məlumat) axını, istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə maksimal vahidlərlə müqayisədə minimal vahidlərlə tez, sürətlə çatdırılır. İnformasiyanın maksimal semantik həcmi çox olur.

Müasir Azərbaycan dilində hər cür informasiya **predikativ sintaktiv vahidlər vasitəsilə reallaşır**. Bu vahidlər predikativ əlaqə yaradırlar. Həmin əlaqə predmetlə onun hərəkəti arasında münasibəti təşkil edir. Məsələn: Günəş yavaş-yavaş dağlara sarı əyilirdi. (Ə.Nicat) Bu cümlədə «günəş əyilirdi» predikativ sintaktiv vahiddir. Payız günəşi son şəfəqlərini səxavətlə yayırdı. (Ə.Nicat) Bu cümlədə də predikativ vahid «payız günəşi yayırdı» əlaqəsidir, informasiya bu vahid vasitəsilə ötürülür.

Mətnin içərisində işlənən söz birləşmələri, daha doğrusu, feili tərkiblər də predikativ əlaqə quraraq informasiyanı təmin edirlər. Məsələn üçün: Şikayətçilər oraya çatanda yağış altında, qapıda çox adam var idi. (Mir Cəlal)- cümləsində «şikayətçilər çatanda» tərkibi predikativ əlaqənin nəticəsi olaraq özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir və informasiyanı təşkil edir. Digər bir cümlədə də «Qədir danışanda» predikativ vahidi başqa bir informasiyanı verir: «Qədir başına gələnləri məhbuslara danışanda hamı suya dönmüşdü. (Mir Cəlal) Sonuncu cümlədə informasiyanın məzmunu Qədirin başına açılan hadisələrdən ibarətdir. Bizə elə gəlir ki, informasiya verməkdə feili tərkiblər mühüm rol oynayır. Bunlar mətdə zəngin mənə xüsusiyyətlərinə malikdir. Burada informasiyanı mətdə müəllif niyyətindən asılı olaraq feili tərkiblərin sinonimliyi də yerinə yetirə bilər. «Tərkiblərin sinonimliyindən danışarkən

göstərmək lazımdır ki, burada tək-tək sözlərin dəyişilməsi deyil, eyni zamanda həmin sözlə ifadə olunan qrammatik münasibətin dəyişməsi də əsasdır» (12, s.28 (279 s.))

Mətni informasiyalar müxtəlif mənalara bildirir. Məsələn, obyektiv-fəlsəfi zaman haqqında informasiya: Gün qərbə doğru əyiləndən sonra yuxarıdakı boz dağlardan xəfif meh əsdi. (İsmayıl Şıxlı); Polis körpünü keçib getdikdən sonra Bıqlı ağa təkrar onun ardınca düşdü. (S.Vəliyev)

Burada *–dıqda və-anda* morfoloji göstəricili feili bağlama birləşməsinə sonra qoşması artırılaraq tərkibin ilkin mənbəyindəki zamanın əsas feildəki işin vaxtından öncə baş verdiyini göstərir.

Mətni informasiya aşağıdakı vəziyyətlər səviyyəsində formalaşır: 1) sürətin yuxarı neytral vəziyyəti, 2) orta neytral vəziyyət, 3) aşağı neytral vəziyyət. Bu vəziyyətlərdə mətni informasiya böyük həcmdən kiçik həcmə doğru inkişaf edir, tənzimlənir. Burada semantik sıxılma hadisəsi müşahidə olunur. Şübhəsiz, bu məkanda informasiyanın semantik həcmi, tutumu qorunaraq saxlanılmağa çalışılır.

Nəhayət, belə bir yekun fikrə gələ bilərik ki, bu cür təhlilin nəticələrinə informasiya nəzəriyyəsi aparatı tətbiq oluna bilər ki, onun da köməyi ilə həm mətnin struktur təşkilinin, həm də strukturda ehtiva olunan məna informasiyasını kəmiyyət baxımından qiymətləndirmək olar.

Ədəbiyyat

- 1.Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi. _ Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. ADU-nun nəşri, Bakı, 1976?
- 2.Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998
- 3.Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və b. Bakı, Mütərcim, 2012
- 4.Кайгородова И.Н. Лингвистический анализ текста. Учебное пособие. Изд-во дом «Астраханский университет», 2015
- 5.Məhərrəmov G.A. Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2018
- 6.Cəfərova L. M. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2013
- 7.Бахтин М.М. Проблемы текста. Вопросы литературы. 1976, № 10
- 8.Смирницкий А.И. Древнеанглийский язык. М., 1955
- 9.Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Mütərcim, 1998
- 10.Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. М., Изд-во МГУ, 1988
- 11.Интерпретация художественного текста\ Под ред. М.И.Гореликовой. М., 1984
- 12.Болотнова Н.С. Филологический анализ текста. М., 2007
- 13.Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə seminar materialları. (Tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1975

Bədii ədəbiyyat:

- Mir Cəlil. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, 499 s.
İsmayıl Şıxlı. Dəli Kür. Bakı, 1987
Əlisə Nicat. Qəbilə başçısı. Pövestlər və hekayələr. Bakı, Yazıçı, 1987. 296 s.
Sarıcallı B. Qaçaq Abbas. Bakı, «Elm və təhsil», 2014

ТЕКСТ И ИНФОРМАЦИЯ

Маммадова Туран Мехман

Резюме

В статье исследуется проблема текста и информации. В текстовой среде отслеживается формирование информации, последовательность ее передачи. Ясно, что

связность предложений вокруг определенной идеи приводит к формированию текста. Связь текста с информацией связана с его коммуникативной функцией. Коммуникативная целостность создает возможности и условия для формирования и передачи информации.

В современном азербайджанском языке все виды информации реализуются через **предикативные (информационные) синтаксические единицы**. Эти единицы образуют предикативную связь. Эта связь - это связь между объектом и его действием. Эта связь существует между основными частями предложения. Предикативное отношение также выражается в интонации и тексте. Соответствие между предметом и сообщением - одно из средств проявления предикативного отношения. В объяснительном прогнозе информация может что-то подтверждать или опровергать. Эта информация состоит из привязки содержания текста к реальности.

В статье анализируется состояние сформированности текстовой информации на 3-х уровнях 1) верхнее нейтральное положение скорости, 2) среднее нейтральное состояние, 3) низкое нейтральное состояние. В этих ситуациях текстовая информация развивается из большого объема в малый, регулируется, и в то же время текст и информация сжимаются. Здесь наблюдается феномен смысловой компрессии. Несомненно, он стремится сохранить смысловой объем и емкость информации в этом пространстве.

Мысли в текстовой информации могут быть (скрытыми) и неявными (открытыми). Это способы выражения информации в тексте. Тем не менее, ряд вопросов основан на предыдущих построениях и ситуациях текста. Это воображается по ходу текста

TEXT AND INFORMATION

Mammadova Turan Mehman
Summary

The text and information are studied in the article. The formation of information and which language the application sequence by are followed in the text environment. It is obvious that the relating union of the sentences around some thought cause to be created the text. The relation of the text with information is connected with it's communicative function. The communicative integrity of the formation creates opportunity and condition to transmission and formation.

All kinds of information is realized via predictive syntactical units in modern Azerbaijan language. These units create predictive connection. The same connection organizes the relation between the subject and it's action. That connection exists between the main members of the sentences. Predicative attitude is also expressed in intonation and text. The adaptation between the subject and predicate acts as one of manifestation of predicative relationship methods. The explanatory information in predicate can confirm or deny something. That information consists of coordination with the reality of content in the text. The formation case of information of the text in article is analyzed on 3 levels.

1. Upper neutral position of speed.
2. Average neutral position.
3. Low neutral position.

In this cases the information improves and regulates the text towards a small volume from a large one. At the same time the text and information are compressed, and this semantic pressing is observed. Undoubtedly, in this space the semantic volume and capacity of information has been trying to preserve.

The idea in the information of the text can be explicit and implicit. This is expression style of information in the text. However, a number of issues are based on previous constructions, and situations of the text. And this is imagined. In the course of text.

Rəyçi: prof. İsmayıl Kazımov

Azərbaycan dili kafedrasının 09 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 dekabr 2021-ci il

UOT:81.

FRAZEOLoji VAHİDLƏR VƏ ONLARIN MƏDƏNİ NİTQDƏ ROLU

Məmmədzadə Almaz Temur qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
[*almazmamedzade@yahoo.com.tr*](mailto:almazmamedzade@yahoo.com.tr)

Xülasə: *Məqalənin adı “Frazeoloji vahidlər və onların mədəni nitqdə rolu”dur. Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlər məzmununa görə 4 qrupa bölünür. Bu qruplar içərisində peşə-sənət frazeologiyasında aşpazlıq frazeologiyası xüsusi yer alır. Aşpazlıq frazeologiyası üzərindən frazeoloji vahidlərin bu və ya digər qrupa hansı əsasla daxil olduğu göstərilir. Qeyd olunur ki, birləşmənin aparıcı sözü və ya frazeoloji vahidin ifadə etdiyi vahid mənə əsasında frazeoloji vahidlər müvafiq məzmunu görə qrupda birləşir. Bu vahid məzmunun yaranması üçün komponentlərin tərkibindəki leksik vahidlərdə ilkin mənənin nə dərəcədə uzaqlaşması ilə bağlanılır. Məqalədə frazeoloji vahidlərə aid nümunələr deyilən fikirləri təsdiq edir. Frazeoloji vahidlərin bir dil vahidi kimi dildəki mahiyyəti açıqlanır. Frazeoloji vahidlər söz ilə müqayisədə bir dil vahidi olaraq məfhumları əks etdirə bilməsi haqqında bəhs edilir. Söz və məfhum qarşılaşdırılması aparılır və sözün mahiyyətinə nəzər yetirilir. Söz ilə frazeoloji vahidin müqayisəsində onun mənə ifadə etməsinə görə ikinci dərəcəli nominasiya vahidi olduğu göstərilir. Məqalədə frazeoloji vahidlərin nitqdəki rolu haqqında danışılır. Mədəni nitqə verilən tələblərə uyğun frazeoloji vahidlərin nitqdəki rolu nəzərə çatdırılır. Frazeoloji vahidlər mədəni nitqə verilən tələblər üzrə işləkliyin xüsusiyyətləri göstərilir. Frazeoloji vahidlərin nitqin formaları üzrə işləklilik tezliyi izah olunur. Nitqin tipi və nitqin ifadə tərzində frazeoloji vahidin yeri göstərilir.*

Açar sözlər: *mədəni nitq, aşpazlıq frazeologiyası, aparıcı söz, frazeoloji vahidin nitqdə işləkliyi, peşə-sənət frazeologiyası, məzmunca qruplaşdırma, ekvivalentlik.*

Ключевые слова: *культурная речь, кулинарная фразеология, ключевое слово, активность фразеологизма в речи, профессиональная фразеология, группировка по содержанию, эквивалентность.*

Keywords: *cultural speech, culinary phraseology, leading word, activity of phraseological unit in speech, professional phraseology, grouping by content, equivalence.*

Frazeologiya dilçiliyin bir şöbəsi olaraq frazeoloji vahidlərdən bəhs edir. Frazeoloji vahidlər dilin leksik vahidləri kimi ədəbi dildə işlənir. Frazeoloji vahidlər özünəməxsusluğu ilə seçilən bir dil vahididir. Həm frazeoloji vahidlər, həm də leksik vahidlər dilin əsas vasitələri olaraq nitqdə canlılıq yaradır. Onun haqqında bir neçə fikir yürüdə bilərik. Azərbaycan dili genaloji bölgədə türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinə dair fikirlər türk dilli xalqların dil vahidlərinin müqayisəli öyrənilməsinə faydalıdır. Frazeoloji vahidlər də sözlər kimi dilin inkişafının, zənginliyinin göstəricisidir. Hər bir millətin özünün düşüncə tərz, dünyagörüşü, adət-ənənələri, inancları, məişəti və s. vardır. Onların keçdiyi tarix, digər xalqlarla mədəni əlaqələr dilə öz təsirini göstərir və orada əks olunur.

Frazeoloji vahidlər daxilində aşpazlıqla bağlı frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur. Aşpazlıq frazeologiyası insanların ilkin tələbatı olan qida semantikasına ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin aşpazlıq peşəsi ilə bağlı olan frazeoloji vahidləri qidalanma prizmasından çıxış edərək qədim türk mədəniyyəti təfəkkürünü, obyektiv aləmi dərk edib adlandırma türk zehniyyətini özündə, özülündə saxlayır.

Aşpazlıq frazeologiyasına aid bir neçə nümunə sadalmaq olar: başqa unun xəmiri olmaq (4.47), çömçəsi boş qazanın dibinə dəymək (4.77), çörək kəsmək (4.77), çörəyi itirmək (4.78), çörəyin duzu olmamaq (4.78), duzu qaçmaq (4.98), ələklə su daşımaq (4.111), ətinə qiymə çəkmək (4.121), halvasını çalmaq (4.141), su-su deyincə sumaq de (4.242), suyu püfləyə-püfləyə içmək (4.243), südə su qatmaq (4.243), şışə taxmaq (4.247), tutar qatıq, tutmaz ayran (4.254), ucuz ətin şorbası (4.255), yaba ilə dovğa içmək (4.269), yağ-bal içində üzmək (4.270), yediyi qaba tüpürmək (4.274), aşına su qatmaq (4.27), aşını bişirmək (4.27), hazır aşın dik qaşığı olmaq (4.143), aş daş çıxmaq (4.27), xəmiri sıyıq (4.151), xəşilini çıxarmaq (4.152), kefinə soğan doğramaq (4.168), kəlləpaça suyundan ötrü Hövsana getmək (4.170), qar suyundan qaymaq yığmaq (4.182), qatığa qara demək (4.186), *dəmə qoymaq* - (3, 579), *duzuna baxmaq* - (3, 711) və s.

Aşpazlıq yemək bişirmə sənətidir. Aşpazlıq ilə bağlı frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənən leksik vahidlər qida ilə bağlı bütün məhsulların adları, qidanın hazırlanmasında istifadə oluna biləcək mətbəx əşyaları ilə bağlı olan sözləri əhatə edir. Aşpazlıq frazeologiyası qidanın hazırlanmasında istifadə olunan məhsul adları, əşyaların adını bildirən leksik vahidlər, xörək adlarını bildirən sözlər və bu sözlərlə yanaşı işlənən müvafiq feilləri əhatə edir. Məsələn; qazan asmaq (4.186), lornan şora fərq qoymamaq (4.201), nə iyi tapıldı, nə piyi (4.210) nə yemisən, turşulu aş (4.210), oxlov udmaq (4.215), öz yağında qovrulmaq (4.220), soyub soğana döndərmək (4.236), yeyib üstündən su içmək (4.277), yuxa qulağı sulamaq (4.280), yüz qazanda qaynamaq (4.282), bəhməz alıb, bal çıxıb (4.50), bir almadır, yarı bölünüb (4.54), bir xəmirdən yoğrulmaq (4.55), çömçə tutmaq (4.77) və s.

Frazeoloji vahidlərin daşdığı xüsusiyyətlər arasında onların ədəbi dildə bir leksik vahiddən ibarət qarşılıq söz ilə də ifadə olunması məsələsi qoyulur. Bəzən bu xüsusiyyət vacib şərt kimi görünür, ancaq frazeoloji vahidlərin məzmunu bir neçə vahid leksik vahidin məcazi məna daşıyaraq yeni məzmun qazanması ilə izah olunur. Frazeoloji vahidlərin başqa bir hissəsi isə leksik vahidlərlə izah olunması yolunda məzmunca ya çətin aydınlıq tapır, ya nisbi aydınlaşır, ya da sayca çox sözlərlə izah olunsa belə ən dolğun aydınlığı tapmır. Frazeoloji vahidlərlərin məzmunla bağlı bu xüsusiyyətləri onları leksik vahidlər kimi bərabər hüquqlu edir. Yəni, frazeoloji vahidlər nə qədər qarşılıq söz ilə əvəz edilərək işlədilməyə çalışılsa da, fikrin ifadəsində rəngarəngliyi, uyğunluğu, münasibliyi baxımından başqa bir leksik vahid və ya leksik vahidlər qrupu ilə ifadə olunmamalıdır. Frazeoloji vahidlər özü özlüyündə dildə lazımlı və müstəqil vahiddir. Leksik vahidlər kimi frazeoloji vahidlər də nitq prosesində ədəbi dildə fikrin ifadəsi zamanı olduğu kimi işlədilməlidir. Frazeoloji vahidlər daşdığı obrazlılıq xüsusiyyətinə görə fikrin ifadəsi zamanı leksik vahidlərə nisbətə nitqdə daha az işləndiyi görünür. Frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə işlənir və məqamına görə dərhal işlək ola bilirlər.

Frazeoloji vahidlərin məzmunca aid olduğu mövzulara görə ayrıldığı 4 qrup mövcuddur. Bu qruplar akademik kitablarda idiomlara verilən qruplaşdırma kimi təqdim olunsa da, frazeoloji vahidə dair bir bölgü kimi vermək daha düzgün olar. (5.259) Bu qruplar arasında peşə-sənət frazeologiyası qrupu vardır. Peşə-sənət frazeologiyası qrupu sırasında aşpazlıq frazeologiyası nümunələri üzərindən frazeoloji vahidlər barədə belə bir fikir yürütmək olar. Ümumiyyətlə, bu qruplarda nümunələr hansı göstəriciyə görə qruplaşdırılır? Əgər frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında müəyyən peşəyə aid leksik vahid işlənirsə, o nümunə müvafiq qrupa daxil olur. Frazeoloji vahidlərin əsas əlamətinə görə tərkibində ən azı iki və daha çox söz olur. Bir frazeoloji vahidin tərkibində bir neçə peşəyə xas leksik vahid

işlənə bilər. Bu zaman bu nümunəni iki peşəyə aid etmək olmaz. Burada nümunə aparıcı komponentin ifadə olunduğu sözə görə müvafiq qrupa daxil edilib əsaslandırılmalıdır. Bəzən bir qrup frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında sırf aşpazlıq frazeologiyasına aid sözlər olsa da, məzmunca bu qrupa aid ola bilmir. Çünki bu nümunə inkişaf edib dildə əks etdirdiyi anlayışı əks etdirmə baxımından digər qrupların nümunəsi olur. Məsələn, xalq ədəbiyyatı, tarixi hadisə, dini əfsanə, rəvayət əsasında meydana gələn frazeoloji vahidlər qrupuna, məişət hadisələri əsasında yaranan frazeoloji vahidlər olan qrupuna, bədən üzvlərinin adı ilə bağlı olaraq yaranan frazeoloji vahidlər qrupuna və ya müəyyən peşə-sənət sahəsi ilə bağlı olaraq yaranan frazeoloji vahidlər qrupunda digər peşə sahələrini bildirən frazeoloji vahidlərin birinə aid nümunə olur. Bir başqa qrup frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında sırf aşpazlıq frazeologiyasına aid sözlər olmasa da belə, məzmunca aşpazlıq frazeologiyasına aid olur. Çünki dildə elə frazeoloji vahidlər vardır ki, aparıcı komponentin ifadə olunduğu leksik vahid prinsipi ilə heç bir qrupda görünməz, amma bir anlayışı dildə əks etdirməsi, ifadə etdiyi vahid mənənin məzmununa əsasən müvafiq qrupda görünür. Deməli, qruplaşdırmada aparıcı komponentin əsaslandığı leksik vahidə görə müəyyənləşdirmədən əlavə frazeoloji vahidin bir dil vahidi olaraq ifadə etdiyi vahid mənaya əsasən əsas götürülməlidir.

Aparıcı sözü təyin etmək üçün sərbəst söz birləşməsi strukturunda birləşmənin əsas tərəfindəki leksik vahidə nəzər salmaq lazımdır. Ancaq frazeoloji vahidin komponentlərinin ilkin mənasından uzaqlaşması zamanı yaranmış vahid mənə əsasında birləşmənin aparıcı sözünü təyin etmək çətin olur. Buna görə həm aparıcı sözə, həm də vahid mənaya əsaslanma ola bilər.

Frazeologiyada inkişaf ümumi dil qayda və qanunlarına tabe olaraq baş verir. Sərbəst söz birləşməsi əsasında yaranıb sabit söz birləşməsinə keçid zamanı ilkin mənadan uzaqlaşma meyarı əsasında iki qrup frazeoloji vahid yaranır:

a) ilkin mənasından tamamilə uzaqlaşan frazeoloji vahid. Burada həqiqi mənə məcazi mənə arasında əlaqə itir, məcazi mənə üstün olur.

b) ilkin mənə ilə bağlı olan frazeoloji vahid. İlkin mənə ilə bağlı olan idiomatik ifadələrdə (burada frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur) həqiqi və məcazi mənə arasında əlaqə itmə də, ilkin mənə üstün olur, yalnız mətn daxilində müəyyənləşir. (5.258) Yəni, aparıcı sözü sərbəst söz birləşməsi əsasında yaranmasına görə birləşmənin əsas tərəfi prinsipi ilə də aşkar görmək olar. Ancaq ilkin mənadan uzaqlaşma nəticəsində məcazlaşma, obrazlılıq yaranır ki, bu vahid mənaya əsasən müvafiq məzmunca qruplarda frazeoloji vahidləri toplayır.

Frazeoloji birləşmələrdə istinad sözü nisbətən daha müstəqil olur. Söz mənsubiyyət şəkilçisinə görə dəyişir, arasında müxtəlif sözlər işlənir. Gözünə dəymək-məcazi mənə bildirir (1.187). “..özlərinin möhkəm semantik bağlılığı, bölünməzliyi ilə fərqlənib, istinad sözü qrammatik cəhətdən dəyişməz qalır, arasına heç bir söz daxil olmur; qulaq asmaq.” (1.188). Frazeoloji vahidlər yaranarkən dilin ehtiyacı olduğu qədər, tələb etdiyi qədər ilkin mənadan uzaqlaşaraq semantik bölünməzlik yaradır.

Dil heç vaxt ümumbəşəri olmayıb, milli səciyyəlidir. (1.77) Dildə söz və məfhum anlayışı var, bunlar dil və təfəkkürün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Təfəkkür dedikdə anlayışlı təfəkkür başa düşülür və o yalnız insana məxsusdur. (1.83) Obyektiv aləmdə mövcud olan cisim və hadisələrin insan şüurunda inikasına, surətinə məfhum deyilir. (1. 85) Məfhumla məntiq məşğul olsa da dilçilikdə məfhumla söz uyğun gəlir. Sözlə bərabər frazeoloji vahidlər də təfəkkür məhsulu olan məfhumun dildəki ifadə vasitəsi olur. Məfhum ümumbəşəri, söz millidir, eləcə də frazeoloji vahidlər də inkişaf yollarına görə milli xüsusiyyət daşıyır.

Sözü əmələ gətirən sözün mənası, işarəsi və s. vardır. Mənə işarədən kənarda yerləşir (1. 93). Mənə həm söz şəklində işarədə, həm də frazeoloji vahiddə ola bilər. Çünki frazeoloji vahidlər müvafiq məfhumu əks etdirən yeni-yeni mənaları dildə bölünməz şəkildə daşıyır. Morfemlər, sözlər, cümlələr kimi frazeoloji vahidlər də dil işarəsi, yəni dil vahididir.

Leksik vahid nominasiya bildirir, frazeoloji vahidlər isə ikinci dərəcəli nominasiya vahidi olur. Sərbəst söz birləşməsi əsasında yaranıb sabit söz birləşməsinə keçid zamanı ilkin mənadan uzaqlaşma nəticəsində ikinci dərəcəli nominasiya vahidiyaranır.

Həm leksik vahidlər, həm də frazeoloji vahidlər mətn daxilində daha dolğun anlaşılr. Frazeoloji vahidlər mənası mətndən kənar şəkildə də anlaşılr, çünki tam hüquqlu dil vahididir. Praqmatik baxımdan frazeoloji birləşmələr sözlər kimi ən çox mətn daxilində aydın işlənir. Frazeoloji vahid məntiqi təfəkkürlə və hiss-həyəcan və obrazlı təfəkkürlə bağlıdır. Bir dildən digər bir dilə tərcümə zamanı emosional-estetik informasiyalar daşdığı üçün tərcümə yolu ilə deyil, transformasiya, üslubi perifraz vasitəsilə verilir.(5.126)

Dil bir xalqa, millətə məxsus mənəvi sərvətdir, milli kimlikdir. Dil dilçiliyin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, sintaksis və s. şöbələrində müxtəlif cəhətdən tədqiq olunur. Ancaq dil nitqsiz inkişaf etməz. Dil yalnız canlı dildə yaşayır. İnsan öz ana dilini mükəmməl bilməli və o dildə nitq mədəniyyətinə sahib olmalıdır.

“Nitq mədəniyyəti təbii dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarırlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir”. (6.32) Mədəni nitq şifahi və yazılı ola bilər. Həm şifahi, həm də yazılı nitqdə dil vahidlərindən düzgün istifadə etmək lazımdır. Dil vahidləri sırasında frazeoloji vahidlərin də nitqdə rolu vardır. Frazeoloji vahidlər nitqdə işlədilərək mədəni nitqə verilən tələblərə cavab verir.

Nitqin aydınlığı dinləyici və oxucunun nitq asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. (2.21) Nitqin aydınlığında frazeoloji vahidlər düzgün diksiya olunaraq danışılacaq mövzu ətrafında sistemləşdirilən materialın tərkibində verilə bilər. Nitqin yığcamlığı müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın ifadə olunmasını nəzərdə tutur. (2.23) Nitqə verilən tələblərdən biri nitqin yığcamlığı baxımından frazeoloji vahidlər fikrin lüzumsuz sözcüklə ifadə olunmasının qarşısını alır. Nitqin təmizliyində ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən sözlər, hətta frazeoloji birləşmələr belə nitqdə işlədilməməlidir.(2.24) Frazeoloji vahidlər əcnəbi sözlər, çətin anlaşılan neologizmlər və s. ilə müqayisədə söylənilən nitqdə yalnız düzgün işlədilərək fikrin ifadəsində nitqin təmizliyi tələbini ödəyə bilər. Nitqin düzgünlüyündə şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl edilməli, ədəbi dilin digər normalarına riayət olunmalıdır. (2.26) Frazeoloji vahidlər məlumatın doğru çatdırılmasında nitqin düzgünlüyünü təmin edə bilər. Frazeoloji vahidlər leksik normanı pozan bir ünsür olsa da ədəbi dilin bir hissəsi olaraq zaman-zaman istifadə oluna bilər. Nümunəvi nitqin əsas ünsürlərindən biri cümlələrin düzgün qurulmasıdır. Natiq fikrinin aydın və ifadəli olması üçün möhkəm nitq vərdişlərinə sahib olmalıdır. Natiq cümlələrin düzgün qurulmasında bədii təsvir vasitələri, sinonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlərdən istifadə edərək nitqini zəngin etməlidir. (2.27) Cümlələrin düzgün qurulması tələbinə görə onlar cümlədə fikrin məntiqi qurulmasına xidmət edə bilər. Nitq dinləyici üçün təsirli ola bilər. Nitqin zənginliyi nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngrəngliyidir. Zəngin söz ehtiyatına sahib olma natiqin münasib sözlər, sinonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr və s. istifadə etməyi bacarmasıdır. (2.28) Frazeoloji vahid mədəni nitqə verilən tələblərə görə nitqin zənginliyinin göstəricisidir. Natiq nə qədər lüğət tərkibini yaxşı bilirə, bir o qədər gözəl şəkildə nitqini leksik vahidlər və frazeoloji vahidlər ilə zənginləşdirə bilər. Nitqin sadəliyi onun aydınlığı, anlaşılıqlı olması, asan qavranılmasıdır.(2.29) Nitqin sadəliyi tələbinə görə frazeoloji vahidlərin işlədilməsi xalqın ədəbi dili daha sadə şəkildə və anlaşılıqlı mənimsəməsinə səbəb olur. Nitqin orijinallığı nitqdə özünəməxsusluqdur, bir şəxsin başqasından fərqli danışması, yaxud yazmasıdır. (2.30) Frazeoloji vahidlər natiqin nitqinin orijinallığını yüksək səviyyədə təmin edə bilər. Nitqin münasibliyi qarşıya qoyulan məqsəddən və dinləyicilərin səviyyəsindən asılı olaraq nitqdəki sözlərin müxtəlif olmasıdır.(2.31) Nitqin münasibliyində dinləyici və ya oxuyucu auditoriyaya görə münasib anlaşılıqlı leksik vahidlər və frazeoloji vahidlər işlədilir. Nitqin rabitəliliyi fikrin sərbəst, ardıcıl, yığcam ifadə etməklə yanaşı, sözləri yerində işlətməli,

nəzərdə tutduğu məzmunu özünə müvafiq forma ilə ifadə etməlidir.(2.31) Nitqin rabitəliliyində natiqin seçdiyi frazeoloji vahidlər nitqin ona xas olduğunun göstəricisi olur.

Frazeoloji vahidlər mühazirə, məruzə, rəsmi çıxış kimi nitq formalarında işlək və ya daha az işlək ola bilər. Mühazirə, məruzə, rəsmi çıxış kimi nitq formaları müraciət olunan üslubiyyət formasına görə dəyişir. Rəsmi-işgüzar üslub və elmi üslubda frazeoloji vahidlər konkret məna bildirərkən öz obrazlılıq xüsusiyyətinin rəngarəngliyinə görə demək olar ki, heç istifadə olunmur. Bədii üslub, publisistik üslub və məişət üslubunda frazeoloji vahidlərə daha çox rastlanılır.

Fikrin ifadə tərzinə görə leksik vahid də, frazeoloji vahidlər də ictimai-siyasi nitqi, akademik nitqi, ictimai-məişət nitqi, ekran nitqi, məhkəmə nitqinin qurulmasında istifadə olunur. Frazeoloji vahidlər sadalanan nitq formalarının hər biri üzrə aktiv işlənir, daha rəsmi şəkildə qurulan nitqin formalarında isə onlara nisbətən az istifadə olunur. Ölkə prezidentinin xalqa müraciətlə ictimai-siyasi nitqi şəklində çıxışında, akademik müəsisələrdə humanitar elm olan ədəbiyyat, dilçilik, tarix kimi fənlərin tədrisi prosesində təşkil olunan mühazirə və nitqdə, rəsmi yubileylərdə qismən olmaqla ictimai-məişət mövzusunda söylənilən nitqdə, ekran nitqi özü özlüyündə, məhkəmədə həm itihamedicinin, həm də müdafiəedicinin nitqində frazeoloji vahidlər öz məna dolğunluğu, obrazlılığı ilə nitqi ziynətləndirir.

Ədəbiyyat

- 1.A.Axundov, “Ümumi dilçilik”, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2006.
- 2.E.Məmmədov, A.Həsənova, “Nitq Mədəniyyəti”, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı, 2014
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Şərq-Qərb, Bakı, 2006, I cild.
- 4.Q. Məhərrəmli, R. İsmayilov, “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”, “Altun kitab” nəşriyyatı, Bakı, 2015.
5. “Müasir Azərbaycan dili”, I cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1978.
6. N. Abdullayev, “Nitq Mədəniyyətinin əsasları”, Bakı, 2013.

PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR ROLE IN CULTURAL SPEECH

Mammadova Almaz Teymur

Summary

The title of the article is "Phraseological units and their role in cultural speech." The article shows that phraseological units in the Azerbaijani language are divided into 4 groups according to their content. Among these groups, culinary phraseology has a special place in professional phraseology. Culinary phraseology shows on what basis phraseological units belong to this or that group. It is noted that on the basis of the leading word of the compound or the single meaning expressed by the phraseological unit, the phraseological units are grouped according to the relevant content. It is connected with the degree of separation from the original meaning in the lexical units of the components for the formation of a single content. Examples of phraseological units in the article confirm the so-called ideas. The essence of phraseological units in a language as a linguistic unit is explained. Phraseological units are said to be able to represent concepts as a unit of language compared to words. Words and concepts are compared and the essence of the word is considered. A comparison of a word and a phraseological unit shows that it is a secondary nomenclature unit in terms of its meaning. The article discusses the role of phraseological units in speech. The role of phraseological units in speech in accordance with the requirements of cultural speech is taken into account. Phraseological units show the feature of their functionality in accordance with the requirements of cultural speech. There is explained the frequency of activeness of phraseological units on speech forms. The type of speech and the place of the phraseological unit in the style of speech are indicated.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ И ИХ РОЛЬ В КУЛЬТУРНОЙ РЕЧИ**Маммадова Алмаз Теймур****Резюме**

Название статьи - «Фразеологические единицы и их роль в культурной речи». В статье показано, что фразеологизмы азербайджанского языка по своему содержанию делятся на 4 группы. Среди этих групп кулинарная фразеология занимает особое место в профессиональной фразеологии. Кулинарная фразеология показывает, на каком основании фразеологизмы относятся к той или иной группе. Отмечается, что на основе ведущего слова сочетания или единственного значения, выраженного фразеологизмом, фразеологические единицы группируются по соответствующему содержанию. Это связано со степенью отклонения исходного значения в лексических единицах компонентов для образования единого содержания. Примеры фразеологизмов в статье подтверждают так называемые идеи. Объясняется сущность фразеологизмов в языке как языковой единице. Раскрывается, что фразеологические единицы могут представлять понятия как единицы языка по сравнению со словами. Сравниваются слова и понятия и рассматривается суть слова. Сравнение слова и фразеологизма показывает, что это вторичная номенклатурная единица по своему значению. В статье рассматривается роль фразеологизмов в речи. Учитывается роль фразеологизмов в речи в соответствии с требованиями культурной речи. Фразеологические единицы раскрывают особенности своей функциональности в соответствии с требованиями культурной речи. Поясняется частота использования фразеологизмов по речевым формам. Указывается тип речи и место фразеологизма в стиле речи.

*Rəyçi: f.e.d., professor Sənubə Əlövsət qızı Abdullayeva**Azərbaycan dili kafedrasının 16 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 18 noyabr 2021-ci il***UOT:81****AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNONİMLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ TƏKAMÜLÜ****Nəsibova Gülnara Şaməddin qızı****Gəncə Dövlət Universiteti****nesibovaq@gmail.com**

Xülasə: *Sinonimlər bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də mövcuddur. Dildə sinonim sözlər müvafiq cərgə yaratmaqla özünəməxsus paradigma formalaşdırır. Sinonimlərin yaranması dilin məna potensialının nisbi anlayışlar hesabına ifadə olunması tələbindən irəli gəlmişdir. Nisbi anlayışlar o zaman dərk oluna bilər ki, insan təfəkkürü təbiətdəki və onları əhatə edən mühitdəki nisbi çoxluqları qavramaq qabiliyyətinə malik olsun. İnsanı əhatə edən ətraf mühit və təbiət hadisələri nisbi anlayışlarla zəngindir. Təbiət insan idraki üçün nə qədər əlçatmazdırsa nisbi anlayışlar da o qədər çoxsaylı və ölçüyəgəlməzdir. İnsan təfəkkürü təbiətdəki və insanı əhatə edən mühitdəki nisbilikləri onların təsəvvürünə sığacaq şəkildə qəbul edə bilər. Odur ki, hər hansı dildə sinonimlər o dilin intellektual potensialına uyğun dərəcədə dərk olunmuş nisbiliklər qədər olur. Azərbaycan dilində sinonimlər başqa dillərdə olduğu kimi yeni deyildir. Sinonimlərin təməli genetik xarakterlidir ki, bu tipli sinonimlər ilkin və ya əslə sinonimlər hesab edilir. İlkin sinonimlər şəkilsizlik mərhələsində formalaşdığı üçün hər bir nisbi anlayış bir vahiddə ifadə olunmuşdur. Dilin tipoloji inkişafı mərhələsində isə nisbiliklərin qavrayışı daha çox ilkin sinonimlərin təkamülü üzrə formalaşaraq daha incə məna çalarlıqlarının ifadə olunmasına xidmət etmişdir.*

Açar sözlər: sinonim, nisbilik, monosillab, söz qrupları, paradiqma

Ключевые слова: синоним, относительность, моносиллаб, группа слов, парадигма

Key words: synonym, relativity, monosyllabic, group of words, paradigm

Leksik- semantik söz qruplarının bir tərkib hissəsi kimi sinonimlərin mənbəyi genealoji xarakterlidir. Sinonimlərin formalaşması dilin elə bir mərhələsinə təsadüf edir ki, bu mərhələdə artıq insan və ətraf aləm hadisələri arasında prosesi genişlənir. Ətraf mühitdə mövcud çoxluqlar arasındakı nisbi yaxınlıq əlaqələri dərk olunur. Bu da təfəkkürdə imitasiya olunaraq söz emalına çevrilir. Təbiətdə və insanı əhatə edən mühitdə nisbi yaxınlıqlarla bağlı hadisələr çoxsaylı və ölçüyəgəlməzdir. Əlbəttə ki, insan idrakında bunların hamısının birdəfəliyə canlandırılması mümkün deyildir. Həmçinin insanı əhatə edən mühit də bütün insan məsəkələrində eyni olmamışdır. Odur ki, əşya və hadisələr arasındakı nisbi çoxluqlar bütün insan kollektivlərində eyni dərəcədə, eyni səviyyədə, eyni kəmiyyətdə qavranılır. Odur ki, sinonimlər bütün dillərdə eyni kəmiyyətdə olmur. Hər bir insan kollektivi tərəfindən nisbi çoxluqlar nə qədər dərk olunursa həmin dildə də sinonimlərin kəmiyyəti o qədər olur. Bununla yanaşı sinonimlər informasiya prosesinin güclənməsi sayəsində ayrı-ayrı dillər üzrə oxşar imitasiyalar hesabına insan təfəkkürü ilə söz emalına çevrilmə prosesi keçirdiyi üçün onlar həm də universal xarakter daşıyır. İlk sinonimlərin şəkilsizlik mərhələsində ümumi prinsiplər əsasında yarandığını nəzərə aldıqda onların monosillablar şəklində formalaşdığını təsəvvür etmək olur. Sinonimlər əşya və hadisələr arasındakı nisbi çoxluqların dərk edilməsi prosesinin məhsulu olduğu üçün hər bir dilin leksik - semantik zənginləşməsinin təminatçısına çevrilir. Başqa sözlə, hansı dildə sinonim potensialı zəngindirə o dilin ifadə vasitələri də çoxcəhətli olur. Azərbaycan dilinin leksik - semantik imkanları güclü olduğundan bu dildə oxşar məna çalarlıqlarının ifadəsi üçün zəngin sinonim potensialı formalaşmışdır. Sinonimlərin ayrı-ayrı dillərdə formalaşma mənbəyi bir-birindən fərqli olduğu üçün inteqrasiyası mühitində bir dildən başqa dilə müvafiq sinonimlərin daxil olması imkanları da baş verir. Sinonimlərin yaranması ilə bağlı irəli sürülən fikir və mülahizələrdə həmin prosesin bir çox cəhətləri araşdırılır və demək olar ki, əksərən bir-birindən fərqli şərhlər verilir. Əksər tədqiqatlarda sinonimlərin daha çox zahiri tərəfi işıqlandırılır, onlar tam, yarımçıq, üslubi və s. keyfiyyətlərinə görə fərqləndirilir [1; 2, 3; 8, 76; 9, 118].

Sinonimlərlə bağlı çoxsaylı tədqiqatların olmasına baxmayaraq həmin əsərlərdə onların genetik təbiəti və eyni zamanda, müxtəlif sistemli dillərlə homogenlik, oxşarlıq çərçivəsindəki universal xarakteri demək olar ki, açılmır. Ona görə də dilin leksik - semantik zənginliyinin başlıca vasitələrindən biri olan sinonimlərin araşdırılması problemləri ilə bağlı ardıcıl tədqiqatların aparılmasına ciddi ehtiyac vardır. Azərbaycan dilçiliyində də sinonimlərə dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində sinonimlərin formalaşma təməli barədə klassik izah Ə.Dəmirçizadəyə məxsusdur. Ə.Dəmirçizadə sinonimlərin təşəkkülü məsələləri ilə əlaqədar yazır ki, “Sinonim sözlər haqqında çox yazılmışdır və hətta bəzi dillərdəki sinonim sözlərin lüğəti də tərtib edilmişdir. Lakin indiyə qədər sinonimlər haqqında yazılmış əsərlərdə sinonimlərin müəyyənləşdirilməsi üçün göstərilən meyar dəqiq və bitkin olmamış və hətta bəzən çox hallarda müxtəlif olmuşdur” [4, 120].

Ə.Dəmirçizadənin özü sinonimlərin təşəkkülü ilə bağlı fikirlərində həmin söz qruplarının üslubi ehtiyac əsasında törədiyini əsas hesab edir. Azərbaycan dilçiliyindəki başqa mənbələrdə də sinonimlərin üslubi keyfiyyətləri xüsusilə diqqət mərkəzinə çəkilir [3, 29-37; 5, 304; 6, 64; 7, 177-187; 10, 5]. İlk sinonimlərin şəkilsizlik dövrünün məhsulu kimi formalaşması və monosillabik xarakterə malik olması mövcud tədqiqatlarda ümumən təqdir edilir. İlk sinonimlərin formalaşmasında şəkilsiz elementləri iştirak etmədiyi üçün onlar bir çox monosillablar şəklində formalaşmışlar. Belə sinonimlər monosillablardan ibarət olduğu üçün onları əslə sinonimlər kimi də adlandırmaq mümkündür.

Monosillabik əsli sinonimlərin bir qismi öz müstəqilliyini mühafizə edir, digər bir qismi isə dilin tipoloji inkişaf mərhələsində struktur dəyişməyə uğramışdır. Lakin onların ilkin kök mənasını derivativ variantda müəyyən etmək olur. Sözlərin struktur tərkibcə dəyişərək öz ilkin mənasından uzaqlaşmasının səbəbi təkcə onda deyildir ki, tipoloji prosesdə aqlütinasiyanın təsiri ilə onlara müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər qoşulmuşdur. Əsas səbəb odur ki, informativlik baxımından intensiv olan kök tərkibli sözlər dilin lüğət tərkibində aparıcı yer tutmuşdur. Ona görə də öz işləklilik keyfiyyətini ənənəvi şəkildə davam etdirmişdir. İntensivlik keyfiyyətində məhdudiyyət baş vermiş sözlərdə isə dəyişmə ehtimalı artmağa başlamışdır.

Azərbaycan dilində ilkin informasiya mərhələsinin məhsulu kimi formalaşmış aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərinə malik olan sinonim cərgələri nümunə göstərmək mümkündür.

a) *kəsmək, qırmaq anlayışını nümayiş etdirənlər.*

Bu mənə xüsusiyyətləri üzrə formalaşan sinonimlərin bir qismi ilkin strukturunu və mənasını mühafizə edir: *kəs - böl - biç - dəl - deş - eş - yar - cır - qır - yon* və s. Bunlar öz müstəqilliyini mühafizə etdiyi kimi sərbəst şəkildə müvafiq sözdüzəldici şəkilçilərlə işlənərək sinonim cərgənin zənginləşməsinə xidmət edirlər: *kəsik - bölük - dəlik - deşik, yarıq - cırıq-qırıq; biçilmək - eşilmək - yonulmaq.*

Kök müstəqilliyini saxlamayanlara aid isə aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *kər-, or-, biç-, qıy-, qay-, dil-, al-, ül-, döğ-, bal-, çər-, çir-, par-, pıl-, xın-, xır-, -xış* və s.

Bu köklərin *kəsmək, qırmaq* anlayışı müstəqil şəkildə ifadə olunmasa da müvafiq derivatlarda müşahidə edilir: *kər- kərki* (yonucu alət), *kərənti, kərtik* (kəsik, qırıq), *or- oraq, biç-bıçaq, qıy-qıyıq, qıyma, qay-qayçı, qaysaq, dil-dilim, dilik, al-alışma* (iri tikələrə bölmək), *almaz* (kəsici alət), *aldırmaq* (tükü, dərinin üstünü narın kəsmək), *ül-ülgüc, ülgü* (parçanı kəsmək üçün ölçü aləti), *doğ-doğramaq, bal-balta, çər-çərtmək, çir-çirtmək, par-parça* (hissə, bölük), *qıl-qılinc, xın-xıncım, xır-xırda, xış-xışdamaq.*

b) *yanmaq, istilik anlayışı ilə bağlı olanlar.*

Bu mənə xüsusiyyətləri üzrə formalaşan aşağıdakı kimi monosillablarda müstəqillik keyfiyyəti saxlanılır: *yan, köz, qız*. Bunların təməlində həmçinin, müvafiq sözdüzəldici şəkilçilərlə *yanmaq, istilik* anlayışlarının müxtəlif çalarlıqlarını bildirən derivativ variantlar formalaşır: *yan-yanıq, yandır, yanacaq; köz-közərti, közləmə; qız-qızdır, qızış, qızartı* və s. *Yanmaq, istilik* anlayışı bildirmək üçün formalaşmış monosillabların digər bir qismi isə öz zamanında informasiya intensivliyinin məhdudlaşmasından asılı olaraq müstəqillikdən uzaqlaşmışdır. Ancaq onlara qoşulan derivativ elementlər vasitəsi ilə həmin monosillabların mənası bərpa olunur. Belə monosillablara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *al-, yax-, tut-, lov- lop-, göy-, köv-, qal-, qar-* və s. Öz müstəqilliyini saxlamayan bu tipli monosillabların müvafiq derivativ variantlarında isə ilkin mənə xüsusiyyətlərini müşahidə etmək olur: *al-alov, alışmaq, alışdırmaq, yax- yaxmaq* (yandırır yaxmaq), *tut- tutuşmaq* (tüstülənib yanmaq), *lov-, alov, alovlu, alovlanmaq; lop-lopa* (lopa yandırmaq), *göy-göytərmək* (yanıb qurumaq); *köv-kövrəlmək* (qurumaq), *qal-qalamaq, qar-qarsalanmaq* və s.

c) *səs, küy anlayışı ilə bağlı olanlar.*

Bu mənə xüsusiyyəti üzrə formalaşan monosillabik sinonimlərin də müəyyən qismi mənə müstəqilliyini saxladığı halda bəzilərinə ilkin mənə ancaq şəkilçili variantlarda mühafizə olunur. Məsələn, *səs, küy, qıy, gop, lağ, söy, söz, dan, din* kimi monosillablar öz müstəqilliyini saxlayır. Onlara müvafiq sözdüzəldici şəkilçilər əlavə edildikdə isə ilkin mənənin çalarlıqları ifadə olunur: *səs-səsli, səslən, səsləndir; küy-küylü, küy qoparmaq, küyçü; qıy-qıylamaq, qıy vurmaq; gop-goplamaq, gopçu, lağ-lağlağı, söy-söyüş, söyləmək; söz-sözlü-sözləşmək, dan-danlamaq, dandırmaq; din-dinləmək, dindirmək* və s.

Səs, küy anlayışı üzrə formalaşmış aşağıdakı kimi monosillablarda isə ilkin mənə saxlanılmır: *bəy-, bağ-, an-, çiğ-, cın-, çəm-, hey-, pıç-, öy-, öt-* və s. Bu monosillabların ilkin mənasını aşağıdakı kimi derivatlarda müşahidə etmək olar: *bəy- bəyir, bəyirti; bağ- bağır-bağırtı; an- anqır, anqırtı; çiğ- çiğir- çiğırtı; cın-cınqır, cınqırtı, çəm- çəmkir, çəmkirmək;*

hey- heykır, heykırtı, pıç- pıçılta, pıçılta; öy- öyün, öyünmək; öt- ötmək (bülbul kimi ötmək) və s.

Monosillabizm mərhələsində eyni anlayışın ayrı-ayrı çalarlıqlarını bildirmək üçün xüsusi kök söz modeli formalaşmışsa şəkilçiləşmə mərhələsində onlar ikinci təkamül prosesi keçirərək derivativ affikslər vasitəsi ilə yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşlar. Bu yolla düzələn sinonimləri özlərinin struktur xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

a) eyniköklü düzəltmə sinonimlər.

Eyniköklü sinonimlərin təməlinə həm məna müstəqilliyini saxlayan və həm də məna müstəqilliyini mühafizə edə bilməyən monosillablar durur. Dilin şəkilçilik mərhələsində affiksal elementlərin intensivliyi məna müstəqilliyini saxlaya bilməyən monosillabik köklərə obrazlı desək yeni bir reabilitasiya həyatı gətirir. Yəni məna müstəqilliyindən uzaqlaşmış köklərə affiksal elementlərin qoşulması ilə bir tərəfdən yeni söz düzəlsə digər tərəfdən kökün itmiş mənası bərpa olunur. Eyni kök əsasında formalaşmış həmin köklərə qoşulan şəkilçilərin özlərinin arasında da funksionallıq baxımdan oxşar olan şəkilçilər iştirak edir. Müstəqil mənalı monosillabik köklər üzərində formalaşan bu tipli sinonimlərin kökü tərkibcə həm adlardan və həm də feillərdən ibarət olur. Kökü adlardan ibarət olan eyniköklü sinonimlərə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *su- sulamaq - suvarmaq; işıq- işıqlanmaq - işıqlaşmaq; bərk- bərkimək -bərkismək, gen- genəlmək - genişlənmək, dillən- dilləş, al- allan-allaş* və s.

Kökü feillərdən ibarət olan sinonimlərə dair isə aşağıdakı nümunələr misal gətirilə bilər: *gör-görkəm - görünüş; bax- baxım- baxış; qur- qurşaq - qurşanmaq; böl- bölüş- bölük; bil- bilim- bilik; sür- sürün- sürüş* və s.

Məna müstəqilliyini saxlamayan köklərin təməlinə formalaşmış düzəltmə sinonimlərə dair isə aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *yal-yalnız-yalqız; il-ilişkən -ilişik; iş-işilti -işartı; qud-quduz-qudurmuş; süp-süpürüşmək -süpürləş-mək; bür- bürünmək - bürməlmək; dar- daranmaq - daraşmaq; yat- yatırmaq - yatızdırmaq; er- ertə- erkən* və s.

b) yaxınköklü düzəltmə sinonimlər.

Yaxınköklü düzəltmə sinonimlər kök etibarı ilə yaxın məna bildirdiyi kimi onların təməlinə formalaşan düzəltmə sinonimlərdə də yaxınmənalılıq müşahidə edilir. Bütün sinonim cərgələrdə olduğu kimi yaxınmənalı sinonimlərdə də sözün monosillabik tərkibi həm müstəqil mənalı elementlərdən, həm də məna müstəqilliyini saxlamayan vahidlərdən ibarət olur. Müstəqil mənalı monosillablar sözdüzəltmə prosesində sərbəst iştirak edə bildiyi halda məna müstəqilliyi olmayan monosillablar müvafiq şəkilçilər vasitəsi ilə müstəqil söz kimi formalaşdıqdan sonra yenidən sözdüzəltmə prosesinə daxil olur. Məsələn, *cad-cod, səs - küy, dal - ord, köz - qız, bük - qat, bat - baş, yırt - sök* kimi yaxın məna bildirən monosillabik sinonim sözlərin düzəltmə variantları hesabına *cadar-cadar, səsli -küylü, dalda -arxada, közərti -qızartı, bükülü -qatlaqlı, batıq -basıq, yırtıq-sökük* kimi yeni sinonimlər formalaşır.

Yaxınköklü sinonimlərin bir qisminin monosillabik kökü müstəqil mənasını saxlamayanlardan ibarət olur. Lakin müvafiq şəkilçi qəbul etdikdə müstəqil olmayan tərkib özünəməxsus məna kəsb edir və sinonim cərgəni tamladır. Bu cür sinonim cərgəni təşkil edən cütlüklərin bir tərəfində ilkin mənasını saxlayan monosillabların iştirakı da mümkün hadisə sayılır. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *dayaq-sökək, yumru-dəyirmi, qarışıq-dolaşq, ayıq-oyaq, axsaq-taytaq, qovuq-kökük, qarsaq-pörtük, qırışq-bürüşük, dolaşmaq-savaşmaq, atılmaq-tullanmaq, calanmaq-tökülmək* və s.

c) müxtəlifköklü sinonimlər.

Düzəltmə sinonimlərin bir tərkib hissəsi də müxtəlifköklü sözlərdən təşkil olunur. Belə sinonimlərdə yaxınmənalılıq birbaşa sözdüzəldici şəkilçilərin hesabına baş verir. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *ay-don: aylıq-donluq; astar-üz: astarlıq- üzlük;*

biç-yaraş: biçimli-yaraşılıq; el-yer: elli-yerli; ağız-kəsər: ağızlı-kəsərli; qar-boğ: qarışmaq-boğuşmaq; bas-süpür: basmarlamaq-süpürləmək və s.

Azərbaycan milli təfəkküründə nisbi anlayışların qavranılması prosesi intensivliklə müşayiət olunmuşur. Odur ki, bu dildə sinonimlərin çox güclü potensialı toplanmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan milli təfəkküründə nisbi anlayışların qavranılması o qədər intensiv olmuşdur ki, bəzi hallarda həmin anlayışların lingvistik ifadəsi üçün başqa dil elementlərindən də istifadə etmək zərurəti yaranmışdır. Ana dilinin sinonim zənginlikləri bu dildə formalaşmış və ya başqa dillərdən alınmış müvafiq sinonim cərgələrin hesabına nitqin emosionallığını, obrazlılığı, məntiqiliyi və təsvir olunan hadisələrlə bağlı tələb edilən bütün məna incəliklərini canlandırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Быкова А.В. Диахронический анализ однокоренных синонимов английского языка. Подъязыковое распределение Дисс.канд.филол.наук, Нижний Новгород, 2002, 241 с: www.disscat.com (kontekt) diakhroni-cheski-analiz-odnokorenykh-sinonimov-angliiskogo-yazika-raspredeleni.
2. Брагина А.А. Функции синонимов в современном русском языке. Автореф.дисс.канд.филол.наук. Москва, 1979, 32 с.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1970, 235 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm, 2011, 304 s.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, 308 s.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.
8. Крысин Л. П. Современный русский язык. Академия. Москва, 2007, 240 с.
9. Головин Б.Н. Очерки по стилистике русского языка. Москва, Высшая школа, 1983, 232 с.
10. Seyidəliyev N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s

ФОРМИРОВАНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ СИНОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Насибова Гульнара Шамеддин кызы

Резюме

Синонимы существуют как в азербайджанском, так и во всех языках. Синонимические слова в языке образуют уникальную парадигму, создавая соответствующую строку. Появление синонимов связано с требованием, чтобы семантический потенциал языка выражался через относительные понятия. Относительные концепции могут быть поняты только в том случае, если человеческий разум обладает способностью воспринимать относительные множества в природе и окружающей их среде. Окружающая среда и природные явления, окружающие человека, богаты относительными понятиями. Чем недоступнее человеческому восприятию природа, тем многочисленнее и неизмеримо относительные понятия. Человеческий разум может воспринимать относительность в природе и в окружающей среде так, как это соответствует их воображению. Следовательно, синонимов в любом языке столько же, сколько относительных значений, понимаемых в соответствии с интеллектуальным потенциалом этого языка. Синонимы в азербайджанском языке не так новы, как в других языках. Основа синонимов является генетической, и эти типы синонимов считаются первичными или исходными синонимами. Поскольку исходные синонимы образовались в бесформенной форме, каждое относительное понятие выражается в одной единице. На этапе типологического развития языка представление

об относительности формировалось на эволюции первичных синонимов и служило для выражения более тонких оттенков значения.

FORMATION AND EVOLUTION OF SYNONYMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Nasibova Gulnara Shameddin kızı

Summary

Synonyms exist in Azerbaijani as well as in all languages. Synonymous words in the language form a unique paradigm by creating an appropriate line. The emergence of synonyms stemmed from the requirement that the semantic potential of language be expressed through relative concepts. Relative concepts can be understood only if the human mind has the ability to perceive the relative sets in nature and the environment around them. The environment and natural phenomena surrounding man are rich in relative concepts. The more inaccessible nature is to human perception, the more numerous and immeasurable are the relative concepts. The human mind can perceive the relativities in nature and in the environment around it in a way that suits their imagination. Therefore, in any language, synonyms are as many as the relativities understood in accordance with the intellectual potential of that language. Synonyms in Azerbaijani are not as new as in other languages. The basis of synonyms is genetic, and these types of synonyms are considered primary or original synonyms. Since the initial synondyms were formed in the formless form, each relative concept is expressed in one unit. At the stage of typological development of language, the perception of relativity was formed on the evolution of primary synonyms and served to express more subtle shades of meaning.

Rəyçi: prof. Mübariz Yusibov

Azərbaycan dili kafedrasının 09 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04saylı protokolu

Daxil olduğu tarixi 10 dekabr 2021-ci il

UOT:80.

AŞIQ ŞEİRİNDƏ BAŞ VƏ AYAQ GEYİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Piriyeva Leyla Məzahir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

leyyaw82@mail.ru

Annotasiya: Azərbaycan aşıq poeziyasının leksik tərkibini vestonimlər təşkil edir. Vestonimlər xalqımızın geyim mədəniyyətini, estetik zövqünü ifadə edir. Ustad aşıqlar öz mətnlərində geyim adlarından lirik qəhrəmanın portret yaratma üsulu kimi istifadə etmişlər. Aşıq poeziyasında bədii portretlərdə daha çox üst geyimlərin adları keçir. Amma qadın və kişi baş geyimləri, eləcə də ayaq geyimləri funksional – semantik imkanlara malikdir.

Məqalədə Qurbani, Aşıq Ələsgər, Aşıq Nəcəf, Aşıq Nəsim kimi ustad sənətkarların poetik dilində yer almış baş və ayaq geyimlərinin (başlıq, papaq, şapka, çarıq, başmaq, corab) leksik-semantik funksional xüsusiyyətlərinə toxunulur.

Açar sözlər: aşıq şeir dili, Aşıq Ələsgər, etnoqrafik lüğət, baş geyimləri, vestonim

Ключевые слова: язык ашугской поэзии, Ашуг Алескер, этнографическая лексика, головные уборы, вестоним

Keywords: language of ashig poetry, Ashig Alasgar, ethnographic vocabulary, hants, vestony

Geyim adları – vestonimlər həm etnoqrafiyaya, həm dilçiliyə (etnolinqvistikaya, leksikaya) aiddir. Etnoqrafiyada “bütövlükdə xalq həyatı öz əksini tapır. Azərbaycan xalqının

təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi xəzinəsi, adət və ənənələri, ailə və məişəti, xalqın mənəvi dünyasını özündə ehtiva edən sözlər, istilahlər, terminlər, adlar sistemi və s. bu anlayış altında- etnoqrafiya anlayışı altında cəmlənə bilər. Əslində bu anlayışa etnosa aid olunan hər bir şey aiddir...Bizim fikrimizcə, etnoqrafiyada özünü mühafizə edən zəngin bir folklor layı da vardır ki, bunlar həm də folklor materialı kimi böyük maraq doğurur. Çünki adlar da xalq yaradıcılığıdır...” (22, 204). Folklor (xalq yaradıcılığı) və etnoqrafiya arasında sərhədlər çox şəffafdır: həm etnoqrafiya, həm də folklor materialları xalqın geyim mədəniyyəti, geyim estetikası haqqında geniş təsəvvürlər yaradır. Geyim adları və onların semantikasi, emosional-estetik mahiyyəti bilavasitə xalqın folklor yaddaşında yaşayır. Geyim adları yalnız etnoqrafik hadisə deyil, həm də dil hadisəsidir. Ona görə də geyim adlarının poetik dildə funksionallığı, leksik- semantik strukturu dilçilik elminin obyektı olmuşdur.

Müşahidələr göstərir ki, üst geyimlərdən fərqli olaraq, ayaq geyimləri Azərbaycan aşiq poeziyasında o qədər də fəal işlənmə tezliyində malik deyil və bunun da bir neçə səbəbi ola bilər: a) ayaq geyimləri bədii portretin əsas komponenti deyil; b) semiotik qarşılıqlı (yuxarı- aşağı) baxımdan ayaq aşağı statusa malikdir. Aşiq şeirindən adətən aşağıdakı ayaq geyimlərinin adları keçir: başmaq, çarış, corab, çəkmə, patava, qondara, sağrı basmaq, məst, çust, dolama.

“Çarış” sözü M.Kaşqarlının lüğətində “ayaqqabının növü”, “cod zadəgan ayaqqabısı” mənalarında təqdim olunmuşdur. Qırğızlarda, altaylarda “şaryq” mövcuddur. Çarış Krimdə kasıb tatarların istifadə etdiyi, at gönündən hazırlanmış ayaqqabıya deyilir” (sitat üçün bax: 8, 228). Çarış heyvan dərisindən düzəldilmiş ayaqqabı növüdür.

“Kalmanı çarış köşə ilə xam göndən tikilir və burnu azca qatlanmış olurdu. Buna bəzən “eşmə çarış” da deyilirdi” (10, 82).

Çarış leksemi M.Ryasnemə görə, çar-dolamaq; teleut dilində həmin söz “dolamaq”, qırğızca “Çarı-bağlamaq, kəndirlə sarımaq; tatar dilində “sar” sözü – bu mənada işlənir (17,488). Müsəlmana “persoy” deyən xənnasdı “Kalman çarış bizə adəti-naşdı” (7, 281).

Aşiq Urfani “dəmir çarış” sosial durumunun göstəricisi kimi, həm də metafora kimi çıxış edir.

Dəmir çarış geydim, o da dəlindi

Könül sevdini bulana qədər (4, 217).

M.Kaşqarlı “Divanı”nda “başmaq – başmaq” “oğuzca” qeydlə göstərilmişdir (24, 466). Sözü etimologiyası dumanlıdır, hansı sözdən yarandığı barədə konkret bilgi yoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “başmaq” sözü keçir: “Bu ev xarab olası, ərə varalından bəri dəxi qarnım doymadı, ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi, deyər” (9,35).

Qurbani gözəllərin tərənnümündə sağrı başmaqdan bəhs edir: “Sağrı başmaq geyib, nalçası gümüş” (13, 126).

R.Q.Ahmetyanovun Tatar dilinin qısa tarixi etimoloji lüğəti”ndə “başmaq” sözü qərbi-türk başmaq “başmaq, ayaqqabı” kimi qeyd olunur. Qədim türkcə başmaq həmin mənada (17, 25) təqdim olunur. G.Abdulova yazır ki, “Sağrı başmaqlar daha qiymətli hesab olunurdu” (3, 105). “Sağrı başmaq” leksik vahidinə Aşiq Ələsgərdə, Qurbanidə rast gəlinir.

“Sağrı başmaqlar daha qiymətli hesab olunurdu” (3, 105). Ustad sənətkarlar ayağı sağrı basmaqlı xanımların vəsfini belə verirlər:

Yaraşır əndamına

Yaşılı, alı gözəlin

Ayağında sağrı başmaq,

Başında şalı gözəlin (7, 262).

Corab xalqımızın məişətində geniş yayılmış ənənəvi ayaq geyimidir. Corab fars mənşəli söz olub, ərəb dilində curab, türk dilində corab kimi işlənir. Xalq poeziyasında əsasən toy-düyün, yaxud bayram geyim dəstinin komponenti kimi vəsf olunur. Məsələn, M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında bunun bariz nümunəsini görürük:

Bayram idi, gecə quşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxundu (18,17).

Xüsüsən “Azərbaycan qadının milli geyim dəstinin corabsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qadının topuğu görünməməli idi. Bu səbəbdən corablar qadın geyim dəstinin ayrılmaz tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdi. Qış corabları bəzən dizə qədər, əksər hallarda isə dizdən bir qarış aşağıyadək toxunurdu. Qadınlar isti yay günlərində belə, corabla gəzmək məcburiyyətində qalırdılar. Yay corabları nisbətən gödək olub, topuğu örtürdü” (3, 104). Əsasən yundan toxunan corab çeşidləri milli geyim mədəniyyətimizin maraqlı estetik hadisəsidir.

Bir naxışlı corab ^{gəli}...
Corabı geydi ayağa,
Naxış öldürdü məni (6, 152-153).
Bir naxışlı corab qətdi,
Özü bir mərd qızı mərddi (6, 20).
Sağda –solda qardaşların sağ olsun,
Corabları yaxşı bəzə, Müşgünaz (7,101).

Aşıq şeiri “həm də bədii sisteminin mükəmməlliyi üslub rəngarəngliyi və obraz rəngliyi ilə (12, 157) fərqlənir. Məsələn, yüksək etnoqrafik həssaslığa malik olan Növrəs İman “çəkmə” leksik vahidini cinasda istifadə etmişdir.

Geydim ayağıma hicran çəkməsin,
Qəm başımdan tutub, hicran çəkməsin.
Heç kəs İman kimi hicran çəkməsin,
Axırda ömrünü ay üzər, üzər (11, 106).

Baş geyimlərinin adlarını bildiren leksikanın formalaşması uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Baş geyimlərinin Azərbaycan milli mədəniyyətində təşəkkülü və inkişafı müəyyən tarixi, ictimai və sosial şəraitlə, adət-ənənələrlə, təbiət xüsusiyyətləri, mərasim və ayinlərlə şərtlənmişdir. Aşıq yaradıcılığında geyim leksikasının, xüsüsən baş geyimlərini bildirən leksemlərin formalaşmasında dialekt və şivələrin rolu danılmazdır.

Aşıq şeirinin dilində qadın baş geyimlərindən fərqli olaraq, “Kişi baş geyimləri” tematik qrupu xüsusi müxtəlifliyi ilə seçilmir, sayca da azlıq təşkil edir. Bu, həm də kişi baş geyiminin universallığı və funksiyası ilə bağlıdır. Başlıq başqırd dilində konkretləşdirilir, “toxunma papaq”, tatarca “kətan şapka”. “Başlıq” sözü qədim türk dilində baş geyimi mənasında qeydə alınmamışdır. Rus dilinin izahlı və dialektoloji lüğətlərində “башлык” baş geyimi mənasında türk dilindən alınma söz kimi qeyd olunur. Təəssüf ki, bu gün dilimizdə başlıq sözünün də işlənmə sferası məhdudlaşdırılmışdır. Başlıq Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə mənalandırılır: “1)Yağışdan, soyuqdan, küləkdən qorunmaq üçün başa geyilən örtü; 2) keçmişdə: qadınların qızıl və gümüşdən qayrılıb, baş örtüsü altından qoyduqları qızıl və gümüş bəzək; gəlin tacı; 3) sərlövhə, məqalənin adı; əsərin, ya qəzetin başda yazılan qısa adı” (2, 243). V.İ.Karanfil (Güllü Qərənfil) qaqauz dilində “başlıq” leksik vahidinin yaranmasını “bas” sözü ilə əlaqələndirir. “Bəlkə də başlıq sözünün ikinci mənası olan “baş geyimi” insanın bədən üzvlərindən birinin “baş”ın adı ilə əlaqədar yaranmışdır. Bu da türk dillərinə xas olan bir xüsusiyyətdir” (15, 86).

İslam dünyasının inanc ənənəsinə görə, istər kişi, istərsə də qadınların başıaçıq gəzməsi qəbahət sayıldığından baş geyimləri daim diqqət yetirilmişdir. Görünür, bu səbəbdən qadın baş geyimlərinin rəngarəngliyi, forma müxtəlifliyi ilə seçilmişdir. Etnoqraflar baş geyimləri örtmə və geymə (qoyma) olmaqla iki qrupa ayrırırlar.

Kişi baş geyimləri sırasında papaq funksional – semantik fəallığı ilə seçilir. Papaq milli baş geyimlərindən biridir. Bu leksik vahidin fars dilindəki kəllə-pak “baş geyimi, baş üçün örtük” sözündən yarandığı güman edilir (bax: 16, 47).Azərbaycan dilində aşağıdakı mənalarda işlənir: a) bütün baş geyimlərini ümumiləşdirən giperonim kimi; b) şapka kimi

Məlumdur ki, baş geyimləri estetik funksiyası ilə yanaşı etik dəyərləri də simvolizə etmişdir. Məhz bu baxımdan papaq milli etik düşüncəmizdə kişilik rəmzi daşımışdır. Aşıq Nəcəfın şeirində həmin etik dəyər vurğulanılır:

Çox kişilər papaq qoyur başına,
Baş papaqdan dolu neçək yaxşıdı (8, 234)

Aşıq Cəlal Qəhrəmanovdan gətirilən nümunədə bunu göstərir papaqların astarı quzu dərisindən tikilirdi.

Çiyində yapıncısı ,
Qaragüldən papağı var (5, 153).
Amma Aşıq Mirzə Bilal papaqla şapkanı fərqləndirir.
Biri şapka, biri papaq,
Qoyub başa, içir ara (23, 298).

Şapka dilimizə rus dilindən keçmiş azsaylı vestonimlərdən biridir və adətən “qış isti yun baş geyimi” kimi səciyyələndirilir. “Şapka” leksik vahidi “papaq” vestoniminin leksik-semantik variantı kimi çıxış edir. Qədim və orta əsrlər türk dili abidələrində kişi baş geyimi kimi börk geyim adı keçir. M.Kaşğari “Divanı”nda börkün çeşidləri sadalanır və “papaq, başlıq” kimi qeyd edilir (12,357). Aşıq poeziyasında börk baş geyimi kimi arxaizmə çevrildiyindənəm olar ki, işlənir.

Aşıqların “etnoqrafik gözü”nü cəlb etmiş baş geyimlərindən biri də çalmadır. Çalma qadın baş örtüyüdür. Azərbaycanda “çalmanı qızlardan başqa bütün qadınlar bağlaya bilərdilər. Çalma bağlamaq üçün əvvəlcə başa təsək qoyur, onun üstündən ləçək bağlayır və bundan sonra böyük bir örpək salıb çalma düzəldirlər. Çalmanı başa möhkəm bağlamaq üçün qadınlar onun üstündən gümüş və ya qızıl qarmaq vururdular” (14,151). Ağbaba yörəsi xalq şeirində şal və çalma fərqləndirilir:

Başında ağ şalı var,
Çalmaya oxşarı var (20,8)

Azərbaycan cəmiyyətində fərqli fəaliyyət sferalarına özünün spesifik və müvafiq baş geyimləri xas olmuşdur. Dini sfera önəməxsus semantikaya malik xüsusi baş geyimi ilə təmsil olunur. Tarixi-etnoqrafik qaynaqlardan belə məlum olur ki, XVI-XVII yüzillərdə geniş yayılmış baş geyimlərindən biri də əmmamə olmuşdur. Bunu Xəstə Qasımın aşağıdakı misralarından da görmək olar: “Nə gün peyğəmbərə gəldi əmmamə” (21, 115)

Xəstə Qasım yenə olub üləma,
Qoyubdur başına əmmamə (21, 189).

“Əmmanın qumaşının rəngi, ölçüsü, hətta başa sarınmasında o dönmənin ən çox istifadə olunan əmmamələri əsasən ağ rəngliydi. Padşah və vəzirlər isə yaşıl rəngli əmmamə qoymuşlar (...) Şairlər, elm adamları və rəssamlar daha böyük əmmamə kullanmışlar” (1,142)

Baş və ayaq geyimlərinin adları özündə milli-mədəni kodu və mənəvi tarixi və sosiomədəni dəyərlərlə bağlı olan mühüm etno - linqvokulturoloji informasiyanı özündə ehtiva edir.

Azərbaycan aşıq şeirinin dilində ilk növbədə baş geyimlərinin polifunksionallığı (işarə, simvolik, ritual, magik, dekorativ, xarakteroloji, estetik və s.) diqqəti cəlb edir. Onu da qeyd edək ki, baş geyimləri, bəzi hallarda ayaq geyimləri yalnız ekzistensial funksiyanı yerinə yetirmir, həm də simvoldur, ritual, magik işarədir; bəzək kimi dekorativ funksiyanı yerinə yetirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Ş. XIII-XVI yüzill Azərbaycan Milli Baş Giyişlərinin kultürel özellikləri //Motiv Akademi Halk Bilimi Dergisi. 2011/2 S. 137-144.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə I cild. Bakı: Şərq –Qərb, 2006.- 744 s.

3. Abdulova G. Azərbaycan milli qadın geyim və bəzəklərinə dair (Milli Azərbaycan tarixi Muzeyinin materialları əsasında) // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası.- 2015.N4 –s.88-109.
4. Axıska türk folkloru(tərtibçilər: A.Əhmədli, Q.Qubadlı). Bakı: Nurlan, 2008, 268 s.
5. Aşıq Cəlal Qəhrəmanov. Sədəfli saz,məni dindir. Bakı: Elm “Sabah”, 1992, 159 s.
6. Aşıq Nəsib.(toplayıb tərtib edənlər:H.İsmayılov, T.Səməmi) Bakı:”Səda” nəşriyyatı, 2004, 200 s .
7. Aşıq Ələsgər (Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr...) – Bakı:Şərq-Qərb, 1999, -578 s.
8. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild. Bakı, 2010, 400 s.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. (tərtib edən H.Araslı). Bakı: Gənclik, 1978, 184 s.
10. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, 1977, 166 s.
11. Növrəs İman. Seçilmiş əsərləri. Bakı:Səda, 2004. 199 s.
12. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2007, 304 s.
13. Qurbani (tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi prof. Q.Kazımov)- Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.-280 s.
14. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Oçerklər.-Bakı:Elm, 1991, 256 s.
15. Каранфил Валентина М. Бытовая лексика гагаузского языка (названия одежды и обуви). Баку, 2004, 142 с.
16. Тухбиева Л.Ф. Лексика одежды и головных уборов в татарском литературном языке: дис...канд.филол.наук.-Казань, 2006.-218 с.
17. Ахметьянов Р.Татар теленин кыскаса тарихи етимологик созлеге.-Казан; 2001-272 с.
18. Şəhriyar M. Gəldim sizi görməyə. Bakı, 1992.
19. СИГТЯ –Сравнишельно историческая грамматика тюрских языков: в 4 х т. Т.Ч: лексика / под. Ред. Э.Т.Тенищева – М:Наука, 1997, - 800 с.
20. Bayramov A.Ə. Geyim və bəzək adlarının bayatılarda əks olunması // Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri.sosial və humanitar elmlər bölməsi – cild 13.-2017.-N2
21. Xəstə Qasım. Bakı: “Nurlan”, 2010- 232 s.
22. Orucova S. Azərbaycan folklorunun toplama, tərcümə və nəşr problemləri (QƏXTMT – SMOMPK materialları əsasında). B.: “Elm və təhsil”, 2012, 536 s.
23. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə 1-cild. Aşıq poeziyası.Bakı, 2017- 592 s.
24. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cildə I cild. Bakı:”Ozan”, 2006, 512 s.
25. İsmayılov H. Göyçə aşıqları və el şairləri. III cild – Bakı: “Nurlan”, 2011 – 583 s.

ОДЕЖДЫ И ОБУВИ В АШУГСКОЙ ПОЭЗИИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОЛОВНОЙ

Пириева Лейла Мазахир кызы

Резюме

Наименования одежды составляеш важной часть словарного состава Азербайджанского языка. Охватывает разные стороны народного быта. В художественном языке Азербайджанской ашугской поэзии часть этих слов характерна для определенного диалекта и говора историческая память слова содержится в речевом сознании носителей языка. Наименование одежды выступает как лексический представитель целого ряда ассоциации связанных с определенным культурно – историческим временам.

Исследование лексико – семантической группы «одежда» в языке ашугской поэзии позволить не только выявить лексико – семантические особенности, характер функционирования данной лексики, но и познакомиться с материальной культурой азербайджанского народа.

В настоящей работе описывается лексико – семантическая группа связанной с наименования одежды в языке Ашуга Алескера,

Ашуга Насиба, Ашуга Наджафа и др. В азербайджанском языкознании наименования одежды в ашугском творчестве до сих пор не являлась объектом специального изучения, что и определяеш актуальность данного испебования.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF HEAD AND FOOT CLOTHES IN ASHUG POETRY

Piriyeva Leyla Mazahir qızı

Summary

Names of clothes are an important part of the vocabulary of the Azerbaijani language and cover the different sides of folk life. In the artistic language of Azerbaijani ashig poetry, part of these words is characteristic of a certain dialect and the historical memory of the word is contained in the speech consciousness of native speakers. The name of clothing acts as a lexical representative of a number of associations associated with a certain cultural and historical time. The study of the lexico-semantic group “clothes” in the language of ashig poetry will allow not only to identify lexical-semantic features, the nature of the functioning of this vocabulary, but also get acquainted with the material culture of the Azerbaijani people. This study describes the lexical and semantic group associated with the names of clothes in the language of Ashig Alasgar, Ashig Nasib, Ashig Nacaf and etc. In Azerbaijani linguistics, the names of clothes in ashig creativity have not yet been the object of special study, which determines the topicality of this study.

Rəyçi: dos.K. Əhmədova

Rus dili kafedrasının 25 oktyabr 2021-ci il tarixli içlasının 02 sayı; protokolu

Daxil olma tarixi 27 oktyabr 2021-ci il

UOT:80.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ XALQIN MƏİŞƏTİNİ ƏKS ETDİRƏN FRAEOLOJİ VAHİDLƏR

Qasimova Gözəl Telman qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gozel-qasimova@mail.ru

Xülasə: “Müasir Azərbaycan dilində xalqın məişətini əks etdirən fraeoloji vahidlər.” adlı məqalədə müəllif Müasir Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji vahidlərdən bəhs etmişdir. O, mövzu haqqında müxtəlif müəlliflərin fərqli illərdə çap olunmuş elmi ədəbiyyatlarından istifadə etmişdir. Müəllif Müasir Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji vahidlər haqqında apardığı kiçik elmi araşdırma zamanı belə qənaətə gəlmişdir ki, frazeoloji vahidlərin böyük bir qismi xalqın tarixi və mədəni inkişafı ilə biraşa bağlıdır. Məqalə müəllifi xalqın tarixi və mədəni inkişafı ilə əlaqədar dildə yeni frazeoloji vahidlər yarandığı və ya dildə möcud olan frazeoloji vahidlərin daha yeni məna kəsb etməsi qənaətinə gəlmişdir.

Açar sözlər: dil, frazeoloji birləşmə, əks etdirmə

Key word: language, phraseological unit, reflection

Ключевые слова: язык, фразеологические единицы, отражение

Frazeoloji vahidləri maraqlı edən nüanslardan biri isə onların semantik sahələridir. Tədqiqat obyektimiz olan omonim frazeologizmlər də müxtəlif semantik sahələrlə bağlıdır ki, bu semantik sahələr frazeoloji vahidin aid olduğu xalqın dünyagörüşünü, ətraf mühitə münasibətini, adət- ənənəsini əks etdirir.

“İstər sevincli, istərsə də kədərli anlarla bağlı olan mərasimlər hər bir xalqın həyatında əhəmiyyətlidir. Onların hər bir xalqın inancını, dünyagörüşünü əks etdirdiyini həmin mərasimlərlə bağlı yaranmış frazeoloji vahidlər daha parlaq sübut edir. Frazeoloji vahidlər hər hansı bir cəmiyyətin təyinedici əlaməti olmaqla yanaşı eyni zamanda da cəmiyyətin “bələdçi sözləri” adlandırılırlar”(1,11).

“Frazeologizmlərin milli-mədəni özünəməxsusluğu probleminə müraciət edərkən, dilçilikdə frazeoloji vahidlərdə milli-mədəni səciyyəli tərkib elementlərin aşkara çıxarılmasına dair bir neçə yanaşma üsulu olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Hər bir üsulun öz metodoloji bazası vardır. Metodoloji fərqlərin meydana çıxmasını semioloji paradigmadan antropoloji paradigmaya keçidlə bağlı əlaqələndirmək mümkündür”(2,10).

Hər bir frazeoloji vahidin daxil olduğu semantik sahə birbaşa milli semantik xüsusiyyətlər daşıyır. Bu haqda frazeologizmlərin semantikasından yazan hər bir alim fikir söyləmişdir: “Müasir dövrdə bu və ya digər dildə istifadə olunan vahidlər arasındakı sistem münasibətlərlə yanaşı, onların milli semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də diqqət mərkəzindədir. Hər bir dilin lüğət tərkibində həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın məişəti, adət-ənənələri, mədəniyyəti, tarixi və s. ilə bağlı xeyli sayda söz vardır. Eyni zamanda, fikri obrazlı və daha canlı, ifadəli vermək üçün hər bir dildə frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunur” (2, 16).

R. Ağayevanın fikrincə, frazeologizmlərin etnokulturoloji bənzərsizliyinin dərkil dövrələr intuitiv getmişdir. Frazeologiyanın bir istiqamət kimi öyrənilməsinə başlandığı vaxtdan, onların semantikasına dair izahlarda milli, mədəni amillərin qeyd olunması özünü göstərir. Belə bir cəhətin üzə çıxması frazeoloji vahidlərin semantikasında, onların mənasında ekstralingvistik amillərin izinin aşkar görünməsindən irəli gəlmişdir. Dildə isə frazeologizmlərin, idiomların sayı kifayət qədərdir və onların ayrı-ayrı dillər üzrə müqayisəsi aparıldıqda bu dil vahidlərinin yaranmasında ekstralingvistik amillərin mühüm rol oynamasını aydın müşahidə etmək olur”(2,10).

XXI əsrdə frazeoloji vahidlərin asemantikasının formalaşmasında kulturologiyanın əvəzedilməz rolu vardır. Frazeoloji vahidlərin “xalq stereotipləri” anlamı ilə bağlıdır (2,17): Frazeologizmlərin birbaşa mədəni ənənələri ilə əlaqəlidir desək yanılmarıq.

Frazeoloji vahidlərin semantikasi çox mürəkkəb bir anlayışdır. Çünki frazeoloji vahidlərin semantikasi heç də onu təşkil edən komponentlərin hərfi mənasından ibarət olmur. Frazeologizmlərin semantikasını araşdırarkən şahid oluruq ki, sabit birləşmələr birbaşa etnokulturoloji zəmindən qaynaqlanır. Konkret sözlərdə daşlaşmış məcazi məna yaşayır. Bu məcazi mənalarda isə xalqın min illik inancı, həyat tərzil, düşüncəsi, adət-ənənəsi əks olunur.

Tədqiqatçı R. Ağayeva frazeologizmlərin semantikasında ekstralingvistik amillərin rolunu yüksək dəyərləndirir. “Dildən istifadə edən fərdin dil mühitindən kənarda əldə etdiyi bütün bilik və bacarıqlar, vərdislər, adət - ənənələr, məlumatlar və s. ekstralingvistik amillər toplusuna daxil olur. Ekstralingvistik amillər sosial amillərdir. Demografik parametrlər, dildə danışanların sayı, onların məskunlaşma xüsusiyyətləri, yaş diferensiasiyası, cəmiyyətin sosial quruluşu, dil və mədəniyyət xüsusiyyətləri, dil əlaqələri dilin ekstralingvistik amillərini formalaşdırır. Ekstralingvistik amillər intralingvistik amillərlə qarşılıqlı təsir prosesində inkişaf edir. Nəticədə, dil vasitələrinə ekstralingvistik amillər nüfuz edir. Onların müəyyənləşdirilməsi mövcud vahidlərin müxtəlif plandan təhlil olunmasını tələb edir. Ekstralingvistik amillər dilin frazeologiyasına güclü təsir göstərir, Bu sistemin vahidlərinin məzmununda öz yerini tutur”(2,14). R. Ağayevanın fikirlərilə biz də tam razıyıq. Frazeologizmlər, o cümlədən, omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlərin semantikasi birbaşa ekstralingvistik amillərlə bağlıdır.

Müasir Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin semantik sahələr üzrə təsnifatı önəmli yer tutur. Frazeologizmlər dildə ayrıca bir lay təşkil edir. Xalqın ətraf aləm, əşya və predmetlər haqqındakı təsəvvürlərini obrazlar vasitəsi ilə çatdırmaq üçün onların əvəzedilməz

əhəmiyyəti vardır. Omonim frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibində yer alan sözlər əsasında formalaşır. Lakin heç də bütün sözlərdən omonim frazeoloji vahidlərin yaradılmasında eyni dərəcədə istifadə olunmur. Müəyyən qisim sözlər omonim frazeologizmləri yaratmaqda məhsuldar, başqa qisim sözlər isə qeyri-məhsuldardır.

Məhz buna görə də müasir Azərbaycan dilindəki omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər daşıdıqları semantik yükə görə müxtəlif cür təsnif olunurlar. Bu haqda müxtəlif tədqiqatçıların fərqli fikirləri mövcuddur. Azərbaycan və alman dillərinin frazeoloji vahidləri üzərində araşdırma aparmış R. Abdullayeva frazeoloji vahidləri aşağıdakı semantik mənə növlərinə bölmüşdür: “Frazeoloji vahidlərin arasında təxminən belə bir bölgü aparmaq olar: 1. Xalqın məişət və həyat tərzini əks etdirənlər. Bütün dillərdə müəyyən qrup frazeoloji vahidlər vardır ki, müəyyən tarixi hadisə, rəvayət və əfsanə ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Belə ifadələrin yaranma tarixi qədimlərə gedib çıxır. Bu qəbildən olan frazeoloji ifadələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) xalq ədəbiyyatı əsasında meydana gələn frazeoloji vahidlər; b) məişət hadisələri əsasında meydana gələn frazeoloji ifadələr; 2. Dini əqidə, mənsubiyyət, əfsanə və rəvayətlərlə bağlı yaranan frazeoloji ifadələr. 3. Hiss və duyğuları, insani münasibətləri əks etdirən frazeoloji vahidlər. 4. İdiomatik ifadələrin böyük bir hissəsi bədən üzvlərinin adları ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Bədən üzvlərini bildirən sözlərdən çox aydın, ifadəli, məzmunlu frazeoloji ifadələr yaranmışdır. Onlar dilin leksik sisteminin xüsusi bir təbəqəsini təşkil edir. İnsanın təfəkkürü, nitqi, hərəkəti, hiss və həyəcanı, əməyə münasibəti öz əksini bu kimi ifadələrdə tapa bilir. və s.”(3,13).

Azərbaycan poeziyasının üslubi frazeologiyasını öyrənən İ. Süleymanovanın bu mövzuya yanaşması da maraqlıdır. “Müasir şairlərimizin əsərlərinə dilçilik prizmasından nəzər saldıqda dilimizdəki sözlərin rəngarəng mənə çalarına malik olduğunu və onların vasitəsilə fikrin dərin, fəlsəfi, lakonik ifadə etməyin mümkünliyünü görə bilirik:

- 1) Təbiət hadisələrinin adlarını bildirən sözlər və coğrafi terminlər əsasında yarananlar;
- 2) Etnoqrafik leksika, məişət sözləri əsasında formalaşanlar;
- 3) İstər klassik, istərsə də müasir poeziyamızda elə leksik vahidlər vardır ki, onlar söz və ifadə yaradıcılığında çox fəaldır, müxtəlif funksiyalarda çıxış edir və şairlərin əksəriyyəti tərəfindən işlədilir. “Söz” və “dil” bu tip leksemlərdəndir;
- 4) Birinci komponenti mücərrəd isimlərin müxtəlif leksik laylara aid sözlərlə yanaşmasından düzələn frazeoloji birləşmələr;
- 5) Bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərlə yaranmış ifadələr”(4, 10).

Omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasında ekstralingvistik amillərin rolu çox böyükdür. Bu ekstralingvistik amillər müasir Azərbaycan dilindəki çoxmənalı və omonim frazeoloji vahidlərin semantik mənə növlərinin araşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Bizdən əvvəl aparılmış bir çox tədqiqatı nəzərdən keçirdikdən sonra dilimizdəki omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlərin semantik mənə bölgüsünü təqdim edirik. Sözlərin leksik-semantik mənasının rolu ilə müəyyənləşən omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər arasında təxminən belə bir bölgü apara bilərik:

- 1) Xalqın məişət və həyat tərzini əks etdirənlər.
- 2) İnsanın bədən üzvlərini bildirən sözlərdən yaranan və insan dünyasının ali hiss və duyğularını ifadə edənlər.
- 3) Dini əqidə və mənsubiyyəti əks etdirən omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər.
- 4) Hiss və duyğuları, insani münasibətləri əks etdirən omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər.

Ümumiyyətlə, dilin frazeoloji tərkibi lingvokulturoloji ümumiliyi, milli özünəməxsusluğu daha aydın göstərən bir güzgüdür. Frazeologiya vasitəsi ilə dilin daşıyıcısı olan xalq, onun adət-ənənələri, həyat təzi və s. haqqında çox maraqlı məlumatlar almaq mümkündür. Frazeoloji vahidlərdən nitq fəaliyyətində geniş istifadə olunur. İnsanın onu əhatə

edən ətraf mühitlə bağlı müşahidələri, həyata aid baxışları dünya xalqlarının çoxunda oxşardır.

Frazeoloji vahidlərin semantikasında oxşarlıq bütün insanlar üçün ümumi amillərlə bağlıdır. Belə vahidlər müxtəlif dillərdə bir-birindən asılı olmayaraq eyni forma və məzmununda yaradılmışdır. Bununla belə, hər bir dilin frazeoloji sistemində mili-mədəni komponentləri özündə saxlayan frazeoloji vahidlər vardır. Bu vahidlərin quruluşu, mahiyyəti başqa mədəniyyət nümayəndələri üçün aydın olmadığından müəyyən çətinliklər yaranır. Azərbaycan dilində işlənən hər hansı bir frazeoloji vahidi hərfi şəkildə ingilis və ya rus dilinə tərcümə etsək qarşı tərəf söhbətin nədən getdiyini anlamayacaq. Bəzən ekvivalent tapıldıqda belə xalqların dünyagörüşü, həyata baxışı, mədəniyyətləri müxtəlif olduğundan istənilən nəticəni vermir. “Müxtəlif dil cəmiyyətləri, birlikləri kontekst yaradan fərqli vasitələrdən istifadə edirlər. Dillər arasındakı fərqlər həm də mədəniyyətlərarası fərqlərlə şərtlənir. Bu fərqlər frazeologizmlərdə özünü daha çox göstərir. Belə frazeoloji vahidlərdə dilin nominativ adlandırılan xüsusiyyətləri dildənkənar gerçəkliklə bağlı olur”(2,13).

Omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlərin daşıdıqları ümumi semantik məna az da olsa komponentlərin semantikasi ilə müəyyən bağlılığa malikdir. Lakin bu semantik bağlılıq daha dərin qatlarda gizlənmiş anlamdır. “Bütövün hissələri, yəni komponentlər də öz aralarında çox sıx bağlı olur və bu, o dərəcədə möhkəmdir ki, hətta komponentlərin sabit mövqedə durmasına imkan yaradır. Komponentlərin sayının artması bütövün mənasına bəzən təsir göstərir, bəzən isə bu təsir olmur. Əslində frazeologizmin ifadə etdiyi məna onun komponentlərinin sayından asılı deyildir. Lakin eyni vahidin genişləndirilməsi, ona yeni komponentin əlavə edilməsi mənanın əlavə çalarının yaranmasına səbəb olur”(2,15).

Omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər xalqın mənavi sərvəti olduğu üçün xalqın mədəniyyətini, adətini, inancını, tarixini, mədəni keçmişinin xüsusiyyətlərini və milli düşüncəsini ifadə edir.

Omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər hər bir xalqın milli varlığıdır. Hər bir omonim və çoxmənalı frazeoloji vahid milli xüsusiyyət baxımından bənzərsizdir. Omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər min illər ərzində qəlibləşmiş və daşlaşmış sabit birləşmələrdir.

“Dünyanın dil mənzərəsi millətin ümummilli nailiyyətlər sistemi olub, çoxlaylı, çoxsəviyyəli strukturlaşmaya malikdir. Məhz dünyanın dil mənzərəsi insanın daxili və xarici aləminin dərkini, onun kommunikativ davranışını şərtləndirir”(5,68).

Milli hikmət və milli xüsusiyyətin timsalı olan müasir Azərbaycan dilindəki omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər şifahi və yazılı dildə müxtəlif məqsədlərlə çox tez-tez istifadə edirlər. Azərbaycan dili var olduqca omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər də bu dili zənginləşdirməyə xidmət göstərir. Türk xalqlarının söz xəzinəsinə baxdıqda görürük ki, bu dillər də öz inkişafı müddətində frazeoloji birləşmələr sayəsində zənginləşmişdir. Türk xalqları var olduqları əsrlər ərzində dilin quruluşu ilə qırılmaz bağlarla bağlı və nəzərəçarpan xüsusiyyətlər daşıyan saysız- hesabsız frazeoloji birləşmələr meydana gətirmişdir. Y.A. Rubinçikin qeyd etdiyi kimi "... frazeoloji birləşmələr, dilin quruluşuna o qədər dərin girmiş və dilin bütün parçaları ilə o qədər bağlıdır ki, müxtəlif mövzular araşdırılarkən onların araşdırılmaması dilin digər sahələrinin, xüsusilə leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunun tədqiq edilməsində mənfi təsirini göstərir"(2,3)

Gördüyümüz kimi, dilimizdəki omonim və çoxmənalı frazeologizmlər müxtəlif semantik sahələrə bölünürlər ki, bunlardan ən böyük həcmli bədən üzvlərinin adı ilə bağlı omonim və çoxmənalı frazeologizmlərdir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlər xalqın məişətini, həyat tərzini əks etdirir. O cümlədən, omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər. Frazeoloji vahidlərin yaranma səbəbi də birbaşa xalqın həyat və məişəti ilə bağlı olduğu üçün bu tip frazeologizmlər lüğət fondunda əsas çəkiyə malikdir. Məsələn, xalqın həyat təzi və adət-ənənəsi ilə bağlı olan bir neçə çoxmənalı frazeoloji vahidi nəzərdən keçirək. İlk öncə *bazar açmaq* çoxmənalı frazeologizminə göz

salaq. Azərbaycan xalqının həyatında bazarların müstəsna yeri olmuşdur. “Bazar” məfhumu xalqın həyat tərzində mühüm yer tutur. Bazarda həm ticarətçilər, həm sənətkarlar toplanmışlar. Buna görə də bazarlar həmişə səsli-küylü olurdu. Ölkədə, əyalətdə olan yeni xəbərlər də ilk öncə bazardan yayılırdı. Bazarda qiymət üstündə çənə-boğaz vurmaq da gündəlik baş verən hadisələrdən idi. Məhz buna görə də bazar açmaq frazeoloji vahidin aşağıdakı çoxmənalılıq variantları yaranmışdır. *Bazar açmaq*: 1) səs-küy, qalmaqal yaratmaq; 2) Qiymət üstündə çənə boğaz eləmək. Beləliklə, “bazar açmaq” frazeoloji birləşməsinin aşağıdakı variantları yaranmışdır.

Azərbaycan xalqının həyat tərzində və mədəniyyətində “elçi” konsepti mühüm yer tutur. Ailələr və dövlətlər arasında elçilik mərasimi həmişə var olmuşdur. Bu gün də var. Təbii ki, bu konsept çoxmənalı frazeologizmdə də əks olunur. *Elçi düşmək*: 1) Qız almaq üçün gedib –gəlmək, elçilik etmək; 2) Kimisə bir işə razı salmaq üçün təkid etmək.

Xalqın inanc və ənənələri ilə bağlı digər çoxmənalı frazeologizm isə “*evində bayquş ulamaq*” frazeologizmidir. Bildiyimiz kimi, ümumiyyətlə, bayquş konsepti Azərbaycan xalqının təfəkküründə mənfi anlayışdır. Bunun səbəbi isə bayquşların xarabalıq yerlərdə yuva qurması ilə əlaqədardır. Ona görə də, xalqın təfəkküründə, inancında bir fikir hakimdir ki, hansı həyətə bayquş gəlib ulasa, o ev xaraba qalar. Hətta həyətə bayquş gəldikdə onu tufənglə də vurub öldürürlərmiş. Məhz bu səbəblərə görə “evində bayquş ulamaq” çoxmənalı frazeologiyı yaranmışdır. *Evində bayquşlar ulamaq*: 1) Bədbəxt hadisə baş vermək; ~oçağı sönmək(qaralmaq); 2) Qarşılaşdıqları pis hadisələrə görə evdə heç kimin yaşamaması.

Ədəbiyyat

1. Mənsimzadə S. Müxtəlif sistemli dillərdə hərəkət felləri əsasında yaranan frazeologizmlər (ingilis və azərbaycan dillərinin materialları üzrə) Fil.ü.f.dok. ... diss. avtoref. Bakı, 2012, 130
2. Ağayeva R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolu. Fil.ü.f.dok. ... diss. avtoref. Bakı, 2016, 26 s.
3. Abdullayeva R. Müasir alman və Azərbaycan dillərində komparativ frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik təhlili. Fil.ü.f.dok. ... avtoref. Bakı, 2014, 22 s.
4. Süleymanova İ. Azərbaycan poeziyasında (1990-2000-ci illər) üslubi frazeologiya. Fil.ü.f.dok. ... diss. avtoref. Bakı: 2011.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: АCADEMIA, 2001,
6. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. Москва, 1981, с.173-174
7. [https:// language.az](https://language.az)
8. <https://azgrammar.top>

PHRASEOLOGICAL UNITS REFLECTING THE LIFE OF THE PEOPLE IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

Gasimova Gozal Telman

Summary

In the article “Phraseological units reflecting the life of the people in the modern Azerbaijani language”, the author spoke about the phraseological units used in the modern Azerbaijani language. She used scientific literature on the subject from different authors published in different years. During her small scientific research on phraseological units used in the modern Azerbaijani language, the author came to the conclusion, that most of the phraseological units are closely connected with the historical and cultural development of the people. The author of the article notes the emergence of new phraseological units in the language in connection with the historical and cultural development of the people or the phraseological units that exist in the language have gained a new meaning.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ОТРАЖАЮЩИЕ ЖИЗНЬ НАРОДА В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Касумова Гёзал Телман кызы

Резюме

В статье “Фразеологические единицы, отражающие жизнь народа в современном азербайджанском языке”, автор рассказал о фразеологизмах современного азербайджанского языка. Она использовала научную литературу по данной теме разных авторов, опубликованную в разные годы. Во время своего небольшого научного исследования фразеологизмов, используемых в современном азербайджанском языке, автор пришел к выводу, что большинство фразеологизмов тесно связано с историко-культурным развитием народа. Автор статьи отмечает появление в языке новых фразеологизмов в связи с историко-культурным развитием народа или фразеологизмы, существующие в языке, приобрели новое значение.

Рәйси: f.ü.e.d. Nəriman Seyidəliyev

Azərbaycan dili kafedrasının 09 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04saylı protokolu

Daxil olduğu tarixi 10 dekabr 2021-ci il

UOT: 78.801.81

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” MƏSNƏVİSİNDƏ SAQINAMƏLƏR

f.ü.f.d.Quliyeva Ruziyə Zaman qızı

Şirinnova Elmira Məhərrəm qızı

AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu

ruziya.zaman.55@bk.ru

Xülasə: Məhəmməd Füzulinin elmi-fəlsəfi və irfani görüşlərini araşdırmaq baxımından “Leyli və Məcnun” məsnəvisindəki saqinamələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Saqinamə klassik şairlərin saqiyyə xitabən yazdıqları mənzumələrdir.

Qədim və Orta əsr Şərq ədəbiyyatında saqi bir obraz səviyyəsinə yüksəlmiş və ən incə mətləblər saqiyyə müraciətlə yazılmışdır. Dəstə-məsnəvilərdə gördüyümüz mey və saqi obrazı rəmzi obrazdır. Bu obraza bir qədər fərqli şəkildə Azərbaycan məhəbbət dəstənlərində də rast gəlirik. Burada saqi obrazı Nurani Dərviş, yaxud Xızır İlyas adı altında təqdim olunur. Saqi və onun verdiyi eşq bədəsi sadəcə bir rəmzdır. Bu rəmzdən istifadə edən şair özünü güclü və qüdrətli sayır.

Məqalədə Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisindəki saqinamələr elmi-tədqiqat obyektinə çevrilir və böyük şairin elmi-fəlsəfi və irfani görüşləri araşdırılır.

Açar sözlər: klassik ədəbiyyat, Leyli və Məcnun, epik şeir, məsnəvi, saqinamə

Ключевые слова: классическая литература, Лейли и Меджнун, эпический стих, маснави, сакинаме

Key words: classical literature, Leyli and Majnun, epic poem, masnavi, saginame.

Dahi Azərbaycan şairi, türk-islam sufizminin ən qüdrətli qələm sahiblərindən olan Məhəmməd Füzuli özündən əvvəlki və öz dövrünün istər bədii, istərsə də elmi-fəlsəfi əsərlərinə yaxından bələd olmuş və həmin mənbələrdən ustalıqla bəhrələnərək möhtəşəm sənət abidəsi olan “Leyli və Məcnun” məsnəvisini yaratmışdır. Heç şübhəsiz ki, onun sufizmi dini və elmi-fəlsəfi görüşlərinə kölgə salmamış, əksinə biri digərini tamamlamışdır.

Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasının “Bu, ərzi-ədəmi-qüdrətdir və üzri-fiqdi-qüvvətdir” (Acizliyin ərzi və gücsüzlüyün üzrü) adlanan fəslində saqiyyə müraciətlə zəmanə

əhlinin sözə, sənətə, şeirə olan biganəliyindən şikayətlənir və nəzmin qiymətdən düşdüyünü yana-yana söyləyir:

Sən ver badə, mən eyləyim nuş,
Mən nəzm oxuyum, sən ona tut guş.
Bir dövrəyəm ki, nəzm olub xar,
Əşar bulub kəsadi-əsar.
Ol rütbədə qədri-nəzmdir dun
Kim, küfr oxunur kəlami-movzun.

(7, 34)

Füzuli inanır ki, şeir xəzinələri heç zaman gizli qalmayacaq. Çünki günəş hökmən öz nurunu saçacaq, daş xəzinəni nə qədər gizləsə də ləl onu aləmə aşkar edəcək. Bəlkə də indi dövrənin istəyi bu xəzinəni gizli saxlamaqdır:

Gəncineyi-nəzm gizli qalmaz,
Sanmın günəş olsa, nur salmaz.
Kani necə kim nihan tutar daş,
Eylər onu ləl aləmə faş.
Hala məgər iqtizayi-dövrən
Oldur ki, ola o gənc pünhan.

(7, 35)

Amma Füzuli dövrənin əksinədir. Çünki dövrən istəyir ki, şeir xar olsun, izzət və etibardan düşsün. O isə şeirə rəvac vermək, əgər bimar isə əlac eyləmək və dağılmış şeir mülkünü təmir etmək niyyətindədir:

Dövrən ilə mən nəqiz seyrəm,
Dövr əhlindən məgər ki, geyrəm.
Dövrən istər ki, xar ola nəzm,
Bizzətü etibar ola nəzm.
Mən müntəzirəm verəm rəvacın,
Bimar isə eyləyəm əlacın.
Ol nəfyi-kəməli-hikmət eylər,
Lazım bilirəm xəsarət eylər.
Təmiri-xərabə talibəm mən,
İnsəallah ki, qalibəm mən.

(7, 35)

Saqinamələrdə saqi ilə yanaşı mey obrazı da ali məqsədlərə xidmət edir. Çünki qəmi dağıtmağın yeganə yolu mey dolu qədəhdir. Ayağı qəm zəncirinə bağlı olanları təkcə həmin qədəh xilas edə bilər:

Saqi, mədəd et ki, dərmdəndəm,
Qəm silsiləsinə paybəndəm.
Öəm dəfinə cami-mey dəvadır,
Tədbiri-gəm eyləmək rəvadır.

(7, 35)

Füzuli saqi ilə mükəliməyə girərək öz halından acı-acı gileylənir və ondan rəhm diləyir. Söz-sənət meydanında özünü tənha sayan şair saqiyyə müraciətlə belə deyir:

Rəhm et ki, gəribü xaksarəm,
Bimunisi yarü gəmküsarəm.
Ol bir neçə həmdəmi-müvafiq,
Yəni şüərayi-dövri-sabiq.
Tədris ilə gəldilər cahanə,
Təzim ilə aldular rəvanə.
Dövrən oları müəzzəm etdi,

Hər dövr birin mükərrəm etdi.

(7, 35)

Füzulidən əvvəlki şairlərin yaratdığı söz incilərinə qiymət qoyan şahlar var idi. Həmin şahlar xəzinə verib gövhər alırdılar. Harun xəlifənin atası Əbinəvası, Şirvanşah Nizamini, Xorasan şahı Nəvaini himayə edirdi. Füzuli keçmişləri yada salaraq təəssüflə yazır:

Türkü ərəbü əcəmdə əyyam
Hər şairə vermiş idi bir kam.
Şad etmiş idi Əbinəvası
Harun xəlifənin atası.
Bulmuşdu səfayi-dil Nizami,
Şirvanşaha düşüb girami.
Olmuşdu Nəvaiyi-süxəndan
Mənzuri-şahən əhli-Xorasan.

(7, 36)

Saqinamədə öz zamanəsindən şikayətlənən Füzuli göstərir ki, yazdığım hər bir söz məclislərdə min tənə ilə qarşılır, paxıllar isə kin bəsləyərək alqış əvəzinə qarğış və inkar edirlər. Lakin şair umidini itirmir, inanır ki, bu vəziyyət dəyişəcək və kin-küdurət aradan qalxacaq:

Hər söz ki, gəlir zühurə məndən,
Min tənə bulur hər əncüməndən.
Eylər həsəd əhli bağlayıb kin,
Təhsin əvəzinə nəfyü nifrin.
Ümmid ki, rəf olub küdurət,
Təgyirpəzir ola bu surət.

(7, 36)

“Leyli və Məcnun” məsnəvisində verilən saqinamələr Füzulinin mənəvi-psixoloji hallarını əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şairin nəzərinə, bu etibarsız dövrənin bəlalərindən və tənhalıqdan xilas olmadığı ən gözəl yolu saqinin sürəhidən qızıl qədəhə süzdüyü ruh bəxş edən şərabdır:

Saqi, kərəm eylə, cam gəzdir!
Tutma qədəhi, müdam gəzdir!
Dövrənə çox etibar qılma,
Gəzdir qədəhi, qərar qılma!
Tök alıb ələ gümüş sürəhi,
Zər sağərə ruhbəxş rahi.
Sərf eylə riayətimdə ətəf,
Tənhalığımı gör, eylə insaf!

(7, 38)

“Bu, saqiye-bəzmə badə üçün xitabdır” (Məclis saqisinə badə üçün xitab) adlanan fəsildə Füzuli özünün zəti və qüdrətləri haqqında danışır və özünü “zölməti-çəşməyi-həyat” (həyat çəşməsinin zölməti) adlandırır:

Gər bilməz isən mən nə zətim,
Nə zölməti-çəşməyi həyatəm.
Feyzi-hünərim şərabdən sor,
Suzi-cigərim kəbəbdən sor.

(7, 38)

Əfsanəyə görə Dirilik suyu-Həyat çəşməsi zölmətdə qaynayır. Hər kəs o suyu içərsə əbədi həyat qazanır. “İskəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” əfsanəsində isə bu sudan İskəndər yox, yalnız Xızır içə bilir və bu səbəbdən də ölməzlik qazanır.

Azərbaycan folklorunda və klassik ədəbiyyatında işlənən Dirilik suyu əslində ruhun varlığına və əbədi həyatına işarədir. Bizcə, Füzulinin- özünü “çəşmeyi-həyat” adlandırmağının əsil səbəbi ruhun maddi dünyada sıxılması və əzab çəkməsi ilə bağlıdır.

“Feyzi hünərim şərəbdən sor”, - ifadəsinə gəldikdə isə onu deməliyik ki, bu şərab adı şərab deyil, məhəbbət dastanlarında gördüyümüz qüdrət şərabıdır. Həmin şərabı içənlər bircə andaca dəyişir və ilahi nurun təsirindən alışıb-yanırlar. Onlar qeyri-adi insana-haqq aşiqinə çevrilərək qeybdən xəbər verir, saz çalıb-oxuyur, ən ağır sınaqlardan çıxmağı bacarırlar.

Ədəbiyyat

1. Azad R. Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər), Bakı, 1975
2. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Altı cilddə, III cild, Bakı, 2009
3. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (Müxtəsər), İki cilddə, I c, Bakı, 1943
4. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Üç cilddə, I c, Bakı, 1960
5. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982
6. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998
7. Füzuli M. Əsərləri, II cild, Bakı, 1958

САГИНАМЕ В МАСНАВИ МУХАММЕДА ФИЗУЛИ "ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН"

Кулиева Рузия Заман кызы, Ширинова Елмира Магеррам кызы
Резюме

С точки зрения изучения научно-философских и познавательных встреч Мухаммеда Физули особую значимость имеют сагинаме в маснави Мухаммеда Физули «Лейли и Меджнун». Сакинаме - это стихи, написанные классическими поэтами, адресованные саги (людям, подносящее вино на пиру).

В Древней и Средневековой Восточной литературе саги достиг до образа и самые возвышенные и тонкие моменты были написаны в обращении к саки. Образ мэй и саки, который мы видим в дастанах-маснави являются символическими образами. Немного отличный, чем этот образ мы встречаем азербайджанских любовных дастанах. Здесь образ саки представляется под именем Нурани Дервиш или Хызыр Ильяс. Саки и бокал любви, которую он дарит, - всего лишь символ. Поэт, использующий этот символ, считает себя сильным и могущественным.

В статье сакинаме становится объектом научного исследования в маснави Мухаммеда Физули "Лейли и Меджнун", где исследуются научно-философские и познавательные взгляды великого поэта.

SAGINAME IN "LEYLI AND MAJNUN" POEM OF MAHAMMAD FUZULI

Guliyeva Ruziya Zaman, Shirinova Elmira Maharram
Summary

Saginame in poem of Leyli and Majnun of Mahammad Fuzuli has an important in research of theology studies in heritage of this genius person. By the way, saginame is the variant of poetical style on wine matters (wine waiter). During the Middle ages this poetical style was one of the significant moral persons for the whole East poetical environment. In different epos this style is the symbol as wine and personal stuff. In various Azerbaijani epos we could find this element for many times. For example, as dervish or the Khizir Ilyas and etc. But wine waiter and his cup is the poetical symbol. On the basis of these stuffs poet could describe his heritage. Based of this poem of Leyli and Majnun of Mahammad Fuzuli sagi and other symbols have the important in research of theology studies in poetical heritage.

Rəyçi: professor Xəlil Yusifli

AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 26 iyul 2021-ci il tarixli iclasının 07 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 30.07. 2021-ci il

DİLİN LEKSİK-TERMINOLOJİ TƏRKİBİNDƏ EKZOTİZMLƏR

*Rzayeva Mədinə Əliağa qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**madinarzayeva@yahoo.com*

Annotasiya: *Ekzotika sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası yad, özgə, qərribə anlayışından ibarətdir [1, 624]. “Rusca-Azərbaycanca lüğət”də sözün mənası belə verilir: “Ekzotika (uzaq ölkələrə, əksərən isti ölkələrə xas olub digər ölkələrin əhalisi üçün qeyri-adi, yad görünən şey, adət və s.)”.*

“İzahlı dilçilik terminləri” kitabında ekzotizmlər aşağıdakı kimi mənalandırılır: “Ekzotik leksika-nitqə xüsusi kolorit vermək məqsədi ilə başqa dillərdən (adətən geniş yayılmamış) alınıb işlədilan söz və ya ifadələr. Bir sıra bədii əsərlərdə işlədilan yad sözlər ekzotik leksikada misal ola bilər” [2, 364].

Açar sözlər: üslub, tədqiqat, mülahizə, çeviklik, ekzotizm

Ключевые слова: стиль, исследование, взгляд, гибкость, экзотизм

Key words: style, investigation, view, quickness, ekzoticism

D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın tərtib etdiyi “Словарь лингвистических терминов” adlı lüğət də ekzotizmlərə dair verilən izah “İzahlı dilçilik terminləri” kitabındakı kimidir. Nəzərə alındıqda ki, “İzahlı dilçilik terminləri” adı göstərilən lüğətdən on dörd il sonra hazırlanmışdır, belə çıxır ki, həmin izah elə Rozental və Telenkovanın tərtib etdikləri lüğətdəki şərhə əsaslanır. Bu lüğətdə göstərilir ki, “*Ekzotik leksika başqa dillərdən, xüsusən, az tanınan dillərdən nitqə xüsusi (yerli) kolorit vermək üçün alınıb işlədilan söz və ifadələrdir: bek, beşmet, qyaur, durna, parança, piyala, çayxana, yanıçar*” [3, 544].

Rus dilçiliyində ekzotizmlərə aid verilən izahlar demək olar ki, tamamilə bir-birinin üstünə düşür. Bu izahlarda ekzotizmlər, bir qayda olaraq, yad dil elementləri hesab edilməklə məzmunca reali tipli sözlərdən fərqlənmir. Məlum olduğu üzrə, realilər hər hansı xalqın maddi və mənəvi həyatı ilə, onun məişəti, mədəniyyəti ilə, ictimai psixologiyası əsasında formalaşmış dil vahidlərindən ibarətdir.

Realiyalar hər bir dildə mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *dolma, cızdaq, cız-bız, bozartma, xaşıl, quymaq, hōrra, ayran, süzmə, fətir, lavaş* kimi yemək adları, *yapıncı, arxalıq, sirtov, patava, çəpkən, qıyqac, çuxa* kimi geyim adları, *bəy, xan, ağa* kimi titullar bildirən adlar realiyalara dair nümunələrdir. *Müsyö, madam, reverans* sözləri fransız, *tomoqavk, mokasin, viqvam* sözləri hindu, *salat (namaz), şəriət, tövbə, dirhəm, dinar* sözləri ərəb, *əndərun, birun* sözləri fars həyatı və məişəti üçün səciyyəvidir.

Ekzotizmlərlə əlaqədar onu demək lazımdır ki, bu cür dil vahidlərinə dair verilən izahlarda sözün terminoloji mənasından daha çox onun leksik mənasına diqqət yetirilir. Ona görə də bəzi izahlarda ekzotizmlər isti ölkələrə xas olan sözlər kimi, bəzilərinə isə ümumiyyətlə, yad, özgə xarakterli dil vahidləri kimi təqdim olunur.

L.P. Yefremov ekzotizmləri realiyalardan fərqləndirmir. L.P.Yefremova görə realiyalar yad dilə məxsus elementlərdir. Ekzotizmlər də yad dilə məxsus olduğu üçün olar realiyaların bir növü hesab edilir [4, 75]. Sayalı Sadıqova yazır ki, “Elmi əsərlərin tərcüməsindən fərqli olaraq bədii tərcümədə bir xalqın adət-ənənəsinə, həyat tərzinə, sosial və regional xüsusiyyətlərinə, məişətinə aid olan bir sıra sözlərin ifadə etdiyi məna başqa xalqların milli təfəkkürü üçün yad olduğuna görə onların ifadə etdiyi semantik xüsusiyyətlər ekzotik xarakterlidir. Buna görə də tərcümə dili hesabına həmin anlayışları ifadə edən sözlər dili leksik-semantik cəhətdən zənginləşdirir və lüğətlərdə öz əksini tapır. Lakin bunlar ədəbi dil faktı olmayıb xüsusi anlayış bildirdiyinə görə ancaq başqa dillərdə onların motivasiya xüsusiyyətləri mövcud olmadığına görə tərcümə edilə bilmirlər. Ə.V.Qubatov və N.A.Baxşıyevanın bir məqaləsində ekzotizmlərə aid edilən xüsusiyyətlər realilər kimi verilir.

Burada göstərilir ki, realilər xalq dili sözləri olub coğrafi mühitə, mədəniyyətə, maddi məişətə, yaxud, xalqa, millətə, ölkəyə aid əşya, anlayış və hadisələrin adlarıdır, yerli və tarixi koloritin daşıyıcılarıdır. Bu leksik vahidlərin başqa dillərdə qarşılığı yoxdur. Realilərin milli mənsubiyyəti olur, hansı xalqın dilində yaranıbsa o xalqa da mənsub olur. Başqa xalqların dillərinə ədəbiyyat və kütləvi informasiya vasitəsi ilə daxil olur. Bədii ifadə vasitəsi kimi realilər dil vasitəsi hesab edilir və onlardan istər yazıçılar, istərsə də orijinal bədii əsərlərin müəllifləri, eləcə də tərcüməçilər eyni dərəcədə istifadə edirlər. Realiləri biz dil vahidləri kimi qəbul edərkən onları şərti olaraq “öz” və “özgə” realilərə bölmək məcburiyyəti qarşısında qalıyıq. “Öz realiləri” hər hansı bir konkret dilə aid realilərdir. *Azərbaycan dilində “kəndxuda”, “onbaşı”, rus dilində “boyarin”, “samovar” və s.* Buradan göründüyü kimi, ekzotizmlərlə realilər arasında demək olar ki, sərhəd qoyulmur və ekzotizmlərə aid edilən xüsusiyyətlər eyni ilə realilərə də şamil olunur. Realilər bəzi hallarda leksik vahid kimi qiymətləndirilir. Məsələn, E.M.Vereşşaqin hesab edir ki, realilər nominativ söz birləşməsi kimi semantik cəhətdən bərabəryüklü sözlərin birləşməsindən ibarətdir. Y.V.Marinova ekzotik leksikadan bəhs edərkən göstərir ki, başqa dillərdən alınma olan bu tip sözlər yad mədəniyyətlərə aid anlayışlar bildirir. Məsələn, *deriş, kommandos, korrida, medrese, pab, reyncer, fayf-o-klok* kimi sözlər bunlara nümunə ola bilər. Həmçinin, burada göstərilir ki, ekzotizmlər dilçilik ədəbiyyatında bir qayda olaraq realilərlə sinonim kimi işlədilir.

Buludxan Xəlilov ekzotik sözləri aşağıdakı kimi səciyyələndirir: *“Dilin lüğət tərkibində müəyyən qrup sözlər vardır ki, onlara ekzotik sözlər deyilir. Ekzotik sözlər mənşəcə başqa dilə mənsub olub xalqın məişətini, adət-ənənəsini, milli xüsusiyyətlərini göstərən leksik vahidlərdir”*. Ekzotizmə dair burada *lirə* (Türkiyə), *şilling* (Avstraliya), *lev* (Bolqarıstan), *rial* (İran), həmçinin, *frak, kimono, çuxa, kaftan, ser, mister, cənab, banan, kivi, ananas, kottec, qala, minarə* kimi sözlər misal göstərilir [5, 442].

Ekzotizm barədə dilçilik ədəbiyyatında demək olar ki, hələ tam və qəti fikir söylənilməmiş, onun digər həmhüdəd söz qruplarından fərqli cəhətləri dəqiq arqumentlərlə təsbit edilməmişdir. Muxəttəssislərin bir çoxu ekzotizmlər barədə bəhs edərkən bu söz qrupunun başqa xalqlara məxsus məişət, mədəniyyət, ictimai düşüncə və s. anlayışı bildirməsini əsas motiv kimi qəbul edirlər.

E.A.Suprun eyni zamanda ekzotizmlərə yaranan ehtiyacın orijinal və ya tərcümə əsərlərində yerli koloritin verilməsi zərurəti ilə bağlı olduğunu göstərir. *Realı* sözü mənşəyinə görə latın dilinə məxsusdur. Mənası maddi mədəniyyət anlayışı bildirməkdən ibarətdir. Dilçilikdə bu söz başqa xalqlara məxsus olan ictimai həyatla və milli mədəniyyətlə bağlı termin kimi işlədilir.

Belə çıxır ki, A.E.Suprun ekzotizmlər barədə bəhs edərkən onu realilərdən, bir növ ayırmır. E.A.Suprun həmçinin, hesab edir ki, ekzotizmlərə təkcə alınma kimi baxılmamalıdır, onlar, eyni zamanda, kalkalaşmış yad dil elementlərindən ibarətdir. İ.A.Qalçenko başqa xalqların həyatına aid olan sözləri *ekzotizm* adlandırır. Lakin nədənsə ekzotizm termini əvəzinə *regionalizm* terminini işlətməyi təklif edir. Görünür, İ.A.Qalçenko ekzotizmlərin ayrı-ayrı regionlarda məskun olan xalqlara aidiyyətini əsas götürür. İ.Q.Dobrodomov ekzotizmləri, regionalizm hesab etməklə onları həm də *etnoqrafizm* kimi də adlandırır. Bu isə ona görədir ki, ekzotizm adlandırılan eksik vahidlər ayrı-ayrı xalqlara aid regional xarakter daşıdığı kimi eyni zamanda xalqın etnik düşüncəsi ilə bağlı təsəvvürlərin canlandırılmasına da xidmət edir. İ.Q.Dobrodomovun leksikaya həsr olunan digər əsərlərində də ekzotizmlərin regional xarakteri ilə bağlı fikirlərə rast gəlmək olur. İ.Q.Dobrodomovun ekzotik leksika adlandırılan sözləri regionalizm kimi xarakterizə etməsi özünü tam şəkildə doğrulda bilməz. Çünki həmin tipli sözlərin regionalizm adlandırılması onların funksional keyfiyyətini məhdudlaşdırmaqla eyni zamanda milli diskriminasiyaya meyillilik kimi təsəvvür yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ekzotik sayılan leksika bədii ədəbiyyatda, o cümlədən hər hansı bir informasiya prosesində digər xalqların həyatı, məişəti, mədəniyyəti, əxlaqi-etik dünyagörüşü barədə obrazlaşdırıcı

ifadə vasitəsidir ki, bu da regionalizm anlayışından çox-çox geniş təsəvvür yaradır. Ekzotizmlərlə bağlı L.P.Krısının maraqlı fikirləri vardır. O ekzotizmləri dildə passiv leksika hesab edən mütəxəssislərdən fərqli olaraq belə düşünür ki, rus dilinə daxil olan hər hansı söz onun bildirdiyi predmet mənimsənilməyə qədər ekzotizm sayılmalıdır. Söz alınma keyfiyyəti qazanmadığı təqdirdə onu varvarizm dərəcəsinə aid etmək olar. Belə sözləri rus dili hüduqlarından kənarda qalan leksik vahidlər sırasına daxil edir. L.P.Efremov ekzotizmləri dilin leksik tərkibinə daxil olmayan və okkazonal şəkildə işlənən sözlər kimi təqdim edir. Belə sözlərin şifahi və yazılı dildə milli kolorit yaratdığını göstərir .

Rus dilçiliyində ekzotizm tipli sözlərin varvarizm adlandırılmasına Q.L.Zeleninin də tədqiqatında rast gəlmək olur. O varvarizm hesab etdiyi bu tipli sözləri, eyni zamanda, rus dilində üslubi sinonim səviyyəsində işlənən leksik vahidlər kimi mənalandırır [6, 296].

Bəzi tədqiqatlarda ekzotizmlər həm realilərlə eyniləşdirilir, həm də ekvivalentsiz leksika adlandırılır. Ekvivalentsiz leksika bu mənada adlandırılır ki, onları başqa oxşar mənalı qarşılıqla ifadə etdikdə aid olduğu dildəki anlayış effekti tam şəkildə verilə bilər.

Ekzotizm adı ilə tədqiqata cəlb olunmuş leksika barədə tam və qəti arqumentləşdirmə müəyyən edilmədiyinə görə ayrı-ayrı tədqiqatçılar həmin leksik vahidləri bir-birindən fərqli adlarla təqdim edirlər ki, bu da məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaqda çətinliklər törədir. Tədqiqatların bəzilərində ekzotizmlər rəngarənglik yaradan söz kimi təqdim edilir ki, burada tədqiq edilən dil vahidlərinin üslubi-emosionallıq yaratmaq imkanlarının mövcudluğu əsas götürülür.

Bəzi tədqiqat əsərlərində ekzotizm adı ilə tədqiq olunan leksik vahidlər məişət leksikası kimi təqdim edilir. Bu halda həmin sözlərin məişət həyatı ilə bağlı olması əsas götürülür. Başqa sözlə, ekzotizmlər, bilavasitə insanların məişət həyatı ilə bağlı olan söz qrupları sistemində daxil edilir.

S.Vlaxov və S.Florinin bir məqaləsində onlar alınma realiyalar qrupuna daxil edilir. Tədqiqatların bəziləsində ekzotizm qrupuna aid edilən sözlər sistemdənkənər vahidlər kimi verilir.

Bəzi tədqiqatlarda isə ekzotizmlər təsadüfi leksik lakunalar kimi tədqiq edilir ki, bu da onların bir xalqa məxsus olanın digər xalq üçün səciyyəvi olmadığı prinsipindən irəli gəlir.

Ekzotizmlər barədə aparılan tədqiqatlarda fikir müxtəlifliyinin olması o demək deyildir ki, onlar başdan-başa qeyri-müəyyən söz qruplarıdır. Burada ekzotizm adı altında tədqiq olunan leksik vahidlər barədə nə qədər fərqli fikirlər söylənsə də onların hamısı həmin söz qrupunun xarakter əlamətlərini meydana çıxarmağa yönələn cəhd kimi maraq doğurur. Ekzotizmlərin müəyyən edilməsində dolaşdırıcı və müxtəlifvariantlı fikirlər ona görə baş qaldırır ki, burada sözün termin adı *ekzotika* sözünün hərfi mənası ilə eyniləşdirilir. Ona görə də ekzotizmlər çox zaman realilər ilə eyniləşdirilir və bir çox hallarda onların arasında prinsipial bir fərq qoyulmur. Əslində isə ekzotizmlərlə realilər arasında özünəməxsus fərqlər mövcuddur. Məsələ burasındadır ki, ekzotizm tipli sözlər özünün leksik-semantik dairəsinə görə realilərdən daha genişdir. Ekzotizmlər üçün xarakter olan əlamətlər bəzi hallarda realilərlə üst-üstə düşdüyü üçün onlar tədqiqat əsərlərində bir-birindən ciddi şəkildə fərqləndirilmir. Ekzotizmlər üçün ən əsas səciyyəvi əlamət onların yad dilə məxsus olmasından ibarətdir. Realilər də yad dilə məxsus dil vahidlərindən ibarətdir. Məsələ bundadır ki, ekzotizmlər daxil olduğu dildə başqa sözlərlə həm sinonim cərgə yarada bilər, həm də tərcümə edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *manat* sözünü rus dilindəki *рубль* sözünün qarşılığı kimi, *lavaş* sözünü *лепешка* kimi, *пирожки* sözünü *qutab* kimi tərcümə edib işlədikə həmin sözlərin etnoqrafik anlayışını itirmiş oluruq [7, 22]. Ekzotizmlərin hər hansı dildə qarşılıqlığının olması mümkündür. Məsələn, *xalça-ковер*, *yaba-вилы*, *çəngi-стержа*, *çilləkən-дранка*, *tabaq-крыто*, *tava-сквородка* kimi qarşılıqlarla müqayisədə *bozbaş*, *bozartma*, *cız-bız*, *plov*, *təndir*, *aşıq*, *başlıq*, *başmaq*, *şahad*, *beşdaş*, *gilif*, *ura*, *kələk*, *çuxa*

kimi etnoqrafik leksikanın başqa dillərdə müvafiq qarşılığı yoxdur. Odur ki, bu tipli sözlər başqa dillərdə işləndikdə onlar realı tipli dil vahidləri kimi sayılmalıdır.

Realilər başqa xalqların real həyatı ilə bağlı olduğu üçün başqa dillərdə yerli, etnik, mətni, üslubi çalarlıq yaratmaq məqsədi ilə işlədilir və işlədildiyi dilin lüğət tərkibinə daxil olmur. Ekzotizmlər də bütünlükdə işlədildiyi dilin lüğət tərkibinə daxil olmur. Ekzotizmlər yad dil elementi olmaqla o halda işlədildiyi dilin bərabərhüquqlu elementinə çevrilir ki, onlar terminoloji xarakter daşısın və zəruri alınma kimi istifadə olunsun. Dildə müəyyən müddət işlənilib sonra sıradan çıxan yad sözlər köhnəlmiş sözlər kimi yox, məhz egzotizmlər kimi nəzərə alınmalıdır. Köhnəlmiş sözlər hər hansı dildə etnoqrafik leksikanın bir tərkib hissəsi olduğu halda bir dildə işlənilib sonralar sıradan çıxmış sözləri bu dil üçün etnoqrafik səciyyəli vahid saymaq düzgün deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *çuxa, qurşaq, çarığ, patava, çəpkən, yaşmaq, börk, noxta, kaftan, vəl, qul, arxalıq* kimi sözlər köhnəlmiş etnoqrafizmlərdir. Ancaq *müəzzin* (azançı), *müəlla* (yüksək, uca), *müəmmər* (uzun ömürlü), *müərra* (çılpaq), *müzare* (keçmiş), *müəssir* (təsirli), *səqər* (cəhənnəm), *səbük* (yüngül), *səncər* (səngər), *təqva* (pəhrizkar), *tətəbbö* (tədqiq etmə); *yasovul, jandarm, silist, şpion, dinastiya, uyezd, kultura, kommunxöz, sovxoz, kolxoz* kimi sözlər, *artıq*, köhnəlmiş egzotizmlər sayıla bilər.

Doğrudur, tədqiqatlarda egzotizmlərlə realilər arasındakı ciddi fərqlər tam şəkildə arqumentləşdirilmiş olmasa da hər halda, realilərin tərcümə edilməyən dil vahidləri kimi qeyd olunması bu sahədə irəliyə doğru atılan bir addım kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, egzotik sözlər elə sözlər qrupuna daxildir ki, onlar başqa, yad dilə məxsus olsun, tərcümə və ya kalkalaşma tələbləri ilə uyğunlaşa bilsin, daxil olduğu dildə sinonimləşmə yaratsın, terminoloji xarakter daşısın, ana dilində leksik-semantik normalara uyğun olmadıqda kənar dil elementləri kimi işlək əhəmiyyətini itirmiş olsun. Məsələn, Azərbaycan dilində norma hüququ qazana bilməyən *ilginc, ilişki, olay, dönəm, təpki, gələnək, yetkili, toplum, sonuc, fiasko, depressiya, insident, rekubasiya, defakto, postfakt*, konsensium kimi sözlər danışiq dilində yox, mətbuat dilində müəyyən vaxt ərzində işlənilib sonradan normalaşma bilməyən özge dillərə məxsus leksik egzotizmlər adlandırıla bilər.

Ekzotizmlər barəsində onu da əlavə etmək olar ki, bu tipli söz qrupları mental xarakter daşımaqla insanların intellektual tərəküründə formalaşmış xüsusi anlayışların ifadəsinə xidmət edir.

Ədədiyyat

1. Словарь иностранных слов. Москва, Русский язык, 1989, 624 с.
2. Adilov M.İ., Verdiyev Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
3. Розенталь Д.Е. Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов. Москва, Просвещение, 544 с.
4. Ефремов Л.П. Экзотическая лексика и вопрос ее калькирования.// Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докл. и сообщ. Всесоюзный научный конфранс. (17-20 июня 1970 г.). Минск, БГУ, 1970, с. 75-76.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.
6. Зеленин Г.Л. Немецкая экзотическая лексика в русском языке XIX века. Дисс.канд.филол.наук., Москва, Ин-ст языкознания РАН, 1991, 296 с.
7. Мехтиева Д.Г. Лексика фразеологические и синтактические проблемы художественного перевода (на основе переводов романов Л.Н. Толстого на азербайджанский язык). автореф.канд.филил. наук. Баку, 1988, 22 с.

ЭКЗОТИЗМЫ В ЛЕКСИКО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОМ СОСТАВЕ ЯЗЫКА

Рзаева Мадина Алиага

Резюме

Использование интернациональных терминов в языке прессы связано больше всего с их лексико-семантической нормализованностью и с целью получения новой информации. Итак, в язык прессы могут входить термины, которые ненормализуются и которые могут нормализоваться.

EKZOTICISMS IN THE LEXICAL AND TERMINOLOGICAL COMPOSITION OF THE LANGUAGE

Rzayeva Madina Aliaqa

Summary

The usage of international terms in the press language is related mostly to their lexico-semantic normality and with the aim of getting new information. Thus there can be entered the terms that can be and can't be normalized in the press language.

Rəyçi : prof Y usifov Mübariz

Azərbaycan dili kafedrasının 16 noyabr tarixli 2021-ci il tarixli iclasın 03 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2021-ci il

UOT: 811

TEXT AS AN OBJECT OF TRANSLATION IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY

f.ü.f.d. Sadigova Ayten Pilağa

Azerbaijan Technical University

Annotation: There are a huge number of definitions of the concept of "text". Here is one of them that reflect the essence of the text intended for translation. A text is an internally organized sequence of segments of a written work or recorded or spoken speech, relatively complete in its content and structure.

Before starting work, the translator must use text analysis to determine which type of text to translate. Similarly, when evaluating a translation, first of all, it is necessary to get a clear idea of what type of text the original belongs to, in order to avoid the risk of evaluating the translation by incorrect criteria. There are a number of attempts to develop a typology of texts that would allow us to draw conclusions about the principles of translation or about the choice of special translation methods. This shows the understanding that the methods of translation are determined not only by the circle of readers and the special purpose of the translation.

Key words: text, construction industry, translation, translation problems, types of texts

Açar sözlər: mətn, tikinti sənayesi, tərcümə, tərcümə problemləri, mətn növləri

Ключевые слова: текст, строительная отрасль, перевод, задачи перевода, типы текстов

Studies of translation problems take into account the fundamental difference between pragmatic and artistic translation. In pragmatic texts, language is primarily a means of communication, a means of transmitting information, whereas in texts of fiction or poetry, it serves as a means of artistic embodiment, a carrier of the aesthetic significance of the work. Pragmatic texts have a lot in common, it is definitely necessary to take into account whether

the translation and evaluation of the translation of a specification of goods, a legal document or a philosophical study is carried out.

On the other hand, in literary translation, along with general factors, there are numerous differentiating factors: the translation of a stylistically polished essay is determined by different laws than the translation of a lyric poem. When translating plays, the requirements that are generally not taken into account in other types of so-called literary translation are put forward to the fore.

According to V. N. Komissarov, there are three types of texts:

1) technical texts and texts of natural sciences, characterized by the fact that in them knowledge of the subject is more important than knowledge of the language, which, in turn, should primarily extend to knowledge of special terms;

2) philosophical texts in which, in addition to knowledge of special terminology, the translator is required to be able to follow the author's train of thought;

3) literary texts in which, in addition to the content, the artistic form is also subject to identification, which must be recreated in the language of translation.

The general characteristic of the first group of texts is the presence of special terms and special phraseology. The most important requirement for the adequacy of translation is the requirement for the translator to choose the most inconspicuous syntactic constructions of written speech that do not distract from the content. When the style of the author of the statement is insignificant, then only the subject of the message is taken into account, and not the way of presentation. Especially important, however, is the reference to the need to possess a differentiated special phraseology, without which any translated text should be considered of insufficient quality, since it will seem unnatural or, at least, unprofessional to the reader of the translated text.

A common characteristic of the second group of texts (socio-political) is the mixture of elements of scientific (the use of terminology) and artistic language (the use of rhetorical figures, metaphors, etc.). Socio-political texts are either pragmatic, in cases where the transmission of information is in the foreground, or literary and artistic texts, when a certain aesthetic effect is achieved through the artistic means of the language, which, of course, should be preserved in translation. This group should not be considered an independent type of text, but an intermediate form, which is a consequence of the ubiquitous interweaving of various types of texts.

The third group of text-literary texts characterized, are in stylistic terms, by a variety of lexical (dialect, professional, archaic, exotic) and syntactic language means, as well as by the intensive use of elements of colloquial speech. The translation method must correspond to the type of text, so that the classification of the text is carried out by assigning a specific text to a particular type to which a particular translation method is applicable. At the same time, the main goal is to preserve the most essential elements that determine the type of text when translating.

L. K. Latyshev also distinguishes three types of texts: pragmatic (content-oriented); texts focused on appeal and artistic (form-oriented) texts.

A message-oriented text conveys information in a specific language form. However, its design has a special, more or less obvious purpose. In such texts, it is relevant, first of all, to achieve an extra linguistic (communicative) effect, which is subject to a clear appeal to the listener or reader of the text.

L. K. Latyshev notes that the type of text determines the choice of method and the degree of importance of what is to be preserved in translation, and the type of text (a subspecies of the text type) determines which intra-linguistic patterns should first of all be taken into account by the translator.

L. K. Latyshev refers to the type of content-oriented texts: press reports and comments,

reports, commercial and business correspondence, product specifications, operating instructions for technical devices, patent descriptions, certificates, official documents, educational and special literature of all types, studies, reports, treatises, special texts of the humanities, natural sciences and technical sciences.

L. K. Latyshev notes that: "In content-oriented texts, the acceptability of the form for the expression of this content is important, first of all, its ability to have the necessary impact, and for form-oriented texts, first of all, the form that takes into account aesthetic and artistic-creative aspects is important. The content-oriented text is analyzed in terms of formal relations defined by semantics, grammar, and stylistics, and is translated into another language taking them into account. A form-oriented text is analyzed primarily from the point of view of the embodiment of its form, determined by aesthetic, stylistic, semantic and grammatical parameters, and translated accordingly."

The content-oriented text, according to the author of this approach, requires the translation to ensure invariance at the level of the content plan. When evaluating, the critic should first make sure that the content and information in the translation text have been fully conveyed. It follows from this most important requirement that the language design of the translation must comply with the laws of the language of translation, in other words, the language design of the translation is focused primarily on the language of translation. Unambiguous orientation to the target language is the second criterion for evaluating texts of this type. The language of translation dominates, because the most important thing here is the information content, and the reader should receive it in the translation in the usual language form.

Note that the text is an internally organized sequence of segments of a written work or recorded or spoken speech, relatively complete in its content and structure.

In the general space of a poly-functional and poly-structural literary language, a special functional variety serving the professional sphere of communication is isolated – and this is already recognized by many specialists. This type of codified literary language is called differently by different researchers: the language of science, a special language, a language for special purposes, a professional language, etc.

The definition of the concept of "special language" requires some preliminary explanations and, first of all, an answer to the question of what specific situations actualizes the use of a functional language. The main one, of course, is the situation of communication, within a special sphere. Special topics, special communication goals encourage specialists to switch to a professional language, which is less related to the national identity of its speakers and should not depend on the socio-economic formation, ideology and worldview.

Another characteristic of a special language is also significant. The researchers believe that the language of the professional sphere of communication, and above all the language of science, is essentially a "manifestation of group speech activity, in contrast to artistic speech, which can be described as a "manifestation of an individual speech act".

Based on the goals and objectives of construction, we will try to create a list of types of texts, the translation of which may be necessary in the field of construction:

1) the organizational part of the construction: contracts, correspondence with contractors and regulatory authorities, minutes of meetings, documentation of the personnel department (job descriptions, summaries, explanatory notes), official notices and orders of the management; feasibility studies;

2) technical part of construction: technical conditions, drawings, rules and descriptions of the order of work, projects of work, instructions for the operation of control and measuring devices, installation of heating, ventilation, air conditioning.

3) material and technical support of construction: purchase orders, descriptions of products and materials, including safety data sheets, inspection reports, inspection and test

plans, defective statements;

4) occupational health, safety and environmental protection: materials for courses and staff training, rules and instructions, safety instructions; environmental impact assessment projects, descriptions of environmental protection measures, correspondence with regulatory authorities.

5) construction as an engineering and technical science: scientific and popular science articles and books, textbooks.

So, a special language of construction is a verbal language with the involvement of not-verbal means (drawings, drawings, diagrams, etc.); a language with a constant, traditional tendency to internationalize it; it performs epistemic, cognitive and communicative functions.

Bibliography

1. Slavgorodskaya L. V. About logical-semantic connections in scientific dialogue [Text] / L. V. Slavgorodskaya // Lingvo-stylistic studies of scientific speech. Moscow: Knowledge, 1979.
2. Razinkina N.M. On the concept of stereotype in the language of scientific literature (To the formulation of the question) [Text] / N. M. Razinkina // Scientific literature: Language, style, genres. M.: International relations, 1985.
3. Petrov M.K. Language. Sign. Culture [Text] / MK Petrov. - M.: Science,
4. Ozhegov S.I. Dictionary of the Russian language [Text] / Ed. N. Yu. Shvedyeva. - M.: Russian language, 1993
5. Myrkin V. Ya. Text, subtext and context [Text] / V. Ya. Myrkin. - M.: Higher school, 1976.

MƏTN TİKİNTİ SƏNAYESİNDƏ BİR TƏRCÜMƏ OBYEKTİ KİMİ

Sadıqova Aytən Pilağa qızı

Xülasə

Xüsusi tikinti dili, əsasən onu beynəlmiləlləşdirmək üçün daimi, ənənəvi bir tendensiyası olan milli bir dildir. Bu tendensiya, peşə biliyinin (və hər şeydən əvvəl elmin) dövlət, milli, ideoloji və digər sərhədlərinin olmamasının qaçılmaz nəticəsidir.

Dillərin xüsusi məqsədlər üçün beynəlmiləlləşməsi ilk növbədə onların konseptual səviyyədə, əsas anlayışların məzmunu və əhatə dairəsi baxımından uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ ПЕРЕВОДА В СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛИ

Садыгова Айтен Пилага кызы

Резюме

Особый язык построения - это, по сути, национальный язык с постоянной традиционной тенденцией к его интернационализации. Эта тенденция является неизбежным следствием того, что профессиональные знания (и прежде всего наука) не имеют государственных, национальных, идеологических и иных границ.

Интернационализация языков для специальных целей предполагает, прежде всего, их гармонизацию на концептуальном уровне, на уровне содержания и объема базовых концепций.

Rəyçi: f.f.d. Rəhimov Mehdi Nizami oğlu

“Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi” kafedrasının 14 oktyabr 2021 ci il tarixli iclasın 01 sayılı prot.

Daxil olma tarixi 15 oktyabr 2021-ci il

METAFORA ANALİZİNƏ KOQNİTİV YANAŞMA

Sadıqova Gülər Fizuli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı
gularnabiyeveva@gmail.com

Xülasə: İnsan şüurunda informasiyanın saxlanılma və işlənmə üsullarını öyrənən koqnitiv nəzəriyyəyə görə, metafora - reallığın təsnifatını reallaşdıraraq bir sfera haqqında digər terminlərdə fikirləşdiyimiz zaman dünyanın əsas dərk üsullarından biridir. Metaforik modellərin xüsusiyyətləri idrak-diskurs amillərindən fərqli dərəcələrə bağlıdır. Koqnitiv yanaşma metaforik genişlənmə meyarında əhəmiyyətli fərqlər göstərməyən, diskursiv şəkildə sabit metaforik modelləri və eyni zamanda xüsusiyyətləri hədəf sferadan asılı olaraq xeyli dəyişən, diskursiv dərəcədə qeyri-sabit metaforik modelləri müəyyən etməyə imkan verdi. Koqnitiv yanaşma prizmasında metafora ümumi koqnitiv mexanizm kimi tədqiq olunur. Bu cür yanaşma biza imkan verir ki, adi gözlə görünməyən və bizi əhatə edən aləmdə baş verən reallıqları təsvir və dərk edən insanın beynində müşahidə edək və öyrənək. Onu da qeyd etməliyik ki, metaforanın öyrənilməsi insanların şüurunda, düşüncəsində mövcud olan və bizi əhatə edən aləmi əks etdirən konseptual sistemləri, dünyanın konseptual mənzərəsini yaradan sistemləri öyrənməyə imkan yaradır, eyni zamanda elə bir sistemləri ki, bunlar eyni mədəniyyət daşıyıcıları üçün ümumi olanları öyrənir və bu da qarşılıqlı anlaşma üçün əsasdır. Elmi təsvirə lingvistikada koqnitiv istiqamətin nümayəndələri – M.Conson və C.Lakoff tərəfindən gətirilmiş konseptual metafora termini son dövrlərdə daha çox diqqət mərkəzindədir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, metafora, ontoloji aspekt, epistemoloji aspekt

Key words: cognitive linguistics, metaphor, ontological aspect, epistemological aspect

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, метафора, онтологический аспект, эпистемологический аспект

Humanitar elmlərdə 70-ci illərin ortalarından bəri ənənəvi pozitivist metodologiya çərçivəsində adekvat tədqiqata cavab verməyən fenomenləri izah etmək üçün idrak strukturlarına və bu strukturlarla işləyən idrak mexanizmlərinə müraciət etmək meylı olmuşdur. Bu proses koqnitiv inqilab, idrak elminin (koqnitologiya, koqitologiya) ortaya çıxmasına səbəb olan bir dönüş adlandırıldı.

Müasir dilçiliyədəki istiqamətlərdən birini və metaforanın öyrənilməsinə yanaşmanı müəyyənləşdirən koqnitiv termininə aydınlıq gətirmək lazımdır. Bir sıra elmlər üçün ənənəvi olan idrak termininin sinonimi kimi koqnitiv terminindən istifadə etmək demək olar ki, məntiqli deyil. Kubryakovanın da qeyd etdiyi kimi İngilis dilindən götürülən *cognition* termini yalnız idrak prosesi demək deyil, həm də nəticə kimi bilik deməkdir [5; 35].

Bu səbəbdən idrak elmi həm dünyanın qavrayış, təsnifat və anlayış proseslərini [2; 8], həm də biliklərin təfsir və saxlama sistemlərini araşdırmağı hədəfləyir [Kubryakova 1; 34].

Koqnitiv dilçilik "ümumi idrak mexanizmi olaraq dilə yönəlmiş" bir elmi istiqamətdir [4; 304] və burada idrak "dil baxımından öz əksini tapır". [11; 10, 15]. ABŞ-da yaranan koqnitiv dilçilik C.Lakoff, M. Conson, R. Lanqaker, L. Talmi, U. Şafe, R. Cekendof, M. Törner, C. Filmor və digərlərinin adı ilə bağlıdır. Onlar dil və düşüncə (dil və idrak quruluşları) arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırmaq üçün ortaqlıq bir məqsəd ilə birləşdirilmiş tədqiqat proqramları toplusu hazırlamışlar.

Koqnitiv dilçilikdə mərkəzi yeri ətrafdakı reallığı kateqoriyalara ayırmaq problemi tutur, burada əsas rolu insan şüurunun analoji imkanlarının təzahürü kimi metafora oynayır. Müasir idrak elmindəki metafora, ümumiyyətlə, dünyanın idrak, təsnifat, konsepsiya,

qiymətləndirmə və izah yolu kimi konseptual quruluşlar üzərində (əsaslar, çərçivələr, gestaltlar, zehin məkanları və s.) bir (əsas) zehni əməliyyat kimi təyin olunur.

Dilə koqnitiv yanaşmanın başlanğıc nöqtəsinin metafora olması təəccüblü deyil: koqnitiv dilçilikdə irəli sürülmüş linqvistik və ensiklopedik biliklər arasındakı fərqi əlaqəsizliyi prinsipi metaforada ən aşkar görünür, demək olar ki, “dilini ayrı-ayrı quruluşuna itaətsizlik gətirən” fenomenidir. [1; 18]. Bu baxımdan, gerçəkliyin kateqoriyalasdırılmasına dair tədqiqatların nəticələri (L. Vitgenşteynin “ailə oxşarlığı” prinsipi, L. Zadənin qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi, R. Braunun əsas səviyyəsinin kateqoriyaları, E. Roche tərəfindən prototip nəzəriyyəsi) metaforaya koqnitiv yanaşmanın formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Metaforanın öyrənilməsinə koqnitiv yanaşma üçün əsas şərtlər onun zehni mahiyyəti (ontoloji aspekt) və idrak potensialı (epistemoloji aspekt) ilə bağlı mövqə idi.

M. Blek, M. Erikson və digər tədqiqatçılar metaforanın ontologiyasının dil çərçivəsində olduğuna şübhə ilə yanaşırlar və metaforanın funksiyasını nitqin “bəzəyinə” endirirdilər. Beləliklə, A. Riçards dildə metaforanın mənbəyi olan “düşüncənin özünün məcazi” olduğuna diqqət cəkdi [10; 47]. H. Ortega Qasset qeyd edir ki, “metafora düşüncənin zəruri bir vasitəsidir” və yalnız bundan sonra dil ifadəsi vasitəsidir. Metafora təkcə “düşüncəmizi digər insanlara təqdim etmək” üçün deyil, obyektin düşüncəmizə çatması üçün özümüzün də metaforalara ehtiyacımız var” [9; 68].

Digər tədqiqatçılar da metafora ontologiyasının eyni təfsirinə riayət etdilər [Beardsley 1990; McCormack 1990; Cassirer 1990; Schön 1979], ancaq C. Lakoff və M. Consonun “Yaşadığımız metaforalar” [1980] adlı əsərində metaforanın idrak mexanizmi kimi təsvir edilməsinə sisteməlik xarakter gətirən və böyük evristik nümayiş etdirən bir nəzəriyyə hazırlanmışdır və nəzəriyyənin praktik tədqiqatlarda tətbiqi potensialı olduqca yüksək dəyərləndirilir. Sələfləri kimi müəlliflər də metaforanın yalnız dil sahəsi ilə məhdudlaşmadığını irəli sürürlər: “insan düşüncə prosesləri böyük dərəcədə məcazi xarakter daşıyır” [8; 27]. Daha sonra yazdığı “Müasir Metafora Nəzəriyyəsi” əsərində C. Lakoff metaforik ifadə ilə konseptual metaforanı ciddi şəkildə ayırır və “metaforanın yeri dildə deyil, düşüncədədir” deyə vurğulayır [7; 203].

Bir metaforanın ontoloji statusu və onun epistemoloji potensialı haqqında elmi fikirlərdəki dəyişiklik metaforaya koqnitiv yanaşmanın fəlsəfi səviyyəsinin əsasını təşkil etdi, lakin biliklərin işlənməsi prosedurları və metaforizasiya mexanizmi, təmsil yolları ilə bağlı sualları həll edərkən koqnitiv quruluşlar və onların sisteməlik təbiəti, tədqiqatçıların fikirləri, koqnitiv yanaşma çərçivəsində indiki mərhələdə də fərqlənmiş, “ailə bənzərliyi” prinsipinə uyğun olaraq bir-birinə təsir edən, tamamlayıcı və inkişaf edən yanaşmaları ayırmaq olar: məsələn, metaforanın öyrənilməsinə koqnitiv yanaşmanın kompleks elmi prototipi, klassik konseptual metafor nəzəriyyəsi [Lakoff, Johnson 1980; Lakoff 1990, 1993], konseptual integrasiya nəzəriyyəsi [Fauconnier, Turner 1994, 1998; Turner, Fauconnier 1995, 2000], birincil və kompleks metaforalar nəzəriyyəsi [Grady 1996], tutarlı bir metafora modeli [Spellman 1993], konseptual bir proyeksiya modeli [Ahrens 2002; 2003], metaforik şərhin bağlayıcı nəzəriyyəsi [Ritchi 2003, 2004], metaforanın deskriptor nəzəriyyəsi [Baranov, Karaulov 1991, 1994], metaforik modelləşdirmə nəzəriyyəsi [Chudinov 2001, 2003] və s. Metaforanın koqnitiv təhlilinə dair bütün müasir yanaşmalar C. Lakoff və M. Consonun “Yaşadığımız metaforalar” [1980] adlı müəlliflərin konseptual metafora nəzəriyyəsini özündə cəmləşdirdiyi klassik əsərinə qayıdır. Bu əsər mütəxəssislər tərəfindən çox qısa bir müddətdə “metaforaya koqnitiv yanaşmanın İncili – Sössürün “Ümumi dilçilik kursu”nun linqvistik ifadələrin idrakçılığında bir növ analoqu” kimi qəbul edildi [1; 7].

Konseptual metafora nəzəriyyəsinə görə metaforizasiya iki konseptual sahənin - mənbə domenini və hədəf domeninin bilik strukturları (çərçivələr və ssenarilər) arasındakı qarşılıqlı əlaqə prosesinə əsaslanır. Mənbə sferasından hədəf sferasına yönəldilmiş bir məcazi

proyeksiya (məcazi xəritələşdirmə) nəticəsində, insanların xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqəsi təcrübəsi nəticəsində əmələ gələn mənbə sferasının elementləri, daha az anlaşılan konseptual hədəf sferasını qurur ki, bu da metaforanın idrak potensialının mahiyyətini təşkil edir. Konseptual sahələri təşkil edən biliklərin əsas mənbəyi insanın ətraf aləmlə birbaşa qarşılıqlı təsir təcrübəsidir və diaxronik birincilik, gerçəkliyin sadə idrak strukturları - “görüntü sxemaları” şəklində kateqoriyalasdırılmasını təşkil edən fiziki təcrübədir. (“bədən zehni” nəzəriyyəsi) [Lakoff 1987].

Metaforik proyeksiya yalnız iki bilik strukturunun ayrı-ayrı elementləri arasında deyil, həm də konseptual sahələrin bütün strukturları arasında həyata keçirilir. Hədəf sferadakı metaforik proyeksiyada mənbə sferasının quruluşunun qismən qorunub saxlanıldığı fərziyyəsinə invariantlıq fərziyyəsi deyilir [Brugman 1990; Lakoff 1990; Turner 1990]. Bu xüsusiyyət sayəsində məcazi ifadə ilə açıq şəkildə ifadə olunmayan, ancaq çərçivə bilikləri əsasında çıxarılan məcazi nəticələr (səbəblər) mümkün olur. Beləliklə, mənbə sferasının idrak topologiyası müəyyən dərəcədə hədəf sferasını dərk etmə yolunu müəyyənləşdirir və fəaliyyət üçün əsas rolunu oynaya bilər.

Bilik strukturları arasındakı ənənəvi məcazi yazışmalar (konseptual metaforalar) müəyyən bir mədəniyyət və dilə uyğun gəlir. Məsələn, konseptual metafora ARGUMENT IS WAR (MÜBAHİSƏ MÜHARİBƏDİR) ingilis dilində danışanların mədəniyyətinin əsas dəyərləri ilə uyğunlaşdırılıb. Metafora mübahisəni təkcə müharibə baxımından təsvir etmək üçün bir vasitə deyil, eyni zamanda mübahisə haqqında sabit düşüncə tərzidir. Mübahisəni itirə və ya qazana bilərsən, mübahisədəki rəqib rəqib kimi qəbul edilir, mübahisə edənlər strategiya hazırlayır, mövqe tutur, rəqibin mübahisələrini “vurur” (shoot down) və s. Eyni zamanda, rəqibi məğlub etmək əvəzinə “mübahisəyə rəqs, iştirakçılara rəqqas kimi baxılan və məqsədi ahəngdar və estetik rəqs etmək olduğu bir mədəniyyət təsəvvür etmək olar”[8;26-27.

Qeyd etdirdiyi kimi, konseptual metaforaların davranışa təsir etmə qabiliyyəti barədə fərziyyəni irəli sürən Amerikalı tədqiqatçılar C. Lakoff və M. Conson, bu terminin özünü müvafiq dil vahidlərində ifadə olunan zehni quruluşlara aid edən, və belə bir təsir, onların fikrincə, metaforalardan qaynaqlanan nəticələr vasitəsilə ifadə edilir. Beləliklə, İngilis dilində danışanların dünyagörüşü üçün əsas konseptual metaforalardan biri olan "Mübahisə - müharibədir" metaforasından rəqibə düşmən kimi münasibət və dolayısı ilə təcavüzkar, təhqiramiz davranış əldə edilir. Lakoff və Conson əsas konseptual metaforanın mübahisənin rəqslə birləşməsi olduğu fərqli, mümkün bir mədəniyyət təqdim etməyi təklif edirlər: o zaman rəqiblərin əsas hədəfləri mübahisə və fikir balansına nail olmaq üçün estetik komponent olacaqdır.

Konseptual metaforalar “ana dilində danışanların mədəni paradigmasının ayrılmaz hissəsidir” [Lakoff 1993: 210], onlar insanların şüurunda kök salmış və o qədər tanışdırlar ki, çox vaxt metafora kimi tanınmırlar.

Konseptual metafora, hisslər tərəfindən qəbul edilən və gündəlik təcrübədən daha çox tanış olan əşyaların və hadisələrin adlarını irəli sürmək üçün vasitə olaraq istifadə edərək, mücərrəd, qeyri-maddi anlayışlar sahəsində fəaliyyət göstərir. Konseptual metafora vasitəsi ilə dildə şəxsiyyət xüsusiyyətləri, emosional təcrübə və intellektual fəaliyyət, insan münasibətləri, hadisələr və ictimai həyat fenomenləri kimi “qeyri-obyektiv dünya”nın bütün parçaları adlandırılır. Konseptual metafora metaforik təklifin aktuallaşdırılması üzərində qurulmuş mətn seqmentləri boyunca müxtəlif linqvistik formalarda – leksemlərdə, sabit ifadələrdə (frazoloji vahidlərdə) fəaliyyət göstərir. Konseptual metaforalara, məsələn, təkliflər daxildir: "Zaman puldur" və "Zaman məkandır", "Həyat bir səyahətdir" və "Həyat bir teatrdır", buraya həmçinin, sabit ifadələrin məcazi komponentləri - "Zaman keçir", "ışığı/qaranlıq" şəxsiyyət" və ya bir şəxsə ünvanlanan emosional-qiymətləndirici nominasiyalar aid edilə bilər.

Amerikalı tədqiqatçıların tipologiyasında konseptual metaforalar üç əsas qrupa bölünür: struktur, ontoloji və oriyentasiya. Struktur metaforalarda hədəf sferanın koqnitiv topologiyası hədəf sferasını başa düşmək üçün bir modeldir (ARGUMENT IS WAR- Mübahisə müharibədir.); ontoloji metaforalar fəzadakı sərhədlərini təyin edərək mücərrəd varlıqları təsnif edir (MIND IS MACHINE-Düşüncə maşındır.) və ya fərdiləşdirmə yolu ilə (Inflation is eating up our profits. - İnflyasiya bizim qazancımızı yeyir); oriyentasiya metaforaları dünyadakı məkan oriyentasiya təcrübəmizin qeydə alındığı əksləri göstərir. (GOOD IS UP, BAD IS DOWN - YAXŞIDIR, PİSDİR).

Konseptual metaforaya dair müasir tədqiqatların müxtəlifliyi, yalnız C. Lakof və M. Conson nəzəriyyəsinə davamlı deyil, eyni zamanda artan marağı da göstərir. Konseptual metaforaların insan təcrübəsinin bütün sahəsini əhatə etdiyi və əhəmiyyətli idrak potensialına sahib olduğu iddiası, hazırda insan fəaliyyətinin əksər sahələrində konseptual metaforanın çoxsaylı tədqiqatları ilə dəstəklənir.

Siyasi ünsiyyət sahəsindəki konseptual metafora ilə bağlı tədqiqatlar xüsusilə geniş yayılmışdır. Koqnitiv evristikanın siyasi danışığa tətbiqi perspektivləri J. Lakoff və M. Conson tərəfindən göstərilmişdir [1980]. Konseptual metafora nəzəriyyəsinin ümumi xüsusiyyətlərinə əlavə olaraq, Amerikalı tədqiqatçılar C.Karterin hərbi metaforasının nəticələrini araşdırdılar və zahirən tamamilə emosional qiymətləndirmə metaforasından məhrum olduğunu göstərdilər. “ƏMƏK bir QAYNAQDIR” (LABOR IS A RESOURCE) metaforası həm bazar, həm də totalitar iqtisadiyyatı olan dövlətlərin iqtisadi siyasətinin qeyri-insani mahiyyətini gizlətməyə imkan verir.

Siyasi metafora tədqiqatçıları metafora ilə insanın konseptual sistemi arasında iki növ korrelyasiya ilə maraqlanırlar. Bir tərəfdən metaforaların korpus tədqiqatları, açıq şəkildə ifadə olunmayan “kollektiv şüuraltı” nın strukturlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, A.N. Baranov, məcazi təhlildən istifadə edərək göstərdi ki, rüşvətin açıq şəkildə rədd edilməsinə baxmayaraq, bəzi siyasətçilər və sahibkarlar əsasən üzvi bir məcazdan istifadə edir və rüşvəti təbii bir vəziyyət kimi qəbul edirlər [Baranov 2004]. Bu cəhət “şüuraltımız metaforaları müəyyənləşdirir” kimi xarakterizə edilə bilər və buna görə metaforaların təhlili konseptual quruluşların təhlilidir. Eyni zamanda, metaforaların pragmatik potensialı, qəsd edən dünya şəklini yenidən konsepsiya etməsi üçün siyasi danışıda istifadə olunur. Bu yanaşma "metaforalar şüuru müəyyənləşdirir" düsturu ilə ifadə edilə bilər. Birinci cəhət silinmiş metaforaların öyrənilməsində, ikincisi - təzə məcazların analizində aydın şəkildə özünü göstərir, baxmayaraq ki, əlbətdə ki, heç bir ciddi fərq yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Баранов А.Н. Предисловие редактора. Когнитивная теория метафоры почти 20 лет спустя // Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРСС, 2004б. – С. 7–21.
2. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – Тамбов: ТГУ, 2001. – 123 с.
3. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 153– 172.
4. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца 20 века. – М.: Институт языкознания РАН, 1995. – С. 239– 320.
5. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 3–15
6. Lakoff, G. and Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press. 1980
7. Лакофф Дж. Когнитивная семантика // Язык и интеллект. – М., 1996. – С. 143–185.
8. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под. ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

9. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. М. : Прогресс, 1990. – С. 68–81.
10. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. М. : Прогресс, 1990. – С. 44–67.
11. Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика / Под. ред. И.А. Стернина. – Воронеж, 2002. – 78 с.
12. Zeynalova S. On the cognitive approach to metaphor // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, № 13, s. 95–102

COGNITIVE APPROACH TO METAPHOR ANALYSIS

Sadigova Gular Fizuli

Summary

The change in scientific ideas about the ontological status of a metaphor and its epistemological potential formed the basis of the philosophical level of the cognitive approach to metaphor, however, when solving questions about the procedures for processing knowledge and the mechanism of metaphorization, ways of representing cognitive structures and their systematic nature, the opinions of researchers diverged at the present stage in the framework of the cognitive approach, several interacting, complementary and developing approaches can be distinguished, which, combined according to the principle of "family resemblance", form a complex scientific prototype of the cognitive approach to the study of the metaphor. The central place in cognitive linguistics is occupied by the problem of categorizing the surrounding reality, in which the main role is played by metaphor as a manifestation of the analog capabilities of the human mind.

КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД К МЕТАФОРИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ

Садыгова Гюлар Физули

Резюме

Смена научных представлений об онтологическом статусе метафоры и ее гносеологическом потенциале легли в основу философского уровня когнитивного подхода к метафоре, однако при решении вопросов о процедурах обработки знаний и механизме метафоризации, способах репрезентации когнитивных структур и их системности мнения исследователей разошлись и на современном этапе в рамках когнитивного подхода можно выделить несколько взаимодействующих, дополняющих и развивающих друг друга подходов, которые, объединяясь по принципу «фамильного сходства», формируют сложный научный прототип когнитивного подхода к исследованию метафоры. Центральное место в когнитивной лингвистике занимает проблема категоризации окружающей действительности, главную роль в которой играет метафора как проявление аналоговых возможностей человеческого разума.

Rəyçi: BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti M.Məmmədov

GDU-nun "Qrammatika və İngilis dilinin tədrisi" kafedrasının 14.07.2021-ci il tarixdə keçirilmiş iclasının 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 iyul 2021-ci il

UOT:81.

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ ESTETİK DƏYƏRLƏNDİRMƏ

Salamova Zeynəb Seyfər qızı

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

zeynabsalamova83@gmail.com

Xülasə: Bu məqalədə dünyanın dil mənzərəsində estetik dəyərin formalaşması problemi hərtərəfli araşdırılır. Məqalə lingvokulturoloji tədqiqat olaraq estetik dəyərin dildə ifadəsi

probleminə həsr olunmuşdur. Məqalənin aktuallığı aşağıda qeyd olunan şərtlərlə səciyyələnir: ətraf aləmin lingvokulturoloji modelləşməsi dilçiliyin aktiv inkişaf etmiş istiqamətlərindən biridir. Lakin buna baxmayaraq estetik dəyərin lingvokulturoloji özəlliyi lazımınca araşdırılmamışdır. Estetik dəyər çox mürəkkəb bir fenomen olub dil sistemində müəyyən struktura malikdir. Bundan əlavə estetik dəyərin universal vəcxözal xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər lingvistik təhlil metodları ilə müəyyənlaşdırılır. Estetik dəyərin etnokulturoloji özəlliyi əxlaqın mədəni dominantları ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: estetik dəyərin formalaşması, dünyanın dil mənzərəsi, estetik dəyərin təhlili, lingvokulturoloji tədqiqatlar

Ключевые слова: формирование эстетической оценки, языковая картина мира, анализ эстетической оценки, лингвокультурологические исследования.

Key words: formation of aesthetic value, the language map of the world, analysis of aesthetic value, linguocultural researches.

Giriş. Mədəniyyət fenomeninin məzmununa insan fəaliyyəti və onun obyektiv nəticələri daxildir. Qeyri-mədəniyyət olaraq insanın fəaliyyəti ilə əlaqəsi olmayan ,insan ağılının funksionallaşması ilə bağlı olmayan təbiət hadisələrini qarşılaşdırı bilərik. Çünki insan ağıl maddi və ideal obyektlərin sistemli dəyərləndirilməsinə qadirdir. Henri Rikkert qeyd edir ki, mədəni və təbii prosesləri bir-birindən yalnız dəyər prinsipinə əsaslanaraq fərqləndirmək mümkündür. Bütün mədəni proseslərdə insan tərəfindən verilən dəyərin nümunəsini görmək mümkündür. Bu belə bir ümumi fikrə gəlməyə imkan verir ki, məhz dəyərlər mədəniyyətin fundamental xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Ümumi qəbul edilmiş fikir bir daha təsdiqlənir ki, dəyərlər ən fundamental xüsusiyyətdir və davranışın ən yüksək istinad nöqtəsidir (15, 34-52). P.S.Qureviçin fikrincə, yalnız bilik və məlumata deyil, insanın şəxsi həyat təcrübəsinə əsaslanan istinadlar həyata şəxsi münasibətlərin rəngarəng formalarını özündə ehtiva edir. İnsan dünyaya, əşya və hadisələrə münasibətini dəyərlərə istinad edərək formalaşdırır. Dəyərlər insanın dəyərləndirmə fəaliyyətinin bir növ əksi sayıla bilər (7, 120-123).

Q.Q.Slışkin dəyərləri müxtəlif əsaslar əsasında təsnif etməyi təklif edir. İnsanın müəyyən fəaliyyətinin və ya ictimai şüurun müəyyən sahəsinə əsaslanan dəyərlər arasında iqtisadi, ictimai, əxlaqi, metafizik, dini, oyun, estetik və s. qeyd edilə bilər (16, 38-40). Obyektdən asılı olaraq dəyərləri (sosial şərtlənən) və daxili (personal şərtlənən) dəyərlərə bölmək olar. Beləliklə, fərdi (personal müəllif), mikroqrup (ailə, yaxın dostlar arasında olan), makroqrup (ictimai), etnik və ümumi bəşər dəyərlər fərqləndirilir. Müasir bir sənaye cəmiyyətinin dəyərləri, orta əsrlər xristianlığının dəyərləri və s. qeyd edə bilərik. Dəyərləndirmə prosesində yalnız subyektin əvvəlki təcrübəsinə deyil, həm də aktual marağına önəm verilir. Maraqlı dəyərləndirmənin nəticəsində müəyyən iz qoyur, çünki məhz seçim meyarı dəyərləndirmə prosesini fərqləndirir. Dəyər meyarının seçiminə yalnız dəyərin forması deyil, onun parametrləri də asılıdır. Beləliklə, bir ekvivalent ilə dəyər obyektivliyini ölçərkən müəyyən bir dəyər əldə edilir, lakin başqa bir ekvivalentdən istifadə edərkən dəyər obyektivliyi mənfi dəyər şəklində görünür.

Əsas hissə. Müqayisə zamanı dəyərləndirmə yalnız ekvivalent seçimi deyil, həm də dəyərləndirmə meyarlarının seçimi ilə əlaqələndirilir. Müəyyən bir ekvivalentin məzmunu dəyərləndirilən obyektin məzmunu ilə eyni olmalıdır, yəni dəyərləndirilən obyektə olan bütün keyfiyyətləri və xassələri ekvivalent özündə ehtiva etməlidir. Obyektin və təxmin edilən ekvivalentin müqayisəsində müəyyən uyğunsuzluq ola bilər. Dəyərləndirmə meyarının başlanğıcı və əsas məqamları müəyyən bir obyektlər sinifinin dəyərləndirilməsində təmsil olunmalıdır. Bundan əlavə meyar əşyaların real xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir, subyektin maraq və tələblərini özündə ehtiva etməlidir. İdeallar, məqsədlər, normalar və sosial məsələlər dəyərləndirmə meyarının yaranmasında iştirak edir və onun strukturuna daxil olur. Dəyərləndirmə meyarı dəyər haqqında təsəvvür yaratmışdır. Dəyər meyarı dəyişkən və variativdir. Obyektin dəyər meyarları ilə müqayisəsi sübut edir ki, dəyərləndirmə aktı yeni səviyyəyə yüksəlmişdir (1, 12-14). Fikrimizcə, ictimai mənə, yenilik və proqressivlik kimi meyarlar insan fəaliyyətinin dəyər mahiyyətini

dəyərləndirmədə əsas şərtlər hesab olunmalıdır. Dəyərləndirmə dəyərin realizasiya üsullarından biridir. O, subyektdən kənarda mövcud deyildir. Dəyər obyektiv dəyər haqqında məlumat verərək, ictimai varlığın özəl tərəflərini əks etdirir. Dəyərin vacibliyi ilk növbədə ictimai təcrübənin tələblərindən doğur.

Obyektin dəyərləndirilməsi ilk növbədə dəyərə öz aktual əksini tapır və aktual ehtiyacın predmetinə çevrilir. Dəyər obyektivliyi və dəyər eyni anlayış deyildir. Dəyər obyektivliyi əks olunmuş funksional obyektin vəziyyətini əks etdirir. Vəziyyət obyektivdir, əks olunma isə subyektivdir. Estetik, etik, siyasi, elmi, hüquqi, texniki, iqtisadi dəyər dəyərləndirmə meyarının subyektiv seçimi ilə şərtləndirilmiş formasıdır. İnsanın kənar əşyada əşyəviləşmiş mahiyyəti dəyər imkanı yaradır. Fərdin ehtiyacının əşya ilə ödənilməsi dəyəri mümkünlükdən həqiqiliyə çevirir, reallaşdırır və aktual edir (4,104-109).

Beləliklə, dəyər-əşyanın subyektlə əlaqəsi olmayan varlığının təcəssümü deyildir. Dəyər-subyektin şüurunda yaranmış dəyərləndirmə obyektin ekvivalentidir. Nəticə etibarlı ilə dəyər şüurda mövcud olmur, yalnız öz formasını şüur faktı olan ekvivalentdə tapır. Dəyər əşyanın özü deyil, onun ictimai mövcudluğunun xüsusi vasitəsidir. Dəyərləndirmə obyektini dəyişkəndir, o, dialektik inkişaf edən cəmiyyətin təkamül təcrübəsi ilə birlikdə dəyişir. Hər hansı münasibət əşya və xüsusiyyət kimi dərk edilir. Dəyər obyektivliyi dərk etmə subyektinin münasibətləri zəminində açıqlanır və ictimai münasibətlərdə əks olunur. Müəyyən dəyərləndirmə obyektini dərk etmək üçün dəyər obyektinin funksiyalarını və ictimai şərtlilikləri başa düşmək lazımdır. Dərketmə və dəyərləndirmə predmetləri eyni anlayış deyildir. Dərketmə obyektiv aləmdə mövcud olan predmet, hadisə və prosesləri anlayışlarda və mühakimələrdə əks etdirir. Dəyər isə bizim subyektiv dünyagörüşlərimizin, təsəvvürlərimizin dəyərləndirmə proseslərindəki meyarlar, ölçülər və normalarla qarşılıqlı müqayisəsidir. Bu meyar və ölçülər dəyərləndirmə hökmünü verməyə kömək edir (3,41-46). İctimailəşməyən varlıq elementləri dəyərləndirmə obyektivliyindən məhrumdur. Dəyərləndirmənin müqayisəsi dəyərləndirilən subyektin dəyər obyektinə münasibətinin ifadəsidir. Dəyərləndirmə obyektiv varlığın subyektiv ifadə formasıdır. Nə obyekt, nə dəyərləndirmə subyekti və obyektini eynilik təşkil etmir. Dərketmə prosesində subyekt obyektiv reallığı dərk edir. Müqayisə nəticəsində subyekt obyektiv reallığı və özünü dərk edir, ekvivalent seçərək xüsusi tələbat və maraqlarını nəzərə alır. Bu baxımdan hər bir dəyər ictimailəşir və subyektiv marağı ifadə edir. Dəyər-obyektin müəyyən ictimai funksiyaları ifadə etmək bacarığıdır. Dəyərlər çoxluğu dəyərləndirmə sayının da çox olmasını da tələb edir. Dəyərləndirmə prosesi obyektiv reallığın dərk olunmasının mürəkkəb və xüsusi formasıdır. Dəyərləndirmə elmi baxımdan əsaslandırılmış olmalı, elmin müxtəlif sahələrinə istinad etməlidir. Dəyərləndirmənin səviyyəsindən asılı olaraq onun siyasi, etik, estetik və.s. növləri müəyyənləşdirilir. Dəyərin funksionallaşma özəlliyi tarixən ictimai fəaliyyət növü və şüurun funksiyaları ilə şərtlənir (5,59-72). Şüurun normativ strukturları yalnız dəyərləndirmənin daxili dəyəri ilə deyil, həm də onun obyektini özündə ehtiva edir. Dəyər öz təbiəti etibarlı ilə dialektikdir. Dəyər obyektlərin yenidən dəyərləndirilməsini cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində subyektin fəaliyyəti ilə əlaqələndirir.

Dərketmə və dəyərləndirmə bir-biri ilə sıx bağlı olan hadisələrdir. Bir tərəfdən hər hansı bir əşya və hadisəni dəyərləndirmək üçün onun dəyərini bilmək lazımdır və məzmunu ilə tanış olmaq lazımdır. Dəyərləndirmə münasibəti insanın həyat və fəaliyyətində mühüm yer tutur. İnsanın tələbat və imkanları, işə və dəyərləndirməyə təhrik etmə mexanizmləri əmək motivləri və məqsədləri, ətraf aləmdəki fəaliyyəti barədə məlumat verir. Dəyərlərin seçilməsində və istifadə olunmasında effektiv üsulların axtarılmasına şərait yaradır. İctimai, elmi, iqtisadi, hüquqi dəyərlərin müəyyənləşdirilməsi problemi daima tarixi konkret şəraitdə həll edilir. Obyektiv dəyərin dərketmə fəaliyyətinin vasitələri və nəticələri kütləvi və fərdi dəyərlərə bəzən uyğun gəlmir. Dəyər subyektiv dərketmə vasitəsi kimi bəzən həqiqət və yalanı səciyyələndirir (9,18-96). Estetik dəyərləndirmə ətraf aləmin dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman təbii və ictimai hadisələr həyatdan götürülmüş və ictimai marağı özündə ehtiva edən gözəllik idealları

ilə müqayisə olunur. İnsanın məqsədyönlü fəaliyyəti öz növbəsində şəxsiyyətin estetik imkanlarının və ətraf aləmə yaradıcı münasibətinin inkişafına şərait yaradır. Estetik dəyərlər üç əsas mənanın sintezini özündə ehtiva edir: əşyevi, psixoloji və sosial. Əşyevi məna əşyaların xüsusi əlamətlərinin səciyyəsinə ifadə edir. Həmin əşyalar dəyər münasibətlərini özündə ehtiva edir. İkinci məna dəyərin ümumi ictimai anlayışını özündə əks etdirir. Estetik dəyərlərin əsas xüsusiyyəti insanın ətraf aləmə münasibətini göstərir. Bu dəyərlər real aləmin hisslər və mənəvi aləm baxımından təcəssümünü ifadə edir (2,102-107).

Estetik dəyərlərin bəzən ziddiyət təşkil edən xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Fəlsəfədə gözəlliyin mahiyyəti onun ifadə formaları ilə birlikdə ilk dəfə Platon tərəfindən araşdırılmışdır. Platon “Gözəllik nədir?” və “Gözəl nədir?” suallarına cavab axtarmışdır. Dəyərlər heç bir fiziki və psixi təbiətə malik olmalarına baxmayaraq, estetik baxımdan dəyərləndirilə bilər. Onların mahiyyəti faktiki varlıqla deyil, mənalıdır. Bu baxımdan estetik dəyərlər subyektiv səciyyə daşıyır. Onlar insanla əlaqələndirilir. Bir sıra obyektlərdə estetik dəyərlərin varlığı onların konkret olaraq hansı ictimai-tarixi münasibətlərə aidiyyətindən aslıdır. Beləliklə, estetik dəyərlərin məzmunu daima ictimai-tarixi səciyyəli olur. Estetik dəyərlərin əsas növünü “gözəllik” anlayışı təşkil edir. İnsanın şüurunda dünyada dil mənzərəsinin formalaşmasında lingvistik və mədəni dəyərlərin dəyərlərin rolu problemi müasir dövrdə böyük aktuallıq kəsb edir. “Dünya mənzərəsi” termini ilk dəfə 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində dünyanın fiziki mənzərəsi barədə işlədilmişdir. A.Y. Qureviç dünya modelini “koordinatlar şəbəkəsi” kimi təqdim edir. Alimin fikrincə, insanlar aləmi qavrayır və öz şüurunda onun mənzərəsini qururlar (7,140-142). Qureviçin fikrincə, hər bir mədəniyyətdə qarşılıqlı əlaqədə olan universal anlayışlar mövcuddur. Zaman, məkan, dəyişmələr, səbəb, miqdar, hissiyyat hissənin bütövə münasibəti və s. bu universal anlayışlara aiddir. Modelləşmiş simvolik strukturlara dil, mifologiya, din, incəsənət, elm və s. daxildir. Bu modelləşdirilmiş simvolik strukturlar funksional planda insanın həyat və fəaliyyətinin tənzimləyicisi kimi səciyyəliirlər (7,140-142).

Beləliklə, dünya modeli üç planda müəyyənləşir: 1) Dünyanın bütöv qlobal obrazı kimi dərk olunan dünya mənzərəsinin strukturu kimi; 2) Dünya mənzərəsinin prinsipi kimi; 3) Dünya mənzərəsinin konkret simvolik(semiotik) sistemlərdə reallaşması kimi. Dünya mənzərəsi obyektiv aləmin subyektiv obrazı olub ideal təşkil kimi səciyyəliirlər. İnsan cəmiyyəti insanların qarşılıqlı anlaşmasının və bir-birinin mənəvi aləminə daxil ola bilməsinin nəticəsində yaranır. Dünya modeli dil mənzərəsinin əksidir. Bu zaman dünya insan və ətraf aləmin qarşılıqlı münasibəti əsasında yaranır. M.M. Makovski dünya modelini işarə kimi ifadə edir. Dünya modeli öz strukturuna görə qlobal ideal obyektədir (13,14-21). Bu struktur fərqli işarələrlə təcəssüm olunur. Dünyanın qavranmasında dil xüsusi rola malikdir. Q.V. Kolşanskiyin fikrincə, dünya mənzərəsi dünya haqqındakı biliklərə sinonim səciyyə daşıyır. Bu zaman insanı əhatə edən maddi aləmin fəlsəfi anlayışı dialektik materializm nöqtəyi-nəzərdən məkan və zaman parametrlərində izah olunur (12,14-21). Dil insanın praktiki (fiziki) fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olan təfəkkürün əksətdirmə funksiyasını şüurda möhkəmləndirmə üsuludur. Dil insan təfəkkürünün maddi formasıdır. İnsanın şüurunda toplanan biliklər məcmusu dünyanın dil mənzərəsini yaradır. Müasir dilçilər dünyanın dil mənzərəsini insanın dünya haqqındakı biliklər məcmusu ilə əlaqələndirirlər. Dünyanın dil mənzərəsi insanın özünü və ətraf aləmi qavraması üsulunun kollektiv fəlsəfəsidir. O, əsrlərlə yaranır və dil daşıyıcısı olan insanın və xalqın mənəvi təcrübəsinə çevrilir. Müxtəlif dillərin daşıyıcıları milli xüsusiyyətlərə malik olub, dünyanı fərqli olaraq, yalnız öz dillərinin prizmasından başa düşürlər. V.İ. Karasik dildə dünyanın dəyər mənzərəsini açıqlayarkən aşağıdakı nəticələrə gəlir (11, 109-121):

1) Dünyanın dildə dəyər mənzərəsi ümumi bəşəri və müxtəlif nominativ obyektlərin birləşməsi nəticəsində yaranır. 2) Dildə dünyanın dəyər mənzərəsi qarşılıqlı əlaqədə olan dəyərləndirmə mühakimələri ilə müxtəlif mədəni kodexslərin münasibətini ifadə edir. 3) Dəyərləndirmə hər bir mədəni paradigmanın lazımi dəyərinin verilməsinə şərait yaradır. 4) Hər bir

müəyyən mədəniyyət tipi dünyanın dil mənzərəsində dəyər dominantları yaradır. 5) Həm kollektiv, həm də fərdi şüurda dünyanın dəyər mənzərəsi mövcuddur. 6) Eyni dil mədəniyyətinin müxtəlif sosial qrupları çərçivəsində dünyanın fərqli dəyər mənzərəsi mövcuddur (11, 109-121). Dəyərləndirmə və dəyərlər daima müxtəlif elm sahələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dəyər mənası deskriptiv semantika ilə ziddiyət təşkil edir və dəyər obyektinin faktiki xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dəyərləndirmə motivi həmişə obyektiv xüsusiyyət daşıyır. Gözəllik konseptinin estetik dəyərləndirilməsi dəyər nəzəriyyəsində xüsusi yer tutur. Konsept - mədəniyyət vahididir. Bu baxımdan konseptin özünəməxsus tərkib hissələri vardır. Dəyər əşyevi xüsusiyyətə malik deyildir. Dəyər obyektin tam mövcudluğunun mahiyyətidir. İnsanın çoxsaylı hissələri onların yönəldiyi obyektlərin də dəyərlərinin çox olduğunu sübut edir. Formal nöqtəyi- nəzərdən dəyərlər pozitiv və neqativ, nisbi və absolyut, subyektiv və obyektiv kimi növlərə ayrılır (16, 38-43).

Məzmununa görə dəyərləri əşyevi, məntiqi, etik, estetik, faydalı, lazımlı, həqiqi, gözəl və s. növlərə bölmək olar. Bütün xalqlar üçün ümumi dəyərlər müxtəlifdir. Bu dəyərlər hər bir xalqın milli obrazını yaradır. Dəyərlər sisteminin özünəməxsus cədvəli mövcud olur. Bu cədvəllər cəmiyyətin müxtəlif üzvləri və fərqli mədəniyyətlərdə müxtəlif olur. Eyni ideyalar və əşyalar bir xalqın dəyər cədvəlində ən yüksək nöqtədə, digər xalqın dəyər cədvəlində isə ən aşağı nöqtədə ola bilər. Bu dəyər cədvəlləri hər bir xalqın dünyagörüşü, milli mentaliteti, adət- ənənələri, tarixi özəlliyi və s. ilə bağlıdır. 1. Ümumbəşəri dəyərlər daha çox insan kütləsi tərəfindən zaman və məkanda tanınan dəyərlərdir. Onlara mühüm həyat həqiqətləri və əxlaq normaları daxildir. Məhəbbət, yaxın insana hörmət, şərəf, qayğı, dostluq və s. ümumbəşəri dəyərlərə daxildir. 2. Milli və etnik dəyərlər- Hər bir xalqın və ayrı-ayrı şəxslərin həyatında çox mühüm yer tutan dəyərlər milli və etnik dəyərlərdir. Hər bir xalqın mədəniyyətinin özəlliyi məhz ümumimilli dəyərlərlə əlaqədardır. 3. Qrup dəyərləri- Müəyyən bir qrupun davranış normaları (məsələn, ziyalıların, müxtəlif sənət və peşə sahiblərinin) qrup dəyərlərinə aiddir. 4. Şəxsi və fərdi dəyərlər- Bu dəyərlərə hər bir şəxsə doğma və əziz olan ideyalar, dünyagörüşü daxildir. Fərdi dəyərlərə ətraf ictimai-mədəni mühitin təsir göstərə bilər.

XX əsrin ortalarında dilçilikdə semantikaya yaranmış maraq dilin tərkibini və topologiyasını yeni aspektdə görməyə imkan yaratdı. Bir çox alimlərin söyləmə semantikasının tədqiqi sahəsindəki əsərləri əsasında sintaksisin müstəqil bölməsi cümlənin və dəyər məzmunlu söyləmələrin anlayış sistemi araşdırıldı. Formal aksiologiyada adətən əşyanın müsbət və ya mənfi səviyyəsi ifadə edilir. (Aksiologiya- məntiqin dəyər anlayışını tədqiq edən sahəsidir.) Dəyər anlayışı ilk növbədə dil işarəsinin subyektiv cəhəti ilə bağlıdır. Dildə subyektivlik və obyektivlik anlayışlarının əlaqələndirilməsi hələ V. Humboldtun və A. Potebnyanın əsərlərində müşahidə olunurdu. Dil ilk növbədə yaradıcı subyektin ifadəsidir. Hər bir nitq aktı ilk növbədə subyektin əşyaya münasibətini ifadə edən subyektiv faktor ilə bağlıdır (14, 86-93; 6, 106-110).

Bu yanaşma A. Potebnyanın məzmunundan formaya doğru nəzəriyyəsini ifadə edir. Bu nəzəriyyə əvvəllər digər elmlərdə araşdırılan bir çox kateqoriyaları dilçiliyin maraq dairəsinə cəlb edir. Məsələn, dəyər anlayışı hələ Platonun dövründən antik fəlsəfədə tədqiq olunurdu. Biz öz tədqiqatlarımızda dəyər anlayışının məntiqi aspektinə deyil, məhz dilçilik baxımından araşdırılmasına diqqət yetirəcəyik. Müasir dilçilikdə məntiq əsaslanan linqvistik dəyər sistemi yaranmışdır. Dəyər təfəkkür əməliyyatıdır. Bu əməliyyat zamanı əşyanın mənası dəyərləndirən subyektin nöqtəyi-nəzərindən müəyyənləşdirir (14, 86-93).

Dil vasitələri ilə ifadə olunduğuna görə dəyər dil elementlərinin xüsusiyyətinə çevrilir, onda dəyərləndirmə səciyyəsi yaranır. Dəyər aksioloji modallıqla səciyyələnir. Subyektiv dəyərləndirmə anlayışı söyləmin ümumi semantikasından da asılı ola bilər. Beləliklə, dəyər ayrı-ayrı leksemlərin deyil, ümumi söyləmin də əlaməti sayıla bilər. Bu zaman dəyər semantikasi əşyalara deyil, şəxslərin və hadisələrin səciyyələndirilməsinə aid edilir. Əşyaların dəyər semantikasi onların hər hansı bir şəxsə aid olduğu zaman mətnə müəyyənləşir. Bu isə əşyaların təbii xüsusiyyətləri və sosial funksionallığı ilə əlaqələndirilir.

Dəyər subyekt-dəyər verən və dəyərləndirən şəxsdir. Dəyərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun semantikasında daima subyektiv faktor mövcuddur. Dəyər mənanın dəyərləndirmə aspekti kimi dildə bir çox ifadə vasitələrində işlədilir. E.M.Volfun fikrincə, dəyər strukturunda implisit və eksplisit elementlər iştirak edir. Bu bir daha sübut edir ki, dəyər obyekt təqdim olunur və ifadə olunur. Digər tərəfdən tam-absolyut dəyərləndirmədə danışanın şüurunda dəyər şkalası və stereotiplər mövcud olur. Beləliklə, dəyərləndirmənin modal çərçivəsinə aşağıdakı elementlər daxil olur: dəyərləndirmə obyekt, dəyər şkalası, dəyər stereotipi və dəyər aspekti, aksioloji predikativlər, dəyər motivi. E.Sepirin ardınca E.M.Volf qeyd edir ki, lingvistik təhlildə eksplisitlik və implisitlik problemi mühüm əhəmiyyətə malikdir (4, 104-109).

Dəyər şkalasına strukturun dəyər elementləri daxil olur. N.D.Arutyunova dəyər subyektinin obyektə qarşılıqlı təsiri əsasında yaranmış bölgünü əsas götürür. Alim qeyd edir ki, dəyər mənası insan tərəfindən qavranılan obyektiv aləmi əks etdirən deskriptiv semantikaya qarşı qoyulur. Dünyanın dəyər mövqeyindən bölgüsü ətraf aləmin obyektiv əlamətləri əsasında aparılan bölgüdən tamamilə fərqlənir. Bütün dəyər mənalı iki qrupa bölünür: 1) Ümumi dəyər mənalı; 2) Xüsusi dəyər mənalı. Birinci qrupa sensor dəyərlər daxil edilir. Bu dəyərlər aşağıdakılardan ibarətdir: a) Sensor dad dəyərləri; b) Psixoloji dəyərlər. Bunlar da öz növbəsində intellektual və emosional dəyərlərə bölünür (4, 104-109). N.D.Arutyunova bu dəyərləri dəyərin fərdləşmiş növü hesab edir (1, 12-14). İkinci qrupa absolyut dəyərlər daxildir. Bu dəyərlər də öz növbəsində iki qrupa bölünür: 1) Estetik dəyərlər: Bu dəyərlər sensor və psixoloji xüsusiyyətlərin birləşməsi nəticəsində yaranır: gözəl, çox gözəl. 2) Etik dəyərlər: Bu dəyərlər əxlaq normalarını özündə ehtiva edir.

Dəyərləndirmə aspektində obyektiv aləm və insan arasındakı münasibətlər dilin semantikasında mürəkkəb və çoxcəhətli formada əks olunur. Dəyərin ən əsas və mühüm ifadə vasitəsi sözdür. Dəyər kategoriyası sözün məzmununa daxildir. N.D.Arutyunovanın fikrincə, dəyər danışanın predmetə olan müsbət və mənfi münasibətini əks etdirən semantik əlamətidir (1, 12-14). Dəyər sözün denotativ-siqnifikativ məzmununa daxil olaraq, sosial kollektiv tərəfindən əşyaya verilən real əlaməti səciyyələndirir. Dəyər predmetə göstərilən müsbət və mənfi münasibətdir. Bu münasibət rəşional və ya emosional ola bilər. Bu baxımdan həmin münasibəti ifadə edən dəyər də rəşional və ya emosional ola bilər. Əşyaların əlamətləri sosial kollektiv tərəfindən müxtəlif əsaslarla müsbət və ya mənfi dəyərləndirilir. Həmin dəyərlərə əxlaqi, etik, intellektual, estetik və.s. dəyərlər daxildir. Emosional dəyərin əsasında predmetə yönəlmiş emotiv-dəyər münasibəti dayanır. Emosional dəyər ümumiyyərlə psixoloji qanunauyğunluqlarla şərtlənir və emotivlik semantik əlaməti formasında sözün konnotativ məzmununa daxil olur. Bu semantik əlamət dünyanın dil mənzərəsinə aid olub, solum üçün obyektivlik səciyyəsi daşıyır. Bu zaman sözün daxili formasının “özülünü” semantik əlamət təşkil edir. Dəyərin rəşional və emosional növlərə bölünməsi ilk növbədə subyektiv dəyərin struktur elementi ilə əlaqədardır, çünki dəyər semantikasi digər mənə elementlərindən daha çox danışan subyektdən asılıdır.

Nəticə. Tədqiqatımızın məntiqi baxımdan dəyər bildirən sözlərin qrammatika, sintaktik və semantikasi ilə onların kommunitativ xüsusiyyətləri və gündəlik canlı nitqdə işlədilməsi ilə əlaqədardır. Dəyər anlayışının bu böyük sahəsindən tədqiqatımızda bizi estetik dəyərin dildə ifadəsi və hər hansı dəyər obyektinin “gözellik” anlayışına münasibəti maraqlandırır. Estetika və etikanın fəlsəfi izahında estetika ilk növbədə xarici, etikanın isə daxili dəyəri ilə ifadə etdiyi göstərilir. Estetik dəyərə ilk növbədə dəyərin ümumi əlamətləri: subyekt, obyekt, dəyərin əsası və dəyərin özü daxildir. Dəyərləndirmə zamanı subyektin obyektə münasibəti normanın əsasını təşkil edir. Fikrimizcə subyektiv-obyektiv -normativ əlaqə estetik dəyərin təbiətini çox adekvat şəkildə ifadə edir. Çünki hər hansı bir predmet ilk növbədə subyekt tərəfindən müəyyən normalar əsasında dəyərləndirilir. Bu zaman normaya uyğunluq və ya qeyri-uyğunluq meyarları əsas götürülür.

Ədəbiyyat

1. Арутюнова Н.Д.Аксиология в механизмах жизни и языка //Сб. Проблема структурной лингвистики. Москва: Наука,1984, с. 12-14
2. Богуславский В.М.Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека. Москва, 1995, с. 102-107
3. Брожик В. Марксистская теория оценки. Москва: Прогресс,1982, с. 41-46
4. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Москва, 2002, с. 104-109
5. Гранин Ю.Д. О гносеологическом содержании понятия «оценка»// Вопросы философии. -1987 № 6 стр.59-72
6. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва, 1984, с. 106-110
7. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва, 1972, с. 140-142
8. Гуревич П.С. Философия культуры. Москва, 1994, с. 120-123
9. Дробницкий О.Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей // Сб.: Проблема ценности в философии. М.-Л.: Наука, 1996, с.18-96
10. Ивин А.А. Основания логики оценок. Москва: Наука, 1970, с. 14-21
11. Карасик В.Н. Антология концептов. Т.1. Волгоград, 2005, с. 109-121
12. Колшанский Г.В. Соотношение субъективного и объективного в языке. Москва: Наука, 1975, с. 14-21
13. Маковский М.М. Язык-миф-культура. Символы жизни и жизнь смыслов. Москва: Наука, 1996, с.14-21
14. Потебня А.А. Мысль и язык. Москва: Изд.: Лабиринт, 1999, с. 86-93
15. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. Москва, 1998, с. 34-52
16. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. Москва, 2000, с. 38-40

ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Саламова Зейнаб Сейфар кызы

Резюме

В настоящей статье всесторонно рассматривается вопрос формирования эстетической оценки в языковой картине мира. Статья посвящена анализу эстетических оценок в их языковом выражении и выполнена в русле лингвокультурологических исследований. Актуальность данной статьи определяется следующими моментами: Лингвокультурологическое моделирование действительности является одним из наиболее активно развивающихся направлений языкознания; вместе с тем многие вопросы этой области знания, в том числе и лингвокультурная специфика эстетической оценки, остаются недостаточно изученными. Эстетическая оценка есть сложный феномен, который находит различные способы выражения в языке, имеет определенную структуру. Существуют также универсальные и специфические характеристики эстетической оценки, которые могут быть объективно установлены методами лингвистического анализа; этнокультурная специфика эстетической оценки связана с культурными доминантами поведения.

AESTHETIC ASSESSMENT IN THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Salamova Zeynab Seyfar

Summary

The article studies the question of the formation of aesthetic assessments in the linguistic picture of the world in detail. The article is devoted to the analysis of aesthetic assessments in their linguistic expression and is carried out on the basis of linguo-cultural researches. The relevance of this article is determined by the following moments: Linguo-cultural modeling of activity is one of the most actively developing areas of linguistics. However, many questions of

this area of knowledge, including the number and linguo-cultural specificity of aesthetic assessment, remain insufficiently studied. Aesthetic assessment is a complex phenomenon, which has different ways of expression and a definite structure in the language. There are also universal and specific characteristics of aesthetic assessment, which can be objectively established by the methods of linguistic analysis; ethnocultural specificity of aesthetic assessment is associated with cultural dominance of behavior.

Rəyçi: prof. Zəmfira Əliyeva

BSU Avropa dilləri kafedrasının 22 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 23 noyabr 2021-ci il

UOT:82.

**ПЕРЕВОД РЕАЛИЙ СВЯЗАННЫЕ С ПИЩЕЙ И НАПИТКАМИ В РОМАНЕ
М. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ,
КАЗАХСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ**

Тукумбаева Алтын Даулеткановна

Докторант кафедры «Теории и практики перевода»

Бакинский Славянский Университет

tukumbayeva@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются одна из классификаций бытовых реалий связанных реалий с пищей и напитками. А также выявлены основные способы перевода с русского языка на азербайджанский, казахский и английские языки. Проводится сравнительно-сопоставительный анализ и рассмотрены пять основных способа перевода реалий по В. С. Виноградову.

Açar sözlər: realilərin tərcüməsi, transliterasiya, kalkalaşma, təsviri, hipotiponimik tərcümə, bənzətmə.

Key words: translation of realities, transliteration, calque, descriptive translation, hypotiponymic translation, assimilation.

Ключевые слова: перевод реалий, транслитерация, калькирование, описательный, гипотипонимический перевод, уподобление.

На сегодняшний день многие лингвисты и учёные в переводоведении проявляют огромный интерес к исследованию реалий. Причина тому отсутствие соответствующих национальных эквивалентов, в особенности недостаточное количество лексических аналогов, ведь специфика языка содержится именно в этих лексических единицах, которые не имеют соответствующего словарного перевода в переводном языке. Русский лингвист Л. Н. Соболев утверждал, что реалии это – «... бытовые и специфические национальные слова, и обороты, не имеющие эквивалентов в быту, а, следовательно, и на языках других стран. Потому что этих предметов и явлений нет в других странах.» [Соболев, 1952, с. 281]. По мнению Л. Л. Нелюбина, реалии это: «Слова или выражения, обозначающие предметы, понятия, ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке. Разнообразные факторы, изучаемые внешней лингвистикой и переводоведением, такие как государственное устройство данной страны, история и культура данного народа, языковые контакты носителей данного языка и т.п. с точки зрения их отражения в данном языке». [Нелюбин, 2003, с. 178]. Благодаря этим определением, у нас появилось общее понятие и представление что подразумевает за собой реалий. Исходя из этого, каждый переводчик должен знать также и классификацию реалий, поскольку это позволит переводчику правильно распределять реалий и с помощью чего сможет

осуществить адекватный перевод. Соответственно выяснять насколько правильно переводчики применили приём передачи перевода, и сделать сравнительно сопоставительный анализ.

Давайте приведём пример в главе 1 «Никогда не разговаривайте с неизвестными»:

« - Дайте **нарзану**, - попросил Берлиоз.

- Нарзану нету, - ответила женщина в будочке и почему-то обиделась.» [М. Булгаков, 1983, с.3].

“ – **Narzan** verin, - Berlioz dedi.

Narzan yoxdu, - köşkdəki qadın nəyə görəə incik cavab verdi.” [С. Будаглы, 2006, с.13-14].

« - **Нарзан** беріңізші, - деп өтінді Берлиоз.

- Нарзан жоқ, - деп жауап берді дүңгіршектегі әйел және неге екенін кім білсін, өз-өзінен тұрып кейіді.» [С. Актаев, 2008, с. 264].

“ **Narzan**,* please,” requested Berlioz.

“There’s no Narzan,” replied the woman in the booth, and for some reason took umbrage.” [Х. Эплин, 2012, с.5].

Значение реалия «**нарзан**» - это минеральная вода, которая производилась именно в Кисловодске. А также являлась лечебной минеральной водой и была достаточно популярна в период Советского Союза. В данном случае, в азербайджанском и казахском переводах переводчики применили приём транслитерации. Ведь Азербайджан и Казахстан состоял долгое время в составе Советского Союза, поэтому название таких минеральных вод, как Нарзан, Ессентуки, Боржоми были известны каждому жителю Советского Союза. Исходя из этого предложенные переводчиками переводы и применение в данном случае транслитерации, на наш взгляд, оправдано. В английском переводе, на первый взгляд кажется, что переводчик применяет транслитерацию, но, если присмотреться, то единицу «**нарзан**» переводчик выделяет звёздочкой, тем самым даёт подробную интерпретацию английскому читателю в виде «**sparkling mineral water**», что в переводе означает «**газированная минеральная вода**» и это доказывает нам лишний раз, что переводчик все-таки применил описательный перевод, а не транслитерацию.

Следующий пример в той же главе:

« - А что есть? – спросил Берлиоз.

- **Абрикосовая**, только тёплая, - сказала женщина.» [М. Булгаков, 1983, с.3].

“ – Bəs nə var? – Berlioz xəbər aldı.

– **Ərik şirəsi**, ancaq ılıqdı, - qadın dedi.” [С. Будаглы, 2006, с.14].

« - Ал, не бар өзі? – деп сұрады Берлиоз.

- **Өрік сусыны** бар, тек жылырақ, - деді әйел.» [С. Актаев, 2008, с. 264].

“What is there, then?” asked Berlioz.

“ **Apricot squash**, only it’s warm,” said the woman.” [Х. Эплин, 2012, с.6].

Значение реалия «**абрикосовая**» - это абрикосовая вода, вода, смешанная с абрикосовым сиропом широко распространённая по всему Советскому Союзу, который даёт обильную жёлтую пену. Во всех трёх переводах переводчики применили гипо-гиперонимический перевод, тем самым поясняя, что именно идёт речь об абрикосовом соке и абрикосовой воде. Хотя на наш взгляд азербайджанскому и казахскому читателю было бы понятно, что идёт речь об абрикосовой газированной воде, исходя из этого можно было оставить как и в оригинале «**абрикосовая**» «**ərik**» «**өрік**».

А вот в английском переводе переводчик правильно поступил, что применил гипо-гиперонимический перевод, так как английский читатель мог бы расшифровать для себя на правильно, так как русская и английская культура не схожи между собой, соответственно могли бы создаться проблемы с пониманием данного реалия.

Следующий пример на реалий из главы 28 «Последние похождения Коровьева и Бегемота»:

« ... Он открыл её своим ключом, закрылся в ней, вынул из ларя со льдом осторожно, чтобы не запачкать манжет, два увесистых **балыка**, запаковал их в газетную бумагу, аккуратно перевезал верёвочкой и отложил в сторону....» [М. Булгаков, 1983, с.289]. «Anbarı öz açarıyla açdı, içəri girib manjetini bulamamaq üçün buz doldurulmuş sandıqçadan ehtiyatla iki iri qaxaç **balıq** çıxartdı, onu qəzetə бүkdü, kəndirlə səliqəylə bağlayıb kənara qoydu. [С. Будаглы, 2006, с.335]. «Оны өз кілтімен ашып, ішінен жапты да, мүзжәшіктен салмағы әжептәуір екі **балықты** алды да, манжетін былғамас үшін оларды газет қағазына орап, сыртынан буды да, бір жаққа қойды.» [С. Актаев, 2008, с. 596].

“He opened it with his key, shut himself in it, carefully, so as not to dirty his cuff, took two weighty pieces of **cured sturgeon** out of a bin of ice, packed them in newspaper, tied them up neatly with string and put them to one side.” [X. Эплин, 2012, с.364].

Значение реалия «**балык**» - это солёная и вяленая спина часть осетровой рыбы. Заимствованно из тюркских языков, таких как татарского, азербайджанского, турецкого, кыпчакского и казахского языков. В азербайджанском и казахском переводах переводчики применили приём комбинированный перевод, то есть транслитерацию и гипо-гиперонимический перевод. Почему мы к такому мнению пришли, сейчас дадим подробную раскладку. Итак, наше первое предположение, переводчики во избежание искажения значения данного реалия использовали транслитерацию. Второе – надо не забывать, под значением «**балык**» имелось в виду, не просто обычная рыба, а именно солёная и вяленая спина рыбы из категории осетровой рыбы. Исходя из этого, переводчики, скорее всего, обобщают значение и дают перевод просто «**рыба**» - «**balıq**» «**балык**». Однако переводчики использовали данные переводы в таком виде, скорее всего из-за общего советского менталитета, что когда-то сближало нас между собой. В английском переводе переводчик применяет описательный перевод, как раз-таки давая объяснение что «**cured sturgeon**» переводится «**вяленый осётр**», как раз аналогично с оригиналом текста. Наш взгляд переводчик отлично справился с задачей, с помощью чего у англоязычного читателя образуется правильное понятие о данной единице. Следующий пример в той же главе: «Обедающий за соседним столиком беллетрист Петраков-Суховей с супругой, доедающей **свиной эскалоп**, со свойственной всем писателям наблюдательностью заметил ухаживания Арчибальда Арчибальдовича и очень и очень удивился.» [М. Булгаков, 1983, с.288].

“Qonşu stolda arvadıyla oturub qızardılmış **donuz ətinin** axırına çıxan belletrist Petrakov-Suxovoy bütün yazıçılara xaş olan müşahidə qabiliyyətilə, Arçibald Arçibaldoviçin qulluq göstərdiyini sezib xeyli təəccübləndi.” [С. Будаглы, 2006, с.334]. «Көрші үстелде ауқаттанып, **шошканың сүбесін** жеп таусуға тақаған жанында зайыбы бар беллетрист Петраков-Суховей жазушыға тән байқампаздықпен Арчибальд Арчибальдовичтің бәйек болып, безек қағып жүргенін андап, өте-мөте таңырқады.» [С. Актаев, 2008, с. 595]. “With the powers of observation characteristic of all writers, the belletrist Petrakov-Sukhovei, dining at the next table with his spouse, who was just finishing off **a pork cutlet**, noticed Archibald Archibaldovich’s attentions and was very, very surprised.” [X. Эплин, 2012, с.363]. Кулинарном словаре значение реалии «**эскалоп**» - в русско-французской петербургской кухне называли обычно ровные, круглые пласты мяса, нарезанные из вырезки (телячьей, свиной) или из других частей мякоти (также ровными кружками, поперёк волокон). В азербайджанском переводе переводчик использует гипо-гиперонимический перевод, то есть заменяет исходную единицу «**эскалоп**» на более широкого значение на единицу «**мясо**». На наш взгляд переводчику нужно было

использовать перифрастический/описательный перевод и дать краткое объяснение, а, каком, именно мясе идёт речь. В казахском переводе переводчик применяет приём уподобление, то есть на исходную единицу «эскалоп» переводчик отлично подбирает аналог «сүбе», что в переводе означает «филе». На наш взгляд перевод выполнен удачно. В английском переводе переводчик применяет контекстуальный перевод, тем самым даёт ошибочный перевод. Предложенный переводчиком перевод не оправдан, ведь «cutlet» переводится «котлета» и соответственно не несёт в себе ту коннотацию что было заложено в оригинале. Исходя из этого, английский перевод выполнен не удачно.

Таким образом, в данной статье мы выявили, что при переводе реалий пищи и напитков переводчики применяли транслитерацию, гипо-гиперонимический перевод, уподобление и описательный перевод. Делая анализ мы пришли к выводу, что азербайджанский и казахский переводчики сходились во мнении при подборе приёмов передачи реалий, это доказывает лишний раз, что эти два языка имеют одни тюркские корни в происхождении, вероисповедании и ментальности, не смотря на то что относятся к разным огузской и кыпчакской группам. Однако переводчики наибольшее количество использовали гипо-гиперонимический перевод, на втором месте – транслитерацию, на третьем – описательный перевод и наименьшее количество описательный и контекстуальный переводы.

Литература

1. Нелюбин Л.Л. Реалии // Толковый переводческий словарь. М., 2003, с. 178.
2. Соболев Л. Н. Пособие по переводу с русского языка на французский, М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1952, с. 404.
3. Виноградов В. С., Лексические вопросы перевода художественной прозы Текст: учеб. Пособие / В. С. Виноградов, М: Изд-во МГУ, 1978.
4. Булгаков М.А., Мастер и Маргарита. М., 1983, с. 320.
5. Bulqakov M. A. Master və Marqarita. Bakı, 2006, с. 376.
6. Булгаков М. А. Ақ гвардия. Майталман шебері мен Маргарита, пер. С. Актаев, «Аударма баспасы», Астана, 2008, с.632.
7. Bulqakov M. A. The Master and Margarita, Background material Alma Classics Ltd, translated by Hugh Aplin, 2012, 460p.

M. BULQAKOVUN “MASTER VƏ MARQARİTA” ROMANINDA YEMƏK VƏ İÇKİLƏRLƏ BAĞLI REALİLƏRİN AZƏRBAYCAN, QAZAX VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Tukumbayeva Altın Dauletkanovna
Xülasə

Bu məqalədə yemək və içki ilə bağlı gündəlik məişət realilərin təsnifatlarından biri müzakirə olunur. Həmçinin rus dilindən Azərbaycan, qazax və ingilis dillərinə tərcümənin əsas üsulları müzakirə edilir. Müqayisəli-tipoloji təhlil aparılır və V.S. Vinqradova aid olan realilərin tərcüməsinin beş əsas üsulu nəzərdən keçirilir.

TRANSLATION OF REALITIES RELATED TO FOOD AND DRINKS IN M. BULGAKOV’S NOVEL “MASTER AND MARGARITA” INTO AZERBAIJANI, KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Tukumbayeva Altın Dauletkanovna
Abstract

This article discusses one of the classifications of everyday realities associated with the realities of food and drinks. As well as to reveal the main methods translation from Russian language into Azerbaijani Kazakh and English languages. According to V. S. Vinogradov’s

method, there are considered the main five ways of translating realities and carried out a comparative analysis.

Rəyçi: f.e.d., prof. Rafik Manaf oğlu Novruzov
BSU Tərcümənin nəzəriyyəsi və praktikası kafedrasının 17 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04saylı protokolu
Daxil olma tarixi 24 dekabr 2021-ci il

UOT:82-09.

MƏHSƏTİNİN GƏNCƏ ŞƏHRAŞUBLARI

Verdiyeva Təranə Fizuli qızı
AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzi
tarana.verdiyeva.83@mail.ru

Xülasə: *Məhsəti Gəncəvi, XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən maraqlı və mübahisəli nümayəndələrindən biridir. Məhsəti lirikasının yalnız Azərbaycanda deyil, xaricdə də pərəstişkarları vardır.*

Xalq şeirinə yaxın olan Məhsətinin fəlsəfi rübailəri Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatı tarixində mühüm rol oynamışdır.

Məqalədə Məhsəti yaradıcılığındakı şəhraşublarla əlaqəli fikirlər əks olunur. Fars dilində yazılmış şəhraşubların etimologiyası araşdırılır, çox orijinal bir janr kimi tədqiq olunur.

Məqalədə eyni zamanda Məhsəti yaradıcılığından verilən rübailərin orijinalları da yer alır.

Açar sözlər: Gəncə, Məhsəti Gəncəvi, rübai, şəhraşub, Əmir Əhməd, sənətkarlıq

Ключевые слова: Гянджа, Мехсети Гянджеви, четверостишие, шахрашуб, Амир Ахмед, ремесла

Key words: Ganja, Mahsati Ganjavi, rubai, shahrashub, Amir Ahmed, craftsmanship

Bəşər tarixinin inkişafında ən mühüm məqamlardan biri kimi qiymətləndirilən intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına təsirsiz ötüşməmişdir. XII əsr İntibah dövrü Azərbaycanda Nizami Gəncəvi, Əbülülə Gəncəvi, Qivami Mütərrizi Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani və b. kimi görkəmli şəxsiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Adı çəkilən sənətkarlardan əksəriyyəti hələ o zaman şəhər mədəniyyətinin inkişaf etdiyi Gəncədə yetişmişlər.

X əsrin 70-ci illərindən etibarən Şəddadilər sülaləsinin paytaxtı olan Gəncə Arranın ən iri şəhərinə çevrilmişdir. İnkişaf və çiçəklənmə əzmi ilə coşan şəhərdə ədəbiyyat sahəsindəki heç bir yerdə olmayan ayrıcalıqlar diqqəti cəlb edirdi. İntibah dövrünə məxsus humanizm, xüsusilə qadın şairənin yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən bir hal deyildi. “Saray şeirinin formal xüsusiyyətlərindən kənara çıxma bilməyən, hökmdar və ilahiyyatın tərifini sənətin əsas məğzi hesab edən saray ədəbiyyatında qadına qarşı çox pis münasibət vardı. Din və şəriət qanunları da qadın hüququnu tapdalayırdı (1; 77). Belə bir zamanda öz yaradıcılığı ilə mürtəce fikirli insanlara qarşı mübarizə aparan humanistlər dəstəsi mövcud idi. XII əsr Gəncə mühitində yetişən görkəmli şairəmiz Məhsəti Gəncəvinin də daxil olduğu bu dəstə nəinki qadını, əməkçi insanları cəmiyyətin şərəfli üzvü sayır, hətta bu qəhrəmanları əsərlərində hökmdarlara qarşı qoyur.

Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığının əsasını təşkil edən rübailərində sadə və əməksevər xalqı, sənət-peşə adamlarını tərənnüm edərək onlara qarşı duyduğu hörmət və məhəbbətini izhar etmişdir. Onun şeirlərində dərzi, papaqçı, çəkməçi, qumələyən, qəssab, dülgər və başqa

sənətkarlarla üzləşirik. Bu rübailərdə əmək adamına qayğı ilə yanaşılır və əməkçi insanın, sənətkarların, onların şagirdlərinin peşəsinə, sənətinə vurğunluq bildirilir.

در گنجہ دو درزننگر استاد جوان
رفتند بدآوری بر شاه جهان
فرمود ملک بدرزیان ازان
گه درزن این برید و گه درزن آن

(11; 304)

Gəncədə iki gənc iynəqayıran,

Şaha şikayətə oldular rəvan.

Dedi dərzilərə Arranın şahı:

“İynəni gah ondan alın, gah bundan (4; 90).

Məhsəti Gəncəvinin iynəqayıran gənclər haqqında yazdığı bu rübaisindəki həmin dövr Arran hökmdarının sənətkara qarşı olan münasibəti diqqəti cəlb edir. Şah hər iki gəncin işini qiymətləndirərək heç birinin kənarda qalmaması üçün dərzilərə iynəni gah ondan, gah da bundan almalarını tapşırır.

Məhsəti çevrəsindəki bu adamların mənəvi gözəlliyini tərənnüm edir, peşələrinin ustası olduqlarını bildirir. Əməkçi insanı alçaldan, rəiyyət, sənətkar, əkinçi sözünü təhqiramiz mənada işlədən saray ədəbiyyatının əksər nümayəndələrindən fərqli olaraq, Məhsəti bu insanları bədii sözün köməyi ilə öz humanist duyğularının qanadına alaraq ucaltmağa müvəffəq olmuşdur.

Məhsəti ünlü şairə olduğundan onun yaradıcılığı haqqında sonrakı yüzilliklərə aid ayrı-ayrı təzkirələrdə məlumatlar verilmiş, istedadından söz açılmışdır. Bu haqda tarixi ədəbiyyatların birində belə qeyd olunur: “XIX əsr təzkirəçilərindən Həmdullah Mustövfî Qəzvini “Tarixi-qozidə” əsərində onun haqqında məlumat vermişdir. Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim”, Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətuş-şüəda” əsərlərində şairə haqqında məlumatlar genişləndirilmişdir (1; 385).

Məhsətinin sənətkarlara, şəhər zəhmətkeşlərinə həsr etdiyi rübailəri “şəhraşublar” adı altında toplanmışdır. Ədəbiyyatşünaslığımızda bu adı çəkilən şeir növü, onun özünəməxsusluğu barədə bilgi olmadığından bəzən yalnız mülahizələrin də yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu barədə akademik R.Hüseynovun mülahizəsi maraqlıdır. O yazır: “Azərbaycan poeziyasında şeirşünasların belə bir şeir növünün varlığından xəbərsiz qalması, amma şeir tipinin özünün gah o, gah bu klassikin ədəbi mirası arasında gözə sataşması bir sıra müəmmalar, anlaşılmazlıqlar doğurmuşdur. Bundan ən çox zərər çəkənsə Məhsəti Gəncəvi olub ([http:// old.525 az/ view. php? lang](http://old.525.az/view.php?lang)).

Qeyd etmək lazımdır ki, Yaxın Şərqi klassik poeziyasında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında çox maraqlı nümunələri qələmə alınmış “şəhraşublar Məhsətidən əvvəl də məlum idi” (5; 111).

Gözəllik aşiqi olan şairənin öz əsərlərinin qəhrəmanı kimi sənət-peşə sahiblərini seçməsi onun sənətə, sənətkara böyük hörmətindən, rəğbətindən irəli gəlirdi. Məhsəti Gəncə sənətkarlarının peşələrində ustalıqlarını onların işlərinin gözəlliyini vəsf etməklə təqdim edir.

دلدار گله دوز من از روی هوس
می دوخت کلاهی زنسیخ و اطلس
بر هر ترکی هزار زه می گفتم
با آنکه چهار ترکرا یک زه بس.

(11; 258)

Həvəslə, şövqlə papaqçı canan,

Papaqlar tikirdi atlas parçadan.

Min əhsən söylədim hər naxışına,

Dördünə biri də bəsiydi haman (6; 214).

Şairə digər bir rübaisində başmaqçının işinə, peşəsinə olan heyranlığını göstərir və onun sənətinə yüksək qiymət verərək yazır:

زیبا بت کفشگر چو کفش آراید
هر لحظه لب لعل بر آن می ساید
کفشی که ز لعل و شکرش آراید
تاج سر خورشید فلک را شاید.

(11; 244)

Naxışlar vurduqca başmaqçı oğlan,
Ləlini başmağa sürtür anbaan.
O şəkər ləl ilə bəzənən başmaq
Günə tac olmağa layiqdir inan (6; 214).

Məhsəti Gəncəvi sənətkarın başmağa zinət verməsi və səliqə ilə işləməsinin insana xüsusi zövq verdiyini diqqətə çatdırır. Şairə qəssabın da öz işinin ustası olduğunu söyləyir və adamların onun sağ-solunda dayanaraq işinə tamaşa edib əhsən dediklərini belə təsvir edir:

آن دلیر قصاب دکان می آراست
استاده بدند مرد ز مان از چپ و راست
دستی بکفل بر زد و خوش خوش می گفت
احسنت ز هی دنبه فر به که مراست

(11; 144)

Durmuşdu dükanda yenə qəssab oğlan,
Səf çəkib adamlar yenə sağdan, soldan.
Gəldikcə əli yanlarına söylərdi:
Əhsən sənə! Olmaz belə buddan, qoldan (6; 150).

Rübailərin birində nalbəndin peşəsinə heyranlığını bildirən şairə onun atı qeyri-adi ustalıqla nalladığını bir möcüzə adlandırır. Məhsəti Gəncəvi nalbəndin əməyini qiymətləndirməklə yanaşı zəhmətkeş insanın gözəlliyinə də işarə edərək onu 14 gecəlik aya bənzədir. O yazır:

آن کودک نعل بند داس اندر دست
چون نعل بر اسب بست از پای نشست
زین نادره تر که دید در عالم پست
بدری بسُم اسب هلالی بر بست.

(11; 158)

Yenə nalbənd oğlan əldə tutub nal,
Atı nallamağa əyildi dərhal.
Bu alçaq dünyada kim görüb bunu
Atın ayağına vursun ay hilal (6; 213)!

Daha bir şəhraşubunda isə işinə heyranlığından daima üzü gülən dülgəri qəhrəman seçən şairə insan əməyinin tərənnümündən onun zahiri gözəlliyinə incə bir keçid verir. Burada sanki insanı Yaradanın da bir sənətkar olduğuna işarə edilir.

نچار که پسته او خنده بود
عکس رخ او چو مهر تابنده بود
باز از سر تیشه چو کند, کنده گری
حقا که اگر نظیر او کنده بود

(12; 3)

Dülgərin dodağı hey gülüb oynar,
Yanağı gül kimi parlayıb yanar.
O, yonar kərkiylə durmadan, ancaq
Onuntək yonulmuş bir can harda var (6; 214).

Məhsəti Gəncəvi şəhərsəbdlərində əks etdirdiyi Gəncə sənətkarlarının peşəkarlıqları ilə yanaşı cəhalətdən də uzaq olduqlarını söyləyir. Şairə sanki “bir sənətkarın cahilliklə işi olmaz” söyləyir.

سهمی که مرا دلبر خباز دهد
نه از سر کینه کز سر ناز دهد
در چنگ غمش بمانده ام همچو خمیر
ترسم که بدست آتشم باز دهد.
(11; 243)

Mənə töhfəsini çörəkçi dilbər
Cəhalətlə deyil, naz ilə verər.
Qəmiylə xəmirə döndərdi məni,

Qorxuram ki, oda verə bu səhər (2; 47).

Məhsəti yaradıcılığını araşdırıb öyrəndikcə əslində şairənin özünün də peşəsi üzrə sənətkar olduğunu görürük. Məhsəti Gəncəvinin şəhərsəbdlərində Gəncə şəhərindəki əsnafların, sənətkarların öz peşələrinə məhəbbəti, onların hər birinin öz işinə diqqəti, yaddaqlan, gözoşşayan iş görmələri, peşələrinin ustalığı təbii ki, şəhərin tərəqqisi, onun ticarət əlaqələrinin inkişafı, yüksəlişi ilə bağlıdır. Yəni şəhərin tərəqqisi ilə sənətkarlığı da çiçəklənir, yüksəlir.

Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığında rübailər xüsusi yer tutur, daha doğrusu, bu şairə rübai ustası kimi Yaxın və Orta Şərqdə yaxşı tanınmışdır. Şairənin irsinin toplanıb saxlanması ədib Sabir Termezinin şagirdlərindən olmuş Gövhərinin “Məhsəti və Əmir Əhməd” əsərinin də çox böyük əhəmiyyəti vardır (1; 377).

“Əmir Əhməd və Məhsəti” dastanı həm Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını öyrənmək, tədqiq etmək, həm də Gəncə ədəbi mühitinə bələd olmaq yönündən olduqca dəyərli mənbə sayıla bilər.

Dastanda göstərilir ki, Məhsəti atasının vəfatından sonra Gəncəyə köçür və şəhərin Xərabət məhəlləsində yaşamağa başlayır. Dastan müəllifi qeyd edir ki, Məhsəti öz savadı, gözəlliyi, eyni zamanda məlahətli səsi, poetik istedadı ilə müsəlman dünyasının bir çox ölkələrində hörmət qazanır. Buna görə də uzaqdan-yaxından Gəncənin Xərabət məhəlləsinə Məhsətinin məlahətli səsinə dinləmək üçün əyanlar, tacirlər axışır. Məhsəti Gəncəvi oxumaqla yanaşı həm də çəng və ud kimi alətlərdə ifa edə də bilirdi. Bu haqda dastanda da qeyd edilir ki, “Atası musiqi müəllimlərinin gələrək onun qızına musiqi biliklərini öyrətmələrini əmrətdi. O, (Məhsəti Xanım) 12 məqam, 24 şöbə öyrəndi və musiqi elmində ustad oldu. (3; 17). Şairə öz rübailərində də musiqi bacarığının olduğunu qeyd edir.

Məhsəti Gəncəvinin gözəl səsinə dinləməyə, onu görməyə Əmir Əhməd də Xərabət məhəlləsinə gəlir. Bu əhvalat dastanda belə verilir: Bir dəfə Əmir Əhməd yuxusunda görür ki, cənnətə düşüb və bir huri şərab dolu pialə ilə onu qarşılayır. Əmir Əhməd şərabı nuş edir və həmin andan o hurinin gözəlliyi ilə məst olur. Səhər atası görür ki, Əmir Əhməd pərişandır. Onun qüssəsini dağıtmaq üçün 400 atlı götürüb Gəncəni gəzməsinə icazə verir. Əmir Əhməd məhəllələrin birindən keçəndə musiqi sədaları eşidir və öyrənir ki, bura Xərabətdir. Ordakı meyxanələrin birində dörd mütəkkənin üstündə uzanmış bir qız görür. Əmir onun yuxuda gördüyü huri olduğunu kəsdirir. Məhsəti ilə Əmir Əhməd arasındakı məhəbbət burada başlayır. Sonra Məhsətinin də Əmir Əhmədə sevgisini ifadə etdiyi rübailəri dastana xüsusi gözəllik gətirir.

من مهستی ام همه خوبان شده طاق
مشهور بحسن در خراسان و عراق
ای پور خطیب گنج از بهر خدا
مگذار چنین بسوزم از درد فراق
(11; 270)

Mən Məhsətiyəm, hüsnümə yox tay, ortaqlar,

Olmuş mənə heyran o Xorasanla İraq.
Ey Puri-Xətibi-Gəncə, gəl sən allah,
Qoyma məni ta yandıra odlara fəraq (6; 146).

ای پور خطیب راحت جان توام
تا روز اجل بر سر پیمان توام
گر خلق ترا ز جان می خوا هانند
(3; 34)
Mən, ey Xətiboğlu, sənə cananam,
Bil, ölüncə sənə sadıq insanam,
Ölməyə hazırdir yolunda çoxu,
Mənsə istəyirəm eşqinlə yanam (7; 121).

Dastanda təsvir olunan Xərabat məhəlləsinin maraqlı cəhətləri diqqəti çəkir. Orada meyxaşələr var, hər tərəfdə musiqi sədaları altında xanəndə və şair səsləri eşidilir. Bu da onu göstərir ki, Xərabat şəhərdə ədəbi mühitin ən zəngin və qaynar olduğu yerdir. Ədəbiyyat tarixində Xərabatda təşkil olunan yığıncaqlarda ictimai mövzularda söz-söhbət getdiyi kimi, şeir, musiqi və rəqsə də yer ayrıldığı bildirilir. Mələhətli səsə və musiqi ifa etmək bacarığına malik olan Məhsəti Xanımı məhz bu məziyyətlərinə görə Xərabatdan ayrı tutmaq olmaz.

Dastanda qeyd edilir ki, gənclər Xərabatda bir-birinə aşiq olub rübailərlə şeirləşirlər. Bu da Gəncə ədəbi mühitinin kifayət qədər canlılığını bildirməklə yanaşı, həmin yerdə şairlərin qabaqlaşması, şeirləşməsi məsələlərinin artıq adət-ənənə halında olduğunu təsdiqləyir.

Əsərdə Xətib oğlunun birdən-birə dəyişdiyindən təəccüblənməsi boşuna deyil. Çünki oğlunun həmişə gecə yatmadan əvvəl “Quran” oxuduğu halda indi birdən-birə rübai oxuması atanı narahat edir. O saat ata bunun Xərabatla bağlı olduğunu anlayır. Elə bu qeydlər də Xərabat məhəlləsinin ədəbi mühitdə böyük rolunu və insanlara təsirini göstərir. Buna görə də Əmir Əhməd bu xoş təmas və təsirdən qurtara bilmir, təkbəşinə Xərabata – Məhsətinin yanına gəlir.

Dastanda Məhsətinin poetik tapmaca söyləməsi əhvalatı da maraqlıdır. Bu tapmacanın açmasını Əmir Əhməd deyir. Həmin qarşılıqlı şeirləşmə də Xərabatın ədəbi mənzərəsini əks etdirir. Məhsəti Gəncəvinin rübailərində Xərabatın adının kifayət qədər çəkilməsi də bu məhəllənin Gəncənin ədəbi mühitində rolunu və yerini göstərir. Bunu daha aydın anlamaq üçün şairin yaradıcılığından üç örnəyə diqqət yetirmək kifayətdir:

Çörəkçi yanında şagird olmuşam,
Münəzzindən qabaq yandırırım şam.
Oddan, sudan, undan qızıl çıxarıb
Xərabatda qızıl ələrəm axşam (8; 56).

هان تا به خرابات مجازی نائی
تا کار قلندری نسازی نائی
کینجاره مردان سر اندازان است
جانبازان اند تا بیازی نائی
(11; 366)
Könülsüz Xərabat içrə sən gəlmə,
Dərvişlik rəmzini bilmirsən, gəlmə!
Başından keçənin yoludur bu yol,
Bu yolda can qurban verməsən, gəlmə (9; 16)!

بین کوی خرابات' راه مردانست
نی راه مختّان تردامنست
زنهار در این راه به حرمت بروید
چون راه نه راه ناجوانمردانست
(11; 77)

Xərabat yeridir igid ərlərin,
Burda yeri yoxdur bədgövhərlərin.
Hörmətlə qədəm qoy bu yola çünki,
Yeri deyil bura hiyləgərlərin (8; 43).

Yuxarıda qeyd edilən üç şeirin üçündə də Xərabatın adı çəkilir. Birinci rübaidə, yəni şəhraşubda çörəkçinin əməyi tərənnüm edilir. Şairə burada oddan, sudan, undan qızıl çıxarıb Xərabatda qızıl ələmədən söz açır. Yəni çörəkçi unu xəmir eləyib sonra hazır kündəni təndirə yayır. Bu zəhmət nəticəsində çörək bişir. Şairə halal əməyin bəhrəsini qızıla bərabər tutaraq yüksək qiymətləndirir. İkinci və üçüncü rübailərdə Xərabatın mərdlərin, əhli-halların məskəni olması xatırladılır, burada əyri, haram adamlara yer olmadığı aydınca bildirilir. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, XII yüzillikdə Gəncədə yayılmış əxi birləşmələrinin yığıncaqları daha çox sənətkarlar məhəlləsi adlandırılan “Xərabat”da toplanırdı. İbn Bəttutə adlı ərəb səyyahının əxilər haqqında dediyi sözlərinə əsaslanaraq söyləmək olar ki, əxilərin toplandığı Xərabat məhəlləsi həqiqətən də alicənab, cəmərd, səxavətli, dərvişmisal, görüb-götürmüş adamların yeri, yurduudur. Bütün bunlar Məhsəti Gəncəvinin qeyd edilən misralarında da öz əksini tapmışdır.

Məhsəti Gəncəvinin şəhraşubları Gəncənin sənət və peşə adamlarının ustadlığını, şəhərin tərəqqi etdiyini, burada mədəniyyətin yüksəlişini tərənnüm edir, müəllif bundan qürur duyduğunu da gizlətmir, Gəncənin intibah dövrünün mərkəzi olduğunu deyir. Həm də bu rübailərdə hər peşənin, sənətin özünəməxsusluğu da xırda detallarla da olsa əks olunur. Məsələn, nərbənd çox ustalıqla atın ayağına nalı əylərək vurur, o, işini elə ustalıqla görür ki, nə atın ayağı inciyir, üstəlik, ətrafdakılar onun işinə heyranlıqla baxırlar. Bu səliqə-səhmanı, qabiliyyəti qəssabın, papaqçının, çörəkçinin və başqa sənət və peşə ustalarının gündəlik işlərində izləmək olar. Müəllif bununla həm şəhərdə sənətkarlığın çiçəkləndiyini, çoxsaylı olduğunu, bunun Gəncəyə şöhrət və şərəf gətirəcəyini göstərir, həm də şəhərin nəinki Azərbaycanda, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələrində tanındığını bəlli edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Elm nəşriyyatı, Bakı-2007, 632 səh.
2. Rafael Hüseynov “Məhsəti - necə varsa”. Bakı – 1989
3. Rafael Hüseynov. Məhsəti Gəncəvi. Ədəbi portret. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2013.
4. Yusifov Xəlil. Məhsəti Gəncəvi. Bakı – 1984
5. Ə. Səfərli, X. Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: 2008
6. Xəlil Yusifli. Məhsəti Gəncəvi. Elm nəşriyyatı, Gəncə - 2013
7. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Lider nəşriyyatı, Bakı - 2004, 144 səh.
8. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı: 1971
9. Məhsəti Gəncəvi. Bakı: 1969
10. Çingiz Qacar “Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri”. Bakı-1997

Xarici ədəbiyyat

11. Von Fritz Meier. Die schöne Mahsati. Ein Beitrag zur Geschichte des Persischen Vierzeilers. Band I, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden-1963.

کتابخانه الکترونیک شعر فارسی، دیوان مهستی، تهران – ۲۰۱۲

ГЯНДЖИНСКИЕ ШАХРАШУПЫ МЕХСЕТИ

Вердиева Тарана Физули кызы

Резюме

Мехсети Гянджеви – одна из интересных и противоречивых представительниц Азербайджанской литературы XII века. Не только в Азербайджане, но и за его пределами есть почитатели лирической поэзии Мехсети.

Бликие к народной поэзии философские рубаи Мехсети сыграли значительную роль в истории литературы Азербайджана и Востока.

В статье высказываются мысли связанные с шахраншупами в творчестве Мехсети. Здесь также изучены образы написанных на фарси шахраншупов и исследованы их этимология как весьма оригинального жанра.

MAHSATI'S SHAHRASHUBS ABOUT GANJA

Verdiyeva Tarana Fizuli

Summary

Mahsati Ganjavi is the most interesting and disputable representative of XII century. Not only in Azerbaijan, but beyond its borders there are a lot of Mahsati creation lovers and people making her the hero of their lyrical poetry.

Mahsati's rubais close to the folk poetry and poems rich in theoretical thoughts played an important role in Azerbaijani and Eastern literary history. The article deals with investigation of shahrashub in the creative work of Mahsati Ganjavi. Here shahrashub is studied as a rare genre of persianlanguage poems and its etymology explained.

Rəyçi: Prof. Xəlil Yusifli

AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzinin 17.09.2021-ci il tarixli iclasın 04 protokol

Daxil olma 14 sentyabr 2021-ci il

UOT:80.

KƏNGƏRLİ RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏ DISSİMİLYASIYA, YERDƏYİŞMƏ HADİSƏLƏRİ VƏ SÖZ KÖKÜNDƏ SAMİTLƏRİN QOŞALAŞMASI

Zülfüyyə İsmayil

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ismayilzulfiyye@yahoo.com

Xülasə: Kəngərli rayonu şivələrində dissimilyasiya, metateza hadisəsinə tez-tez rast gəlinir. Ərazidən toplanmış dil faktlarının fonetik təhlili zamanı digər dialekt və şivələrdə bu prosesin izləri, onların xarakterik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Şivədə rast gəlinən dil faktlarının fonetik təhlili zamanı dissimilyasiya hadisəsinin baş verdiyi sözlər ədəbi dillə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Kəngərli şivələri, dissimilyasiya, yerdəyişmə, qoşalaşma.

Key words: Kengerli, accents, dissimilation, metathesis, pairing.

Ключевые слова: Кенгерли акценты, диссимиляция, метатеза, и парные согласные.

Kəngərli rayonu şivələrində müşahidə olunan dissimilyasiya, yerdəyişmə və eləcə də bəzi sözlərin kökündə samitlərin qoşalaşması kimi fonetik hadisələr özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu şivələrdə işlənən müvafiq sözlərdə müşahidə etdiyimiz sözügedən fonetik hadisələr zamanı özünü göstərən bir qisim xüsusiyyətlərə dilimizin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində rast gəlmədik.

Dissimilyasiya samitlərlə bağlı olan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə eyni məxrəcdən olan iki səsdən birinin digər məxrəcdən olan səslə əvəzlənməsi ilə səciyyələnir. Bu xüsusiyyətinə görə dissimilyasiya hadisəsinin irəli və geri olmaqla iki növü vardır.

Başqa dialekt və şivələrimiz kimi, Kəngərli şivələrində də dissimilyasiya hadisəsi assimilyasiya hadisəsinə nisbətən az yayılmışdır.

İrəli dissimilyasiya:

İrəli dissimilyasiyada eyni məxrəcdən olan səslərdən ikincisi başqa səslə əvəzlənir. Bu hadisə, başlıca olaraq, alınma sözlərdə sonor samitlərlə əvəzlənməsi ilə səciyyələnir.

1. $r > l$: *zərəl < zərər, xəncəl < xəncər (b.k.), mındal < murdar, braqurul < prokuror tırtıl < tırtır.*

$r > l$ dissimilyasiya hadisəsi Lerik rayonu şivələrində də özünü göstərir (2, s. 50)

2. $n > l$: *ne:liyim < neyniyim (nə edim?). dəndələ < dəndənə, mancalax < mancanaq, zindal, zincil < zəncir.*

3. $m > b$: *Hümbət < Hümmət, ümbət < ümmət (nəsil).*

4. $l > m$: *əlbəhəm < əlbəhəl (o saat).*

Geri dissimilyasiya:

Geri dissimilyasiya hadisəsi irəli dissimilyasiyadan fərqli olaraq, yalnız öz sözlərimizə aiddir.

1. $r > n$: *mındar murdar (b.k.).*

2. $r > l$: *ülkər < hürkər.*

3. $c > \varsigma$: *c səsi özündən sonra gələn d səsinin təsiri ilə ς səsinə çevrilir: ağaşda (b.k.), kərpişdər < kərpiclər, çəküşdix' < çəkiclik (ək.k.).*

Sonuncu iki misalda (*kərpişdər, çəküşdix', oruşdux*) dissimilyasiya hadisəsinə qədər digər bir hadisə də baş vermişdir. Belə ki, -lər, -lik -lük şəkilçilərindəki l səsi özündən əvvəlki c səsinin təsiri ilə d səsinə çevrilmiş, sonra isə həmin d səsi c səsinə ς səsinə çevirərək dissimilyasiya hadisəsini meydana çıxarmışdır.

4. $c > j$. Şəkilçidəki d səsi özündən əvvəlki c səsinə dissimilyasiya edərək j səsinə çevirmişdir: *bijdix', güjdü güclü, sajdar saclar gjdər.*

Dissimilyasiyanın bu tipi Kəngərli şəhər və ya Yaycı kənd şivələrindən başqa, digər bütün kənd şivələrində müşahidə olunmuşdur. Viedan sözündə c səsinin j səsinə çevrilməsi şəkilçidəki d səsinin yox, məhz kökdəki d səsinin təsiri ilədir; məs.: *vişdan (b.k.).*

$c > j$ dissimilyasiya hadisəsi missallardan da (*vişdan* sözündən başqa) göründüyü kimi, şəkilçilərdəki (-lik, -lü, -lar-lər) l səsinin d səsi əvəz olunması nəticəsində meydana çıxmışdır. Başqa sözlə, c səsinin j səsinə keçməsi əvvəl l səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi baş vermişdir. Sonra isə həmin d səsi əvvəlki c səsinə parçalayaraq j səsinə çevirmişdir – dissimilyasiya etmişdir.

5. $\varsigma > \varsigma$. d səsi özündən gələn qovuşuq ς səsinə təsir edərək onu ς səsinə çevirmişdir: *aşdı, qaşdı p^sişdi < biçdi, (b.k.) geşdi < keşdi, üşdix'(ək.k.) // üşlüh // üşlux.*

ς səsinin d səsinə dissimilyasiya edərək ς səsinə çevirməsi 3-cü və 4-cü maddələrdəki sözlərin tələffüzündəki vəziyyətlə eynidir. Burada da d səsi dissimilyasiya etməzdən əvvəl l səsinə əvəz etmişdir.

Yaycı kənd şivəsi $c > j$ və $\varsigma > \varsigma$ hadisəsinə görə digər Kəngərli rayonu şivələrindən fərqlənir. Belə ki, digər şivələrdə d səsi dissimilyasiya edirsə, Yaycı kənd şivəsində isə l səsi özündən əvvəl gələn c və ς səslərinə təsir edib onları j və ya ς səslərinə çevirir; məs.: *bijlüh, gjlüh, üşlüh // üşlux, ağaşlüh* və s.

Ümumiyyətlə, Yaycı şivəsində l səsi ilə başlayan bu və ya digər şəkilçilər dissimilyasiyaya uğramır.

6. $n > r$: *Hərəqırna < hənəqırna (üzüm növü) (K.).*

Yerdəyişmə (metateza) hadisəsi söz tərkibindəki səslərin yerlərini dəyişməsi ilə səciyyələnir. Kəngərli şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə türk dillərində də çox təsadüf edilən hadisələrdən biridir. (10, s. 100).

Kəngərli şivələrində yerdəyişmə hadisəsi məsafəsinə və səslərin cinsinə görə növlərə bölünür. Məsafəsinə görə; a) yanaşı və b) yanaşı olmayan metateza, cinsinə görə samitlə samitin və c) saitlə samitin yer dəyişməsi hadisəsi.

a) Yanaşı yerdəyişmə

Yanaşı yerdəyişmədə yanaşı səslər öz yerlərini bir-biri ilə dəyişir. Bunun aşağıdakı tipləri vardır:

1. *rb(m) > br: kirbit < kibrit, Tərbiz < Təbriz, kirmit < kibrit, irba:m < ibrahim, irbətđi < ibrətđi.*

2. *br > rb(p): dəbrətmə (dərbətmə) < tərpatmə.*

3. *yd > dy: bayda (ə.k.k.) < badya.*

4. *ğr > rg: doğrama < dorğama (yemək növü), arğıdım < ağrıdım.*

Bu iki nümunə eynilə Çənbərək və Karvansaray şivələrində də müşahidə olunmuşdur (8, s. 89).

5. *vl > lv: şavlar < şalvar (b.k.), əvlan < əlvan (üzüm növü), havla (b.k.) < halva*

7. *ry > yr: qiryət // qeryətđi < qeyrətli.*

8. *fl > lf: küflət // kiflət < külfət.*

9. *rv > vr: şovra (< şorba.*

10. *vr > rv: dəvriş, küvrə < kirvə, kivrəngə < kirvəngə.*

11. *pr > rp: topraq < torpaq.*

12. *pl > lp: uıplax < uılpax.*

13. *ys > sy(k): öysürür < öskürür.*

14. *sk > ks: diskindim < diksindim.*

15. *rg(y) yr: örgən öyrən, irgənməx' // iyrəmməx'. iyrənməx.*

Burada yerdəyişmə hadisəsilə bərabər *y < g* əvəzlənməsi də baş vermişdir. *y* samitinin *g* samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Orxon-Yenisey abidələrində də müşahidə olunur; məs.: *yegirmi < iyirmi, bilmədügin < bilmədiyin, böglə < böylə (belə)* (9, s. 25, 26.).

16. *lb > bl: qılba < qıblə, qahım-qəlbə < qohum qəblə.*

17. *rf > fr: sırfa < süfrə.*

18. *ş(ç)q > qç: araşqın // araçqın < araqçın.*

19. *zq(ğ) > ğz: vazqal (ə.k.k.) < vağzal.*

20. *hl > lh: məhləm < məlhəm.*

21. *hş > şh: məşşur < məşhur.*

22. *hr > rh: Fəhrat < Fərhad, səhrəd < sərhəd.*

23. *mş > şm: yamşaxlantı < yaşmaqlandı.*

24. *mr > rm: dımrıx (b.k.) < dırmıx.*

25. *lm > ml: yelmix' (B.əhm.) < yemlik.*

26. *rv > vr: Qırvax < Qıvraq.*

27. *vh > hv: əvhal < əhval.*

28. *rh > hr: mərhəba (dəsmal) < məhrəba.*

b) Yanaşı olmayan yerdəyişmə

Yanaşı olmayan yerdəyişmədə sözdəki müxtəlif məsafələrdə (uzaqlıqda) olan səslər bir-biri ilə yerlərini dəyişir. Bu cür yerdəyişmə yalnız samit səslərə aid olub, Kəngərli şivələrində aşağıdakı tipləri müşahidə olunur:

1. *qf > fq: Müşqif // Mişqif < Müşfiq.*

2. *hx > xh: xeyirhax < xeyirxah.*

3. *nl > ln: nə:lət // nəx'lət < lənət.*

Belə yerdəyişmə hadisəsinə Quba dialektində də rast gəlinmişdir (10, s. 100).

mn > nm: mindər (ə.k.k.) < nımdər.

nm > mn: inta:m < imtahan.

sr > rs: fəsərətđi < fərəsətli.

db > bd: dabalax (ə.k.k.) < badalaq.

c) Samitlə saitın yanaşı yerdəyişməsi

1. *si > is: Sirəfil < İsrəfil, Sipəndiyar < İspəndiyar, sima:riş < ismaric.*

2. *ur > ru: Urquya < Ruqiyyə, turba < truba, doğur(deyir) < doğru.*

3. *iş > şi: işşəx' < şişək.*

4. *ir > ri: birqadır (ə.k.k.) < briqadır.*

5. *ur* > *ru*: *urf* (Ər.) < *ruh*.

6. *ür* > *rü*: *təcürbə* < *təcrübə*.

Söz kökündə samitlərin qoşalaşması "Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri" (1962) əsərində samitlərin qoşalaşması üç samitlə səciyyələndirilir (1, s. 69, 70). Lakin toplanmış materiallara əsasən Naxçıvan qrupunun tərkib hissəsi olan Kəngərli şivələrində samitlərin qoşalaşması hadisəsini *m*, *l*, *u*, *q*, *v*, *r*, *ş*, *f*, *s*, *c*, *d* səsləri ilə səciyyələndirmək olar.

1. *m* samitinin qoşalaşması: *hammu* (ə.k.ş), *həmməşə*, *təmmiz* (ə.k.k.) < *təmiz*.

2. *l* samitinin qoşalaşması: *illaş* // *illah* // *illac*, *tağallax* < *tağalax* (*quru*, *bərk*), *şallax* < *şalax*, *yumallamax* < *yumalamaq*.

3. *u* samitinin qoşalaşması: *qouçax* < *qoçaq*.

4. *q* samitinin qoşalaşması: *həqqidən* < *həqiqətən*, *oqqədər* // *oqqədir* // *oqqədəm* // *oqqədə* *çıqqılı* // *dıqqılı*, *dıqqəcər*, *səqqət* // *səğgət* (1. invalid; 2. ipinin üstünə odun yığılmayan adam).

Bu cür qoşalaşma Türkiyə türkcəsinin Ərzurum şivələrində geniş yayılmışdır: *şıqqıl*da (şıkırda), *heqqet* < *hakikat* (həqiqət), *seqqer* < *sakar* (çolaq), *seqqiz* < *sekiz* (səkkiz) və s. (6, s. 173).

5. *v* samitinin qoşalaşması: *əvvam* // *avvam* (ə.k.ş), *zavval* < *zaval*.

6. *r* samitinin qoşalaşması: *pirrindaz* < *pirindaz* (*ot adı*), *qarrınculu* < *qarınqulu*, *hurra* (ə.k.k.) // *urra* < *ura* (b.k.).

Sonuncu nümunə Meğri şivələrində də özünü göstərir (5, s. 158). Bundan başqa, türkmən və çuvaş dillərində bəzi sözlərdə *r* samit qoşalaşması mövcuddur; məs.: türkmən dilində: *qarri*, *arrik* (3, s. 262); çuvaş dilində: *perre* (bir), *vunna* (on) və s. (3, s. 264)

7. *z* samitinin qoşalaşması: *əzzəl* < *əzəl* (ə.k.k.), *təzzəcə* < *təzəcə*.

8. *t* samitinin qoşalaşması: *battax* < *bataq*.

9. *c* samitinin qoşalaşması: *micci* < *mici* (*milçək qurdu*) (Ər.), *höccət* < *höcət*.

10. *ş* samitinin qoşalaşması: *başşağı* < *başışaxı* *aşşağı* < *aşağı* (*otur*), *qəşşəx'* < *qəşəng*.

11. *f* samitinin qoşalaşması: *tiffil*, *affərim* < *afərin*.

12. *s* samitinin qoşalaşması: *qıssa* // *k'ıssa* < *qısa*, *kəssə* < *kəsə*, *ossa:t* < *o saat* (ə.k.k.).

Bu samitin qoşalaşması Şəki dialektində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir (7, 55).

13. *d* samitinin qoşalaşması: *Firuddin* < *Firudin*.

14. *h* samitinin qoşalaşması: *nəhhər* < *nəhər* (*böyük*, *yekəpər*).

15. *p* samitinin qoşalaşması: *qıppıx* < *qıpıx*, *koppo:ğlu* < *köpək oğlu* (b.k.).

16. *m* samitinin qoşalaşması: *əmmə* (əminin arvadı), *mökkəm* < *möhkəm* (ə.k.k.).

Samitlərin qoşalaşması hadisəsi Anadolu ləhcələrində də geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə Şərqi Anadolu şivələri üçün daha səciyyəvidir. Bu da, fikrimizcə, ərəzi baxımından Azərbaycan dili dialekt və şivələrinə yaxın olması ilə əlaqədardır: *səğgəl* < *sakal*, *doğguz* < *dokuz*, *səğgət* < *sakat*, *döşşəh*, *aşşayı* < *aşağı*, *uşşah* < *uşak*, *küççüh*, *hammısı*, *hemmeşe*, *illaş* // *illac* < *ilac* (dərman) və s. (4, s. 131-132.).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 326 s.
2. Binnətova. G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 176 s.
3. Дмитриев Н.К. Дойные согласные в тюркских языках. Исследования..., I. Москва: Наука, 1955
4. Ercilasun A. B. Kars ili ağızları (ses bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002, 396 s.
5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
6. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1995, 410 s.
7. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 275 s

8. Kərimov Ş. M. Azərbaycan dilinin Çənərbək və Karvansaray şivələri. Bakı, Nurlan, 2004, 362 s.
9. Quliyev Ə. A. Orxon-Yenisey abidələrində felin təsriflənməyən formaları. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 1997, 95 s.
10. Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin Quba dialekti. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281

ДИССИМИЛЯЦИЯ В КЕНГЕРЛИНСКИХ АКЦЕНТАХ, МЕТАТЕЗА И ПАРНЫЕ СОГЛАСНЫЕ В КОРНЯХ

Исмаил Зулфийя

Резюме

Диссимиляция, метатеза и процессы парных согласных в кенгерлинских акцентах обнаруживается в некоторых словах. Во время фонетических разборов над собранных материалов и следы эти процессы в других диалектах и акцентах были определены их характерные черты и совместность диалектов.

При исследовании фонетических разборов акцентных материалов, автором выявлены интересные самобытные фонетические законы в акцентах.

EVENTS OF ASSIMILATION, DISSIMILATION, METATHESIS AND PAIRING OF THE CONSONANTS IN THE ROOT OF WORDS IN KENGERLİ ACCENTS

Ismayil Zulfiyya

Summary

Events of assimilation, dissimilation, metathesis and pairing of the consonants in the root of words in Julfa accents have been observed in the article. During the phonetical investigation of accent materials by the scientific facts it is proved that these events are exist in other accents of Azerbaijan language. But the materials of Julfa accents have their specific character.

Rəyçi: f.ü.f.d. Əliyeva Nurlana

Daxil olma tarixi 24 oktyabr 2021-ci il

УДК:82

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ФУНКЦИИ ПЕЙЗАЖА В РОМАНЕ И.ТУРГЕНЕВА «ДВОРЯНСКОЕ ГНЕЗДО»

Гасымова Вусаля Акиф гызы

Бакинский Славянский Университет

Анотация: Пейзаж, являющийся основным компонентом в развитии сюжетной линии романов И.С.Тургенева, выполняет множество функций. По содержанию пейзажи составляют целостную гармонию, дополняя художественные идейно-психологические представления автора. Лирические образы природы, созданные писателем, очень естественны и динамичны, а также эмоциональны. Лирическое отношение Тургенева к природе отражается в словах и предложениях, которые он с большим мастерством выбирает. Таким образом, перед глазами читателя возникает сцена, выражающая чувства и волнения героев вместе с природой.

Ключевые слова: природа, пейзаж, герой, чувство, любовь.

Açar sözlər: təbiət, peyzaj, qəhrəman, hiss, məhəbbət

Key words: nature, landscape, hero, feeling, love.

Органическим компонентом в развитии сюжета является у Тургенева пейзаж. Он

играет во всех произведениях писателя решающую роль во взаимоотношениях героев. Отбор пейзажей по их содержанию определяется идейно-художественными и психологическими заданиями писателя, его творческим замыслом. Для художественной цельности, многосторонности разработки характеров пейзажи сопутствуют психическому состоянию действующих лиц, составляют гармонию во всем. Тургенев обладал даром высокой наблюдательности, умением видеть и находить мелкие детали, анализировать их очень подробно. Поэтому пейзаж у Тургенева наделен глубокой перспективой, отличается богатой светотенью, динамизмом и соотносится состоянием его героев. При абсолютной достоверности описаний, природа у Тургенева поэтизируется в силу присущего автору лиризма. Он обладал способностью извлекать поэзию из любого прозаического явления и факта. Все то, что на первый взгляд может показаться серым и банальным, под пером Тургенева приобретает лирическую окраску и живописность. Лирические картины природы, созданные великим писателем-пейзажистом глубоко эмоциональны. Во всех них отражается душа создавшего их автора, который глубоко любит природу и показывает ее во всей естественности. Лиризм самого автора показывает себя отношениям его к тем или иным картинам природы. Даже там, где нет особой яркости, где даются лишь контуры, отдельные штрихи природы - все же замечается известный лиризм, который только присущ Тургеневу. Построение фраз, выбор слов, их расположение с большим мастерством собирается в одно и получается картина живой природы перед глазами читателя. Описания, совсем лишенные эмоциональности и субъективной окраски автора встречаются очень редко и для Тургенева не характерны. Тургеневский пейзаж глубоко лиричен, эмоционален и отличен присущей автору музыкальностью речи.

Для воссоздания нужного колорита Тургенев умело пользовался всеми средствами языка, стилистическими приемами точно передавая все переживания, чувства своих героев. В двадцать седьмой главе “Дворянского гнезда” Тургенев с помощью изобразительных средств доводит до понимания читателя сложное душевное состояние Лаврецкого. Для создания нужной сцены Тургенев пользуется богатой системой изобразительных средств, которая раскрывает сложный мир переживаний Лаврецкого.

“Обаянье летней ночи охватило его; все вокруг казалось так неожиданно странно и в тоже время так давно и так сладко знакомо; вблизи и вдали, - а далеко было видно, хотя глаз многого не понимал из того, что видел, - все покоилось; молодая расцветающая жизнь сказывалось в самом этом покое. Лошадь Лаврецкого бодро шла, мерно раскачиваясь направо и налево; было что-то таинственно приятное в топоте ее копыт, что-то веселое и чудное в гремящем крике перепелок. Слезая с коня, он в последней раз оглянулся с невольной благодарной улыбкой. Ночь, безмолвная, ласковая ночь; лежала на холмах и на долинах; издали, из ее благовонной глубины, бог знает откуда - с неба ли, с земли, - тянуло тихим и мягким теплом” (2, с.201).

В данном случае пейзаж Тургенева отличается своей романтической тональностью. Он дается в свете сознания нравственного идеалиста, возвышенного мечтателя, принимает отблеск его духовности. Благодаря этой соотнесенности с человеком природный мир выступает движущимся, окрашенным в тона определенного настроения. Чистый лиризм автора сочетается с простотой, ясностью, естественностью изображения. Несмотря на то, что душевное состояние Лаврецкого таинственное и зыбкое изображаемая природа сама является ключом к его внутреннему миру. Природа сама гармонически отвечает радостному и таинственному пробуждению любви в сердце героя. Она сама окрашивается его настроениями, вбирая в себя романтику высокого чувства.

Внешняя объективная реальность описывается Тургеневым такой, какой она воспринимается сознанием влюбленного Лаврецкого. Этим самым в природной картине достигается единство внутренних и внешних факторов. Полученное соответствие соединяет природного и психического, субъективного и объективного во внутри героя.

Получается полная гармония между человеком и природой. Наш герой чувствует себя частицей вселенной.

Сокровенные чувства, в глубине души героя умело передаются с помощью изобразительных средств языка. Тургенев все эмоциональные чувства, переживаемые героями доносит до читателя, обращаясь к словам, выражающим оттенки, полутоны “было что-то таинственно-приятное”, “что-то веселое и чудное” и т.д. Используя экспрессивные эпитеты, их сцепления, воспроизводящие не столько свойства самих предметов, сколько состояние воспринимающего субъекта передает весь лиризм чувства, которое меняет состояние героя “безмолвная, ласковая ночь”, “благовонная глубина” ночи. Глагольные формы помогают Тургеневу передать оттенки, а также непрерывность движения в природе: “небо шевелилось, двигалось, содрогалось; “колыхались, дрожали звезды. Для раскрытия субъективных реакций героя, для повышения эмоциональности пейзажа Тургенев также пользуется приемом повторения, который присущ романтической поэзии. “Красноватый высокий камыш тихо шелестел вокруг них, впереди тихо сияла неподвижная вода, и разговор у них шел тихий” (2, с. 196). Кроме этого сложные эпитеты, составляющие особенность, оригинальность тургеневских описаний природы являются чисто картинными по своему содержанию и заключают в себе известную долю эмоциональности. Они выражают цвета, звуки, запахи и движения, которые обычными словами передать невозможно. Автор с помощью этих эпитетов описывает словом тонкие, изысканные, нами обыкновенно не замечаемые, оттенки в наблюдаемых им цветах, звуках и проч. Обилие эпитетов, характеризующее тургеневские ландшафты, затрагивает чувствительную сферу души читателя и таким образом, усиливает эмоциональный тон этих ландшафтов. Тургенев с помощью эпитетов, повторений, метафор, олицетворений и ряда других изобразительных средств добивается усиления настроения и передает лирические чувства своих героев.

Таким образом, действительно, Тургенев достигал художественного совершенства путем использования поэтических средств языка, выражения, “тайной гармонии стиха”. Пейзажи Тургенева художественно прекрасны и в то же время верны действительности. Живая, не выдуманная природа преломилась в лучах поэтической души писателя и вышла из нее прекрасной и благоухающей (1, 192). Это органическое соединение в одном поэтическом целом субъективного с объективным, элементов души с элементами природы говорит о необыкновенном мастерстве, оригинальности творчества Тургенева которые характеризуют его как великого художника.

Поэтическую чуткость, неразрывно связанную с чистотой нравственного чувства, Тургенев считал критерием духовного богатства человеческой личности и поэтому всегда проверял своих персонажей через их отношение к природе, к красоте ее. Волнующая гармония с природой возможно только для тех, кто обладает высокими эстетическими чувствами, духовным богатством, относится к природе без равнодушия. Таким образом, прибегая к изображению картин природы Тургенев с мастерством показывает сущность внутреннего мира героев.

Больше художественной цены имеет прием внутренней гармонии. Здесь природа, являясь фоном, соответствует настроению героя, его душевным переживаниям, даже определяет дальнейшую судьбу главного персонажа. Например, чудная весенняя ночь, которую чутко и радостно воспринимали Лаврецкий и Лиза, полусознательной любви друг к другу: и для них пел соловей, и звезды горели, и деревья тихо шептали, убаюканные и сном, и теплом”. Ночь прекрасна не столько присущими ей объективными чертами, сколько отраженными в ней счастливыми переживаниями героя и героини. Лаврецкий и Лиза не только “творят” ночь, соответственно своей взволнованной любовью души, поддаются обаянию этой ночи, усиливающей в них взаимное чувство. И эта прекрасная ночь, эта картина природы подобраны Тургеневым как лучшая декорация. Конечно выбор

такой романтической сцены автором неслучаен. Нетерпеливому ожиданию приближающегося счастья радостно отвечает вся природа. Этот фон, это окружение вполне составляет единое целое с лирическими переживаниями героев и сливаются друг в друга. Все это - тихое шептание деревьев, пение соловья, блеск звезд сделали психологически необходимым свидание Лизы и Лаврецкого в саду. Только в таких случаях должны и встречаться влюбленные. Так жизнь природы таинственно переплетается с жизнью души.

Тургеневу была очень близка романтика как возможность выразить авторскую субъективность. Отсюда особая эмоциональная насыщенность картин природы. Пейзаж Тургенева, оставаясь объективным и жизненным, лиро-романтичен и психологичен. В разных видах пейзажа Тургенев с разной степенью органичности добивается включения человека в природный мир. Взаимопроникновения человека и природы отражаются в эмоциональном озарении картин природы, одной стороны, и в активизации психологического состояния персонажа, испытывающего воздействие природы, с другой стороны. Природа создает определенные настроения в человеке и сама принимает их ответ. Лирические чувства, поднимаясь над низменным строем переходящей жизни либо радостно, либо грустно.

Человек изображается Тургеневым на фоне природы. Его герои горячо любят природу и чрезвычайно интенсивно на нее реагируют. Недаром в Лаврецком, погрузившемся в созерцания деревенской глуши, просыпаются глубокие и благородные чувства. Он “не мог оторваться от созерцания этой уходящей, утекающей жизни; скорбь о прошедшем таяла в его душе как весенний снег, - и странное дело: - никогда не было в нем так глубоко и сильно чувство родины”. Русский пейзаж изображается Тургеневым во всей его скромной прелести, во всех его чертах, которые оказывают впечатление на души русских людей - в частности на души героев романиста-художника. Важный момент то, что пейзаж не просто воспроизводит данную картину природы, а дает и определенное к ней отношение. Он дается и в авторском изложении, и с точки зрения воспринимающего персонажа. Впрочем, в данном отрывке сознание автора и сознание Лаврецкого сливаются. Сам процесс, восприятия природы Лаврецкого становится предметом изображения. Пейзаж передается через восприятия Лаврецкого и таким образом характеризует психологическое состояние героя и переживания воспринимающего. Прислушиваясь к течению тихой жизни Лаврецкий улавливает редкие звуки деревенской глуши, обостряет свое внимание к объективной действительности, стремится понять ее внутренний ритм. Природа своим равновесием сил, внутренней гармонией заражает его и он желает приобщения к ней. Пейзаж становится символом жизни и родины. Соприкосновение с родной природой приводит Лаврецкого к величайшей нравственной удовлетворенности, к преодолению скорби о прошедшем. В процессе общения с природой Лаврецкий достигает счастья, т.е. сопричастности с “целым”. Чувство эгоистического страдания, болезненной сосредоточенности на себе преодолевается Лаврецким благодаря восстановлению органической связи с природой и, следовательно, родиной. Неслучайно, что чаще всего природа представлялась Тургеневу воплощением могучих нравственных сил и возможностей русского народа, источником поэзии и красоты, творческой силы и счастья.

Картины природы в романах Тургенева выполняют разную функцию. Для воссоздания контраста писатель нередко употреблял пейзаж. Этот прием является уместным средством для получения эффективного фона, который заметно обозначалась в романе “Дворянское гнездо”. Светлая, почти идиллическая заставка - картина весеннего дня, создающая настроение безмятежной ясности и покоя - сменится в финале скорбной мелодией несбывшихся надежд, в которой звучит тема неосуществленного счастья, трагедия разобщения героя с жизнью. Вот Лаврецкий и Лиза первый раз встречаются на церковном дворе, оба полны невысказанной любовью и природа радостно приветствует

их, все вокруг ликует, торжествует, звенит счастьем. “Они встретились на паперти; она приветствовала его с веселой и ласковой важностью. Солнце ярко освещало молодую траву на церковном дворе, пестрые платья и платки женщин; колокола соседних церквей гудели в вышине; воробьи чирикали по заборам. Лаврецкий стоял с непокрытой головой и улыбался; Легкий ветерок вздымал его волосы и концы лент Лизиной шляпы” (2, с.261).

И совсем в иные тона окрашена вторая встреча Лаврецкого и Лизы в церкви: однообразно-печальный звон колокола, тяжелый звук шагов под мрачными сводами, сгорбленные фигуры молящихся: “дряхлая старушонка в ветхом капоте с капюшоном, с беззубым, желтым, сморщенным лицом”, “мужик с густой бородой и угрюмым лицом, взъерошенный и измятый - все это создает настроение тайной тревоги и печали” (2, с.261). Везде только мертвая тишина и безмолвие. Это психологическое предварение развязки. Лиза приняла решение уйти от мира, затворившись в монастыре.

Литература

1. Курляндская Г. Метод и стиль Тургенева-романиста, Тула, 1967, 247 с.
2. Тургенев И.С. Повести, М., 1976, 494 с.

İ. TURGENEVİN "ZADƏGAN YUVASI" ROMANINDA PEYZAJIN BƏDİİ FUNKSIYALARI

Qasmova Vüsalə Akif
Xülasə

İ.S.Turgenev romanlarının süjet xəttinin inkişafında əsas komponent olan peyzaj bir çox funksiyaları yerinə yetirir. Məzmun etibarilə peyzajlar müəllifin bədii ideya və psixoloji fikirlərini tamamlayaraq bütöv bir harmoniya təşkil edir. Yazıçı tərəfindən yaradılan lirik təbiət təsvirləri emosional olmaqla yanaşı çox təbii və dinamikdir. Turgenevin təbiətə olan lirik münasibəti böyük ustalılıqla seçdiyi söz və cümlələrdə əks olunur. Beləliklə, oxucunun gözləri önündə təbiətlə yanaşı qəhrəmanların hiss və həyəcanlarını ifadə edən səhnə yaranır.

ARTISTIC FUNCTIONS OF LANDSCAPE IN I.TURGENEV'S NOVEL "THE NOBLE NEST"

Qasimova Visalələ Akif
Summary

I.S.Turgenev which is the main component in the development of the plot line of Turgenev's novels, performs many functions. In content, landscapes form a whole harmony, complementing the author's artistic ideas and psychological ideas. The lyrical nature images created by the writer are not only emotional, but also very natural and dynamic. Turgenev's lyrical attitude to nature is reflected in words and sentences, which he skillfully chooses. Thus, before the reader's eyes, a scene is created that expresses the feelings and anxieties of the heroes along with nature.

Rəyçi: dosent Aslanova Könül
Bakı Slavyan Universiteti Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının 10 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 dekabr 2021-ci il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

UOT:37.

AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞA ƏSASLANAN TƏLİM METODUNDAN İSTİFADƏ*Babayeva Arzu Tahir qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*Ar_sb1@hotmail.com

Xülasə: Əməkdaşlığa əsaslanan öyrənmə, tələbələrin paylaşılan öyrənmə məqsədlərinə çatmaq üçün kiçik qruplarda birlikdə çalışdıqları sistemli bir təlim metoduna aiddir. Çox sayda araşdırma məlumatları göstərir ki, birgə öyrənmə fəaliyyətində işləyən insanlar, rəqabət və fərdiyyətçi öyrənmə strukturları altında fəaliyyət göstərənlərə nisbətən daha yüksək nailiyyətlər əldə edirlər. Birgə öyrənmə tədqiqatında digər məlumatlara görə, əməkdaşlıq tələbələr arasındakı münasibətlərə, özünə hörmətə, uzun müddətli yaddaşa və ya dərs materialını dərinlən dərk etməsinə müsbət təsir göstərir. Bu metod, ən təsirli və konstruktiv tədris strategiyalarından biri olaraq sınaqdan keçirilmişdir.

Təqdim edilən məqalədə əməkdaşlığa əsaslanan təlim metodu, onun üstünlükləri və tətbiq edilməsi üçün ən geniş yayılmış tapşırıqlar araşdırılaraq, məlumat təqdim edilmişdir. Məqaləni yazarkən, lingvistik və müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: əməkdaşlıq əsaslanan təlim, xarici dil, tələbələr, tapşırıqlar.

Keywords: cooperative learning, foreign language, students, activities.

Ключевые слова: совместное обучение, иностранный язык, студенты, упражнения.

Dəstək və əməkdaşlıq təlim praktikasının təkmilləşdirilməsi üçün rəhbər prinsipləri təşkil edir və xüsusi olaraq müəllim dəstəyi vacib bir təlimat təcrübəsi olaraq qeyd olunur. Üstəlik, müvəffəqiyyətli bir tətbiq, güclü bir işbirliyi içərisində olan aktiv və davamlı dəstək tələb edir. Əlavə olaraq, əməkdaşlıq müəllimlərə tədris praktikasını inkişaf etdirmək üçün rəy verir.

Əməkdaşlığa əsaslanan öyrənmə, tələbələrin paylaşılan öyrənmə məqsədlərinə çatmaq üçün kiçik qruplarda birlikdə çalışdıqları sistemli bir təlim metoduna aiddir. Çox sayda araşdırma məlumatları göstərir ki, birgə öyrənmə fəaliyyətində işləyən insanlar, rəqabət və fərdiyyətçi öyrənmə strukturları altında fəaliyyət göstərənlərə nisbətən daha yüksək nailiyyətlər əldə edirlər. Birgə öyrənmə tədqiqatında digər məlumatlara görə, əməkdaşlıq tələbələr arasındakı münasibətlərə, özünə hörmətə, uzun müddətli yaddaşa və ya dərs materialını dərinlən dərk etməsinə müsbət təsir göstərir. Bu metod, ən təsirli və konstruktiv tədris strategiyalarından biri olaraq sınaqdan keçirilmişdir.

Dil öyrətmə sahəsində son əlli il ərzində böyük dəyişikliklər yaşanmışdır. Azərbaycan Respublikasında da xarici dilin tədrisinin ən müasir metod və avadanlıqlarla təşkil olunması istiqamətində bir sıra təhsil islahatları keçirilmiş, yeni kurikulumlar, dərslilər hazırlanmış, bir çox elmi məqalə, tezis və s. yazılmışdır.

Ənənəvi təhsil metodları ilə əməkdaşlığa əsaslanan təhsil metodu arasında bir sıra mühüm fərqli məqamlar mövcuddur ki, bunlar da aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 1 [3, s.2].

	Ənənəvi təlim metodları	Əməkdaşlığa əsaslanan təlim
Müstəqil öyrənmə	Mənfi	Müsbət
Öyrənənlərin rolu	Passiv qəbuledici və icraedici	Aktiv iştirakçı, müstəqil öyrənən
Müəllimin rolu	Dərs prosesinin	Qrup işinin təşkilatçısı və

	mərkəzindədir, dərsin sürətini və istiqamətini müəyyənləşdirir, tələbələrin cavablarının doğru, yoxsa yanlış olduğunu qiymətləndirir, yardım, rəy, həvəsləndirmə və dəstək mənbəyidir	məsləhətçisi, ünsiyyət tapşırıqlarının asanlaşdırıcısı, əməkdaşlıq bacarıqlarını öyrətmək üçün müdaxiləçi
Materiallar	Hər bir tələbə üçün tam material dəsti.	Materiallar dərsin məqsədinə uyğun olaraq düzülmüşdür. Adətən bir qrup tam bir material dəsti paylaşır.
Tapşırıqların növləri	Biliklərin xatırlanması və nəzərdən keçirilməsi, cümlə və ya cümlə nümunəsi təcrübəsi, rol oyunu, tərcümə, dinləmə və s.	Hər hansı bir təlim fəaliyyəti, əsasən məlumat mübadiləsi, məna mübadiləsi və qarşılıqlı əlaqə kimi prosesləri əhatə edən şagirdləri ünsiyyətə cəlb etmək üçün qrup işi.
Sınıfdə yerləşdirmə	Partalar ayrı-ayrı olur və ya şagirdlər cütlər şəklində yerləşdirilir.	Əməkdaşlıq edən kiçik qruplar.
Tələbələrin gözləntiləri	Öz irəliləri və öyrənmə söylərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində böyük rol oynayır. Qalib və ya məğlub olur.	Bütün üzvlər bir şəkildə qrupun uğuruna kömək edirlər. Tərəqqi edən qalibdir.
Qarşılıqlı əlaqə	Bəzən şagirdlər arasında qarşılıqlı ünsiyyət olsa da, əsasən müəllim-şagird arasında olur.	Şagirdlər arasında sıx qarşılıqlı əlaqə, bəzən müəllim-şagird arasında qarşılıqlı əlaqə.
Tələbə-müəllim münasibətləri	Üstün və ya bərabər	Əməkdaşlıq və bərabər

G.Kuk, "birbaşa və ya dolaylı olaraq, ünsiyyət qabiliyyəti anlayışının tətbiq olunan dilçiliyin bütün sahələrində çox geniş şəkildə tətbiq olunduğunu" göstərir. O, "ünsiyyət qabiliyyəti anlayışının geniş istifadə edildiyini və fərqli sahələri əhatə etdiyini" bildirir [2, s.27]. Kooperativ Öyrənmə Fəaliyyətləri tətbiqi dilçilik sahəsindəki tədris və öyrənmə prosesləri ilə əlaqədardır. Buna görə də, öyrənmə ölçüləri təmin etdikləri üçün həm kooperativ öyrənmə, həm də ünsiyyət qabiliyyəti xarici dil tədrisinin ayrılmaz hissələridir.

Tələbələr birgə öyrənmə qruplarında qarşılıqlı əlaqədə olduqda, məlumat verməyi və almağı, dildə olan yeni anlayışları və perspektivləri inkişaf etdirməyi və sosial cəhətdən məqbul bir şəkildə ünsiyyət qurmağı öyrənirlər. Qarşılıqlı müzakirələrdə bir-biri ilə ünsiyyət qurmaqla tələbələr yeni təcrübələri izah etmək üçün fərqli dillərdən istifadə etməyi öyrənirlər.

Danışiq bacarıqları ilə əlaqədar olaraq xarici dil öyrənmədə daha yaxşı öyrənmə nəticələrinə nail olmaq üçün Kooperativ Öyrənmə Fəaliyyətlərinin necə töhfə verə biləcəyini anlamaq vacibdir. H.Braun bu fikri dəstəkləyərək yazır: "Kommunikativ səriştəni təsvir edərkən digər vacib bir məsələ mövzu, tamaşaçı, münasibət, paylaşılan təcrübə və ünsiyyət baxımından ünsiyyətə əsaslanan bir hərəkətin kontekstindən asılı olaraq fərqli üslubda dil istifadə etməyimizdir" [1, s.3]. Bu sitata görə, sinif məqsədləri ünsiyyət bacarıqlarının bütün komponentləridir və qrammatik və ya dil bilikləri ilə məhdudlaşmır. Dil texnikaları, şagirdləri pragmatik, orijinal, mənalı məqsədlər üçün dilin funksional istifadəsinə cəlb etmək üçün hazırlanmışdır. Təşkilati dil formaları əsas diqqət deyil, öyrənmənin bu məqsədlərə çatmasını təmin edən dil aspektləridir.

Səlislik və dəqiqlik ünsiyyət texnikasının əsasını təşkil edən tamamlayıcı prinsiplər olaraq görülür. Bəzən öyrənənlərin dil istifadəsi ilə mənalı məşğul olması üçün səlisliyin dəqiqlikdən daha çox önəm daşması lazım ola bilər. Kommunikativ sinifdə tələbələr bu dili məhsuldar və qəbuledilməz şəkildə öyrənilməmiş kontekstlərdə istifadə etməlidirlər.

S.Kaqan və S.Miquel, "tələbələr əməkdaşlıq sinifində daha ünsiyyətçil olurlar və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər, buna görə də danışmağı və münaqişələri sülh yolu ilə həll etməyi daha çox bacarırlar" deyir [5, s.271]. Yəni əməkdaşlıq edərək öyrənmədən istifadə edərək dili öyrənən tələbələrə ünsiyyət bacarıqlarının bir çox fərqli komponentini öyrətməyi bacarırlar. Strateji səriştə, başqaları tərəfindən başa düşülməsi üçün baş verən danışılarda istifadə olunur; Praqmatik bacarıq, tərifləmək, məsləhət vermək, aydınlaşdırıcı suallar vermək kimi halların tədris prosesində tez-tez baş verməyən nitq aktlarının istifadəsinə aiddir.

Diskurs səriştəsi həm təqdimatın quruluşunu dinləyərkən, həm də ona rəy verərkən və quruluşu komandalarda müzakirə edərkən daxili və xarici dairənin ən mərkəzindədir. Birgə öyrənmə yolu ilə işləyərkən ünsiyyət bacarıqlarının ən azından şifahi tərəfinin bütün aspektləri iştirak edir.

Birgə öyrənmənin həm akademik, həm də sosial faydaları var. Birgə öyrənmənin əsas elementlərindən biri ünsiyyət qurmaq, özünə inam yaratmaq, liderlik təmin etmək və münaqişələri idarə etmək kimi sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsidir.

Tələbələr fərqli öyrənmə bacarıqları, mədəni mənşəyi, münasibətləri və şəxsiyyətləri olan qrup yoldaşları ilə işləyirlər. C.Vatkins və digərləri, iş birliyinin ilk addımında və öyrənənlərin bir-birlərinə izah vermələri barədə danışarkən, biliklərini zənginləşdirdiklərini, çətinlikləri anladıklarını və öz anlayışlarını möhkəmləndirəcək şəkildə ünsiyyət qurduqlarını qeyd edirdilər. C.Vatkins və digərləri, tələbələrin öz anlayışlarını bir-birlərinə izah etmələrinin vacibliyini vurğulayır və bu, bir çox sosial bacarıq və bilikləri inkişaf etdirir. Buna əlavə olaraq, qrup fəaliyyətlərinin uyğunluğuna verilən cavabların müxtəlifliyi, ayrı-ayrı tələbələrin qrup öyrənməsinin quruluşuna nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqli yanaşmalarla bağlı şəxsi təcrübələrinə istinad etmələri ilə izah olunur [7, s.98].

Kooperativ Öyrənmə Fəaliyyətinin digər faydaları qarışıq qabiliyyət dərslərindən əldə edilə bilər. Bir çox araşdırma, qarışıq qabiliyyət qruplaşdırmasının tələbə uğurunu artırmağın ən təsirli yolu olduğunu göstərir. Tələbələr qarışıq qabiliyyətli qruplarda olduqda, müəllimlər bütün tələbələr üçün müsbət öyrənmə təcrübələri ilə nəticələnən birgə öyrənmə və həmyaşd dərslərinin üstünlüklərindən istifadə edə bilərlər. Tələbələr fərqli inkişaf səviyyəsindəki digər tələbələrlə ünsiyyət qurduqda, digər tələbələr daha yüksək səviyyəli tələbələrin dəstəyinə və təşviqinə sahib olduqları, həm də həmin tələbələrin bilik və işləri ilə tanış olduqları üçün öyrənmə mövzusunda daha çox həyəcanlanır və əhəmiyyətli qazanclar əldə edirlər.

Əməkdaşlığa əsaslanan tədrisin başqa bir sıra üstünlükləri də vardır. Birincisi, bu tədris yanaşması, tələbələrin problemləri tənqidi qiymətləndirmək, əsaslı mübahisə etmək və yeni öyrənilən anlayışları yeni vəziyyətlərə və ya kontekstlərə tətbiq etmək qabiliyyətini artırır. İkincisi, birgə tədris həmyaşdqların nəzərdən keçirdiyi və izlənilirdiyi üçün inkişaf etmiş tədris nəticələrinə nail olmaq üçün bir vasitə kimi baxıla bilər. Əlavə olaraq, bu tədris metodu çoxsaylı intizam perspektivlərini həll etmək üçün qurulmuşdur.

Bir komanda, ortaq bir məqsəd və ya məqsəd üçün çalışan iki və ya daha çox insanın olduğu zaman meydana gələ bilər. Bir komanda dördədən böyük olandan sonra hamısı eyni hədəfə doğru işləyə bilən, lakin digər alt komanda ilə mütləq əlaqə qurmayan alt komandalardan qurma meylə var. Sahədəki mütəxəssislərin əksəriyyətinə görə, kooperativ öyrənmə qrupları üçün ideal ölçü qrup başına dörd şagirdədir. Qrupda dörd nəfər olduğu zaman, bəzən bir yerdə işləyən cütlərə bölünə bilər, digər vaxtlarda isə dörd nəfər şəklində işləmək mümkündür. Dörd qrupda altı fərqli cüt birləşməsi mümkündür.

Birgə öyrənmədə həmyaşdqların qarşılıqlı təsirini artırır xüsusi fəaliyyətlər var, bu da ünsiyyət dilinin inkişafına, anlayışların və məzmunun öyrənilməsinə kömək edir.

Vendy Jolif deyir: "Cüt və kiçik qruplarda öyrənənlər üçün birgə öyrənmə imkanları təmin etmək, şagirdlərin mənalı və vəzifə ilə əlaqədar danışıqlarını təmin edə bilər" [4]. Kooperativ öyrənmə fəaliyyətləri çox genişdir; lakin, ən geniş yayılan tapşırıq növlərinə aşağıdakılar daxildir: (Tapmaca - Dəyirmi Masa və Dəyirmi Robin - Üç Mərhələli Müsahibə - Rol Oynama - Birlikdə Sayı Başları - Cütlərlə Düşün və Paylaş - Karusel Beyin Fırtınası).

1. Tapmaca, qarşıdurmanın azaldılması və müsbət təhsil nəticələrinin möhkəmləndirilməsi məqsədi daşıyan birgə öyrənmə fəaliyyətidir. Tapmacalar öyrənənlərə bir bütünün vacib komponentləri olduğunu anlamağa kömək edir və öyrənmə vəziyyətində əməkdaşlığı təşviq edir. Brown, vurğulayır ki: "Tapmaca fəaliyyətləri, bir qrupun hər bir üzvünə müəyyən bir məlumat verildiyi xüsusi bir məlumat boşluğudur". Buna görə tələbələr, materialı öyrənmək üçün eyni parçaya malik bir çox tələbəni özündə birləşdirən bir mövzu qrupunda toplanır, sonra məlumatı müzakirə yolu ilə təsnif edirlər.

2. Dəyirmi masa və Dəyirmi Robin. L.Tony-yə görə, "Dəyirmi Masa və Dəyirmi Robin son dərəcə əhəmiyyətli əməkdaşlıq quruluşlarındandır. Əslində, tələbələr növbə ilə Round Robin üçün şifahi formada və Dəyirmi Masa üçün yazılı şəkildə qrupa töhfə verirlər" [6, s.125]. Tələbələr hər iki fəaliyyətin də vacib olduğunu izah edirlər: Dəyirmi Masada öyrənənlər növbə ilə fikirlərini bir vərəqə və ya kağıza yazırlar.

Dəyirmi Masanın güclü tərəflərindən biri, qrupdakı hər bir şagirdin fikirlərini yaradılmasında iştirak etmək şansının bərabər olmasıdır. Beyin fırtınası, şagird suallarının yaranması, fikirlərin stimullaşdırılması, bir problemin həlli, açıq bir suala mümkün cavabların verilməsi, məlumatların xatırlanması və s. kimi struktur növləri mövcuddur. Dəyirmi Robində beyin fırtınasının vacib bir məqsədi, onları qiymətləndirmədən mümkün qədər çox fikir yaratmaqdır. Dəyirmi Robin quruluşunun istifadəsi hər bir insana fikir yaratmaq üçün bərabər şans verir, həm də proses zamanı qiymətləndirici danışmağa mane olur.

3. Üç mərhələli müsahibə. D.Holt Üç Mərhələli Müsahibəni hər kəsin dil istehsal edə və anlama biləcəyi bir tapşırıq kimi izah edir. Dinləmək üçün hər bir tələbə bərabər iştirak hüququna və fərdi məsuliyyətə sahibdir, çünki üçüncü addımda hər bir tələbə eşitdiklərini bölüşür" [3, s.11]. Beləliklə, açıq şəkildə oxşar sadə kooperativ quruluşlar arasında dərin fərqlər var. Üç Mərhələli Müsahibə, danışma və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və bərabər iştirak etməyi təşviq etmək üçün daha yaxşıdır.

4. Rollu oyunlar. Bu tapşırıq növləri xarici dil tədrisində olduqca geniş yayılmış və ən effektiv tapşırıqlardan biridir. Rol oyunlarında tələbələr hər hansı bir mətn parçasını səhnələşdirərək, canlandırır və beləliklə, personajları daha dərinləndirir və danışmaq və dinləmə bacarıqlarını, əməkdaşlıq içerisində çalışma bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

5. Birlikdə nömrələnmiş başlar. Tələbələr müzakirə yolu ilə bir suala bəzi fikir və ya cavablar inkişaf etdirmək şansı qazanırlar. Müzakirə başa çatdıqda, tələbələr kiçik qrup müzakirələrini yekunlaşdırmaq üçün təsadüfi olaraq seçilir. Birlikdə Nömrələnmiş Başlar, bölmənin əvvəlində bir mövzu ilə bağlı əvvəlki bilikləri qiymətləndirmək və ya bir mövzu haqqında məlumat topladıqdan sonra öyrənənlərin əldə etdikləri məlumatları yoxlamaq üçün təsirli bir fəaliyyətdir.

6. Cütlərlə düşün və paylaş. Think-Pair-Share, şagirdlərin sinif qarşısında suallara cavab verməsindən əvvəl fərdi və kiçik qrup müzakirəsi ilə məşğul olmalarına imkan verən bir fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət üçün dörd addım var:

- Dörd tələbədən ibarət qruplar müəllimin verdiyi sualı dinləyir;
- Ayır-ayrı tələbələrə düşünmək və sonra cavablarını yazmaq üçün vaxt verilir;

- Tələbələr cavablarını oxuyur və müzakirə edirlər;
- Müəllim bəzi tələbələri fikirlərini və ideyalarını bütün siniflə bölüşməyə çağırır.

7. Carusel Beyin fırtınası. Karusel Beyin Fırtınası, müxtəlif fikirlərin beyin fırtınasında qruplara fəal şəkildə qoşulur. Üstəlik, quruluş zehni stimullaşdırmağa və kinestetik öyrənənlərin ehtiyaclarını ödəməyə kömək edən hərəkəti ehtiva edir. Şagirdlərin sual yarada bilməsi, fikirlərin stimullaşdırılması, problemin həlli, açıq suallara mümkün cavabların verilməsi, məlumatların xatırlanması və s. beyin fırtınasının növlərindəndir.

Nəticə etibarilə, xarici dilin tədrisi üçün bir çox müasir tədris metodları olsa da, onlar içərisində ən çox istifadə edilən və ən təsirli metodlardan biri əməkdaşlığa əsaslanan təlimdir. Bu metodu istənilən yaş qruplarına tətbiq etməklə onların həm dil biliyini artırma, həm də sosial həyatlarında uğur qazanmalarına şərait yaradılır. Əməkdaşlığa əsaslanan təlim metodunun tətbiqi üçün çox sayda tapşırıqlar olsa da, ən çox istifadə olunanları tapmaca, dəyirmi masa və dəyirmi Robin, üç mərhələli müsahibə, rol oyunları, birlikdə sayı başları, cütlərlə düşünün və paylaşın, karusel beyin fırtınası tapşırıqlarıdır.

Ədəbiyyat

1. Brown H. Principles of Language Learning and Teaching. San Francisco: Longman Inc.
2. Cook G. Applied Linguistics. Oxford: Oxford University Press. 2003.
3. Holt D. Cooperative Learning: A Response to Linguistic and Cultural Diversity. Center for Applied Linguistics. 1993.
4. Joliffe W. Cooperative Learning in the Classroom. Putting it into Practice. London: Paul Chapman Publishing. 2007.
5. Kagan S. & Miguel S. Cooperative Learning. San Clemente: Kagan publishing. 2009.
6. Lynch T. Communication in the Language Classroom. Oxford University press. 1996.
7. Watkins C., Carnell E., & Lodge C. Effective Learning in Classrooms. London: Paul Chapman Publishing. 2007.

USE OF COLLABORATIVE TEACHING METHOD IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE TO UNDERGRADUATE STUDENTS

Babayeva Arzu Tahir

Summary

Cooperative Learning is a systematic learning method in which students work together in small groups to achieve shared learning objectives. Numerous research data show that people who work in collaborative learning activities achieve higher results than those who work under competitive and individualized learning structures. Other findings in collaborative learning suggest that collaboration has a positive effect on students' relationships, self-esteem, long-term memory, or deeper understanding of the lesson material. It has been tested as one of the most effective and constructive teaching strategies.

The article examines the collaborative learning method, its advantages, and the most common activities for its application. Linguistic and observation methods were used in writing the article.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА СОВМЕСТНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ БАКАЛАВРИАТА

Бабайева Арзу Тахир кызы

Резюме

Совместное обучение - это метод систематического обучения, при котором учащиеся работают вместе в небольших группах для достижения общих целей обучения. Данные многочисленных исследований показывают, что люди, которые

работают в рамках совместной учебной деятельности, достигают более высоких результатов, чем те, кто работает в рамках конкурентных и индивидуализированных структур обучения. Другие результаты совместного обучения показывают, что сотрудничество положительно влияет на отношения учащихся, их самооценку, долговременную память или более глубокое понимание материала урока. Он был протестирован как одна из самых эффективных и конструктивных стратегий обучения.

В статье исследуется метод совместного обучения, его преимущества и наиболее частые задачи для его применения. При написании статьи использовались лингвистические методы и методы наблюдения.

Rəyçi: f.üf.d. Kəmalə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 15 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 oktyabr 2021-ci il

UOT:811

DEVELOPMENT OF LINGUISTIC THEORY

Əhmədova Vüsalə Zirəddin qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

axmedovavz@mail.ru

Annotation: *A word based grammar involves three main procedures: the identification of the word as an isolable linguistic entity, the establishment of a set of word classes to distinguish and classify the words in the language, and the working out of adequate grammatical categories to describe and analyze the morphology of words entering into paradigms of associated forms and the syntactic relations obtaining between words in the construction of sentences.*

The framework of grammatical description in western antiquity was the word and paradigm model. Despite the richness of classical morphology, a theory of the morpheme was not achieved, and classical grammatical statements exhibit the strengths and the weakness of a word-based morphology.

Logically one might argue that in working out a word-based grammar one should proceed first with the formal identification of the word unit, then with the classes of words, and finally with the categories relevant to them. This, in fact, is the order of treatment in Dionysius Thrax's Greek grammar. Historically, however, we find what were later to be part of the system of grammatical categories discussed first, sporadically by the fifth-century Sophists. Protagoras considered the nominal category of gender in Greek, and is reported to have wished menis, anger, and pelex, helmet, to be masculine instead of feminine, presumably on the grounds of a semantic association with male characteristics and activities rather than with female. Socrates may himself have discussed this category, as Aristophanes makes fun of him in his comedy The Clouds for suggesting new formally feminine words like alektryaina, hen, instead of the use of alektryon in both the masculine and feminine genders for 'cock' and 'hen', and for worrying about words like kardopos, trough, one of the few second declension nouns ending in -os that were feminine.

The first phase focuses on spoken language as the main aid for writing development, and the development then takes its course reaching the fourth phase, which continues beyond formal education.

Acar sözlər: lüğət, inkişaf, ifadə, tərcümə.

Ключевые слова: словарь, развитие, выражение, перевод.

Key words: dictionary, development, derivation, translation.

Historically the importance of the controversy is due to its place in the early development of linguistic theory and to the stimulus it provided to more detailed examination of the Greek language. In maintaining and in criticizing each side of the argument people were led to examine more closely the structures and the meanings of words and the formal patterns that words exhibited. In such examinations lies the beginning of precise linguistic analysis.

Later scholars took up more definite positions than we find in Plato. Aristotle firmly adopted a conventionalist point of view: 'Language is by convention, since no names arise naturally. Onomatopoeia need not invalidate this, since onomatopoeic forms vary from language to language and are always cast within the phonology of the particular language. Aristotle's view of language is summed up at the beginning of the *De interpretatione*: 'Speech is the representation of the experiences of the mind, and writing is the representation of speech.'

Epicurus (341-270) took up a middle position, holding that word forms arose naturally but were modified by convention. More importantly in the history of linguistics, the Stoics favored the natural status of language, again relying heavily on onomatopoeia and sound symbolism: 'In the opinion of the Stoics names are naturally formed, the first sounds imitating the things which they name. This attitude fitted well with their more general emphasis on nature as the guide to man's proper life; and in their etymology much weight was placed on the 'original forms' or 'first sounds' of words, *potichomania*, which were said to have been onomatopoeic but later to have suffered changes of various kinds.

These opposing views of Aristotle and the Stoics are important since they lead to the second linguistic controversy of antiquity, analogy versus anomaly. This was not set out formally, with the opposing arguments marshaled against each other, before the extended treatment accorded to the question by the first-century B.C. Latin writer Varro; and one must not envisage the two views as the exclusive tenets of permanent opponents locked in continuous conflict, but rather as two attitudes to language, each in itself reasonably justified by part of the evidence and each favored by some individuals and groups.

It seems clear that Aristotle favored analogy and the Stoics favored anomaly as the dominant theme in language. Later analogists tended to concentrate on linguistic questions for the purposes of literary criticism and the maintenance of standards of correctness; Stoic interests were more broadly based. The division may have been sharpened by the rivalry of Alexandria and Pergamum under Macedonian rule as two main centers of learning, Alexandria dominated by analogists Pergamum by Stoics. Chrysopsius, the Stoic, wrote a treatise on linguistic anomaly. Once more it may be felt that the controversy was expressed in terms that one would not resort to today; but, like the nature-convention argument, it was part of the context within which the detailed investigation of Greek and Latin grammar took place, and a lack of historical sympathy is perhaps shown by those who would dismiss it, as Classen did, as not worth so much as a yawn.

Broadly, the controversy turned on the extent to which orderliness and especially proportional regularity held sway in the Greek language, and by implication in language as a whole, and to what extent irregularities, 'anomalies', characterized it. These sorts of analogies lie at the heart of morphology, and without them paradigms of different word classes, and their subclasses (declensions and conjugations in Latin and Greek), in which repetitive patterns are summarized, would not be discoverable. They are moreover the basis of any attempted semantic labeling of grammatical categories such as singular and plural and the nominal cases. To this extent, as the later grammarian Dionysius Thorax pointed out, the morphological component of grammar largely consists of 'the working out of analogy'.

While it may now be seen that the entire basis of an economical description of Greek morphology rested on the recognition and systematization of formal analogies, the

anomalisms had no lack of counter examples with which to maintain their thesis. Most nominal and verbal paradigmatic classes admit exceptions, irregular members, which cannot be expurgated from the languages at the behest of grammarians. In a genial attack on grammarians as a class, makes much of the semantic anomalies of gender, pointing not only to the masculine and feminine genders of nouns denoting in-animate and abstractions and the use of a single masculine or feminine (and sometimes a neuter) noun to refer to both sexes of an animate, but also to dialectal variation between the genders of some nouns.

The anomalism case appeared at first more cogent when no adequate distinction was made between inflection and derivation within grammatical word form variations. It is a characteristic of Greek and indeed of most languages that the inflexional paradigms are much more regular and apply to entire classes of stems, whereas the incidence of derivational formations is more irregular. Almost all Greek nouns had forms for five cases, singular and plural, but derivational suffixes were restricted to specific noun stems; thus, we find *pater*, father, and *patriots*, paternal, but no corresponding form *matrons* with *meter*, mother. Likewise, English derives nouns from adjectives by such varied formations as *true*, truth, *happy*, happiness, *hot*, heat, *high*, height, and *possible*, possibility, and some speakers would hesitate between *suitableness* and *suitability*.

In rejecting an equation of one word, one meaning, the Stoic anomalisms showed an important insight into the semantic structure of language: word meaning do not exist in isolation, and they may differ according to the collocation in which they are used. Augustine, setting out Stoic views, points to the different meanings of Latin *acies* when collocated with *militia*(soldiers), *line of battle*, *ferry(sword)*, *sharp edge of the blade*, and *coulomb* (eyes), keenness of vision.

The consonance of the analogical attitude to language with Aristotle's general philosophical position is not hard to illustrate. Proportionality appears in several places in his works as a guiding principle in conduct and in reasoning. It was moreover logically associated with the conventionalist view of language, which he espoused, since the more regularity there is to be found in any arbitrary, conventional system of communication, the more efficient it will be.

The Stoics, however, regarded language as a natural human capability to be accepted as it was, with all its characteristic irregularity. They took a broader view of what was good Greek than the analogists, and were interested in linguistic questions not principally as grammatical and textual critics; they were philosophers for whom language served as the expression of thought and feeling and for whom literature held deeper meanings and insights veiled in myth and allegory, (the Greek word *allegorical*, *allegorically*, is first known to have been used by the Stoic Cleanthes).

The three main aspects of linguistic study that received specific attention among early Greek scholars were etymology, phonetics (pronunciation), and grammar. In the first, despite a lot of enthusiasm, little of value was achieved; interest in etymological research was stimulated by the nature-convention controversy over the origin of language, but a proper conception of linguistic change and the factors involved in it largely escaped the western world in ancient times. From the start etymological investigation was directed towards attempts at tracing the forms of words back to the forms of other words by which the meaning of the former could, it was thought, be explained. Similar efforts continued to characterize etymological scholarship throughout antiquity and the middle Ages. It is a pity that failure in this field is better known than the undoubted and important success elsewhere achieved, particularly in grammar, and that the level of the ancient world's etymological work has sometimes been quite unjustly taken to be typical of Greco-Roman linguistics as a whole.

More progress was made in phonetics. Some articulator classifications were attempted, the syllable was introduced as a structural unit of phonological description, and by the time of

the Stoics a rudimentary picture was grasped of speech as the effect of articulator interference with regressive air from the lungs. Only Greek was studied. Foreign words were written as best they could be with the Greek letters, but no scholarly concern was evinced over alien sounds or alien sound systems. The descriptive framework for Greek phonetics was the Greek alphabet, and statements took the form of accounts of the pronunciation of the letters in it.

One objection to such a letter-based approach to phonetics is that the recognition of allophonic differences within the Greek phonemes was obstructed; commentators refer to different conjoint realizations of vowels with different accents and with and without aspiration and length; but they make no mention of different qualities of vowel sounds themselves though such differences must have accompanied different segmental and suprasegmental environments. Nor were the phonetic differences between the dialects described except those differences that were represented by different spellings. This fallacy was not challenged, and it appears explicitly in Priscian at the end of the classical period, writing on Latin: 'Just as atoms come together and produce every corporeal thing, so likewise do speech sounds compose articulate speech as it were some bodily entity'.

Though three are general grammatical arguments in favor of treating syntactic relations as the central component of grammar (they are, for example, dealt with in earlier rules than those covering word morphology in a generative grammar), in the history of western grammatical theory morphology appears to have been formalized first; our first extant description of Greek morphology antedates our first extant description of Greek syntax by two centuries, and the latter is based on the former in its statements.

Bibliography

1. Bailey CJ (1981). "[Developmental linguistics](#)". *Folia Linguistica*. 15 (1–2): 29–38. doi:[10.1515/flin.1981.15.1-2.29](#).
2. Chomsky, Noam (1995). "[Language and Nature](#)". *Mind*. 104 (413): 1–61. doi:[10.1093/mind/104.413.1](#).
3. McLaughlin, S. F. (2010). "[Verbal behavior by B.F. Skinner: Contributions to analyzing early language learning](#)". *The Journal of Speech and Language Pathology – Applied Behavior Analysis*. 5 (2): 114–131. doi:[10.1037/h0100272](#). Retrieved 11 May 2019.
4. Singleton D (2005). "[The Critical Period Hypothesis: A coat of many colours](#)". *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*. 43 (4): 269–285. doi:[10.1515/iral.2005.43.4.269](#)

DİL NƏZƏRİYYƏSİNİN İNKİŞAFI

Əhmədova Vüsalə Zirəddin qızı

Xülasə

Tarixən mübahisələrin əhəmiyyəti onun dil nəzəriyyəsinin erkən inkişafındakı yerindən və dilin daha müfəssəl araşdırılması üçün verdiyi stimuldan qaynaqlanır. Mübahisəni hər tərəfini qoruyaraq və araşdıraraq insanlar sözlərin quruluşlarını və mənalarını, nümayiş olunan rəsmi nümunələri daha yaxından araşdırmağa başladılar. Belə müayinələrdə dəqiq dil təhlili başlanğıcı oldu.

Dil nəzəriyyəsinin inkişafı dedikdə dilçiliyi fərddə dil qabiliyyətinin inkişafını, xüsusən uşaqlıqda dil anlamını, mənimsəməni öyrənməkdir. Bu, ikitərəfli sahəyə əlavə olaraq, həm ilk, həm də ikinci dildə dilin öyrənilməsi, dilin tutulması və dil itkisinin müxtəlif mərhələləri üzərində aparılan tədqiqatları əhatə edir. Körpələr danışa bilməzdən əvvəl beynindəki neyron dövrənlər daim dilə məruz qalmaqla təsirlənir. İnkişaf dilçiliyi, linqvistik təhlilin digər yanaşmalarda deyildiyi kimi zamansız olmadığını, zamana həssas və müstəqil olmadığını - sosial-kommunikativ, eləcə də bio-nevroloji aspektləri linqvistik səbəblərin müəyyən edilməsində nəzərə alınması fikrini dəstəkləyir.

РАЗВИТИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Əhmədova Vüsalə Zirəddin qızı

Резюме

Историческая важность дебатов истекает из раннего развития теории языка и стимула, который она обеспечивает для более тщательного изучения языка. Защищая и исследуя каждый аспект дискуссии, люди начали внимательно изучать структуру и значение слов на примерах, которые были представлены. Такие примеры стали началом точного анализа языка.

Развитие теории языка заключается в том, что лингвистика включает в себя развитие языковых навыков человека, особенно овладение языком. Прежде чем ребенок сможет говорить, язык мозга всегда влияет на нервные системы. Развития лингвистики поддерживает мнение о том, что лингвистический анализ не является вневременным, как в других подходах, и не чувствителен ко времени и независимым - принимая во внимание лингвистические причины социальных и коммуникативных подходов, а также био-неврологических аспектов.

Rəyçi: dos. Sevdə Kazımova

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 14 aprel 2021-ci iltarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 21 may 2021-ci il

UOT:94.(479.24).

ŞIRVANIN I PYOTRUN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ

(rus arxiv sənədləri əsasında)

Əliyev Mübariz Müseyib oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Şirvan I Pyotrun şərq siyasətində ümdə yerlərdən birini tuturdu. Təsadufi deyildir ki, Rusyanın hakim dairələrində I Pyotrun tarixi ədəbiyyatda “İran yürüşü” kimi məşhur olan əməliyyatı əvvəllər rəsmi sənədlərdə “Şamaxı ekspedisiyası” adlandırılırdı.*

Lakin Şirvanda baş verən üsyan, Şamaxının Hacı Davud tərəfindən alınması və Türkiyənin Hacı Davudun hərəkətlərinə rəğbət bəsləməsi I Pyotru yürüşə başlamağa tələsdirdi.

Açar sözlər -Qiyamçı yürüşü, müttəfiq,qoşun, siyasət

Ключевые слова- Сопротивление, союзники, войска, политика

Key words -Resistance rally, allies, troops, politics

I Pyotrun Azərbaycana yürüşünə Qərbi Avropa diplomatlarının Rusyadakı səfirlərinin fikirlərinə biganə yanaşmaq olmaz. Bu barədə Fransanın Peterburuqdakı səfiri de Kampredonun mərkəzə verdiyi məlumat Şirvan üsyanın tarixini öyrənmək baxımından maraqlıdır. O, yazırdı ki, “Şamaxının qarət etmiş qiyamçılar hazırda Türkiyənin himayəsi altına keçməyə çalışırlar.” Çar /I Pyotrun nə. / hec cür razı olmaz ki, Türkiyə onları öz himayəsi altına alsın və bu bütün dövlətlərin mənafeyinə ziddir. Çünki, belə olduqda Türkiyə Xəzər dənizində bütün ticarəti öz əlinə ala bilərdi. Onun başqa bir məktubunda I Pyotrun yüksək keyfiyyətli xam ipək mənbələrini ələ keçirmək istəməsindən bəhs olunur. Belə olduqda ipək ticarəti Rusyanın inhisarına keçəcək və həm də Rusyanın cənub sərhədləri xeyli möhkəmlənəcək.(1)

Azərbaycana yürüş ərəfəsində I Pyotrun ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində mətbəə üsulu ilə çap edib, Azərbaycana göndərdirdiyi Manifesti daha xarakterikdir. I Pyotrun Manifesti yerli əhali arasında müxtəlif əks sədəyə səbəb oldu. Rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşündən feodallar daha çox narahat olurdular. Belə feodallar arasında Hacı Davud fərqlənirdi. Bu da təsadüfi deyildi. Onun adı Manifestdə bir qiyamçı kimi qeyd olunur və rus tacirlərinin Şamaxıda qarət olunmalarında o, Surxay xanla eyni dərəcədə təqsirləndirilir və cəza olacağı ilə hədələnirdi. I Pyotr Manifestə xüsusilə qeyd edirdi ki, onun məqsədi Xəzərboyu əyalətlərdə yeni torpaqlar əldə etməkdən yox “ qiyamçıları cəzalandırmaqdan ibarətdir” (2)

Lakin 1722-ci ilin avqustunda yürüşə başlayan I Pyotr ilk növbədə öz qoşunlarını xəzərboyu əyalətlərə cəkdi və ciddi müqavimət göstərən Bakı qalasından savayı demək olar ki, rus qoşunları Xəzər dənizinin bütün qərb sahillərini işğal etdilər. Belə bir şəraitdə Hacı Davud hər şeydən çox böyük zəhmət və qurbanlar bahasına əldə etdiyi istiqlalıyyəti itirə bilirdi. Məhz buna görə də Hacı Davud Türkiyə ilə olan münasibətlərini daha da möhkəmlətməyə çalışdı.

Peterburq kabinəsi də öz növbəsində hər cür vasitə ilə Türkiyə -Şirvan münasibətlərini pozmağa çalışırdı. I Pyotr özünün İstanbuldakı rezidenti Nepluluyevə tapşırırdı ki, nəyin bahasına olursa olsun Hacı Davudun Türkiyənin rəsmi olaraq himayəsi altına keçməsinə maneçilik törətsin.

Məlum olduğu kimi I Pyotr 1722- ci ildə qoşunların bir hissəsini Xəzərboyu əyalətlərdə qoyub , özü Peterburqa dönməli olmuşdu. Türkiyə sultanı bundan istifadə edib 1722-ci ilin sonu -1723-cü ilin əvvəllərində Hacı Davuda buncuq , 30min cəvon pul və yeni fərmanını göndərdi. Fərmanda əsasən o Kırım xanının hüququnda Türkiyənin himayəsinə qəbul edildi. Hacı Davud xan rütbəsi ilə təltif olunmaqla bərabər təkcə Şirvanın deyil , həmçinin Dağıstanın da hakimi kimi tanınıldı. (Dərbənd və Şirvanın Xəzər boyu əyalətlərindən savayı) bu barədə müasirlərdəndən İ.Q. Qerber yazmışdır.”1720-ci ildə Şamaxı şəhəri ən qiyamçı Hacı Davud adlı bir nəfər tərəfindən tutulmuş, o buranı 1723 –cü ilə kimi özü idarə etmiş sonra isə Türkiyənin himayəsinə keçərək 1728 –ci ilə kimi hakimiyyətdə olmuşdur” (3)

Sultan rəsmi surətdə Hacı Davudu özünün vassalı elan etdikdən sonra Türkiyədən Şirvana tacirlər , xüsusilə hərbi mütəxəssislər sərbəst şəkildə gəlməyə başladılar. Şamaxının Türkiyə üçün açıq qapıya çevrilməsi I Pyotr daha çox narahat edən amillərdən biri də , o idi ki, rus qoşunlarını Bakı qalasına buraxmayan şəhərin sultanı Məhəmməd Hüseyn bəy Hacı Davudla əlaqə saxlayaraq , onu qoşunları ilə Bakıya gəlməyi və birlikdə rus soldatlarına müqavimət göstərməyi təklif edirdi. Belə xoşagəlməz xəbərləri eşidən I Pyotr özünün sərkərdələrindən general –mayor Matyuşkinə tapşırırdı ki, Qazan, Nijni Novqorod və Həştərxanda olan bütün hərbi gəmiləri götürüb nəyin bahasına olursa olsun Bakı qalasını ələ keçirsin. Maraqlı budur ki, I Pyotr hələ Bakı qalasını zəbt etməmiş bu şəhəri alandan sonra burada rus komandanlığı tərəfindən nə kimi tədbirlər həyata keçirməyi haqqında maraqlı başlığı olan təlimat da hazırlanmışdı. “Allah qoysa , Bakını alsaq nə edilməlidir? ” İnstruksiya “ Koqda boq dastı Baku vozmom çto çnit”(4)

Rusyada Bakı qalası işğal etmək haqqında tədbirlər hazırlandığı zaman , Hacı Davudun simasında Cənubi Qafqazda müttəfiq qazanmış Türkiyə az müddət ərzində Tiflis , Gəncə , Əhər , İrəvan , Naxçıvan , Təbriz, Marağa, Həmədan , Kirmanşah və s. şəhərləri işğal etdi. Bunu eşidən I Pyotr vaxt itirmədən hərbi gəmiləri Bakı qalasına fəth etmək üçün göndərdi. Bakı sultanı Məhəmməd Hüseyn bəy kömək üçün Hacı Davuda müraciət etdi. Lakin Şamaxıdan kömək gəlinəcə 1723-cü il avqustun 18-də rus hərbi gəmilərindən açılan ardı-arası kəsilməyən yaylım atəşindən sonra Bakı qalası düşmən tərəfindən fəth olundu(5) Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, I Pyotr bu yerlərdə möhkəmlənmək üçün tədbirlər gördü. O, ilk növbədə Şirvandan xüsusi ilə Bakıdan yerli camaatı-azərbaycanlıları köçürüb onların torpaqlarında erməniləri məskunlaşdırmağa xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Rus çarı

Azərbaycanda ermənilərdən özünə dayaq yaratmaq niyyətində idi. Məhz bu da ermənilərin azərbaycanlılara qarşı son üç yüz ildə həyata keçirdikləri etnik təmizləmə soyqırımını və terror siyasətinin başlanğıcı mərhələsi oldu.

Azərbaycanda Türkiyə və Rusya qoşunlarının toqquşmasından ehtiyat edən hər iki dövlət başçıları 1724-cü il iyulun 25-də İstanbul şəhərinə də müqavilə bağlayıb Cənubi Qafqazın və həmçinin Cənubi Azərbaycanı kağız üzərində öz aralarında bölüşdürürlər. İstanbul müqaviləsinə əsasən Rusya yalnız işğal etdiyi Xəzər boyu əyalətlərə sahib oldu. Türkiyə isə Hacı Davudun hakim olduğu Şirvan ərazisindən savayı Cənubi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın işğal etməsi üçün Rusyanın razılığını aldı. Çox güman ki, İstanbul müqaviləsinin bağlanması ya Hacı Davudun özü və yaxud da nümayəndəsi iştirak etmişdir. Çünki İstanbul müqaviləsinə də Şirvanın müqəddəratına bir sıra maddələr həsr edilmişdi. a)Şirvan daxilən muxtariyyəti olan bir dövlət olmalıdır. b)Türkiyə Şirvanın ərazisində qoşun saxlamamalıdır, v)Türkiyə buraya o zaman qoşun çəkə bilər ki, ölkədə qarmaqarışıqlıq olsun və buna rus dövləti razılıq versin. (6)

Göründüyü kimi Şirvanın mərkəzində yaranmış Şamaxı xanlığını Rusya dövləti də İstanbul müqaviləsi əsasında tanımağa məcbur olmuşdu.

Hacı Davud qısa müddət ərzində yerli əhali arasında böyük nüfuz qazanmağa nail oldu. Mənbələrin verdiyi məlumata görə demək olar ki, bütün Şirvan əhli Hacı Davud rəğbət bəsləyirdi. Bundan təşvişə düşən İranın yeni şahı II Təhmasib Dağıstan feodallarına müraciət edərək onları Hacı Davudun siyasətinə qarşı çıxmağa çağırırdı.

Lakin bir qədər keçdikdən sonra şah özü Hacı Davuddan Xəzərboyu əyalətləri işğal edən rus qoşunlarının əleyhinə istifadə etmək qərarına gəldi. 1722-ci ilin baharında şah II Təhmasib Şimali şərq Azərbaycanında Rusyanın işğalı ilə barışmayan yerli feodalların Hacı Davudla birləşib rus qoşunlarının əleyhinə çıxmasını təklif etdi. Lakin bu zaman Hacı Davud başqa bir siyasət yürüdü. O, xalq arasında gündən günə artan nüfuzunu gördükdə tədricən Türkiyədən tamamilə ayrılmaq və müstəqil xarici siyasət yürütmək fikrində idi. Belə bir təqdirdə Hacı Davud Rusiya ilə düşmənçilik mövqeyində dayanmaq istəmirdi. Odur ki, zülmindən azad olduğu İran şahının göstərişinə əməl etmədi və tam müstəqil siyasət yürütməyi üstün tutdu. Hacı Davudun son zamanlar məğrurluğu Osmanlı Türkiyəsini də təmin etmirdi. Onun Rusyanın əleyhinə çıxmaq istəməsi xəbərini İstanbulda tamamilə yalnız olaraq Rusyaya olan bir meyl kimi qiymətləndirildilər. Hacı Davuda divan tutmağı qərara aldılar. 1728-ci ilin mayında Türkiyə sultanının məxfi göstərişi üzrə Hacı Davud ailəsi və qardaşları ilə birlikdə Gəncədə veriləcək ziyafətə dəvət olundular. Lakin Gəncəyə çatarmaz Hacı Davud öz qohum -əqrabası ilə birlikdə xaincəsinə həbs olunub əvvəlcə İstanbula, buradan isə Kipr adasına sürgün edildi. O, ömrünün son günlərini də həmin adada keçirdi. Hacı Davudun ailəsi bir daha Şirvana qayıtmadı. Türkiyə hökuməti onun oğlanları üçün ömürlük məvacib təyin etdi.

Beləliklə də, Şirvanda İran boyunduruğunu ləğv edən, xalqına istiqlaliyyət bəxş edən bir şəxsin fəaliyyətinə son qoyuldu. Hacı Davud az müddət ırzində hakimiyyət başında olsa da xalq üçün çox iş görmüşdür. İlk növbədə o, doğma yurdunu yadelli işğalçılarından İran feodallarının zülmündən azad etmiş. Şirvana rus qoşunlarının gəlməsinin qarşısını almış və tədricən türkiyənin vassallığından çıxmağa çalışmışdır. O, İran inzibati idarəsinin mövcud vergi sistemini ləğv etmiş, əvəzində xalq kütlələri üçün o qədər də ağır olmayan vergi sistemi yaratmışdır. Hacı Davudun hakimiyyəti dövründə Şamaxı şəhəri yenə də beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1.Донесение полномоченногс министра при-русском дворе Кампредона. СИРИО, т.49, 1885, с93-94, həmçinin Н.Г.Кузнецова. Русско –Иранские торговые отношения в конце XVII-нач XVIII вв, "Исторические записки" N 57, 1956, с 252.

2. Rusya Xarici siyasət arxivi, Rusyanın İranla əlaqəsi fondu, siyahı 77\ I , 14-cü sənəd , vərəq 25^a
3. И.Г.Гербер Описание стран и народов вдоль Западного берега Каспийского моря с.94
4. ГАМДА (Qədim aktların mərkəzi Dövlət Arxivi) 9-cu fond, I –ci siyahı, 30-cu sənəd, vərəq 298
5. Ф.Н.Соимонов. Описание Каспийского моря и чинимых на оном Российских завоеваний. СПб, 1763, с.165, П.Г.Бутнов, материалы для новой истории Кавказа с.1722-по 1803 г, часты СПб 1869, с 48
6. П.Бутков. кост əsəri, с, 60.

**SHIRVAN IN THE EASTERN POLICY OF PYOTR I
(in the lasis of Russiar archives documents)**

Aliyev Mubariz Museyib oğlu
Summary

In the article is rescarihed the place of Shirvan in the policy of Pyotr I and also several points of Istanbul agreement of 1724 year attaching to Shirvan.

ШИРВАНА В ПОЛИТИКЕ ПЕТРА I,

Алиев Мубариз Мусейб оглы
Резюме

В статье исправлено место Ширвана в политике Петра I, а также несколько пунктов Стамбульского соглашения от 1724 года, связанного с Ширваном.

Rəyçi: dosent Aslanova Emma Əli qızı
Azərbaycan tarixi kafedrasının 16 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 18 sentyabr 2021-ci il

UOT:81.

MOOD AND MODALITY

Əliyeva Nəribə İslam qızı
Gəncə Dövlət universiteti
tkbtvanesibe@2018

Annotasiya: *The aim of the article is to look at the terminology of the English grammar and define the terms “mood and mode”. The author analysis the phenomena of Modality and Mood in the modern language and comes to the construction that they mean almost the same applied to the English Grammar. The grammatical term “mood” is considered a variant spelling for mode from Latin “modus”.*

Key words: to extent, auxiliary, to introduce, structure.

Acar sözlər : genişləndirmək, köməkçi fel, təqdim etmək, quruluş.

Ключевые слова: протяженность, вспомогательный глагол, представлять, структура

The author states that mood which is usually restricted to verbal morphology can be seen as merely one way of expressing modality. This point of view is confirmed by the analysis of the etymology of the terms modality and mood in English and by the terms in Early and Modern English Grammar. So for English where the modality is expressed in the verb the terms mood and modality can be used interchangeably.

In English there is such a grammatical category as mood. Traditionally the grammar books on modern English say about three moods which are indicative, imperative, and conditional or subjunctive mood.

Modality is usually thought to be complex multifaceted phenomenon therefore in scientific literature different points of view are expressed about its nature .In linguistics literature the noun modality is used to denote a wide range of phenomena with various semantics,grammati—cal properties and formal expression at different levels of the language structure. Modality is traditionally defined as a way of expressing person's attitude to the content of the statement the relation of content of the statement to objective reality.

Mood is usually described as a grammar set of finite verbal forms expressing the relation of action to reality from the position of the speaker. In traditional grammars a system of three moods is adopted; indicative, imperative , and subjunctive or conditional. This universal system is borrowed from the Latin Grammar. Indicative mood represe---sents action as a fact of reality. An Imperative mood expresses an urge to act. The Conditional mood expresses a possible ,probable,desirable or described action. When choosing the action from point of view of its reality, unreality, possibility, impossibility ,desirability, undesirability.

Thus the content of the category of mood is nothing more than a modality. (Sweet Henry 1892.p,498-499)

By the moods of a verb we understand grammatical forms expressing different relations between subject and predicate. Thus if language has special forms to express commands as distinguished from statements, we include the forms that express command under the term imperative mood . Thus in English come ! is in the imperative mood ,while the statement he comes is in the indicative mood .

As we know there are various ways of stating in the form of a thought as opposed to a fact. The most unmistakable one is by stating in the form of a hypothesis, as when the fact statements it is true ,it is not true, are made into the hypothetical clauses if it is true, if it is not true.

Here both pairs of sentences offer us a subject and a predicate standing to one another in the opposite relations of affirmation and negation, but while the first two sentences express the affirmation and negation as facts ,the last two merely suggest them as objects of thought

In English the only inflectional moods are indicative and subjunctive. But the inflections of the English verb are so scanty that we need not be surprised to find that the distinction between indicative and subjunct--ive is very slight. The only regular inflection by which the subjunctive is distinguished from the indicative in English is that of the third person singular present ,which drops the s of the indicative (he sees) in the subjunctive (he see) . In the verb to be , however, further distinctions are made; indicative I am, he is, he was, subjunctive I be, he be , he were, although in the spoken language the only distinction that is still kept up is that between was and were. Consequently the sense of the distinction in function between subjunctive and indicative has almost died out in English, and we use the subjunctive were only in combinat---ion with other mood forms, the other subjunctive inflections surviving only in a few special phrases and constructions, such as God save the queen!, where the subjunctive expresses wish, being thus equivalent to the Greek optative.

The combination of should and would with the infinitive (should see, would see), when used in the principal clause of conditional sentences, is called the conditional mood. The conditional mood has the same form as the future preterite tense. The combination of may and its preterite might with the infinitive (may see, might see) is called the per-missive mood , as in may you be happy! Where it expresses wish, let the dog loose that he may run about a little ;we let the dog loose that might run about a little, where it expresses purpose.

The combination of the finite forms of the verb to be with the supine (is to see, was to see, were to see) is called the compulsive mood. This combination is so called because it

primarily expresses compulsion or obligation, as in what am I to do ?, what is to be done? .In this sense it can hardly be considered a mood. But it is used as a pure mood in conditional sentences, as in if it were to rain, I do not know what we shall do. (H. Sweet. 567-569.) The word modality which we widely use in grammar nowadays comes from the Latin modalis. It meant pertaining to or affected by a mode from Latin “modus” measure ,style or manner. This word was not often used in the Latin grammar traditi-on.In the grammar’s of Donatus and Priscian, which as it is known formed the basis of modern English grammars, the concept of mood denotes various inclinations of the mind. The author distinguished five moods; indicative, or definite, imperative, desirable, subjunctive and indefinite. In other Latin grammars even more moods were considered; for example, the mood of promise, concessions, impersonal mood, gerudial and participial, as well as , instructive or recommendatory. The list of moods, therefore is nothing more than a list of possible verb forms expressing the speaker’s position to the reality (that is modality).

In early treaties on the grammar of the English language the authors do not separate the term “mood or mode “ and never say anything modality including all modal meanings under the category of mood.

L. Murray for example, describes mood or mode as a form of the verb that states the manner in which the action is represented. The nature of a mood is to signify various intentions of the mind , and various modifications and circumstances of action. The author suggests that there are 5 moods of verbs in English; the indicative, the imperative, the potential, the subjunctive and the infinitive. But sometimes the thought mood can be divided in to different special groups mood. In English there two moods, as well . The first one is expressed by inflect---ions and the second one by auxiliaries. The modal verbs with the infinitive . example; the combinations to –infinitive is considered as the compulsive mood. (L. Murray 114-115)

The Imperative Mood expresses a command or a request . In Modern English the Imperative Mood has only one form which coincides with the infinitive without the particle to, it is used in the second person (singular and plural) ex; Be quiet and hear what I tell you.

Indicative Mood . This form represents something as a fact, or as in close relation with reality, or in interrogative form inquires after a fact; The sun rises every morning. In a close relation to reality; I shall not go if it rains. The indicative rains here does not state that it is raining, but indicates that the idea of rain is not a mere conception ,but something close to a reality, for the speaker feels it as an actual problem in his day’s program with which he has to reckon and is reckoning.

Subjunctive Mood. There are two entirely different kinds of subjunctive form –the old simple subjunctive and the newer forms consisting of a modal auxiliary and a dependent infinitive of the verb to be used. The function of the subjunctive is to represent something, not as an actual reality, but as formed in the mind of the speaker as a desire wish, volition, plan, conception, thought; sometimes with more or less hope of realization, or in the case of a statement, with more or less belief; sometimes with little or no hope or faith. The present subjunct---ive is associated with the idea of hopefulness, likelihood, while the past arid the past perfect subjunctive indicate doubt, unlikelihood, unreality, modesty, politeness; “I desire that he go at once”. May he return soon.I would buy it if I had the money. I fear he may come too late.

The various meanings may be classified under two general heads –the optative subjunctive and the potential subjunctive. The optative subjunctive represents something as desired, demanded, or required by a person. The potential subjunctive marks something as a mere concept---ion of the mind, but at the same time represents it as something that may probably or possibly be or become a reality or on the other hand as something that is contrary to fact. (G.O. Curme p.151-153)

The structure of a language is to a large extent conditioned by its system of formal oppositions. Thus , we have in English the formal oppositions illustrated by such pairs as boy-boys and boy- boy's; among the personal pronouns we have the pairs I –We, and I-me, and the set of three he- she- it. It is around such oppositions that the grammatical system of the language is to a large extent built up. The subjunctive may be used in nominal subclauses depending on a main clause expressing will or wish, either by means of a verb or by a noun of similar meaning. Joanna had insisted that he come.

The subjunctive is also found in adverbial clauses, chiefly of open condition or of concession. The subjunctive expresses a wish, in this sense it may be called an optative.

The subjunctive expresses possibility, in this sense it may be called a potential. The subjunctive expresses irrealis , in this sense it may be called an irrealis. Of the three, the irrealis (were) only is common use in spoken and ordinary written English the optative and the potential being practically confined to literary English.(R. W. Zandvoort.p.164)

Literature

- 1 H. Sweet. A New English Grammar.Oxford 1898.
2. L. Murray. Grammar of English. London Oxford .1930.
- 3 G. O. Curne. A Grammar of English Language. London New-York 1931.
4. Depraetere Lise, Reed Susan;Mood and Modality in English.Oxford publishing LTD 2006.

FEL FORMASI VƏ MODALLIQ

Əliyeva Nəşibə İslam qızı

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilinin qrammatikasında fel formasının və modallığın işlənməsi qatdası və bir necə müəllif tərəfindən analiz edilib öyrənilmə--sindən bəhs edir. Müasir qrammatikada bu 2 məhfum demək olar ki eyni dərəcədə işlədilir. Bu iki qayda həm qədim həm də müasir ingilis dilində geniş yayılmışdır.

МОДАЛЬНЫЕ И ДРУГИЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛОВ

Алиева Насиба Ислам кызы

Резюме

В этой статье говориться использовании об форм глаголов и модал-ьностей. В современной грамматике эти два понятия используются в равной степени. Эти два правила широко распространены как в современном. так и старом английском языке.

Rəyçi dos. Zahirə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 13 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 sentyabr 2021-ci il

UOT:796.

FİZİKİ TƏRBİYƏ İLƏ MƏŞĞUL OLAN YAŞLILARA HƏKİM NƏZARƏTİ

Haqverdiyev İlqar Arif oğlu, Həsənov Etibar Firuddin oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Gceferova@rambler.ru

Xülasə: Fiziki fəaliyyətin müxtəlif xəstəliklərə qarşı profilaktik və müalicəvi əhəmiyyətindən başqa, hərəkət aktivliyi qocalığın inkişafını ləngidir və ömrün uzadılmasına kömək edir. Əgər 19 – 21 yaşa qədər orqanizmin inkişafı (evolutsiya) davam edirsə, ondan sonra involutsiya (qocalıq) prosesi başlayır.

Həyat tərzindən asılı olaraq qocalıq prosesi müxtəlif sürətlə gedə bilər. Fiziki fəaliyyət bütün fizioloji funksiyaların ən gözəl stimulyatorudur. Orqanizmin yaş və fərdi xüsusiyyətləri ilə uyğun aparılan fiziki fəaliyyəti, onun müxtəlif xarici amillərin təsirinə uyğunlaşma qabiliyyətini artırır. Hipogeneziya, artıq çəki, papiros çəkmək, psixi stresslər və s. xəstəlik törədən, vaxtından qabaq qocalığa səbəb və ömrü qısaldan amillərdəndirlər.

Kütləvi fiziki tərbiyə məşğələlərinə həkim müayinəsindən sonra icazə verilir. Müayinə zamanı sadə sınaqlar aparılmalıdır. İlk həkim müayinəsi nevrolog, ginekolog, cərrah və başqa həkimlərin iştirakı ilə aparılmalıdır. Ahıl yaşlılara xüsusi fikir verilməlidir. Bunlar arasında fizioloji və patoloji qocalıq arasındakı fərq təyin olunmalıdır.

Fizioloji qocalıq orqanizmin iş qabiliyyətinin saxlanması, orqanizmin bütün fizioloji proseslərinin tədricən sönməsi nəticəsində bütün səyi idman hərəkətlərinin köməyi ilə qocalığın inkişafının uzadılmasına yönəldilməlidir. Patoloji qocalıq müxtəlif xəstəliklərin təsirindən vaxtından qabaq yaranır. Belə qocalıqda bədən tərbiyəsi əsasən xəstəliyin müalicə üsulu kimi aparılır. Qocalıq prosesində orqanizmin bütün funksional fəaliyyəti zəifləyir. Ali sinir fəaliyyəti, oyanma və ləngimə proseslərinin hərəkətliyi öz sürətini itirir.

Açar sözlər: Fiziki tərbiyə, həkim nəzarəti, fiziki iş, orqanizm, məşğələ, qabiliyyət

Ключевые слова: Физическая культура, медицинское наблюдение, физическая работа, организм, обучение, способность

Key words: Physical education, medical supervision, physical labor, organism, learning, ability

Fiziki fəaliyyətin müxtəlif xəstəliklərə qarşı profilaktik və müalicəvi əhəmiyyətindən başqa, hərəkət aktivliyi qocalığın inkişafını ləngidir və ömrün uzadılmasına kömək edir. Əgər 19 – 21 yaşa qədər orqanizmin inkişafı (evolutsiya) davam edirsə, ondan sonra involutsiya (qocalıq) prosesi başlayır.

Həyat tərzindən asılı olaraq qocalıq prosesi müxtəlif sürətlə gedə bilər. Fiziki fəaliyyət bütün fizioloji funksiyaların ən gözəl stimulyatorudur. Orqanizmin yaş və fərdi xüsusiyyətləri ilə uyğun aparılan fiziki fəaliyyəti, onun müxtəlif xarici amillərin təsirinə uyğunlaşma qabiliyyətini artırır. Hipogeneziya, artıq çəki, papiros çəkmək, psixi stresslər və s. xəstəlik törədən, vaxtından qabaq qocalığa səbəb və ömrü qısaldan amillərdəndirlər.

Süet həyat tərzindən yaranan artıq çəki (piylənmə) ömrün qısalmağına səbəb olur. Kişilərdə bədən çəkisinin 10% artması ömrü 13%, çəkinin 20% artması ömrü 25% və 30% artması isə ömrü 42% qısaldır. Qadınlarda isə çəkinin 10, 20, 25% artması ömrü 9,21 və 30% - ə qədər qısaldır.

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, fiziki tərbiyə əsasında arıqlamaq çox uzun çəkir. Məsələn: bir həftədə 1 kq. arıqlamaq üçün 7000 kkal. itirmək lazımdır. 30 dəqiqəlik gərgin iş zamanı (qaçmaq) orqanizm 300 – 5000 kkal. enerji sərf edir. Deməli, fiziki işlə ya 7 – 11 saat məşğul olmaq lazımdır, ya da həftəlik qida kalorisi 3500 kkal. azaltmaq lazımdır.

Oturaq həyat tərzində qidanın kalorisi - orqanizmin çəkisi (kq.) x 26.

Hərəkət fəaliyyəti olan yerdə koeffisient 33 götürülür.

Son statistik məlumatlara görə, yaşlılar bir neçə yaş qrupuna bölünürlər: qadınlar – gənc – 34 yaşa qədər; orta yaşlı – 35 – 54 yaş; ahıl yaş – 55 – 74 yaş. Kişilər: gənc – 39 yaş, orta yaş – 40 – 59, ahıl yaş – 60 – 74 yaş. Qadınlar və kişilər üçün qoca yaş – 75 – 89, uzunömürlü – 90 və artıq yaş sayılır.

Bütün yaş qruplarında bir sıra xəstəliklər kütləvi idman məşğələlərinə əks göstərişdirlər. Bu xəstəliklər aiddir:

1. Bütün xəstəliklərin kəskin dövrü.
2. Psixi xəstəliklər.
3. Mərkəzi sinir sisteminin ağır pozğunluqları.
4. Pis xassəli şişlər.

5. Ürək – damar sisteminin xəstəlikləri.
6. Tənəffüs üzvlərinin xəstəlikləri (bronx astması, bronxoektaziya).
7. Həzm sisteminin xroniki xəstəlikləri.
8. Qara ciyərin xəstəlikləri
9. Hərəkət üzvlərinin xəstəlikləri.
10. Trombofilebit və s.

Kütləvi fiziki tərbiyə məşğələlərinə həkim müayinəsindən sonra icazə verilir. Müayinə zamanı sadə sınaqlar aparılmalıdır. İlk həkim müayinəsi nevropotoloq, ginekoloq, cərrah və başqa həkimlərin iştirakı ilə aparılmalıdır. Ahıl yaşlılara xüsusi fikir verilməlidir. Bunlar arasında fizioloji və patoloji qocalıq arasındakı fərq təyin olunmalıdır.

Fizioloji qocalıq orqanizmin iş qabiliyyətinin saxlanması, orqanizmin bütün fizioloji proseslərinin tədricən sönməsi nəticəsində bütün səyi idman hərəkətlərinin köməyi ilə qocalığın inkişafının uzadılmasına yönəldilməlidir. Patoloji qocalıq müxtəlif xəstəliklərin təsirindən vaxtından qabaq yaranır. Belə qocalıqda bədən tərbiyəsi əsasən xəstəliyin müalicə üsulu kimi aparılır. Qocalıq prosesində orqanizmin bütün funksional fəaliyyəti zəifləyir. Ali sinir fəaliyyəti, oyanma və ləngimə proseslərinin hərəkətliyi öz sürətini itirir. Relfektor reaksiya, hərəkətli aktivlik zəifləyir. Mübadilə prosesi zəiflədiyindən aralıq, tam oksidləşməmiş maddələrin miqdarı həm qanda, həm də toxunmaqla çoxalır. Toxumaların qidalanması pozulur, onlarda distrofik və atrofik proseslər üstün olur. Üzvlərin xüsusi toxuması birləşdirici toxuma ilə əvəz olunur. Toxumalar onlara xas olan fəaliyyətdən qalırlar. Yaş artdıqca ürəyin əzələ kütləsi artır, tədricən qan təzyiqi yüksəlir, ÜVS və qanın vurğu həcmi azalır. Bütün bunlarla yanaşı yaş artdıqca OMS və nəbz O_2 azalır.

Fiziki fəaliyyət ləng olan 55 yaşlı kişilər aerob qüvvənin $1/3 - 1/4$ hissəsini, qadınlar isə $1/4 - 1/5$ hissəsini itirirlər. Bu isə ürəyin qənaətlə işi daha uzun illər davam edir.

Ahıl və qoca yaşlarda da əzələlərin atrofiyası ilə əlaqədar qamətdə də bir sıra dəyişikliklər baş verir. Əzələlərin tonusu və kütləsi azalır. Sümüklərdə ostoponoz prosesi gedir, onların davamlığı və elastikliyi azalır. Onurğa sütununda ostroxondroz müşahidə olunur. Oynaqlar və qığırdqlar kirəclənir və onların hərəkətliyi məhdudlaşır. Orqanizmin daxili və xarici amillərin təsirinə müqaviməti zəifləyir. Əsrlər boyu müşahidələr göstərir ki, qocalığın yaranması ilə əlaqədar olan bütün yuxarıdakı dəyişikliklərlə mübarizədə bədən tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həkim müayinəsi zamanı orqanizmin fiziki hazırlıq dərəcəsinə ciddi fikir vermək lazımdır. Ahıl və qoca yaşlarında OMS bir başa təyin etmək təhlükəli olduğundan 20 dəfə oturmaq, Rufye və sair sınaqlardan istifadə etmək məsləhət görülür. Yaşa dolduqca bütün bu sınaqlara orqanizmin normatonik reksiyası azalır, atipik reaksiyalara (hipertonik, distonik və s.) daha tez – tez rast gəlinir (ÜVS, qan təzyiqinin, tənəffüsün bərpası müddətləri uzanır).

Cavanlar üçün RWC_{170} sınağı etibarlıdır. Qoca yaşlarında isə PWC –i ürək vurğularının yaş göstəricisi əsasında hesablamaq lazımdır. Cavan yaşlarında ÜVS – optimal miqdarı bir dəqiqədə 170 qəbul olunmuşdur. Qoca yaşda isə (60) bu rəqəm 140 – dır (ÜVS – 160; bunun 87% - 139). Deməli, 60 yaşda RWC_{140} təyin olunmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, fiziki yük maksimal ÜVS 60 – 85% - də məşq effektivə malikdir. Həmçinin həftədə 3 – 5 dəfə 30 dəqiqəlik məşğələlər insanın iş qabiliyyətini artırır. Məşğələlərin intensivliyini ÜVS – dən asılı olaraq azaldıb çoxaltmaq olar. Məsələn: ÜVS – dəqiqədə 130 göstəricidə məşğələ müddəti – 30 dəq.; 140 vurğusunda – 15 dəq.; 150 vurğusunda – 10 dəq. proporsiyada dəyişmək olar.

Hal – hazırda bütün dünyada sağlamalıq və orqanizmin fəaliyyətini artırmaq məqsədilə qaçış çox geniş şərh tapılmışdır. Müşahidələr göstərir ki, qaçmağın da orqanizmə müsbət təsirini ürək vurğularının (ÜVS) sayı ilə əlaqələndirmək lazımdır: 20 yaşda 150, 25 yaşda – 145, 30 yaşda – 140, 35 yaşda – 137, 40 yaşda – 133, 45 yaşda – 129, 50 yaşda

– 126, 55 yaşda – 122, 60 yaşda – 118, 65 yaşda – 114. Fiziki hazırlığı olmayan şəxslərə qaçmaq məsləhət görülmür.

Sağlam adamlarda RS/kq. m./dəq – nin göstəricisi

Yaş	Qadınlar	Kişilər	Qadınlar kişilərlə müqayisədə, %
20 – 30	640	1037	62
30 – 39	590	901	65
40 – 49	458	784	58
50 – 59	375	655	57

Sağlam adamlarda r s/kq. m./dəq - ə görə fiziki iş qabiliyyətinin qiymət dərəcəsi

Yaş	Fiziki iş qabiliyyəti				
	Aşağı	Ortadan aşağı	Orta	Ortadan yuxarı	Yüksək
Q a d ı n l a r					
20 – 29	499	450 – 549	550 – 749	750 – 849	850
30 – 39	399	400 – 499	500 – 599	700 – 799	800
40 – 49	299	300 – 399	400 – 499	600 – 699	700
50 – 59	199	200 – 299	300 – 399	500 – 599	600
K i ş i l ə r					
20 – 29	699	700 – 849	850 – 1149	1150 – 1299	1300
30 – 35	599	600 – 749	750 – 1049	1050 – 1199	1200
40 – 49	499	500 – 649	650 – 949	950 – 1099	1100
50 – 59	399	400 – 549	550 – 849	850 – 999	1000

Ədəbiyyat

1. H.İ.Qasimov., Q.M.Cəvərov. “İdman təbabəti müalicə bədən tərbiyəsi masaj”. Bakı. Mütərcim. 2002
2. H.İ.Qasimov. “İdman təbabəti. Bakı “Təbib” 1992
3. M.Ə.Babayev., A.A.Əliyev., V.H.Quliyev. “İdman təbabəti və gigiyena”. Bakı. 2012
4. Фланки И.П. «Основы гигиены и питания ». «Медицина», Москва. 2005
5. Дембо А.Т. «Врачебный контроль в спорте». «Медицина», Москва.1988

MEDICAL SUPERVISION OF ELDERLY PERSONS IN PHYSICAL EDUCATION

Hagverdiyev Ilqar Arif, Hasanov Etibar Firuddin

Summary

In addition to the preventive and therapeutic value of physical activity against various diseases, physical activity slows down the development of aging and helps to prolong life. If the development of the organism (evolution) continues until the age of 19-21, then the process of involution (aging) begins.

The aging process can proceed at different rates depending on the lifestyle. Physical activity is the best stimulator of all physiological functions. Physical activity in accordance with age and individual characteristics of the body increases its ability to adapt to the effects

of various external factors. Hypogenesis, excess weight, smoking, mental stress, etc. cause illness, premature aging and shorten life.

Mass physical education is allowed after a doctor's examination. During the examination, simple tests should be performed. The first medical examination should be done by a neurologist, gynecologist, surgeon and other doctors. Particular attention should be paid to the elderly. It is necessary to determine the difference between physiological and pathological aging.

As a result of physiological aging, preservation of the body's ability to work, the gradual cessation of all physiological processes in the body, all efforts should be aimed at prolonging the development of aging with the help of sports. Pathological aging is caused by various diseases. At such an old age, physical education is mainly used as a remedy for illness. In the process of aging, all the functional capabilities of the body weaken. the development of nervous activity decreases, slowing down the awakening process.

МЕДИЦИНСКИЙ НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ПОЖИЛЫМИ ЛЮДЬМИ ЗАНИМАЮЩИХСЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ

Хагвердиев Ильгар Ариф оглы, Гасанов Етибар фируддин оглы

Резюме

Помимо профилактического и лечебного значения физической активности против различных заболеваний, физическая активность замедляет развитие старения и помогает продлить жизнь. Если развитие организма (эволюция) продолжается до 19-21 года, то начинается процесс инволюции (старения).

В зависимости от образа жизни процесс старения может протекать с разной скоростью. Физическая активность - лучший стимулятор всех физиологических функций. Физические нагрузки в соответствии с возрастом и индивидуальными особенностями организма повышают его способность адаптироваться к воздействию различных внешних факторов. Гипогенез, лишний вес, курение, умственное напряжение и т. д. вызывают болезни, преждевременное старение и укорачивают жизнь.

Массовые занятия физкультурой разрешены после осмотра врача. Во время обследования следует проводить простые тесты. Первое медицинское обследование необходимо провести у невролога, гинеколога, хирурга и других врачей. Особое внимание стоит уделить пожилым людям. Необходимо определить разницу между физиологическим и патологическим старением.

В результате физиологического старения, сохранения работо-способности организма, постепенного прекращения всех физиологических процессов в организме, все усилия должны быть направлены на продление развития старения с помощью занятий спортом. Патологическое старение вызывается различными заболеваниями. В таком преклонном возрасте физкультура в основном используется как средство от болезни. В процессе старения все функциональные возможности организма ослабевают. Снижается развитие нервной деятельности, замедляется процесс пробуждения.

Rəyçi: Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının müdiri Şahnaz Qazaxova

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 07.04.2021 tarixli iclasın 3 saylı pratakol.

Daxil olma tarixi 17 sentyabr 2021-ci il

MANAGING CLASSES

*Dos. Kazımova Sevda Agil, Qəhrəmanova Zülfiyyə Sabir**Gəncə Dövlət Universiteti*zulfiyyaqahramanova@mail.com

Annotation: *Since teachers need to provide variety, then clearly we have to include different stages in our lessons. When we arrive in the classroom, we need to start the lesson off in such a way that the students' interest is aroused so that they become engaged. Where possible and appropriate, we will tell the students what they will be doing or, in a different kind of lesson, discuss with them what they can achieve as a result of what they are going to do. We do not always need to explain exactly what we are going to do, however, particularly if we want to maintain an element of surprise.*

When an activity has finished and/or another one is about to start, it helps if teachers make this clear through the way they behave and the things they say. It helps students if they are made clearly aware of the end of something and the beginning of what is coming next. Frequently, teachers need to re-focus the students' attention, or point it in some new direction. In order for such changes of direction to be effective, the teacher first needs to get the students' attention. This can sometimes be difficult, especially when teachers try to draw a speaking activity to a conclusion, or when students are working in groups.. Sometimes when teachers speak loudly, the students just speak louder in order not to be bothered by the interruption. To counter this, some teachers speak quietly in order to force the students to listen to them. Another method is for the teacher to raise his or her hand. When individual students see this, they raise their hands briefly in reply to indicate that they are now going to be quiet and wait for the next stage.

Key words: to manage classes, proximity, variety, to give instruction, student's talk, teacher talk

Açar sözlər: sinfi idarə etmək, yaxınlıq, müxtəliflik, təlimat vermək, şagird nitqi, müəllimin nitqi

Ключевые слова: классное руководство, близость, разнообразность, указание инструкции, речь студента, речь учителя

If we want to manage classrooms effectively, we have to be able to handle a range of variables. These include how the classroom space is organised, whether the students are working on their own or in groups and how we organise classroom time. We also need to consider how we appear to the students, and how we use our most valuable asset - our voice. The way we talk to students - and who talks most in the lesson - is another key factor in classroom management. We also need to think about what role, if any, there may be for the use of the students' *mother tongue* in lessons.

Our physical presence can play a large part in our management of the classroom environment. And it's not just appearance either. The way we move and stand and the degree to which we are physically demonstrative can have a clear effect on the management of the class. Most importantly, the way we are able to respond to what happens in class, the degree to which we are aware of what is going on, often marks the difference between successful teaching and less satisfactory lessons.

All teachers, like all people, have their own physical characteristics and habits, and they will take these into the classroom with them. But there are a number of issues to consider which not just matters of personality are or style and which have a direct bearing on the students' perception of us.

Teachers need to consider how close they should be to the students they are working with. Some students are uncomfortable if their teacher stands or sits close to them. For some,

on the other hand, distance is a sign of coldness. Teachers should be conscious of how close they are to their students, should take this into account when assessing their students' reactions and should, if necessary, modify their behaviour.

Deciding how close to the students you should be when you work with them is a matter of appropriacy. So is the general way in which teacher, sit or stand in classrooms. Many teachers create an extremely friendly atmosphere by crouching down when they work with students in pairs. In this way, they are at the same level as their seated students. However, some students find this informality worrying. Some teachers are even happy to sit on the floor, and in certain situations this may be appropriate. But in others it may well lead to a situation where students are put off concentrating.

All the positions teachers take - sitting on the edge of tables, standing behind a lectern, standing on a raised dais, etc - make strong statements about the kind of person the teacher is. It is important, therefore, to consider what kind of effect such physical behaviour has so that we can behave in a way which is appropriate to the students we are teaching and the relationship we wish to create with them. If we want to manage a class effectively, such a relationship is crucial.

Some teachers tend to spend most of their class time in one place - at the front of the class, for example, or to the side, or in the middle. Others spend a great deal of time walking from side to side, or striding up and down the aisles between the chairs. Although this, again, is to some extent a matter of personal preference, it is worth remembering that motionless teachers can bore students, while teachers who are constantly in motion can turn their students into tennis spectators, their heads moving from side to side until they become exhausted.

Most successful teachers move around the classroom to some extent. That way they can retain their students' interest (if they are leading an activity) or work more closely with smaller groups (when they go to help a pair or group).

How much we move around in the classroom will depend on our personal style, where we feel most comfortable for the management of the class and whether or not we want to work with smaller groups.

In order to manage a class successfully, the teacher has to be aware of what students are doing and, where possible, how they are feeling. This means watching and listening just as carefully as teaching. This will be difficult if we keep too much distance or if we are perceived by the students to be cold and aloof because then we will find it difficult to establish the kind of rapport.

Awareness means assessing what students have said and responding appropriately. According to the writer Michael Lewis, a colleague of his, Peter Wilberg, put this perfectly when he said that 'the teacher's primary responsibility is response-ability'. This means being able to perceive the success or failure of what is taking place in the classroom, and being flexible enough to respond to what is going on. We need to be as conscious as possible of what is going on in the students' heads.

It is almost impossible to help students to learn a language in a classroom setting without making contact with them in this way. The exact nature of this contact will vary from teacher to teacher and from class to class.

Finally, it is not just awareness of the students that is important. We also need to be self-aware, in order to try to gauge the success (or otherwise) of our behaviour and to gain an understanding of how our students see us.

The teacher's physical approach and personality in the class is one aspect of class management to consider. Another is one of the teacher's chief tools: the voice.

Perhaps our most important instrument as teachers is our *voice*. How we speak and what our voice sounds like have a crucial impact on classes. When considering the use of the voice in the management of teaching, there are three issues to think about.

Clearly, teachers need to be audible. They must be sure that the students at the back of the class can hear them just as well as those at the front. But audibility cannot be divorced from voice quality: a rasping shout is always unpleasant.

Teachers do not have to shout to be audible. Good voice projection is more important than volume (though the two are, of course, connected). Speaking too softly or unpleasantly loudly are both irritating and unhelpful for students.

It is important for teachers to vary the quality of their voices - and the volume they speak at - according to the type of lesson and the type of activity. The kind of voice we use to give instructions or introduce a new activity will be different from the voice which is most appropriate for conversation or an informal exchange of views or information.

In one particular situation, teachers often use very loud voices, and that is when they want students to be quiet or stop doing something. But it is worth pointing out that speaking quietly is often just as effective a way of getting the students' attention since, when they realize that you are talking, they will want to stop and listen in case you are saying something important or interesting. However, for teachers who almost never raise their voices, the occasional shouted interjection may have an extremely dramatic effect, and this can sometimes be beneficial.

The way that teachers talk to students - the manner in which they interact with them - is one of the crucial teacher skills, but it does not demand technical expertise. It does, however, require teachers to empathize with the people they are talking to by establishing a good rapport with them.

One group of people who seem to find it fairly natural to adapt their language to their audience are parents when they talk to their young children. Studies show that they use more exaggerated tones of voice and speak with less complex grammatical structures than they would if they were talking to adults. Their vocabulary is generally more restricted, they make more frequent attempts to establish eye contact and they use other forms of physical contact. They generally do these things unconsciously.

Though the teacher-student relationship is not the same as that between a parent and child, this subconscious ability to **rough-tune** the language is a skill that teachers and parents have in common. Rough-tuning is the simplification of language which both parents and teachers make in order to increase the chances of their being understood. Neither group sets out to get the level of language exactly correct for their audience. They rely, instead, on a general perception of what is being understood and what is not. Because they are constantly aware of the effect that their words are having, they are able to adjust their language use - in terms of grammatical complexity, vocabulary use and voice tone - when their listener shows signs of incomprehension.

Apart from adapting their language, teachers also use physical movements and **gestures** (these are often quite exaggerated), such as shrugging the shoulders for 'who cares?' or scratching the head to show puzzlement. Many teachers also use gestures to demonstrate things like the past tense (pointing back over their shoulders). They use facial expressions to show emotions such as happiness and sadness, and mime to demonstrate actions such as opening a book or filling a glass and drinking. Gesture, expression and mime should become a natural adjunct to the language we use, especially with students at lower levels.

The issue of how to talk to students becomes crucial when we give them instructions. The best activity in the world is a waste of time if the students don't understand what it is they are supposed to do.

There are two general rules for giving instructions: they must be kept as simple as possible, and they must be logical. Before giving instructions, therefore, teachers must ask themselves the following questions: What is the important information I am trying to convey? What must the students know if they are to complete this activity successfully?

What information do they need first? Which should come next?

When teachers give instructions, it is important for them to **check** that the students have understood what they are being asked to do. This can be achieved either by asking a student to explain the activity after the teacher has given the instruction or by getting someone to show the other people in the class how the exercise works. Where students all share the same mother tongue (which the teacher also understands), a member of the class can be asked to translate the instructions into their mother tongue as a check that they have understood them

References

1. Penny Ur *A Course in Language Teachg Practice and Theory*, Cambridge, University press, 1996, pp.227-237
2. *How to teach English*, Longman 2001, Jeremy Harmer, pp.34-45
3. Q. V. Rogova, “*Methods of teaching English*”, Len. 1975, pp 211-219
4. A. Maclin “*Essential ÇGuide to the English*”, New-York, 1998, pp.68
5. *The practice of English language teaching*, Longman 2001, Jeremy Harmer, pp.126-132

SİNFİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Kazımova Sevda Aqil qızı, Qəhrəmanova Zülfiyyə Sabir qızı

Xülasə

Sınıfın idarə edilməsi üçün müəllim bir sıra dəyişkənliyi idarə etməyi bacarmalıdır. Buna sinif otağının necə təşkil olunması, şagirdlərin fərdi və ya qrupla işləməsi və sinif vaxtının bizim necə təşkil etməyimiz aiddir. Müəllim həmçinin şagirdlərə necə görünməli və onun üçün çox mühüm olan səsindən necə istifadə etməsini də nəzərə almalıdır. Müəllimin sinifdə şagirdlərlə necə danışması və dərslə kimin daha çox danışması sinfin idarə edilməsi üçün digər əsas amillərdəndir. Eyni zamanda müəllim şagirdlərin ingilis dili dərslərində ana dilindən necə istifadə etməsinə də diqqət etməlidir. Sınıfın müvəffəqiyyətli idarə edilməsi həmçinin müəllimin şagirdlərin kooperativ işləməsinin necə təşkil etməsindən də asılıdır.

КЛАССНОЕ РУКОВОДСТВО

Казимова Севда Агиль кызы, Гахраманова Зульфийя Сабир кызы

Резюме

Для руководства классом учитель должен уметь справляться некоторыми изменениями. Сюда относится организация класса, работа учеников самостоятельно или группами и наше правильное распределение времени в классе. Учитель должен учитывать также как он выглядит для учеников и как использует свой голос, что для него очень важно. Другими ключевыми факторами для управления классом являются то, как учитель разговаривает с учениками в классе и кто больше говорит в классе. В то же время учитель должен обращать внимание на то, как учащиеся используют свой родной язык на уроках английского. Успешное руководство классом также зависит от совместной работы учителя с учениками.

Rəyçi: dosent Mehdi Rəhimov

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 05 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 10 noyabr 2021-ci il

UOT:94.(479.24).

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜSTƏQİL
AZƏRBAYCANA RƏHBƏRLİYİ DÖVRÜNDƏ GƏNCƏNİN İCTİMAİ-
SİYASİ TƏRƏQQİSİ**

*Mahmudov Asim Mahmud oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova @rambler.ru*

Xülasə: *Tədqiqat işində Azərbaycan xalqının böyük oğlu, dahi şəxsiyyət ümummilli lider cənab Heydər Əliyevin və onun layiqli varisi daxili siyasətdə, ictimai şüurda onun siyasi kursunu kompleks şəkildə davam etdirmək potensialına malik olan Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu siyasət, o cümlədən kadr siyasəti nəticəsində Respublikamızın digər bölgələrində olduğu kimi, Gəncə şəhərində də siyasi vəziyyətin günü-gündən getdikcə yaxşılaşması öz əksini tapmışdır.*

Aşar sözlər: Heydər Əliyev və Gəncə, İctimai-siyasi tərəqqi, qurtuluş, Gəncə müstəqillik dövründə

Key words: Heydar Aliyev and Ganja, public-political progress, salvation, Ganja during independence.

Ключевые слова: Гейдар Алиев и Гянджа, общественно-политическое развитие, спасение, Гянджа в период независимости

1985-ci ildən başlayaraq “yenidənqurma”, “aşkarlıq və demokratiya” bütün respublikada oldğu kimi, Gəncədə də çox mürəkkəb sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyət yaratmışdı. Erməni millətçilərinin sərsəm “Böyük Ermənistan” ideyasını həyata keçirmək üçün respublikanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəldilmiş təcavüzün, azərbaycanlıların Ermənistandan dədə-baba torpaqlarından kütləvi şəkildə qovulmasının, işgəncələrə məruz qalmasının respublikada doğurduğu etiraz hərəkətində gəncəlilər də fəal iştirak edirdilər. Mərkəzi, habelə yerli rəhbərlərin Azərbaycan Respublikasının konstitusiya hüquqlarının tapdanmasına qarşı təsirli əməli tədbirlər görməməsi, əksinə Moskvanın ermənipərəst siyasət yeritməsi əhalinin narazılığını gündən-günə artırırdı. Şəhərin erməni əhalisi köçüb getmişdi. Azərbaycan xalqının hüquqlarını müdafiə etmək vəzifəsini yerinə yetirmədiyi üçün Gəncədəki sovet ordusu hissələrinin qarşısında piketlər, etiraz nümayişləri keçirilirdi. Partiya təşkilatı, Sovetlər nüfuzdan düşmüşdü. 1991-ci ildə yerli Sovetlər ləğv edilmiş, şəhərdə və onun rayonlarında icra hakimiyyəti başçıları vəzifəsi təsis olunmuşdu. Həmin ilin sentyabrında partiya və komsomol təşkilatları da öz fəaliyyətini dayandırmışdılar.

Şəhərdə tez-tez mitinqlər, nümayişlər, tətillər baş verirdi. “Aşkarlıq”, “demokratiya”, uydurma “Qarabağ problemi” ilə əlaqədar yaranan, o zaman nüfuzlu siyasi təşkilat sayılan Azərbaycan xalq cəbhəsinin üzəklərindən biri də Gəncədə idi. Bu təşkilat 1989- 1992 ci illərdə şəhərin ictimai- siyasi həyatında fəal rol oynayırdı. Sürətlə dərinləşən ümumi böhran, milli azadlıq hərəkətlərinin genişlənməsi nəticəsində sovet imperiyası süquta uğradı. 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini elan etdi. Lakin Ermənistanın Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibəsi, daxildə hakimiyyət uğrunda nəhayətsiz çəkişmələr, ciddi siyasi qarşıdurmalar bu müstəqilliyi reallaşdırmağa imkan vermirdi.

AXC-nin mənəvi potensialı zəif idi. Bu, xüsusən 1992-ci ilin mayında respublikada AXC-nin liderlərinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra icra hakimiyyəti aparatının səriştəsiz fəaliyyətində özünü açıqca göstərirdi. 1993-cü ilin aprel-iyun aylarında şəhərdə kütləvi mitinq və çıxışlar baş verirdi.

Gəncədə respublikada fəaliyyət göstərən digər ictimai-siyasi təşkilatların, o cümlədən AMİR, ASDR,YAP-ın şöbələri fəal iş aparırdı.

Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini bərpa etməsi, ərazisindən MDB-nin qoşunlarının çıxarılması ilə əlaqədar Gəncədəki hərbi hissə də 1993-cü ilin aprelində şəhəri tərk etdi.

Təcavüzkar erməni ordusunun 1993-cü ilin aprelində Ağdərə rayonunun bir hissəsini və Kəlbəcər rayonunu zəbt etməsi, Murov dağındakı mövqelərindən Gəncəni hədələməsi şəhərdə siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Belə bir vəziyyətdə Gəncədə polkovnik Surət Hüseynovun rəhbərliyi ilə bir qrup zabit “hərbi” birlik yaradaraq respublikanın ərazi bütövlüyünü qorumaq səlahiyyətini öz üzərinə götürdü. Şəhərdəki 709 №-li hərbi hissə ali baş komandanın ləğv olunaraq şəhəri tərk etmək haqqında əmrinə tabe olmadı. NDB qoşunu Gəncədən çıxarkən silahlarının bir hissəsini onlara vermişdi. İyunun 4-də bu hissə ilə hökumətin silsahlı qüvvələri arasında qanlı toqquşma baş verdi Nəticədə 20 nəfər öldürüldü (o cümlədən şəhər sakinləri), 56 nəfərdən çox adam yaralandı. Şəhərdə AXC üzvlərinin rəhbər olduğu bütün idarə orqanları ələ keçirildi. İcra hakimiyyəti başçısı dəyişdirildi.

Ölkənin qabaqcıl adamları, ziyalılar, sadə əməkçilər böyük fəlakətin yaxınlaşdığını hiss edirdilər. Respublikanın müstəqilliyini əlindən almaq istəyən nüfuzlu imperiypərəst qüvvələr, onların yerli əlaltıları iqtidarın fərasətsizliyindən məharətlə istifadə edib ölkəni parçalamağa, vətəndaş müharibəsi törətməyə çalışdıqları vaxt xalqın sağlam qüvvələrinə arxalanan Qurtuluş hərəkatı meydana gəlir və sürətlə genişlənirdi. Bu hərəkat zamanın böyük siyasətçisi Heydər Əliyevin ətrfində formalaşırdı.

Xalqın nümayəndələri, qabaqcıl ziyalılar dəfələrlə Naxçıvana, onun yanına gedib, yenidən böyük siyasətə qayıtmasını xahiş etmişdilər. 1992-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycanın 91 nəfər ən nüfuzlu ziyahısı – alimlər, müəllimlər, jurnalistlər, hüquqşünaslar, həkimlər, əmək adamları, siyasətçilər “Səs” qəzeti vasitəsilə H.Əliyevə bu xahişlə rəsmi müraciət etdilər. Yeni Azərbaycan uğrunda siyasi hərəkat genişləndi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda “Yeni Azərbaycan Partiyası” (YAP) təşkil edildi.

Azərbaycanın görkəmli oğlu, alovlu vətənpərvər Heydər Əliyev xalqın bu ağır günündə, şübhəsiz, kənardan baxa bilməzdi. O, xalqın və respublika hakim dairələrinin dəfələrlə təkidli dəvətini qəbul edib iyunun 9-da Bakıya gəldi. Bütün Azərbaycan xalqı bu gəlişi böyük ümid və sevinclə qarşıladı.

Heydər Əliyev Azərbaycanda vətəndaş müharibəsini dayandırmaq üçün ağıllı, düşünülmüş siyasi manevrlər etdi. Gəncədə danışıqlar aparıb hərbi müxalifəti neytrallaşdırdı. 1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Bu gün tarixə “Milli Qurtuluş günü” kimi daxil oldu. Xalqın tələbi ilə Milli Məclis 1997-ci ilin iyununda bu günü bayram elan etdi.

1994-cü ilin mayında Ayaz Mütəllibov Dərbəndə gəlib “sadval”çılarla görüşüb məsləhətləşmişdi. Bu vaxt S.Hüseynov Yevlaxda və Gəncədə öz əlaltıları ilə müşavirlər keçirmiş, çevrilişə hazırlıq tədbirləri müzakirə etmişdi.

Oktyabrın 4-də Gəncədə S.Hüseynovun tərəfdarları olan 300-ə yaxın silahlı adam şəhər icra hakimiyyətinin binasını və digər strateji obyektləri ələ keçirdi. Həmin gecə Bakıda iki hərbi hissənin əsgərləri artilleriya qurğularını Prezident aparatı, Ali Sovet və Müdafiə Nəzirliyi binalarına tuşlayıb əmrə müntəzir dayanmışdılar. Oktyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə prezident Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın dövlətçiliyini müdafiə etmək üçün radio və televiziya ilə xalqa müraciət etdi. Heydər Əliyevin çağırışı ilə gecə yarısı qısa bir vaxtda on minlərlə adam Prezident sarayı qarşısına toplaşdı. Prezidentin həyata keçirdiyi tədbirlər qiyamçıların qüvvələrini birləşməyə qoymadı. Vəziyyətin dəyişdiyini görən Cavadov qardaşları yalandan prezidenti müdafiə etdiklərini bildirdilər. Gəncədə də qiyam yatırıldı. Oktyabrın 5-də Bakının “Azadlıq” meydanında ümumxalq mitinqi oldu. Xalq qanuni prezidenti müstəqilliyin qaranlı kimi dəstəklədiyini bir daha nümayiş etdirdi.

Gəncə şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı ilə daim maraqlanan Heydər Əliyev 1998-ci il oktyabrın 7-də Gəncə seçiciləri ilə görüşdükdən sonra əhalinin rifah halının daha da

yaxşılaşdırılması ilə bağlı bir sıra ciddi tapşırıqlar verdi. Bu tapşırıqlardan sonra, görülən tədbirlərdən biri də Gəncə şəhərinə yenidən təbii qazın verilməsi oldu.

Heydər Əliyevin Gəncə şəhərinə 2000-ci ilin may ayında tarixi səfəri zamanı şəhərin iqtisadi inkişafı və əhalisinin sosial problemlərinin həll edilməsi istiqamətində yeni göstərişlər verdi.

Ölkə başçısı Heydər Əliyev 2000-ci ilin may ayında Gəncəyə səfəri zamanı öz gəlişinin məqsədini belə açıqlamışdır: «...Gəncədə mənim məqsədim məhz Gəncənin problemləri ilə daha da yaxından tanış olmaq, şəhərin həyatındakı çətinliklərin aradan qaldırılması üçün mühüm olan tədbirləri həyata keçirmək və bu ağır, çətin dövrdə Gəncə şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazımi işlər görməkdən ibarətdir». (4)

Heydər Əliyev 2002-ci ilin sentyabrında Gəncə şəhərində çıxışında ötən iki il ərzində Gəncə şəhərində görülən işləri belə qiymətləndirmişdir: «Mən 2000-ci ildə Gəncəyə gəlmişdim...mən şəhər icra hakimiyyətində konkret məsələləri müzakirə etdim və tapşırıqlar verdim. Məmnunam ki, bu tapşırıqların bir çoxu artıq yerinə yetirilir...məne deyiblər ki, enerji təchizatı sahəsində çox işlər görüldür. Yaxud Gəncənin qazla təminatı sahəsində o vaxtdan sonra çox iş görüldür. Yaxud da özəlləşdirmə sahəsində...Bəzi müəssisələr indiyə qədər dayanıb, yaxşı işləmir, o müəssisələrin fəaliyyətini təmin etmək sahəsində, məsələn, aliminium oksidi kombinatı neçə illərdir ki, müxtəlif problemlər yaradırdı. İndi məne məlumat verirlər ki, Hollandiyanın bir firmasına icarəyə verilibdir və artıq orada işlər normal vəziyyətə düşüb. Deyirlər ki, orada təxminən 2900 nəfər adam çalışır. Amma bu hələ azdır. Bundan da çox işlər görülməlidir...» (5).

Prezident Heydər Əliyev Gəncəyə səfəri zamanı bəzi sahələrdə müşahidə etdiyi çatışmazlıqlarla bağlı narahatlığını bildirmişdir: «Gəncənin rəhbərliyi – həm şəhər rəhbərliyi, həm də Gəncədəki iki rayon rəhbərləri yerli imkanlardan daha da səmərəli istifadə etməlidirlər. Yerli imkanlar az deyildir.Yenə də deyirəm, biz bazar iqtisadiyyatına keçmişik. Gəncədə çox obyektlər özəlləşdirilib, özəl sektor inkişaf edir. Amma Gəncənin rəhbərliyi, həm şəhər, həm də rayonların rəhbərləri, yerli imkanlardan lazımi qədər istifadə etmirlər» (6).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının böyük oğlu, dahi şəxsiyyət Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu siyasət, o cümlədən kadr siyasəti nəticəsində respublikamızın digər bölgələri kimi, Gəncə şəhəri də 1993-2003-cü illərdə nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf etmiş, abadlaşmış və öz tarixinin şərəfli dövrlərindən birini yaşamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi.Yeddi cildə.VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı,"Elm" 2008, 608 səh. +80 səh. İllüstrasiya.
2. Gəncə şəhərinin tarixi: elmi praktik konfransın materialları. Bakı, 2004.
3. XX əsr Azərbaycan tarixi. II c/ Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, 558 səh.
4. "Azərbaycan" qəzeti, 30 may 2000-ci il (№120 (2531)).
5. "Azərbaycan" qəzeti,13 sentyabr 2002-ci il (211 (3223)).
6. "Azərbaycan" qəzeti, 14 sentyabr 2002-ci il (212 (3224)).
7. "Azərbaycan" qəzeti, 15 sentyabr 2002-ci il (213 (3225)).
8. "Şərq qapısı" qəzeti, 16 iyun 1993-cü il.

**PUBLIC- POLITICAL PROGRESS OF GANJA DURING THE NATIONAL
LIEDER HEYDAR ALIYEV'S LEADERSHIP INDEPENDENT
AZERBAIJAN REPUBLIC**

Mahmudov Asim Mahmud oglu

Summary

In the research the day by day political development of Ganja city the a mann of worth of National Leader Heydar Aliyev's internal and foreign affairs of Azerbaijan political situation who carried with complex and honor President of Azerbaijan Mr Ilham Aliyev.

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГЯНДЖИ ПЕРИОД
ПРАВЛЕНИЯ ОБЩЕ-НАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В
НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Махмудов Асим Махмуд оглы

Резюме

Исследование общественного развития города Гянджи в результате ведения правильной внутренней и внешней общественной ситуации национальным лидером Гейдаром Алиевым и его почётным продолжителем президентом Ильхамом Алиевым.

Rəyçi: dosent Aslanova Emma

Azərbaycan tarixi kafedrasının 16 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın o1 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 17 sentyabr 2021-ci il

UOT:82.

BALZAKIN YARADICILIĞINDA BURJUA CƏMİYYƏTİNİN İFŞASI

b.m. Musayeva Kəfiyə Rəşid qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gceferova@rambler.ru

Xülasə:Balzakin realizmi XIX əsr Qərb tənqidi realizminin zirvəsi olduğu kimi, onun ədəbi-nəzəri müddəaları da həmin dövrdə Qərbin estetik fikrində ən yüksək nailiyyət olmuşdur. Balzak öz nəzəri mülahizələrində maarifçiliklə hələ əlaqəsini kəsməmişdi. Maarifçilər sənəti ictimai vəzifələrdən kənar hesab etmirdilər, Balzak da onlar kimi, sənətin ictimai mahiyyət daşdığını təsdiq edir. Balzakın fikrinə görə, sənətin vəzifəsi insana və insanlığa xidmət etmək deməkdir. Sənət hər bir dövrdə insan zəkasının əldə etdiyi nailiyyətlər səviyyəsinə yüksəlməlidir. Balzak qeyd edir: «Sənətkar öz qəlbindən bütün kainatı əks etdirəcək bir ayna yaradan insandır» («Sənətkarlar haqqında» adlı məqalə). Sənətkar şəxsi istək və arzularından yüksəkdə dayanmalıdır, çünki sənətkar özünə deyil, xalqa məxsusdur. Balzakın fikrinə görə, dahiliyin əzəməti onun istedadının dünyaya nə dərəcədə hakim olması ilə təyin edilməlidir. İstedadın hakimiyyəti bütün başqa hakimiyyətlərdən qüvvətlidir.

Balzakin əsərləri həcm etibarı ilə olduqca böyükdür. Hələ ilk əsərlərinin sayı son dərəcə çoxdur. Balzak bu əsərlərini təxəllüslər ilə çap etdirmiş və sonralar onların çoxundan imtina etmişdir. Ancaq bu əsərlər üzərində dayanmaq lazımdır, çünki bunlar onun əsas yaradıcılıq məhsulu olan «Bəşəri komediya»na hansı yollarla gəlib çıxması haqqında təsəvvür yaradır.

Açar sözləri: yaradıcılıq, əsər, ictimai, burjua, cəmiyyət, qəhrəman, tənqid.

Ключевые слова: творчество, работа, общественность, буржуазия, общество, герой, критика.

Key words: creativity, work, public, bourgeois, society, hero, criticism

Qərbin ən böyük və mahir realist romançısı Balzakın yaradıcılığı Fransa tənqidi realizminin zirvəsidir. Balzaktan əvvəl və sonra yaşayan Qərb yazıçılarından heç biri burjua cəmiyyətini «Bəşəri komediya»nın müəllifi qədər hərtərəfli tənqid və təsvir etməmişdir. Balzakın əsərləri həcm etibarı ilə olduqca böyükdür. Hələ ilk əsərlərinin sayı son dərəcə çoxdur. Balzak bu əsərlərini təxəllüslər ilə çap etdirmiş və sonralar onların çoxundan imtina etmişdir. Ancaq bu əsərlər üzərində dayanmaq lazımdır, çünki bunlar onun əsas yaradıcılıq məhsulu olan «Bəşəri komediya»na hansı yollarla gəlib çıxması haqqında təsəvvür yaradır.

Balzakın planı son dərəcə böyük idi. O, müasir Fransanın əxlaqi tarixini yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu, həm də öz əsərlərinin tarixi əhəmiyyətini qeyd edərkən göstərirdi: «Fransa cəmiyyəti bir tarixçi olmalıdır, o isə ona ancaq katiblik etməlidir. Qüsurları və yaxşı məziyyətləri siyahıya almaq, təzahür edən başlıca ehtirasları toplamaq, xarakterlər yaratmaq, əsas ictimai hadisələri seçmək, külli miqdarda bir-birinə bənzəyən xarakterin oxşar cəhətlərini ümumiləşdirərək tiplər yaratmaq vasitəsi ilə bəlkə də mən bir çox tarixçilərin unuduğu bir məsələni – əxlaq tarixini yazı bildim».[3, 188]

Balzak öz əsərini üç hissəyə bölür: 1) «Əxlaqi etüdlər», 2) «Fəlsəfi etüdlər», 3) «Analitik etüdlər».

Birinci hissə də altı bölməyə ayrılır:

«Şəxsi həyat səhnələri» («Qobsek», «Qorio ata», «Otuz yaşında qadın», «Kəbin müqavələri», «Polkovnik Şaber» və başqaları).

«Əyalət həyatının səhnələri» («Yevgeniya Qrande», «Qədim şeylər muzeyi», «Məhv olmuş xəyallar»ın birinci və üçüncü hissəsi və başqaları).

Paris həyatının səhnələri («Sezar Biroto», «Nüsinjenin ticarət evi», «Kurtizankanın yüksəlişi və süqutu» və başqaları)

«Siyasi həyat səhnələri» («Qaranlıq iş»).

«Hərbi həyat səhnələri» («Şuanlar»).

«Kənd həyatı səhnələri» («Kəndlilər», «Kənd həkimisi», «Kənd ruhanisi»).

Birinci hissə, «Əxlaqi etüdlər», yazıçının fikrinə görə, 111 əsərdən ibarət olmalı idi, ancaq bundan 72-si yazılmışdır.

İkinci hissə, «Fəlsəfi etüdlər» isə bölmələrə ayrılmamışdır. Balzak bu hissədə 27 roman və novella yazmağı nəzərdə tutmuşdu, ancaq 22-ni yazı bilmişdir: «Şaqren dərisi», «Müəmmalı şah əsər», «Abi-kövsər», «Qambara» və başqaları.

Üçüncü hissə «Analitik etüdlər»dir. Yazıçı bu hissəyə beş əsər daxil etmək istəyirdi, ancaq ikisini yazmışdır: «Kəbin fiziologiyası», «Ailə həyatının əzabları».

Balzak cəmi 143 əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu, ancaq bundan 95-ni yazı bilmişdir.

Balzak ölkənin tarixi-ictimai şəraitini çox böyük məharətlə başa düşmüşdür. O özünün «Bəşəri komediya»nda varlanmaq ehtirasının ölkənin inkişafını, istehsal qüvvələrinin və sərvətlərinin artmasını ləngitdiyinə görə, İyul mütləqiyyəti qayda-qanunlarını amansızcasına tənqid edir. Ancaq bu heç də o demək deyil ki, Balzak yalnız İyul mütləqiyyətinin yaratdığı qaydaları tənqid etməklə kifayətlənir. Balzak yalnız bu dövrü yox, bütün burjua cəmiyyətini tənqid edir. Balzakın ən böyük xidməti orasındadır ki, o, burjua münasibətlərinin əsasını təşkil edən ziddiyyətlərin daxilinə nüfuz edə bilmişdir. Mənfəət və nəqd qazanca əsaslanan ictimai əlaqələr mütləq ümumi pozğunluğa gətirib çıxardır. Şəxsiyyət, ailə əsasları, əxlaqi prinsiplər, sənət, elm pozulur. Hər şey: qanun, dövlət hakimiyyəti, din, dostluq, məhəbbət, vicdan, etiqad, istedad alınıb-satılır. Bütün bunları bazarda at, mülkiyyət, aksiyalar, xəzinə kağızları kimi alıb-satmaq mümkündür. Balzak burjua münasibətlərinin mahiyyətini bəzən çox yığcam şəkildə verə bilmişdir. Bəzən onun qəhrəmanlarının kiçik bir dialoqunda bu münasibət çox dərinliyi ilə açılıb göstərilir.

«Məhv olmuş xəyallar» əsərinin qəhrəmanı David Seşar öz atası ilə söhbətində deyir: «Mənim anam ərə gedəndə onun var-dövləti ancaq gözəlliyindən və ağılından ibarət idi».

Qoca Seşar oğlunun bu sözlərinə belə cavab verir: «Bunları aparsan bazara, görərsən ki, onları bir qəpiyə alıb-satan yoxdur».

«Kurtiziankanın yüksəlişi və süqutu» romanında Esterə aşiq olan bankir Nüsinjen qulluqçuya deyir ki, onu gecə Esterin yanına buraxsın. Bunun üçün Nüsinjen qulluqçuya müəyyən məbləğ təklif edir. Qulluqçu isə ona cavab verir: «Siz yerpulu verirsiniz. Bəs namusun pulu? Bəs vicdanın pulu?»

– Namus yerə dəyməz, ancaq beş min də əlavə edərim, – deyə bankir cavab verir.

– Yox, 20 min frank namus üçün, beş min də yerpulu, – deyə qulluqçu cavab verir və əlavə edir. – Gecə yarısı Tebu küçəsində olun, özünüzlə də 30 min frank götürün...

Balzak burada burjua cəmiyyətinin vəhşi prinsiplərini açıb göstərir. Vicdanı da bazarda satılan bütün mallar kimi alıb-satmaq olar.

Balzak göstərir ki, bu bazar münasibətləri həyatın bütün sahələrinə nüfuz edir. Hətta intim münasibətlər aləminə də gedib çıxır. İntim münasibətlər də, bütün başqa münasibətlər kimi qızıl pulla alınıb-satılır.

Burjuaziya insanın şəxsi ləyaqətini mübadilə dəyərinə çevirmişdir. Burjuaziya o vaxta qədər şərəfli sayılan, pərəstiş və hörmət edilən bütün fəaliyyət növlərini müqəddəslik haləsindən məhrum etmişdir. Həkim, hüquqşünası, keşişi, elm adamını burjuaziya özünün pulla tutulan maddəyə döndərmişdir. Burjuaziya ailə münasibətlərinin incə və sentimental pərdəsini atıb bu münasibətləri xalis pul münasibətlərinə çevirmişdir. «Bəşəri komediya»na daxil olan hər bir roman marksizm klassiklərinin bəhs etdiyi burjua əlaqələrinin müəyyən bir sahəsini açıb göstərir. Balzak insanın şəxsi ləyaqətinin necə alınıb-satıldığını, alimin, ixtiraçının, rəssamın, şairin burjuaziyanın adi maddəyə fəhləsinə necə çevrildiyini göstərir. Nəhayət, Balzak «Bəşəri komediya»nın, demək olar ki, hər bir romanında ailə münasibətlərindəki «təsiredici sentimental örtüyü» götürür və burjua kəbin qaydalarının «adi pul haqq-hesabı üzərində» qurulduğunu açıb göstərir.

«Bəşəri komediya»nı müəllif «adət-ənənələr tarixi» adlandırmışdır. Doğrudan da, bu əsər burjua cəmiyyətinin ictimai xarakterlərinin tarixçəsidir. Burada, birinci növbədə, Nüsinjenin timsalında ustalıqla ümumiləşdirilmiş yeni qəhrəmanı – bankiri göstərmək lazımdır. Balzakin «Bəşəri komediya»nın əksər qəhrəmanları kimi, Nüsinjen də bir sıra romanlarda – «Qorio ata», «Sezar Biroto», «Nüsinjenin ticarət evi», «Kurtiziankanın yüksəlişi və süqutu» əsərlərində iştirak edir. Nüsinjen surətində İyul mütləqiyyəti dövründə ağılıq edən yırtıcı tip ümumiləşdirilmişdir.

«Nüsinjenin ticarət evi» romanında Nüsinjenin varlanma tarixi təsvir edilmişdir. Əvvəllər, o, hətta Parisin özündə də heç kəsin diqqətini cəlb etməyən balaca bir ticarət kontorunun sahibi idi. Ancaq bir dəfə o özünün yalandan iflasa uğradığını elan edir, tədiyyələri ödəmir və beləliklə varlanır. Bundan sonra Fransanın hər yerində məşhur olur. O, ikinci dəfə də belə fırlıdaq işlədir və daha da varlanıb bütün Avropada məşhurlaşır. Balzak deyir ki, əgər o, üçüncü dəfə iflasa uğradığını elan etsə, onu Yeni Zelandiyada yaşayan hər bir vəhşi də tanıyacaqdır. Nüsinjen bu yolla olduqca böyük var-dövlət əldə edərək maliyyə aləminin əsil ağası olur. Balzak onu «ticarət kontorunun XIV Lüdoviki» adlandırır.

Bankir Nüsinjenin həyat fəlsəfəsi çox sadədir. O, bilir ki, on milyon beş milyondan yaxşıdır. Ona görə ki, on milyon otuz milyon etmək olar, beş milyon isə ancaq on beş milyon etmək olar. Nüsinjenin heç bir əxlaqi prinsipi yoxdur. Çünki milyonların sahibi olan şəxs heç bir əxlaqi prinsip olmasa da asanlıqla keçinə bilər. Beş min oğurlayan adamı dərhal katorqaya göndərirlər, ancaq Nüsinjen hər gün milyonlar oğurlayır, buna baxmayaraq onu nəinki həbs etmirlər, əksinə, hamı ona hörmət edir və bu fəaliyyəti «maliyyə siyasəti» adlandırırlar.

Nüsinjendən əlavə külli miqdarda pul yığan, qızıl toplayan adamları da göstərmək lazımdır. Balzakin iki belə surəti vardır: onun biri «Qobsek» novellasının qəhrəmanı müamiləçi Qobsekdir, o biri isə «Yevgeniya Qrande» romanının qəhrəmanı qoca Qrandedir.

Qobsek müamiləçidir. Pul cəmiyyətin həyatında əsas qüvvəyə çevrildiyi dövrdə Qobsek kimi adamlar malik olduqları çoxlu pulun köməyi ilə bütün alverçiləri, dəllalları, nazirləri, Sen-Jermen malikanəsinin zadəganlarını, yazıçıları, artistləri öz əllərində saxlayırlar. Özlərini «cəmiyyətin ən görkəmli nümayəndələri» hesab edən bu adamların taleyi ilə, bəlkə də həyatları ilə oynamaq, öz şərtlərini onlara diktə etmək və onların alçalmasının şahidi olmaq, bax, Qobsek bütün bunlardan zövq alıb nəşələnir. Qobsek deyir: «Mənim baxışlarım allahın baxışlarına bənzəyir. Mən kimin ürəyində nə varsa, hamısını bilirəm, məndən heç nəyi gizlətmək olmaz. Kim ki, qızıl torbasının ağzını açıb-bağlayır, ona heç nəyi müzayiqə eləmək olmaz. Mən idarə qulluqçularından tutmuş aşnalarına qədər bütün nazirləri idarə edən adamların vicdanlarını satın almaq iqtidarına malikəm, mənim buna pulum çatır. Məgər bu hakimiyyət deyilmi? Mən ən gözəl qadınları ələ keçirib onların ən incə nəvazişlərinə nail ola bilirəm. Məgər bu nəşə deyilmi?». [5, 143]

Balzak Qobsek surətini yaradarkən «Bəşəri komediya»nda olan bütün surətlərdən daha çox burada romantiklərin yolu ilə gedərək boyalarını daha da qatılaşdırmışdır. Qobsek burjua acgözlüyünün ən mənfi cəhətlərini özündə birləşdirir, bunlarla yanaşı, bu surət çox böyük ümumiləşdirilmiş bir surətdir. Onun uzaqları geniş görən çox böyük qabiliyyəti və ağılı var. Qobsek deyir: «Bəşərin bütün gücü qızıldadır». Onun həyata baxışının əsasını təşkil edən bu fikir bütöv bir zamanənin fəlsəfəsidir.

Dörd ildən sonra Balzakin yaratdığı xəsis Qrande surəti bir qədər başqa şəkildə işlənmişdir. Qrande («Yevgeniya Qrande») surətini Balzak ideallaşdırmağa səy etmir. Qrande balaca bir əyalət şəhəri olan Somyurda üzüm bağları ələ keçirir. Bu şəhərin sakinləri dərhal həmin bu alverçiyə hörmət etməyə başlayırlar. Ancaq Balzak bunu çox kinayə ilə təsvir edir. O, göstərir: «Şəhərin sakinləri bu varlı adamı bir respublikaçı, vətənpərvər, cəsur, ağıllı, yeni ideyalara meyl edən adam hesab edirlər. Əslində isə bu çəllək qəhrəmanını üzüm bağlarından başqa heç nə maraqlandırmır». [2, 175]

Balzak qoca Qrandenin varlanması tarixini təsvir etmək yolu ilə qızılın ictimai həyatın hərəkətverici qüvvə olmasını göstərir.

Qrandenin dövləti və ticarət ağalığı artdıqca Somyur burjuaziyasının arasında nüfuzu da artır, o, daha da məşhurlaşır. Müəllif deyir: «Bu adamın həddindən artıq çox olan var-dövləti onun hər hansı bir hərəkətinin üstünü qızıl bir pərdə kimi örtürdü...». [4, 83]

Şəraitin məğlub etdiyi qəhrəmanlar Balzakin əsərlərində çoxdur. Qorio atanı, polkovnik Şaberi, Esteri və bir çox başqalarını buna misal göstərmək olar. Bunlar məhv olurlar, ancaq onları nə tamahkarlıq, nə mənsəbpərəstlik, nə də şöhrətpərəstlik məhv edir. Qorio ata, polkovnik Şaber, nə də Ester var-dövlət və şöhrət axtarmırdılar. Onlar həyatda çox təvazökar yaşamaq istəmələrinə baxmayaraq, yenə də məğlub olurlar. Onlar özlərinin ən adi insan hüquqlarını qorumaq istəyirlər, öz övladlarını sevmək və onlar tərəfindən sevilmək, öz şəxsi adlarını dəyişdirmədən yaşamaq, ailə qurmaq və s. arzu edirlər. Lakin burjua şəraitində onların bu təvazökar istəkləri də təmin edilmir. Buna, hər şeydən əvvəl, Qorio atanın həyat tarixçəsi aydın misaldır.

Burjua cəmiyyətindəki ziddiyyətlər kəskinləşdikcə və 1848-ci il inqilabı yaxınlaşdıqca yazıçı kapitalist həyatını daha ciddi və amansız şəkildə tənqid edir. Balzak Lui Filipp hökumətini çox qəzəbli şəkildə xəbərdar edir. Balzak «Rus məktubları»nda yazır: «Fransa hökuməti uzun müddət Fransa millətinin əleyhinə olmuşdur. Millət böyükdür, güclüdür və qadirdir. Hökumət isə zəifdir, kordur və ardıcıl deyildir». [1, 196]

Balzak qarşıdakı hadisələri uzaqgörənliklə duyaraq hələ 1848-ci il inqilabından səkkiz il qabaq onun zəruriyyətini başa düşmüşdür. O, yazırdı: «Hökumət on doqquz dəfə süqut etmişdir, iyirminci dəfə də süqut edəcəkdir və bəlkə də bu onun son nəfəsi olacaqdır».

Balzakin realizmi XIX əsr Qərb tənqidi realizminin zirvəsi olduğu kimi, onun ədəbi-nəzəri müddəaları da həmin dövrdə Qərbin estetik fikrində ən yüksək nailiyyət olmuşdur. Balzak öz nəzəri mülahizələrində maarifçiliklə hələ əlaqəsini kəsməmişdi. Maarifçilər sənəti

ictimai vəzifələrdən kənar hesab etmirdilər, Balzak da onlar kimi, sənətin ictimai mahiyyət daşıdığını təsdiq edir. Balzakin fikrinə görə, sənətin vəzifəsi insana və insanlığa xidmət etmək deməkdir. Sənət hər bir dövrdə insan zəkasının əldə etdiyi nailiyyətlər səviyyəsinə yüksəlməlidir. Balzak qeyd edir: «Sənətkar öz qəlbindən bütün kainatı əks etdirəcək bir ayna yaradan insandır» («Sənətkarlar haqqında» adlı məqalə). Sənətkar şəxsi istək və arzularından yüksəkdə dayanmalıdır, çünki sənətkar özünə deyil, xalqa məxsusdur. Balzak yazır: «Şairin həyatı fasiləsiz davam edən məhrumiyyətlər deməkdir. Nə lord Bayron, nə Höte, nə Valter Skott, nə Kyuvye, nə də ixtiraçılar özləri üçün yaşamışlar, onlar öz ideyalarının əsiri olmuşlar».[3, 208]

Balzakin fikrinə görə, dahiliyin əzəməti onun istedadının dünyaya nə dərəcədə hakim olması ilə təyin edilməlidir. İstedadın hakimiyyəti bütün başqa hakimiyyətlərdən qüvvətlidir. «Krallar milləti müəyyən dövrdə idarə edirlər», «sənətkar isə bütöv əsrlər boyu idarə edir». Balzak göstərir ki, sənətin vəzifəsi fikrin köməyi ilə Avropada hökmranlıq etməkdir, bu, «silahın köməyi ilə hökmranlıq etməkdən» daha şərəflidir.

Ədəbiyyat

1. Q.Quliyev. XX əsr Amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar. (Dərs vəsaiti). B., 2011
2. Q.Quliyev. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. B., 2012
3. Fransız ədəbiyyatı antologiyası. I-II cild. Bakı. 2006
4. Xarici ölkə yazıçılarının novella və hekayələri. B., 1969
5. С.Джабраилова. Очерки творчества писателей зарубежной литературы XX века. Б., 1997

РАЗОБЛАЧЕНИЕ БУРЖУАЗНОГО ОБЩЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ БАЛЬЗАКА

Мусаева Кафия Рашид кызы
Резюме

Подобно тому, как реализм Бальзака был вершиной западного критического реализма XIX века, его теоретико-литературные положения были высшим достижением западной эстетической мысли того времени. Бальзак еще не утратил связи с просвещением в своих теоретических размышлениях. Просвещение не считало искусство вне государственной службы, и Бальзак, как и они, утверждал социальную природу искусства. Согласно Бальзаку, задача искусства - служить человеку и человечеству. Искусство должно подниматься до уровня достижений человеческого интеллекта в каждую эпоху. Художник должен стоять выше своих личных желаний и стремлений, потому что художник принадлежит народу, а не к себе. Согласно Бальзаку, величие гения должно определяться тем, насколько его талант доминирует в мире. Сила таланта сильнее всех других сил.

THE EXPOSURE OF BOURGEOIS SOCIETY IN BALZAC'S CREATIVITY

Musayeva Kaphiya Rashid
Summary

Just as Balzac's realism was the pinnacle of nineteenth-century Western critical realism, his literary-theoretical provisions were the highest achievement of Western aesthetic thought at the time. Balzac had not yet lost touch with enlightenment in his theoretical considerations. The Enlightenment did not consider art to be outside of public office, and Balzac, like them, affirmed the social nature of art. According to Balzac, the task of art is to serve man and humanity. Art must rise to the level of achievements of the human intellect in every age. The artist must stand above his personal desires and aspirations, because the artist belongs to the

people, not to himself. According to Balzac, the greatness of genius should be determined by the extent to which his talent dominates the world. The power of talent is stronger than all other powers.

Rəyçi: dos.Yusifli Afaq

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının 13 sentyabr 2021-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 sentyabr 2021-ci il

UOT:811.111.

DESCRIBING ENGLISH CONSONANTS

Mammadova Gulnaz Sayad, Ismayilova Gulnur Nuraddin

Gəncə Dövlət Universiteti

gulay81@mail.ru

Annotasion: *In most English sounds, and most speech sounds in general, the active articulator is part of the tongue; to avoid confusion, places of articulation where the tongue is involved are therefore generally called after the passive articulator. For the two dental fricatives, it follows that the passive articulator is the top front teeth; the active articulator is the tip of the tongue moves up to the top front teeth curatur is the top lip.*

Açar sözlər: titrəmə, hava axını, eşidilən, tələffüz, qırtlaq, artikulyasiya, yan.

Key words: vibration, airstream, audible, utterance, larynx, articulation, lateral.

Ключевые слова: вибрация, воздушный поток, слышимый, произнесение, гортань, сочленение, боковая.

Speech is audible because the movements of articulators (to be discussed in subsequent sections) cause the air to vibrate, forming sound waves which travel to the hearer's ears, and set up vibrations in her inner ear, which are then translated into sounds again by the brain. Since sound waves need air, it follows that articulatory vibrations will only make sound waves if there is a moving body of air available. Airstreams can be set in motion, or initiated, in three ways; however, only one is used in English, and indeed is found in every language of the world. Essentially, speaking is modified breathing: it makes use of the resources involved in normal respiration, but in a more controlled way.

When we are simply breathing quietly, the phases of breathing in and out last approximately the same time, and expiration is not under our physical control; it simply occurs as an automatic consequence of having breathed in. However, when we are speaking, the phase of breathing out is significantly longer, depending on the length of the utterance we want to produce. A network of muscles, like the intercostal muscles between our ribs, come into play to make breathing out smoother, more gradual and more controlled during speech, providing a regular flow of air which can then be modified by the articulators in various ways. All the sounds of English, both consonants and vowels, are produced on this pulmonic regressive airstream, where the initiator is the lungs and the rest of the respiratory system, and the direction of airflow is outwards: this is overwhelmingly the most common airstream mechanism in every language of the world. It can generally be taken for granted that the sounds under discussion below are pulmonic regressive, but you should remember to give that information in a complete description: so the labial nasal [m] (which, as we shall see, is produced using the lips – hence labial, and with airflow through the nose – hence nasal), is strictly a pulmonic regressive labial nasal. It is possible to produce speech using a pulmonic ingressive airstream. No language seems to use this airstream regularly for particular sounds, although it has been reported in various cultures as a means of voice disguise: if you try to breathe in and speak at the same time, you will find that the pitch of your voice raises

significantly. There are two other airstreams which may be involved in speech, although even in languages where these are used, they will characterize only a few sounds, interpolated in a stream of pulmonic regressive speech. The first is the glottalic airstream mechanism, initiated by a movement of the larynx, which is where you can feel your ‘Adam’s apple’ protruding slightly about half-way up your throat. The larynx can move up or down, and the glottalic airstream can therefore be either ingressive or regressive, producing sounds known as implosives and ejectives respectively; none of these occur in English. Finally, the ‘tut-tut’ click sound [ɬ] is produced on a velaric airstream, which operates only ingressively. When you make [ɬ] you can feel that the back of your tongue is pressed against the roof of your mouth, stopping air from moving any further back; a little air is then drawn into the mouth further forward, and the closure with the tongue is released to make a click. Neither the glottalic nor the velaric airstreams provide airflow with the volume or controllability of the pulmonic system.

A major division among speech sounds which is relevant for all languages is the dichotomy of voiced and voiceless. If you put your fingers on your ‘Adam’s apple’ or ‘voicebox’ (technically the larynx), and produce a very long [zzzzzzz], you should feel vibration; this shows that [z] is a voiced sound. On the other hand, if you make a very long [sssssss], you will not feel the same sort of activity: [s] is a voiceless sound. Pulmonic egressive air flows through the trachea, or windpipe, and up into the larynx, which is like a mobile little box suspended at the top of the trachea, acting to control the airway to and from the lungs, with the epiglottis above it protecting the lungs by stopping foreign bodies like food from dropping in. Stretched across the larynx from front to back are the vocal folds, or vocal cords. These can be pulled back and drawn apart, in which case they leave a free space, the glottis, through which air can flow: this is the case for voiceless sounds like [s]. For voiced sounds, the vocal folds are drawn together, closing off the glottis; however, the pressure of air flowing from the lungs will cause the folds to part, and their essentially elastic nature will then force them together again.

Repetitions of this cycle of opening and closing cause vibration, as for [z]. The number of cycles of opening and closing per second will depend on the size of the vocal folds, and determines the pitch of the voice: hence, children’s smaller, shorter vocal folds produce higher voices. The next major issue is where the pulmonic regressive airstream used in English goes. For most sounds, air passes from the lungs, up through a long tube composed of the trachea, or windpipe; the larynx; and the pharynx, which opens out into the back of the oral cavity. The air passes the various articulators in the mouth, and exits at the lips; and all these vocal organs are shown in Figure 3.1. However, for three English sounds, air passes through the nasal cavity instead. The key to whether air can flow through the nose is the velum, or soft palate, which you can identify by curling the tip of your tongue up and running it back along the roof of your mouth until you feel the hard, bony palate giving way to something squishier. For oral sounds, the velum is raised and pushed against the back wall of the pharynx, cutting off access to the nose. However, for [m], [n] and [ŋ] in *ram*, *ran* and *rang*, the velum is lowered, so that air moving up from the lungs must flow through the nose.

To produce any consonant, an active articulator, usually located somewhere along the base of the vocal tract, moves towards a passive articulator, somewhere along the top. Where those articulators are, determines the consonant’s place of articulation, as we shall see in the next section. How close the active and passive articulators get, determines the manner of articulation. There are three main manners of articulation, and one subsidiary case which in a sense is intermediate between the first two. If the active and passive articulators actually touch, stopping airflow through the oral cavity completely for a brief period, the sound articulated is a stop. If you put your lips together to produce [p] *pea*, and hold them in that position, you will feel the build-up of air which is then released when you move from the stop

to the following vowel. Further back in the vocal tract, [t] tea and [k] key are also stop sounds. More accurately, all these are plosives, the term for oral stops produced on a pulmonic egressive airstream, just as clicks are stops produced on a velaric ingressive airstream, for instance. Plosives may be voiceless, like [p], [t] and [k], or voiced, like their equivalents [b], [d] and [g]. Since the definition of a stop involves the complete, transient obstruction of the oral cavity, it also includes nasal sounds, where airflow continues through the nose. English [m], [n] and [ŋ] are therefore nasal stops, although they are typically referred to simply as nasals, as there are no distinctive English nasals involving other manners of articulation. All these nasals are also voiced. Finally, some varieties of English also have subtypes of stops known as taps or trills. While a plosive is characterised by a complete obstruction of oral airflow, followed generally by release of that airflow, a tap is a very quick, ballistic movement where the active articulator strikes a glancing blow against the passive one; interruption of the airstream is real, but extremely brief. Many Scots speakers have a tapped allophone [ɾ] of the phoneme /r/ between vowels, as in arrow, very; many American speakers have a similar tap as a realization of /t/ in butter, water.

As we have seen, the location of the active and passive articulators determines the place of articulation for a consonant. In English, consonants are produced at eight places of articulation. Since we have now covered all the other articulatory parameters required to describe consonants, introducing and defining these places will allow us to build up a complete consonant phoneme system for English. In the tables below, the phoneme or allophone in question is initial in the example word, unless another part of that word is bold-face.

A. BILABIAL For a bilabial sound, the active articulator is the bottom lip, and the passive articulator.

B. LABIO-DENTAL For labio-dental sounds, the active articulator is again the bottom lip.

C. DENTAL In most English sounds, and most speech sounds in general, the active articulator is part of the tongue; to avoid confusion, places of articulation where the tongue is involved are therefore generally called after the passive articulator. For the two dental fricatives, it follows that the passive articulator is the top front teeth; the active articulator is the tip of the tongue moves up to the top front teeth curator is the top lip.

D. ALVEOLAR Alveolar sounds are produced by the tip or blade of the tongue moving up towards the alveolar ridge, the bony protrusion you can feel if you curl your tongue back just behind your top front teeth.

E. POSTALVEOLAR If you move your tongue tip back behind the alveolar ridge, you will feel the hard palate, which then, moving further back again, becomes the soft palate, or velum.

F. PALATAL Palatals are produced by the front of the tongue, which moves up towards the hard palate.

G. VELAR For velar sounds, the active articulator is the back of the tongue, and the passive articulator is the velum, or soft palate.

Ədəbiyyat

1. Marx K. Pre-Capitalist Economic Formations. Ld., 1994
2. Bloomfield, L. Language. N.Y., 1999
3. Hill, A.A. Introduction to Linguistic Structures. N.Y. 1985
4. Hockett, Ch. F. Manual of Phonology. Baltimore, 2005

ОПИСЫВАЮЩИЕ АНГЛИЙСКИЕ СОГЛАСНЫЕ

Мамедова Гульназ Саяд кызы, Исмаилова Гульнур Нуреддин кызы
Резюме

В научной статье подробно анализируются особенности согласных звуков в английском языке. Несмотря на небольшое количество согласных букв в английском языке, они образуют множество звуков. Это обстоятельство вызывает определенные трудности в правильном произношении данных звуков для азербайджаноязычных. Причина заключается в различной артикуляции этих звуков. В качестве примеров сопоставляется произношение согласных звуков [r] и [l] английского и азербайджанского языков. При произношении согласного звука английского языка [r], кончик языка не встречает препятствия. Он находится в устойчивом положении в загнутой назад форме. В азербайджанском языке это явление совершенно отличается. В отличие от английского языка в азербайджанском языке кончик языка, соприкасаясь с нёбом, претерпевает дрожание. Что же касается согласного звука английского языка [l], то здесь можно различить две формы произношения. Он классифицируется как мягкий, так и твердый. Он произносится твердо, если кончик языка соприкасается с нёбом. Это явление выглядит в азербайджанском языке совершенно иначе. При произношении данного согласного звука в азербайджанском языке, кончик языка соприкасается с верхними зубами и выглядит немного вытянутым вперед.

İNGİLİS SAMİTLƏRİNİN TƏSVİRİ

Məmmədova Gülnaz Sayad qızı, İsmaylova Gülnur Nürəddin qızı
Xülasə

İngilis dilində samit hərflərin az olmağına baxmayaraq samit səslər çoxluq təşkil edir. Bu isə Azərbaycan dillilərin üçün səslərin düzgün tələffüzündə müəyyən çətinliklər yaradır. Çünki onlar eyni artikulyasiyaya malik deyillər. Məsələn biz burada [r], [l] samitlərini misal göstərə bilərik. İngilis dilində [r] samitini tələffüz edərkən dilimizin ucu heç bir yerə toxunmur və arxaya doğru qatlaq vəziyyətdə sabit şəkildə dayanır. Ancaq Azərbaycan dilində bu cür deyil. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində dilin ucu üst damağa toxunaraq titrəyir. [L] samitinə gəldikdə isə İngilis dilində iki cür tələffüz forması mövcuddur. Yumşaq və sərt [l] kimi təsnif olunur. Dilin ucu üst sərt damağa toxunaraq tələffüz olunur. Ancaq bu vəziyyət heç də Azərbaycan dilində belə deyil. [L] samitini tələffüz edərkən dilin ucu üst dişə toxunur və azca xaricə doğru çıxmış vəziyyətdə olur.

Rəyçi: dos. Rasim Adilov

Leksika və Ölkəşünaslıq kafedrasının 26 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 27 oktyabr 2021-ci il

UOT:796

FİZİKİ QÜSURLU ŞƏXSLƏRDƏ AYAQ ÜSTƏ OLAN FİZİKİ HƏRƏKƏTRİN ÇIXIŞ VƏZİYYƏTİ

Dosent Nəbiyev Niyazi Hüseynali oğlu, İsmaylova Gülay Teymur qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

niyazi.nabiev@mail.ru

Xülasə: Fiziki qüsurlu şəxslərdə fiziki hərəkətləri yerinə yetirdikdə əllərin əzələləri, çiyin kəməri və bel üçün olan hərəkətlər onurğa sümüyünün düzlüyünü təmin edən və döş qəfəsini genişləndirən hərəkətlərdir. Fiziki qüsurlu şəxslərdə balanslaşdırmada hərəkətlər -

yerində durarkən və hərəkətdə olarkən bədən tarazlığının saxlanması, qüsurlu şəxslərdə, düzgün qamət vərdişinin tərbiyəsi və onun möhkəmləndirilməsi gətirib çıxardır. Zəif uşaqların və yeniyetmələrin orqanizminə fiziki hərəkətlərin sağlamaşdırıcı təsirini və onlardan hava, günəş, su kimi təbii faktorlardan əlaqəli şəkildə istifadə etməklə əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq olar. Böyük və orta yaşlı fiziki qüsurlu şəxslər, həmçinin yeniyetmələr üçün hər bir 40-45, kiçik yaşlı qüsurlu uşaqlar üçün isə 30-35 dəqiqədən sonra 5-10 dəqiqəlik fasilə və istirahətini təşkil etmək lazımdır. Kiçik fasilə zamanı onları gəzməyə, burundan dərin nəfəs almaqla mürəkkəb olmayan gimnastik hərəkətləri yerinə yetirməyə məcbur etmək lazımdır. Hərəkətlərin seçimində diqqətli olmaq vacibdir ki, xəstəliyin xarakteri, onların kompensasiya dərəcəsi, orqanizmin funksional imkanlarının səviyyəsi məşq edənlərin fiziki hazırlığı və fiziki inkişafın göstəriciləri uyğun gəlsin. Hərəkətlərin seçimində vacibdir ki, xəstəliyin xarakteri, onların kompensasiya dərəcəsi, orqanizmin funksional imkanlarının səviyyəsi məşq edənlərin fiziki hazırlığı və fiziki inkişafın göstəriciləri uyğun gəlsin.

Açar sözlər: fiziki qüsurlu şəxslər, həkim nəzarəti, fiziki hərəkətlər, gimnastika, hərəkət koordinasiyası, əllərin əzələləri, əsas duruş, yayvari hərəkətlər, yaş qrupları

Ключевые слова: инвалиды, врачебное наблюдение, физические упражнения, гимнастика, координация движений, мышцы рук, базовая осанка, пружинные движения, возрастные группы

Key words: disabled people, medical supervision, physical exercises, gymnastics, coordination of movements, arm muscles, basic posture, spring movements, age groups

Fiziki qüsurlu şəxslərdə fiziki hərəkətləri yerinə yetirdikdə əllərin əzələləri, çiyn kəməri və bel üçün olan hərəkətlər onurğa sümüyünün düzlüyünü təmin edən və döş qəfəsini genişləndirən hərəkətlərdir.

1) çıxış vəziyyəti - əsas duruş və ya yığılmış ayaq uçuşlarında duruş, yada ayaqların aralı vəziyyətdə olması, əllərin isə kənara açılmasıdır:

a) qolları dirsək oynaqlarından əyərək əlləri başın arxasına qoyub əyilmək;

b) əlləri birləşdirib düz vəziyyətdə qabağa aparıb çarpazlaşdıraraq, özünə tərəf əlavə iki-üç yayvari hərəkət etmək, sonra əlləri kənara aparıb yayvari hərəkətləri əksinə etmək. Fiziki qüsurlu şəxslərdə çıxış vəziyyəti - ayaqların aralı duruşudur: - a) qabağa əyilmək, əyilərək başı aşağı sallamaq, qollar yanlara, qollar başın arxasına, əllərin içi ənsəyə, qollar yuxarı; b) həmin hərəkət, lakin əlinizdə gimnastika çubuğunu tutmaq şərtlə. Fiziki qüsurlu şəxslərdə çıxış vəziyyəti - bir addım məsafədə arxası gimnastika divarına tərəf durmaq, qolları yuxarı qaldırıb çiyn bərabəri məsafədə gimnastika divarının taxta qolundan tutmaq; a) ayaq uclarına qalxaraq bədən yuxarı hissəsində əyilmək;

b) həmin hərəkəti ayağı qabağa əyərək etmək. Onurğa sümüyünün hərəkətililiyini artıran və ələ “əzələ kəməri” yaradan hərəkətlər bədən əzələləri üçün olan hərəkətlərdir: - 1) çıxış vəziyyəti - əsas duruş və ya ayaqların ucları bitişik vəziyyətdə, ya da ayaqlar aralı vəziyyətdə, əllər yanlarda; a) əlləri bədən yanları ilə sürüdüürək eyni zamanda bədəni yanlara əymək “nasos”. Fiziki qüsurlu şəxslərdə çıxış vəziyyəti - duruş ayaqlar çiynindən geniş vəziyyətdə aralı, qolları yuxarıda, barmaqlar çarpazlaşmış şəkildə, qolları lap arxaya apararaq qolların qabağa hərəkətilə bədəni aşağı əymək, qolları ayaqların arasından daha uzağa keçirmək və fiziki hərəkətlə davam etmək. Fiziki qüsurlu şəxslərdə balanslaşdırmada hərəkətlər - yerində durarkən və hərəkətdə olarkən bədən tarazlığının saxlanması, qüsurlu insanlarda, düzgün qamət vərdişinin tərbiyəsi və onun möhkəmləndirilməsi gətirib çıxardır:

- 1) çıxış vəziyyəti - əsas duruş, əllər belə, baş üzərində top - topu baş üzərində saxlayaraq sərbəst şəkildə oturaraq dizlər üzərinə düşmək və pəncələr üzərində oturub başı və bədəni düz saxlamaq;

2) Fiziki qüsurlu şəxslərin çıxış vəziyyəti eynidir - əlləri yana qaldıraraq skamyanın üzərinə çıxmaq, sonra isə döşəmənin üstünə düşüb əlləri endirmək topu başın üzərində saxlayıb, saxlamaq şərtlə, baş üzərində topla yeriyərək onu saxlamaq. Fiziki qüsurlu şəxslər

skamyada oturaraq, hərəkətlərin çıxış vəziyyəti. Fiziki qüsurlu şəxslər gimnastika skamyası tasın düzgün yerləşməsi üçün istifadə olunur. Onurğa sümüyü və bədən əzələləri üçün daha effektiv hərəkətlərin tətbiq olunmasına zəmin yaradır:

1) çıxış vəziyyəti - skamyada oturmaq vəziyyətə, ayaqlar irəli uzadılmış, pəncələr bir yerdə əllər baş arxasında - bədəni arxaya əyərək, başın arxasını döşəməyə yaxınlaşdırmaq, dirsəklə arxaya aparılır, çıxış vəziyyəti eynidir, əllər oturacaqda, dizləri geniş açaraq ayaqları qatlamaq və yancaqları qarına tərəf çəkmək, bədəni və başı düz saxlamaq. Fiziki qüsurlu şəxslər dizlər üzərində iki əl və iki ayaq üstə dayanaraq çıxış vəziyyətdə olan hərəkətlər. Fiziki qüsurlu şəxslərin çıxış vəziyyəti - dizlər üzərində duruş; - a) pəncələr üzərində oturaraq qabağa əyilmək, qolları yanlara açaraq irəli baxmaq; b) dabanlar üzərində oturaraq və əllərinizlə dabanlarınızdan tutaraq tasi irəli çıxardaraq əyilmək və çıxış vəziyyəti - iki əl və iki ayaq üstə durmaq - sol əli irəli yuxarı qaldırmaq, sağ ayağı beli əyərək geriye yuxarı uzatmaq, hərəkəti o biri əl və ayaqla təkrarlamaq. Fiziki qüsurlu şəxslərin uzanmış halda çıxış vəziyyətində olan hərəkətlər, çıxış vəziyyəti - arxası üstə uzanmaq, qolları düz bucaq altında qatlanmış vəziyyətdə - beli əyməklə başı arxaya aparıb dirsəklənərək bədəni qaldırmaq. Çıxış vəziyyəti - qarın üzərində uzanaraq başı üzü aşağı sallamaq, qolları bel arxasında qatlamaq, barmaqlar çarpazlaşmış vəziyyətdə - başı yuxarı qaldırmaqla bədənə bel hissəsinin artıq dərəcədə əyilməsindən qaçaraq yüngülcə döş qəfəsini döşəmədən qaldırıb beli əymək, kürəkləri aparıb gətirməklə qolları dartmaq, həmin hərəkəti gimnastika ağacını aşağıdan və ya yuxarıdan tutmaq yerinə yetirmək.

Fiziki qüsurlu şəxslərdə gimnastika divarından açılmış vəziyyətdə olan hərəkətlər, bu hərəkətlər onurğa sümüyünün uzanmasına, onun elastikliyinə artmasına, qarın və bel əzələlərinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Çıxış vəziyyəti - arxası üstə gimnastika divarından asılmaq - növbəli surətdə ayaqları qabağa uzadaraq yığmaq. Hərəkətləri yerinə yetirərkən kiçik gimnastik əşyalarda - ağaclar, top, kürzlər, gödək iplər istifadə etməklə məşqləri davam etdirmək. Xüsusi qruplarda məşq edən tərkibin xüsusiyyətləri məşqçidən tələb edir ki, fərdi yanaşmanı qrup halında keçilən məşqlərin metodları ilə uyğunluğunu təmin etsin. Hərəkətlərin seçimində vacibdir ki, xəstəliyin xarakteri, onların kompensasiya dərəcəsi, orqanizmin funksional imkanlarının səviyyəsi məşq edənlərin fiziki hazırlığı və fiziki inkişafın göstəriciləri uyğun gəlsin. Məşqlərdə məşqçi bütün məşğul olanların arxasınca diqqətlə və dəqiq müşahidə aparmalıdır. Həmçinin məşğul olanların özünü necə aparmalarını onların orqanizminin fiziki yükləmələrə cavab reaksiyasını və nəticəsi necə olması nəzarətdə olmalıdır.

Görülmüş işin nəticəsində işgüzarlığın aşağı düşməsi yorğunluğun əsas göstəricisidir. Xaricdən bu diqqətin zəifləməsində fikir dağınılığında, tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsinin nəzərə cəpacaq dərəcədə pozulmasında özünü göstərir. Hərəkətlər qeyri dəqiq, ləng, güvənsiz olur, hərəkət koordinasiyası pisləşir. Yorğunluğun meydana gəlməsi həmçinin gümrəhliğin və aktivliyin itirilməsi, ümumi nasazlıq şikayətlərin meydana gəlməsi, baş ağrıları və digər xoşagəlməz hisslər, həmçinin dəri örtüyünün solğunluğu ilə xarakterizə edilir. Məşqçi müəllim mütləq yadda saxlamalıdır ki, yorğunluğun zahirdən meydana çıxması, onların əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiyi zaman olur. Həmin zaman məşğul olanların yorğunluğa görə subyektiv şikayətləri çox gecikmiş ola bilər. Çünki məşq zamanı emosional yüksəliş və həvəslənmə onları lazımınca gizlədir. Əgər məşqçi müəllim yorğunluğun ilkin əlamətlərini görübsə, ya da məşğul olanların özlərini pis hiss etmələri barədə şikayətlərini üzə çıxarıbsa, vaxtında keçikmədən onları həkimin qəbuluna göndərməlidir.

Fiziki tərbiyə gigiyenasının bəzi məsələləri sağlamlığında fiziki qüsurları olan şəxslərin orqanizmlərinə fiziki hərəkətlərin müsbət təsirindən yalnız o zaman tamamilə istifadə etmək olar ki, əgər dərs və məşq zamanı onlar tərəfindən gigiyenik tələblər nəzərə alınsın və yerinə yetirilsin. Fiziki qüsurlu şəxslərin fiziki tərbiyələndirilməsində ən vacib gigiyenik

tələbərdən biri kimi gündəlik rejimin rəşional qurulması sayılır. Bu rejimdən bütünlüklə qüsurları olan şəxslərin normal inkişafı, onun sağlamlığı, çalışqanlığı, müvəffəqiyyət dərəcəsidən asılıdır. Gündəlik rejim altında əsasən müxtəlif yaradıcılıq növlərinin bir-birini əvəzləməsi və gün ərzində istirahət başa düşülür. Onda müxtəlif yaradıcılıq növlərinin, böyük və nisbətən kiçik ümumi və ruhi-əsəb yüklənmələri ilə şüurlu sürətdə aparılan bir-birini əvəzətmə işlərinin, qida qəbul etmə saatlarının, aktiv istirahət və yuxunun vaxta görə düzgün bölgüsü aparılmışdır. Rejimin əsasını yaş qruplarından asılı olaraq, ciddi sürətdə reqlamentləşdirilmiş tədris məşğələləri təşkil edir. Dərslər arası müəyyən olunmuş tənəffüslərdən aktiv istirahət üçün daha effektiv istirahət edilməlidir. Lazımdır ki, qüsurlu şəxslər və uşaqların fasilə zamanı aldıkları yorğunluğun azaldılmasına səbəb olan, yalnız əqli gərginliklər deyil, həmçinin uzun müddətli oturma zamanı statik (sükunət halı) işin azalmasına imkan yaradan oyunlar üçün yaxşı havalandırılmış otaqlara, həyətə ya da meydançaya çıxış və giriş imkanları olsun. Bu əsasən sağlamlığı olan, fiziki qüsurlu şəxslər və kiçik uşaqlara aid edilir.

Ev məşğələləri yaxşı olar ki, 1,5-2 saat aktiv istirahətdən sonra müəyyən edilmiş saatlarda keçirilsin. İstirahət saati birinci növbədə oxuyanlar üçün gəzinti və yorğunluq yaratmayan hərəkətlər şəklində nəhərdən sonra olmalıdır. İkinci növbədə oxuyan qüsurlu şəxslər üçün yaxşı olar ki, gimnastika, fiziki hərəkətlər, idmanı və səhər yeməyindən sonra dərslərin hazırlanması ilə məşğul olsunlar. Böyük və orta yaşlı qüsurlu şəxslər, həmçinin yeniyetmələr üçün hər bir 40-45, kiçik yaşlı qüsurlu uşaqlar üçün isə 30-35 dəqiqədən sonra 5-10 dəqiqəlik tənəffüslər təşkil etmək lazımdır. Kiçik fasilə zamanı onları gəzməyə, burundan dərin nəfəs almaqla mürəkkəb olmayan gimnastik hərəkətləri yerinə yetirməyə məcbur etmək lazımdır. Qüsurlu şəxslər, uşaqlar və yeniyetmələr üçün xüsusilə sağlamlıqlarında fiziki qüsurları olanlar üçün müntəzəm və kifayət qədər davamlı olan yuxu çox vacibdir. Yuxunun davamlılığı kiçik yaşlı uşaqlarda 10-11, orta yaşlı uşaqlarda 9-10, böyük yaşlı uşaqlarda 8-8,5 saatdan az olmamalıdır. Fiziki qüsurlu şəxslərin sağlamlıqları zəif olan, ya da ağır xəstəliklər keçirmiş şəxslər və yeniyetmələrə nəhərdən sonra bir saatlıq gündüz yuxusu məsləhət görülür. Yuxunun açıq havada və yaxud havası yaxşı dəyişdirilmiş otaqda olması arzu olunandır. Sağlamlıqlarında qüsurları olan şəxslər, uşaqlar və yeniyetmələr üçün açıq havada idman elementləri, hərəkətverici oyunlar və gəzintilər şəklində olan aktiv istirahət səmərəli rejimin mühüm elementidir.

Kiçik yaşlı qüsurlu şəxslərin gün ərzində açıq havada azı 3-3,5 saat, böyük yaşlı qüsurlu şəxslər isə 2-2,5 saat olmalıdırlar. Bu vaxtın çox hissəsini onlar hərəkətdə keçirməlidirlər. Bazar günü buna ayrılan saat azı iki dəfə artırılmalıdır. Belə hal fiziki qüsurlu uşaqların əhvalına, fiziki inkişafına və işgüzarlığına yaxşı təsir edir. Zəif uşaqların və yeniyetmələrin orqanizminə fiziki hərəkətlərin sağlamlaşdırıcı təsirini və onlardan hava, günəş, su kimi təbii faktorlardan əlaqəli şəkildə istifadə etməklə əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq olar. Temperatur normalarına və fiziki tərbiyə dərslərinin uyğun gələn dinamikliyinə riayət etmək, yüngül geyimdə zalda və havada hərəkətverici oyunlardan və havada gəzintilərdən istifadə etmək zallarının (havasının dəyişdirilməsi) uşaqlarda və yeniyetmələrdə bədənə möhkəmləndirilməsinin daha mümkün formaları kimi saymaq olar. Həkim və fiziki tərbiyə müəllimi dərs keçilən yerlərdə əsas sanitar tələblərə əməl olunmasına nəzarət etməlidirlər. Bunlar aşağıdakılardır: temperatur və havanın rütubətliyi döşəmənin təmizliyi, tozbasma ilə mübarizə, otaqların yaxşı havalandırılması, işıqlandırma normalarına riayət etmək (təbii və süni). Açıq havada fiziki hərəkətlərlə keçirilən dərslərdə meydançanın təmiz, zədə yətirən yad alət və maneələrdən azad olmasına fikir vermək lazımdır. Sağlamlıqlarında qüsurları olan şəxslərdə, bədənə qulluq, paltarları təmiz saxlamaq, müntəzəm səhər gimnastikasının və sadə möhkəmləndirmə prosedurlarının keçirilməsi, günün rəşional rejiminə əməl etmək kimi vacib sanitar-gigiyenik vərdişlərin tərbiyələndirilməsi böyük praktik mənə kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Физическое Воспитание Детеу и родросков Сотклонениями в состоянии здоровья. МАСКВА- 1970
2. Əlil şəxslər üçün xüsusi məktəbəqədər təhsil müəsisələrin nizamnaməsi haqqında 024№-li qərar. Bakı 4-mart – 2004-cü il.
3. Orta məktəblərdə qüsurlu şəxslər bədən tərbiyəsində proqram.
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil haqqında qanunu. Bakı 1993 – cü il.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin əhalinin Sosial təminatını möhkəmləndirmək üçün əlavə haqqında fərman. Bakı 22 yanvar 2007- ci il .
6. Əlil şəxslər üçün xüsusi məktəbəqədər təhsil müəsisələrinin nizamnaməsi haqqında 024 №-li qərarı. Bakı 4 mart 2004 – cü il.
7. Azərbaycan Respublikası Milli Parolimpiya Komitəsinin tezisləri
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Bakı. 2 oktyabr 2008 –ci il №-686 – III Qanununa əsasən Komitənin yaranması qərarı.
9. Orta məktəbdə Qüsurlu Şəxslərin bədən tərbiyə-sindən proqram.
10. Olimpiya Oyunları jurnalları. İnternet sayıtlarında.

ФИЗИКА НОГ У ЛЮДЕЙ С ФИЗИЧЕСКОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТЬЮ УПРАЖНЕНИЕ ДВИЖЕНИЯ

Набиев Ниязи Гусейнали оглы, Исмаилова Гулай Теймур кызы

Резюме

При выполнении физических упражнений у людей с ограниченными физическими возможностями движения мышц тазового дна, плечевого пояса и позвоночника являются упражнениями, обеспечивающими прямолинейность позвоночника и расширяющими грудную клетку. Уравновешивание движений у людей с ограниченными физическими возможностями приводит к поддержанию равновесия тела при стоянии и движении, а также к развитию и укреплению хорошей осанки у людей с ограниченными возможностями. Влияние физической активности на здоровье уязвимых детей и подростков можно значительно усилить, если использовать их в сочетании с естественными факторами, такими как воздух, солнце и вода. При выборе действий важно, характер заболеваний, степень их компенсации, уровень функциональных возможностей организма, физическая подготовленность тренеров и показатели физического развития.

PHYSICS WITH FEET IN PEOPLE WITH PHYSICAL DISABILITIES EXIT STATUS OF ACTIONS

Nabiev Niyazi Huseynali oglu, Ismailova Gulay Teymur kyzy

Summary

When exercising in people with disabilities, the movements of the muscles of the pelvic floor, shoulder girdle and spine are exercises that ensure the straightness of the spine and expand the chest. Balancing movement in people with disabilities leads to the maintenance of body balance in standing and movement, as well as the development and strengthening of good posture in people with disabilities. The health effects of physical activity on vulnerable children and adolescents can be greatly enhanced when used in conjunction with natural factors such as air, sun and water. When choosing actions, the nature of diseases, the degree of their compensation, the level of the body's functional capabilities, the physical fitness of coaches and indicators of physical development are important.

Rəyçi: Dos. Hüseynzadə Zaur Rafael oğlu.

Fiziki tərbiyə və gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı kafedrasının 10 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 dekabr 2021-ci il

UOT:37.01.

İNGİLİS DİLİ TƏDRİSİNDƏ NİTQ FƏALİYYƏTİNİN TƏLİMİ METODİKASI

Nəsimova Fəxriyyə Bəndər qızı, Quluyeva Tahirə Qoca qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Müasir müəllim öz tədris etdiyi fənnin təlimi prosesində təlimin bütün metod və üsullarından istifadə etməlidir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıdır. Təhsil də daim təkmilləşdirilməlidir. İngilis dilinin tədrisinin məqsəd və məzmunu əsasən reseptiv, produktiv fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, leksik və grammatik minimumun mənimsədilməsidir. Yəni ingilis dilinin kommunikativ metodla tədrisidir.

Açar sözlər: təlim-tərbiyə prosesi, təlim metodları, şifahi nitq, bacarıq

Key words: the proseses of teaching and education, the methods of teaching, oral speech, ability

Ключевые слова: процесс обучение и воспитание, методика обучение, устной реч, способность

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra təhsilimizin inkişafı, qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemlərinə davamlı inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bu imkanları yüksək qiymətləndirən ulu öndərimiz Heydər Əliyev təhsilin milli məqsəd və mənafeələr əsasında qurulması zərurətinə toxunaraq deyirdi: “Respublikamız müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın öz milli ideologiya konsepsiyasını yaradaraq, inkişaf etdirərək, şübhəsiz ki, təhsil sahəsini də milli məsələlər, mənafeələr əsasında qurmalıdır”. Bu, rəsmi tələb idi, dövrün və müstəqil respublikanın tələbi idi.

İngilis dilinin tədrisinin tərbiyəvi məqsədi.

İngilis dilinin tədrisində, ingilis dilinə olan maraq və həvəsin aşılmasıdır. Bu dili öyrənənlərə (şagird, tələbə və bağça uşaqlarına) vətənpərvərlik, beynəlmilətçilik hisslərini aşılamaq, dili öyrənilən ölkənin mədəniyyəti, incəsənəti, tarixi abidələri, dahi şəxsiyyətləri haqqında məlumatların verilməsi vacibdir.

Təlimin müasir metodları yeni; eşitmə, anlama, dialoji və monoloji nitqin oxu və yazı, bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasıdır. Tədris materialının seçilməsi əsasdır. Dilin öyrədilməsində elmlik, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, təlimin müvafiqlik, sistemlilik və ardıcılıq prinsipinin öyrədilməsidir. Bunun əsasını təşkil edən motivlər, arzu və istəklər, maraqlardır. Dərslərin daha maraqlı və canlı keçirilməsində təlimin əyanilik və fəallıq prinsiplərinin rolu böyükdür.

Təlim zamanı şagirdlərin və tələbələrin məsuliyyət hissi: öyrənənlərin yaşı, duyğusu və bilik səviyyəsi, təlim pilləsi, təlim motivləri kimi faktorlar onların davamlılığı motivasiyanın roludur.

Müəllimin xarakteristikası onun biliyi, şəxsiyyəti, bacarığı, sinfi idarə etmə qabiliyyəti, rolu, nəzarəti, dünyagörüşü və s. zamanla ayaqlaşa bilmək qabiliyyətidir. Sinfi idarə etmək üçün müəllimin şagirdlər haqqında məlumatı olmalı, səsi və danışığı tərzində ağıllı olmalı buna şagirdlərin reaksiyasını nəzərə almalıdır.

Yeni materialın izahı üsulu dərstdə yeni texnologiyaların tətbiqindən istifadə etməli, sinif otağında partaların düzülüşü, cütlərlə, qruplarla və ayrı – ayrı fərdlərlə işi aparmalıdır.

Təlim zamanı müəllim grammatik və leksik materiallara aid cədvəllər, şəkillər, kartoçkalar, müasir ağ lövhə, proyektorlar istifadə etməlidir. Şagirdlərin və tələbələrin bilik və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində müasir informasiya kommunikasiya texnologiyasının rolu böyükdür.

Bütün bu deyilənlər öz göstəricisi ilə yaxşı nəticə verərsə dərslər uğurlu və təqdirə layiq olar.

Ümumiyyətlə, xarici dilin tədrisi bağçadan başlamalı, uşaqların qavrama qabiliyyətinə uyğun olaraq şifahi danışiq dilini öyrətmək üçün əyani vəsaitlərdən istifadə edərək, şəkillər, oyuncaqlar vasitəsi ilə öyrətmək mümkündür. Əgər bağça yaşında uşaqlar dilə həvəs göstərərək şifahi danışiq dilini öyrənə bilibsə, deməli ibtidai sinifdə onu davam etdirdikdə çox yaxşı nəticə əldə edilə bilər.

Şagirdlərin ingilis dilində praktik olaraq danışmalarına qrammatik material kömək edir, daha doğrusu, ondan bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Şagirdlər sözü və ayrı – ayrı cümlələri oxuyub tərcümə edirlər. Bunun əsasında da mətnlər tərcümə edilir. Ana dili şagird üçün xarici dil öyrənmək işində əsas aparıcı qüvvədir. Əgər şagird öz ana dilində qrammatik qaydaları, sözün özündə olan qaydaları yaxşı bilmirsə, o, ingilis dilini necə öyrənə bilər? Elə buna görə də şagirdin ana dilindən savadlı olması ingilis dilinin öyrənilməsinin rəhni hesab edilə bilər.

Bu baxımdan şagird dili qarşılıqlı tərcüməyə əsasən də öyrənə bilər. Ancaq tərcümə özü də düzgün istiqamətdə aparılmalıdır. Məlumdur ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində sözlər çoxmənalı olurlar. Tərcümə zamanı sözlərin çoxmənalılıq məsələsinə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Məsələn: Good – well – best yaxşı və do-to make düzəltmək, high-tall uca, little – small balaca və s. sözlərin bir neçə mənası olmasa da, yazıda ayrı – ayrı yazılır, onların tərcüməsi zamanı da müəllim izahat işi aparmalıdır.

Şagirdlərə tərcümə etmək bacarıq və vərdisləri aşılamaq lazımdır. Bunun üçün onlara lüğətdən istifadə qaydalarını öyrətmək tələb olunur. Şagird özü müstəqil olaraq lüğətdən istifadə edə bildikdə onun tərcümə işində çətinliyi bir növ azalır. Belə ki, şagird qrammatik qaydaları öyrəndikdən sonra tərcüməni özü sərbəst edə bilər. Lüğətlə iş aparıldıqda yaxşı nəticə əldə edilir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin fonetik quruluşu bir – birindən aşağıdakılara görə əsaslı surətdə fərqlənir.

1.İngilis dilində, Azərbaycan dilində olmayan və ya Azərbaycan dili fonemləri ilə uyğun gəlib, lakin ondan əsaslı fərqlənən fonemlər vardır.

a) İngilis dilində dilönü samitlərin əksəriyyəti yuvaq, Azərbaycan dilində isə diş samitləridir.

b) Azərbaycan dilindən fərqli olaraq İngilis dilində qoşadodaq [W], dışarası [ğ, ö] və dılarxası samitlər mövcuddur. Azərbaycan dilinin fonem sistemində də ingilis dilində olmayan [ɬ,x,g,k] fonemləri vardır.

c) İngilis dilindəki [r] samiti kakuminal, Azərbaycan dilindəki [p] isə titrəkdir.

1. İngilis dilindəki bəzi sonant fonemlər Azərbaycan dilindəki sonantlardan fərqli olaraq sözün sonunda özlərindən əvvəlki samitlə heca düzəldir. Azərbaycan dilində isə yalnız sait səslər heca əmələ gətirir.

İngilis dilində 20 sait və 3 sonant [m,n,l] olmaqla 23 fonem heca əmələ gətirir.

2. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində iki variantda – qalın və incə tələffüz edilən [l] sonoru mövcuddur.

3. Azərbaycan dilinin samit fonemlərindən fərqli olaraq ingilis dilində [ts, dz, s, z] və saitlərdən əvvəl gələn [j] səsindən başqa bütün samitlər qalın tələffüz olunur.

4. İngilis dilindəki cingilti samitlər sözlərin əvvəlində və sonunda zəif tələffüz olunur, sözün sonunda heç vaxt karlaşdırılmır. Azərbaycan dilində cingilti samitlər adətən sözlərin sonunda karlaşdırılır. İngilis dilində [d], [di:m]deem, [bi:d]bead, [si:d] seed sözlərində eyni [d] samiti azacıq da olsa öz keyfiyyətini dəyişsə də, Azərbaycan dilində qənd, kənd sözlərinin sonunda gələn [d] samiti kimi karlaşdırılır.

5. İngilis dilində iki, üç və bəzən də dörd samit hərf bir – birini izləyib bir səs verir. Azərbaycan dilində isə belə samit birləşmələrinə təsadüf olunmur.

6. İngilis dilində samitlər hər cür vəziyyətdə aydın tələffüz olunur. Onlar yumşaldılmır.

7. İngilis dilində sözün sonunda gələn kar samitlər Azərbaycan dilində eyni samitlərə nisbətən daha qüvvətli və aydın tələffüz olunur.

8. İngilis dilində [r], [t], [k] partlayışlı kar samitlər sözün əvvəlində, xüsusilə vurğulu saitlərdən əvvəl, nəfəsli tələffüz olunur.

9. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində saitlər monoftonq, diftonq və diftonqoidlərə bölünür. Azərbaycan dilindəki saitlərin hamısı monoftonqdur.

10. İngilis dilində kəmiyyətə görə saitlər uzunluq dərəcəsinə görə bölünürlər.

11. İngilis dilində saitlər gərgin və gərginləşməmiş olur. Azərbaycan ədəbi dilindəki saitləri belə təsnif etmək mümkün deyil.

12. İngilis dilinin sait fonemləri Azərbaycan dilindəki fonemlərə nisbətən daha qalın və qüvvətli tələffüz olunur.

13. İngilis dilində dodaqlanan saitləri tələffüz edərkən dodaqlar dairəvi hal alır, lakin irəli uzanmır. Azərbaycan dilindəki dodaqlanan saitlərin tələffüzündə isə dodaqlar irəli uzanır və dairəviləşir.

14. İngilis dilində Azərbaycan dilində olmayan qarışıq sıra saitləri [ə: , ə], Azərbaycan dilində isə ingilis dilinin fonem sistemində olmayan açıq [ö] və qapalı [u, ı] saitləri vardır.

15. İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq saitlər vurğusuz hecada öz keyfiyyətlərini dəyişir. Vurğusuz hecalar vurğulu hecalara nisbətən daha tez tələffüz olunur ki, bu da ingilis dilinə xas olan ritmlə əlaqədardır.

16. İngilis və Azərbaycan dilinə xas olan düşən və qalxan tonlar bir - birindən əsaslı surətdə fərqlənir.

17. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində melodiyanı qrafik ifadə etmək üçün xüsusi tonogram mövcuddur.

Yuxarıda göstərilən fərqli cəhətlər müəyyən mənada dilin mənimsənilməsində böyük çətinliklər törədir. Bu ona görə baş verir ki, Azərbaycan və ingilis dilləri müxtəlif dil qruplarına məxsusdur. Müəllim bunları tədris prosesində nəzərə alaraq Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu haqqında məlumatlar verməli, hər iki dilə aid çalışmaları sistemli şəkildə tədris etməlidir.

Qrammatik qaydaların mənimsədilməsi şagirdlərdə müəyyən nəzəri biliklərin əsasını qoyur. Tədrisən bu biliklər, bacarıqlara verilir. Yəni onlar öyrəndikləri bilikləri təcrübəyə, nitq təcrübəsinə tətbiq etməyi bacarırlar.

Ədəbiyyat

1. S. Abbasova- İngilis dilinin tədrisi metodikasında müasir təlim metodları. Bakı 2015.
2. N. Kazımov - Məktəb pedaqogikası. Bakı 2002.
3. O.Musayev – İngilis dilinin qrammatikası. Maarif 1986

METHODOLOGY OF TEACHING SPEECH ACTIVITY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Nasibova Faxriyya Bandar, Guliyeva Tahira Goca

Summary

This article deals with the importance of teaching of foreign languages and its role in our society. It deals with the role of mother tongue of learners in learning English. The author of this article considers that in teaching any foreign language especially English language the teachers must keep in mind the specific of the mother tongue of learners.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Насибова Фахрийя Бандар кызы, Гулиева Тахира Годжа кызы
Резюме

В статье говорится о преподавании иностранным языкам и его роль в нашем обществе. Данная статья посвящена роль родного языка студентов в изучении английского языка. Автор статьи считает, необходимо учесть особенности родного языка студентов в усвоении английской речи.

Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 15 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 26 oktyabr 2021-ci il

UOT:37.01.

NİTQ HİSSƏLƏRİ - MÜRƏKKƏB TƏRKİBİ SÖZLƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ YOLLARI

Dosent Quliyeva Tahirə Əbdürrəhman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Bəzi hallarda isə müəyyən bir lüğəti mənə bir sözlə deyil, iki və ya daha artıq sözün birləşməsi ilə ifadə olunur. Yəni iki və ya üç sadə, yaxud düzəltmə söz birləşərək yeni bir mənə verən söz əmələ gətirir ki, belə sözlər mürəkkəb sözlər adlanır. Muxtəlif illərdə məktəb dərslərlərində mürəkkəb nitq hissələri haqqında bir-birindən fərqli fikirlər söylənmişdir. Məsələn, bitişik və defislə yazılan nitq hissələri mürəkkəb, ayrı yazılanlar isə mürəkkəb-tərkibi adlandırılmışdı. Hazırda bəzi dərslərlərdə “mürəkkəb-tərkibi” termininə təsaduf olunsada, bu sözlərin hamısı mürəkkəb sözlər hesab olunur.

Açar sözlər: dərslər, proqram, morfolojiya təlimi, nitq hissələri, mürəkkəb sözlər

Ключевые слова: учебник, программа, морфологический тренинг, части речи, составные слова.

Keywords: textbook, program, morphology training, parts of speech, compound words

Yeni proqramda morfolojiya təlimin məzmununa nitq hissələrinin bölgüsü, əsas (isim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf) və köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida) nitq hissələrinin mənimsədilməsi daxildir. Nitq hissələri ilə əlaqəli hər bir məfhumu, şagirdlərə mənimsətmək, qrammatik kateqoriyalar haqqında dəqiq anlayışlar yaratmaq morfolojiya təlimində qarşıya qoyulmuş konkret didaktik vəzifələrdəndir **(1, s.204)**.

Muxtəlif illərdə məktəb dərslərlərində mürəkkəb nitq hissələri haqqında bir-birindən fərqli fikirlər söylənmişdir. Məsələn, bitişik və defislə yazılan nitq hissələri mürəkkəb, ayrı yazılanlar isə mürəkkəb-tərkibi adlandırılmışdı. Beləliklə, *enlikurək, acıqurəkli, qeyri-müəyyən, uc-dörd, yeddi-səkkiz, atılıb-duşmaq, çalışıb-vuruşmaq* və s. kimi sözlər mürəkkəb, *on beş, bir sıra, iyirmi beş, heç kim, hər şey, oxuya bilmək* və s. kimi sözlər isə mürəkkəb tərkibi sözlər adlandırılmışdır. Hazırda bəzi dərslərlərdə “mürəkkəb-tərkibi” termininə təsaduf olunsada, bu sözlərin hamısı mürəkkəb sözlər hesab olunur **(7, s.94)**.

Azərbaycan dili morfolojiyasının tədrisinə isimlərdən başlanılmalıdır və gələcək morfoloji anlayışların mənimsənilməsi səviyyəsi ismin tədrisindən çox asılıdır. İsimlər quruluşuna görə üç növə ayrılır: sadə isimlər, düzəltmə isimlər, mürəkkəb isimlər. Sadə isimlər yalnız bir kökdən ibarət olan, heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən əşyaların adlarını bildirən isimlərdir. Məsələn, *dəftər, qələm, kitab, xəyal, vəzifə, məktəb*, Sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən yaranmış isimlər düzəltmə isimlər

adlanır. Düzəltmə isimlər adlardan və fellərdən əmələ gəlir. Adlardan əmələ gələn isimlər həm öz milli şəkilçilərimiz, həm də başqa dillərdən gələn alınma şəkilçilər vasitəsilə yaranır.

Bəzi hallarda isə müəyyən bir lüğəti məna bir sözlə deyil, iki və ya daha artıq sözün birləşməsi ilə ifadə olunur. Yəni iki və ya üç sadə, yaxud düzəltmə söz birləşərək yeni bir məna verən söz əmələ gətirir ki, belə sözlər mürəkkəb sözlər adlanır. Məsələn, dəvəquşu, itburnu, istiot, Ağdam, Qarabag, Ağdaş, əlüzyuyan, Əliaga və s. (2, s.38).

Mürəkkəb isimlər haqqında. Mürəkkəb isimlər müxtəlif yollarla düzəlir:

-İnsan adı bildirən iki ismin birləşməsi ilə: *Əlicabbar, Rəcəbəli, Qurbanəli* və s.

-Birinci tərəfi titul mənasını verməyən iki ismin birləşməsi ilə: *Şahsənəm, Hacıbala, Şahməmməd, Xanəli* və s.

-İkinci tərəfi titul mənasını verməyən iki ismin birləşməsi ilə: *Balabəy, Əlixan, Hüseyinağa, Anaxanım* və s.

-Bir sadə sifətlə bir ümumi ismin birləşməsi ilə: *istiot, sarıköynək* və s.

-Ümumi isimlə fəli sifətin birləşməsi ilə: *ağacdələn, günəbaxan, aşsüzən, əlüzyuyan* və s.

-II növ təyini söz birləşməsi formasında olub, ikincisi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən iki ismin birləşməsi ilə: *ayaqqabı, kəlikotu, dəvədəbanı, əmiqızı*

-Sifətlə yer məzmunlu ismin birləşməsi ilə: *Ağdam, qaraşəhər, qarakənd*

-Oğlu sözünün xüsusi və ya etnonim səciyyəli başqa bir isimlə birləşməsi ilə: *Azəroğlu, Həsənoğlu, Kürdoğlu* və s.

-Təkrar olunan iki fəli arasına *ha, a* ünsürlərini əlavə etməklə: *gəlhagəl, qovhaqov*

-Mürəkkəb sifətlərə -lıq şəkilçisi əlavə etməklə: *özbaşınalıq, əliəyrilik*

-Eyni sözün təkrarı ilə: *aşır-aşır, top-top, daş-daş* və s.

-Yaxınmənalı sözlər vasitəsilə: *künc-bucaq, fabrik-zavod, dava-dərman*

-Əksmənalı sözlər vasitəsilə: *dost-düşmən, baş-ayaq, gedişgəliş, yer-göy* və s.

-İzafət tərkibləri şəklində olan mürəkkəb isimlər: *tərzi-hərəkət, nöqtəyi-nəzər*.

-İkinci tərəfi müstəqil işlənməyərək, birinci sözlə uyğunlaşan mürəkkəb isimlər: *ət-mət, çit-mit, ağıl-mağıl* və s.

-Birinci tərəfi məna verməyən, əksərən “qoşa sözlər” adlandırılan mürəkkəb isimlər: *çör-çöp, yıır-yığış, törtöküntü, sür-sümük* və s.

Azərbaycan dilində ismə xas olan bir sıra qrammatik kateqoriyalar var ki, bunlar sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda, müəyyən qrammatik əlaməti ifadə etməkdə çox mühüm rol oynayır. Bu kateqoriyalar isimlə bağlı olsa da, təkcə onunla məhdudlaşmır, isimləşə bilən bütün nitq hissələrini əhatə edə bilər (6, s.30).

Mürəkkəb sifətlər haqqında. V sinfin dərslində sifətlərin quruluşu uc novu göstərilir: sadə (ağ, qonur, mavi və s.), düzəltmə (düzü, zərəcə, çalışqan, həyatı və s.), mürəkkəb (enlikurək, uctelli və s.). “Sifətlərin coxaltma dərəcəsi” paragrafında isə oxuyuruq: “Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə *daha, ən, lap, olduqca* ədatlarından biri, *dum* hissəciyi və ya *tund* sozu artırılır. Bunlardan *dum* bitişik, *tund* defislə, qalanları ayrı yazılır; məsələn, *daha maraqlı, ən gözəl, lap yaxşı, olduqca yaşıl* və s”. Bunlardan başqa, dərslərdə *yaşıltəhər, olduqca goy, lap kicik* və s. kimi sintaktik yolla yaranan və müqayisə bildirən sifətlərə də təsaduf edilir. Lakin təəccüb doğuran odur ki, müəlliflər niyə bu kimi sifətlərin quruluşu haqqında məlumat verməyiblər. Bizə elə gəlir ki, digər ədatlara nisbətən *olduqca* sozu leksik mənası olsa da, ədat funksiyasında işlənir. Odur ki, qoşmalarda olduğu kimi ədatların işləndiyi sozlər də cümlədə sadə uzv hesab edilməlidir. Odur ki, *olduqca yaşıl* tipli sifətlər sadə, *tund-qırmızı* sifəti isə mürəkkəb hesab olunmalıdır. Azaltma dərəcəsinə (*yaşıltəhər, goytəhər* və s.) ikinci tərəf birinci tərəfi, coxaltma dərəcəsinə isə (*tundyaşıl, olduqca qırmızı* və s.) birinci tərəf ikinci tərəfin dərəcəsinə bildirir. Əvvəllər ayrı yazıldığı halda, hazırda “goytəhər” tipli sifətlər bitişik yazılır.

Mürəkkəb sayılar haqqında. Cox maraqlı idi ki, 1992-ci ilə qədərki V sinif “Azərbaycan dili” dərslində uc-dörd, beş-altı, on-on beş, on doqquz, min doqquz yuz otuz

ucuncu, beşdə iki..., 19, 1993-cu və s. tipli saylar murəkəb-tərkibi saylar hesab edilmişdir. Həmin dərslikdə on beşinci və 591-ci tapşırıqdakı 12-ci, 592-ci tapşırıqdakı 70-80-ci, 1990-cı, 1983-cü və s. saylar isə sıra sayı hesab edilmişdir. Bizə elə gəlir ki, 19 (on doqquz), 1934 (min doqquz yuz otuz dörd), 225 (iki yuz iyirmi beş) və s. bu kimi saylar murəkəb saylardır. (15, s.213)

Murəkkəb əvəzlilər haqqında. Əvəzlilər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və tərkibi olur. Məsələn: *mən, sən, o, biz* əvəzliləri sadə, *birisi, kimisi, necənci* əvəzliləri düzəltmə, *hər nə, hec kəs, hər kəs, nə isə, nə qədər* əvəzliləri isə murəkəb əvəzlilərdir. Ancaq şəxs bildirən *hər kəs* (hər adam), *heç kəs // heç kim* (hər və ya heç bir adam), *kim isə // kimsə* (Eldar isə, qadın isə) və digər canlı, cansız əşya ilə bağlı olan *hər nə* (hər qələm), *nə isə* (dəftər isə; isə digər nitq hissələri ilə də işlənir və söz birləşməsi yaradır), *nə qədər* (necə? sualının sinonimi) əvəzliləri isə sərbəst söz birləşmələridir. “Muasir Azərbaycan dili” kitabında oxuyuruq: “*Hər kəs, hər kim, hər kimsə* qeyri-müəyyən əvəzliləri də sintaktik yolla hər təyini əvəzliyi ilə şəxs bildirən sözlərin yanaşı işlənməsi yolu ilə əmələ gəlir və qeyri-müəyyən şəxs bildirir” (3, s. 188).

M.Hüseynzadə “*Muasir Azərbaycan dili*” kitabında qayıdış əvəzlilərindən bəhs edərkən *mən özüm, qonaq özü* nümunələrindən də istifadə etmişdir. *Bizcə, bu, mənim özüm, qonağın özü* birləşmələrinin I tərəfindən yiyəlik hal şəkilçilərinin ixtisarı nəticəsində III nov ismi birləşməsinin II nov ismi birləşməsinə çevrilməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir (4, s. 132-133).

Tərkibi fellər haqqında. Dilimizdə murəkəb felə oxşar, əslində isə murəkəb olmayan fellər də var. Bunların bir qrupu tərkibi fellər adlandırılmış, digər qrupu isə frazeoloji birləşmələrdən ibarətdir: *yaxşı elədi, yaxşı oldu, itib getdi, həll olundu* tərkibi fellər hesab edilmiş; *başə düşdü, qulaq asdı, başə saldı* sözləri isə frazeoloji birləşmələrdir. Məlumdur ki, bu vaxta qədər morfologiyaya aid yazılmış dərsliklərdə *başə düşmək, yola salmaq, göz qoymaq* və s. kimi frazeoloji birləşmələr “murəkəb fel”, sintaksisə aid yazılmış dərsliklərdə isə “sabit söz birləşmələri” hesab edilirdi.

1999-cu ilə qədər “Azərbaycan dili” dərsliyində murəkəb və tərkibi fellərin fərqləndirilməsi ilə əlaqədar gösdərilirdi ki, bütün murəkəb sözlər kimi, murəkəb fellər də iki mustəqil sözün (koməkci sözün yox) birləşməsindən əmələ gəlir. *Adam ol, yaxşı oldu, komək et* kimi tərkibi fellərdəki ikinci söz mustəqil deyil, koməkci vəzifə daşıyır və belə sözlərə murəkəb fel demək olmaz. Əslində onlar elə murəkəb fellərdir. Əgər müəlliflər “tərkibi” dedikdə felli birləşmələri nəzərdə tuturlarsa, onda onlar, həqiqətən, tərkibidir. Dərsliklərdən elə başadüşmək olar ki, murəkəb və murəkəb-tərkibli sözlər bir-birindən fərqləndiyi kimi onları söz birləşmələri ilə də eyniləşdirmək olmaz. Morfoloji təhlil zamanı *komək etmək* felini murəkəb, *qulaq asmaq* kimi felləri təhlil edərkən onları sabit feli birləşmə adlandırmaq daha məqsədəuyğundur.

“Muasir Azərbaycan dili” kitabında isə oxuyuruq: Murəkəb fellərdən fərqli olaraq, ad+fel sabit söz birləşmələri sintaktik yolla əmələ gətirilir. Ad ilə fel arasındakı münasibət sintaktik əlaqələrə (obyekt, atributiv, predikativ) əsaslanır” (3, s. 218). İkinci tərəfi *ol, et, elə və bil* (Bu həm mustəqil, həm də qeyrimustəqil fel kimi çıxış edə bilər: *oxuya bilmək, görə bilmək, dərsi bilmək, şeiri bilmək* və s.) kimi qeyri-mustəqil fellərdən düzələn sərbəst birləşmələrin ikinci tərəfləri “koməkci vəzifə” daşısa da, murəkəb felin yaranmasında muhum rol oynayır. *Ol, et, elə* qeyri mustəqil fellər birləşmə yaratmaqda ədat və qoşmalara nisbətən daha cox fəaldır. Çünki onlar olmasa, fel birləşmələri-murəkəb fellər yaranmaz. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji təhlil zamanı bu kimi sərbəst birləşmələrin tərəflərinin də hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasını xatırlamaq lazımdır. Hazırda *yaxşı etdi, yaxın oldu, danışa bildi* və s. kimi fellər murəkəb fellər hesab olunur.

Murəkəb zərflər haqqında. Azərbaycan dilində zərflik funksiyasında işlənən coxlu zərf birləşmələrinə də təsaduf edilir. Y.Seyidovun “Azərbaycan ədəbi dilində söz

birləşmələri” adlı monoqrafiyasında zərf birləşmələri haqqında da ümumi məlumat verilmişdir. Burada tabeəddi soz zərflərdən ibarət olur. Muəllif komponentlərin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

a) Zərf+zərf. Burada birinci tərəf kəmiyyət, ikinci tərəf isə tərz-i-hərəkət və bəzən də yer və zaman zərflərindən ibarət olur: cox kəskin (danışmaq), olduqca (Bu soz **B.Əhmədovda** ədat kimi təqdim edilmişdir)-yavaş (yerimək), bir qədər tez (başlamaq), bir qədər yavaş (danışmaq), bir qədər ucadan (qışqırmaq), xeyli geridə (qalmaq), xeyli gec (gəlmək), tamamilə yanaşı (yerimək), və s. (**7, s. 101**)

b) İsim+zərf, əvəzlilik+zərf: dostlardan aralı (dolanmaq), qarışqadan yavaş (getmək), təyyarədən iti (ucmaq), hamıdan tez (oyanmaq) və s. (**7, s. 102**).

Əgər diqqətlə nəzərdən keçirilsə, görürük ki, tərkibi zərflərlə zərf birləşmələri arasında da əsaslı fərqlər vardır: a) Birincilər ismi, ikincilər isə zərf birləşmələridir; b) Birincilərdə tabeəddi soz isim, ikincilərdə isə zərflərdir; c) Tərkibi zərflər sabit, zərf birləşmələri isə sərbəst birləşmələrdir; c) həm tərkibi zərflər, həm də zərf birləşmələri cümlədə zərflilik funksiyasında çıxış edir.

VII sinif şagirdləri ucun yazılmış “Azərbaycan dili” dərsliyində *bu gun, həmin anda, bu yerlərə, orta əsrlərdə, ən boyuk, əlli il, yarım əsr* və s. kimi birləşmələr tərəflərə ayrılı bilməyən birinci nov təyini soz birləşməsi hesab edilmişdir. Numunələrdən göründüyü kimi, eyni məna və formalı vahidlər morfologiyada “tərkibi”, sintaksisdə isə “tərəflərə ayrılı bilməyən”(yəni sabit) birinci nov təyini soz birləşməsi adlandırılır. Bizə elə gəlir ki, ikinci dərslikdəki fikir daha düzgündür.

Mürəkkəb sözləri soz *birləşmələri* ilə qarışdırmaq olmaz. Soz birləşmələri *leksik vahid yox, sintaktik vahiddir* və onun tərkibindəki **hər** sözün öz vurğusu olur. Soz birləşmələrinə daxil olan sözlər ayrı yazılır.

Morfologiya təlimi zamanı sintaksis üçün zəmin yaratmağa çalışmaq həm gələcəkdə sintaksisin tədrisi işini asanlaşdırır, həm də morfoloji məfhumlarla sintaktik məfhumların dəqiq ayrılması üçün elmi əsas verir. Ona görə də, “Morfologiya” təlimi zamanı bir sıra morfoloji məfhumların sintaktik məfhumlarla qarşılaşdırılması morfoloji məfhumların özünün dəqiq mənimsədilməsinə kömək etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. H.Balıyev.A.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası.Bakı, 2014
2. İ.Bayramov.Azərbaycan dili morfolojiyası tədrisinin elmi metodik əsasları. Bakı, 1983
3. Müasir Azərbaycan dili.“Morfologiya” II hissə,EA-nın nəşri, Bakı, 1980.
4. M.Hüseynzadə. Muasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973.
5. R. İsmayılov,X. Qasımova, F. Ellazov. Azərbaycan dili.7-ci sinif.Bakı, 2008.
6. G.Abdullayeva.Müasir Azərbaycan dili.II hissə (Morfologiya, sintaksis) B-2013
7. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər) Bakı, 1970

COMPLEX PARTS OF SPEECH - WAYS OF MASTERING COMPLEX WORDS

Quliyeva Tahira Abdurrahman

Summary

In some cases, a certain lexical meaning is expressed not by a single word, but by a combination of two or more words. In different years, different opinions have been expressed in school textbooks about complex parts of speech. For example, adjacent and hyphenated parts of speech were called complex, and those written separately were called complex.Although the term "complex-composition" is now used in some textbooks, all of these words are considered complex words.

СЛОЖНЫЕ ЧАСТИ РЕЧИ - СПОСОБЫ УСВОЕНИЯ СЛОЖНЫХ СЛОВ

Кулиева Тахира Абдуллахман кызы

Резюме

В некоторых случаях определенное лексическое значение выражается не одним словом, а комбинацией двух или более слов. В разные годы в школьных учебниках высказывались разные мнения о сложных частях речи. Например, смежные части речи и части речи, написанные через дефис, назывались сложными, а написанные отдельно - сложными. Хотя термин «сложный состав» сейчас используется в некоторых учебниках, все эти слова считаются сложными.

Rəyçi: dos. Solmaz Cəfərova

Azərbaycan dili kafedrasının 16 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil oına tarixi 24 noyabr 2021-ci il

UOT:94(479.24).

KATIN FACİƏSİ

Dos. Veyisov Arif Hacı oğlu, Veyisova Mələk Arif qızı

Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı

Ş.Cəbiyev adına Daş Salahlı kənd 2 sayılı tam orta məktəb

veyisov.arif@bk.ru

Xülasə: 1939-cu il sentyabrın 1-də faşist Almaniyasının Polşaya hücumu, 17 sentyabr 1939-cu il tarixli Sovet-Almaniya müqaviləsinə əsasən Sovet İttifaqının Polşaya hücumu və 1941-ci ildə Polşa dəmiryolçularının Katında kütləvi məzarlığın olması barədə almanlara məlumat verməsi. , bu tapıntıdan sovetlərə qarşı istifadə etmək üçün almanların Avropa Komissiyası yaratması məqalədə konkret faktlarla izah edilir. Həmin ərazilər azad edildikdən sonra Sovet hökuməti tərəfindən istintaq komitəsi yaradılaraq, Sovetlərin Katın qırğınının almanlar tərəfindən törədildiyi barədə iddialar sovet rəsmiləri etiraf edəndə qədər bu məqalədə konkret faktlarla göstərilməyəndə qədər qüvvədə qalır. Hər iki ölkənin alimlərinin sənəd araşdırmalarına əsasən Stalin və digər sovet məmurlarının göstərişi ilə Katın qətlamını törətməsi və hazırda dünyanın bir çox ölkələrində və Rusiyada Katın qurbanlarına abidələr ucaltması məqalədə konkret faktlarla izah edilir.

Açar sözlər: Katın məzarlığı, Faşist Almaniyası, Sovet hökuməti, Polşa, Stalin, Beriya, Burdenko komissiyası, Polşa Milli İnstitutu, faciənin aşkarlanması, abidələrin ucaldılması.

Ключевые слова: Катынское кладбище, фашистская Германия, Советское правительство, Польша, Сталин, Берия, комиссия Бурденко, Польский национальный институт, выявление трагедии, возвышение памятников.

Keys words: Khatyn grave, Nazi Germany, Soviet government, Poland, Stalin, Beria, Burdenko Commission, Polish National Institute, tragedy detection, opening of monuments.

1939-cu ilin 1 sentyabrında faşist Almaniyası Polşaya hücum etdi. 17 sentyabr 1939-cu ildə bağlanmış Molotov-Ribbentrop paktının şərtlərinə görə sovet ordusu Polşa ərazisinə daxil oldu və burada az müqavimətlə rastlaşdı. 250 mindən 457 minədək polşalı əsgər və polis tərkisilah edilib əsir götürüldü. Onlardan bəziləri tezliklə azad edildi və 125 min əsir Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarlığının (NKVD) ixtiyarında olan həbs düşərgələrində saxlanılırdı. Onlardan 42.200 nəfəri əsasən Ukrayna və Belarusiya əsilli əsirlər idi. Polşa ordusunda xidmət edən və Sovet ittifaqına birləşdirilən Polşa ərazilərdə yaşayan əsgərlər həmin ilin oktyabr ayında azad edildilər. Almanıyanın nəzarətində olan Qərbi Polşada anadan

olmuş 43 min əsgər almanlara təhvil verildi.Əvəzində Sovetlər 13.575 polşalı əsiri almanlardan qəbul etdi.

1940-cı il sentyabrın 19-da Lavrentiy Beriyanın göstərişi ilə hərbi əsirlərin işi üzrə idarə yaradıldı. NKVD qırmızı ordudan əsirləri təhvil götürür və onları qərbi SSRİ-dəki hərbi əsir düşərgələrinə göndərirdi. Ən böyük düşərgələr Kozelsk,Ostaskov və Starobelsk düşərgələri idi. 1939-cu il 19 noyabr tarixində verilən məlumata görə NKVD- nin ixtiyarında 40 minə qədər hərbi polşalı zabit və əsgər var idi.Onlardan 8.000-8.500 zabit, 6.500 nəfəri polis zabiti və 25 mini əsgər və digər sahələrin nümayəndələri idilər. 1939- cu ilin noyabrın axırlarında hələ azadlıqda olan Polşa zabitlərini həbs etmək üçün yeni həbs dalğası başladı. Dekabrın 3-də İvan Serovdan Lavrentiy Beriyanaya verilmiş məruzədə bildirdi ki, azadlıqda olan 1057 nəfər Polşa zabitinin hamısı həbs edilmişdir.Həbs düşərgələrində saxlanılan ümumi əsirlərdən 25 min rütbəsi alınmış zabit və əsgərlər yol tikintisi, dəmir yolu tikintisi və s digər ağır işlərdə işləməyə məcbur edilmişdirlər.

Bu düşərgələrdə 1939-cu ilin oktyabrından 1940-cı ilin fevralına qədər əsirlərlə NKVD zabiti Vasili Zuribinin başçılığı ilə uzun istintaqlar aparılmışdır. Həmin istintaqlar kimin sağ qalacağını və kimin öləcəyini müəyyən edirdi. NKVD-nin məruzələrinə görə əsirlər Sovet rejimini qəbul etmirdilərsə, onlar qəbul etmək üçün məcbur edilmirdi, sadəcə Sovet hökumətinin “ən sərt və barışmaz düşməni” elan edilirdilər.

1940-cı ilin martın 5-də Beriyanadan Stalina göndərilmiş təklif məktubda deyilirdi: SSRİ Daxili İşlər üzrə Xalq Kommissarlığından (NKVD) yoldaş Stalinə: “Çoxlu miqdarda keçmiş Polşa ordusunun zabitləri, Polşa polisinin işçiləri, Polşa ziyalıları,Polşa millətçi və əks-inqilabçı partiyaların üzvləri,kəşfiyyat xidmətinin işçiləri və digərləri sovet sisteminə və hökumətinə nifrət edən düşmənlər hal-hazırda Ukrayna və Belarusiyanın qərb əyalətlərindəki NKVD-nin ixtiyarında olan hərbi əsir düşərgələrində və həbsxanalarında saxlanılır.Onlardan 14.736 nəfəri keçmiş zabitlər, 347 nəfər cəsus və sabotajçı,465 nəfər torpaq və fabrik sahibləri və hökumət rəsmiləri,5345 nəfəri əks – inqilabçı və müqavimət təşkilatları və digər təşkilatların üzvləri və digər təbəqələrin üzvləridir.Həmin düşərgələrdə saxlanılan hərbi və polis zabitləri düşərgələrdə belə əksinqilabçı və anti-sovet təbliğatları aparmağa cəhd edirlər.Onların hər biri azad olma anı gözləyirlər ki,Sovet hökuməti ələhinə fəal mübarizəyə başlasınlar. Yuxarıda göstərilən faktları nəzərə alaraq SSRİ NKVD-si Ukrayna və Belarusiyanın qərb əyalətlərində həbsdə saxlanılan Polşa elita nümayəndələrinə ən ali cəzanın-güllələnmənin tətbiq olunmasına məqbul hesab edir”.Verilmiş məlumatların nəticəsi olaraq,dörd Sovet Politbürosunun üzvləri-Stalin,Vyaçeslav Molotov, Kliment Voroşilov və Anastas Mikoyan qərbi Ukrayna və Belarusiyada əsir düşərgələrində saxlanılan 27.500 Polşa “millətçilərinin və əksinqilabçıların” məhv edilməsi əmrini imzaladılar.Tarixçi Gerhard Veinberge görə bu qırğını törətməkdə əsas məqsəd gələcək Polşa ordusunu talant potensialından məhrum etmək idi.

Qırğın zamanı öldürülənlərin sayı 22 min göstərilir.1990-cı ildə üzə çıxarılmış sənədlərə görə 3 aprel 1940-cı ildən sonra öldürülənlərin dəqiq sayı 21.857 nəfərdir. Xatın da daxil olmaqla digər düşərgələrdə qırğın zamanı 14 polyak generalı məhv edilmişdir.

Öldürülənlərdən hamısı milliyətə polyak deyildi.Çünki İkinci Polşa Respublikasının zabitlər korpusunun tərkibi etnik cəhətdən çox millətli idi və onun zabitlər korpusunda belarus,ukrayna və yəhudi millətindən olan zabitlər də var idi. Xatın faciəsi zamanı öldürülənlərin 8% Polşa yəhudisi idi.Ölümə məhkum edilən qeyri millətlərin 395 nəfəri öldürülmədi. Onlar Yukonov,sonra isə Qryazovetsk düşərgəsinə göndərildi və onların 99% sonralar öldürüldü.

Hər gecə təxminən bir ay ərzində NKVD-nin gənc agentləri Polşa zabitlərini,ziyalılarını və elitanın digər üzvlərini məhv etdilər. Qırğın axşamdan səhərə kimi davam edirdi.1940-cı il aprelin 4-də əsirlərin öldürülməsinin birinci günü 390 nəfər gətirildi.Bir gecə ərzində onların hamısı öldürüldü. Qətl prosesi əsasən alman istehsalı olan

7.65 mm Walter PPK tapancaları və 7.62 mm Naqan M1895 revalver tapancaları ilə aparılırdı. NKVD-nin Kalinin həbsxanasında qatillərdə fəal iştirak edən gənc NKVD zabiti Vasili Mixayrfovici Bloxin “ən məhsuldar qatil” kimi tarixə düşüb. 28 gün ərzində Kalinin həbsxanasında Ostaskov düşərgəsindən olan əsirlərin 3 min nəfərini o özü şəxsən güllələnməmişdir.

Polşa əsirlərinin taleyi məsələsi 1941-ci ilin iyun ayında almanların Sovet ittifaqına hücumundan sonra başladı. 1941-ci ilin iyulun 16-cı Smolenski almanlar tərəfindən tutulur. Londonda sürgündəki Polşa hökuməti, Sovet hökuməti ilə Sikorski-Mayski müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə hər ikisi almanlara qarşı birgə vuruşmalı və Polşa ordusu sovet ərazisində formalaşdırılmalı idi. Tezliklə Polşa generalı Vladislav Anders ordu təşkil etməyə başladı və o, rüslardan itkin düşmüş Polşa əsirləri haqqında məlumat tələb etdi. Stalinlə görüşdə Stalin ona və o vaxt Polşa baş naziri olan Vladislav Sikorskiyə iki güman olunan cavab verdi. Birincisi o, iddia edirdi ki, həmin adamlar azad olunduqdan sonra Mancuriyaya qaçıblar. Bir çox sovet rəsmiləri həmin zabitlər barədə heç bir məlumatlarının olmadığını bəyan etdilər. İkincisi isə daha kəsərlı şəkildə iddia olunan həmin əsirlərin almanların sürətli hücumu nəticəsində əsir alınmaları hesab olunurdu və onların hal-hazırda harada olmalarını ancaq almanlar bilə bilərdi. Bu cavab sonralar da Moskvanın verdiyi standart cavaba çevrildi: “bu məsələ üçün ancaq almanlar cavabdehdir”.

1941-ci ildə polşalı dəmiryol fəhlələri yerli əhalidən Xatında kütləvi məzarlığın olduğu haqqında məlumat eşitdilər. Onlar bu barədə Polşa məxvi orqanına məlumat verdilər. Bu məlumat bir o qədər də vacib qarşılanmıdı, çünki orada lap çox cəsədin olmasını heç kəs düşünmürdü. Həmin məlumatların bir çox hissəsi rus kəndlisi İvan Krivozertsev tərəfindən verilmişdir. O, həmin ili qəzetdə general Sikorski və onun minlərlə Polşa zabitlərini axtarması barədə məqalə oxuyur. Rusiyada ciddi kommunizm rejiminə baxmayaraq o, 1940-cı ildə Smolenskiyə gördüklərini almanlara danışır və bildirir ki, Xatın meşəsində dəmiryolcuların tapdığı cəsədlər Polşa zabitləridir. Almanlar həmin ərazilərdə qazıntı işləri aparırlar və həqiqətən də minlərlə cəsəd aşkar edirlər. Onlar bu məlumatı yuxarı rəhbərliyə göndərir. Josef Göbbels bu tapıntıdan Sovetlər ələhinə istifadə etmək qərarına gəlir. Belə ki, “bolşevik dəhşətləri” adlı təbliğatı gücləndirməklə Polşa, Qərb İttifaqı və Sovet ittifaqı arasında gərginlik yaratmağa çalışır. Geniş hazırlıqlardan sonra bu məlumat 1942-ci il aprelin 13-də Berlin radiosu ilə dünyaya bildirildi. Radio məlumatında deyilirdi: “Alman ordusu Smolenski yaxınlığındakı Xatın meşəsində uzunluğu 28m, eni 16m olan xəndək tapıblar. Həmin xəndəkdə 3 min polşa zabitinin meyidi 12 qatda üst-üstə yığılmışdır. Radio məlumatında o da bildirilirdi ki, bu faciəni rüslar 1940-cı ildə törədiblər. Moskva dərhal vəziyyətlə bağlı öz münasibətini bildirdi. “Smolenski yaxınlığında düşərgələrdə saxlanılan polşalı əsirlər yol tikintisinə cəlb edilmişdi. Alman ordusunun gözlənilməz hücumu ilə əlaqədar onlar evakuasiya oluna bilmədi və bunun nəticəsi olaraq əsirlər almanların əlinə keçdilər. Əgər onlar öldürülmüş vəziyyətdə tapılıblarsa bu o deməkdir ki, onlar almanlar tərəfindən öldürülmüşdü”.

Belçika, Bolqarıstan, Danimarka, Finlandiya, Fransa, İtaliya, Xorvatiya, Hollandiya, Slovakiya, İsveç və Macarıstan kimi ölkələrdən almanlar 12 xarici ekspert və onların heyətləri daxil olmaqla Avropa Komissiyasını təşkil etdilər. Almanlar həmin hadisənin Sovet İttifaqı tərəfindən törədilməsini sübut etmək niyyətində idilər. Sovet hökuməti dərhal onlara qarşı edilmiş ittihamları inkar etməyə başladı və iddia etdilər ki, həmin əsirlər Smolenskiyə tikinti işlərinə cəlb olunmuşlar və 1941-ci ildə almanlar həmin əraziləri tutarkən onlar tərəfindən əsir götürülüb və öldürülmüşlər. 1942-ci ilin aprel ayının 15-də sovet məlumat bürosu almanların 13 apreldə verdikləri məlumata cavab məlumat hazırladılar və məlumat həmin günü radio vasitəsilə elan edildi. Məlumatda deyilirdi: “Smolenski yaxınlığında tikintidə işləyən Polşalı hərbi əsirlər 1941-ci ildə alman-faşist cəlladlarının əlinə keçir və məhv edirlər”. 1943-cü ilin aprelində Britaniya hökuməti BBC vasitəsilə almanların dediklərinin yalan

olduğunu və rusların bu məsələdə günahları olmadığını bildirdi. Bu səbəbdən Londonda sürgündə olan Polşa hökuməti məsələ barədə Sovetlərlə danışıq aparmağı və məsələ barədə Beynəlxalq Qırmızı Xaç cəmiyyəti tərəfindən müstəqil araşdırılma aparılmasını təkid edir. Buna cavab olaraq Stalin Polşa hökumətini almanlarla əməkdaşlıqda ittiham edir və onlarla diplomatik əlaqələri kəsir və Moskvada Vanda Vasilevska tərəfindən liderlik edilən və Sovet ittifaqının tərəfdarı sayılan alternativ Polşa hökumətinin Qərb ittifaqı tərəfindən tanınması kampaniyasına başlayır. 1943-cü ilin 19 aprelində Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin rəsmi qəzeti olan “Pravda” qəzetində Polşa hökumətinin SSRİ-yə qarşı xəyanətkar zərbə vurmaları ilə bağlı məqalə də dərc etmişdir. İyul ayında Sikorski təyyarə qəzası nəticəsində ölür və bu hadisə Sovetlər üçün münasib olur.

Britaniya və Amerika hökumətləri üçün bu qırğın barədə çox şey bilmək maraqlı deyildi. Əgər onların müttəfiqi Stalin qətlər barədə əmr vermişdirsə onlar susmağa üstünlük verirdilər.

1943-cü ilin sentyabr ayında qırmızı ordu həmin əraziləri tutdu. Bu barədə Göbbelsə məlumat verildikdən sonra o bu haqda öz gündəliyində yazırdı: “Təssüf ki biz Xatından geri çəkilməli olduq. Şübhəsiz ki bolşeviklər həmin zabitlərin bizim tərəfimizdən öldürüldüyünü sübut etməyə çalışıb bizi günahlandıracaqlar. Bu gələcəkdə bizim çətinliyimizi bir az da artıracaq”. 1943-cü ilin sentyabr-oktyabr aylarında NKVD ört-basdır etmə əməliyyatlarına başladı. Bir çox sübutlar məhv edildi, şahidlər istintaqa cəlb olundu. Almanlar tərəfindən yaradılan Avropa komissiyası ölkələrdən ikisi və həmin ölkələrin komissiyadakı nümayəndələri, Bolqarıstandan Marko Marlcov və Çexiyadan Frantje Hajek ruslar tərəfindən tutulduqdan sonra aşkar olunan sübutları danmağa məcbur edildilər və bu məsələdə almanları günahlandırmağa başladılar. O vaxtdan bəri həmin hadisənin 1940-cı ilin apreldə törədilməsinə aid heç bir dəlil tapılmadı. Əksinə Sovet məxvi polisi tərəfindən saxta dəlillər yerləşdirildi ki, bu dəlil sübut edirdi ki, həmin hadisə 1941-ci ilin yayında almanlar tərəfindən törədilib.

1944-cü ilin yanvarında Sovet ittifaqı “alman-faşist işğalçıların Xatın meşəsini işğal etdikləri vaxt qətlə yetirilmiş polşalı zabitlərin müəyyən edilməsi və araşdırılması” adlı xüsusi komissiya təşkil edib, həmin əraziyə göndərildilər. Komissiyaya SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının prezidenti Nikolay Burdenko başçılıq edirdi. Komissiya onun adı ilə bəzən “Burdenko komissiyası” da adlanırdı. Bu komissiyaya bir çox tanınmış xadimlər, o cümlədən tanınmış yazıçı Aleksey Tolstoy da daxil idi. Heç bir xarici vətəndaşın komissiyaya qoşulmasına icazə verilmirdi. Kommissiya tərəfindən bütün meyitlər müayinə edildi və son qərar ondan ibarət oldu ki, həmin hadisə 1941-ci ilin avqustunda almanlar tərəfindən törədilmişdir. Çünki öldürülmüş zabitlərin üzərindəki gündəliklərin tarixi əvvəlcədən dəyişdirilib 1941-ci il tarixi qeyd olunmuşdur. Burdenko komissiyasının verdiyi nəticə raportu 1990-cı il aprelin 13-dək Sovet İttifaqı rəsmilərinin günahı qəbul edənə kimi qüvvədə qaldı.

1980-ci ildən sonra faciə ilə əlaqəli bütün sənədlərin arxivlərdən qaldırılması üçün həm Polşa, həm də Sovet hökumətinə qarşı edilmiş təzyiqlərin miqyası artır. Hər iki ölkə alimləri araşdırma aparır, 1989-cu ildə Sovet alimləri aşkar edirlər ki, İosif Stalin həqiqətən də bu faciəni törətmək üçün əmr vermişdir. 1990-cı ildə Mixail Qorbacov həmin hadisənin NKVD tərəfindən törədilməsini və Xatınla yanaşı Mednoye və Patikatkidə də kütləvi məzarlığın olduğunu təsdiqləyir.

13 aprel 1990-cı ildə kütləvi məzarlığın aşkar edilməsinin 57-ci il dönümündə SSRİ hökuməti öz “dərin kədərinə” ifadə edir və həmin hadisənin sovet məxvi polisi tərəfindən törədildiyini rəsmən təsdiqləyir. Həmin gün Xatın qurbanlarının dünyada anım günü elan olunur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının milli arxivindən aşkara çıxardılmış məxvi sənədlər göstərirdi ki, iki amerikalı müharibə əsiri, polkovnik-leytenant Donald Styuard və polkovnik

John Van Vliet almanlar tərəfindən beynəlxalq xəbər konfransı üçün Xatına gətirildilər. Həmin ili onların kodlaşdırılmış xəbərlər toplusu Amerika rəhbərliyinə göndərildilər. Onların şahid kimi özləri və xəbərləri bir necə sübut xətti ilə hadisənin Sovetlər tərəfindən törədilməsini təsdiqliyirdi.

İkincisi meyidlərin üzərlərindən götürülmüş əşyalar, məktubların, gündəliklərin tarixi 1940-cı ilin yazını göstərir. Vaşinqton bu məlumatları gizli saxladı. Çox güman ki, Stalini almanlarla müharibədən yayındırmamaq üçün belə edilmişdir.

1991-1992-ci illərdə Polşa və amerikalıların daha çox sübut topladığına görə, Rusiya prezidenti Boris Yeltsin “Bağlama №1” adlı möhürlü halda olan məxvi sənədlər toplusunu Polşa prezidenti Lex Valesaya göndərir. Həmin sənədlər arasında 5 mart 1940-cı ildə Lavrentiy Beriyanın 25.700 polşalının məhv edilmə təklifi də var idi.

1998-ci ilin iyununda Boris Yeltsin və Aleksander Kvasnevski Rusiya ərazisindəki NKVD-nin qətl düşərgələrində, Xatın və Mednoyedə xatirə kompleksinin tikintisinə razılaşıdılar. Lakin həmin ilin sentiyabrında Rusiya 1919-1924-cü illərdə rus hərbi əsirlərinin Polşa əsir düşərgələrində ölümü ilə bağlı məsələ qaldırdı. Bildirilirdi ki, təxminən 16 mindən 20 minədək rus əsiri Polşa düşərgələrində yolxucu xəstəliklərdən ölmüşlər. Bir çox Rusiya rəsmiləri bunu Xatınla müqayisə edilə biləcək bir faciə hesab edirdilər. Buna bənzər məsələ 1994-cü ildə də qaldırılmışdır.

2005-cı ilin martında Rusiya Federasiyasının Baş prokuroru bir neçə il uzun istintaqdan sonra yekun qərara gəlir. Rusiya baş hərbi prokuroru Aleksandr Savenko bildirdi ki, istintaq həmin dövrdə üç əsir düşərgəsində olan 14,542 əsirdən ölümə məhkum edilmiş 1.803 əsirin öldürülməsini təsdiq edir. Əsir düşərgələrində olan 7,000 əsir barədə isə heç bir məlumat verilmirdi. Savenko elan etdi ki, bu faciə genosid sayıla bilməz və bu hadisədə günahkar hesab edilən Sovet rəsmiləri həyatda olmadığına görə, bu barədə hüquqi şərtlərlə danışmaq tamamilə əsassızdır.

22 mart 2005-ci ilə Polşa rejmi Rusiya arxivlərinin yenidən araşdırılması üçün qərar qəbul etdi. Rejm həmçinin Rusiyadan Xatın faciəsinin genosid kimi tanınmasını tələb edirdi. Verilmiş qərada o da vurğulanırdı ki, Rusiya rəsmiləri arxiv sənədləri üzərində düzgün araşdırmaların aparılmasından və cinayətin genosid kimi tanınmasından boyun qaçıdır və bununla isə cinayətin və cinayətkarların həqiqiliyini üzə çıxarmağa əngəl törədir.

2008-ci ildə “Rossiyskaya Gazeta”, “Komsomolskaya Pravda” və “Nezavismaya Gazeta” qəzetləri də daxil olmaqla bir neçə rus qəzetləri həmin cinayətin faşistlər tərəfindən törədildiyi barədə məqalələr dərc etdilər. Buna cavab olaraq Polşa Milli İnstitutu özü araşdırma aparmaq qərarına gəldi. Həmin il Polşa Xarici İşlər Nazirliyi Rusiya hökumətindən NKVD tərəfindən Polşa zabitlərinin öldürülməsi zamanı çəkmiş görüntüləri tələb etdi. 2008-ci ildə Rusiya məhkəməsi Xatın faciəsi ilə bağlı bütün məxvi sənədlərin aşkara çıxarılması barədə qərar verir. Həmin il 81 səhifədən ibarət olan sənədlər toplusu Polşa hökumətinə göndərilir. Polşa qəzetlərinə müsahibə zamanı Vladimir Putin Xatın faciəsini “siyasi cinayət” adlandırır.

2010-cu ilin aprelində Rusiya baş naziri Vladimir Putin Polşa baş naziri Donald Tuskinin faciənin 70-ci ildönümü ilə əlaqədar Rusiyaya dəvət edir. Səfər 7 aprel 2010-cu ildə baş tutdu. Putin və Donald Tuski faciənin 70-ci ildönümünü birlikdə anırlar. Səfərdən əvvəl Rusiya dövlət televiziyasında ilk dəfə Xatın faciəsi barədə çəkilmiş film nümayiş etdirildi. 10 aprel 2010-cu ildə Polşa prezidenti Lev Kaçinskinin təyyarəsi Smolensk yaxınlığında qəzaya uğrayır. Təyyarədə olan yüksək rütbəli zabitlər və siyasətçilər də daxil olmaqla 96 nəfərin hamısı faciəli şəkildə həlak olur. Təyyarədə olanlar Xatın faciəsinin 70 illiyi ilə bağlı anım mərasiminə gəlirdilər. Təyyarədə olmayan Donald Tuski hadisənin “müharibədən sonrakı ən faciəli hadisə olduğunu” qeyd edir. Hadisə ilə bağlı dünya və Rusiya mətbuatında sui-qəsd olma fikirləri öz əksini tapır.

2010-cu ilin noyabr ayında Rusiya Dövlət Duması qərar verir ki, bütün sənəd araşdırmaları göstərir ki, "Xatın faciəsi birbaşa Stalin və digər Sovet rəsmilərinin əmri əsasında törədilmişdir". Bundan başqa qərarla o da göstərilirdi ki, istintaq bütün qurbanların siyahısı tam təsdiq olunana kimi davam etdirilməlidir. Dumada olan Kommunist partiyasının üzvləri Sovet hökumətinin günahlarını dandılar və qərarın ələhinə səs verdilər. Kommunist deputatlar Sovetlər dövründə törədilmiş bu cinayəti danmaqda davam edirlər və iddia edirlər ki, göstərilən sənədlərin hamısı saxtalaşdırılıb və Polşa əsirləri almanlar tərəfindən 1941-ci ilin avqustunda öldürülmüblər. Onlar Rusiya hökumətindən istintaq və araşdırmaların yenidən başlanmasını və əldə olunmuş dəlillərə yenidən baxılmasına tələb etməkdə davam edirlər. Hal-hazırda bu faciə üçün dünyanın bir çox yerlərində abidələr ucaldılıb. Soyuq müharibə dövründə Britaniya hökuməti abidənin Britaniyada qoyulmasına icazə vermədi. Britaniya hökuməti Sovet ittifaq ilə münasibətlərin pisləşməsinə istəmirdi. Ona görə də abidənin tikintisi bir neçə il gecikdi. 1976-cı il sentyabrın 18-də narazılıqlara baxmayaraq Gunnersbury qəbristanlığında abidənin açılışı oldu. Hökumət rəsmilərindən açılışda heç bir nümayəndə iştirak etmədi. Britaniyada ikinci abidə üç il sonra 1979-cu ildə Staffordshiredə ucaldıldı.

Rusiyada 2000-ci ildə abidə Xatın qəbristanlığında açıldı. Bundan başqa Kanadanın şəhəri olan Torontoda və Amerika Birləşmiş Ştatlarının Merilend, Detroit, Nyu Cersi və Niles şəhərlərində faciə ilə bağlı müxtəlif tarixlərdə abidələr ucaldılmışdır. Xarkovda öldürülənlərin şərəfinə xatirə kompleksi keçmiş NKVD zabitlərinin istirahət evinin künc tərəfində ucaldılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Nataliya Lebedova, Anna Cienciala. "A crime without punishment". Yale University press. 2007
2. Stanislav Sviañvic. "In the shadow of Katyn". Published in 2002 by Borealis publishing.
3. J.K. Zawodny. "Death in the forest". 1971 by University of Notre Dame Press.
4. Jozef Czapski. "The inhuman land". 1950. New York
5. Vladimir Abirinov. "The Murders of Katyn". 1993 New York
6. Rey Cowdery and Josephine Cowdery. "Katyn, an examination of the evidence". 1995
7. Salomon Slowes. "The Road to Katyn". 1992. Oxford
8. Vladimir Abirinov. "Kayinski labirint". 1991, Moskva
9. Наталья Лебедева. "Катин Ареступление протиф человечества ". Москва 1994
10. R.G. Pikhoya, Natalya Lebedova, A. Gieysztor, W. Materski. "Katyn. Plenniki voyny". Moskva. 1997
11. Nikolai Tolstoy. Jonatan Cape. "Stalin is Secret war". London. 1981
12. Yuri Mukin. "Katynski Detektiv". Moskva. 1995
13. Докладная записка наркома внутренних дел СССР Л.П. Берии И.В. Сталину. Архивы России. 2010,
14. I.S. Yazhborovskaya. A.Y. Yablukov. V.S. Parsadanov. Катинский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. 2001 Москва
15. Mukhin Yuri. Антироссийская подлость. Москва. 2003

КАТЫНСКАЯ ТРАГЕДИЯ

Вейсов Ариф Гаджи оглы, Вейсова Малек Ариф кызы.

Резюме

Нападения фашистской Германии на Польшу 1 Сентября 1939 года и вторжение Советской армии на территорию Польши на основании советско-немецкого договора от 17.09.1939 года, сообщение железнодорожными рабочими Польши о массовом кладбище в Хатыни в 1941 году немцам, создание Европейской Комиссии немцами с целью использования этой находки против Советов нашло свое отражение в статье.

После освобождения этих территорий с целью доказательства совершения трагедии в Хатыни немцами, создание комиссии Советским правительством и сохранение в силе этого требования до признания официальных представителей Советов своей вины, даны в статье конкретными фактами.

Доказательство совершения Катынской трагедии непосредственно по приказу Сталина и других официальных представителей Советов на основании документальных исследований ученых обеих стран и возвышение в настоящее время памятников жертвам Хатыни во многих странах мира, в том числе и в России, изложено в статье на основании конкретных фактов.

KATYN MASSACRE

Veyisov Arif Haji oglu, Veyisova Malak Arif gizi

Summary

On 1 September 1939, the invasion of Poland by Nazi Germany, according to the Soviet-German agreement of 17 September 1939, the Soviet invasion of Poland, and in 1941, informing the Germans by Polish railway workers about there is a mass grave in Katyn, creating a European Commission by Germans to use this finding against the Soviets are explained in the article with concrete facts.

After the liberation of those territories, creating a committee by the Soviet government, claims of Soviets that the Katyn massacre was committed by the Germans and the claim remains in force until the Soviet officials confess are shown in this article with concrete facts.

Committing Katyn massacre by Stalin and other Soviet officials' orders according to document research by scholars of both countries and it is currently erecting monuments to victims of Katyn in many countries of the world and in Russia are explained in the article with concrete facts.

Rəyçi: t.ü.f.t. Allahverdiyeva Gültəkin

BDU-nun Qazax filialının ictimai fənlər kafedrasının 10 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 16 noyabr 2021-ci il

UOT:796.

OLİMPIYA TƏHSİLİ VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Hüseynova Elnarə Teyyub qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqsədi uşaq və gənclərin olimpiadın ideal və dəyərlərinə qoşulması olan olimpiya təhsili təhsil sistemində, yetişən nəslin təlim və tərbiyəsində getdikcə daha mühüm yer tutmağa başlayır. Bir çox ölkələrdə məktəblilər, tələbələr və digər qruplardan olan uşaq və gənclər üçün olimpiya təhsili proqramları reallaşdırılır.*

Müasir olimpiya hərəkatının banisi fransız baron Pyer de Kuberten (1863-1937) hesab olunur. P.Kuberten görkəmli humanist, insanpərvər bir şəxsiyyət olub. O, özünün idman mədəniyyəti, tarix, etika haqqındakı ideyalarını 30-dan çox kitab, 50 kitabça və 120 məqaləsində bizə çatdırmışdır. Onun əsərləri müasir olimpiya əsərlərinin elmi cəhətdən dərk edilməsi ilə bağlı bütün tədqiqatlar üçün əsas dayaq nöqtəsi, istinad mənbəyidir.

Olimpiadın məqsədi idmanın bəşəriyyətin harmonik inkişafına xidmət etməsi və bununla da insan ləyaqətinin qorunmasına xidmət edən sülhsevər cəmiyyətin yaradılmasına yardımudur.

Açar sözlər: olimpiya, təhsil, sağlamlıq, hərəkət, məqsəd

Key words: olympiad, education, health, move, target

Ключевые слова: олимпиада, образование, здоровье, двигаться, цель

Məqsədi uşaq və gənclərin oлимпizmin ideal və dəyərlərinə qoşulması olan olimpiya təhsili təhsil sistemində, yetişən nəslin təlim və tərbiyəsində getdikcə daha mühüm yer tutmağa başlayır. Bir çox ölkələrdə məktəblilər, tələbələr və digər qruplardan olan uşaq və gənclər üçün olimpiya təhsili proqramları reallaşdırılır. 1994-cü ildə BOK-un prezidentinin dəstəyi ilə “Milli olimpiya komitələri fəaliyyətdə: olimpiya ideallarının təhsil vasitəsi ilə həyata keçirilməsi” ümumdünya kompaniya proqramının Rəhbər komitəsi yaradılmışdır.

Müasir olimpiya hərəkətinin banisi fransız baron Pyer de Kuberten (1863-1937) hesab olunur. Olimpiya təhsilinin mahiyyətini dərk etmək üçün P.Kubertenin yaradıcılıq irsinə nəzər salmaq zəruridir. P.Kuberten görkəmli humanist, insanpərvər bir şəxsiyyət olub. O, özünün idman mədəniyyəti, tarix, etika haqqındakı ideyalarını 30-dan çox kitab, 50 kitabça və 120 məqaləsində bizə çatdırmışdır. Onun əsərləri müasir olimpiya əsərlərinin elmi cəhətdən dərk edilməsi ilə bağlı bütün tədqiqatlar üçün əsas dayaq nöqtəsi, istinad mənbəyidir. 25 noyabr 1884-cü ildə Sorbonnada (Paris) baron Pyer de Kuberten Olimpiya oyunlarını yenidən bərpa etmək niyyətini bəyan etdi. Onun ideyalarında Olimpiya oyunları sadəcə aysberqin görünən hissəsi idi. Onlar vasitəsi ilə o, öz antroposof görüşlərini - məsələn, “olimpiya ruhu” ideyasını inkişaf etdirmək istəyirdi. Artıq 1912-ci ildə o olimpizm haqqında danışmağa başladı. Antik yarışmaları əsas götürərək P.Kuberten idmandan global problemlərin, sosial-etik məsələlərin həllində istifadə etməyi təklif etdi, lakin o başa düşürdü ki, müasir dövrün ən böyük yarışlarını təşkil edən olimpiya oyunları belə bu kimi məsələləri həll edə bilməz. Sülhü və hərtərəfli tərbiyəni təbliğ edən idmandan istifadə edən beynəlxalq hərəkət formalaşdırmaq zəruri idi. P.Kubertenin fikrincə Olimpiya oyunları bəşəriyyətə azadlıq ruhu, dinc dostluq yarışları və fiziki kamillik gətirməli idi.

Pyer de Kubertenin ən böyük xidməti təkcə Olimpiya oyunlarının bərpası və dirçəlişi deyildi, həm də müasir olimpiya hərəkətinin ideya məzmununun təşkilati- metodik əsaslarının işlənilib hazırlanmasında idi. O, olimpiya hərəkətinin ideya əxlaqi kredosunu, “olimpizm” anlayışını özündə birləşdirən məqsəd və prinsiplər toplusunu onun məqsəd və prinsiplərini formalaşdırdı. P.Kuberten hesab edirdi ki, olimpizm insanın təkmilləşməsinə yardım edən bütün prinsipləri parlaq şüa kimi birləşdirməyə cəhd edir. Müasir olimpizm fəlsəfəsini işləyib hazırlayarkən Kuberten idman və idman əlaqələrinin, humanist ideyaların və dəyərlərin reallaşmasında insanın, insan münasibətlərinin və cəmiyyətin bütünlükdə təkmilləşməsinə böyük töhfə verə biləcəyinə istinad edirdi. Bunun əsasında o, olimpizm anlayışını izah edirdi. Etiraf etmək olarki, Pyer de Kuberten olimpizmin olimpiya təhsilinin nəzəriyyə və praktikasını təyin edən əsas müddəalarım və ideallarım işləyib hazırlamışdır.

Bununla bərabər P.Kuberten olimpizmi insanın özünü, onun cəmiyyətdə həyatının təkmilləşdirilməsində alət kimi nəzərdə tutulan idmanla əlaqələndirirdi. Ona görə də, tam və dərin mənada olimpizm P.Kuberten üçün həyat fəlsəfəsi rolunda çıxış edirdi. P.Kuberten üçün Olimpiya oyunları sadəcə idman yarışları deyil, insan mədəniyyətinin və bütün cəmiyyətin inkişafı üçün vasitə idi. Onun üçün idman hərşeydən əvvəl gənclərin tərbiyəsində bir vasitə və sosial mədəni fəaliyyətin digər növləri ilə əlaqə demək idi. Olimpiya oyunlarının dirçəldilməsi P.Kubertenin fəaliyyətinin əsas məqsədi deyil, onun üçün daha mühüm olan daha böyük miqyaslı məsələlərin həllinin bir hissəsi: bütün təhsil sisteminin reforması idi. Qeyd edək ki, P.Kuberten idmanın böyük pedaqoji dəyərinin tannin- masma əsaslanan, olimpiya hərəkəti çərçivəsində və olimpiya təhsilinə müvafiq olaraq onun bu dəyəri çərçivəsində praktik istifadəsi üçün şərait yaradılmasını özü üçün vəzifə qoyan olimpiya pedaqogikasını işləyib hazırladı.

Müasir olimpizmin yaradıcısının yuxarıda göstərilən bu görüşləri fiziki təhsilin elmi təhlilinin əsasını qoyan rus alimi P.F.Lesqaftın (1837-1909) ideyaları ilə üst-üstə düşür.

P.F.Lesqaftın fiziki tərbiyənin elmi təhlilinin əsasında şəxsiyyətin fiziki və mənəvi inkişafının vəhdəti ideyası durur. Alim fiziki hərəkətləri yalnız fiziki inkişaf vasitəsi kimi deyil, həm də insanın intellektual, əxlaqi və estetik inkişafının vasitəsi kimi nəzərdən keçirir. Bu zaman o, əqli və fiziki təhsilin qarşılıqlı təsirinin rəasional nisbətini daim qeyd edir. P.F.Lesqaft yazırdı: “Əqli və fiziki təhsilin paralel gətməsi vacibdir, yoxsa biz hərəkətsiz qalan orqanlarda inkişafın düzgün gedşini pozarıq”. Elə bu ideyadanda çıxış edərək, P.F.Lesqaft hesab edirdi ki, fiziki təhsil orqanizmin və şəxsiyyətin həm təbii, həm də xüsusi seçilmiş hərəkətlər, yaş ötdükcə mürəkkəbləşən, gərginləşən, insanın müstəqillik və iradi təzahürlərini tələb edən fiziki təmrinlərin təsiri altında məqsədyönlü formalaşdırılmasıdır.

O, fiziki təhsilin əsas məqsədini öz hərəkətlərini bacarıqla idarə etmək və az əmək sərf edərək mümkün qədər qısa müddət ərzində şüurlu sürətdə daha çox iş görmək və yaxud gözəl və çevik hərəkət etməyi öyrətməkdə görürdü.

“P.F.Lesqaft yazırdı: “Fiziki təhsilin köməyi ilə gənclərə özünü idarə etməyi öyrətmək, onları məkan münasibətləri ilə tanış etmək, öz işini vaxta görə bölməyi öyrətmək, onun fəaliyyət enerjisini yüksəltmək zəruridir”. P.F.Lesqaft fiziki tərbiyənin məzmununa hərəkət və oyunlardan idrak metodu kimi, istifadə etməyə böyük diqqət yetirirdi. O fiziki hərəkətləri 4 əsas qrupla təsnif edirdi:

Başla, bədənə, ətraflarla, sadə hərəkətlər və hərəkətlərin və atmaların müxtəlifliyi ilə mürəkkəb hərəkətlər;

Artan gərginliklə hərəkətlər - ağaclarla və idman daşları ilə hərəkət zamanı, ağac və dəmir şarları atarkən, tullanarkən, gülşərkən, dırmaşarkən tarazlığın saxlanması;

Verilmiş tempdə qaçarkən, müəyyən məsafəyə tullanarkən, nişangaha atarkən, fəza və məkan münasibətlərini öyrənməklə bağlı hərəkətlər;

Sadə və mürəkkəb oyunlar prosesində sistematik hərəkətlər - konki sürmək, xizək sürmək, yürüş, ekskursiya və təkmübarizlikdə;

P.F.Lesqaftın təklif etdiyi oyunlar təsnifatı diqqəti cəlb edir. Bunların əsasını oyunçu kollektivinin təşkili, yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onlar arasında qarşılıqlı münasibət xarakterinin formalaşması təşkil edir. Bu zaman 2 qrup seçilir: sadə və mürəkkəb. Bu qruplardan hər birində P.F.Lesqaft qaçış, atma və gülşə oyunları üçün ayrı-ayrı hərəkəti təmrinlərin mürəkkəbliyi və davamlılığı üzrə qrupları ayırır. Bu altqruplar öz növbəsində hərəkətlərin növünə və tələblərin çətinləşdirilməsinə görə ayrılır. Məsələn, qaçış üzrə oyunlarda düz istiqamətdə qaçmaq, dairə üzrə qaçmaq, maili vəziyyətdə qaçmaq, ikilikdə qaçmaq, kollektiv hərəkəti təmrinlər tətbiq etmək olar. Beləliklə Rusiyada ilk dəfə olaraq P.F.Lesqaft şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı prosesində fiziki təhsildən istifadə etməyin zəruriliyini əsaslandırdı.

Digər rus alimi general A.D.Butovski (1838-1917) həm P.F.Lesqaftın, həm də P.Kubertenin silahdaşı olaraq 1894-cü ildə Parisdə atletika konqresinin hazırlanmasında iştirak etdi. Bu konqresdə o, BOK-un Rusiyadan ilk üzvü oldu. A.D.Butovski hərtərəfli, maraqlı və yaradıcı bir insan idi. Pedaqogika, təhsil problemləri onun həyatının əsas marağı idi. A.D.Butovski gimnastikanın tədrisi üzrə tövsiyələr hazırlamış, bədən tərbiyəsi müəllimləri üçün yay kursları hazırlamış, fiziki mədəniyyət tarixi üzrə mühazirələr oxumuşdur. O, müəllimlərə bədən tərbiyəsi dərslərini necə təşkil etmək, bu fənnin nəzəri və elmi əsasları haqqında mühazirələr oxumuşdur. Artıq yetkin yaşlarında A.D.Butovski Pyer de Kubertenlə tanış olur və o andanda Olimpiya oyunları ideyası ilə alovlanır. Kubertenə kömək edərək A.D.Butovski fəal yazışmalar aparır, mətbuatda mühazirələrlə çıxış edir. O, inadla və çox inandırıcı şəkildə rus oxucularına, dinləyicilərinə olimpizm ideyasının yüksək mənasını açıqlayır.

A.D.Butovski 1911 -ci ildə təsis edilmiş Rusiya Olimpiya komitəsinin yaradılması üçün çox işlər görüb. Komitə fəxri sədrdən, 6 iclasçıdan, 2 namizəddən ibarət idi. 23 iyul 1994-cü ildə Sankt-Peterburqda xoşməramlı Oyunların keçirilməsi zamanı Rusiyanın Olimpiya

komitəsi və Sankt-Peterburqun meriyası Pyer de Kubertenə və onun tərəfdaşı və silahdaşı Aleksey Butovskiye 2 abidə qoydular.

Hal-hazırda olimpizm anlayışı Olimpiya xartiyasında müəyyənləşdirilmişdir: olimpizm bədən, iradənin və idrakın məziyyətlərini yüksəldən və onları tarazlaşdırılmış tamlıqda birləşdirən həyat fəlsəfəsidir. İdmanı mədəniyyətlə və təhsillə birləşdirən olimpizm, səylərdən yaranan fəxarətə, yaxşı nümunənin tərbiyəvi dəyərində, sosial məsuliyyət və ümumbəşəri əsas etik prinsiplərə hörmətli münasibətə əsaslanan həyat tərzini yaratmağa cəhd edir. Olimpizmin məqsədi idmanın bəşəriyyətin harmonik inkişafına xidmət etməsi və bununla da insan ləyaqətinin qorunmasına xidmət edən sülhsevər cəmiyyətin yaradılmasına yardımındır.

Olimpiya təhsilini olimpiya hərəkətinin yaranmasının və inkişafının qanunauyğun məqsədyönlü proses olmasının dərk edilməsi, olimpizmin anlaşılmasının və onun ideallarının və dəyərlərinin qəbul edilməsi, tənəffüs-sağlamlaşdırıcı və bədən tərbiyəsi idman fəaliyyəti metodlarının mənimsənilməsi, həmçinin seçilən idman növündə idman nailiyyətlərinə hazırlığın formalaşdırılması kimi müəyyən edilir. Olimpiya təhsili aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1.kognitiv, olimpiya oyunlarının yaranması və inkişafı, olimpizmin məqsədləri, vəzifələri, prinsipləri haqqında biliklərin formalaşdırılmasının təmin edilməsi;

2.kogerent, olimpiya hərəkətinin və olimpizmin ümumbəşəri ideyalarının və dəyərlərinin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinin təmin edilməsi;

3.onlarda ədalətli, vicdanlı, davranış prinsiplərinin həmçinin tənəffüs- sağlamlıq və fiziki tərbiyə və idman fəaliyyətinin sabit əsaslı prinsiplərinin formalaşdırılması;

4.kognitiv tənəffüs-sağlamlıq və fiziki tərbiyə və idmanın fəaliyyətinin inkişafının rəğbətləndirilməsini və dəstəklənməsini, idmanın və idman yarışlarının təşkilini və əlaqələndirilməsini, həmçinin idmanı mədəniyyət və təhsillə birləşdirmək təşəbbüsünü, idmanda vicdanlı oyun və zorakılığın qadağasını nəzərdə tutur.

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, olimpiya təhsilinin məqsədi və funksiyaları yetişməkdə olan nəsli Olimpiya oyunlarının əsas ideyaları, humanist idealları və dəyərləri ilə tanış etmək, Olimpiya oyunlarının dünyanın müxtəlif ölkələrinin idmançıların vicdanlı və bərabərhüquqlu yarışlarda birləşdirmək olduğunu onlara təlqin etməkdir. Gəncləri Olimpiya oyunlarının keçirilməsinin əsas prinsipi - yarış iştirakçılarının irqindən, dərisinin rəngindən, dini baxışlarından və siyasi görüşlərindən, yaşayış yerindən asılı olmayaraq bərabər hüquqa malik olmaları prinsipi ilə tanış etməkdir. İdman aqressiya, dopinq, satınalma ilə bir araya sığmaz. İdmanda hansı yolla olur olsun qələbə qazanmaq əsas şərt deyil. Burada ən basılıcası vicdanlı, gözəl mübarizə nümayiş etdirməkdir.

Ədəbiyyat

- 1.Quliyev D., Səfərova A. Azərbaycan idmanının dünəni, bu günü. Bakı. "Təknur", 2003. 320
- 2.Hüseynzadə Ç., Rəhimov C.. Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsi. Bakı, 2002. 438 səh.
- 3.cyberleninka.ru/.../olimpiyckoe – obrazovaniye
- 4.uor2.ru/study/olimp_edu

OLYMPIC EDUCATION AND ITS FUNCTIONS

Huseynova Elnara Teyyub

Summary

Olympic education, aimed at uniting children and youth in the ideals and values of the Olympic Games, is becoming increasingly important in the education system, in teaching and educating the younger generation. In many countries, Olympic education programs are implemented for children and youth of schoolchildren, students and other groups.

The greatest contribution of Pierre de Coubertin was not only the restoration and revival of the Olympic Games, but also the development of the organizational and methodological basis for the content of the ideas of the modern Olympic movement. He formed the goals and principles of the Olympic movement, a set of goals and principles that embodied the moral credo of the idea, the concept of "Olympism".

The goal of Olympism is to promote the harmonious development of humankind and thereby contribute to the creation of a peaceful society that serves to protect human dignity.

ОЛИМПИЙСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ЕГО ФУНКЦИИ

Гусейнова Ельнара Теййуб кызы

Резюме

Олимпийское образование, направленное на объединение детей и молодежи в идеалах и ценностях Олимпийских игр, приобретает все большее значение в системе образования, в обучении и воспитании подрастающего поколения. Во многих странах программы олимпийского образования реализуются для детей и молодежи школьников, студентов и других групп.

Основоположником современного олимпийского движения является французский барон Пьер де Кубертен. Его работы являются основой всех исследований научного понимания современных олимпийских работ.

Цель олимпизма - способствовать гармоничному развитию человечества и тем самым способствовать созданию мирного общества, которое служит защите человеческого достоинства.

Rəyçi: dosent Nəbiyev Niyazi

Fiziki tərbiyə, gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı və mülki müdafiə kafedrasının 16 iyun 2021-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 03 noyabr 2021-ci il

UOT:94.(479.24).

MÜSTƏQİLLİYİMİZDƏN QƏLƏBƏYƏ GEDƏN YOL

dosent Qədimova Həqiqət, Əliyev Müslüm

UNEC-Zaqatala friliəli

[*qedimova.h@gmail.r*](mailto:qedimova.h@gmail.r)

[*muslum.aliyev1973@mail.ru*](mailto:muslum.aliyev1973@mail.ru)

Xülasə: *Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: "Tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, xalqın əvəzsiz milli sərvəti olan müstəqilliyin qorunması onun əldə edilməsindən-qat-qat-ağır-və-mürəkkəb-vəzifədir".*

Azərbaycanın müstəqil ölkə kimi mövcudluğu, dövlətçiliyin qorunub saxlanması, möhkəmlənməsi və demokratik prinsiplərin bərqərar olması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin uğurla, sürətlə həyata keçirilməsi məhz ulu öndər Heydər Əliyevin-adı-ilə-bağlıdır.

Açar sözlər : Ulu öndər, təhsil, qələbə, dövlət, qayğı və dəstək, gənc nəsil

Ключевые слова: Великий лидер, поведя, государство, помощь у поддержка, молодое поколение

Key words: Great leader, victory, state, help and support, young generations

Azərbaycan 1918-1920-ci illərdə müsəlman Şərqiində ilk parlamentli, demokratik, dünyəvi dövlət qurmuş, lakin xalqımızın böyük mübarizələr, savaşlar sayəsində nail olduğu

bu müstəqillik uzun sürməmişdir. Tarix üçün çox qısa bir zaman olsa da, əhəmiyyəti baxımından xalqımızın qan yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Mövcud olduğu müddət ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün vətəndaşlarını konstitusion hüquqlarla təmin etmiş, daxili quruluşundan asılı olmayaraq, bütün ölkələrlə münasibətləri faydalılıq əsasında yaratmağa çalışmışdır.

Cümhuriyyətin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə və s. sahələrdə atdığı addımlar yarımçıq qalmamış, müstəqilliyini XX əsrin sonlarında yenidən bərpa edən dövlətimiz varislik ənənələrini yaşatmış, inkişaf etdirmişdir.

1991-ci ildə yenidən əldə etdiyimiz müstəqillik xalqımızın ötən əsrin əvvəllərində yaşadığı şərəfli tarixin şüurlarda yaratdığı milli oyanışın, azadlıq eşqinin bəhrəsi idi. Həmin il avqustun 30-da Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında bəyannamə, oktyabrın 18-də isə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı qəbul olundu. Bununla da Azərbaycan müstəqil, demokratik və dünyəvi bir dövlət kimi yenidən mövcudluğunu dünyaya bəyan etdi. Dövlət müstəqilliyimizi dünya ictimaiyyəti tanıdı. Həmin tarixi və möhtəşəm gündən artıq 30 illik bir müddət keçir. Bu müddət ərzində Azərbaycan bütün sahələrdə misli görünməmiş inkişafa, tərəqqiyə nail olsa da, əldə edilən uğurlar asanlıqla başa gəlmədi. Müstəqillik və azadlıq qurbanlar bahasına, çətinliklə əldə olunur. Müstəqilliyimizin ilk illərində xalqımız, sözün həqiqi mənasında, ağır, məşəqqətli günlər yaşadı. 1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana torpaq iddiası ilə başlayan münaqişə ölkəmizdə vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdırdı. Ermənistandakı dedə-baba torpaqlarından deportasiya olunan soydaşlarımız Azərbaycana pənah gətirdi. Torpaqlarımızda müharibə gedirdi, çadır düşərgələrinin sayı gündən-günə artırdı. Dağlıq Qarabağ, həmçinin ətrafındakı ərəzilər erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olundu. Bir tərəfdən müstəqilliyimizin başı üstünü almış real təhlükəni sovuşdurmaq, digər tərəfdən erməni təcavüzündən xilas olmaq, torpaqlarımızı müdafiə etmək, ölkəmizin ərəzi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək kimi Vətən qarşısındakı borcumuzu yerinə yetirməliydik. Xalqımız öz gücünü və qüdrətini göstərməliydi. Dövlətçiliyimiz məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi bir zamanda respublikamızın o zamankı rəhbərləri belə vacib, taleyüklü vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmirdilər.

Məhz buna görə də torpaqlarımızın xeyli hissəsi itirildi, ölkədə kaos, anarxiya baş alıb getdi, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı, qardaş qırğını başlandı, qanunçuluğun əsasları ciddi şəkildə zəiflədi, cinayətkarlıq halları görünməmiş səviyyəyə çatdı, dövlətçiliyimiz və müstəqilliyimiz təhlükə qarşısında qaldı.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: "Tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, xalqın əvəzsiz milli sərvəti olan müstəqilliyin qorunması onun əldə edilməsindən-qat-qat-ağır-və-mürəkkəb-vəzifədir".

Azərbaycanın müstəqil ölkə kimi mövcudluğu, dövlətçiliyin qorunub saxlanması, möhkəmlənməsi və demokratik prinsiplərin bərqərar olması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin uğurla, sürətlə həyata keçirilməsi məhz ulu öndər Heydər Əliyevin-adı-ilə-bağlıdır.

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrdə dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi təxirəsalınmaz tədbirlərin nəticəsi kimi, bir tərəfdən Milli Ordunun formalaşdırılması, Azərbaycanın milli mənafeələrini qorumağa qadir nizami silahlı qüvvələrin yaradılması, torpaqlarımızın müdafiə olunması ilə bağlı mühüm addımlar atıldı, digər tərəfdən də atəşkəsə nail olmaq üçün bütün siyasi və diplomatik vasitələr işə salındı, bunun da nəticəsində 1994-cü ilin mayında ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyət-kəsb-edən-atəşkəsə-nail-olundu.

Azərbaycan daxilində yaranan nisbi sabitlikdən və beynəlxalq aləmdə ölkəmizə artan inam və maraqlardan istifadə edərək, 1994-cü ilin sentyabrında "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan ilk neft müqaviləsinin imzalanması və onun gerçəkləşdirilməsi Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlandı-ki,-bu-da müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür.

Heydər Əliyevin siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni həyatın bütün sahələrində həyata keçirdiyi planlar artıq Azərbaycanın gerçəkliyinə çevrilib. Onun fəaliyyəti də, şəxsiyyəti də Azərbaycan tarixinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Hər bir azərbaycanlının taleyində Heydər-Əliyev-dühasının-bir-zərrəsi-var.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının xilaskarı, müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusudur. Ulu Öndərin zəngin irsi, ideyaları və tövsiyələri müasir cəmiyyətimizin inkişafının nəinki ideya mənbəyidir, həmçinin möhtəşəm səfərbəredici amildir. Ümummilli Liderin təlatümlərdən, təhlükələrdən çıxararaq qurub yaratdığı Azərbaycan indi Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında bütün dünyaya möhtəşəm yüksəliş dinamikası nümayiş etdirir. Ulu Öndərin yaratdığı quruculuq şəraiti indi Azərbaycanın real siyasi və iqtisadi həyatında təzahür edir. Xalqın öz dövlətçiliyi sarıdan heç bir narahatçılığı yoxdur. Müstəqilliyin taleyini müəyyənləşdirən əsas amillər qorunub saxlanılır, inkişaf etdirilir. Dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə, iqtisadiyyatın inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına eyni dərəcədə diqqət yetirilir.

Azərbaycan bu gün həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən dünyanın qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrilib. İqtisadi inkişaf tempinə görə ölkəmiz nəinki regionda, həm də dünyada-lider-mövqeyə-çatıb.

Təqvimimizdəki yadda qalan, böyük sevinclə gözlədiyimiz əlamətdar günlərdən biri də 18 oktyabr tarixidir. Bu tarix kiçikdən tutmuş böyüyə qədər hər birimizin yaddaşına böyük hərflərlə yazılıb. Bu tarixi gün bütün ölkə vətəndaşları üçün çox müqəddəs və əzizdir. Çünki həmin gün xalqımız bir əsrdə ikinci dəfə müstəqillik qazanmışdı. İndi o əlamətdar tarixdən 30 il keçir. Ötən hər gün müstəqilliyimiz daha da möhkəmlənir.

Müstəqilliyimiz möhkəmləndikcə də ölkəmizin, dövlətimizin beynəlxalq aləmdə nüfuzu durmadan artır. Təbiidir ki, müstəqillik qazandığımız, keçmiş ittifaqın buxovlarından azad olduğumuz 18 oktyabr günü hər birimiz üçün unudulmazdır. 30 il əvvəl - 1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktını qəbul etdi. Beləliklə, Azərbaycan 1920-ci ilin aprelində bolşeviklərin istilasından itirdiyi müstəqilliyini yenidən bərpa etdi. Xalqımızın tarixinə böyük hərflərlə yazılmış həmin günü indi-hamımız-qürur-və-iftixar-hissi-ilə-qeyd-edirik.

Həmişə istənilən bir işin əvvəlində çətinlikləri, maneələri dəf etməli oluruq. Müstəqilliyimizin ilk illərində də Azərbaycanın siyasi və iqtisadi quruculuğunda müəyyən çətinliklər meydana çıxmışdı. O vaxtlar ölkəyə rəhbərlik edənlərin kifayət qədər idarəetmə qabiliyyəti olmadığından, onlar müstəqilliyimizin möhkəmlənməsi üçün yetərli işlər görə bilmirdilər. Müstəqilliyimiz təhlükə altında idi. Ölkədə baş verən xaos vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxarmışdı. Çox çətin bir vəziyyət yaranmışdı. Belə bir vaxtda müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi, ölkənin inkişaf etdirilməsi üçün xalq ümummilli liderimiz Heydər Əliyevə üz tutub hakimiyyətə dəvət etdi. Ulu Öndər ölkəni xaosdan xilas etmək, müstəqilliyimizi daha da möhkəmləndirmək üçün 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev çox qısa bir zamanda müstəqilliyimizi daha da möhkəmləndirdi, onu əbədi və dönməz etdi. Ulu Öndər zəngin siyasi təcrübəsi, yüksək idarəçilik bacarığı, doğma Vətənə tükənməz sevgisi ilə Azərbaycanı daha da inkişaf etdirərək, zirvələrə ucaltdı.

Əsl müstəqillik ölkənin öz sərvətlərinin tam sahibi olmasıdır. Bu, müstəqilliyin vacib amillərindən, zəruri atributlarından biridir. Bu, yaşanmış tarixin sınağından çıxmış sübut olunmuş bir həqiqətdir. Yaxın tariximizdən hamımıza yaxşı məlumdur ki, 20 sentyabr 1994-

cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu nəhəng neft müqaviləsi - "Əsrin müqaviləsi" imzalandı. **(Əliyev H.Ə “Gənclər siyasəti haqqında” “Azərbaycan” qəzeti, 12 may 2002 ci il)**

1.Bununla da Azərbaycan ilk dəfə olaraq dünya qarşısında sərvətlərinin mütləq sahibi olduğunu bir daha sübut etdi. Beləliklə, müstəqilliyimizin iqtisadi əsası qoyuldu. İnkişafa doğru çox uğurlu addımlar atıldı. Bu günə qədər ölkə büdcəsinə həmin müqavilədən milyonlarla vəsait daxil olub. Qazanan və əldə olunan iqtisadi dirçəliş nəticəsində, başqa sahələrdə olduğu kimi, ordu quruculuğu istiqamətində də uğurlu islahatlar həyata keçirildi. Qısa müddət ərzində Azərbaycanın müstəqilliyinin qaranlıq olan güclü, qüdrətli Silahlı Qüvvələr yaradıldı. Bu gün tam inamla deyə bilərik ki, Azərbaycan Ordusu dövlətimizin müstəqilliyini qorumağa və torpaqlarımızı erməni işğalçılarından azad etməyə qadir və hazırdır. Bunu zabit və əsgərlərimiz 2016-cı ilin aprel döyüşlərində hünər və cəsarətləri ilə bir daha dünyaya sübut etdilər. Onlar erməni işğalçılarının hücumlarını dəf edərək geri oturdular. Gərgin döyüşlərdə düşmənin xeyli canlı qüvvəsi və döyüş texnikası məhv edildi. Cəsur zabit və əsgərlərimiz-sübut-etdilər-ki,-ordumuz-güclü-və-qüdrətlidir.

(Əliyev H.Ə “Gənclər siyasəti haqqında” “Azərbaycan” qəzeti, 12may 2002 ci il)
Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin irsi müasir cəmiyyətimizin, müstəqilliyimizin ən inamlı ideya mənbəyidir. Müdrik rəhbərin böyük əziyyətlər bahasına qurub-yaratdığı müstəqil Azərbaycan bu gün Ulu Öndərin siyasi irsinin layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında daha da inkişaf etdirilir. 30 illik təcavüz,30 illiki təqib,30 illik münafişə başa çatdı! Ermənistan – Azərbaycan,Dağlıq Qarabağ münafişəsinə son qoyulur. **(H.Ə.Əliyev. Ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq 1980)**

Bu bizim şanlı qələbəmiz,tarixi zəfərimizdir. Bu qələbə xalqımızın canı və qanı bahasına əldə olunmuş qələbədir. Bu parlaq qələbə Şuşanın işğaldan azad olunduğu tarixdir. Şuşa Qarabağın tacı,mədəniyyət beşiyidir.Şuşa tarixi şəxsiyyətləri yetirib,boya-başa çatdıran diyardır. 28 il yarım əsarətdə olan Şuşa azad olundu.Şuşa coğrafi mövqeyi,,mədəniyyəti tarixi ilə Azərbaycan tarixində böyük iz salan diyardır. Şuşanın azad edilməsi həm böyük siyasi,həm böyük strateji ,eyni zamanda, çox mənəvi bir mənə daşıyır.Noyabrın 8- də Azərbaycan tarixində çox böyük dəyişim oldu.Azərbaycanda “Qarabağın döyünən ürəyi”,Musiqi və incəsənət beşiyi” və xalqımızın bəhs etdiyi kimi “Sən tarixin özüsən,Azərbaycanın gözsən” deyə bəhs etdiyimiz Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunması çox böyük həvəslə və səbrlə gözlənilirdi. Şuşanın azad olunması Azərbaycanın mənəvi qələbəsidir.Bu qələbə cəbhədə olan və olmayan azərbaycanlıların qələbəsi deməkdirŞuşa 1992-ci ildə işğal edilib. O vaxtdan bəri bu işğal ermənilər üçün”böyük qələbə”, Azərbaycanlılar üçün “ən ağır itgi”sayılıb.

Şuşanın azad edilməsinin milli bayram kimi qeyd olunmağa haqqı çatır. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Şuşa şəhərinin azad olunduğunun elan edilməsi 28 il yarımdır həsrətlə bu günü gözləyən xalqımıza sonsuz sevinc və qürur hissi yaşadır. Azərbaycan torpaqları 30 ilə yaxın bir müddətdə işğal altında qalıb, danışıqlar prosesində Ermənistan tərəfi, sadəcə olaraq vaxt qazanmağa, status-kvonu möhkəmləndirməyə çalışıb. Bəli, illər boyu davam etmiş kədər, həsrət, faciəli hadisələrdən sonra tarixi ədalət bərpa olunur və Azərbaycan xalqı təsvirəgəlməz qürur və sevinc hissləri keçirir.Bizə bu hissləri yaşadan Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev və Azərbaycan torpaqlarının hər qarışının azad edilməsi uğrunda canından-qanından keçən rəşadətli əsgər və zabitlərimizdir. Dağlıq Qarabağ bir ədalət məsələsidir Bu bir xalqın taleyi, itirilmiş keçmişinin bərpası deməkdir.

“Şuşasız Qarabağ,Qarabağsız Şuşa yoxdur” deyən ulu öndər Heydər Əliyevin bu arzusunu bu gün Prezident İlham Əliyev reallaşdırdı. Biz qayıdırıq, Azərbaycan qayıdır! Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edir. Məcburi köçkünlər öz dədə-baba torpaqlarına qayıdacaq. İşğaldan azad edilmiş bu torpaqları yenidən qurqacayıq. “Qarabağ Azərbaycandır

və nida” ifadəsi artıq bizim qələbəmizin rəmzi idi, rəmzinə çevrildi. Qarabağ Azərbaycandır! Artıq azadıq, bütövük, bölünməzik! Azərbaycan Ordusunun başqa hərbi hissə və birləşmələrində olduğu kimi, UNEC-in Zaqatala filialında da müstəqilliyimizin qazanılması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar və əldə olunan uğurlar mövzusunda tədbirlər keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev İ.H Bu gün Azərbaycan ordusu bölgənin ən güclü ordusudur- “Azərbaycan” qəzeti, 28 iyun 2008-ci il, № 139
2. Əliyev H.Ə “Gənclər siyasəti haqqında” “Azərbaycan” qəzeti, 12 may 2002 ci il
2. H.Ə.Əliyev. Ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq 1980
- 4.H.Əliyev. Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayındakı nitqi. 26 sentyabr, 1998 ci il Azərbaycan qəzeti., 27 sentyabr 1998

ПУТ ОТ НАШЕЙ НЕЗАВИСИМОСТИ К ПОБЕДЕ

Кадимова Хагизат, Алиев Мулим

Резюме

Общенациональный Лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев сказал: «Защита независимости народа являющаяся бесценным национальным достоянием» задача гораздо более трудная чем ее приобретение. Существование Азербайджана как независимого государства сохранение и укреплении его государственности и утверждение демократических принципов успешное быстрое осуществление демократического, правового, светского, государственного строительства связаны с именем Великого лидера Гейдара Алиева.

THE WAY TAXING US FROM OUR IN DEPENDENCE TO THE VICTORY

Gadimova Haqiqat, Aliyev Muslim

Summary

The national leader of the Azerbaijani People A.Aliyev said: “History has more than once proved that preservance of the peerless wealth of the people independence is more and more difficult and complicated than its getting”

The existence of Azerbaijan as an independent state, preservance and strengthening of its state sytem and establish ment of democratic principals and speedy and successful im plemention of the democrac principal and world state establiesment process is just connected with the name of our National leader H.Aliyev.

Daxil olduğu tarix 16 noyabr 2021-ci il

Çapa verildiyi tarix 27.12.2021
Çap vərəqi: 28,0 ç.v. Tiraj : 300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
*E-mail: **elm@gdu.edu.az**, (+99422) 266 01 88*